

A kis világbeli nagy világ
Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról

Reciti konferenciakötetek · 10

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

A kis világbeli nagy világ

Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról

Szerkesztette
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN
MÉSZÁROS GÁBOR

reciti
Budapest
2020

A kötet megjelenését a Lendület Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon 1770–1820 Kutatócsoport, valamint a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete támogatta



Lektorálta: LENGYEL RÉKA

A borítón: Veszprém megyei birtoktérkép, Pálóczi Horváth Ádám saját kezű rajza (1784). Magyar Országos Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, T 581



Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 615 6255 08 2

Kiadja a Reciti,
BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.



J. G. Mangold sc. Vienna 1792

Erdélyi fi Kőrö Zsigmond festette 1791.

Tartalom

Előszó	11
KÖZÉLET ÉS NYILVÁNOSSÁG	17
SZILÁGYI MÁRTON	
Pálóczi Horváth Ádám verses episztolája és a magyar sajtó 18. század végi helyzete <i>A Magyar Kurir</i> és a <i>Mindenes Gyűjtemény</i> konfliktusa 1789-ben	19
BIRÓ ANNAMÁRIA	
<i>A' magyar asszonyok Prokátora</i> és <i>A férjfiak felelete</i> (1790) korabeli kontextusai	45
NAGY ÁGOSTON	
Horváth Ádám Zala megyei koronaőrökhöz írt verse és kontextusai	61
MATÁNYI MARCELL	
Az utolsó inszurgens erőpróba (1809) Pálóczi Horváth Ádám költeményeiben	125
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
„pöröly voltam törni a hatalmakat” Pálóczi Horváth Ádám szerepdalai a Napóleon-korból	153

ÉRZÉKENYSÉG ÉS PSZICHOLÓGIA	225
HEGEDÜS BÉLA	
Lélek és irodalom: Költészetszemlélet Pálóczi Horváth Ádám <i>Psychológiájában</i>	227
MÉSZÁROS GÁBOR	
Horváth, Csokonai és a <i>Phaidón</i> : ráció és hit kibékítése	249
LACZHÁZI GYULA	
Az érzékenység Pálóczi Horváth Ádám költészetében	265
VOIGT VILMOS	
Polylogikai mulatság az álomról és alvásról Horváth Ádám (1789) és Gaal György (1823) írásai	287
ÉNEK ÉS POÉZIS	299
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS	
Antik auktorok verstani öröksége Horváth Ádám írásaiban	301
LENGYEL RÉKA	
A Pille, a Múzsák és az elektromoskés a keszthelyi Helikonon Új adatok a <i>Hyperboréi zsenge</i> értelmezéséhez	369
KÜLLÖS IMOLA	
Az <i>Ötödfélszáz énekek</i> „fajtalan” darabjai „Pajkos” énekek a 17–18. századi közköltésben	399
TARI LUJZA	
„Horváth Ádám gyűjteményéből.” „Dallama régibb.” Jegyzetek Bartalus István 1869-es kiadásához	423

Tartalom	9
TUDÁS ÉS VILÁG	453
DEVESCOVI BALÁZS	
Pálóczi Horváth Ádám kéziratos térképei	455
ZSOLDOS ENDRE	
Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége	507
TÜSKÉS GÁBOR	
Szabadkőműves imakönyv Nagybjomban	521
TÓTH TÜNDE	
Nyelvrokonság és hunhagyomány Pálóczi Horváth Ádám őstörténeti munkájában	549
CSONKI ÁRPÁD	
Egy birodalom rekonstruálása Pálóczi Horváth Ádám történelmi gondolkodása és a <i>Barragoné és Zalád</i> [...] című regény	563
VIOLÁNÉ BAKONYI IBOLYA	
Pálóczi Horváth Ádám könyvtárának töredéke a csurgói református gimnázium könyvtárában	589
MUTATÓK	619
Rövidítésjegyzék	621
Személynévmutató	623
Földrajzi nevek mutatója	646
A kötet szerzői	653

Előszó

2020. január 28-án emlékeztünk meg Pálóczi Horváth Ádám halálának 200. évfordulójáról. Ebből az alkalomból a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport többnapos konferenciát szervezett Szántódra, Horváth Ádám egykori lakhelyére, ahol a közösségi ház ma az ő nevét viseli, illetve Csurgóra, ahol barátaival, Sárközy Istvánnal, Nagyváthy Jánossal és Csokonai Vitéz Mihállyal közösen meghatározó szerepet játszott a kollégium, „az első somogyi iskola” megszületésében, s ahol az író könyvtárának értékes darabjait őrzik. A 2020. április végére tervezett tanácskozás a koronavírus-járvány miatt elmaradt, a tanulmánykötet kiadásáról azonban nem mondtunk le. A kultikus évfordulón túl ugyanis egyre fontosabbnak látjuk, hogy Horváth munkássága, a 18–19. század fordulójának egyik leggazdagabb, szinte feldolgozhatatlanul sokrétű írói életműve vizsgálhatóbbá váljon.

Immár tíz éve, 2011-ben jelent meg a *Magyar Arión* című konferencia tanulmánykötete. Az akkor felvetett témák továbbgondolására, kibővítésére, az életmű más oldalú vizsgálatára kerülhet sor jelen könyvben, de jó néhány új területtel bővül a paletta. Az utóbbi évtizedben sok forrás és új szakirodalom vált hozzáférhetővé. 2016-ban megjelent Pálóczi Horváth 1796-ig publikált költői műveinek kritikai kiadása a *Régi magyar költők tára* XVIII. századi sorozatában, amelyet Tóth Barna rendezett sajtó alá (RMKT XVIII/16). A terjedelmes kötet, valamint a prózai írásokkal és levelekkel kiegészülő Pálóczi Horváth Ádám-honlap (<http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/>) ma már jelentősen megkönnyíti az életmű vizsgálatát, a nyomtatásban megjelent szövegek összevetését. 2017-ben, Tüskés Gábor és munkatársai szerkesztésében napvilágot látott a *Fénykeresők* című forrásgyűjtemény, amely a felvilágosodás kori tudós és titkos társaságok dokumentumaiban, illetve jelképrendszerében segíti a kutatók eligazodását. Lendület-kutatócsoportunk alapítása (2017) óta szintén kiemelt témaként tekint Horváth

életrajzára és műveire. Az itt publikált tanulmányok tehát részben a felsorolt kritikai és forráskiadások gyümölcsei.

Mégis, Horváth Ádám összetett munkásságával nehezen birkózik az irodalomtudomány. Ebben Kiss József 1953-ban leírt, talán túlföntül szigorú ítélkezései is szerepet játszanak. Kétségtelen, hogy Kazinczy Ferenc szemüvegén át nézve sem Horváth, sem a kor több más szerzője nem számít korszakos jelentőségűnek. A kutatási horizont utóbbi évtizedekre jellemző eltolódása, a mikrotörténeti és a hálózatokat érintő vizsgálatok azonban új, a későbbi Toldy-kánontól eltérő erőviszonyokat tártak fel a korszak irodalmi életében, akár Csokonai életművét illetően is. A magyar irodalmi élet sokrétűségét, alternatív útjait, az intézményszerűsülés kora előtti csoportosulásokat és alkotói perspektívákat a kevésbé kanonizált szerzők felől érthetjük meg jobban. Nem véletlen, hogy Horváth Ádám több, eddig homályban maradt kortársa iránt nőtt meg a szakmai érdeklődés az utóbbi 10-20 évben. Verseghy Ferencnek lassanként teljes életműve kritikai kiadást kap, Kis János írói és elméleti munkássága, valamint kiterjedt levelezése szintén megjelenés előtt áll, s megindult Fazekas Mihály és Révai Miklós újrafelfedezése is. Hozzájuk képest a térképészetben, matematikában, filozófiában jeleskedő Horváth Ádám még tágabb, interdiszciplináris életművet hagyott hátra, melynek értelmezéséhez nem is elegendő az irodalomtörténészek nézőpontja. Jelen kötet több tanulmánya utal rá: önmaga is tisztában volt képességei egyediségével, tudásának konzervatív telítettségével, így működését egyúttal a *poeta doctus* életforma sajátos utóvédharcaként, leletmentésként is felfoghatjuk.

A Horváth Ádám műveiben fellelhető, szorosabban irodalminak tekinthető reflexiók is tágabb értelmezési kontextusokat hívnak elő, hiszen személyében a 18. század végének több magyar műveltségi programját egyesítette. A tanulmányok egyaránt tanúskodnak Horváth tudós-irodalmár kapcsolatairól, földmérő hivatásáról, irodalomszervezői munkájáról, részvételéről a Helikoni ünnepségeken, dráma- és regényírói kísérleteiről. A szerző kéziratban maradt művei egyelőre távol esnek a kutatások fő érdeklődési körétől. Keveset tudunk forráskezeléséről, az antik görög–római szerzőkhöz fűződő viszonyáról, sőt még a közköltészeti ismereteiről is, hiszen ifjúkori kézíratainak zöme elkallódott, csak az 1813-ban lezárt *Ötödfélszáz Énekek* tudósít a régebbi énekköltészetben való, átlagon felüli jártasságáról. A Kazinczyhoz szóló, viszonylag ismert leveleken kívül az író levelezését igen kiterjedtnek mutatják a töredékes adatok is; eddig 120-nál több levelét regisztráltuk az *Írói és tudóslevelezés* adatbázisában (<https://levelezes-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php>), ám ez csak a jéghegy csúcsa. Személyes és levelező kapcsolatainak hálózata semmiben nem marad el az egykorú költőtársakétól, sőt az egyházi hivatalviselés, a jogi ügyek és a gazdálkodás miatt még sokrétűbbnek mutatkozik.

Minden tematikus fejezet érinti a nyilvánosság kérdését. Előjáróban csak annyit jelezzünk, hogy az 1780–1790-es években különböző laptípusok tűnnek fel, elindul az irodalom „piacosodása”, a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Magyar Kurir* viszonyának elemzésével kapcsolódunk egy korábbi kötetünk (Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna, eds. *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*. Reciti Konferenciakötetek 3. Budapest: reciti, 2019) problémaköréhez. A sajtóviszonyok változásával együtt különböző nyelv- és tudományelméletek kanonizálódnak. A folyamatokban Pálóczi Horváth is tevékenyen részt vesz, miközben a kéziratos nyilvánosság közegében élete végéig aktív marad, s úgy tűnik, az 1800-as évek első két évtizedében egyre inkább a lokális és a kéziratos nyilvánosságot használja. Megjelent és kiadatlan műveinek hatástörténete azonban még sok kérdést felvet, hiszen több társadalmi kört érint, mecénásainak köre ugyancsak változó.

A tanulmányok, de akár a tematikus nagy fejezetek is tetszőleges sorrendben olvashatók, mostani beosztásukkal nem szeretnénk fontossági sorrendjükre utalni. Valójában át- meg átjárnak egymásba a vizsgált témák, s többségük nemcsak egy korszakot érint az író életéből, hanem több pályaszakason is felbukkan (a sajtóhoz való viszonytól a szabadkőművességen át a természettudományokig, a verstani-rendszerező érdeklődéstől a lélektanon és vallásbölcseleten át a közéleti szerepvállalásig).

*

A kötet címadásával szeretnénk hűen reflektálni a fenti kérdésekre. Horváth Ádámnak nem egy saját verse címét választottuk mottóként, hanem egy közköltészeti alkotását, amely *A' Kis világbeli Nagy világ* címet kapta tőle az *Ötödfélszáz Énekek*ben. A *Világ haszontalanság* kezdetű, moralizáló divatcsúfoló egyike volt a legnépszerűbbeknek a korszakban, ponyván is kiadták. Az ismeretlen költő szerint a nagyvilág a divat, a szokások által szűrődik be a mikroszférába, s ez nemcsak csinosodással, hanem pazarlással is jár. Az ének második szakasza a „módi” viselkedésen túl az erőn felüli költekezést gúnyolja:

Ha tsak nem jó térd hajtó
A' Dáma, nem katzagó,
Ha nem vesztegető
Vagy ha nem bö költő,
Ha nem kotzkás nem kártyás,
Nints betsi ha nem hárfás. (ÖÉ 192. sz.)

Apróságnak tűnik, de Horváth már 1789-ben idézi két kifejezését Kazinczyhoz szóló önéletrajzi levelében. Itt édesapjáról, Horváth Györgyről állítja: „Ő maga volt egyedül minden előmenetelemnek ezköze, [!] annyiban, hogy taníttatásomban nem csak *bőv költő*, hanem talám *vesztegető* is volt” (kiemelés tőlünk). Értsd: szinte pazarlóan támogatta fiát a tanulásban.

Ám ha a gúnyt leválasztjuk a címről, s tágabban értelmezzük, Horváth egész pályafutásának egyik kulcsmondatát rejti „a kis világbeli nagy világ”. Rejtőzködő, vidéki „remeteségeiben”, a családi (sőt, teljesen magán-) környezetben akarva-akaratlan folyamatosan tükrözte a nagyvilág impulzusait. Ebben az eklektikus, de dinamikus világképben helyet talált magának a térképészet, a természettudományok, a dicsőbbnek tartott magyar múlt elmélyült vizsgálata is. S ne feledjük: a lévita családból származó, gályarab prédikátorok kései utódaként színre lépő Horváth mindössze egy félbehagyott debreceni kollégiumra, illetve jogász és geodéta vizsgájára hivatkozhatott a pályája során. S noha a bőkezű atyai örökséget nem tudta intézményes keretek közt kamatoztatni, a gyerekkorában nyilván erős modellként érvényesülő lelkészi pálya helyett egy változó korszak világi, protestáns *vállalkozója* lett. S Kazinczy epés megjegyzése bizony jogos: a hetenként új prédikációt író lelkészek módjára próbálta írói teljesítményét is fokozni, akár versekről, akár színdarabokról, akár hosszú levelekről legyen szó.

A címadáshoz a tanulmányok többsége is hű maradt. Pálóczi Horváth Ádám műveit rendszerint tágabb jelenségek (magyar közélet, világpolitika, sajtó- és tudománytörténet, eszmetörténet, verstan, történeti poétika stb.) tükrében vizsgálják a szerzők, nemritkán azokkal ellenpontoszva vagy ráirányítva az olvasó figyelmét Horváth munkásságának azon elemeire, amelyek beilleszkednek e folyamatokba. Az író „kis világában” folytonosan nyomon követhetjük a nagyobb összefüggések lecsapódását vagy annak hiányát. A magyar nyelv iránti szenvedélyes szeretete mindig új, irodalmi vagy az elköszönő *litterae* világába még beletartozó műfajok felé irányította. A költészet eredeti használati közegének mindvégig a zenét tartotta, ezzel a magyar vershagyományhoz visszanyúlva. Ilyen értelemben, a közköltészet és a szájhagyomány felé kacsintó író nézőpontjából a cím eszünkbe juttatja Peter Burke kettős hagyománymodelljének kulcsszavait is: az elit által formált, kanonikus „nagyhagyományt” és a szélesebb tömegeket érintő, de csupán önszerveződő, folklorikus „kishagyományt” (*Népi kultúra a kora újkori Európában*). Horváth mikrovilága hidat képez egy „nagyhagyományban” jártas értelmiségi tudása és egy hagyományörző köznemesi, sőt falusi életforma keretei között. A kulturális javak a szemünk láttára mozognak a polihisztor író szántódi, nagybajomi vagy petrikeresztúri udvarházában, s művei így válnak egyedi, de mégis tipikus kordokumentumokká.

Ahogy a *Magyar Arión* című konferenciának (2010) és kötetnek (2011), úgy a mostani tanulmány sorozatnak sem lehet célja az összegzés. Annál inkább a problémafelvetés, az új összefüggések keresése, az eddig ismert és publikálatlan adatok nyomán feltáruló írói és tudói univerzum vizsgálata. A Csurgón őrzött, egykor Sárközy István tulajdonában lévő kötetek, amelyek Horváth Ádám könyvtárából fennmaradtak, számos feladatot ígérnek a kutatóknak, akárcsak a Nagybajomba került Cornova-féle szabadkőműves imakönyv tartalmi összekötése az életművel. Ugyanígy megérdemlik a figyelmet az elveszett vagy lappangó térképek, a jelen kötetben nem vizsgált matematikai, műszaki, statisztikai, ezoterikus és alkalmi művek, Horváth egyházpolitikai és jogi tevékenysége, családja múltjához vagy Festetics Györgyhez fűződő kapcsolatai, a nyomtatott művek cenzúra- és kiadástörténete, beleértve Horváth saját nyomdagépének egyelőre igencsak hiányos információit. Külön kutatásokra sarkall az elveszett portré, Bikfalvi Kóré Zsigmond festménye, amely nyomán, Kazinczy útmutatását követve Johann Ernst von Mansfeld elkészítette a közismert metszetet Bécsben (reprodukcióját lásd kötetünk előzéklapján). Kérdések sora övezi a kései évekből való két, névtelenül kiadott polemikus alkotást is: a Kölcsey-ellenrecenziót és a Csokonai nevében írt költeményt, amelyek már csak posztumusz hatást fejtettek ki.

Megannyi „kis világ”, amelyek csak a nagyobb kontextusban lesznek értelmezhetők. S annyi bizonyos: színesebb és részletgazdagabb kép rajzolódik majd ki Horváth Ádámról, mint amilyet az anekdoták vagy a Kazinczyval váltott levelek tükrében ismert a szaktudomány. Sőt talán e viszony súlypontjait is jobban megérthetjük, más jelentést kapnak az eddig is sokat citált dicsekvő vagy önostorozó mondatok.

*

A *Magyar Arión* kötethez hasonlóan a leggyakrabban hivatkozott szakirodalmat ezúttal is a *Rövidítésjegyzékben* tüntettük fel, melyet *Személynévmutató és Földrajzi nevek mutatója* követ (a kötet címéhez híven a falvaktól a szupernóváig). Már itt felhívjuk a figyelmet egy másik fontos Pálóczi Horváth Ádám-kötetre, amely Lengyel Réka főszerkesztésében készül. A kevésbé ismert művek jegyzetekkel ellátott szemelvényein kívül ez a kötet tartalmazza majd az író szakkbibliográfiáját, áttekintő életrajzi kronológiáját, valamint összes, jelenleg ismert saját kezű térképének reprodukcióját is.

A tervezett konferencia jó alkalmat ígért a Pálóczi Horváth-életmű iránt érdeklődő kutatók és a kultuszhelyek kapcsolatának bővítésére. Noha a tanácskozást nem rendezhettük meg, de az előkészületekért és a jövőbeli együttműködésért

sért nagy köszönettel tartozunk Szántód polgármesterének, Vízvári Attilának, illetve a Pálóczi Horváth Ádám Közösségi Ház szakmai vezetőinek, Balogh Józsefnek és Maurer Teodórának. Ugyancsak támogatta terveinket Csurgó polgármestere, Füstös János, valamint a Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium igazgatónője, Füstösné Ábrahám Judit. A Nagykönyvtár vezetője, Violáné Bakonyi Ibolya pedig a szervezésen túl korábbi kutatóútjaink mentoraként és a kötet szerzőjeként is hozzájárult a munka sikeréhez.

A kötet lektorálásáért nagy köszönet illeti Lengyel Rékát, aki szerkesztői és filológus tudásával is gazdagította munkánkat. Egyes fejezetek vagy témakörök lektorálásáért Hovánszki Máriának, Medgyesy S. Norbertnek, Pásztai Lászlónak és Vaderna Gábornak, a bibliográfiai kérdések ellenőrzéséért Dóbék Ágnesnek tartozunk köszönettel. Ugyancsak szíven viselte a kötet sorsát Török Zsuzsa sorozatszerkesztő, aki a *Magyar Arión*-kötetben már szerzőként is letette névjegyét a Horváth-filológiában. A címlapkép és a térképek közlését a Magyar Országos Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, valamint a pomázi Teleki–Wattay kastély tette lehetővé. Értékes illusztrációkat kaptunk a Magyar Hadtörténeti Múzeum és Levéltártól, a Göcseji Múzeumtól és a csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnáziumtól is. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ és a Rippl-Rónai Múzeum (Kaposvár) munkatársainak együttműködéséért is hálásak vagyunk – nélkülük a kutatásra szinte alkalmatlan esztendőben aligha tudtuk volna megírni és megszerkeszteni e kötetet.

Már nem érhetette meg a kötet megjelenését a Pálóczi Horváth Ádámra és korára vonatkozó kutatások két jeles képviselője: Boross Marietta szántódi etnográfus-helytörténész és Deák Varga József, a nagybajomi Sárközy István Helytörténeti Gyűjtemény alapítója és vezetője. Mindketten részt vettek volna az elmaradt konferencia programjain a két település történetének szakértőiként. Az elmúlt évtizedben távozott az élők sorából a *Magyar Arión* kötet több szerzője: Labádi Gergely, Borbély Szilárd, valamint a 2010-es konferencia egyik kezdeményezője és a koncert szólistája, Kobzos Kiss Tamás. S már csaknem nyomdában volt a kötet, amikor a korszak zenetörténetének egyik legavatottabb kutatója, Paksa Katalin halálhíréről értesültünk. Kötetünkkel az ő emléküknak is adózunk.

Csörsz Rumen István és Mészáros Gábor

KÖZÉLET ÉS NYILVÁNOSSÁG

Pálóczi Horváth Ádám verses episztolája és a magyar sajtó 18. század végi helyzete

A Magyar Kurir és a Mindenest Gyűjtemény konfliktusa 1789-ben

Bevezetés

Pálóczi Horváth Ádám hatalmas és szerteágazó műfajokat magában foglaló életművének meglehetősen egyenetlen a szakirodalmi feldolgozottsága. Ezen belül is igen kevés szó esett az episztola keretébe sorolható szövegeiről. Igaz, ezeknek nem is egyszerű az elemzése, hiszen itt nemcsak (sőt talán nem is elsősorban) poétikai megközelítésük lenne szükséges, hanem a szerző és a címzett közötti viszonyulás, az aktuális témák kontextualizálása, az episztolát életre hívó szándék megértése jelentheti az értelmezés egyik legnagyobb kihívását. Az alábbiakban éppen ennek a feladatnak a nagyságát kívánom bemutatni Horváth Ádám egyik verses levelének kommentárjaként: ahhoz, hogy meg tudjuk ragadni a szöveg egykori státuszát, igyekeznünk kell a lehető legpontosabban rekonstruálni azt az eseménysort, amelyre a mű reflektálni kíván. Csak így remélhető, hogy kirajzolódik Pálóczi Horváth Ádámnak az ügghöz való viszonya, s világossá válik, miért is fordult episztolával 1789-ben a komáromi *Mindenest Gyűjtemény* szerkesztőihez.¹ S mindezt miért úgy tette, ahogyan ezt az episztolában olvashatjuk.

Maga az ügy

A 18. század végi magyar sajtótörténet fontos, bár a későbbi szakirodalomtól kelően nem exponált, s így jórészt elsikkadt eseménye volt a bécsi *Magyar Kurir* és a komáromi *Mindenest Gyűjtemény* közt, a korabeli sajtó nyilvánosságában lezaj-

1 A szöveg megjelent: „XXIX. A Komáromi Tudósokhoz, mikor a mindenest Gyűjteményt először félbe szakították; serkentő Levél, hogy folytassák azt”, in RMKT XVIII/16, 706–709.

ló vita 1789-ben. A sajtótörténeti kézikönyv sem kezelte jelentőségének megfelelően a kérdést: említette ugyan, de túlságosan nagyvonalúan (azaz pontatlanul) foglalta össze, különösen, ami az ügy időrendjét illeti. A problémának szentelt néhány sorban így összekeveredtek a korábbi és a későbbi események, s elhomályosul az ok-okozati rend:

Ugyanakkor Szacs vay gúnyosan és féltékenyen nyilatkozott a komáromi folyóiratról, és ezzel a nyilatkozatával széles körben – többek között Kazinczynál is – visszatetszést keltett. A gúny oka Péczeli vártnál jóval kisebb közönségsikere volt. A komáromi szerkesztő azt ígérte: ha olvasóinak száma eléri a 900–1000 főt, évi 1000 tallért ajánl fel a nyelvművelő társaság céljaira. Az olvasók száma azonban 1790-ben csak 137 volt, köztük 40 komáromi.²

Ezzel a néhány sorral az a baj, hogy innen még csak megsejteni sem lehet a vita tétjét: Szacs vay Sándor gúnyos megjegyzései ugyanis a lap átmeneti szüneteltetésének az okai (vagy talán ürügyei?) voltak inkább, viszont a Péczelitől származó, itt emlegetett ígéret már az 1789 júliusi újraindulás után jelent meg a lapban. Azaz a *Mindenes Gyűjtemény* megakadásának az igazi okát, azt, hogy ki mire is reagált s hogyan, ebből a kurta összegzésből aligha lehet megérteni. A nem túl bőséges Péczeli-szakirodalom egyik legszínvonalasabb darabjában, Bíró Ferenc kismonográfia terjedelmű tanulmányában megpendített ok, Péczeli melankóliára való hajlama s időleges elcsüggedése sem adott kielégítő magyarázatot a folyóirat-vállalkozás félbehagyására (illetve, a későbbi események fényében: szüneteltetésére):

Ez a hangulati változékonyság, amelynek alapja tehát az, hogy ellentmondásosan mozgó külső erőktől függ, már korábban is megmutatkozott, a Gyűjtemény 1789 elejére tervezett indításakor. A kalandorosan, de amolyan modern-burzsoa módra is szemtelen bécsi szerkesztő, Szacs vay, saját céljaira akarja felhasználni a komáromi vállalkozást. Péczeli erre azonnal visszavonul az eklésia falai közé: a támadásban kedvezőtlen fogadtatást, a külső támogatás hiányát látja, s felhagy a Gyűjteménnyel. Csak egy többek által aláírt kéréslévre, amelyet Kazinczy továbbít, indítja meg újra.³

2 *A magyar sajtó története I.: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 221. A vonatkozó rész Kókay György munkája. Kókay egy későbbi cikkében szintén nem túl nagy terjedelemben, de kronológiailag pontosabban is összefoglalta a konfliktust: KÓKAY György, „A Minden es Gyűjtemény és a korabeli magyar sajtó” in KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, *Historia litteraria* 8, 146–153 (Budapest: Universitas Kiadó, 2000), 152.

3 BÍRÓ Ferenc, „Péczeli József (Második közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 557–584, 562.

Ez a pszichologizáló magyarázat, bár nyilván vannak megfontolandó elemei is, aligha képes megmagyarázni minden lépést és reakciót, amelyet ebben az ügyben megfigyelhetünk. A két sajtótermék közötti konfliktus megértéséhez elengedhetetlen tehát az egykorú sajtó nyilvánosságában megjelent dokumentumok újraolvasása, hogy rendet tegyünk a kissé kaotikusnak tűnő időrendben – annál is inkább, mert a szakirodalomban inkább csak olyan sommás értékeléseket olvashatunk, amelyek nem próbálták meg aprólékosan és szövegszerűen elemezni a rendelkezésre álló forrásokat.⁴

A *Mindenes Gyűjtemény* első száma 1789. január 1-jén jelent meg. A tervezett folyóiratról hírt adó első jelentésüket még 1788 novemberében a *Magyar Kurir* adta közre. Ebben a felhívásban, amelyet hárman írtak alá (Mindszenti Sámuel, Perlaky Dávid és Péczeli József) a tervezett lap karakterét a következőképpen jellemezték:

A leg-nevezetesebb történeteken, változásokon 's gazdaságra tartozó dolgokon kívül, magában fog ez a *Gyűjtemény* foglalni minden szép találmányokat, mellyek az elmének ékesítésére 's közönségessen a' Hazának hasznára szolgálhatnak. Azok a' hasznos Könyvek, mellyek vagy a' Hazában, vagy másutt jönnek világosságra, hirül adattnak ebben, az azokban bé-foglaltatott dolgoknak rövid Summájával. A' holtakról sem felejtkezünk-el, hanem a' mely Nemes Hazafiak, a' Tudományoknak előbb mozdítóji voltak, azoknak életeknek rövid le-írása hogyha velünk közöltettetik, érdemlett ditsérekkel edgyütt e' Gyűjteményben bé-iktattatik.⁵

4 Mint például a következő, persze más kérdésirányú tanulmányok: BÍRÓ Ferenc, „Kazinczy és Péczeli”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67 (1963): 140–148; KÓKAY György, „Kazinczy Ferenc és az első magyar újságok”, in KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, 116–122 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 117. Végső soron majdnem minden újabb tanulmány, beleértve a sajtótörténeti összefoglalást is, a következő tanulmányokra utal vissza, anélkül, hogy vissza akarna nyúlni az elsődleges sajtótörténeti forrásokhoz: TAKÁTS Sándor, „Péczeli József élete”, in PÉCZELI József, *Meséi*, kiad. TAKÁTS Sándor, Nemzeti könyvtár 39, 1–303 (a kötet második felében újakezdet lapszámozás szerint) (Budapest: Aigner Lajos, 1887), illetve GULYÁS Pál, *Id. Péczeli József élete és jellemzése* (Budapest, 1902). Takáts a kismonográfia terjedelmű, de itt csak utószónak álcázott tanulmányában nagyon sok forrást is közöl, ezért az ő írása tekinthető a későbbi szakirodalom igazi megalapítójának. A Takátsra való feltétlen támaszkodás szempontjából kivételnek talán csak a következő, újabb dolgozat tekinthető: VADERNA Gábor, „Möglichkeit der Urbanität in der ungarischen Zeitschrift *Mindenes Gyűjtemény*”, in *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*, eds. Ágnes DÓBÉK, Gábor MÉSZÁROS and Gábor VADERNA, *Reciti Conference Books* 3, 123–141 (Budapest: Reciti, 2019). A konfliktus rövid bemutatása: *uo.*, 126. Ám ez a tanulmány sem próbálta meg az összes forrást újraolvasni és értékelni.

5 *Magyar Kurir*, 1788. november 19. (92. sz.), 1215–1216.

A megjelenés gyakoriságáról és a tervezett folyóirat formátumáról nem árultak el túl sokat; itt mindössze annyi volt olvasható: „minden tizenöt napban, három árkosokat” terveznek közre bocsátani.⁶ A konkrét előfizetési felhívás (immár az előfizetést beszedő helyi megbízottak nevével) december 20-án látott napvilágot ugyancsak a *Magyar Kurir*-ban, s ezt is Mindszenti Sámuel, Perlaky Dávid és Péczeli József szignálta – a megjelenés konkrét adatairól itt már nem is volt információ.⁷ Itt rejlik annak magyarázata, miért tulajdonította a *Magyar Kurir* (mi több, az esetről episztolát író Pálóczi Horváth Ádám is) az új folyóirat szerkesztését egy kisdud „tudós társaság”-nak, a „komáromi tudósok”-nak, miközben a fennmaradt magánlevelek rendre csak Péczelinek szólnak, azaz őt kezelték egy személyi szerkesztőként. A nyilvánosság előtt tehát máshogy mutatkozott meg a folyóirat belső rendje, s ezt a közönségnek szóló híradások szigorúan követték. Az előfizetési felhívás után volt olvasható egy olyan közlemény, amely a későbbi események szempontjából kulcsfontosságú szerepet játszott. Szacs vay mint szerkesztő a következőket csatolta ugyanis hozzá az előzőekhez:

Szól a' Magyar Kurir: „Nem láthatom által, mi lehetne a' Magyar Haza Tudóssainak egy kedvesebb és szükségesebb a' hasznos idő töltésre, mint ezen *Mindenes Gyűjtemény*, ha az, a' mint réméllyük [!], várt tökéletességre mehet. Ez-által a' *Magyar Kurirnak*-is igen kevés fáradsággal módja leszen abban, hogy a' 3 árkusból álló *Mindenes-gyűjteménynek* agya-velejét egy árkusra szorítván, 's a' Kurir hirrel hires táskájába vetvén, a' maga Érd. Olvasóit tudománybéli dolgokkal-is gyönyörködtesse.”⁸

Szacs vay elgondolását az is indokolhatta, hogy az első előfizetési felhívásban szereplő, 15 napos megjelenéssel származó kiadási terv lassabb ütem volt, mint a *Magyar Kurir*-é, így ez utóbbi minden további nélkül be tudta volna magába építeni a *Mindenes Gyűjtemény* válogatott anyagát. Tehát a két folyóirat eltérő megjelenési ütemezése mintegy eltérő folyóirat-konceptióként is felfogható volt, s a ritkábbra tervezett komáromi lap ilyenformán kényelmesen kiaknázható forrásnak minősült volna. Erre a tervre – tehát arra, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* három íves anyagát nyersanyagnak tekintvén, s egy ívbe sűrítvén újraközzölne a *Magyar Kurir* – reagált rövidesen, már a folyóirat első számának megjelenése után egy nyílt levél formájú cikk a *Pressburger Zeitung*-ban:

⁶ Uo., 1215.

⁷ *Magyar Kurir*, 1788. december 20. (101. sz.), 1350–1352.

⁸ Uo., 1352.

An den ungarischen Kurier!

Befremdet hat es uns alle, daß Sie, als ein gebohrner Ungar, das rühmliche Vorhaben dreyer Patrioten in Komorn so sehr beneiden, daß Sie schon angetragen haben, desselbe entweder zu schwächen oder rückgängig zu machen. – Wer hat Sie denn, mein Herr, darum ersucht, um zum voraus, ehe noch der Anfang zur Herausgabe der Ungarischen Monat-Schrift Mindenes Gyűjtemény gemacht wurde, schon einem Auszug derselben anzukündigen. Ja, ja; aber freylich bringt dieß ihre Zeitungsschreiberische Prahlerey – die Ihnen so sehr eigen zu seyn scheint, mit sich. Wo andere, nur etwas versprechen, da wollen Sie schon alles leisten. – Denn, was würden Sie nun wohl anfangen? oder wie würden Sie das Liebe Publikum hierinn schadlos halten? Wenn nun die Patrioten zu Komorn um Ihren Auszug zu vermeiden, die Sammlung aufgeben würden; oder wie könnten Sie dieß vor dem ungarischen Publiko verantworten?

Mein mein, Sie sind zu intreßiert, und unpatrotisch, haben Sie es denn schon vergessen, was die Herausgeber durch Sie selbst anzeigen lassen, nemlich daß Sie keinen Eingrief in Ihr Zeitungsschreiberisch Handwerk machen wolten. Oder beneiden Sie es aus, daß wir durch diese Monatschrift andern Aufgeklärten Völkern um einen Schritt näher kommen können. Seyen Sie doch mit Ihren 800 pränumeranten zufrieden. Wir gönnen Sie Ihnen, denn davon müssen Sie ja leben. Aber die Herausgeber der Ungrischen Monatschrift haben ein sonstiges, und zwar honettes Auskommen; und doch wollen Sie Ihrer Schärflein zur Aufklärung Ihrer Landsleute beytragen. Sehen Sie denn nicht ein, daß durch Ihren Auszug, den Sie ungebetener veranstalten wollen, der Eifer dieser würdigen Patrioten gehemmet werden kann. Oder wie wird es Ihnen nun gefallen, wenn Sie auch darauf antragen, die besten Politischen Zeitungen Ihre Sammlung auf zu nehmen, und aus statt, Ihrer Anzeige nach, Monatlich 6 Bögen, Wöchentlich 2 bis 3 Bögen, aber vermischte Nachrichten zu liefern. Seyn Sie versichert, daß Ihnen dadurch, ein nicht geringer Eintrag geschehen werde. – Also unser Gemeinschaftlicher Patriotischer Rath wäre, Sie blieben mein Lieber Kurier, bey Ihrer Politischen Zeitung, der Sie noch immer Ihre halb Bogen starke Músa beyrücken können, und ließen die Gelehrten und dazu einschlagende Sachen, solchen Männern über, die denselben besser gemacht sind.

Außerdem werden Sie es ja wissen, daß aller Nachdruck der Innländischen Produkte, im Lande, höchsten Orts verbothen ist.

Und nun so viel werden Sie doch schon deutsch gelernet haben, daß Sie uns Deutsche, die wir doch so viel Liebe zur Ungarischen Litteratur haben, daß wir der Komorner Monatschrift Mindenes Gyűjtemény sehnlich entgegen sehen, versehen werden. Und wie sehr wünschten wir, daß diese unsere Auserungen,

in allen Zeitungen, gütigst aufs genommen würde damit das Publikum sehen könnte, wie wir Deutsche in Ungarn, weit patriotischere Gesinnungen haben, als manche gebohrne Ungarn, unter welchen der ungarische Kurier oben anstehet.⁹

A vita későbbi szakaszában sehol nem bukkant fel egyetlen név sem a *Pressburger Zeitung* cikke potenciális szerzőjeként, így a tulajdonítás, a szerzőség meghatározása, illetve ennek az inverze, a szerző kilétének elbizonytalanítása és kétségbe vonása nem volt retorikai stratégiája egyetlen hozzászólónak sem. Inkább az figyelhető meg, hogy az itt kifejtett álláspont egybemosódik a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőjével, de, ahogy látni fogjuk, Péczeli sem nevezte meg, ki írta ezt a cikket. Hogy tudta-e egyáltalán, vagy csak taktikusan elhallgatta (a nyilvánosság elől éppúgy, mint magánleveleiben), ezt nem lehet egyértelműen megítélni. A *Pressburger Zeitung* szövege úgy alkotja meg létrehozójának a kilétét, hogy azt olyan magyarországi németként határozza meg, aki magyarul is tud, s a magyar

- 9 *Beylage zur Presburger Zeitung* Nro 1. 1789 (*Presburger Zeitung*, 1789. január 3.). 9. A cikk magyar fordítása: „A magyar Kurirnak! Mindannyiunkat meglepett, hogy Ön, született magyar léte, három komáromi hazafi dicséretes tervét annyira irigyl, hogy már kinyilvánította: vagy gyengíteni fogja, vagy hátráltatja azt. Hát ki kérte meg Önt, Uram, arra, hogy még azelőtt, mielőtt a *Mindenes Gyűjtemény* című magyar folyóirat kiadása elkezdődött volna, máris egy ebből készült kivonatot jeltessen be? Igen, igen, ez az újságírói hengegés, amely Önnek annyira sajátja látszik lenni, hozna valamit magával. Ahol mások valamit megígérnek, s Ön akar mindent teljesíteni. Mert mihez kezdene? Vagy hogyan tudná a tisztelt közönséget kártalanként megőrizni? Ha a komáromi hazafiak, hogy elkerüljék az Ön kivonatát, feladják az egész gyűjteményt: mi módon tudna ezért az egész magyar publikum előtt felelősséget vállalni? Nekem Ön túlságosan érdekevezéreltnek és hazafiatlannak látszik, vagy már elfelejtette, hogy éppen az Ön révén kinyilvánították, semmiképpen nem kívánnak beavatkozni az Ön újságírói üzletébe? Vagy irigyl, hogy ezen folyóirat révén közelebb kerülhetnénk egy lépéssel más felvilágosult népekhez? Legyen elégedett az Ön 800 előfizetőjével. Nem sajnáljuk Öntől, hiszen Önnek is élnie kell. De a magyar folyóirat kiadóinak van egy további, becsületes céljuk; és Ön az ő garasaik révén akar a honfitársainak a felvilágosodásához hozzájárulni. Hát nem látja be, hogy a kivonata által, amelyet Ön kéretlenül el akar készíteni, ezeknek az érdekes hazafiaknak a törekedését akadályozza? Vagy miképpen tetszenék az Önnek, ha azzal biztatnák, hogy a legjobb politikai újságok az ön gyűjteményét átvesszik, és ehelyett az Ön cikkei alapján havonta 6 ívnyi, hetente 2 vagy 3 ívnyi vegyes hírt szállítanak? Legyen biztos afelől, hogy ez nem csekély mértékű bevétel lenne. – Tehát az lenne a mi közösségi érdekű, hazafias tanácsunk, kedves Kurir, hogy maradjon a politikai újságjánál, amelyhez még a fél ívnyi Músa is hozzátartozik, és hagyja a tudósokat és a hozzájuk tartozó dolgokat olyan emberekre, akik azokhoz jobban értenek.

Azonkívül tudnia kell, hogy bármilyen belföldi produktum újrakiadása mifelénk a legmagasabb helyről meg van tiltva. És annyit bizonyosan tanult már németül, hogy Ön minket, németeket, akik annyi szeretettel vagyunk a magyar irodalomhoz, hogy a komáromi *Mindenes Gyűjtemény*t nagy reménységgel óhajtjuk, fel fog ismerni. És milyen erősen kívánjuk azt, hogy ebből a mi véleményünkéből, amelyet lehetőleg minden újság felvesz, lássa a közvélemény, hogy mi, magyarországi németek hazafiasabb érzülettel rendelkezünk, mint némelyik született magyar, akik közé a Kurir is odaszámítandó.”

sajtó termékeit is jól ismeri (hiszen egy magyar folyóiratban megjelent cikkhez szól hozzá), szívén viseli a magyar irodalom ügyét, és a komáromi folyóirat-vállalkozást feltétlenül támogatja. A cikk végén pedig külön hangsúlyozza, hogy német létére jobb patrióta, mint a *Magyar Kurir* szerkesztője.¹⁰ Ez a megoldás határozottan más játéktérbe viszi át a lehetséges, s majd csak ezután kibontakozó konfliktust: eszerint ugyanis itt nem a magyar nyelvű sajtó belügyéről van szó, hanem általánosabb morális és sajtóetikai kérdésekről, amelynek megítélésében a *Pressburger Zeitung* olvasói is illetékesek – noha ezek az olvasók aligha mutatnának nagy tömegben átfedést a *Magyar Kurir* olvasóival s a *Mindenes Gyűjtemény* remélt-megcélzott publikumával. S ennek a stratégiának és a német nyelv használatának exkluzív jelentősége lesz a polémia későbbi eseményeiben: ahogyan majd látni fogjuk, a vita egy meghatározott szakaszában megszólaló sárospataki professzorok (akik személyükben nem azonosíthatók), azzal érvelnek, hogy Sárospatakon senki nem olvassa a pozsonyi német újságot. S ez akár igaz is lehet (legalábbis lehet igazságmagva), ha arra gondolunk, amit Kazinczy írt a *Pályám emlékezetében*: 1769-ben feltűnést keltett, amikor öccsével, Dienessel úgy érkeztek meg Sárospatakra, hogy tudtak németül. Ahogy írja: „Soha még addig Patakon németül tudó gyermek nem volt, mint németül tudó Togátus nem, az utánunk nem sok idő múlva Pozsonyból oda lejött Decsy Sámuelig, ki Bécsben a Magyar Kurir leveleit írta.”¹¹ Vagyis néhány évtizeddel korábban Sárospatakon ritkaságnak számított a német nyelvtudás.

A német nyelvű cikkekre a *Magyar Kurir* január 10-ei számában Szacs vay úgy válaszolt, hogy az nem csupán a cikk íróját minősítette, hanem már az egész komáromi vállalkozást. A válasz ténye is érdekes: Szacs vay alighanem azért nem németül és azért nem a *Pressburger Zeitung*-ban reagált, mert számára ez a cikk a *Mindenes Gyűjtemény* köréhez kapcsolódó támadásnak tűnt, s ezért nem kellett elértenie a főntebb vázolt retorikai stratégiát. Magyar nyelvű vitacikkekkel, ráadásul egyértelműen a komáromiaknak adresszált írásokkal megfelelően világossá tudta tenni az álláspontját: akinek szól, az majd úgyis ért belőle. Feltehetőleg

- 10 Már csak ezért is erősen kérdéses, kezelhető-e magától értetődő tényként az, a szakirodalomban kétféle nélkül felbukkanó állítás, hogy a cikket Fejér György írta. Rá ugyanis az a szövegben megképződő identitás egyáltalán nem illik: ő nem volt német, németül is csak néhány éve tanult. Láttuk, az ő személyét egykorú senki sem emlegette szerzőként, versei is magyarul jelentek meg később a *Mindenes Gyűjtemény*-ben. Ha mégis ő volt a szerző, akkor ez igen figyelemre méltó, irodalmi érdekű alakteremtésként értékelhető – de az a valószínűbb, hogy egyszerűen nem benne kell látnunk a cikk íróját.
- 11 KAZINCZY Ferenc, „[Pályám emlékezete III.]”, in KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály, Eredeti művek, Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 565.

ezért nem bajlódott azzal, hogy a szerzőt azonosítsa, vagy megpróbálja találgatni a hovatartozását, ezt ugyanis egy előzetes gondolati művelettel megoldottnak vélte. Rá ilyenformán egyetlen sértő metaforával utalt: először csak „szamár”-ként emlegette (ez egy Phaedrus-állatmesét fölhasználó metaforika révén a szamár és az oroszlán szembeállításából fejlik ki), majd ez a *Magyar Műsában* később közölt cikkében kiépül bibliai célzássá, s „Bálám szamara” lett belőle.

Egy Levélre talál egykor az *Ezopus Rókája*, fel-veszi – ’s midőn innen-is túl-is nézegetné el-mosollyodik ’s azt mondja: „*ezek tsak szók!*” ’s azzal el-veté.

Éppen ezt kénék most felelnem arra a’ Posonyi Német Ujságban talált *P – – r* irigy goromba Politikára, ha *Bólts Salamon* azt nem javasolta volna: *felely-meg – – –, ne hogy a’ maga szeme előtt böltsnek láttassék*. Tudja a’ *Publikum*, hogy a’ Komáromi – ugy nevezett Tudós-társaság Tudománybéli Leveleket fog ki-adni, a’ mint a’ Kurirból ki-ki olvashatta. A’ Kurir minden hozzá fel-küldött Tudósításait közönségesé tette – és örvendett, hogy ezen szükséges és a’ Nemzet’ hasznára szolgáló szándék elébb mozdittatik. – Azért, hogy a’ Kurir azt találta mondani, hogy ő-is a nevezetesebb tudománybéli dolgokat ebből ki-fogja venni és közlőni a’ maga Olvasóival – ugy meg-neheztelének – hogy ezeknek – egy állortzás magát Németnek irt jó-akarójak, a’ közelebb költ Posonyi Német Ujságnak tóldalékjában goromba vagdalózásokkal sérteget. Ezen állortzás író, minthogy az állatokat körmökről – Szamaré vagy Oroszlány? igen meg-lehet esmerni, mi gondoljuk ki-légyen. Azt kívánja ezen goromba író, hogy én ezen héti Levélből valamit ki-venni meg-ne próbáljon; mert ez tilalmas dolog. Bár tsak Németül ne irt volna ezen író; hogy a’ maga felekezetétől ne nevetetnék-ki, kik itt Bétsben jól tudják, mi szabad, ’s mi nem. – A’ Kurirnak a’ F. Udvari Magyar Kantzellária talált Bétsben *Caensort*, nem szorúl ezen Német író-ra. A’ Kurir-is tudja – *ubi Strigandum, ubi Currendum*.¹² Mihent a’ Kurir Posonyig megy, nyomtattassák-ki más Név alatt ’s örvendeni fogom; de azt-is mondom, hogy abban ők sem parancsolnak nékem én mit nyomtattassak. Ezen goromba Német Levelet minden órán Magyarúl különös Levélben közlöm az Érd. Publikummal az arra szükséges felelettel, hogy a’ Publikum légyen a’ Biró ez ügyben.¹³

Időrendben ez után jelent meg a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőinek egy nyilatkozata a pesti *Magyar Merkurban*, január 12-ei dátummal.

12 A latin mondat fordítása: „hol pihenni kell, hol rohanni” (forrása: Phaedrus, fabula XXIX, *Musca et mula*).

13 *Magyar Kurir*, 1789. január 10. (3. sz.), 42. Kiemelések az eredetiben.

Híradás. A' melly nagy örömmel 's készséggel kívántunk volna némelly Tudományos ujságokkal kedves Hazánknak szolgálni; színt olly eleven szomorúsággal kell említenünk, hogy ezen szándékrol le-mondani kéntelenítettünk. Mi ezen (leg alább ítéletünk szerint) hasznos és szükséges munkához, a' mint jelentettük, hozzá kezdetünk volna, ha tsak tíz elő-fizető találkozott volna is, és így sem fáradságunkat sem költségünket nem sajnálottuk volna. De hogy hírünk nélkül a' Bétsi Kurirral, már is visszázkodást 's abból méltatlan reánk hárított motskokat kell szenvednünk: azt előre nem reményeltük; 's több hasonló kedvetlenségeket el-akarván kerülni; ezen szándékunkról le-tészünk. A' melly Méltóságok 's Úri rendek ezen tzelunkat elő fizetéssel elébb mozditani méltóztattak: azoknak pénzeket minden betsülettel 's köszönettel vissza küldjük; másokat pedig kérünk, hogy többé e' végre hozzánk pénzt ne küldjenek. Jelentjük egyszerűsmind, hogy semmi sem eshetik nekünk nagyobb örömünkre, mint ha más jó Hazafjak, ezen Hazánknak közönséges hasznára tzelozott szándékunkat magokéva teszik, 's Hazájok eránt való szereteteket szorgalmatosságok által elébb mozdtítják. Ígérjük, hogy mi, minden magunk haszna' keresése nélkül azoknak Munkájakat némelly jegyzéseinkkel bőviteni 's bódlogítani készek leszünk, a' kik vagyunk a' tiszteletre méltó Közönségnek – Rév-Komáromban, 12. Január. 1789

Alázatos szolgálói *Péczeli József, és Társai.*¹⁴

Vagyis Péczeli már január 12-én befejezett tényként beszélt a *Mindenes Gyűjtemény* beszüntetéséről, s a nyilvánosságnak szánt érvei között nem szerepeltek anyagi természetű okok (például az előfizetők csekély száma vagy a pártolás hiánya) – sőt, egyenesen azt állította, hogy akár anyagi áldozatok árán is folytatni akarta volna a folyóirat kiadását. Csupán a *Magyar Kurir* támadására célzott – s ez azt jelenti, hogy a reakciók közül csak a következőket vehette számba: Szacs vay első megjegyzését, az erre reagáló *Pressburger Zeitung*-béli cikket, valamint a *Magyar Kurir* válaszát. Tehát akkor, amikor ez, a megszűnést bejelentő híradás elkészült, Péczeliék még nem ismerhették a legdurvább reakciót, amely szintén Szacs vayhoz kötődik.

Ez a szöveg a *Magyar Kurir* melléklapjában, a *Magyar Músa*ban látott napvilágot 1789. február 25-én. Névtelenül jelent meg, de nyilván ennek is Szacs vay volt a szerzője.¹⁵ Amikor ez az írás elkészült, már bizonyosan ismeretes volt Szacs vay

14 *Magyar Merkur*, 1789. Bóldog Asszony havának (január) 28-dik napján, 63–64. Ugyanez a szöveg megjelent az ezt megelőző számban is: *Magyar Merkur*, 1789. Bóldog Asszony havának (január) 24. napján, 55–56.

15 Váczy János a jegyzetekben úgy fogalmazott, Szacs vay itt „S.-Patakról keltezett vidéki nyilatkozatot tett közzé”: *KazLev* I, 571. Stílusán és tartalmilag is azonban ez a cikk erősen kapcsolódik a *Magyar*

számára a folyóirat beszüntetésének kifejtett és publikált szándéka. A cikkben a megszűnésre vonatkozó, ismétlésekkel kiemelt s gúnyos hatásúvá tett célzás arra, hogy a *Mindenes Gyűjtemény*ből „semmi sem leve”, nem egyszerűen olvasói tapasztalat (hogy ugyanis nem kapható a következő szám), hanem szövegszerű visszautalás erre a híradásra. Szacsavaynak ezt az írását, amely morálisan igen kétes háttérű szöveg, hiszen már egy bejelentett megszűnés után kívánja még egyszer kétségbe vonni a szerkesztők önzetlen szándékát, érdemes teljes egészében közölni, mert a későbbi elemzés számára igen fontos adalékokat tartalmaz.

S. Patak 4. Februáriu.

Semper ego auditor tantum, nunquam ne reponam?

Juvenalis.¹⁶

Azt tartotta a' hajdoni Világ, hogy a' *Semmiből semmi sem leszsz*; a' mostani pedig azt állatja, hogy a' *Valóság nem leszsz semmivé*. Az elsőbb állatást, a' semminek egy látható Világ formájába lett öltözése; az utólsót pedig, a' minap támadott, de már füstbe ment egy — 'Társaság' ígéretének semmivé levése meg-tzáfolta. Oda van a' *mindenes Gyűjtemény*! pedig már azon 'Társaság' egy tagjának szavai szerint, annyi volt az előre-fizető, mint a' — (omnis comparatio est odiosa)¹⁷ dög; bezzeg el-is döglött! Kár! mert olyan emberek fogtak hozzá, kiknek vagy semmi dolgok nints, vagy a' dolgokat-is félre tették volna jó pénzért. Bizony kár, hogy a' *mindenes Gyűjtemény*ből, semmi gyűjtemény nem leve! pedig már megfogadták vala *Bálámot*-is, hogy Kurirt intse-meg. Meg-is tselekedte *Bálám*; de olly egygyűgyűen, mintha a' dolog tsak a' számára [!] lett volna bizva; mert kértelkedni láttatik benne, hogy tud-é a' Kurir Németül? 's még-is Németül intette a' Kurirt. Bizony kár, hogy a' *mindenes Gyűjtemény*ből, semmi gyűjtemény nem leve! pedig (ha lehet hinni) nagy emberek kérték reá ezt a' 'Társaságot, ugy mint,

Kurir korábbi, az esetet tárgyaló szövegéhez, ezért úgy vélem, Sárospatak említése csupán Szacsavay retorikai eszköze. Egyrészt egy másik megszólaló sugalmazása bevett hírlapírói fogás a személyiség elrejtésére, másrészt a nagymúltú református tanintézményre utaló helymegjelölés a református lelkes Péczeinek szánt célzás lehet, mintegy a saját felekezetéből is kiinduló elutasítás érzékeltetése érdekében. Ezt erősíti, hogy valamivel később a sárospatakiak egy Péczeinek szóló levélben el is határolódtak a *Magyar Músa* cikkétől: TAKÁTS, „Péczei József élete”, 237–255. Gulyás Pál is azon a véleményen volt, hogy a cikk szerzője Szacsavay, vö. GULYÁS, *Id. Péczei József...*, 56–57.

16 A latin mondat fordítása: „Mindig csak hallgató vagyok, és sose fizethetem vissza?” Decimus Junius Juvenalis, *Satira* I, 1 (Az eredetiben *nunquamne reponam* szerepel, ez a helyes alak.) Tanulmányom latin idézeteinek fordításában és a források azonosításában Balogh Piroska volt segítségemre. Köszönöm neki.

17 A latin mondat fordítása: „minden összehasonlítás gyűlöletes”.

egy – Könyv-nyomtató, hogy igyekezze ez a Társaság – pénzt keresni. Bizony kár, hogy a *mindenes Gyűjteményből*, semmi gyűjtemény nem leve! pedig bizony szép gondolkodású emberek fogtak hozzá; mert ha ezer Praenumeránsok lett volna, 's az mindenik 10 forintal fizetett: hat vagy hét ezer forint hasznok-is lett volna; ez tehát bizony szép gondolkodás, és nem rossz gustus! Tsak ugyan kár hát, hogy a *mindenes Gyűjteményből*, semmi gyűjtemény nem leve; mert ennek az Érdemes Közönségnek minden része hasznát vehette volna, p. o. a' fonóban, mesélhettek volna belőle a' fonók; mások meg-tudhatták volna, hogy hány akó esső esett-le ez vagy amaz határon, egy nyáron; 's talám még azt-is meg-lehetett volna tudni, hogy hány tseber víz folyt-le a' Dunán. Tsak ugyan kár hát, hogy a *mindenes Gyűjteményből* semmi sem leve! pedig bizony olyanok fogtak hozzá, kik jó pénzért mindenre reá értek volna, és a' kik nem szánnák ki-szúrni annak a' Poétának a' szemét, a' ki azt merete mondani, hogy *Pluribus intentus minor est ad singula sensus*.¹⁸ Bizony kár, hogy semmivé lett a' *mindenes Gyűjtemény*! pedig már a' Kurir-is, ingyen, betsülettel, 's egynéhányszor ki-hirdette; azt-is ígérte, hogy rövideden meg-írja a' javát az Olvasóinak. Kérdezték ugyan tőlle, hogy mint tsinál *Extractust*, ha a' *Gyűjteményből* semmi sem találna lenni? Tréfáság! Tsak ugy, amint a' ki mindent össze-gyűjt, s még sem ád-ki semmit. Bizony kár, hogy a' *mindenes Gyűjteményből* semmi sem leve. A' Kurirt mondják az okának lenni: a' rontotta-el ezt a' sok pénzt ígérő Nemes igyekezetet. Mivel rontotta-el? Azzal, hogy ki-hirdette? azzal, hogy olvasni akarta? 's azzal, hogy másokkal-is akarta olvasztatni? vagy talám azzal, hogy ezen Társaságnak egy Tagját a' Magyar Hazák előtt már régen meg-esmértette? Tréfáság! ez nem helyes ok. Igazabb az, hogy Praenumeráns nem lévén, sem ezen Társaságnak fundálója, a' – Könyv-nyomtató, sem a' Társaságnak tagjai nem akartak a' pénzek szerentséltetésével a' Hazának használni addig, míg a' Haza, pengő formában, bizonyossá nem tette őket a felől, hogy az ő reménységek meg-nem tsalja; mert ezen Társaság Tagjainak-is magok-felé horgad a' kezek; 's mind olyan emberek, a' kik felől azt lehet mondani, hogy, *manus oculatas habent, credunt qui vident*.¹⁹

Mielőtt továbbhaladnánk a rekonstruált időrendben, fel kell hívnom a figyelmet egy olyan összefüggésre, amelyet a szakirodalom eddig nem hangsúlyozott. Az újrarendezett *Mindenes Gyűjtemény* élén olvasható szerkesztői programban Pécze-

18 A latin mondat fordítása: „Aki egyszerre figyel több dologra, az egyet sem ért meg belőlük.”

19 *Magyar Músa*, 1789. február 25. (6. sz.), 88–90. Kiemelések az eredetiben. A latin mondat fordítása: „Kezükben a szemük, hisznek, amit látnak.” Rotterdami Erasmus idézi az *Adagiorumban*. Itt visszavezeti Plautus alábbi mondatára: „Pluris est oculatus testis unus quam auriti decem” – Plautus, *Truculentus*, 489.

li szövegszerűen is visszautalt Szacsvainak erre a *Magyar Músa*-béli cikkére, noha nem fedte fel ezt a kapcsolatot. Ám nyilvánvalóan azért hangsúlyozta Péczeli, hogy a lap bevételeiből – már ha lesz ilyen – bizonyos szabott összeget, s nem is csekély summát a magyar irodalom „felsegállítására” fog fordítani, hogy Szacsvainak az anyagi haszonszerzést sejtető, sőt állító, rosszhiszemű megjegyzéseire reagáljon.²⁰ A következő rész ilyenformán nem is érthető a *Magyar Músa* cikkének visszatérően, az ismétlés retorikai eszközét messzemenően kihasználó állítása nélkül:

Sok jó Hazafiaknak kérésekre újra meg-indítjuk e' *Gyűjteményünket*, még pedig ez után minden Héten kétszer egy-egy árkust küldünk öt R. forint előfizetésért, melyeket az ezt olvasni kívánó Érdemes Hazafijak minden bátorsággal felküldhetnek *frankón* [azaz postán – Sz. M.] akár hozzánk akár a' Komáromi Posta-Mester Úrhoz. – Ha ezen Gyűjteményünknek annyi Olvasóji lesznek, a' mennyin vagynak a' Magyar Kurirnak t. i. kilentz-száz vagy ezer; tehát a' haszonból minden Esztendőben leg-alább ezer Tallért fogunk a' Magyar *Literatura'* virágoztatására fordítani. Miképpen lehessen pedig azt leg-jobb móddal a' Magyar *Literatura'* [!] virágoztatására fordítani; arról sok, nálunk Bőltsebb Hazafijakat fogunk megkérdezni. – Mi leg-jobban szeretnénk ha a' Nyelv pallérozására fel-állítatandó kis Társaságnak tőke-pénzül szolgálna, a' melyet is reménylünk hogy idővel sok nagy lelkű Hazafijak gyarapítanak. –

Ha pedig az Olvasók ezeren feljűl is szamosodnak [!], akkor két ezer s több Tallérokat is fordítunk ezen nemes végre.²¹

Vagyis Péczeli olyan módon kívánt a haszonlesés vádja ellen védekezni, hogy mozgósított egy hazafias-patrióta értékrendhez igazodó érvkészletet (s ezzel mintegy megelőlegezte a *Mindenes Gyűjtemény* egészének a későbbi retorikáját), amelyet a kérdéssel alaposan számot vető monográfus, Debreczeni Attila a „tudós hazafiság” beszédmódjaként értelmezett.²² Külön figyelemre méltó, hogy a remélt példányszámot 900–1000 példány közé tette, s arra utalt, hogy a *Magyar Kurir*nak is ennyi van: ez egyrészt fölötte van annak a 800 példánynak, amelyre a *Pressburger Zeitung* cikke utalt a *Magyar Kurir* kapcsán, tehát Péczeli udvariasan

20 Debreczeni Attila ezt a megjegyzést így értékelte: „Ezzel a *Mindenes Gyűjtemény* egyik alapvető célkitűzése kerül előtérbe, a magyar nyelvű művelődés intézményesítésének az ügye.” DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 189. Ebben persze igaza volt, csak ő egyáltalán nem észlelte, hogy a programnak ez a része reakció Szacsvai második vitacikkére.

21 *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. Szent Jakab hava (július) 1. (1. sz.), 4–5. Kiemelések az eredetiben.

22 Vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 175–240.

fölülbecsülte a bécsi lap elterjedtségét, másrészt viszont ebből a célzából világos, hogy a megcélzott (s talán fölülmúlni vágyott) példa éppen a *Magyar Kurir*. S lehet ennek a pár sornak még egy harmadik üzenete is: míg a *Magyar Kurir* ilyen példányszámmal nem kívánja támogatni a magyar irodalom ügyét, a *Mindenes Gyűjtemény* ezt megtenné.

A *Magyar Músa* cikkére érkezett egy cáfolat, amely nem Péczelitől származott, hanem a sárospataki kollégium professzorai tették közzé. A közleményt senki nem írta alá, így nem lehet személyhez kötni. Éppen ezért kollektív állásfoglalásként értelmezhető, s ezt a jellegét utólag sem vonta kétségbe senki. Ez a szöveg szintén a *Magyar Merkur*-ban látott napvilágot:

S' Patak 4 Maj. 1789. Ezen folyó esztendőben Februariusnak 25dik napján Nro VI. Bétsben költ Magyar Músának 88dik levelén, a' *Mindenes Gyűjteményt* készítő Érdemes Személyek ellen ki-botsátott rágalmazó Irás eleiben ez iratott vala: *S. Patak 4. Februarius*. Melly miá (a' mint most már tudjuk) sokan S. Patakról, nevezetesen az itt lévő Collegiumnak tagjairól, rosszul gondolkoztanak, 's mint valamely, más jó embereket rágalmazó emberek felől bal ítéletet tettek. Erre való nézve az Érdemes Olvasók előtt jelenteni kívánjuk, hogy azon rágalmazó Irás, akár honnan költ légyen, de S. Patakról legkissebben is nem származott. Meg-tetszik az tsak onnan is: mert Iször Patakonn a' Posonyi Német Újságot senki nem olvassa, 's mit irt a Kurir felől, nem tudhatta: azon említett Irás készítője pedig azt olvasta, 's ellene ki is költ. 2szor, Hasonlóképpen senki itten nem tudhatta, hogy a' Magyar Kurirtól némelyek azt is kérdezték légyen, mint tsinál Extractust, ha a' Gyűjtemény el-találna múlni: annyival inkább azon kérdésre nem felelhetett volna senki: De tsak az sem vólt tudva, még Februárius elein, S. Patakon, miben légyen a' Mindenés Gyűjtemény ki-botsáttatásának állapotja. – Ellenben itten azon köz hasznot néző Gyűjteményt mindenek kedvellik, 's mentől elébb leendő ki-botsáttatását kívánsággal várják.²³

Ennek a néhány sornak talán a leginkább figyelemreméltó mellékinformációja a sajtótermékek terjedésének ütemére és határaitra vonatkozik. Eszerint ugyanis Sárospatakon nem olvassák a pozsonyi német újságot, s a *Mindenes Gyűjtemény* állapota (illetve megszüntetésének ténye) is csak jókora késéssel érkezett meg. Az előbbinek inkább nyelvi oka lehetett, az utóbbinak talán inkább földrajzi: gondolhatnók, Nyugat-Magyarország túl messze volt ahhoz, hogy onnan még akár érdeklődést gerjesztő sajtótermékek gyorsan elérjenek Sárospatakra. Ez azonban nem kielégítő magyarázat. Hiszen a bécsi magyar nyelvű lapok mégiscsak elju-

23 *Magyar Merkur*, 1789. Pünkösöd hava (május) 16-dik napján (38. sz.), 311.

tottak ide, a *Magyar Músa* elolvasása volt a feltétele annak, hogy ez a közlemény megszületett, s a cikket a pesti *Magyar Merkur*ban tették közzé, tehát ez a lap is jól ismert lehetett a szerzők számára. Ez viszont már azt sejteti, hogy a lapok jellege is befolyásolhatta egy folyóirat ismertségét vagy ismeretlenségét Sárospatakon: a hírek továbbítására létrehozott sajtótermékek ezek szerint jobb eséllyel találhatók olvasókat a kollégiumban. Ha megfontoljuk ezeket a – nyilván szórványos – adatokat, akkor érthetőbbé válik a nyilvános sajtóban megjelenő viták sajátos ritmusa, hiszen ezt az is erősen befolyásolhatta, hol és mit olvastak egyáltalán.

Péczei az egész ügyre még egyszer visszatért, a franciából fordított szomorújátékok kiadásához írott előszavában. Az egész előbeszéd a méltatlan rágalomnak van szentelve általában, s ez készíti elő saját példájának az előhozását is, ami itt csak utalások formájában jelenik meg, részletesen nincs kifejtve:

Éppen ide illene, hogy én is ezen Szomorú-Játéknak fordítója, a' Haza szívére terjeszszem méltó panaszomat: én a' ki mint a' Cyrus néma fija az ő Atyja élete ellen ki nyújtatott mezítelen kardnak látására; úgy kedves Nyelvünknek tsak nem végső pusztulásának szemlélésére meg szollaltam, de soha senkit nem bántottam, senkinek betsületének le romlott hantjain a magamét fel építeni nem igyekeztem. – Mivel érdemlettem, hogy most az irigységnek egyéb nyilait el hallgassam, azt a' M. Kurirban tétettetett rágalmazó Levelet, melly S. Pataki név alatt lappangott, de Bétsben koholtatott, 's a' melly nem tsak Literaturánk' gyarapítására tzélozó szándékombol tsúfot űzni, hanem engem' és érdemes Társaimat leg feketébb színekkel festeni igyekezett? Mindjárt más nap hogy ez a' rágalmazó Levél ki jött, írtak hozzám jó Barátim Bétsből,²⁴ 's a' többek között illy szókkal éltek: »Ki légyen ez az útálatos rágalmazó, tsak a' nem tudja itt a' ki a' szitán által nem láthat – Ennek olvasására minden jó Hazafijak meg-teltek boszszonkodással, s úgy ítélik, hogy ez útálatos férget semmivel sem lehet jobban meg-tapodni; mintha az Úr a' maga dítséretes munkáit, mellyeket minden jó Hazafijak betsűlnek, tovább folytatandja –«

A' S. Pataki Collegium' nagy érdemű Túdós Profeszszorai, nem tsak hozzám küldött szép Levelekben, hanem a' Pesti Magyar Merkuriusban is ki-hírdették, hogy az a' rágalmazó Levél Patakról nem küldettethetett; minthogy ott a' Gyűjteménynek ideig lett meg-szűnéséről senki semmit nem tudott –²⁵

24 Amire itt Péczeli utal, mint „bécsi barátai”-ról származó levélre, az a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztőinek levele volt, amely azonban nem ismeretes, Takáts Sándor sem találta meg: TAKÁTS, „Péczei József élete”, 249–250.

25 A levelet, amelyre Péczeli itt hivatkozott, Takáts Sándor közölte az MTA Kézirattárából, tehát alighanem Péczeli hagyatékában maradt fenn: uo., 237–255. A másik utalás az imént teljes terjedelmében idézett, május 4-ére keltezett közleményre vonatkozik: *Magyar Merkur*, 1789. Pünkösöd

Éppen ide illene mondom, hogy a' több motskos írásk között e' rágalmazó Pasquilusra én is meg-feleljek; de minthogy a' rágalmazók minden Országban csak egy-forma mérget fúnak: úgy itélem, hogy a Szerzőnek fellyebb le-írt rövid mentsége nékem is az illyek ellen elégséges mentségem 'oaltalmazóm lészen [...]²⁶

De térjünk vissza az események időrendjéhez. Az, hogy Péczeli abbahagyta a vállalkozását, s okként Szacsvey folyóiratának, a *Magyar Kurir*nak a támadását nevezte meg (a *Magyar Músa* cikke már későbbi, a megszűnés bejelentése utáni fejlemény volt), nagy feltűnést keltett, és további reakciókat szült. Nem tudjuk, pontosan kik, de mindenesetre többen kérték a szerkesztőt a folyóirat folytatására. Kazinczy is írt Péczelinek az ügy kapcsán (ezt Péczeli válaszleveléből tudjuk, mert Kazinczy levele elveszett vagy lappang). Innen az is kiderül, hogy hét (vagy talán csak hat) személy támogatását tudta maga mögött Kazinczy, amikor ezt a levelét megírta. Péczeli ugyanis azt felelte: „A hét subscribált Urakkal küldött kedves levelét a Tekintetes Urnak vettem köszönettel”.²⁷ Az aláírók nevét nem ismerjük. Ám elképzelhető, hogy mások is megkeresték levélben Péczelit, s a vállalkozás folytatására ösztönözték. Péczeli egyik, Kazinczyhoz intézett levele mindenesetre ezt sejteti. Válaszából megtudjuk a konfliktusnak a saját szempontjából való történetét is:

El hiszem, hogy nem tudja mire vélni, miért késik a *Mindenes Gyűjtemény*. Oka a késedelemnek volt a Bétsi Kurirnak ártatlanul reánk hárított motska, melyet valaki, hírünk nélkül a Posonyi Vjságban valamely Levélnek bé tételével húzott vala reánk. Vgy gondoltuk, hogy Prédikátori hivatalunk meg nem engedi, hogy az illyen motskolódásokra felelvén, ujjabb ujjabb kedvetlenségre tegyük ki mind magunkat mind hivatalunkat. Az óta már sokan írtak hozzánk, hogy félbe ne szakaszszuk s az illyen jó Hazafiaknak kérésekre talán a jövő Juliusban, ha elébb nem, hozzá is kezdünk.²⁸

hava (május) 16-dik napján (38. sz.), 311. Eszerint tehát Péczeli ezen előszava csak május 16. után keletkezhetett.

26 *Szomorú játékok* melyek frántziából fordítottak PÉTZELI József komáromi r. p. által, nyomtatott Komáromban, Wéber Simon Péter betűivel, 1789, [*A Szerzőnek Elő-beszéde* c. részéből, lapszámozás nélkül]. Ezt a részletet idézte Takáts Sándor is: TAKÁTS, „Péczeli József élete”, 246–248.

27 Péczeli József Kazinczy Ferencnek, Komárom, 1789. február 13., in *KazLev* I, 277.

28 Uo., 277. Kiemelés az eredetiben.

Szacsvaynak a *Magyar Műsában* publikált cikkéről Kazinczy egy másik levelében elítélőleg nyilatkozott, s Péczelit ekkor is a *Mindenes Gyűjtemény* folytatására igyekezett rávenni:

Hadd öntse-ki dühös irigységét Szatsvai nemtelen Satyrájában, az igazabb Itélő az Urtól meg nem fogja soha vonni javallását. Én részemről semmit annyira nem óhajtok mint azt, hogy ezen Levelek továbbá is follyanak.²⁹

Bizonyos azonban, s ezt adatolni is lehet, hogy mások is ösztönözték Péczelit a vállalkozás folytatására, nemcsak Kazinczy. Takáts Sándor idézett Révai Miklós-nak egy leveléből, amely Péczelit biztatta, s Szacsvay anyagi érdekeinek a sérelmét vélte felfedezni a támadásban (persze Szacsvay morális fogatkozásainak erőteljes hangsúlyozása mellett): „Mert ugyan mi a benne, hogy úgy leugatta mint a ti igyekezeteket, mind pedig Görög Demeterét? Valójában az, hogy a kontzát félti az a rágalmazó eb.”³⁰ Gvadányi József levele is hasonló momentumokat hangsúlyozott, s ő célzott egy személyes beszélgetésre is Szacsvayval:

az a sáros-pataki levél ugyan elég szeplős, és ha maga munkája, a pennába maradhatt volna; megczáfolta vele előttem azon philosophusok mondását: simile non agit in simile.³¹ Én ugyan az dolog felől szólottam Bécsbe ő kegyelmével és aztarttettem tüle, mintha neheztelése onnat származott volna, hogy azon társaság az újságírásban kívánta volna nemtsak gátolni; de egészen megrontani.³²

Pálóczi Horváth Ádám episztolája

Pálóczi Horváth Ádám verses episztolája is ennek a nyomásgyakorlásnak a része volt. Mivel a költemény belső utalásai csak a *Magyar Kurirra* utalnak, az valószínűsíthető, hogy Horváth a szöveget valóban a *Magyar Műsában* közölt szöveg megjelenése előtt írta, ahogyan ezt egyébként a szöveg végére illesztett dátum is („3. Febr. 1789.”) igazolja. Ilyenformán a polémiának egy jelentős része kívül van az episztola horizontján. Szerencsére e köré a vers köré fölrajzolható némi kelet-

29 Kazinczy Ferenc Péczeli Józsefnek, Alsóregmec, 1789. december 23., in uo. 522. Persze a levél dátuma alapján ez már a szándék megerősítéseként és utólagos visszaigazolásként fogható fel, hiszen ekkorra már Péczeli újraindította a lapot.

30 TAKÁTS, „Péczeli József élete”, 250–251.

31 A latin mondat fordítása: „a hasonló nem dolgozik a hasonló ellen”

32 Uo., 252.

kezéstörténeti és/vagy befogadástörténeti kontextus is. Pálóczi Horváth Ádám egy Kazinczyhoz írott levele, amelyben ezt a versét is emlegeti, például érdekes összefüggéseket tesz láthatóvá:

Péczelihez írott levelemet nem is szándékoztam a' Kurirnak felküldeni, hanem az csak ijesztésére való volt Péczelinek, hogy ha levelemre nem hajol, meg eshetik, hogy fel-küldöm. – A' Pataki levél³³ engemet nagyon meg-háborított; akárki irta, bár szebbet írt volna, ha már motskolódni akart, szándékoztam is arra a' motskos levélre valamit a' Kurirban szép módjával felelni; de az jutott eszembe, hogy hadd próbálják a Péczeli hitét; majd el válik most, nagy e vagy kitsiny a' szív; szélvész nélkül könnyű hajokázni; a' jó hírt nem mesterség nevelni; de a' rágalmazások közt helyt állani, hoc opus hic labor est.³⁴ – De csak ugyan rosszkor esett, mer [!] már az előtt Tolna Vármegyéből egy jó Barátomnak vettem levelét, hogy reá vette magát a' dolgozásra Péczeli ismét. – Szatsvaira a' hasonlókért én is nagyon haragszom, 's mindjárt az első motsok után irtam is neki, de könnyen el eresztette a' Füle mellett, meg tettzik, hogy a' siketek Typographiájába nyomtatódnak levelei.³⁵

A szöveget a szerző Kazinczyhoz juttatta el, s Kazinczy révén a vers elkerült Batsányi Jánoshoz is. Ezt Horváthnak egy Batsányihoz intézett leveléből tudjuk (Batsányi levele nincs meg):

A Komáromiaknak írott versem nem is a' Museumba való, én csak mulatságra küldöttem meg; de mivel Kazinczy meg mutatta, 's talán méltónak is ítélte Museumtokba, már most inkább kérnem kellene, hogy be ne iktassátok. még talám a' magam Holmijéből is ki hagyom; lehet, hogy Társaságunk munkáji közé idővel be megy; de elébb azoktól ki kell kérnem, a' kiknek írtam. Sok bajom volt akkor, mikor Kazinczynak azt a' levelet küldöttem, meg lehet, hogy gondatlanságból olyast találtam írni, hogy kinállya meg vele a' Museumot. De megbotsássatok – hiszen tudom, hogy személyt illető darabok oda be nem mehetnek.³⁶

Ezek a levélrészletek jól mutatják, hogy Horváth versének kétségtelenül volt egy kéziratossága. Föltehető, hogy az episztola, amely a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőjéhez szólt (bár a lap mögött álló „tudós társaságot” szólított

33 Utalás a *Magyar Músa* cikkére.

34 A latin mondat fordítása: „erre van szükség, ezen kell dolgozni” (forrása: Vergilius, *Aeneis*, VI, 129).

35 Pálóczi Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. április 8., in *KazLev* I, 315–316.

36 Pálóczi Horváth Ádám Batsányi Jánosnak, Szántód, 1789. április 17., in *uo.*, 335.

ta meg), eredeti funkcióját betöltve, Péczelihez is eljutott. Erre látszik utalni az újraindult *Mindenes Gyűjtemény* 1789. júliusi első száma élén névtelenül közölt vers, nyilván Péczeli műve (*Minden jó szívű Hazafjakhoz*), amely így kezdődik:

Kedves Hazánk! ha vólt szavunk sértésedre
 Melly szándékunk' szüntét adta értésedre,
 Nem akartt hibánkról engedelmet kérünk,
 Ha te szóllsz kész elménk, szívünk 's vég tsepp vérünk. –³⁷

A hosszú versnek van ugyanis egy árulkodó részlete:

Ne szórd édes Hazánk! mi ránk is átkodat³⁸

Ez mintha szövegszerű reagálás lenne Horváth episztolájára, legalábbis a mű egyik fontos szavát (átok) ismétli meg, ugyanabban a kontextusban. Horváth ugyanis átkával fenyegette meg a *Mindenes Gyűjteményt*, ha az a szerkesztők hibájából megszűnik:

Én ugyan, valamennyiszer tollamat fel-emelem,
 Egy átkon' fog el-kezdődni minden írott Levelem.³⁹

A kéziratos nyilvánosság kiterjedését mutatja, hogy Horváth episztolája – a fennmaradt levelezés tanúsága szerint – nemcsak Kazinczyhoz és Batsányihoz jutott el, hanem mindeközben fölmerült az, hogy a szöveget akár közölni lehetne a *Magyar Kurir*-ban vagy a *Magyar Museum*-ban is. S ugyan e két utóbbi lehetőség csak cáfolatként jelent meg a levelek szövegében (az első kapcsán Horváth azt állította, ezt ő nem is akarta, ezzel csak Péczelit kívánta ijesztgetni, a másikra azt mondta, a vers nem való oda), de ez is negativitásában jól kirajzolja a virtuális, exkluzív, kéziratos nyilvánosság expanzív lehetőségeit. Végül aztán ebből annyi valósult meg, hogy Horváth mégiscsak beiktatta az episztolát a saját műveit tartalmazó *Hol-mi* második kötetébe.⁴⁰ Noha korábban úgy nyilatkozott, hogy ezt nem akarja.

A bécsi *Magyar Kurir* és a Komáromban szerkesztett *Mindenes Gyűjtemény* közti, felparázsló, majd gyorsan el is haló konfliktus értelmezhető a 18. század

37 *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. Szent Jakab hava (július) 1. (1. sz.), 1.

38 Uo., 3.

39 RMKT XVIII/16, 709.

40 A szöveget a *Hol-mi* második kötete alapján közölte: uo., 706–709.

végén létrejövő, magyar irodalmi centrumok kialakulásának keretében is. Az ekkor többközpontúvá vált irodalmi intézményrendszer mibenlétét a legutóbb Bíró Ferenc törekedett megragadni. S noha nyilván az ő felosztása számos ponton tovább finomítandó, jól rögzítette a centrumképződés létét, bár nem próbálta meg osztályozni a tőle felismert és azonosított centrumokat, s nem kísérelte meg föl-vázolni a központ-szerep valamiféle kritériumrendszerét. Kezdeményezését azóta sem követte módszeres kutatás vagy árnyaltabb felosztás.⁴¹ Kiindulópontként azonban tanulmánya jól alkalmazható, az elemzett konfliktus pedig érzékelhetővé teszi a kortársak viszonyulását is a magyar irodalom intézményrendszerének újrastrukturálódásához.

Mert miközben egyértelműnek tűnik, hogy itt két, egymáshoz földrajzilag igen közel eső irodalmi centrum közti viszálról (is) van szó, feltűnő, hogy Pálóczi Horváth Ádám mennyire nem így akarta érteni a jelenséget. Az episztolában ugyanis a következőt olvashatjuk:

Azért, hogy ollyat olvastok *Szatsvay* Kurirjában

A' mi Bétsből bánt, hiszen Béts nintsen-is a' Hazában.⁴²

Azaz Horváth a Magyar Királyság területét önmagában való egységként fogta föl, s onnan nézvést egy Bécsből érkező állásfoglalás illetéktelen és érdektelen lenne. Péczeli számára ez bizonyosan nem így volt, hiszen mégiscsak felhagyott a folyóirat kiadásával a Szacsvay irányából érkező gúnyos reakció hatására, s Szacsvay sem ekként gondolta, hiszen ő olyannyira fontosnak vélte a *Mindenes Gyűjteményt*, hogy először kivonatolni akarta, majd amikor erre tiltakozás érkezett (ugyan nem Komáromból, hanem Pozsonyból), két cikkben is igyekezett reagálni a helyzetre. Vagyis Péczeli és Szacsvay ezen a ponton közös szemlélettel jellemezhetők: mindketten egy tágabb, térségi összefüggésrendszerben látszottak gondolkodni, s Bécset is a magyar irodalom egyik centrumának fogták föl.⁴³ Ehhez apró adalék, hogy Péczeli a *Mindenes Gyűjtemény* legelső számában saját fo-

41 Bíró Ferenc, „A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 316–328, 319.

42 RMKT XVIII/16, 707.

43 Ebben az újabb sajtótörténeti szakirodalomhoz hasonlóan vélekedtek. A több évtizedes, bár még mindig a legújabbnak számító, 18. századra vonatkozó, német nyelvű sajtóbibliográfia is három (illetve négy) város (Bécs, Pozsony, Pest-Buda) köré rendezve próbálja meg leírni a korszak sajtóanyagát: Andrea SEIDLER und Wolfram SEIDLER, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809: Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda* (Wien–Köln–Graz, Verlag Böhlau, 1988).

lyóirata programjának megfogalmazásakor külön utalt Szacsvey egyik bécsi lapja további virágzásának szükségességére:

Hogy ezen munka annál hasznosabb 's tökéletesebb lehessen, kérjük Hazánk kedves Tudóssait, hogy magok' szép jegyzéseikkel ezt gazdagítani ne sajnálják, akár Versekben akár folyó beszéddel íratnak legyenek azok, úgy mindazáltal, hogy a Bétsi Magyar Músánk is virágozzon. Mert nem hogy az volna tzelünk, hogy annak leg-kissebb részben is akadályt vessünk; sőt inkább azt akarnánk, hogy hat is járna Hazánkba ilyen Tudományos Újság nyelvünknek pallérozására 's Nemzetünk' felserkentésére.⁴⁴

Vagyis Péczeli nyilvánvalóvá tette, hogy egy közös hazafias értékrend érdekében nem egymás helyébe lépő riválisokként képzei el a bécsi és komáromi sajtóvalalkozásokat. Ezt azonban Szacsvey nem látszott méltányolni.

Pálóczi Horváth Ádám viszont egy ettől teljesen eltérő koordinátarendszerben szemlélte a korabeli magyar sajtót. Ezt persze részben nyelvi természetű megfontolások befolyásolták, hiszen csak a magyar nyelvű lapokkal számolt, így észre sem vehette a *Pressburger Zeitung* cikkét és állásfoglalását (a nemzet és az anyanyelvi literatúra szoros egybekapcsolása aligha tette volna lehetővé egy Hungarus-tudatból kiinduló vélemény méltánylását, meg aztán Horváth talán németül sem tudott), ám Horváth erősen követte a területi fennhatóság – ekkor még (és már) inkább illuzórikus – elvét. Ő tisztán a Magyar Királyság területét szemlélte a magyar irodalom világaként, s ezt fordítva is érvényesnek gondolta: szerinte a magyar irodalom világának a Magyar Királyság területét kellene kitöltenie. Ez nyilván inkább csak akart cél volt, mintsem realitás. A magyarországi sajtó csak évtizedekkel később jutott el a differenciálódásnak arra a fokára, hogy függetlennek gondolhatta magát a bécsi sajtó termékeitől, s ez akkor is inkább vágyálmom és/vagy rövidlátás volt, legalábbis amíg a Monarchia fennállt. A 18. század végén azonban a Horváth Ádámtól ebben az episztolában képviselt szemlélet még bizonyosan atipikusnak tekinthető.

Horváth episztolájának egy másik kijelentése logikailag nincs teljesen összehangolva ezzel a felfogással, de szintén igen árulkodó. A költő ugyanis azzal csilapította volna a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Magyar Kurir* közti nézeteltérés je-

44 *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. Bóldog-Asszony hava (január), 1. sz. (1.), 48. Ezt a számot az Országos Széchényi Könyvtárban forgalmazott mikrofilm sem tartalmazza, mint ahogy a debreceni Egyetemi Könyvtár példánya alapján digitalizált, s interneten hozzáférhető változatból is hiányzik; a szöveget Debreczeni Attila segítségével kaptam meg. Köszönöm.

lentőségét, hogy mindkét sajtóterméket fontosnak gondolta, mi több, Szacsvey lapját kiemelten megdicsérte mint a magyar nyelv terjesztésének eszközt:

Hanem, nem teszem most ötet vagy fel- vagy al-peressé,
Mert úgy ezen mentségemet nem tehetném kedvessé.
Csak azt nézzétek, hogy Ő-is Nyelvünk' pallérozója;
Ő Bétsből Magyar Hazánknak leg-első Hír-hordója.⁴⁵

Ebből persze, különösen ez előzőek fényében, az következne, hogy a bécsi *Magyar Kurir* mintegy „külföldről” lát el fontos feladatot a magyar nyelv fönntartásával. Ezt azonban Horváth nem mondja ki, inkább a híradás, azaz a közvetítés szerepét hangsúlyozza. Ahhoz, hogy ezt így lehessen látni, a konfliktus számos lényegi aspektusától kellett eltekintenie – nem tudhatjuk, hogy Pálóczi Horváth Ádám érzékelte-e ezeket, s tudatosan hagyta ezeket a jelenségeket figyelmen kívül, vagy valóban nem volt érzékeny ezekre a dilemmákra.

Itt ragadható meg talán először a magyar nyelvű sajtó történetében egy sajtópiac fölosztásának sejtelve,⁴⁶ illetve az e mögött meghúzódó üzleti érdekek ütközése (ezért sem véletlen elszólás, hogy Szacsvey mindkét cikkében olyan nagy terjedelmet kaptak a pénzügyi kérdések, persze úgy, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* mögött álló „társaság” pénzhűségét hangsúlyozta). Mindez nem az első pillanattól nyilvánvaló (láttuk, a *Magyar Kurir* hajlandó volt lehozni a *Mindenes Gyűjtemény* megjelenését beharangozó híradást, majd az előfizetési felhívást, s az ezt ugyanabban a lapszámban követő megjegyzései is dicsérték a vállalkozást), ám amikor a *Pressburger Zeitung*ban közölt írásból kitűnt a sajtótermékek közti eltérő szerepfelfogás, megváltozott Szacsvey viszonya is a komáromi folyóirathoz. Az előzetes beharangozás ugyanis még békés egymás mellettséget ígért: a *Magyar Kurir* általános hírközlési monopóliumát nem zavarta egy, saját magát tudományos-enciklopédikusként meghatározó újabb folyóirat. Szacsvey ilyenformán azt a lehetőséget látta bele a *Mindenes Gyűjtemény* megjelenésébe, hogy nyersanyagul szolgálhat saját lapjának, s onnan is éppúgy lehet kiemelni és továbbadni információkat, mint ahogy más forrásaival tette, mint például a *Magyar Kurir*ban többször is emlegetett erlangeni újsággal. Erre utal a híradáshoz csatolt megjegyzésben az a terv, hogy egy ívre szűkítve, értelemszerűen mintegy mellékletként

45 RMKT XVIII/16, 707.

46 Takáts Sándor már megpendítette, hogy ilyen okok állhatnak a háttérben: „midőn Szacsvey nesztét vette a »Mindenes Gyűjtemény« megindításának, ismerve Péczeli népszerűségét, mindjárt arra gondolt, hogy ez az új lap több előfizetőt el fog vonni a »Kurir«-tól vagy az elég ügyetlenül szerkesztett »Magyar Muzsá«-tól...”. TAKÁTS, „Péczeli József élete”, 240.

újraközli a cikkek javát („agya-velejét”). Ez azt is magában foglalta, hogy a magyar nyelvű folyóiratok között korábban még jelen nem lévő kiadványtípus egésze integrálhatónak mutatkozott Szacsvey számára saját lapkoncepciójába.

Ezt a felfogást a *Pressburger Zeitung* cikke nem egyszerűen vitatta, hanem egészében érvénytelennek nyilvánította. A szövegből, amelyről nem tudni, állt-e mögötte valamilyen közösségi felhatalmazás, azaz a „komáromi tudósok” egyetértésével vagy ösztönzésére jelent-e meg,⁴⁷ az derült ki, hogy létezik immár egy egészen más koncepció is. Onnan nézvést a szűkös lappiacon egymás konkurenciájaként jelenik meg a hírlapnak számító *Magyar Kurir* és a specializáltabb, a differenciált folyóiratstruktúra jegyében létrejövő, enciklopédikus tartalmú *Mindenes Gyűjtemény*, az előző nem használhatná minden további nélkül a másik anyagait. Ez azzal is összefügg, hogy a komáromi lap általános célkitűzéssel, a lokalitás mellőzésével alakította ki a saját szerepfelfogását. Ezért aztán a *Mindenes Gyűjtemény*-ben nincsenek is helyi érdekű, Komáromról szóló cikkek, miközben az urbanitás hasznáról és szükségességéről fontos gondolatmenetek jelennek meg itt, ám anélkül, hogy ez visszakapcsolódna a város, Komárom dicséretéhez.⁴⁸ A megcélzott enciklopédikusság egy, mindenkihez szóló tudásesheménynt képvisel, s ebben az értelemben a teljes magyar nyelvterület elérése a legfőbb célja. Éppúgy, ahogyan a hírszolgáltatás vonatkozásban a *Magyar Kurir*-é. Konfliktusba kerülésük tehát törvényszerű volt. A *Pressburger Zeitung* cikke éppen ezt tette kétségtelenné, s ezt Szacsvey is megértette. Alighanem azt is be kellett látnia, hogy hiba volt saját lapjában teret adni a *Mindenes Gyűjtemény* előfizetőket toborzó hirdetésének, hiszen saját prenumeránsai tudomására hozta egy riválissá váló (vagy válható) sajtóvállalkozás létét. Erre ugyan Szacsveytól nem ismerünk írásban kifejtett reflexiót, de közvetve egy ilyen értelmezés lehetőségére utal Pálóczi Horváth Ádám epizódjában egy sora, amelyben azoknak a száma van megadva, akik előtt a *Mindenes Gyűjtemény* felelősséggel tartozik:

47 Ha valóban Fejér György volt a szerző, ami azért nem tűnik kétségtelenné, akkor érdemes a következő összefüggéseket is figyelembe venni. Fejér ekkor még pozsonyi kispap volt, azaz nem tartozott a „tudósok” közé. Láttuk, Péczeli Kazinczyhoz írott levele szerint „hirünk nélkül” jelent meg a *Pressburger Zeitung* cikke. Fejérnek a *Mindenes Gyűjtemény*-ben szerzőként való felbukkanása is későbbi. Az újraindulás után, szeptemberben közlik neve feltüntetésével két versét: „Méltóságos Bárá Ortzy Lőrincz Úrnak a Pozsoni Nevendékeknél lévő Emlékezete (Saffó rendi szerént)” (az aláírás: „Fehér György Pozsoni Nevendék”), *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. Szent Mihály Hava (szeptember) (19. sz.), 301–302; „Rejtett szó” [azaz: találós] (az aláírás: „Fehér György Pozs. Nev. Pap.”) in *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. Szent Mihály Hava (szeptember) (24. sz.), 392.

48 Ezt részletesen bizonyítja: VADERNA, „Möglichkeit der Urbanität...”.

De nyolcz százan olvasták ám annak ki-hírdetését,
 Hogy várhatja Hazánk, Nemes munkátok' el-kezdését.
 Hát! azok előtt miképpen mentitek magatokat?
 Képzéjétek most a' nyolc-száz-féle gondolatokat.
 Hogy hát azt-is, mind azoknak adhassátok tudtára;
 Rá kell bíznotok a' Magyar Kurír' Trombitájára. –⁴⁹

A nyolcszáz előfizető emlegetése ugyanis aligha a *Mindenes Gyűjtemény* első számára összeszedett fizető közönséget jelenti (ennyi prenumeránst összesen nem tudtak maguk mögött a szerkesztők fennállásuk ideje alatt),⁵⁰ hanem a *Magyar Kurir* olvasóit – láttuk, a 800 előfizetőt a *Pressburger Zeitung* cikke is úgy emlegette, hogy ennyien állnak a *Magyar Kurir* mögött, ez a korszakban közismert adat lehetett.⁵¹ Horváth Ádám tehát azt állította, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* is ezekhez a reménybeli előfizetőkhez tudott eljutni a *Magyar Kurir*-ban közölt előfizetési felhívásával, azaz rászorult arra a népszerűsége, amellyel a *Kurir* rendelkezik. Márpedig ez a *Magyar Kurir* megbecsülése mellett szóló érv. Ezért is lehet érdekes, hogy az újrainduló *Mindenes Gyűjtemény* programcikkében, ahogy láttuk, Péczeli ennél több, 900–1000 előfizetőt feltételezett a *Magyar Kurir* számára, illetve saját lapjának is ennyit remélt (vagy legalább vizionált).

Szacsvay viszonya alapvetően megváltozott a *Mindenes Gyűjtemény*hez a *Pressburger Zeitung* írása után. Ettől kezdve igazi sajtópolémiaaként kezelte az esetet, figyelemre méltó retorikai stratégiával: a *Mindenes Gyűjtemény* beharangozó írását látványosan úgy értelmezte, mint a számítás és a pénzhőség bizonyítékát, pedig az csupán egy – igaz, nem túl alapos és átgondolt – becslés volt, amely a folyóirat rentabilitását akarta megalapozni.⁵² Ezért aztán, különösen a *Magyar Músa*-béli szövegében tendenciózusan és gúnyosan vonta kétségbe mindazokat a patrióta-hazafias eszményeket, amelyeket a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői megfogalmaztak (s amelyeket németül a *Pressburger Zeitung* cikke is felsorakoztatott, bizonyítékaul annak, hogy ez nem kizárólag magyar nyelven, hanem egy Hungarus-kiindulású felfogás alapján is képviselhető). Ezeket az elveket Péczeli alighanem komolyan is gondolta – különben nem szüntette volna be a folyóirat kiadását Szacsvay írásának a hatására, s az újraindított *Mindenes Gyűjtemény*-ben

49 RMKT XVIII/16, 706.

50 Az előfizetők számáról az adat: *A magyar sajtó története...*, 221.

51 Az előfizetők létszámáról adat: uo., 101.

52 Annak mérlegelését, hogy mi lehetett a *Mindenes Gyűjtemény* anyagi bázisa (a leginkább feltételesen megfogalmazva, hiszen erről biztos adataink nincsenek): VADERNA, „Möglichkeit der Urbanität...”, 126–127.

nem tett volna ígéretet a hazai literatura pénzbeli támogatására is a remélt előfizetői díjakból, s nem gondolta volna úgy, hogy Szacs vay gúnyos vádjai református lelkészi státuszát is sértik (gondoljunk csak Kazinczyhoz intézett, már idézett levelére).

Szacs vay többfázisú reakciója, magatartásának a látványos módosulása annak észlelése, hogy a magyarországi magyar nyelvű sajtóban elkerülhetetlenül bekövetkező differenciálódás, az új laptípusok megjelenése óhatatlanul a nem túl széles piac átrendeződését fogja jelenteni, s ennek anyagi következményei is lehetnek. Hiszen ezentúl nem lesz lehetséges az, hogy egyetlen privilegizált lap a saját hírközlésébe olvassza bele az összes létező magyar folyóirat újdonságait, azaz ezek a majdani speciális tartalmú lapok ugyanúgy a teljes magyar olvasóközönséget célozhatják meg, ahogyan ezt a *Magyar Kurir* tette. Ráadásul az 1780-as évek vége éppen az a (rövid) periódus volt, amikor ezek a tendenciák markánsan megjelentek: hiszen ekkor indult a *Magyar Museum*, a *Minden es Gyűjtemény*, egy kicsit később az *Orpheus*, s még a *Hadi és más Nevezetes Történetek* is ekkor jelentkezett, de ekkor működött a pesti *Magyar Merkur* is. Debreczeni Attila ezt a korszakot az „integratív és disszimilatív” folyamatok egyidejű jelentkezésével jellemezte, s a folyóirat-struktúra egészét nézve valóban ekkor mutatkoztak meg azok a speciális különbségek, amelyek nemcsak különböző laptípusok, hanem különböző tudomány- és nyelvfelfogások keretében is megragadhatók voltak.⁵³ Péczeli ezt a lehetőséget igyekezett is kihasználni: a bécsi *Magyar Kurir*ban közölte ugyan először a *Minden es Gyűjtemény* megjelenésére vonatkozó közleményeket, ám a Szacs vayval való nyílt konfliktus után már a pesti *Magyar Merkur*ban jelentette be a lapja megszűnését. Azaz egy hasonló karakterű, hírközlésre szakosodott lapban, mert ekkorra már volt alternatívája Szacs vay sajtóvállalkozásának is. S talán az sem véletlen, hogy a megszűnésre reagálva, *Magyar Músa*-béli cikkében Szacs vay nem írta le a címét annak a folyóiratnak, amelyből nyomtatásban is értesülhetett a *Minden es Gyűjtemény* megszűnéséről: nem akarhatta felhívni olvasói figyelmét a konkurenciára. A *Magyar Merkur* ezt az ellensúly szerepet a továbbiakban is betöltötte, hiszen lehozta a sárospataki professzorok levelét, amely egy igen fontos ponton cáfolta a *Magyar Músa* cikkét, s ezzel a *Merkur* egyértelműen – bár rejtett formában – állást foglalt a polémiaiban is. Nem véletlen, hogy a vitára visszatérő Péczeli a drámafordításainak az előszavában őt megerősítő mozzanatként hivatkozhatott a *Magyar Merkur* közleményére.

53 Vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 177–178.

A *Mindenes Gyűjtemény* kudarca az előfizetők gyűjtésével azt mutatta, egyelőre aligha sikerült az áttörés egy speciálisabb lap típus számára. Ám hosszabb távon az ekkor feltűnő tendenciák valóban folytatódtak. Rövid távon Szacsavay tűnhetett fel győztesnek, hiszen a *Mindenes Gyűjtemény* megszűnni látszott. De a komáromi folyóirat képes volt újraindulni, s noha rövid ideig állt fenn, a jövő a differenciáltabb tartalmú sajtóorgánumok megjelenése irányába mutatott.

Háttérként mindez Horváth Ádám episztolájának megértéséhez is fontos. Annál is inkább, mert Horváth nem érzékelt és érzékeltetett ilyen tendenciákat, hanem a békítés érdekében egy olyan érvrendszerhez nyúlt, amely a teljes kiegyenlítés jegyében a haza oltárán hozott áldozattá (s csak azzá) stilizálja mindkét folyóiratot. Ezért aztán látványosan nem firtatta a felelősség kérdését. A *Mindenes Gyűjtemény* folytatását csak a „haza” mint vonatkoztatás rendszer keretében fogta föl:

Azért, hogy a' Bétsi Kurír valamivel meg-sérte,

Hol van olly törvény, hogy Hazánk büntetődjön-meg értte.⁵⁴

A konfliktust Horváth olyan vitaként értelmezte, amely mindenképpen előbbre visz, s ehhez a közelmúlt magyar irodalmából hozott példát, utalván Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Rájnisi József néhány évvel korábbi polémijára.

Szabó, Révai és Rájnisi lám egymással mit tettek?

De ellenkezve, Hazánkkal még több jót tselekedtek.⁵⁵

Ilyen módon Horváth Ádám episztolája önmagában nem sokat segít abban, hogy a *Magyar Kurír* és a *Mindenes Gyűjtemény* közötti vita igazi tétjét megértsük – ám a vita mozgatórugóinak a rekonstruálása kulcsot jelenthet a vers interpretálásához is. Horváth a diszkusszió sajátos, az ellentéteket inkább elrejtő retorikájával egy olyan korabeli felfogást képviselt, amely nem annyira értelmezni akarta a helyzetet, hanem inkább sugallni a konfliktusok elsimítását. Persze ez így is egy készen kapott érvkészlet aktuális alkalmazásaként, s nem naiv álláspontként fogható fel. Az egyesített erővel végzett, a haza, a nyelv és az irodalom felemelése érdekében folytatott munka olyan közös célként jelenik meg Pálóczi Horváth versében, amely mindenféle belső feszültséget, s ezen az ideologikus egységen kívüli okot marginálisnak állít be. S ezzel valóban meg is

⁵⁴ RMKT XVIII/16, 706.

⁵⁵ Uo., 707.

előlegezett egy, az irodalmi szempontokon belül maradó, fejlődéselvű, patrióta álláspontot, amelyet aztán a későbbi nemzeti irodalomtörténeti hagyomány törés nélkül folytatni tudott: ebben a keretben mindenki, aki az irodalom érdekében munkálkodik, a haza felemelkedését óhajtja, s egyaránt méltó a nemzeti panteonra.

Érdemes egy kicsit hátrébb lépniünk, hogy az egész eset valódi perspektíváit érzékeltetni tudjuk.

Mert ennél azért egy kicsit bonyolultabb a helyzet. A későbbi időszakban differenciálódó magyar sajtó egyik fontos tendenciáját vetítette elő ez a 18. század végi konfliktus, s ezért a jelentősége nem is önmagában van, hanem inkább azokban a folyamatokban, amelyeket megelőlegezett.

A' magyar asszonyok' prókátora és A' férjfiak' felelete (1790) korabeli kontextusai

Pálóczi Horváth Ádám 1790-ben két anonim röpiratot is megjelentetett, melyekkel egyrészt a reform-országgyűlés törekvéseihez, másrészt néhány magyar nyelven megjelent, a nők helyzetét érintő nyomtatvány tematikájához is kapcsolódott. A röpiratok címei már önmagukban több információt hordoznak: *A' magyar asszonyok' prókátora, a Budán össze gyűlt rendekhez* (1790) szerzője szerepjátékot előlegez olyan pozícióba helyezve beszélőjét, mely egy önmagát képviselni nem képes, de magának jogokat követelő csoport szószólójaként lép a budai országgyűlés döntéshozó közössége elé. Előzetes elvárásaink szerint tehát a prókátor egy jogi alapú vindikatív beszédet szerkeszt, melyben azt bizonyítja – főként a korszak hasznosságelvének megfelelően –, hogy milyen előnyök származhatnak a nők országgyűlési jelenlétéből. Amennyiben a fikcionalitáson belül maradunk, a másik szöveg az első ismeretében, mintegy arra adott válaszként született: *A' férjfiak' felelete az asszonyokhoz. Arra a' javallásra: hogy jó volna az Asszonyokat-is a' közönséges Gyülekezetekbe bé-botsátani* (1790). A férfiak eszerint kollektív szerzőként jelennek meg, egységes véleményük képviseletéhez nincs szükségük ügyvédre vagy szóvivőre. A röpiratok az 1790-es évek gyakorlatának megfelelően név nélkül láttak napvilágot; Ballagi Géza nyomán¹ a szakirodalom egyértelműen Pálóczi Horváth Ádám nevéhez köti őket.² A szerző szövegeit eleve vitaszituációban helyezte el, így lehetősége volt saját érvei cáfolatára is, mint-

1 BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin, 1888).

2 Az elektronikus kritikai kiadás is közli őket a prózai írások között: HORVÁTH Ádám, *A' magyar asszonyok' prókátora, a' Budán össze gyűlt rendekhez* (1790); HORVÁTH Ádám, *A' férjfiak' felelete az asszonyokhoz. Arra a' javallásra: hogy jó volna az Asszonyokat-is a' közönséges Gyülekezetekbe bé-botsátani* (1790). PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Művei*, Elektronikus kritikai kiadás, hozzáférés: 2020. október 26, http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/kronologia.php?sztipus=4_8. A továbbiakban ebből a kiadásból idézek.

egy továbbgondolásra készítette olvasóit. A két röpirat terjedelmileg rövid, tematikájuk viszont meglehetősen széles, hiszen megelőzik azokat a kanonikus alkotásokat, amelyek a nőtörténetben a legkorábbi jogvédő szövegeknek számítanak, Olympe de Gouges, *Les droits de la femme [...]* 1791-es,³ valamint Mary Wollstonecraft, *Vindication of the Rights of Woman* 1792-es⁴ nyilatkozatát. A különbség természetesen nyilvánvaló: míg a francia és angol nyelvű szövegek szerzői nők, addig a nők jogaiért síkra szálló magyar röpirat férfi tollából született, ráadásul még úgy sem képviseli a női beszéd a magyar nemesasszonyok álláspontját, hogy ezt az anonimitás elvileg megengedné. A szakirodalom nem fektetett túl nagy hangsúlyt a művek értelmezésére, főleg a 19. század nőnevelési vitáit megelőlegező szövegeként tekintett rájuk. Talán éppen az átfogó elemzés hiánya miatt alakult ki az az álláspont, hogy Pálóczi Horváth Ádám a nemi egyenjogúsítás ideáját képviseli.

Hegyi Ferenc a hivatalviselés felől közelíti meg a kérdést, és azt írja, hogy Horváth ilyen tekintetben követel egyenlő jogokat a nőknek.⁵ Az 1790-es évek röpiratainak jó ismerője, Ballagi Géza is a nőemancipációs kérdésekkel foglalkozó röpiratok közé sorolja őket, ugyanakkor felhívja a figyelmet azokra a problémákra, amelyekre véleménye szerint a hasonló tematikájú nyomtatványok szerzői nem figyeltek eléggé. Ballagi éppen azt ünnepli, hogy ők korábban tematizálták a női egyenjogúság kérdését, mint francia társaik, akik 1791-ben kérték a nők gazdasági és politikai önállósítását és a férfakkal hasonló jogok odaítélését. Pálóczi Horváth és kortársai elképzelését azért tartotta elhibázottnak, mert

[a] fejlődés természetes menete az, hogy a nő először közgazdaságilag önállósíttassék s legfőlebb csak az után, ha már produktív s produktivitásánál fogva a közterhekben osztozkodó tagja a társadalomnak, ruháztassék fel politikai jogokkal is. Ezt a természetes fejlődési sorrendet nem vette tekintetbe az a néhány író, ki 1790-ben a nőemancipáció apostolává szegődött, s azért maradt felszólalásuk pusztában kiáltott szó.⁶

A nők közjogi helyzetét vizsgáló tanulmányok folyamatosan hangsúlyozzák, hogy a 19. század folyamán sem változott a nők helyzete egyenrangúság tekintetében, ha történetek is elmozdulások, például örökösödés terén, folyamatosan alul ma-

3 Olympe DE GOUGES, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (Paris: 1791).

4 Mary WOLLSTONECRAFT, *Vindication of the Rights of Woman* (Boston: Peter Edes, 1792).

5 HEGYI 1939, 40.

6 BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 508.

radtak a férjakkal szemben.⁷ Az országgyűléseken szó sem esik az alkotmány megváltoztatásáról a nők helyzetére vonatkozólag. Az erdélyi Cserei Farkas az egyedüli a korban, aki jogtudományi munkát szán a nőkre vonatkozó törvények számbavételének: 1800-ban Kolozsváron jelenteti meg *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye* című munkáját. Az érvényben levő törvények még sötétebb képet mutatnak, hiszen érvényben van még a házasságtörő asszony azonnali kivégzésének joga, a hivatalviselés teljes megtagadásáról nem is szólva. A törvények változatlanságát a szerző azzal támasztja alá, hogy a magyar asszonyok nem is töreksenek a változásra, sorsukkal tökéletesen elégedettek:

De nem-is terjedett még annyira a Magyar Asszonyok vágyódása, hogy a mely dolgok őket nem illetik, azokban ujjat kívánnának huzni a Férjfiakkal, kiválasztván, és meg-tartván ugy-is azt a ditséretet magoknak, hogy minden Nemzetek Asszonyai felett leg-engedelmesebbek férjeikhez, leg-inkább-is szokták azoknak betsületeket meg-adni.⁸

Azok a jogászok, akik az ókortól a 19. század közepéig az ellen érveltek, hogy a nőket különböző jogokkal ruházzák fel, általában hasonlóképpen gondolkodva, elsősorban az antik és ókeresztény szerzők véleménye alapján, a nők „rossz” tulajdonságait emelték ki. Arra hivatkoztak továbbá, hogy a jog rendszere olyan bonyolult, és olyan éles logikát kíván, hogy azt a nők sohasem lesznek képesek felfogni.⁹

1791-ben a magyar asszonyok megkapják az országgyűlésen való passzív részvétel jogát, nézőként való részvételükről a diétán az első nyom 1792-ből származik.¹⁰ A Ballagi által használt többes szám a röpiratszerzőkre vonatkozólag felveti a kérdést: kik voltak ezek, és mennyiben feltételezhetjük róluk azt, hogy nem voltak tisztában a korabeli jogviszonyokkal, illetve kéréseik alkotmányilag megalapozott mivoltával.

7 BOBULA Ida, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában* (Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933), 9.

8 CSEREI Farkas, *A' magyar, és székely asszonyok' törvénye* (Kolozsvár: Hochmeister, 1800), hozzáférés: 2020. 10. 26, <https://mek.oszk.hu/10600/10615/10615.htm>. A továbbiakban ebből a kiadásból idézek.

9 KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: Akadémiai doktori értekezés* (Pécs, 2015), 111, hozzáférés: 2020. 10. 26, http://real-d.mtak.hu/837/7/dc_1067_15_doktori_mu.pdf.

10 *Naponként-való jegyzései az 1790-es esztendőben felséges II. József magyar és cseh országi király által, szabad királyi várossá Budára Pünkösöd havának 20dik napjára rendelt, 's ugyan ott azon esztendőben Szent-Iván havának 26dik napján bé-fejezett magyar ország gyűlésének; mellyek eredetképen magyar nyelven írottattak, és az ország gyűlésének fő vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre lefordítottattak* (Buda: Kir. Akadémia, 1792), 159–160.

Ha csupán a röpiratirodalmat vesszük figyelembe, akkor is korábról, az 1780-as évekből kell indítanunk a vizsgálatot, amikor a szintén névtelenül megjelent, *Az egész világon levő legdrágább Kintsnek az az a' jó Feleségnek rövid leírása*¹¹ címmel megjelent nyomtatvány szerzője a nőket határozottan korábbi szerepkörükbe rendeli vissza,¹² és azokat a morális kötelességeket határozza meg, amelyek sokáig előírászerűen működtek a nők önmeghatározásában. A nő legfontosabb jellemvonása szerinte az erkölcsi tisztaság, ezt kell megtartaniuk, ezáltal kell biztosítani a családi élet harmóniáját, aminek alappillérei a női engedelmesség és a türelem. Máday Andor, aki a 20. század elején összefoglalta a magyar női jogok alakulástörténetét, a röpirat megjelenését a nők azon provokatív fellépésével magyarázta, hogy magyar nyelvterületen is elkezdtek érdeklődni a felvilágosodás ideológiai iránt.¹³ Véleménye szerint ez volt a kiváltó oka azon nőellenes röpiratok megjelenetésének, amelyek közül a legismertebb az 1783-ban kiadott *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek. Az Írásból, és a' józan okoskodásból napfénybe hozatott* című, mindössze 16 lapos szöveg, amelynek szerzője szentírási passzusokból kiindulva bizonyítja a címbe emelt tétel igazát. Szerkezete témánk szempontjából azért lehet érdekes, mert a nyolc bizonyításon kívül (amelyeket a szerző *megmutatások*nak nevez: hetet bibliai, egyet világbölcsességi alapon magyaráz) olvashatjuk még a rossz női tulajdonságok, a békétlenkedés, fecseges, bajkeverés felsorolását, a befejező fejezet pedig a nők elképzelt ellenérveit cáfolja. Méltán sorolhatjuk a szöveget az asszonysúfolók kategóriájába, bár nem verses formájú, az érvek és ellenérvek felsorakoztatása miatt pedig Pálóczi Horváth Ádám röpirataihoz is közelállónak érezzük. A röpiratra felelő, Ányos Pálnak tulajdonított írás nem hoz túl sok újdonságot a nőkről való gondolkodásban, csupán ellenérveket sorakoztat az eleve provokációnak szánt szöveggel szemben.¹⁴

11 *Az egész világon levő legdrágább Kintsnek az az a' jó Feleségnek rövid leírása* (Pozsony: Landerer, 1780).

12 A magyar felvilágosodás idején ezt tulajdonképpen Bessenyei György foglalja össze 1777-ben kiadott *Anyai oktatás* című szövegében. George Savile, Marquis of Halifax, *From The Lady's New Year's Gift: or, Advice to a Daughter* (1688) című munkáját Mme G.-H. Thiroux d'Arconville fordította 1758-ban franciára: *Avis d'un père à sa fille par le Marquis d' Halifax traduit de l'anglais* címmel. Ebből a francia változatból készült Bessenyei átdolgozása, ami annyiban hoz újat, hogy az eredetitől eltérően nem az atya, hanem az anya oktatja lányát az erkölcsös életre. A felvilágosult Bessenyei igen konzervatív álláspontot képvisel: „A férjfiaknak nagyobb erőt és mélyebb értelmet engedett [Isten], nekünk ellenben nagyobb szívességet adott, mellyel kötelességünket teljesíthetjük. Alája vagyunk vetetve a férjfiaknak.” BESSENYEI György, *Anyai oktatás* (Bets: Vaingand [Pest, s. n.], 1777), 24.

13 MÁDAY Andor, *A magyar nő jogai a múltban és jelenben* (Budapest: Athenaeum, 1913), 138.

14 A következő két röpiratról van szó: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek*, 1783; [ÁNYOS Pál], *B. Carberi Anna kisasszonynak kedveséhez írt levele, melyben megmutatja, hogy az asszonyi személyek emberek*, 1785.

Horváth röpiratainak legfontosabb kontextusa véleményem szerint Bárány Péter ugyancsak névtelenül megjelent *A magyar anyáknak az országgyűlésére egybegyűlt Ország nagyjai s magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések* című munkája,¹⁵ mely egy évvel később német nyelven is napvilágot látott.¹⁶ Egyrészt azért fontos, mivel a szöveg szintén az országgyűlésre készült, másrészt viszont a szerző személye miatt. Bárány Péter a reformpolitikus, Széchényi Ferenc titkára volt 1790-ben, ebben a minőségében kapcsolatba kerülhetett a jakobinus mozgalom egyik vezető személyiségevel, Hajnóczy Józseffel. Munkássága annak tanúbizonysága, hogy a haza boldogítása volt az egyik fő célja, az új tudományoktól nem zárkózott el, ezeket is a társadalom megjobbítására kívánta felhasználni. A röpiratot újra kiadó Hámori Péter szerint ez a szöveg abban különbözik a kor-
szak hasonló jellegű textusaitól, hogy

szerzőjük [...] a magyar asszonyoknak és anyáknak, pontosabban a nemes asszonyoknak sajátos, női szerepet szánt: őket a nemesség tagjainak tekintette – igaz, hogy csak azon az alapon, hogy nem szól törvény ennek az ellenkezőjéről – azonban mégsem akarta őket férfi szerepbe kényszeríteni.¹⁷

Hámori szerint ugyanis a nők közéleti szereplésének ára ezen személyek társadalmi-minem-váltása. Erre példának az örökléssjogból ismert fiúsítás intézményét hozza fel, illetve azt a gyakorlatot, hogy a bizonyos jogokkal rendelkező mágns özvegyek sem tudták önmaguk érvényesíteni akarataikat, csupán egy férfi követ segítségével. Tehát éppen arról van szó, amit Ballagi említ: a korszak jogi kerete csak nagyon korlátozott kéréseket tesz lehetővé, de a jogviszonyokkal tisztában levő Bárány ezeket maradéktalanul figyelembe is veszi. Ő, akárcsak Horváth, kizárólag nemes asszonyokról ír, s a kiindulópontja az, hogy a nemes asszony hasonló jogú tagja a rendi társadalomnak, mint a nemes férfi. Nem állíthatjuk, hogy a női jogokért szállt volna harcba, inkább azt hangsúlyozza, hogy a nők nevelése a hagyományos berendezkedésű társadalom előmozdítója lehetne. Viszont a szószóló az ő esetében nő, tehát a képviselt társadalmi csoport tagja.

15 BÁRÁNY Péter, *A' magyar anyáknak az ország-gyűlésére egybegyűlt Ország nagyjai', s magyar atyák' elejébe terjesztett alázatos kérések* (1790). Új kiadása: HÁMORI Péter, „Férjfiak és nők »egy nemes politicumi Testben«: Bárány Péter röpirata a nők választójogáról (1790)”, *Korall* 8, május (2007): 193–204. A továbbiakban ebből a kiadásból idézek.

16 *Der Ungarischen Mütter an die zum Reichstag versammelt Magnaten und Ungarische Väter gestellte demüthige Bitte. Aus der ungarischen Sprache buchstäblich übersetzt, und den Deutschen Damen gewidmet*, Gedruckt in Römisches Reich, 1791.

17 HÁMORI, „Férjfiak és nők...”, 194.

Bárány utilitarista szempontokat hangsúlyoz, azt helyezi ugyanis előtérbe, hogy a nők országgyűlési részvételből milyen haszna származna a hazának és a részvételt engedélyező férfiaknak. Már az első bekezdésekből kiderül, hogy a nők politikai jogainak kérdése szoros összefüggésben áll a nemesség korábban megnyírbált politikai jogaival:

Mi, kedves Férjeink, szint oly Nemesi jussal bírunk, mint Ti; szint úgy fele-részt teszszük az Hazának, mint Ti, nints-is világos törvény arról, hogy a Magyar Nemes Asszonyságok szint oly szabadok ne legyenek, mint Ti: tehát miért nem engedhetnétek meg, hogy, szabad létünkre, egy szabad Hazának szabad Ország-gyűlésén – az igaz szabadságnak Jelén – meg-ne-jelenhetnénk.¹⁸

A nők politikai jogainak megerősítése a magyar nemesi jogok megszilárdulásával járna együtt a szerző szerint. Az érvelés kiindulópontja és egyik fő tétele az angol és magyar alkotmány párhuzamára való hivatkozás, amely a korszak röpiratirodalmában szintén ismert és kedvelt téma. Itt nemcsak Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* című 1790-es munkájára gondolunk, amelynek előzménye Török Lajos egy szövege,¹⁹ hanem arra is, hogy Bárány ezzel az érveléssel saját művét beilleszti az összehasonlítás módszerével operáló politikai iratok közé.²⁰ Az angol szokásokkal való összehasonlításnak hasonló lehet a tétje, mint amit Bodnár-Király Tibor az ilyen jellegű röpiratokról megállapít: az államok közötti verseny, a civilizálódás folyamatába történő bekapcsolódás vagy a csinosodás kulturális értékeinek megőrzése az állami élet fejlődését szolgálják.²¹ Bárány tehát az angol nők jogaira való hivatkozással indít,²² és a legvégén is azal nyomatékosítja a nemes asszonyok kérését, hogy az országgyűlési jelenlétük-

18 Uo., 197.

19 Ehhez lásd BIRÓ Annamária, *Nemzetek Erdélyben: August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*, Erdélyi tudományos füzetek 272 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 50–61.

20 Ezekről a 18. század végi iratokról alapos elemzést végzett a közelmúltban Bodnár Király Tibor. Lásd BODNÁR-KIRÁLY Tibor, „»A' Törvényeknek véllek együtt Rabjai, vagy ismét véllek együtt Urai vagyunk, és maradunk törvényesen«: Összehasonlítás és tudomány a 18. század végi magyarországi politikai diskurzusban”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese, 109–132 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018).

21 Uo., 117.

22 „Valahányszor az Anglusokról szó kerekedik barátságos egy-más közt való beszélgetésekben, mindenkor hallánk azt önnön ajakaitokból, hogy az Anglus, mind természeti tulajdonságira, mind Országglásának rendtartására nézve leg-közelébb esett a' Magyarhoz.” HÁMORI, „Férfiak és nők...”, 196.

kel az angol dámákhoz lennének hasonlatosak, ami egyben az ország civilizációs fokát is emelné:

Engedjétek-meg, hogy az Ország-gyűlési Ülésekben mi-is jelen lehessünk; nem mint végezéseknek ítélő-bírái, nem mint veletek egyenlő hatalmú Törvény-szerzők; hanem mint nézők, mint bölcs végezéseknek tsodálói, 's mint önnön véreiteknek, – Kedves magzatinknak – boldogságát szomjazó Küldöttek, – igaz Anyák. [...] Illyképpen mi-is el-jutunk fel-tett tárgyunkhoz; mi se leszünk alább-valók az Anglus Dámáknál – Anyáknál.²³

Az asszonyok országgyűlési jelenlétét más célszerűségek miatt is, mégpedig ki-művelésük tekintetében ítéli fontosnak Bárány, a művelt asszony ugyanis kellemes társalkodója férjének és az újonnan szerveződő társaságoknak. A röpirat érvkészlete az 1790-es évek reformtörekvéseinek felsorolása, ettől semmiben sem tér el. A magyar anyák kérése a szöveg szerkezeti felépítése miatt fontos, azzal, hogy a nőket is bevonja a társadalmi változások rendjébe, nyomatékosítani tudja a szükségleteket: tudós társaságok felállítása, az adózás megreformálása, a nemzeti nyelv és öltözet terjesztése. Ezekben a nők szerepe továbbra is inkább passzív: pártolhatják a tudományokat, olvashatják a megjelent tudományos munkákat, biztathatják a férfiakat az adóügyek ésszerű megoldására, magyar öltözetben járhatnak, és gyermekeiket a nemzeti kultúra szeretetére nevelhetik. Ugyanakkor Bárány kiterjeszti érvkészletét a korabeli orvostudomány területére. A pozitívként beállított gondolkodásmód, amely ugyan az információk felületes, de gyors feldolgozásából származik, kiegészíti a férfiak mélyebb, de lassúbb gondolkodását:

Tőlünk függ a' ti szabadságtok, úgymint Aszszonyoktól. – Rendes, első tekintetre nevetséges, de igaz mondás. – Az Orvosi Tudományban világosan megmutattatott dolog az: hogy az aszszonynak elméje gyorsabb, virgontzabb, serényebb minden rendű dolgoknak fel-találására, mint a' Férj-fi é; azért fő-képpen, hogy, mivel a' Férj-fi, már nevelésben-is mély gondolatokhoz szoktatódván, az utánis merő fontos elme-béli gyakorlásokban forog: tehát az húzamos el-merültség miatt, nem találhattja-fel mindenben olly' könnyen magát, mint az aszszony.²⁴

23 Uo.

24 Uo., 198.

Megállapítása nem egyedülálló a korszakban, a női neveléssel foglalkozó munkák már a 17. századtól kezdve azt hangsúlyozzák, hogy eltérés van nők és férfiak között felfogóképeség és gondolkodásmód tekintetében. François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715), aki a legnagyobb hatással volt Európa pedagógiai gondolkodóira, már 1678-ban írt, *Traité de l'éducation des filles* című művében kijelentette a Bárány és Horváth Ádám szövegeinek alapgondolatát jelentő tételt. Szerinte a lánynevelést nem szabad elhanyagolni, mivel a nők nevelik fel a gyermekeket, a férfiakat is. A nők testi felépítésére, annak a férfiaknál gyengébb voltára vezeti vissza azt, hogy szellemük kevésbé kitartó, így nem tudományokra kell nevelni őket, hanem arra, hogy jó feleségek és jó gazdaasszonyok legyenek.²⁵

Bárány az egyik leghatásosabb érvként szintén a nemes asszonyok anyai mivoltát emeli ki, az eljövendő generációk nevelői ugyanis szerepüket nagyobb hatékonyással tudják ellátni, ha fiaikból gondolkodni tudó patriótákat nevelnek. A szöveg retorikája szerint azért fontos a művelt anya, mert az képes lesz utódai nevelésébe átvinni az elsajátított műveltséganyagot. A szóhasználat metaforikusága viszont előre vetítheti Pálóczi Horváth Ádám némileg meglepő kijelentéseit, miszerint a művelt nő gyermeke már magzatkorban másként fejlődik, mint kevésbé szerencsés társai. A testi folyamatok hangsúlyozása, a természet szerves részeként ábrázolt kis hazafiak mindennél fontosabb szerepet töltenek be ebben a diskurzusban:

Emlőinktől függenek Hazátnak jövődö-béli Oszlopai; – Vérünkkel táplálatnak a' ti szabadságtok mellett valaha ki-keleö kisded Magyar Oroszlányok; – Karjaink között forognak Országtoknak, eme' ditsö Kertnek, fiatal Tölgyei.²⁶

Megfontolandó, vajon arról van-e szó Pálóczi Horváthnál, hogy meghökkentően korszerűen azt állítja, hogy az öröklés, a gyermeket a magzati korban ért hatások jelentősége felülmúlhatatlan,²⁷ vagy pedig Bárány érvelését gondolja tovább, esetleg ironizálja, felnagyítva az anya hatását a fiúkra:

25 Cserei Farkasnál ez a következőképpen jelenik meg: „Egy kiváltképpenvaló terhes, és igen nagy vigyázást kíváno dolog lévén a' Biroi Hivatal, Férfiakra vagyon az bízattatva, azon okból-is, hogy az Aszszonyi elmének gyengesége a' Törvénynek keménységét egyenes Gyeplövel nehezen hordozhatná, 's erötlenése miatt az itélet, és Törvények értelmére alig érkezhethék.” Vagy: „az Aszszonyállatok többire gyenge elméjük szoktak lenni, és gyakorta a' mit tsinálnak-is által nem láttyák abból következhető károkat.” CSEREI, *A' magyar és székelý...*

26 HÁMORI, „Férfiak és nők...”, 199.

27 KÉRI, *Lánynevelés és női művelödés*, 191.

Az Anyákból a' szokás, az indulat, a természet, észre vehetetlenül által származik a' Fiakba, – 's mivel az okos Lélek, a' durva, de mégis Isteni hatalommal egy remek ezközzé teremtett test által, annak szerszámai által dolgozik: ha testünk Anyáinkból származik meg-szerezzük magunknak még a' setétebb világban Anyáink indulatit, hajlandóságait, sőt a' testnek szoros egyenbeköttetése, miatt, még a' Léleknek tehetségeit is.

Test és lélek összefüggései természetesen más Horváth-művekben is megjelennek, viszont szisztematikus pszichológiai munkáikban nem a wolffianusnak tekinthető Horváth Ádám, hanem éppen Bárány Péter fejt ki – bár megmagyarázni nem tudja – test és lélek egymásra hatását.²⁸ A röpiratok tehát, éppen úgy, mint pszichológiai munkáik, egymás kontextusában olvasandók. A Bárány Péter-röpiratot újraközlő Hátori Péter egyenesen azt veti fel, hogy Pálóczi Horváth Ádám szövegét talán nem is kellene komolyan venni – tréfaként, Bárány ugatásaként is olvasható.²⁹

Pálóczi Horváth Ádám kiindulópontja némiképp különbözik a Bárányétól, bár szintén a felvilágosodás utilitarista szemléletére vezethető vissza:

Hasznot lehetne e belőle többet várni, mint kárt? ha az Asszonyok a' Polgári közönséges Gyölekezetekbe be-botsáttatnának, 's az Országos Tanátskozásokban is jelen lehetnének; [...]³⁰

Mielőtt azonban a kérdésre válaszolna, elveti azokat a lehetőségeket, amelyekről bár Báránynál sincs szó, mégis felvetődnek: meg kell-e változtatni az évszázados törvénykezési és államberendezkedési hagyományokat, vagyis lehet-e szó arról, hogy a nők hivatalt is viseljenek, ne pedig csupán passzív szereplőként legyenek jelen az országgyűlésen. A nők társadalmi helyzetének rövid történeti vázlatával indít a szöveg, amely annak igazolására szolgál, hogy a korábbi korokkal ellentétben a szerző nem kérdőjelezi meg az asszonyok mentális képességeit, sőt azt is elismeri, hogy a férfiak jogtalanul zárják ki őket az államigazgatási kérdésekből. Döntéshozó hatalmat mégsem adna kezükbe, sőt azzal sem igen ért egyet, hogy nők is elfoglalhatják a fejedelmi trónt. Azt hangsúlyozza tehát, hogy nem aktív, csupán passzív szerepeket szán a nőknek akkor, amikor az országgyűlésre engedné őket:

28 Ehhez lásd LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom” in *Magyar Arión*, 135–153.

29 HÁTORI, „Férjfiak és nők...”, 195.

30 HORVÁTH, *A' magyar asszonyok' prókátora...*

Távol legyen azomban ismét, hogy ez az erősítő ok, a tanácsosi Hivatal, vagy székelő Bíróságot adjon az Asszonyoknak: mert ha jussok vagyon is nekik az örökséghez, a' Nemességhez, a' Hazafisághoz; de szinte azok a Ferjfiak a' Magyar Törvény szerint az ő jussaik' fenntartóji, a' kiknek birodalma alá rendelte a' Teremtő, még az időnek kezdetében.³¹

Ilyen értelemben a Bárány Péter írásához hasonló hasznos következmények felsorolásával folytatja: a nemzeti érzület erősödésével a nők anyaként és feleségként hasznos tagjai lehetnének a társadalomnak. A politikai nevelés az általános kulturális nevelés részeként kapna jelentőséget, ám Horváth a társadalmi berendezkedés megváltoztatásától radikálisabban elzárkózik, mint Bárány Péter.

Szintén a Bárány-szöveggel való párhuzamot erősíti a második röpirat, a férfiak felelete a kérésre. Mindaz, ami Bárány Péternél negatív jövőkép, Horváthnál a múltban konstituálódik. Ha a magyar asszonyok nem részesülnek nemzeti érzelmekben, nyugatmajmolóvá és a haza káros polgáiraivá válnak:

És mivel mind ezek, mellyek olly szép áll-ortzákká formáltak benneteket 's minket is, Hazánkban fel nem találtattak; idegenekhez küldöztétek nehéz keresményünket, sőt vagy magatok nagy költséggel mentetek annak megvásárlására, vagy szinte arra rendelt személyeket bérbe-fogadva tartottatok, a' kik arra vigyázzanak: miként változik Parisban 's Bétsben a' viselet?³²

A kiragadott idézet nemcsak a korban gyakran hangoztatott meglátásokat ismétli, melyek szerint gazdaságilag rendkívül káros a férfiak bevételeinek külföldre áramoltatása az ottani termékek beszerzése által, hanem egyben az asszonycsúfolók egy általános tételének, a pazarlásnak is egy másfajta diskurzusbeli közegbe való emelése. Ez aztán olyannyira rögzült a női tematikával foglalkozó röpiratokban, hogy a tárgyalt időszakhoz képest viszonylag kései, Csontos István tollából származó, *Szép-nem ügyvédje, az asszonyi becsét sértegető vád-okok ellen* című, tulajdonképpen ál-vindikatív szöveg második vádpontként említi:

Második vádok. Hogy az Asszonyok csak a' hiu czifrázkodásokon és módi öltözködésen kapkodók, 's egyedül csak a'ra törekednek hogy a' férjfiak előtt tetszősök lehessenek.³³

31 Uo.

32 HORVÁTH, A' férjfiak' felelete...

33 CSONTOS István, *Szép-nem ügyvédje, az asszonyi becsét sértegető vád-okok ellen* (Kassa: Werfer Károly, 1830), 61.

Azt, hogy a nők közjogi vagy társadalmi helyzetében még az 1830-as években sem történt változás, éppen ez a szöveg bizonyítja. Végkövetkeztetései a női tulajdonságok leghagyományosabb tárházát mutatják: legfőbb tulajdonságuk a testi és lelki tisztaság, szemérmesség, kegyes szívű irgalmasság, legnagyobb érdemük pedig a férj magasabbrendűségének elismerése, indulataik féken tartása és a konfliktusok elkerülése.

A nők jelenlététől az országgyűlésen Horváth ugyan nem zárkózik el, s ezt az általános nevelés részévé tenné. Mindazonáltal öt betartandó feltételhez köti a részvételt, ezek pedig kísértetiesen hasonlítanak a már Pázmány Péter által előírt női viselkedésmintákhoz. Az első a férfiak elsőségének elismerése: „A' Férjfiak' elsőségét megismérjétek; őket annál mint eddig, jobban betsűljétek.”³⁴ Az olyan jellegű szövegeket, amelyeknek kiindulópontja a nők alávetettsége, Kéri Katalin a nőtörténet fontos forráscsoportjának tartja, azokat az ún. *querelle des femmes* (nőkérdés) körébe tartozó műveknek nevezi és európai jelenlétüket az 1200-as évektől az 1650-es évekig tételezi (főleg latin, francia, olasz vagy spanyol nyelven).³⁵ Retorikában jártas szerzőik gyakran használtak történelmi példákat mondanivalójuk igazolására, így az, hogy Horváth felsorolja azokat a nőket, akik véleménye szerint a nők taníthatóságának, bölcsességének, irodalmi tehetségének bizonyítékai, nem előrelépés, hanem inkább egy korábbi retorikai gyakorlat folytatása. Röpiratát nehezen lehetne progresszív szöveggént olvasni. Ezt bizonyítja, hogy második feltételként az anyai szerepkörök maradéktalan teljesítését szabja meg, különös tekintettel a szoptatásra:

Mivel a' tápláló nedvességek a' testet, a' test az indulatokat, az indulat a' hajlandóságokat formállyá, 's változtatja: ha a' gyermeket fogadni nem restellitek; szoptatni se resteljétek, ha tsak azt, vagy testetek' természete vagy nyavalyátok nem ellenzi. Azt a' kegyetlen tunyaságot, melly szerént egy alá-való származású, 's nemtelen indulatú idegennek tejével kínzottátok nemes eredetű tsetsemőiteket, a' miatt, hogy magatok' melljét szívatni sajnáltátok; egy átaljában szép-Nemetek' rendtartási közül gyökerestől ki-irtsátok.³⁶

Orvostörténeti szempontból fontos lehet a szoptatás jelentőségének felismerése és hangsúlyozása, a röpirat tematikája felől olvasva viszont inkább egy újabb kötelesség-elmulasztásra hívja fel a figyelmet: az újabb időkben a kényelmüket min-

34 HORVÁTH, *A' férjfiak' felelete...*

35 KÉRI, *Lánynevelés és női művelődés*, 75.

36 HORVÁTH, *A' férjfiak' felelete...*

dennél fontosabbnak tartó nők csupán szépségük megőrzése miatt elhanyagolják legfontosabb kötelességeiket. Ez a rossz szokásuk esetleg tovább erősödne, ha idejüket országgyűlési viták hallgatásával töltenék, ezért olyan fontos hangsúlyozni, hogy erre csakis abban az esetben kerülhet sor, ha anyai hivatásuknak maradéktalanul eleget tesznek.

Harmadik és negyedik feltételként a nemzeti viselet és nemzeti nyelv megtartását szabja elő a nemes asszonyok számára. Tehát Horváth újra olyan témákat nevez meg, amelyek a korszak röpiratirodalmában vezető helyen szerepelnek. Bárány Péter röpirata némiképp eltér a megszokott érvelésmódtól, ő ugyanis folyamatában ábrázolja a ruházat és nyelv lecserélését. A német és a francia divat követése véleménye szerint maga után vonta azt, hogy a magyar nemes asszonyok német és francia nyelven kezdtek beszélni, és a saját magyar anyanyelvüket idővel éppen olyan elmaradottnak látták, mint öltözetüket.³⁷

Pálóczi Horváth sokkal súlyosabbnak látja a helyzetet, szerinte a nemes asszonyok több mint fele nem beszél magyarul, de számosan vannak, akik nem is értik a magyar szót. A nyelvet és a ruhát lecserélvén egy ideig még a testtartás, a szokások jelezhetnék származásukat, de ez is egyre inkább veszendőben van:

Ha annyi vólna köztetek, a' ki a' magyar szót, igaz hangon tudná ejteni, mint a' ki nem érti, még szerentses vólna állapotja szép Nemeteknek; de ettől meg-váltatok az idegenekkel való társalkodás miatt: 's annyira vittétek nyelvünk' utálását, hogy beszédetek, ruhátokkal tökéletesen meg-egyezvén, el-nyomta ez a' kárhozatos homály, Ősi származástoknak tsak azt a' kis fényjét is, melly még sokakban közületek, a' Nemes Test-állásból 's magyar szeméremből ki-tündökölhettet.³⁸

Az országgyűlésen való részvétel tehát a nemzeti tudat erősödése és erősítése szempontjából lehetne kívánatos. Ebben az esetben a nők közjogi helyzetének javítása az elsődlegesnek tekintett nemzeti érzés erősödésének folyamatát gyorsítaná fel, de önmagában nem lenne értéke. Számos példát lehetne idézni az 1790-es évek röpirat-irodalmából, amely ezzel a témával foglalkozik. Itt azonban csak olyan reprezentatívnak ítélt kötődési pontokra hívnám fel a figyelmet, amelyek véleményem szerint azt bizonyítják, hogy az 1790-es évek röpiratai hasonló fogalmi készlet-

37 „Mivel pedig illetlen Frantzia, vagy Német öltözetben járni annak, a' ki Frantziául vagy Németül nem tud: egész erővel a' vidék Nyelveknek meg-tanulására adjuk magunkat. Ez által el-felejtvén Anyanyelvünket, végre, a' nemzeti öltözzel együtt, úgy meg-útálljuk nemzeti nyelvünket-is, hogy azonnal undorodik bennünk a természet, mihellyt valakit Magyar nyelven hallunk-is beszélni.” HÁMORI, „Férfiak és nők...”, 203.

38 HORVÁTH, *A' férfiak' felelete...*

tel dolgoznak, céljaik sok tekintetben ugyanazok, a felvetett tematika pedig másodlagosnak tekinthető, tehát tulajdonképpen szoros összeolvasásuk szükséges.

1790-ben névtelenül jelent meg a *Gedanken über die Nazionaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berüchtigte Buch Ninive*.³⁹ A röpirat tematikája szempontjából tökéletesen illik a magyar öltözet, magyar nyelv, magyar szokás fontosságát hirdető röpiratok vagy akár irodalmi művek sorába, érvkészletében nincsenek meglepő állítások. Még abban is hasonlít Horváth szövegéhez, hogy a magyar öltözet melletti legfőbb érvként a mértéktelen költekezés visszaszorítását említi.

Sokkal érdekesebb ennél az a fiktív kontextus, melyet a névtelen szerző teremt röpiratában – a szerző levélként kapja egy külföldi származású, de magyar nemesember feleségeként élő barátnőjétől –, és ami már a címben is megjelenik. A tulajdonképpeni textust egy olyan közegbe helyezi, ami a magyar nemesi jogokat támadó röpirat-irodalom körébe vonja a szöveget, a címben ugyanis a *Ninive* című röpirat cáfolataként nevezi meg önmagát. A *Ninive* szerzője Leopold Alois Hoffmann volt, aki Benda Kálmán szerint II. Lipót megbízására írta röpiratait, melyeknek célja a magyar nemesi mozgalom reakciós arcának leleplezése volt. A névtelenül megjelent *Babel* című röpirat a nemesi-nemzeti elképzelések fonákságaira, a rendi szűkkeblűségekre mutat rá, a mozgalom feudális jellegét bizonyítja, és kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják, mivel a népről beszélve csupán a nemesekre gondolnak.⁴⁰ Míg a *Babel* többnyire aktuális politikai kérdéseket öntött agitációs formába, folytatása, a *Ninive* általános negatív képet fest a magyar nemességről, olyan évszázados sztereotípiák használatával, amelyek már elterjedtek voltak a német köztudatban: tudatlanság, műveletlenség, idegengyűlölet jellemző a magyar nemesre. A magyar megnevezés helyett legtöbb esetben a *hun*, *hunnisch* jelzőt használja, minden esetben a barbárság szinonimájaként. A német polgártársak és eleve a német kultúra érdemeit az emberhez méltó életforma bevezetésében látja, folytatása és előképe tehát azoknak az elképzeléseknek, melyek szerint a magyarok civilizálódásának kulcsa a német hatás volt és marad.⁴¹ A röpiratnak alapvetően nincs köze a különböző divatokhoz,

39 *Gedanken über die Nazionaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berüchtigte Buch Ninive* (1790).

40 [Leopold Alois HOFMANN], *Babel: Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*, gedruckt im römischen Reiche (1790); [Leopold Alois HOFMANN], *Ninive: Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn*. Auch im römischen Reich gedruckt (1790).

41 [HOFFMANN], *Babel*, 43–44. „Es mag vielleicht nicht unwahr seyn, daß die Deutschen die Art und Weise, wie man als ein Mensch und nicht wie ein Mittelding von Mensch und Vieh leben müsse, zuerst in Ungarn eingeführt haben. Es läßt sich fast nicht läugnen, und die Vernünftigen im Lande gestehen

így csupán áttételesen olvasható ki a cáfolatból az, hogy a magyar nemzeti viselet a civilizáció magas fokát képezi, az ehhez való ragaszkodás a nemzeti alkotmány legitimációjához is hozzájárul. A röpiratban meg nem nevezett, de feltételezhetően német származású barátnő nemcsak öltözetében, hanem olvasmányjaiban is igazodik a magyar nemesasszonyokhoz akkor, amikor a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* olvasójává válik, és örömmel üdvözli, hogy abban maga Kaunitz kancellár dicséri a magyar öltözetet, amelynek viselését minden magyar nemes számára ajánlja, ezáltal ugyanis az angolokhoz hasonló szuverén nemzettudatukat fejezhetik ki.⁴² Az érvelés tehát visszatér az összehasonlító röpiratokból ismert logikához és a magyar–angol alkotmány párhuzamához, amit a nők nyilvános szereplése témakörében Bárány Péter alkalmazott a leghatásosabban röpiratában.

A német dominanciát a civilizációs fokot emelő folyamatban, s a nemzeti ruházattal való összekötését legkirívóbb formában egy 1790-ben megjelent röpirat képviseli, amelyik a korabeli sajtó nyelvét eltanulva állatok vagy halottak helyett nadrágokat beszélget egymással. A *Gespräch zwischen einer ungarischen und deutschen Hose* címmel megjelent pamflet két száradó nadrág párbeszédében mutatja be, hogy mennyire nevetséges a magyar nadrágbüszkeség. A viselet, amely a német nadrág szerint már szerencsére eltűnő félben volt az európai viseletekből, azt a barbár mentalitást hozza vissza, amit a korábbi századokban képviselt, míg a német nadrág a felvilágosult gondolkodás és az erényesség szimbóluma. A száradó magyar nadrág belátja ugyan tudatlanságát és elfogultságát, mégsem szűnik meg szabadságjogairól szónoklani, ezáltal biztosítva létének legitimitását.⁴³

A korszak röpirat-irodalmában tehát túlnyomórészt a nemzeti öltözet révén is kifejezett civilizációs fejlettség ütközik a barbársággal, amit szintén képes az öl-

es gern ein, daß das Bischen Kultur, der feinere Geschmack, die sanfteren Sitten, die Liebe zu den Wissenschaften, die gebildetere Erziehung, die lebhaftere Industrie, das aufkeimende Kommerz, das Erwachen der schönen Künste und mehrere dergleichen Dinge eigentlich ein Werk der Deutschen sind; und daß die Deutschen es sich alle ihnen eigne Mühe haben kosten lassen, diese Dinge zum künftigen bessern Wohlstande von Ungarn ins Land zu pflanzen und darin zu verbreiten." [Talán nem mondunk valótlaniságot, ha azt állítjuk, hogy az állati létmódból kiemelkedő, de az emberit még el nem érő létmód helyébe Magyarországon elsőként a németek vezették be az emberhez méltó civilizációt és kultúrát. Aligha tagadható, és a műveltebbek szívesen igazolják is állításunkat, hogy a kultúra alapjainak lerakása, a finomabb ízlés, a pallérozottabb erkölcs, a tudományok szeretete, az igényesebb nevelés, az ipar fellendülése, a kereskedelem megizmosodása, a szépművészetek ébredése és sok más kezdeményezés a németek műve; és az is kétségen kívül áll, miszerint a németek igen sokat dolgoztak ezen elképzeléseik meggyökereztetésén és termőre fordításán, Magyarország majdani jólétének előmozdítására.]

42 *Gedanken über die Nationaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berüchtigte Buch Ninive* (1790), 13.

43 *Gespräch zwischen einer ungarischen und deutschen Hose* (Lohn und Danzig, 1790).

tözet közvetíteni. Horváth röpiratában az érvelés hasonló, csupán az összehasonlított felekhez csatolt tulajdonságok változnak. Az idegen ruha (mintegy Rousseau-t parafrázálva) elkorcsosítja, puhánnyá teszi női viselőjét, s csak az ősi viselethez való visszatérés helyezheti kulturális magasságokba őt:

Páva tollaitokat el-hánytátok; az idegenektől olyanokat, mellyek erővel lágyítják 's kortosítják a' testet, és nemes természetéből ki-vetkeztetik, kapkodtatok magatok-is, 's kapkodtatatok mi velünk-is. – És mivel mind ezek, mellyek olly szép áll-ortzákká formáltak benneteket 's minket-is, Hazánkban fel nem találtattak; idegenekhez küldöztetek nehéz keresményünket, sőt vagy magatok nagy költséggel mentetek annak meg-vásárlására, vagy szinte arra rendelt személyeket bérbe-fogadva tartottatok, a' kik arra vigyázzanak: miként változik Párisban 's Bétsben a' viselet? hogy minden újságnak ti lehessetek leg-első majmolóji: és ez annál jobban nevedett bennetek, mennél jobban fogyatkozott a' pénz; egy szóval, a' ruhában, viseletben, alkalmaztatásban, a' bujálkodást annyira vittétek; hogy ha hajdani Nemes Asszonyaink, a' sirból fel-kelnének, 's el-hihetnék, hogy Ti vagytok az ő Onokáik, azon szempillantásban, mellyben fel-költe, a' föld alá vissza bújnának, ijedtekben 's szégyenletekben.⁴⁴

Az ehhez hasonló érvelés sem ritka a korban. A csupán 1800-ban megjelent, de 18. század közepi állapotot tükröző, Cserei Farkas tollából származó, *A magyar és székelly asszonyok törvénykönyve* című írás szintén a szokások és erkölcsök megromlásában látja az idegen öltözet viselésének veszélyét.⁴⁵

Ahogy korábban Feldmájér Benjámín már felhívta a figyelmet rá, a fenti bemutatás alapján is meg kell erősítenünk, hogy Pálóczi Horváth Ádám röpirataiban korántsem a nemi egyenjogúsítás szószólója, hiszen egy mérsékelt liberális álláspont mellett inkább a sztereotípiák erősítésében vesz részt,⁴⁶ s egy olyan

44 HORVÁTH, *A' férjfiak' felelete...*

45 „Törvény gyanánt vólt nálunk-is a' Magyar szemérmetségnek régi szép rendtartása, mely fejérmépünket Nemzetünk jó szokási mellől nem könnyen bósátotta az öltözetbéli ujjításokra. De mit kell érnünk! majd arra jutunk, hogy ha valami meg-nem akasztja, minden órán esze vész Aszszonyink öltözetének. Már a' ki Magyarosan jár, módítlan parasztosnak tartatik, valami Házi, nem tertzik, tsak az idegen öltözetek betsűsök. Vólt még olly üdönk Erdélyben ezer öt száz kilentzven kilentzedik esztendőben, de bezzeg meg-fizetett vala szájunk izének a' külső öltözet: mert már szerét számát sem tudgyuk vala a' sokféle, rajtunk élődo, 's régi gyűjteményinket ragadozó idegen Nemzeteknek. Idegen ruhával idegen szokás, idegen szokással idegen vágyodás, idegen vágyodással idegen vétkekre való botlás, ebből idegen szolgaság, és iga szokott jönni nyakokra azoknak, kik Elejeknek szokásit, és Törvényét meg-nem betsülik, hanem külső seprőlékkal tserélgetik-fel az házi tisztaságnak épségét.” CSEREI, *A' magyar és székelly...*

46 FELDMÁJÉR Benjámín, „Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus”, in *Magyar Arión*, 63–73, 73.

diskurzusba illeszti mondanivalóját, amely a korszak röpiratirodalmának tipikus témáit tartalmazza.

Véleményem szerint, ha nem is ironikusan viszonyul Bárány Péter hasonló tematikájú röpiratához, de mindenképpen azzal együtt értelmezendő, mégpedig olyan viszonyban, hogy Bárányé tartalmazza a korszak jogszokásába illeszthető megfontolt javaslatokat, Horváthé pedig inkább játék. Hasonló lehet a helyzet, mint amit Küllős Imola a valamivel későbbi, 1835-ös *Liberális asszonyok urbárium*-a kapcsán feltárt, miszerint az nem más, mint fiatal jurátusok asszonycsúfoló farsangi tréfája.⁴⁷ A tréfaént való olvasás mellett az elsődleges kontextust a korszak röpiratirodalma képezi, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk Horváth más műfajú, de hasonló struktúrára épülő asszonycsúfolóiról és azok cáfolatairól sem.

A nyelvi játék, az érvek-ellenérvek működtetése jó ujjgyakorlat nemcsak prózai műfajokban, hanem a lírában is, a fenti szövegek mellé tehát hasonló tematikájú Pálóczi Horváth-versek is rendelhetők. Például *Az Asszonyok dítséretéről egy Házasulandó Ur-fihoz biztató Levél*,⁴⁸ mely a nők pozitívnak ítéltető tulajdonságait tartalmazza, vagy társverse, az *Átok*,⁴⁹ mely már ajánlásában is jelzi azt a hasonló felállást, amit a röpiratok kapcsán tapasztaltunk:

Ha már a' szép jó Asszonyokat így meg-dítsérte a' Vers-író, meg-engedi talám a' kelemetes Asszonyi Nem; hogy a' rosszat, melly külömben-is Nemének gyalázatjára van; meg-átkozza; a' ki írtózik tőle, ne olvassa.

Pálóczi Horváth Ádám tehát nyelvi lehetőséget látott abban, hogy egy viszonylag népszerű témát (magyar öltözethez, szokásokhoz, erkölcsökhöz való ragaszkodás) egy némileg szokatlan tematikába (nők nyilvános szerepvállalása) ágyazva egy olyan populáris műfajban mutasson be, amilyen a korszakban a röpirat volt. Utalásrendszere, kontextuális hálója nagyon szorosan az 1790-es évekhez, illetve az országgyűlésekhez kötött, ezért leginkább ezen évek szövegvilágában, illetve e közeg nyilvánossági formáinak keretein belül értelmezhető.

47 KÜLLÖS Imola, „Magyarázatok és értelmező kiegészítések a *Liberális asszonyok urbárium*ához (1835)”, in *Emlékek, szövegek, történetek: Női folklór szövegek*, szerk. FRAUHAMMER Krisztina és PAJOR Katalin, 57–71 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2019), 69.

48 RMKT XVIII/16, 361–366.

49 Uo., 366–370.

Horváth Ádám Zala megyei koronaőrzőkhöz írt verse és kontextusai

Bevezetés

Péterffy Ida tanulmányaiban már bemutatta Horváth Ádám és a somogyi, illetve zalai koronaőrzők kapcsolatát, kitérve a diétát érintő politikai röpiratok korpuszára is.¹ Az 1790-es koronaőrzéshez kapcsolódó verseit azonban sem ő, sem mások nem elemezték részleteikben, s tárgyi jegyzeteiben a kritikai kiadás sem pótolta e hiányt. Ezek a költemények alapvetően a helyi nemesség politikai-társadalmi reprezentációját szolgálták, s a bandériumok kapcsán kibontakozó alkalmi költészet tünékeny hullámához tartoztak,² mely a rendi költészet hosszú hagyományához sorolható.³ A nem sokkal a diéta előtt vagy annak első hetei alatt született versek egyrészt bepillantást nyújtanak a hazatért Szent Korona őrzésére Budára sereglő megyei bandériumok kollektív reprezentációs gyakorlatába, a hangadó helyi elitek politikai nézet- és szimbólumrendszerébe. Másrészt Horváth ekkori politikai álláspontjának, nemesi banderista identitásának fontos kifejezőeszközeiként is tekinthetünk rájuk. A bandériumok küldetésével kapcsolatos megfogalmazásaik jó indikátorai az egyén és a közösség e hónapokra jellemző felfokozott politikai várakozásainak.

Horváth műveinek az 1790–91-es nemesi mozgalomhoz, a koronaőrzéshez, a diétához és a koronázáshoz kapcsolódó politikai korpuszán belül össze-

- 1 PÉTERFFY 1980; PÉTERFFY Ida, „Pálóczi Horváth Ádám, a somogyi banderista Budán (1790)”, *Somogy megye múltjából – Levéltári Évkönyv* 8 (1977): 187–207.
- 2 Összefoglalóan lásd: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin-Társulat, 1888), 310–319.
- 3 A 18. századi költészet „hosszú hagyományaihoz” lásd: VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedében* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 48–92, a rendi költészethez: 53–58, 89–92.

sen négy, kifejezetten a bandériumokkal kapcsolatos verset különíthetünk el. Ezek a környező dunántúli vármegyék koronaőrző seregeinek mozgósításával párhuzamosan, nem sokkal egymást követő alkalmakra készültek el. E közösségi igényt kielégítő, de minden bizonnyal spontán egyéni felbuzdulásból írott versek⁴ – csakúgy, mint a róluk megjelent hírlapi beszámolók – lényeges elemét képezték az adott alakulatok reprezentációjának. A sort a zalaiaiakhoz intézett vers nyitotta,⁵ ezt követte a somogyiak nevében, az őket Siófokon üdvözlő latin versre szóban született rövid latin,⁶ majd ez alapján hosszabban kidolgozott magyar verses felelet, végül immár Pest-Budáról egy, a veszprémi banderistákhoz írott költemény. Tematikailag ide tartozik még a somogyi bandérium vonulása, Lengyeltótiiban esett ünnepi lakomán született alkalmi vers is, mely bár konkrét funkcióját tekintve partikulárisabb volt az előbbieknél, politikai üzenete egybevágott azokkal.

Az 1792-ben megjelent *Hol-mi III.* gyűjteményes kötetének kompozíciójában Horváth három, a koronaőrzőkhöz intézett megyei és regionális érdekű költeménye egymást követően szerepel. Az élre a zalaiaiakhoz írott vers került (XIII.), melyet a somogyiak nevében készült „felelet” követ (XIV.), végül a megszemélyesített Buda nevében a veszprémieket hívogató munka zárja a sort (XV.).⁷ A lengyeltóti lakomára írt rövid vers az új oldalszámozást kezdő folytatásban kapott helyet (XXVII.). A nyomtatott *Hol-mi*-ben a legutolsó kivételével mindhármat szigorúan cenzúrázták. Míg az első kettő még 1790-ben, röpiratos formátumban

4 Bíró Ferenc Horváth „szórakoztató” célú költészetével kapcsolatos megfogalmazását politikai verseivel kapcsolatban is érvényesnek tekinthetjük, azaz hogy „költői produkciójának létrejöttében szerepe volt e produkciót elváró s bizonyos mértékig vezérlő közönség mentalitásának is”. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 321.

5 A zalaai banderistákkal kapcsolatban egy közköltészeti alkotás is keletkezett, mely több dunántúli gyűjteményben is előfordul (egyik címvariánsa: *Szala vármegyei nemes bandérium éneke 1790*), s könnyen elképzelhető, hogy maguk a banderisták is énekelték. Kezdősora: *Ne búsulj már, magyar sereg, eljött a nyár*. Ennek szerzője, egyik lejegyzője, Kresznerics Ferenc szerint „Tekintetes Farkas László úr” volt. RMKT XVIII/14, 55. sz. 111–112; jegyzetei: 427–428. A vers, mely 1790 kora nyarán keletkezhetett, a közköltészeti hagyományra jellemzően meglehetősen általánosan fogalmaz, nem tartalmaz specifikus zalaai utalásokat. Egyszerre ünnepelte a nemesi szabadság helyreállítását és deklarálta a koronaőrzők II. Józsefhez és II. Lipóthoz való lojalitását. A bandérium küldetését a török háború kontextusában igen harcias hangnemben, a vitézi nemzetkarakterre apellálva az ország és királya védelmében jelölte meg a fenyegető külső ellenségekkel szemben („Török, lengyel, burkus, anglus vagy nyakán...”).

6 Ez nem maradt fenn, talán Horváth le sem jegyezte.

7 Lásd: HORVÁTH Ádám, *Hol-Mi* [H–III.], in RMKT XVIII/16, 497–623.

megjelent teljes szöveggel is (a zalaiaiakhoz írott hírlapban és folyóiratban is), addig a veszprémiekhez intézett költemény csak utólag és megcsonkított formában.⁸

Bár e versek keletkezéséről sem egyidejű, sem későbbi források nem állnak rendelkezésünkre, ám Horváth egyik önéletrajza retrospektíven tipologizálta az életművön belül e munkák egyikét is. 1815-ben, Fodor Gerzsonhoz írott levelének mellékleteként, művei lajstromában a „Különös alkalmatosságokra írtt, kisebbszerű munkák, Brosurák” között helyezte el a somogyiak nevében a „Békesség Angyalához” írott verset mint *octavo* aprónyomtatványt, egyéb olyan munkákkal együtt, melyek a diétával kapcsolatban születtek.⁹ A többi nyomtatvány említésének hiánya talán az önéletrajzíró feledékenységére vagy arra utalhat, hogy saját munkásságára visszatekintve maga sem tartotta különösebben fontosnak ezeket még az – egyébként arányaiban nem túlságosan kiterjedt¹⁰ – 1790/91-es politikai korpuszon belül sem. Ugyanakkor, mivel a bandériumokkal kapcsolatos versek épp e sajátos politikai szövegcsoporthoz nyitányát jelentik, s a konkrét alkalomhoz kötődő helyi vonatkozásaik mellett „általános érdekű” közéleti üzenetet is közvetítenek, a magyarországi politikai irodalom és gondolkodás történetének szempontjából jelentőséggel bírnak.¹¹

A zalaiaiakhoz írott vers középpontba állítása mellett több érv is szól. Egyrészt, hogy ez volt az első a három hasonló funkcióval rendelkező munka közül, így jól megfigyelhető, hogy a moduláris versalkotási technika alkalmazásának eredményeként¹² mely elemei tértek vissza, variálódtak a nem sokkal később írt két má-

- 8 Vö. OSZK Kt. Quart. Hung. 214. „Holmi. Külömb-féle dolgokról írt külömb-féle versek és kötetlen folyó-Beszédek, melyeket maga régibb és újabb írásaiból össze szedve közre botsát Horváth Ádám.” (Buda, 1792.) A kézirat a bejegyzések alapján a cenzori példány volt, mely alapján a nyomtatást is végezték. Ez azonban sajnos töredék csupán, a kötetből egyetlen általam tárgyalt vers sem található már meg benne.
- 9 HORVÁTH Ádám, „Levele Fodor Gerzsonhoz, a h. h. dunamelléki superintendentia főjegyzőjéhez Nagy Körösön”, kiadta HOFFER Endre, *Figyelő* 1. sz. (1876): 46–49, 47. Az állítólag 1818-ban „tulajdon szavaival” elmondott, de „Jegyzésekkel és kibővítve” a *Tudományos Gyűjtemény* 1822-es évfolyamában közreadott biográfiában szintén felsorolta munkáit, közte az 1790–91-es politikai nyomtatványokat is, azonban a röpíven megjelent szövegeket kihagyta. J. H. G., „Horváth Ádám’ Élete”, *Tudományos Gyűjtemény*, 6, 2. sz. (1822): 68–73, 70.
- 10 TÓTH Barna, „Pálóczi Horváth Ádám pályájának első szakasza: A készülő kritikai kiadás bemutatása”, in *Magyar Arión*, 17–31, 19.
- 11 A költő monográfiájának, Hegyi Ferencnek az álláspontja szerint ezek a munkák „Horváthnak becsesebb alkotásai közül valók, írójuk komponáló ereje miatt”. Hegyi az életművön belül az „általános érdekű” és az „egyéni érdekű”, „életrajzi” vonatkozások kritériumai alapján osztályozta az egyes költeményeket. HEGYI 1939, 53–54.
- 12 CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 157–187, 233–234.

sik költeményben és az 1790/91-es politikai poézis egyéb termékeiben. Továbbá, hogy a politikai kontextus, a szövegek befogadóinak és használóinak elvárásai, Horváth szándékai függvényében miképp módosult az általuk közvetített politikai üzenet. Másrészt maga a zalai bandérium is kivételesnek számított, mind tisztikarának összetételét, mind szereplését tekintve. A nemes sereg ugyanis Keszthely mellett, a Budára tartó Graeven-huszárokkal együtt részt vett az ún. „testvériség ünnepén”, mellyel országos hírnevet szerzett, egyúttal kiváltotta a bécsi kormányzat rosszallását.

A dolgozat célja, hogy a zalai koronaőrökhöz írott vers szövegéből, illetve keletkezésének, használatának kontextusaiból kiindulva felmutassa a nemesi ellenállási mozgalom helyi-regionális változatának és az ennek elsődleges ágensét jelentő társadalmi csoport, a *bene possessionati* politikai gondolkodásának sajátosságait. Így a megyei bandériumok megszerveződésére, társadalmi-politikai célú ünnepélyes reprezentációs gyakorlataira, szimbólumvilágára és „ideológiájára” Horváthnak, a mozgósítást lebonyolító helyi elithez asszimilálódni törekvő, nemesi származású értelmiséginek a szemüvegén keresztül tekinthetünk. Vörös Károly az irodalom társadalomtörténeti megközelítése szempontjából úttörő tanulmányában,¹³ a kései rendi társadalom mikro- és makroszintjét összekötve arra hívta fel a figyelmet, hogy Horváth „[p]olitikai magatartásának változásai, számtalan, önmagában nevetségesnek és kicsinyesnek ható önellentmondása [...] pontosan és híven követi az egész köznemesség politikai magatartásának legapróbb változását is”, s „amit e köznemessi politikai magatartás kifejezésére vagy életstílus, kultúra kérdésében valaha is leírt”, e csoport „legigazibb érzéseit fejezi ki”.¹⁴ A koronaőrzéshez kapcsolódó versekkel Horváth nem egyszerűen saját politikai álláspontját kommunikálta,¹⁵ hanem a helyi nemesség elitjét reprezentáló banderisták, a megyei politikai közösség igényeit is igyekezett kiszolgálni, politikai törekvéseit határozott egyéni ízzel formulázni és közvetíteni.

A *Hol-mi* kötetei kapcsán az 1787 és 1796 közötti verses kiadványok sajtó alá rendezője – Csörsz Rumen István kutatásai nyomán – felhívta a figyelmet arra,

13 Ahogy Szilágyi Márton hivatkozott Vörös Károly jelentőségére: SZILÁGYI Márton, „Irodalomtörténet és társadalomtörténet”, in *Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor és Ö. KOVÁCS József, 567–580 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 571.

14 VÖRÖS, *Adalékok...*, 64.

15 Politikai gondolkodásának kereteihez lásd a következő korszerű összefoglalásokat: NÉMETH József, „Horváth Ádám, a szabadkőműves és politizáló költő”, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984): 461–471; FELDMÁJER Benjámin, „Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus”, in *Magyar Arión*, 63–73. Feldmájer a források pontosabb olvasására és kiegészítésére, azaz egy textuálisan és kontextuálisan is tudatosabb megközelítés szükségességére hívta fel a figyelmet.

hogy Horváth verseinek csak egy részénél alkalmazható a történeti-életrajzi olvasat (melyet alapvetően Vörös is proponált), s könnyen félreviheti az értelmezést a (köz)költészeti mintákat, hagyományt követő munkák esetében.¹⁶ Mivel a koronaőrökkel kapcsolatos versek az előbbi csoportba tartoznak, esetükben legitim a biografikus, illetve a társadalomtörténetre és a konceptualista-kontextualista politikai gondolkodástörténet-írásra jellemző szempontok érvényesítése.¹⁷

Először az országos politika kontextusában ismertetem a koronaőrző bandériumok jellemzőit, majd a zalai helyzetet vázolva bemutatom 1790 első felének helyi ellenzékiességét, a jómódú birtokos nemesi elitek politikai törekvéseit, valamint a megyei koronaőrző bandérium felállítását és működését. Végül kísérletet teszek Horváth bandériumokkal kapcsolatban született verseinek az értelmezésére azzal a céllal, hogy rekonstruáljam szerepüket a rendi-nemesi reprezentáció gyakorlataiban és a szélesebb nyilvánosságban, valamint a beléjük kódolt – a mai olvasó számára már korántsem könnyen felfejthető – politikai üzeneteket.¹⁸

A koronaőrző bandériumok mint a nemesi ellenállás eszközei

Az 1780-as évek közepétől még a korábban II. Józseffel szimpatizáló nemesség köreiben is megütközést keltett a hagyományos latin közigazgatást a némettel felváltó nyelvrendelet, továbbá a megyék hagyományos autonómiáját felszámoló kerületi rendszer bevezetése, a jobbágyrendelet, s leginkább a nemesi birtokok felmérése és a kilátásba helyezett adókötelezettség.¹⁹ 1790-ben, Szigjártó M. István megfogalmazásával élve, „a nemzetközi helyzetnek a Habsburg-uralkodó számára kedvezőtlen, tehát a magyar rendi ellenzékiesség számára ígéretes fordulata tet-

16 TÓTH Barna, „Bevezetés”, in RMKT XVIII/16, 15–52, 39.

17 A társadalomtörténeti nézőpontú irodalomtörténet-íráshoz – Vörös Károly klasszikusán túl – mindenekelőtt lásd: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció, 2014), 23–60; VADERNA, *A költészet születése*. Az utóbbihoz lásd: TRENCSENYI Balázs, „Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmétörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról”, in *A történetész szerszámosládája: A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*, szerk. SZEKERES András, 117–159 (Budapest: L'Harmattan–Atelier, 2002).

18 Ehhez hasonlóan csak a helyi politikai kontextus beható ismeretében fejthetők fel az utalások Horváthnak az 1819-es zalai tisztújításra írt persziflázásában. Ehhez lásd: DEGRÉ Alajos, „Pálóczi Horváth Ádám és az 1819. évi zalai tisztújítás”, *Tanulmányok – Zalai Gyűjtemény* 2 (1974): 43–69.

19 H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 135. Az időszakhoz részletesen lásd: MARCZALI Henrik, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1907), 1:1–50.

te lehetővé merészebb követelések megfogalmazását”. A „nemesi-nemzeti mozgalom kibontakozására” az 1789 októberében kitört osztrák németalföldi rendi felkeléstől (az ún. „brabanti forradalomtól”) az 1790. július 27-én elfogadott reichenbachi konvencióig tartó időszak kínált alkalmat.²⁰ Reichenbachban 1790. június közepétől folytak az alkudozások az osztrák követek és a porosz király, II. Frigyes Vilmos között, aki végig hajlott a Habsburg Birodalom megtámadására, s bátorította a benne szövetségést kereső magyar ellenzékieket. Bár Kaunitz kancellár szembeszállt volna a poroszokkal, és a magyar nemességnek tett volna engedményeket, ám Lipót máshogyan döntött: a szerződés aláírásával kiküszöbölte a külpolitikai fenyegetést, s leszámolt a rendi ellenzékkel.²¹

Ismét Szijártó M. István szavaival élve, ebben a „feszültséggel terhes, de ígéretesnek tűnő időszakban a magyar rendi ellenzék fegyverkezett [...], és megpróbálta saját szája íze szerint újraformálni az ország alkotmányát”.²² Míg az utóbbi törekvések legismertebb produktuma a nógrádi evangélikus nemes, ócsai Balogh Péter erőteljesen nemesi szemléletű, kéziratban köröztetett latin nyelvű alkotmánytervezete, s az ennek nyomán kialakult „köznemesi program” lett,²³ mely mérsékeltebb vagy radikálisabb megyei követutasításokban öltött hivatalos alakot, addig

- 20 SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792* (Keszthely: Balaton Akadémia Kiadó, 2010), 386. A mozgalmat Eckhardt Sándor úgy jellemezte, mint amely „magyar politikai viszonyokból” következő „sajátságos nemesi forradalom” volt, „melyben a demokrata elvek csupán a nemességig terjednek”. ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, kiad. SOÓS István, Kisebbségkutatás könyvek (Budapest: Lucidus Kiadó, 2001), 37. Mályusz Elemér szerint a köznemesség ereje „két talapzaton nyugodott: önérején és a külföldi, porosz támogatáson”, így „[a]mint az egyik megingott, romba kellett dőlnie az egész munkának”. MÁLYUSZ Elemér, „A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerépért 1790-ben”, *Protestáns Szemle* 35 (1926): 215–227, 226.
- 21 BENDA Kálmán, „A magyar nemesi mozgalom (1790–1792)”, in *Magyarország története 1790–1848*, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, Magyarország története tíz kötetben V/1–2, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 1:29–115, 56.
- 22 SZIJÁRTÓ, *A diéta...*, 386.
- 23 Uo., 387. Lásd még: HORVÁTH István, „Ócsai Balogh Péter élete és munkássága (1748–1818)”, in HORVÁTH István, *Eszmék, eszmények, magatartások: 150 év politikuskai Nógrádban, 1790–1940*, Múzeumi értekező 10, 30–68 (Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995), 41–49; BENDA, „A magyar nemesi mozgalom”, 48–53; ÓCSAI BALOGH Péter, „Programja”, ford. BALOGH Piroska, in *Magyarország története a 19. században: Szöveggyűjtemény*, szerk. PAJKOSSY Gábor, 38–50 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006). A korabeli nemesi politikai gondolkodás főbb tendenciáinak összefoglalására, különös tekintettel az 1780–1790-es évek fordulójának rendi ellenállása nyomán szárba szökkenő „ősi alkotmányosság” elgondolására: Philip BARKER, „Resurrecting the Past, Reshaping the Future: The Rise of the ‘Ancient Constitution’ at the diet of 1790/1”, in *A History of the Hungarian Constitution: Law, Government and Political Culture in Central Europe*, ed. Ferenc HÖRCHER and Thomas LORMAN, 63–91 (London–New York: I. B. Tauris, 2019).

az előbbi, mindenekelőtt a nemesi-nemzeti ellenzékiesség egyik legjellegzetesebb és -látványosabb megnyilvánulási formáját a vármegyék által 1790 tavaszán, kora nyarán felállított, ún. koronaőrző bandériumok jelentették.

Botka János a korabeli gyakorlatot szem előtt tartva igyekezett szabatosan definiálni a megyék, kiváltságolt kerületek, illetve városok által egy-egy alkalomra kiállított, a „katonai vonatkozású ünnepi jelenlét” egyik formájaként megragadható díszbandériumok fogalmát. Az „ünnepi bandérium” eszerint „[ü]nnepélyes alkalmakkor [...] önkormányzati vagy más közösségek zászlói alatt díszöltöztetben, gyakran sajátos történelmi jelmezben, fegyveresen felvonuló, tisztelgő polgári lovas csapat”. A „katonai bandérium és az ünnepi bandérium ugyanannak az igazgatási egységnek, összetartozó közösségnek [...], vagy ugyanannak a méltóságnak vagy birtokosnak más-más célra szervezett fegyveres alakulata, más-más jogi keretek alapján”.²⁴

II. József azért nem koronáztatta meg magát, hogy ne kösse a rendi alkotmánybiztosító eszközökön, a hitlevélen (*diploma inaugurale*) és a koronázási eskün keresztül szerződésjellegű koronázás, s így ne kelljen *diaetalis tractatus*-ba bocsátkoznia a magyar rendekkel.²⁵ Ezen törekvésekbe illeszkedett az a lépése, hogy 1784-ben a koronát Pozsonyból Bécsbe vitette, ahol a Burg kincstárában záratta el, igyekezve megfosztani a rendek számára oly fontos tárgyat mind racionális alkotmányos-politikai funkciójától, mind a neki tulajdonított misztikus hatóerőtől.²⁶ A növekvő elégedetlenség hatására 1790. január 28-án az uralkodó a koronázás és a diéta ígérete mellett a korona Budára szállításáról is rendelkezett.²⁷ A korona a császárvárosból február 18-án délelőtt indult el magyar nemesi testőrök kíséretében, s Köpcsény, Győr és Esztergom pihenőhelyek beiktatásával 21-én érkezett meg Budára, körülbelül egy időben az egy nappal korábban elhunyt császár halálhírével. A menetet a megyehatárokon protokolláris deputációk fogadták, útját előre precízen megtervezett, a rendi reprezentációs technikák szé-

24 BOTKA János, *Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai a betelepüléstől a kiegyezés koráig* (Lakitelek: Antológia Kiadó, 2000), 167, 171.

25 SZIJÁRTÓ, *A diéta...*, 196–210; hosszabb időtartamban: PÉTER László, „Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben”, in PÉTER László, *Az Elbától keletre: Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, 219–263 (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), különösen: 224–227.

26 Vö. László PÉTER, „The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible”, in László PÉTER, *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective, Collected Studies*, edited by Miklós LOJKÓ, Central and Eastern Europe: Regional Perspectives in Global Context 1, 15–112 (Leiden–Boston: Brill, 2012), 28, 31–32, 52, 60–61, 66.

27 A korona hazaszállításának menetéhez: SÁGVÁRI György, „Bécsből Budára: A magyar korona és a nyilvánosság, 1790”, *Hadtörténelmi Közlemények* 123 (2010): 944–956.

les skáláját felvonultató ünnepségek és tömeges ünneplés kísérte, mely azonban teret hagyott az öröm spontán megnyilvánulásainak is.

Pest megyében, a Kerék fogadónál csatlakozott a menethez a báró Orczy László vezette pesti, ún. „nádori bandérium”,²⁸ mely nem sokkal később tulajdonképpen az egész tavaszi-nyári vármegyei koronaőrző mozgalom elindítója lett. A koronát Budára való megérkezését követően a királyi palotában a Szent István-kápolna kórusa fölött található vasajtós, ún. „koronaszobában” őrizték, azon nyolc nap kivételével, melyet június közepén a diéta rendelkezése a Szent Zsigmond udvari kápolnában közszemlére téve töltött.²⁹ Itt kezdte meg őrzését a pestiek „napról napra erősebb” bandériuma,³⁰ melyet március 21-én először a hevesi csapat váltott le. Az 1790-es bandériumi mozgalom kritikus szemléletű történetírója, Decsy Sámuel szerint a nádori bandérium – melynek tagjai között báró Orczy abaúji főispán mellett ott találjuk a Helytartótanács számos tanácsosát és királyi táblai bírákat is – adott „más megyéknek, példájoknak követésére alkalmatosságot”.³¹

Márciustól Pest vármegye körlevelére a többi vármegye is elkezdte felállítani saját bandériumait. Gyulai Éva szavaival élve a koronaőrzés mint „politikai mozgalom és kultusz” mintegy „intézménnyé nőtte ki magát a bécsi udvar [...] és a rendi jogait súlyosan veszélyeztetve érző magyar nemesség konfliktusában”.³² Az utolsó – ismételten szolgálatba állt nógrádi – csapat a koronaőrzők naplója szerint 1790. október 27-én látta el a szolgálatot a korona mellett. II. Lipót 1790. november 15-ére kitűzött pozsonyi koronázásán az uralkodó nyomására³³ testületileg

28 A nádori méltóság s Pest-Pilis-Solt vármegye örökös főispáni tisztsége ekkor már jó ideje betöltetlen volt.

29 MÁRKI Sándor, „A koronaőrző nemesek naplója 1790-ből”, *Századok* 15 (1881): 335–343, 342.

30 *Preßburger Zeitung*, 1790. március 3., No. 18, 175.

31 DECSY Sámuel, *A magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája* (Béts: Alberti Ignátz, K. szabados könyv nyomtató műhelyében, 1792), 296.

32 GYULAI Éva, „Abaúj és Borsod vármegye koronaőrző bandériuma, 1790”, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 53 (2014): 267–285, 268–269.

33 A bandériumok részvétele a ceremónián vitás pontja volt a koronázással kapcsolatos *diaetalis tractatus*nak az uralkodó és a rendek között: *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges II. Leopold Tsászárr, és magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt [...] Magyar Országgyűlésének [...]* (Bécs: Nemes Baumeister József Betűivel, 1791), 286–298, 303–305. A rendek sérelmezték, hogy amíg Pozsony vármegyéét eltiltották, addig a pozsonyi polgárőrség tagjai részt vehetnek a szertartáson. Felmerült, hogy a koronázási rendtartásban nincs szó megyei bandériumokról, az viszont benne van, hogy a nemesség az uralkodó kérésére lóháton megjelenhet, amit a rendek úgy értelmeztek, hogy mindebből nem következik, hogy ne jelenhetnének meg a koronaőrző csapatok. A rendek ezt feliratba kívánták foglalni, ám a személynök, arra hivatkozva, hogy a nemességet nem lehet kirekeszteni, végül meggyőzte őket arról, hogy hagyják ki ezt a pontot.

már csak a pesti (nádori), a pozsonyi, a nyitrai és a komáromi sereg vehetett részt a 10-én az uralkodót a városba kísérő ünnepélyes menet részeként. A megyéket e menetben csak néhány fős küldöttség képviselte,³⁴ ugyanakkor a banderisták közül egyénileg számosan megjelentek a városban.³⁵

A 18. század végén a *banderium* kifejezés, melyet *zászlóalj*ként ültettek át magyarra, a politikai-közjogi nyelvben meglehetősen terhelt fogalomnak számított,³⁶ hiszen alapvetően a középkori-kora újkori magyar hadszervezet egyik alkotórészeként kiállított banderális katonaságra utalt.³⁷ Mivel a kortársak „a korona örözetére önként fel állott nemes seregeket *Banderiumoknak*, ezeknek egyes tagjait pedig *Banderistaknak* nevezték”, ezért Decsy erre reflektálva világosan elkülönítette egymástól a „hajdani” (azaz a katonai értelemben vett) és a korabeli bandériumokat, amit azzal indokolt, hogy a nemesi csapatok éppen „ezen nevezet által” váltak „az udvar előtt gyűlölségesekké”.³⁸ Érvelése szerint a nemességet – megalapozatlanul – azzal vádolták, hogy a Habsburg-ház trónfosztását készítette elő és „idegen fejedelmekkel” cimborált, amire szerinte ezek a csapatok lényegükönél fogva alkalmatlanok lettek volna. Decsy röviden, forrásokra alapozottan bemutatta a magyar hadszervezet történetét a kezdetektől fogva,³⁹ s hangsúlyozta, hogy míg az előbbieket nemesekből és nemtelenekből a „Hazánkban külső és belső tsendességére, és az ellenségnek meg zabolázására” többnyire „kénstelenségből”, addig az utóbbiak „tsupán nemes vérből eredett, törzsökös és nemesi szabadsággal élő igaz hazafiakból”, a korona örözetére önkéntesen jöttek létre.⁴⁰ A bandériumokat eszerint a nemesség az interregnumra (II. József február 20-án meghalt, reguláris katonaság nem tartózkodott az országban, a korábbi koronaörök szét-

34 DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 304. s) lj., 553, 555.

35 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 2:347–348.

36 A szó eredetéhez, jelentésváltozásához lásd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerkesztő (I–III:) BENKŐ Loránd, szerkesztők (I–II:) KISS Lajos és PAPP László, (III:) KUBÍNYI László és PAPP László, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976), 1:237; DEÉR József, „Zsigmond király honvédelmi politikája: 1. közlemény”, *Hadtörténelmi Közlemények* 37 (1936): 1–57, 34–45; PÁSZTOR János, „A magyar katonai terminológia kialakulása: A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig”, *Hadtörténelmi Közlemények* 17 (1970): 634–676, 647–648.

37 A bandériumok kérdése a 18. század végén – 19. század elején került a politikai viták középpontjába, ehhez lásd: POÓR János, „Király és rendiség Lakits György Zsigmond magyar államjogában”, *Levéltári Közlemények* 71, 1–2. sz. (2000): 53–77, 73–76; POÓR János, „Egy recenzió és recenziója: Kovachich Márton György a magyar alkotmányról és hadszervezetről”, *Levéltári Közlemények* 74, 1–2. sz. (2003): 105–133, 112–115, 121–131. A problémához lásd még: SZIJÁRTÓ M. István, „A kora újkori magyar rendiség az újabb szakirodalomban II.”, *Aetas* 24, 4. sz. (2009): 111–138, 119–126.

38 DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 274–275.

39 Uo., 279–293.

40 Uo., 293–294.

széledtek) tekintettel, az 1608:16. tc.-nek megfelelően állította fel, mely egyfelől a két koronaőr személyéről és feladatairól rendelkezett, másfelől viszont 3. artikulusa lehetővé tette, hogy szükség esetén „kellő házi őrséget helyezzenek el” a korona mellett és ennek fenntartásáról „gondoskodás történjék”.⁴¹

Decsy az 1790-es nemesi bandériumok törvényességét, hasznosságát és szükségességét történeti és jogi érveléssel igyekezett bizonyítani. A banderisták egyenruháit, felszerelését, életmódját illetően a reprezentációs célú költekezést, s ezen keresztül a hagyományos nemesi értékhierarchiát – Péczeli József *Mindenek Gyűjteményéhez* hasonlóan – a „tudós hazafiság” pozíciójából⁴² azonban ő is élesen kritizálta.⁴³ Továbbá, mintegy a bécsi nemesi testőrség mintáját és Péczeli nyelv-művelő tudós „Magyar Társaságra” vonatkozó elképzelését egybegyúrva,⁴⁴ a rendi igényekhez igazítva olyan megyei seregek állításának vízióját fogalmazta meg, melyek a hagyományos nemesi exercitiumok mellett a „hasznos tudományokban” és a „szép mesterségekben” palléroznák a nemes ifjúságot.⁴⁵

Az 1790-es nemesi koronaőrző csapatoknak, bármennyire is különböztek a honvédelmi-katonai feladatot ellátó bandériumoktól, Decsy szerint mégiscsak volt egyfajta rendészeti funkciója (még ha ezt – tehetjük hozzá – legfeljebb szimbolikusan, a rendi hierarchia reprezentációján keresztül látták is el), ezek ugyanis egy olyan politikai-társadalmi krízishelyzetben jöttek létre, amikor meg nem nevezett erők arra törekedtek, hogy „alattomban [...] a’ polgárokat a’ nemesség, a’ jobbagyokat az uraság ellen fel fegyverkeztetvén *Hóra’s Kloska* világot indítsanak”. Értelmezése szerint, ha a megyék nemessége „magát a’ fegyverben nem gyakorlotta volna, valósággal nagy zűrzavar támadott volna”. Az 1784-es erdélyi parasztfelkelés és az 1514-es parasztháborúhoz hasonló szituáció könnyen megismétlődhetett volna 1790-ben is, „hogyha előre jó készületet nem tett volna maga védelmezésére, és ha előre félelmet nem vert volna a’ parasztság szívébe” a nemesség.⁴⁶

Márki Sándor számításai szerint e banderiális keretek között összesen 1114 nemes állt fegyverben az év során, összesen 33 vármegye 30 bandériuma.⁴⁷ A bandériumok tulajdonképpen tisztí lovas csapatok voltak, melyek „törzsre” (azaz a

41 *Corpus Juris Hungarici*, hozzáférés: 2020. 06. 10, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=60800016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1608>.

42 Ehhez átfogóan lásd: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

43 DECSY, A’ magyar Szent Koronának..., 274.

44 PÉCZELI József, A’ Koronát őrző Bandériák, *Mindenek Gyűjtemény*, 1790. április 24., 7. sz., 104–107.

45 DECSY, A’ magyar Szent Koronának..., 392–397.

46 Uo., 273.

47 MÁRKI, „A koronaőrző nemesek...”, 336.

törzstisztekre és segédszemélyzetükre), illetve alhadnagyi rendfokozatban a legénységet képező „vitézekre” oszlottak. A szervezeti felépítés igen hasonlított a bécsi magyar királyi nemesi testőrségre, ahol a testőrök szintén alhadnagyokként szolgáltak. A bandériumok lovászokat, illetve számos esetben tábori káplánt és kirurgust is vittek magukkal, ezen kívül rendszerint zenészek, valamint néhány vármegyei huszár is kísérte a csapatot. Egy-egy bandérium legénységi állománya nagyjából 12–60 között szóródott, mely 4–14 főnyi törzs alá tartozott.⁴⁸ A bandériumok a vármegyei nemesi elitek exkluzív civil fegyveres alakulatai voltak, így választott önkéntesekből álló tagságukból a nem nemesek, de még a nem kellően befolyásos nemesek is eleve ki voltak rekesztve, s csak mint professzionisták lehettek tagjai a csapatnak, illetve segédszemélyzetként kísérhették azt. Az alakulatok a *bene possessionati* és az ennek törekvéseivel valamilyen mértékig szimpatizáló helyi főnemesség számára a rendileg lehatárolt politikai participáció egyik intézményes formáját biztosították, a bennük résztvevő nagyszámú fiatal, sőt több esetben gyermekkorú mágnás és köznemes esetében pedig kétségkívül szocializációs funkcióval is rendelkeztek.

Az alakulatokon belül a fegyelmet a – büntetésekről is rendelkező – belső rendtartások⁴⁹ és a katonai, inszurgens és polgárőr alakulatokhoz hasonlóan a zászlóra letett eskü igyekezett biztosítani. A banderisták arra esküdtek fel, hogy minden „iparkodással” teljesítsék azt, amit „a’ N. Vármegye, nemes Magyar Házának haszna, ditsőssége, a’ köz jónak elő mozditása, a’ Sz. Koronának biztos meg őrzése”, az előjárók, „a’ bé vett articulusok, és Nemes Vármegyének ditsiretes példájok szerint, a’ köz jóra, jó rendnek meg tartására tzelző akarattya és parantsolattya” megkíván tőlük.⁵⁰ A vasiak idézett esküje nemcsak a törvényeknek és az ország közjavanak, de a nemességhez hagyományosan társított erkölcsi normáknak való megfelelést, s egyúttal a mintaadást is a banderisták kötelességévé tette, hogy „jó” példájukkal „másokat is a’ józan életnek és nemesi erköltsnek útjára” hozzanak vagy azon megtartsanak.

Voltak megyék, melyek közösen állítottak csapatot (mint Győr és Moson), illetve Budára tartva egyesültek (Abaúj és Borsod). Voltak, melyek kétszer is részt vettek az őrzésben (Nógrád), illetve két csapatot állítottak (Heves). Arra is akad példa, hogy valaki két bandériumban is betöltötte ugyanazt a tiszteket: gróf Fekete

48 A szélső értékeket Decsy könyvéből vettem, ezért könnyen megeshet, hogy pontatlanok, mindenesetre az arányokat így is jól jelzik. Gömör bandériumán belül további alegységeket is kialakított, három „osztályra” osztva a csapatot, mindegyik élén egy-egy századossal. Vö. DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 366–368.

49 Uo., 326–329.

50 A Vas megyeiek esküjét közli uo., 329–330. Szerinte a zalaikénak is ugyanez volt a szövege.

János egyszerre volt fővezére Arad és Zala megye seregének. Nem minden megye állított azonban bandériumot, aminek az okai homályosak, de feltehetően anyagi természetűek voltak, a megyei nemesi társadalom vagyoniosságától függtek, esetleg helyi politikai tényezők játszottak szerepet benne, például a veszprémi bandérium is csak a főispán akaratával szemben, kis létszámmal szerveződhetett meg. A dunai kerületeket tekintve a Dunán innen „Trentsén, Zólyom, Turótz, Árva és Liptó Vármegyék nem küldöttek ör álló vitézeket a Korona őrizetére”,⁵¹ a Dunántúlról pedig egyedül Esztergom maradt ki a sorból. A tiszai kerületek esetében szintén előfordult, hogy egy-egy megye nem küldött koronaőrző csapatot Budára (mint Torna vagy Ung), ahogyan az is, hogy egyesült két egymás mellett fekvő megye serege (mint Arad és Temes). Míg a bandériumi mozgalom országos intenzitását illetően a Dunántúl igen aktívnak bizonyult, addig a dunáninneniek közül az öt szlovák ajkú, de *Hungarus* identitású magyar nemesség lakta vármegye egyike sem szervezett koronaőrző csapatot,⁵² ellenben a horvát megyék egy közös csapatot küldtek.⁵³

A bandériumi mozgalom leglátványosabb aspektusát összetett jelképrendszerük, különösen a megyei uniformisok sokfélesége és pompája jelentette. Ez szervesen illeszkedett az autentikusnak tartott és normaként állított férfi és női nemesi-nemzeti viseletrend robbanásszerű elterjedéséhez, valamint az ehhez kapcsolódó politikai kampányhoz és identitásdiskurzushoz.⁵⁴ A „szabászati politika”⁵⁵ különféle irányokba egyszerre volt alkalmas nemzeti, országos és lokális szintű rendi, illetve ellenzéki tartalmak kifejezésére. A gazdagon díszített megyei banderista egyenruhák⁵⁶ mellett a felszerelés egyéb elemei, mint a zászló és a lószerszám (különösen a csótár) is komoly reprezentációs értéket hordozott. Ennek a politikai töltetű ünnepi szimbólum- és – az idegen „módival”, elsősorban a németes ruházattal szembeállított – viseletrendnek a leírását, értelmezését és népszerűsítését

51 Uo., 317. t) lj.

52 Bár a Strohmayer Ignác-féle albumban szerepel a trencsényi banderista ábrázolása, de minden egyéb forrásunk arra mutat, hogy a kis felsőmagyarországi megyének nem volt bandériuma, vagy ha volt is, azt nem küldték el Budára. A kérdést csak levéltári kutatás tisztázhatná.

53 Uo., 391–392; MÁRKI, „A koronaőrző nemesek...”, 336, 1. lj., 343.

54 Ehhez részletesen lásd: NAGY Ágoston, „Republikánizmus és csinosodás között: A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül”, *Korall*, 55. sz. (2014): 22–45.

55 A kifejezést (*sartorial politics*) a következő munka nyomán használom: Alexander MAXWELL, *Patriots Against Fashion: Clothing and Nationalism in Europe's Age of Revolutions* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014).

56 Ezek mintáját a korabeli huszáruniformisban, illetve a bécsi nemesi testőrség viseletében találhatjuk meg: SÁGVÁRI György, „Gárdák, díszbandériumok Budavárban”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 29 (2001): 185–204, 200.

mindenekelőtt reprezentációs célú alkalmi költemények, részben közköltészeti alkotások, illetve az újságokba küldött tudósítások végezték, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben pedig megjelent három igényes, színes rézmetszet is.⁵⁷ E viseletrend népszerűsítését innovatív vizuális eszközök, például gazdagon illusztrált legyezők is szolgálták.⁵⁸ Már 1791 áprilisában megjelentett egy albumot a jó ellenzéki kapcsolatokkal rendelkező, egyúttal a lipóti titkosszolgálatnak jelentő Strohmayr könyvkereskedő, mely gyengébb kivitelezésű metszeteken mutatta be a bandériumokat. Ezzel szemben Decsy Sámuel 1792-es történeti munkája, mely a szerző saját megfigyelései és különféle források alapján a banderisták viseletrendjéről való korabeli ismereteket is tudós szemmel rendszerezte, magas színvonalú rézmetszeteken ábrázolta a lovas banderisták egyenruháit.⁵⁹

Egy-egy bandérium viseletrendjén belül világosan elkülönültek egymástól a nemesi csapatot alkotó törzstisztek és „vitézek”, illetve a nem nemes segédszemélyzet egyenruhái. A bandérium élén álló tisztek uniformisai és ezek tartozékai (kard, tarsoly) hasonló szabásuk, színük és ornamentikájuk, jelképeik dacára díszitettőségük gazdagsága és a felhasznált anyagok értéke, minősége tekintetében jelentősen eltértek az egyszerű alhadnagyokétól, költségük az utóbbiak többszörösére rúgott. Ahogy a somogyi bandériumról szóló korabeli tudósítás is jelezte, a „Tisztek, a’ köz Vitézektől, a’ színen kívül, a’ ruha gazdag voltával nagyon is különböztek; de a’ Pajtáságban nagyobb részint az egyenlőséget szentül megtartják; és átalýában mindnyájan nagyon egyessek”, nem felejtette el ugyanakkor megjegyezni, hogy azok, akik magukat szerelték fel, „valami kis elsőséget tartanak” azokkal szemben, akiket a vármegye ruházott fel és ültetett lóra.⁶⁰ Az uniformisok egyfelől tehát a megyei nemesi politikai közösség rendi identitását kifejezve a lokális elitek egységét mutatták fel (a hazafias főrendektől kezdve a birtokosok különböző csoportjain át a hivatalviselőig). Másfelől viszont nyilvánvalóan differenciáltak is: az eliten belül is jól érzékelhetően elkülönítették a legnagyobb vagyonnal és tekintéllyel rendelkezők szűkebb körét. Már a mozgalom alatt, illetve

57 Lásd a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. évi IV. szakaszának mellékleteit: 1. sz. „Így jelennek meg a’ Zászló-állýak Budán a’ Magyar Korona őrzésére”; 5. sz. „Egy jele a’ Kállai repeső Örömmek” [ez a Nagyállóban ünneplő szabolcsi koronaőröket ábrázolta]; 6. sz. „Illy formán is mennek bé a’ Korona őrző Vitézek Budára”.

58 TOMPOS Lilla, „Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben”, *Folia Historica* 21 (2000): 215–232.

59 *Abbildung der Hungarischen Edlen Banderisten wie sie im Jahr 1790 bey Gelegenheit des Landtages in Ofen und Pest und dann bey der Krönung Seiner Majestät Leopold des Zweyten in Preßburg aufgezogen sind* (Leipzig–Pest–Ofen–Kaschau: Ignatz Anton von Strohmayr, 1791). A nyomtatványban több pontatlanság is szerepel.

60 A *Magyar Kurír* tudósítását idézi: PÉTERFFY, „Pálóczi Horváth Ádám, a somogyi...”, 195.

a későbbiekben a banderista-uniformisok változatai bizonyos esetekben megyei egyenruhákka is váltak.⁶¹

A bandériumok lényegében az adott megyék, illetve a nemesi nemzet kollektív identitásának, a megyei eliteket alkotó *bene possessionati*, valamint a helyben honos, ezzel szövetséges főnemesség politikai hatalmának megerősítését és kollektív reprezentációját szolgálták. Megjelenésük, jelképeik, költséges és gazdagon díszített egyenruháik e csoportoknak a rendi hierarchiáról és azon belül saját helyükről, szerepükről és értékeikről alkotott ideális képét demonstrálták a reprezentatív nyilvánosság keretei között.⁶² Katonai potenciáljuk természetesen önmagában, még 1790 tavaszi-kora nyári hónapjaiban sem volt jelentős, bár törzsük és legénységük – esküjük és katonai rendtartásuk által kötelezve – kétségkívül szolgálatként, fegyveres feladatként tekintett saját szerepére, valamint egyéb alkalmakra rendelt „ünnepi bandériumokhoz”, illetve a személyi testőrsekhez hasonlóan a „védelem valamilyen fokát” is biztosították a korona mint tárgy,⁶³ illetve „kíséretként” az országgyűlési követek számára.⁶⁴ Jól ismert az egykori abaúji banderista, Kazinczy Ferenc önironikus megjegyzése, miszerint Kassán sietségében csak olyan kardot sikerült vennie, melyet később a hüvelyéből sem tudott kihúzni,⁶⁵ ám ebből az esetből semmiképpen sem általánosíthatunk a nemesi alakulatok készségére nézve. Ahogyan azt a zalai és somogyi koronaőrök tevékenysége is mutatja, egy-egy megyei csapat nemcsak hogy fel volt fegyverkezve (karddal és pisztolyokkal), továbbá tisztjei között katonaviselt személyeket is igyekezett alkalmazni,⁶⁶ de rövid fennállásuk során működésük részét képezték a parádék mellett a többé-kevésbé rendszeres fegyvergyakorlatok is.

61 Vö. GYULAI, „Abaúj és Borsod...”, 273–276. Borsod vármegye uniformisa a kései rendiség korában az „alapja és mintája” lett a megyei nemesség díszöltözetének. Az egyenruhát már az előkészületek során nem csupán katonai, de általános nemesi viseletként kívánták rendszeresíteni, nem sokkal később pedig hivatalnoki és diétai követi öltözetnek is megfelelőnek találták (amit az uniformis exkluzivitására érzékeny banderisták nem helyeseltek), azzal a feltétellel, hogy viselői a bandérium tagjai közé íratják magukat.

62 Ahogyan az 1790 elején szárba szökkenő (nemesi) nemzeti női és férfiviselet divatja is, melyet persze kortárs népszerűsítőik egy pozitív nemzetkarakterológia keretei között más jellemzőkkel együtt időtlennek kívántak beállítani.

63 PÉTER, „The Holy Crown...”, 31.

64 BOTKA, *Kunok-jászok katonáskodása...*, 171.

65 KAZINCZY Ferenc, „Pályám’ Emlékezete [I.]”, in KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei, 471–531 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 521.

66 A zalai alakulat vezére gróf Fekete János, a Löwenstein svalizsérok ny. generálisa, egyik főhadnagya, a fiatal zalabéri Horváth Imre pedig huszár alhadnagy volt. Fekete katonai pályájához: MORVAY Győző,

1790 tavaszán a Tiszántúlon, a legradikálisabb ellenzéki vármegyék közé tartozó Szabolcsban a rendkívüli kül- és belpolitikai helyzetre hivatkozva utasítást adtak az inszurrekció megszervezésére is. A megye arra készült, hogy ha a hamarosan megkezdődő diéta az 1741-es országgyűléshez hasonlóan megajánlaná, majd az új uralkodó elrendelné a nemesi felkelést (a török háború miatt), akkor már készen álljanak, amihez úgy látták, fegyverkezésre, gyakorlatozásra és esküre van szükség.⁶⁷ Ennek érdekében kinevezték a tisztikart, és hozzáfogtak a nemesség összeírásához, bár Marczali Henrik szerint „több 480 nemesnél sohasem állott fegyver alatt, de egy lehető fegyveres fölkelés kiinduló pontja meg volt adva”.⁶⁸ E fegyverkezés belpolitikai és társadalmi feszültséget illető aspektusait tekintve 1790 tavaszának és kora nyarának forrongó időszakában egyrészt tartani lehetett a parasztság körében növekvő elégedetlenségtől (erre hivatkozott Decsy is), melyet az év második felében néhány lázító irat is élesztgetett.⁶⁹ Másrészt – bár kívülről és kevés sikerrel, de – a városi polgárság zömmel német ajkú közép-rétegének a felfegyverzése is felmerült. Mályusz Elemér az utóbbi oldalról megközelítve a problémát úgy fogalmazott, hogy „a köznemesi bandériumok szervekedése azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a fegyveres mérkőzés kikerülhetetlen a király és a nemzet között”. Mivel a császári sereget a török hadszíntér és a porosz intervenció veszélye kötötte le, ezért a nemesi mozgalommal szemben „bent az országban kellett az uralkodónak fegyveres támaszt találni [...] lehetőleg titokban, észrevétlenül”.⁷⁰ Lipót a nemességgel szemben többek között a polgárság politikai tényezővé formálásában gondolkozott.⁷¹

Galánthai gróf Fekete János 1741–1804, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1903), 94–115.

67 Kujbusné Mecsei Éva, „Nemesi jogvédelem Szabolcs vármegyében 1790-ben”, *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* 10 (1994): 81–86, 83–84. E lépésben fontos szerepe volt a megye rebellis főispánjának, gróf Sztáray Mihálynak, akit még II. József nevezett ki, de mivel lemondását követően a megye visszaültette a saját élére és letette vele az esküt, tettéért felségárulással vádolták meg. Lásd: Kujbusné Mecsei Éva, „1790/91-es diétai történések a szabolcsi követjelentések tükrében”, *Szabolcs-Szatmár-Bereg Levéltári Évkönyv* 12 (1997): 101–125, 83–84, 101–102. Eckhardt szerint Sztáray francia műveltségű és – anyja révén – származású arisztokrata, aki „valóban típusa volt a forradalmár-grófnak”. Eckhardt, *A francia forradalom...*, 141–142.

68 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:267–268.

69 BENDA, „A magyar nemesi mozgalom...”, 66–69.

70 MÁLYUSZ Elemér, „A magyarországi polgárság a francia forradalom korában”, *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve* 1 (1931): 225–282, 242–244.

71 DENIS SILAGI, *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* (München: Verlag R. Oldenbourg, 1961), 65–67. Oly módon tette ezt, hogy az általa elérni kívánt körökben – bizalmasain keresztül – kedvező hangulatot igyekezett kialakítani, hogy az érintettek mintegy spontán forduljanak hozzá, engedélyt kérve különféle politikai akcióikhoz. Terveinek kivitelezésével a hivatá-

Az ideálisként elgondolt rendi hierarchiát demonstráló nemesi reprezentáció, illetve a köznemesség ellenzéki politikai törekvéseinek szolgálatába állított megyei koronaőrző csapatok alapvetően politikai tényezőként léptek fel, és komoly erőt képviseltek a reprezentatív nyilvánosság formálásában. Potenciáljuk a fegyveres erőszak alkalmazására – akár a közrend és -biztonság védelmét illetően, akár katonai jelleggel – nem önmagukban rejtett (hiszen még együttesen sem tettek volna ki egyetlen huszárezredet), hanem abban, hogy egy esetleges inszurrekció esetén mintegy a megyei felkelő csapatok tisztikaraiként szolgálhattak volna.⁷² Hogy ez utóbbi kiállítására a vármegyék valóban képesek lettek volna, azt a múlt inszurrekciói (1741, 1744) mellett Szabolcs megye 1790-ben is bizonyította.

Ma már tudjuk, hogy a Decsy által tételesen cáfolt vádak nem pusztán szóbeszédeken, rosszindulatú híreszteléseken alapultak, hiszen 1790 első felében az ellenzék egyes hangadói, köztük részben diétai követek és magas rendfokozatot viselő banderisták valóban a Habsburg-ház trónfosztására törekedtek, melyhez a porosz királyt igyekeztek megnyerni szövetségesként. Barco generális az Udvari Haditanácsnak már 1790 elején megfogalmazta fenntartásait a – szerinte a hadsereg tekintélyét sértő, törvénytelenül szerveződő – bandériumokkal kapcsolatban, kifogásolva mind a reguláris katonasággal való konfliktusait, mind a katonai jelleget öltő szervezetüket.⁷³ A diéta idején Bujanovics Károly udvari ágens is igyekezett jelentéseiben a nemesi mozgalom jelentette fenyegetésre, „az összeküvésekre, bandériumokra, fegyverkezésre” figyelmeztetni Lipótot.⁷⁴

A reichenbachi konvenciót megelőző hónapokat értékelve, közvetlenül a II. Frigyes Vilmossal való megegyezést követően Lipót így fogalmazott testvéréhez, Mária Krisztinához, Osztrák-Németalföld társkormányzójához írott levelében: „Jobb feltételeket nem lehetett elérni a magyarok hűtlensége miatt, akik általános felkeléssel fenyegettek, fegyvert fogtak, a porossal szoros összeköttetésben álltak és mindent megtettek a Monarchia szétrombolására.”⁷⁵ Lipót, részben a belga felkelésből okulva, a külső és belső körülmények kedvezőtlen konstellációjának következményeképp a nemesi ellenzéki mozgalomban és annak mintegy a

sos író, Hoffmann Lipót Alajost bízta meg, aki már július 4-én előterjesztette királyhű városgárdák felállítására vonatkozó tervét az uralkodónak, ami egyébként rokon volt saját toszkánai kísérletével is, mely „polgári kompániák” létrehozását célozta.

72 Ahogyan nem sokkal később, a francia háborúk négy inszurrekciója (1797, 1800, 1805, 1809) során a megyei tisztikarok kiválasztása során a professzionalizmusnál (azaz a katonai és/vagy inszurgens szolgálati előéletnél) erősebben érvényesültek a helyi elitek presztízs szempontjai.

73 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:65–68.

74 Uo., 2:200.

75 Idézi: BENDA, „A magyar nemesi mozgalom...”, 91.

„fegyveres szárnyaként” felállított koronaőrő bandériumokban tehát a birodalomra nézve komoly fenyegetést, a belső és külső fegyveres konfliktus lehetőségét látta, még ha az utóbbiakat illetően némileg el is túlozta ennek mértékét. A kormányzat részéről – különösen Lipót felvilágosult reformtörekvéseinek kontextusában – a vármegyei nemesség által, autonóm módon felállított bandériumokban mint „szubmilitáris” szervezetekben (melyeknek már a megnevezése is elsődlegesen katonai jelentést hordozott) nem volt nehéz felismerni a királyi uralom legitimitása, a központi hatalom iránti engedelmesség és az ekkor még csak legfeljebb elvárásként jelentkező állami erőszakmonopólium megkérdőjelezését.⁷⁶

Zala vármegye koronaőrő bandériuma 1790-ben

Egy, a bécsi *Magyar Kurir*-ban megjelent, keltezetlen és névtelen olvasói levélben részletes beszámolót olvashatunk arról, hogy az 1790. február 11-én, Zalaegerszegegen tartott közgyűlésén „mint fogadta N. Szala Vármegye, már tsak nem tiz esztendeig rabságban sinlődő szabadságát anyai kebelébe vissza-térni”. A helyi nemesek „könyhúllatások özöne közt ölelték, tsókolták [...] azon vigasztaló papirossat”, amelyre az uralkodó „szabadító ígéji” voltak feljegyezve (II. József január 28-ai visszavonó rendelete), a megyeháza zengett „az *éllyen Josef* kiáltással”. A két szónok, Szily János szombathelyi püspök és gróf Batthyány Ferenc mérsékletre intett, beszédek a tudósító szerint „[a]’ Királynak hatalmát és a’ Hazának szabadságát [...] okoson balantzérozták”.⁷⁷ József halálát követően azonban, más vármegyékhez hasonlóan a zalai ellenzék sem maradt meg a *restitutio ad integrum* gondolatánál.

A zágrábi kerületi biztos eltávolítása után, április 7-én került sor Zala megye örökös főispánjának, gróf Althán János Mihálynak az installációjára. A közgyűlés üdvözölte II. Lipót március 14-ei leiratát, melyben tudatta az országgal trónfoglalását, s kijelentette, hogy az ország törvényeit, szabadságát és alkotmányát fenntartja, hatóságait megerősíti.⁷⁸ Március 23-ai figyelmeztetésére viszont, melyben a megyéket a törvényességhez való ragaszkodásra intette,⁷⁹ nem érezték ma-

76 A jelenséget a korszak milícia jellegű polgári fegyveres alakulataival kapcsolatban problematizálta: Rüdiger BERGIEN und Ralf PRÖVE, „Militärische Mobilisierung, gesellschaftliche Ordnung und politische Partizipation: Eine Einleitung”, in *Spießer, Patrioten, Revolutionäre: Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*, Hg. Rüdiger BERGIEN und Ralf PRÖVE, 11–25 (Göttingen: V&R Unipress, 2010).

77 *Magyar Kurir*, 1790. február 20., 15. sz., 204–205.

78 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:73.

79 Uo., 1:124.

gukat érintve. Lipót március 29-ei regálisával június 6-ára hívta össze a diétát, ennek nyomán kiküldtek egy bizottságot a sérelmek összeírására és a követutasítás megszerkesztésére, a megye két követének pedig Spissich János alispánt és Somssich Lázárt választották meg.

Degré Alajos szerint 1790 késő tavaszán és kora nyarán nem hiányzott az ellenzéki hangulat Zalában sem, bár nem érte el egyes tiszai megyék radikalizmusát. Annyiban osztozott más vármegyék törekvéseivel, hogy „gyakorlatilag csak a királyi hatalmat kívánta korlátozni és a megyei nemesség befolyását növelni”.⁸⁰ Degré ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a megye 1790. májusi követutasítása már „rövid, radikális szellemű munka, tudatos szakítás a Mária Terézia korabeli gravaminális rendszerrel”, amely „új, alapvető közjogi törvények alkotását” indítványozta, melyek igyekeztek a jövőbeli sérelmeket előre kiküszöbölni. Az ennek elvi alapjaként szolgáló tervezet radikálisabb újításokat tartalmazott. Az utasításban a megye egykamarás országgyűlést, magyar hivatali nyelvet,⁸¹ azonnali nádorválasztást, illetve diétai bizottságok kiküldését követelte. Ócsai Balogh Péter tervezetének nyomán a *filium successionis interruptum* elvére hivatkozva deklarálta, hogy a *Pragmatica Sanctio* mint társadalmi szerződés hatályát veszítette, így a szabad királyválasztás joga helyreállt, tehát Lipót csak akkor koronázható meg, ha új, „választási jellegű pontokból álló” hitlevelet ad ki.⁸²

Összességében a megye II. József halálától az ún. „zalai jakobinusok” 1797-es bukásáig „a haladás élvonalában állt”,⁸³ ami jelentős részben a helyi szabadkőművesek érdeme volt.⁸⁴ Az 1790-es megyei ellenállást jelentős részben a szabadkőmű-

80 DEGRÉ Alajos, „Zala megye 1791. évi alkotmánytervezete”, in DEGRÉ Alajos, *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, kiad. MEZEY Barna, Milleniumi magyar történelem: Historikusok, 70–83 (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 70–71.

81 Ennek dacára a megyegyűlési jegyzőkönyveket Zala ekkor még latinul vezette.

82 DEGRÉ Alajos, „Zala megye reformkori követutasításai”, in DEGRÉ, *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, 231–251, 241–243. Ennek többek között olyan feltételeket kellett volna tartalmaznia, mint a sarkalatos nemesi szabadságok biztosítása, a Helytartótanács megszüntetése, a korona Budán őrzése, a diéta közreműködésével történő békekötés vagy a nemzeti katonaság felállítása.

83 Uo., 233.

84 A Zala megyei szabadkőművességhez lásd: NÉMETH József, „A 18. század művelődése, a szabadkőművesség”, in *Zala megye ezer éve: Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*, főszerk. VÁNDOR László, 123–127 (Zalaegerszeg: S. n., 1996); VÖRÖS István, „Adatok a zalai jakobinusok történetéhez”, in *A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969*, 303–319 (Nagykanizsa: Thúry György Múzeum, 1972). *A jótanács*hoz nevet viselő varasdi páholynak több zalai kötődésű tagja is volt, mint az örökös főispán Althán Mihály János gróf (aki 1778 és 1785, illetve 1790 és 1815 között töltötte be e tiszte), Spissich János, megyei számvevő, főjegyző, majd 1790-től első alispán, Inkey Imre, 1781-től 1786-ig első alügyész vagy a jómódú megyei birtokos, királyi tanácsos Hertelendy Mihály. Lásd: *Zala megye archontológiája 1138–2000*, szerk.

ves hálózaton keresztül koordinálták.⁸⁵ A vármegyék vezetése és diétai követői között és a bandériumokban is számos kőműves háttérű személyt találhatunk: a somogyi banderista Horváth Ádám,⁸⁶ az abaúji Kazinczy Ferenc vagy a Pest megyei bandérium és az egész mozgalom fővezére, báró Orczy László is páholytag volt.

Zala megyében az 1790. március 15-ei közgyűlésen olvasták fel Pest megye március 2-ai meghívó körlevelét. Ennek nyomán „e legszerencsésebb kötelességhez” szabva egy bandérium felállításáról döntöttek a megyei nemes családok ifjából, amit Budára küldeni rendelték az ország Szent Koronájának őrzésére. Mint a gyűlés megjegyezte, a zalaiak számára a részvétel annál is fontosabb volt, hiszen nem képviseltették magukat a korona visszahozatalát kísérő menetben, sem annak ünnepélyes fogadásán a budai várban. Gróf Fekete János altábornagy magát ajánlotta a bandérium vezérének, a tervezet kidolgozására pedig egy deputációt hoztak létre Althán Mihály János elnökletével. Tagjai között ott találhatjuk a megyében birtokos arisztokratákat, Festetics Jánost és Györgyöt, gróf Fekete János fiát, Ferencet, Erdődy Lajost, báró Sennyei Jánost, illetve a *bene possessionati* hangadóit, Szegedy Ignácot, Somssich Lázárt, Inkey Boldizsárt, zalabéri Hor-

MOLNÁR András, Zalai gyűjtemény 50 (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2000), 247, 270, 47. A varasdi páholy, mely II. József 1785. decemberi rendeletét (Freimaurerpatent) követően illegálitásban kényszerült, később, 1791 körül Zalaegerszegen kelt új életre, ahol tagjainak köre újabb, a megyei elithez tartozó személyekkel egészült ki. Ludwig ABAFI, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 5 köt. (Budapest: Ludwig Aigner–Martin Bagó & Sohn, 1890–1899), 5:294–295. Ennek, mint közismert, Horváth Ádám lett a titkára, aki „Arion” néven már 1789. november 19. óta a pesti Nagyszívűséghez páholy tagja volt. Zala megye bandériumában a csapat élén álló gróf Fekete János 1784-ben a második trieszti páholyba lépett be, s bár azt két évvel később elhagyta, ám kiterjedt levelezése komoly szabadkőműves kapcsolatokról tanúskodik, Magyarországon és a Habsburg Monarchia-szerte. Claude MICHAUD, „Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén: Fekete János gróf levelezése”, *Századok* 117 (1983): 558–599, 582–590.

- 85 Berzeviczy Gergely 1789 tavaszán a budai „Első ártatlanság” páholyban elhangzott beszédében az angolokkal szembeni amerikai ellenállás analógiájának felemlítésével megbélyegezte József despotizmusát és mintegy a szabadkőművesség feladatává tették a csendes opposíció megszervezését. H. BALÁZS, *Berzeviczy Gergely...*, 141–142. 1790 tavaszán a nemesi ellenzék egyik vezére, az illuminátus kapcsolatokkal rendelkező ócsai Balogh Péter, később nógrádi követ kéziratosszervezetét eredetileg mindenekelőtt a páholytagok számára készítette. HORVÁTH, „Ócsai Balogh Péter...”, 46. A tágabb térségben a „nemesi és rendi igények, előjogok és függések bonyolult rendszeréhez kellett idomulnia a szabadkőművességnek is”. H. BALÁZS Éva, „A szabadkőművesség a XVIII. században”, *Világosság* 18, 4. sz. (1977): 216–223, 218–219.
- 86 Horváth szabadkőművességéhez mindenekelőtt: NÉMETH, „Horváth Ádám, a szabadkőműves...”; NÉMETH József, „Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)”, in *Magyar Arion*, 75–88; újabban: CSÖRSZ Rumen István, „Testvér – testvérek nélkül: Pálóczi Horváth Ádám kései műveinek szabadkőműves vonatkozásai”, in */HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), hozzáférés: 2019. 06. 02, <http://hi70.hu/2018/03/14/csorsz/>.

váth Józsefet és Skublics Jánost.⁸⁷ Elaborátumát e bizottság másnap már elő is adta:⁸⁸ bemutatták a tisztek névsorát (ez később némileg módosult) és az uniformis tervezetét.⁸⁹ Arra az esetre, ha sokan akadnának a banderisták közül, akik nem tudnák magukat felszerelni, a jelenlevők felajánlásokat tettek saját vagyónuk arányában és „hazaszeretettől vezérelve”, valamint e célból a jelen nem lévők felkeresését is elhatározták. A közgyűlés háláját fejezte ki az adományozóknak és megfeddte azokat, „akik akár elfelejtették, hogy fiai a hazának, melynek engedelmességgel tartoznak, akár a bűnös fukarságtól visszatartva semmit sem akartak a közösbe betenni”.⁹⁰

A zalai bandérium tagjait a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* tudósítása,⁹¹ a megyei levéltárban őrzött iratok, illetve Decsy Sámuel 1792-es könyve alapján rekonstruálhatjuk.⁹² Mint látni fogjuk, ennél szélesebb kör készítettett és viselt banderista uniformist, illetve csatlakozott egy időre a sereghez. Ódor Imre Baranya megye 18. századi politikai elitjét vizsgáló tanulmányában „az egyik legobjektívabb értékmérőnek a különleges alkalmakkor a megye képviselőjében megjelenő nemesek »pozicionálását«” tartotta, melyek közé tartoznak a koronaőrző bandériumok „tisztkarában” elfoglalt előjárói pozíciók is. Az ezeket elfoglaló „nemesek (illetve családjuk) megyén belüli elismertsége szinte megegyezik az [...] »aktív politikai elit« erőssorrendjével”.⁹³ Némi leegyszerűsítéssel ez az összefüggés a zalai bandérium tagsága és a megye politikai elitje között is fennállt. A névsor rekonst-

87 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL ZML) IV.1.a. Zala vármegye nemesi közgyűlésnek iratai, Közgyűlési és részgyűlési jegyzőkönyvek, 35. köt., 1790. március 15., 99–100.

88 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. március 15., 101–102.

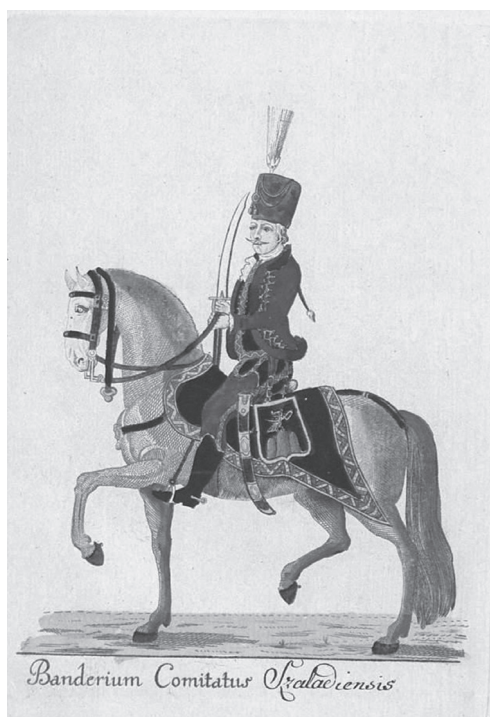
89 Az egyenruha pontosan e tervezetnek megfelelően lett elkészítve. Egy egyidejű tudósítás szerint (*Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790, II, május 28., 679.): „Forma-Ruhájok: világos kék Mente ’s Nadrág; fekete Dolmány; fekete Tsótár, fekete Tarsoly – mind Aranyra. Továbbá, kótsagtollal, ’s arany vitézkötéssel ékeskedő Kalpag, mellynek tetejéből veres posztó tsügg ki; végre, fehér Köpönyeg.”

90 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. április 7., 134.

91 A lapban már május 28-án megjelent Keszthelyről, minden bizonnyal valamely megyei ember által beküldött – s így a helyi elit reprezentációs igényeit tükröző, ugyanakkor hitelesnek tartható – tudósítás, mely nemcsak a május 18–19-én történt ünnepélyes eseményeket ismertette részleteiben, de közölte a tisztkar és a „közvitézek” akkori névsorát is. *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790, II, május 28., 674–679, a névsor: 678. Az adott nemesi csapatot üdvözlő versek is gyakorta közölték legalább a tisztek névsorát, Horváth versei azonban nem. Bonyolítja a helyzetet, hogy a bandériumok létszáma időközben is változott: voltak, akiket szabadságra hazaengedtek feletteseik, volt, aki engedély nélkül távozott el, s volt olyan is, aki megbetegedett.

92 Decsy munkájának bandériumokról szóló részét a vármegyékkel folytatott levelezések és egyéb források alapján elkészítette, ugyanakkor e lajstromokból egyesek kimaradtak, s akadnak bennük elírások is.

93 ÓDOR Imre, „»Rokonok és grádicsok«: Rangos famíliák a 18. századi Baranyában”, in *Rangos famíliák, jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon*, szerk. KULT László és ÓDOR Imre, 59–83 (Pécs: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára, 2014), 79.



Ismeretlen rajzoló, ismeretlen metsző: Szala Vármegyei Korona őrző [!] Nemes Seregbeli Vitéz, színezett rézmetszet, 1792, In DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 330., XVII. tábla; Ismeretlen rajzoló, ismeretlen metsző: Banderium Comitatus Szaladiensis, 1791, színezett rézmetszet, In *Abbildung...*, [XXII. tábla]

rukciójából kiderül, hogy Horváth, amikor az alakulathoz intézte versét, pontosan milyen közösséget szólított meg, s milyen kapcsolatok fűzték ennek tagjaihoz.

A zalai alakulat arisztokrata tagjait tekintve a bandérium élén gróf Fekete János cs. kir. kamarás, generálmajor állt, főstrázsamestere pedig gróf Festetics János volt.⁹⁴ Fekete veterán katonatiszt, Voltaire-rel levelező művelt libertinus főúr volt, aki családja birtokai révén számos megyéhez kötődött.⁹⁵ Nemcsak Zala,

94 Ugyan gróf Althán Mihály János, örökös főispán, bár aktívan részt vett a szervezésben, s a bandérium egyik „főtisztjeként” is szóba került a neve, végül nem vállalt pozíciót.

95 1741-ben Csabrendeken született, mely anyja, Niczky Anna hozományaként került apjához, a családnak grófi címet szerző, befolyásos aulikus főúrhoz, Györgyhöz. MORVAY, *Galánthai gróf Fekete János...*, 8–11.

de Arad megye is serege élére választotta,⁹⁶ sőt eredménytelen pesti⁹⁷ próbálkozását követően, főrend létére diétai követének.⁹⁸ Mint somogyi birtokos az ottani bandérium egyenruháját is elkészíttette magának.⁹⁹ Pozíciói az ellenzéki köznemesség törekvéseivel való azonosulását mutatják. Diétai követként, a tiszaiak között a köznemesi ellenzék egyik leghangosabb és legnépszerűbb szónoka volt, bár Marczali szerint nem tartozott a főszemélyek közé.¹⁰⁰ Az udvar megfigyelés alatt tartotta, báró Barco Vince generális azt jelentette róla június 20-án, hogy „[t]itkos összejöveleteket tart házában, a katonaruhát megvetve banderialis ruhában jár-ke, nemzeti jelvényeket tűz mellére és tüntetve hirdeti magyarságát”.¹⁰¹ Fekete több más ellenzéki főúrral – köztük Orczy Lászlóval – együtt tagja volt annak a csoportosulásnak is, mely konspiratív eszközökkel II. József megbuktatására, egyúttal a Habsburg-ház detronizációjára törekedett.¹⁰² Bár Festetics János,

96 Fekete a megye legnagyobb birtokosa, apja pedig egykori főispánja volt. MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, 2 köt., Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája, szerk. JANCsó Benedek, II (Arad: Monographia-Bizottság, 1892–1895), 2:471, 1. l., 477–478.

97 *Pest-Pilis-Solt vármegye országgyűlési követutasításai a 18. században*, szerk. KISS Anita, NAGY János és KAPITÁNY Adrienn, Pest megyei levéltári füzetek 38 (Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, 2015), 85.

98 Morvay szerint Zala is törekedett arra, hogy követként megnyerje, s részt vett a követutasítás szerkesztésében is. MORVAY, *Galánthai gróf Fekete János...*, 152. 1792-ben, amikor maga kérte a követiséget, Zala azzal utasította el, hogy főrendként amúgy is jelen lesz a diétán. DEGRÉ, „Zala megye reformkori követutasításai...”, 234.

99 A *Magyar Kurir* cikke alapján idézi: PÉTERFFY, „Pálóczi Horváth Ádám, a somogyi...”, 194.

100 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 2:2–3, 6. Házában ellenzéki követek, köztük kálvinisták és volt katonák találkoztak. A hitlevél körüli vitákban kíméletlenül támadta nemcsak a klérust, de a Bécshez húzó mágánusokat is, kiállt a vallásszabadság és a hadsereg nemzetiesítése mellett, társadalmi kérdésekben számított. Vay József reflexióiból ismert tervezetében ennél még messzebb ment, s a francia forradalom mintájára tekintve, a jogegyenlőség elvére hivatkozva be kívánta emelni a népet az alkotmányba. Uo., 2:306. Bár felszólalásai sok kritikát és támadást váltottak ki, így a paszkvillusok állandó céltáblájává vált. RÓBERT Zsófia, „Az 1790–91-i országgyűlés paszkvillus irodalmához”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, 781–822 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 794–798. Mások ellenben – szintén verses formában – a védelmére keltek, mint ahogy azt Mátyási József vagy maga Horváth Ádám is tette egyik kéziratban maradt versében. PÉTERFFY Ida, „Fekete János verses levele Horváth Ádámhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 447–454, 451–452. (*Gróf Fekete mentségire a' Diaetán* című költemény a *Hol-Mi* II. kéziratában).

101 MORVAY, *Galánthai gróf Fekete János...*, 161, 166.

102 Levelezésben állt a zalai illetőségű indigena Karl von Hompesch báróval is, aki 1789 tavaszán először Károly Ágost szász-weimari herceghez, majd Potsdamba indult a porosz királyhoz a szervezkedő magyar mágánusok képviselőjeként, II. Frigyes Vilmoshoz azonban nem jutott be, s mivel a Habsburg Monarchiából kiutasították, oda sem térhetett vissza. Hompesch-sel, aki szimpatizált a magyar nemességgel, sőt demonstratívan magyar ruhát öltött, Horváth Ádám is üzleti kapcsolatban állt, sőt 1787 nyári füredi „úszkálása” kapcsán írt versében példaként állította a nemzetietlenséggel vádolt „sok hajdani Magyar” elé az „anglus”-nak tartott németet. Politikai súlytalansága miatt nemigen va-

aki György bátyja távollétében a család birtokait igazgatta,¹⁰³ Feketénél kevésbé involválódott az országos és megyei politikában, ám a zalai bandérium felszerelését ő hitelezte, s a csapatot vezényelve, katonáskodó testvérével együtt központi szerepet játszott a keszthelyi ünnepség lebonyolításában.

A Görög Demeter lapjában megjelent tudósítás szerint a „N. Zászlóallybéliek között sokan vagynak, a’ kik vagy ez előtt a’ Vármegye’ szolgálatjában voltak, vagy még most is vagynak”.¹⁰⁴ A két főurat leszámítva a „törzs” a megye legbefolyásosabb jómódú nemesi familiáiból verbuválódott, táblabírókból és megyei tisztekből. A bandérium kapitányai Gyömöre György és Kiss Ignác, főhadnagyai Kiss János, Inkey Menyhért, Nedeczky János, farkaspatyi Farkas Lajos, Skublics Imre és zalabéri Horváth Imre (a gróf Esterházy huszárezred alhadnagya), míg tábori számtartója Domján József, korábbi alszolgabíró, kvártélymestere pedig Deák Péter, a megyei ítélszék jegyzője voltak.¹⁰⁵ Az alhadnagyként szolgáló kövitézek legnagyobb teljes létszáma 32 főt tett ki, köztük ott találhatjuk Répás Ferenc egykori főadószedőt és számos vármegyei esküdtet. Több fiatal banderista a későbbi évtizedek folyamán töltött be különféle megyei tiszteket, például a jogvégzett Skublics Imre másod-, majd első alügyész, ezt követően al-, majd főjegyző, végül 1805-ben és 1808-ban a megye egyik diétai követe lett.¹⁰⁶

A fentieket egy kirurgus és egy tábori pap egészítette ki. Az előbbi tisztet először Kaposi István látta el, akinek a helyére június 8-ától Lárosz János keszthelyi borbély lépett.¹⁰⁷ Az utóbbi pozíciót Rosty János hahóti apát és keszthelyi plébános töltötte be, aki gróf Festetics főstrázsamester „embere” volt, tekintve, hogy az apátság és a hozzácsatolt plébánia ebben az időben a főúri család kegyurasága alá tartozott.¹⁰⁸ A Keszthelyen keltezett, május 7–9. közötti időszakra vonatkozó fizetési kimutatástól kezdve egészen május 24-éig az alhadnagyként között ott szerepel Kevi József, a Graeven ezred strázsamesterének neve is, aki – mint nem nemes hivatásos katonatiszt – feltehetően Festetics Györgynek köszönhetően a bandérium

lőszínű, hogy Hompesch, majd később Fekete beavatta volna Horváthot merész és veszélyes tervébe. Lásd: PÉTERFFY 1980, 26–30.

103 KURUCZ György, „Kényszer és szolgálat: Portrévázlat Festetics Györgyről”, *Századok* 140 (2006): 1341–1375, 1359.

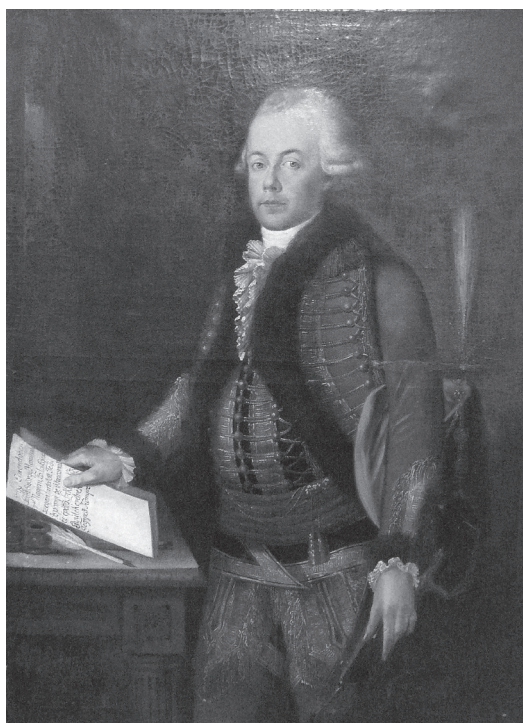
104 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790, II, május 28., 679.

105 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 332. Decsy szerint „Bezerédy Ignác”, szeptemvir, udvari tanácsos – Tolna hangadó ellenzéki követe – is a bandérium kapitánya, „Bezerédy István” pedig vitéze volt. Ez nem valószínű, mert más korabeli forrásban nem találtam nyomát.

106 *Zala megye archontológiája...*, 472.

107 Vö. BENDA Gyula, *Zsellérből polgár: Keszthely társadalma 1740–1849* (Budapest: L’Harmattan Kiadó–Zala Megyei Levéltár, 2008), 441.

108 MNL ZML, *Zala megye helytörténeti lexikona – Kéziratok regesztagyűjtemény*, 10, Hahót 10.188.117., 5.



Carl Bachmayr: Gróf Althán János Mihály zalai főispán portréja, 1790, vászon, olaj, 130×93 cm, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, Képzőművészeti Gyűjtemény, ltsz. 1954.5.1.

nak élén.¹¹² Az egykor a zalaegerszegi megyeháza portrégalériájában, ma a Göcseji Múzeumban őrzött, 1790-es portrén Carl Bachmayr bécsi festő gróf Althán főispánt egyértelműen azonosítható módon zalai banderista egyenruhában ábrázolta, bal kezében szablyával, hóna alatt kócsagtollas kalppaggal, jobb kezében pedig az április 7-ei, az örökös főispánt beiktató és tisztújító közgyűlés – magyar nyelvű – jegyzőkönyvével.¹¹³

kiképzésében nyújtott segítségért, mintegy katonai tanácsadóként kapott pénzt az alakulat kasszájából.¹⁰⁹ Pest-Budán gróf Festetics Imre, a Levenehr svalzisérezred sebesülése miatt a városban időző kapitánya is csatlakozott a bandériumhoz, neve ugyanis június 18-ától szerepelt a széna és abrak kiadását számon tartó íveken.¹¹⁰ Június 6-ától a megye egyik követe és alispánja, Spissich János számára is a bandérium kasszájának költségére adtak ki naturálékat. Az egyik számadásból kiderül, hogy Festetics György Spissich és fia, valamint Tuboly László, az egerszegi járás al-, majd főszolgabírája számára is csináltatott banderista egyenruhát.¹¹¹ A 13 éves Spissich Antal neve nem szerepel a bandérium irataiban, nyilván azért, mert ő hivatalosan nem tartozott az állományhoz, de Decsy mint „növendék vitéz”-t említi az alhadnagyság lajstromá-

109 MNL ZML IV.1.i. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Insurrekciós iratok, 1786–1790, 2. dob., 7. sz. Széna és abrak kiadásának feljegyzése.

110 *Zala megye archontológiája...*, 491–492.

111 MNL ZML IV.1.i. 2. dob. 11. sz. Kiadások kimutatása, a bandérium kasszájából vett költségeknek.

112 DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 332.

113 KOSTYÁL László, »Árpád hős magzatjai...«: A zalai Megyeháza egykori portrégalériájáról, *Zalai Múzeum* 10 (2001): 257–275.

Egy-egy nemesi lovas csapat nem működhetett kiszolgáló segédszemélyzet, azaz lovászok és a főúri, jómódú birtokos nemesi életmódhoz hozzátartozó kocsisok, inasok, szolgálók nélkül (az utóbbiakat azonban nem a banderális kasszából fizették, hanem minden bizonnyal az őket alkalmazó úr kontójára). A zalaiak mellett teljes létszámban 11 lovász és egy kovács szolgált. Más megyei csapatokhoz hasonlóan vittek magukkal zenészeket is, akik szintén díszes, de a banderistákétól különböző, „czifra” uniformist viseltek. A napi lóporciók kiadását június 6-ától regisztráló ívek szerint egy ideig a csapat mellett volt „Két Tároगतos”, illetve egyhárom „Musikus”.

A csapatok felszerelése és tartása tetemes összegbe került, ahogy azt a „tudós hazafiság” pozíciójából, Decsy és Péczeli oldaláról megfogalmazott korabeli kritika is felhánytorgatta. Csak az alhadnagyokra (fegyverekkel és lószerszámokkal együtt) mindenestől 4262 forint 28 krajcárt költöttek, melyhez 100 Ft értékben még sátrakat is vételeztek, az összeget Festetics János előlegezte meg. A banderális kasszából jelentős összeget, 3005 forintot adott át Althán főispán Festetics Jánosnak „Bécsben ruházatokra”, aki a ruhának való alapanyagok mellett többek között a tarsolyokat, pisztolyokat, kardokat és kardbojtokat is beszerezte. A banderisták és lovaik felszerelését részben azonban helyi mesteremberekkel készíttették el és javíttatták ki. Míg a banderisták Pest-Budán napi 1 forint fizetést kaptak, addig a lovászoknak ennél kevesebbel, 20 krajcárral kellett beérniük. Az átvonuló nemesi csapatokat szállással, abrakkal az útjuk során érintett vármegyék is igyekeztek támogatni.

A bandériumra szabadon („liberaliter”) tett felajánlások közül mintegy szemléltetésképpen itt most csak a legnagyobbakat emelhetjük ki. A felajánlott összegek nagysága összefüggésben állt az ajánlatot tévő vagyonával, feltehetően nemcsak azonosulást, de a lelkesedés mértékét is kifejezte a megyei bandérium politikai céljaival kapcsolatban. A megyében birtokos világi főurak közül a több mint 80 helységet uraló herceg Esterházy Miklós 2000 forintot, gróf Festetics György 1500, János és Imre 500 forintot, gróf Batthyány Ferenc 500, gróf Fekete János szintén 500, míg fia, Ferenc 250 forintot (ő pesti banderista volt), Erdődy gróf 250 (részben ő vezette a vasi bandériumot),¹¹⁴ gróf Althán Mihály főispán hasonlóan 250, míg gróf Széchényi Ferenc 225 forintot ajánlott a bandériumra. Az egyházi testületek, főpapok részéről a legnagyobb felajánlást a veszprémi káptalan tette 225 forinttal, ezt követte Szily János szombathelyi püspök 100 és a zalaapáti bencés apát 100 forinttal. A *bene possessionati*hoz tartozó birtokos urak közül a legmagasabb summát zalabéri Horváth József és Inkey Boldizsár ajánlották 150-

114 Uo., 325.

150 forinttal. A kasszához kisebb összegekkel a megyében található számos nemesi *communitas* is hozzájárult. Összességében 9389 Ft 51 krajcár jött össze a nemesi csapat kasszájába, melynek azonban több mint a 60%-át néhány gazdag főúr adta össze. A zalai bandérium létrehozása ilyesformán a megyéhez birtokaik révén kötődő mágnások és a 18. század második felére a helyi politikában megerősödő, majd domináns helyzetbe kerülő jómódú birtokos nemesség¹¹⁵ együttműködését reprezentálja.

A koronaőrző alakulat előre kidolgozott itineráriummal rendelkezett,¹¹⁶ Horváth Ádám mint táblabíró pedig tisztában volt az út állomásaival (ő közvetítette a megyegyűlés felé gróf Schmeidegg Tamás indítványát, aki a fejéri Sárladányban nemcsak szállást, de a banderisták és lovaik ellátását is felajánlotta),¹¹⁷ s így mintegy előre felkészülhetett a bandérium verses fogadására, s azt is tudta, hogy Füredről Veszprém felé veszik útjukat. Horváth jelen volt a május 19-én Keszthelyen tartott ünnepélyes közgyűlésen is, a jegyzőkönyve elején található felsorolásban a neve a táblabíráké között szerepel,¹¹⁸ amiből arra is következtethetünk, hogy a Graeven-huszárok részvételével tartott ünnepség másnapján is ott kellett lennie. A zalai bandérium útját Budára a „Jelentések könyve” őrizte meg számunkra, melyet felváltva mindig a szolgálatban lévő inspektor vezetett. E napló 1790. május 10-étől június 27-éig terjedő időtartamot fog át, ám június elsejét, a székesfehérvári állomáshelyen történtek bejegyzését követően bő két hétre megszakad. A következő, június 17-ei bejegyzés már Budáról kelt, ezt követően pedig csak ritkásan vezették a füzetet, amely végül június 27-én Pestről zárult. A bejegyzések megfogalmazása katonásan lakonikus, alapvetően a személyi és loállománnyal, illetve a parolákkal, azaz napi jelszavakkal kapcsolatos szikár tényközlésre szorítkozik.

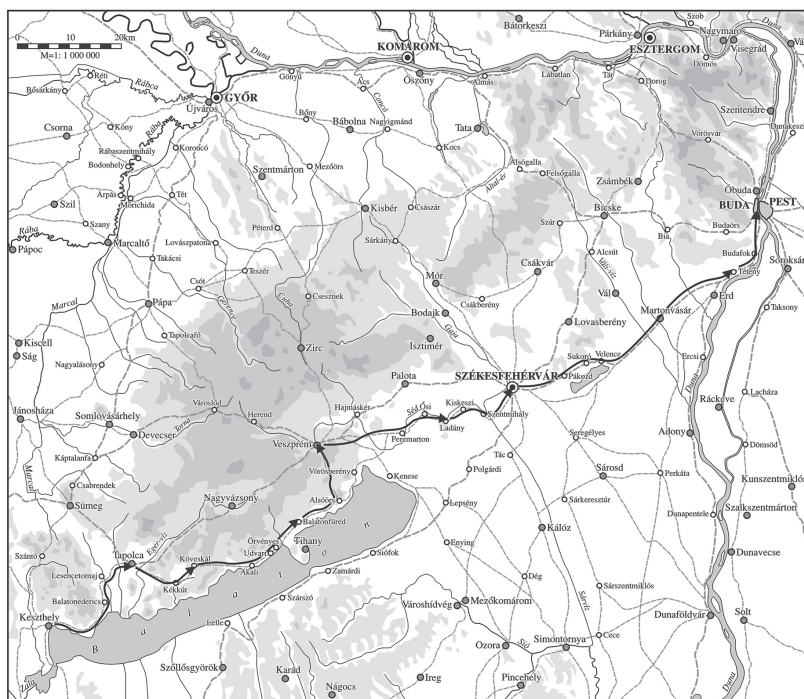
A napló szerint a nemesi csapat május 10-étől 25-éig Keszthelyen állomásozott. Innen már 24-én előreküldték Deák Péter, Horváth Antal és Varga József alhadnagyokat szállást csinálni Tapolcára, ahova a teljes csapat másnap négy órakor érkezett meg. 26-án négykor Tapolcáról Köveskálba indultak, majd a rákövetkező nap onnan Füredre. A bandérium 28-án tehát megérkezett a településre, ahol

115 A 18. század közepétől az arisztokrácia dominanciája alól emancipálódott és politikailag mind a megyékben, mind az országgyűléseken megerősödő, majd az 1790/91-es diéta idejére meghatározóvá váló *bene possessionati* felemelkedésének társadalomtörténeti folyamatáról: SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika: Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006).

116 Gróf Fekete jelentette a közgyűlésnek, hogy a bandérium június 2-án lesz Székesfehérváron, 6-én vonul be Budára, ahol egy nap pihenést követően, 8-án veszi át az őrseget a szabolcsiaiktól, amit közöltek Festeticcsel is. MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. május 3., 271.

117 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. május 19., 283.

118 Uo., 280–281.



A zalai banderisták útja Budára, készítette: Nagy Béla

„Szent István” és „Tihany” parolákat,¹¹⁹ valamint parancsolatokat adott ki gróf Festetics János főstrázsamester. Deák és Kiss alhadnagyokat előreküldték Veszprémbe kvartélyt csinálni, ahol a sereg „nyugovó napot” tervezett tartani. Festetics – az exkluzív egyenruha használatát szigorítva és azon keresztül a nemesi-nemzeti reprezentációt nyomatékosítva – megparancsolta, hogy „az egész N. vitézség” jelenjen meg másnap reggel 4 órakor a savanyúvíznél „Paradéba”, azaz „Koltsaggal, uniformis nadrágba”. Megtiltotta a „Kerek Kalap” hordását, arra hivatkozva, hogy az a „vitéz Ruhához [...] éppen nem illik”, illetve azt is, hogy kard nélkül „Közön-séges heleben” megjelenjenek, valamint fekete fátyol nyakravalót írt elő a szemlé-re. 29-én kora reggel indult a bandérium Veszprémbe, ahol egy pihenőnapot töltött, s onnan a rákövetkező nap Fejér megye, gróf Schmidegg László, a somogyi

119 Ezek sok esetben politikai-ideológiai tartalmakat is hordoztak. A zalaiak naponta kiadott két parolája – alkalomtól függően – részben magyar történeti, alkotmányos, illetve aktuális politikai, részben bibliai, feltehetően szabaddkőműves konnotációval is rendelkező, részben pedig egyszerűen az érintett helysége utaló jelszó volt.

bandérium fővezérének birtoka, Ladány felé vette az irányt. Innen Székesfehérvárra vonultak, majd Tétény felé, Budára. A hajnali parádén minden bizonnyal Horváth Ádám is részt vett, s (talán néhány nappal korábban, talán csak előző éjszaka) pontosan erre az alkalomra készült, feltehetően el is hangzott, s talán már kinyomtatva szétosztották első, banderistákkal kapcsolatos versét.

A bandérium tartotta magát az előre meghatározott menetrendhez. Decsy szerint a zalaiak június 6-án érkeztek pesti szállásukra.¹²⁰ A budai koronaőrzést az a közös jegyzőkönyv örökölte meg, melyet Pest vármegye „nádori bandériuma” kezdett el vezetni, s melybe minden bandérium magyarul, illetve a horvátoké latinul¹²¹ feljegyezte az őrködése alatt történt, említésre érdemesnek tartott dolgokat.¹²² Ez alapján annyit tudunk meg a zalaiakról, hogy június 8-ától őrködtek a korona mellett, 10-étől Tolna megye banderistáival közösen.¹²³ A „Jelentések könyve” szerint június 30-ától augusztus közepéig a tisztikar mellett a bandérium több mint harminc alhadnagya közül mindössze 6–7 fő maradt Pesten, két lovással együtt. A megyéjükbe hazatérő banderisták június 17-én egy reverzálist írtak alá arra nézve, hogy mivel a bandériumhoz „oly Conditiók alatt” álltak, hogy megmaradnak szolgálatukban mindaddig, míg céljukat, „az Felséges Fejedelem Koronáztatását” el nem érik, megfogadták, hogy: „a’ midőn személyünk ugyan az többször fel jedzett T. N. Banderiumhoz kívántatni fogh, tsak egy Parantsolatra is ide Pestre meg jeleni, kötelességünknek ujonnan eleget tenni el nem mulattyuk”.¹²⁴ Erre azonban végül csak korlátozott formában kerülhetett sor, ugyanis a Pozsonyba november 10-én bevonuló uralkodót a fentebb felsorolt szomszédos vármegyék bandériumainak kivételével, testületileg a nemesi fegyveres alakulatok nem, hanem vármegyei küldöttségek (adott esetben a koronaőrző csapatok töredékei), illetve az egyes nemesek kísérelhették.¹²⁵ Igen érdekes bejegyzés található 1791. február 25-éről Horváth Ádám

120 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 330.

121 A horvátországi Zágráb, Kőrös, Varasd és a szlavóniai Pozsega vármegyék egy közös bandériumot küldtek.

122 Az eredetileg az Orczyak által az Aradi Kir. Főgimnáziumnak ajándékozott jegyzőkönyvből Márki Sándor közölt kivonatos részleteket, a kéziratot azonban jelenlegi legvalószínűbb őrzési helyén, az Arad megyei Alexandru D. Xenopol Megyei Könyvtárban (Biblioteca Județeană „Alexandru D. Xenopol”) nem sikerült megtalálni.

123 A „tolongó sokaság” érdeklődésétől kísért látványos zenés őrsgé váltásról a kortárs szemtanú, Keresztési József is beszámolt, aki szerint a „királyi residentia udvarán” Bihar és Szabolcs bandériumait váltotta a tolnai és zalai csapat. KERESZTESI József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*, kiad. S. HOFFER Endre (Pest: Ráth Mór, 1868), 249.

124 MNL ZML IV.1.i. 2. dob., 6. sz. Jelentések könyve.

125 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 554. Decsy ezzel a menettel kapcsolatban a 11. helyen említette a következő csoportot: „Sok magyar Magnasok, kultsos Komornyikok, Tanátsosok, az Ország Báráói, a Vármegyéknek küldötjei, ’s más több magyar uraságok, mindnyájan kótsag tollas kalpagok-

Hol-mijának kéziratos negyedik kötetében.¹²⁶ A jegyzet annak apropóján íródott, hogy 1791. február 22-én a zalai közgyűlésben felolvasták a Helytartótanács jelentését II. Lipót megkoronázásáról. A következő napra a megye *Te Deum laudamus*t rendelt Zalaegerszegen, melyet Szegedy János felsőörsi prépost celebrált, a prédikációt pedig a banderisták tábori papja, Rosty János mondta. Horváth arról is megemlékezett, hogy a megyei bandérium „az nap tette harmadik pompás szolgálatját”, ahol az ünnepségen „szokott ékes öltözettel paripákon zaszlossan” vett részt, ahogyan Gyömörey György banderista kapitány vezetése alatt „több lovas nemesség”, a megyei gyalogos és lovas hajdúk, és másfél szakasznyi „külön gyalogos seregben” az egerszegi lakosok is. A bevonulást hadizene és mozsárröpögés kísérte, este pedig a főispán szállásán zenés táncmulatságot tartottak II. Lipót „emlékezetére”. A másik két szolgálatot eszerint a korona melletti budai őrállás, illetve Pozsonyban, az uralkodó koronázásán tett „pompás” tiszteletadás jelentette, mely utóbbi részvételi módot Horváth testületi jellegűnek értelmezte, holott a bandériumok nagy része ilyen formában el volt tiltva a többnapos koronázási ceremóniától.

A koronaőrökkel kapcsolatos versek tárgyalását megelőzően röviden ki kell térnünk Horváth Ádámnak a Dunántúl, szűkebben Zala vármegye nemesi társadalmában 1790 körül elfoglalt helyére, a régió és a megye jó módú birtokos elitjével kialakított kapcsolataira. Horváth „elszegényedett, sok ágra szétvált, jóformán már birtoktalan köznemesi papcsaládból” származott, és kereső értelmiségi pályára kényszerült, ami egyúttal az „önálló, független egzisztenciává válás, a birtokos nemesség soraiba való feljutásának” és „a büszkeségét, hiúságát ingerlő, így megnyílni látszó társadalmi emelkedés talán még mélyebb vágyával” is együtt járt.¹²⁷ Asszimilációjának azonban komoly korlátai voltak, amit jól szemléltet az a mód, ahogyan a nagybajomi házát kirabló, zendülő somogyi inszurgensekkel kapcsolatos panasza (nem) reagáltak Somogy megye valódi urai, köztük a főispán, gróf Széchényi Ferenc és Inkey Károly alispán, panaszai „leplezetlenül érzékeltetik, hogy alkalmadtán mily keveset számít szava a gazdagok által vezetett megyegyűléseken”.¹²⁸

ban, tsak nem mindnyájan kurta magyar köntösökben, fényes készületű paripákon.” Decsy értékelése szerint, ha engedik a részvételt a koronaőrző csapatoknak „forma ruhaikban meg jelenni”, akkor „ennél pompasabb koronázás soha sem lett volna”.

126 Ezúton szeretném megköszönni Mészáros Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra és másolatát a rendelkezésemre bocsátotta. Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K 241. *HOLMI. Tom. III^{us}, Pro anno 1791.* 8. A kézirathoz részletesen lásd: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mijának* negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.

127 VÖRÖS, *Adalékok...*, 8–9.

128 Uo., 31. A kérdésről legújabban: MÉSZÁROS Gábor, „*Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 151–166 (Budapest: Reciti, 2018).

Horváth származása révén nem rendelkezett semmiféle zalai kötődéssel, ahogy Kazinczynak írta, szüleinek „tsekély jószágotskájok Komárom, Győr és Fejér Vármegyében van”, akik után, míg éltek, nem örökölhették.¹²⁹ Miután földmérőként egy ideig Pápán lakott, 1782-ben, Oroszy Juliannával kötött házassága révén került Zala megyébe.¹³⁰ Az ifjú pár 1784 második felében már valószínűleg Füreden élt.¹³¹ 1785-től Füreden új háza épült, de 1789-ben még egy „régí házba” lakott, s az ideje nagy részét a túlparti Szántódon töltötte, ahol tíz évre árendálta a tihanyi kamara jószágait, az egykori apátsági földeket 5200 forintért.¹³² Kétlakisága nem akadályozta a mobilitásban: egy nagyobbfajta csónakkal járt át vagy közvetlenül Füredre, vagy a legszűkebb részen, Tihanynál kelt át, és onnan gyalogolt.¹³³ Házasságával tehát tekintélyes veszprémi és zalai rokonságot szerzett, s neve a megyegyűlésen résztvevők számára is ismerős volt, egyúttal a somogyi köznemesi elittel is igyekezett szorosabbra fűzni a kapcsolatot. 1815-ös saját kezű önéletrajza szerint „1793-ban [...] már Zala Vármegyének Tábla Birája volt, és Veszprémnek is, utóbb pedig Somogy és Baranya vármegyéknek is”,¹³⁴ ami egyúttal jól jelzi kötődéseinek kiterjedését a Dunántúl nemesi társadalmán belül. 1790-ben már biztosan zalai táblabíró (is). E minőségében látogatta a megyei közgyűléseket, s azokon kisebb feladatokat is kapott, de összességében úgy tűnik, hogy 1790 tavaszán valamivel jobban érdeklődött Somogy, mint Zala közelete iránt. Kazinczynak több alkalommal is beszámolt a Kaposvárott tartott megyegyűlésekről.¹³⁵

A társadalmi távolság ellenére irodalmi kapcsolatban állt a zalai bandérium fővezérével, gróf Fekete Jánossal, az 1790-es nemesi mozgalom, majd a diéta még

129 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 269.

130 A siskei Oroszyak a 16–17. századi összeírásokban mint kurialista (*nobilis unius sessionis*) család szerepeltek, s a veszprémi Tótvázsonyban, illetve a zalai Kisszőlősen és Füreden (köz)birtokosok. A 18. században a zalai és veszprémi *bene possessionati* alsó rétegébe tartoztak, negyedikként felzárkóztak Füred három örökös földesura mellé (a másik három a tihanyi apátság, illetve másfél évtizedig a kamara, a veszprémi káptalan és a gróf Esterházyak voltak). *Balatonfüred és Balatonarács története*, szerk. LICHTNECKERT András, A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 14 (Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 1999), 195–196, 221, 237, 240, 243, 244, 249, 251, 254, 260, 273–274.

131 A megye Horváthot fürdőbiztosnak kérte fel, aki ezt ugyan nem vállalta el, de kidolgozta a tervét a savanyúvíz köré építendő csatornarendszernek. Zákonyi Ferenc közlésére hivatkozva: PÉTERFFY 1985, 182–187, 107; és Lukácsi Márk cikkére hivatkozva: TÓTH, „Bevezetés”, 18–19.

132 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. október 5., in *KazLev* I, 478.

133 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Füred, 1789. augusztus 8., in *uo.*, 408.

134 HORVÁTH, „Levele Fodor Gerzsonhoz...”, 49. Annak megállapítása, hogy pontosan mikor nyerte el az említett megyékben a táblabírói címet, további levéltári kutatást igényel.

135 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Kaposvár, 1790. január 21., in *KazLev* II, 10–14; Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1790. február 18., in *uo.*, 36.

közelebb hozta őket politikai meggyőződésüket illetően.¹³⁶ Veszprém megyéhez való kötődése, kiterjedt kapcsolati hálója rövid, de társas élményekben annál intenzívebb pápai tartózkodásától fogva alakult ki és később is megmaradt.¹³⁷ A megye bandériumának alhadnagyai között ott találjuk a literátus birtokos nemest, Oroszy Pált, Horváth sógorát is,¹³⁸ sőt mint vármegyei esküdtet azt a Kazay Gábort is,¹³⁹ aki Horváth 1793-as válását követően Oroszy Julianna második férje lett.¹⁴⁰ Németh József Horváth somogyi banderista alhadnaggyá választásában irodalmi hírneve mellett a szabadkőműves kapcsolatok (Csapody Gábor, Inkey Imre, Sárközy István) hatását is valószínűsítette.¹⁴¹ Származásánál fogva Somogyhoz még Zalánál is kevésbé kötődött, csak jövevénynek számított a megyét uruló tekintélyes famíliák között, azonban jó kapcsolatai, a tihanyi kamarától bérelt tekintélyes gazdasága, alkalmi költőként való (el)ismertsége nyomán szerzett társadalmi presztízse lehetővé tették számára a részvételt a megyei politikában és a bandériumban. A nemesi mozgalom és a bandériumok szerveződésének nyugat-dunántúli vármegye elitjei felé tehát Horváthnak jó kapcsolatai voltak a három, a Balatont körülölelő megyében, s épp e három megye volt az, melyek bandériumaival kapcsolatban alkalmi verseket írt.

A bandériumokkal kapcsolatban keletkezett versek

1790 késő tavaszán és kora nyarán a bandériumokat érintő verseivel Horváth a szűkebb és tágabb nyilvánosságon belül nem csupán kiszolgáltatta a megyei nemesség reprezentációs igényeit és politikai vállalkozásait, de mint több megye táblabírája és somogyi banderista maga is nyilvánosan azonosult a hatásos költői eszközökkel megfogalmazott helyi törekvésekkel és az országos nemesi mozgalom közös politikai céljaival. Korántsem tekinthető pusztán a megyei uralkodó elitek

136 Fekete verses levélben mondott ítéletet Horváth költészetéről, majd felkérte, hogy látogassa meg Csabrendeken és segítsen versei kijavításában. PÉTERFFY, „Fekete János verses...”, 451–452. Lásd még: PÉTERFFY 1985, 182–187.

137 Részletesen: *uo.*, 30–64, 68.

138 Tehát a kritikai kiadás bevezetőjében – TÓTH, „Bevezetés”, 18 – foglaltakkal ellentétben a korban tekintélyesnek számító könyvtárral rendelkező Oroszy Pál (1763–1833) nem Julianna (1766–1842) apja volt, hanem a bátyja, aki azonban apja, Dániel halálát követően családfővé avanzsált. Életrajzához lásd: HUDI József, „Oroszy Pál táblabíró könyvtára”, *Honismeret* 21, 4. sz. (1993): 48–53.

139 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 341.

140 BEZENYI Béláné, „Egy deista köznemes a reformkorban”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 4 (1968): 307–318, 308.

141 NÉMETH, „Horváth Ádám, a szabadkőműves...”, 463.

politikai nézetrendszere, törekvései szócsövének, ám az, hogy az 1790/91-es diéta kapcsán készült különféle művei mennyiben adtak hangot a dunántúli ellenzéki nemesség körében uralkodó közvélekedésnek, s mennyiben szerzőjük egyéni, ezzel bizonyos elemeiben akár (in)kongruens politikai álláspontjának, sőt invencióinak, az mindig függött az adott alkalom és a szerzői szándékok mellett az alkalmazott műfajoktól is. A politikai verseket illetően is igaz az, hogy a privát szférában Horváth mást – többet – engedett meg magának, mint a reprezentációs célú publikus használatra, a szűkebb vagy tágabb (nyomtatott) nyilvánosságok számára készült munkáiban.¹⁴²

A versek keletkezése és peritextusai

(1) Már a maga korában is köztudott volt, hogy Horváth a gyakorlott poétákat is megszégyenítő gyorsasággal verselt. 1790 februárjában Kazinczynak a következőképpen jellemezte saját költői praxisát (egyúttal kontrasztba állítva azt saját gyermek- és ifjúkori versírói gyakorlatával): „A’ miket most írok, szint olyan hamar ’s olyan könnyen írom mint az előtt: a’ tehetséget az Istennek köszönöm; a’ javulást a’ gyakorlásnak tulajdonítom.”¹⁴³ Ahogyan arra már Péterffy Ida felhívta a figyelmet, a *Magyar Kurir*ban fennmaradt a „siófoki alkalmi vers rögtönzésének [...] hiteles leírása”. Eszerint a Siófokon a somogyi banderistákat megvendéglelő Nagy Ferenc kanonok közöttük helyben szétszotogtatott latin nyelvű verses nyomtatványára Horváth „az asztalnál ültében egy pár sor Deák Verssel megfelelt a seregnek képében, annak egyik tagja, Horváth Ádám Úr; az ebédet pedig el végezvén feleltjét bővebben, az itt következő Magyar Verseken ki-szélesítette”.¹⁴⁴

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. augusztus 26-án „két Énekeket” közölt, melyek kéziratát a lap egy névtelen budai levelezője küldte be. Ezek egyikét, mely *Hazafiúi Örvendezés* címmel július 5-ére, Balatonfüredre volt keltezve, a kommentár szerint „a’ savanyú vizen lévő Uraságok’ kérésére, 6 minuták alatt szerzette” Horváth Ádám, aki „[e]gy két sort meg akart azólta benne változtatni; de újra meg fontolván, hogy sok Vendégek ebbéli eredeti valóságában vitték vala azt el magokkal, jobbnak ítélte minden változtatás nélkül meg hagyni”.¹⁴⁵ Magukkal a szövegekkel tehát szerzőjük percek, de legfeljebb néhány órán be-

142 Vö. CsÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, 225.

143 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1790. február 18., in *KazLev* II, 38.

144 PÉTERFFY 1985, 76.

145 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, V, 1791. augusztus 26., 269–271. Egyébként a másik vers is az övé, bár az újság tévesen gróf Forgács Pál váradi kanonokot tüntette fel szerzőként, Horváth a nyomta-

lül elkészült, ehhez a tempóhoz képest egy-egy alkalmi kiadvány nyomtatásának megszervezése bizonyult csupán időigényesebb feladatnak.

A bécsi *Magyar Kurir* 1790. július 2-ai, idézett száma mellett Horváth verse aprónyomtatványként is megjelent, melyek elkészítését minden bizonnyal maga menedzselte és finanszírozta. Kazinczynak írott egyik leveléből kiderül, hogy a nyomdászokkal alapvetően bizalmatlan volt: „s hát Typhographust kapsz e neki? [az *Orpheus*nak] mert azok könnyen meg-tsalnak”.¹⁴⁶ Azt, hogy pontosan mely nyomdák sajtója alól kerültek ki a zalaikhoz, illetve a somogyiak nevében írott költeményeinek aprónyomtatványai, nem tudjuk. Az előbbi igényesebb: 8° nyomtatvány, a kiadás dátumát feltüntető címlappal és tipográfiai jelekből szedett cifrával díszítve,¹⁴⁷ míg az utóbbi 4°, címlap és díszítés nélkül jelent meg.¹⁴⁸

A Horváth ekkori lakhelyeihez legközelebbi tipográfia Veszprémbe működött: a győri Streibig József-féle nyomda Pápáról nemrégiben Veszprémbe költöztetett fiókja.¹⁴⁹ A koronaőrökkel kapcsolatos, konkrét alkalomra készült verseket napok alatt kellett megírni, letisztázni, kinyomtattatni, cenzúráztatni, majd az íveket a megrendelőhöz eljuttatni, ami valószínűsíti valamely nem túl távoli (Győr, Székesfehérvár, Szombathely), esetleg a legközelebbi, a veszprémi nyomda használatát.¹⁵⁰

(2) Németh József feltételezése, hogy Horváth a bandérium miatt tette ki nemesi előnevét az *Orpheus*ban a zalaikhoz írott vers mögé, nem igazolható.¹⁵¹ Kazinczy folyóiratában „Pálóczy Horváth Ádám”-ként szerepel, ám mivel Horváth, bár fenntartotta e meglehetősen régi nemzetséghez tartozását, másutt nem használta a predikátumot,¹⁵² így nagy valószínűséggel szerkesztői attribúcióról van szó. A predikátum feltüntetése a reprezentációs célra szánt nyomtatványokban, névsorokban jelenthetett rangot, társadalmi presztízst jelző megkülönböztetést

tott *Hol-mi* III. kötetének egyik versében kérte számon a lapszerkesztőkön tévedésüket. Lásd a szövegkiadó jegyzeteit: RMKT XVIII/16, 862–863.

146 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, h., k. n., in *KazLev* I, 507–508.

147 Az általam vizsgált példány a váci piaristák könyvtárából származó kolligátumban található (10. sz.). A nyomtatvány jelzete: OSZK 625.849, lásd még ugyanott: Kny.1790.4°/19.

148 Jelzete: OSZK M 189.452.

149 HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Nemzeti téka (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2009), 20–21.

150 Az út oda-vissza megjárható volt akár egy délelőtt alatt is, hiszen ahogy Horváth egyik levelében Kazinczynak írta: „Veszprémhez Füred két óra”. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. október 5., in *KazLev* I, 477.

151 NÉMETH, „Horváth Ádám, a szabadkőműves...”, 463.

152 A kérdést megnyugtatóan tisztázza: DEÁK VARGA József, „»Pálóczy« volt-e Horváth Ádám?: Heraldikai adalék egy vitatott irodalomtörténeti kérdéshez”, *Turul* 71, 1–2. sz. (1998): 36–38.

is. Egy olyan, népnévi családnév esetében, mint a Horváth, kontextustól függően indokoltta válhatott a „Ns.” előtag vagy az előnév szerepeltetése, akár az adott személy, akár a hatóságok részéről. A nemességet járasonként és településenként lajstromozó nemesi kataszterek például csak elvéve tartalmazták a predikátumokat, így Horváth mint füredi lakos az 1790-es zalai összeírásban egyszerűen „Horváth Adamus”-ként szerepel, mint „Assessor”, azaz táblabíró.¹⁵³ Az 1790-es zalai közgyűlései jegyzőkönyvben, ahol minden tekintélyes főúr és jómódú birtos az előnévvel szerepel, mint „Adamus Horváth Tabulae Judriae Assessoribus” van felsorolva.¹⁵⁴ Ez azt jelzi, hogy saját névhasználatával összhangban a hivatalosság is így tartotta számon. Bár Horváth Decsy munkájában a somogyi alhadnagyok között predikátum nélkül volt felsorolva,¹⁵⁵ a *Hadi és Más Nevezetes Történeteknek* a somogyiak kaposvári fegyvergyakorlatáról és Lengyeltótiiban esett tartózkodásáról beszámoló cikke, mely elsőként közölte a bandérium teljes névsorát, „Palózi Horváth Ádám” néven említette őt (ezt minden bizonnyal valaki a vármegyétől küldte be).

Bizonyos politikai szituációkban, egyes rendi műfajokban felértékelődhetett a származás kihangsúlyozása. Az adott nyomtatvány, illetve terjesztésre szánt kézirat esetében a szerzői és kiadói stratégia részét is képezte a névhasználat: a nyilvánosság előtt a szerzői identitás megjelenítésének eszközeként szolgált, egyúttal nagyban függött a megcélzott potenciális használók körétől is. A zalaiakhoz intézett nyomtatványon „Nemes Horváth Ádám”-ként tüntette fel magát.¹⁵⁶ Azonban a somogyiak nevében írott vers végén egyszerűen a vezetéknevével, sajátkezüségét igazolva jelölte a szerzőséget: „HORVÁTH m[anu] p[ropria]”, s így tett a *Magyar Kurirban* megjelent, a somogyiak nevében, illetve zalaikhoz írott vers esetében is.¹⁵⁷ Hogy a privilegizáltak közösségéhez tartozására egyébként büszke költő ebben az esetben miért tett így, s máskor miért nem, pontosan nem tudjuk. Mindenesetre a zalaiakhoz intézett aprónyomtatványban Horváth rendi státusa demonstrálásával a gyakorlatban az olvasók számára befelé az összetartozás, ki-felé az exkluzivitás tudatát nyomatékosíthatta.

153 Ezt a katasztert 1795-ben hagyták jóvá és hitelesítették. MNL ZML, Nemesi összeírások, Catastrum Nobilium Comitatus Zaladiensis de Anno 1790, tapolcai járás, Füred, 11, hozzáférés: 2020. 09. 03, <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/view/21087/?pg=10&bbox=-1124%2C-2148%2C2404%2C-28>.

154 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. május 19., 280–281.

155 DECSY, A' *magyar Szent Koronának...*, 343.

156 HORVÁTH Ádám, A' *Szala-vármegyei nemes korona örző seregnek Füredről 29-dik majusban hajnalban lett ki-indulásakor* (S. l., S. n., [1790]).

157 „Horváth m[anu] p[ropria]”, illetve „Sig[illum] ut Sup[ra] Horváth m[anu] p[ropria]”

(3) A bandériumokhoz intézett versekben, különösen a korszak alkalmi költészetével összevetve, feltűnő a nemesi csapatokkal kapcsolatban közölt konkrét információk szűkössége, sőt enigmatikussága. Erre magyarázat lehet a szerző poétikai-retorikai döntése, amely számolt a szöveg és a nyomtatványok használatának körülményeivel is. A zalaikkal kapcsolatos szöveg és a röpíves nyomtatvány keletkezésének és használatának elsődleges kontextusát a banderisták füredi tartózkodása és a kollektív reprezentációt szolgáló ünnepélyes katonai gyakorlatai jelentették, melyeken a költő maga is jelen volt, s talán már itt szétosztotta nyomtatványát, de minden bizonnyal elmondta a verset.

Az elsőként röpíves formában megjelent vers címe pontosan meghatározta azt az alkalmat, helyet és időt, amelyre készült.¹⁵⁸ A nyomtatott *Hol-mi* köteteinek összeállításakor viszont Horváth számos személy- és helynevet törölt ki verseiből azért, hogy a szövegek lényegi módosítása nélkül szélesebb kör számára is befogadhatók legyenek.¹⁵⁹ Az 1792-es III. kötet XIII. darabjaként a zalaikkal írott vers a szűkebb alkalmiságtól eloldott címet kapott (*Utra késérő Síp*), alcímként azonban egy apró módosítással megtartotta az eredetét.¹⁶⁰ Ezzel Horváth két évvel az események után megjelent gyűjteményes kötetének olvasói számára is egyértelművé tette az egykori konkrét beszédhelyzetet, a vers keletkezésének és használatának körülményeit, egyúttal a címadáson keresztül valamennyire absztrahált is.

Ez az eljárás illeszkedett a bandériumokkal kapcsolatos verseinek jellegéhez, melyet sajátos kettősség jellemez. Egyfelől általános politikai üzenetük az ország, a nemesi nemzet sorskérdéseivel számot vetve jócskán túlmutatott a keletkezésük apropóját szolgáltató alkalmon és az így megszólítottak körén, s minden politikában tájékozott korabeli olvasó számára világos kellett legyen. Másfelől egyes részleteik, a kívülállók számára aligha érthető helyi jellegű, illetve Horváth költészetére jellemző utalásaik, metaforáik némi „ezoterikus” jelleget kölcsönöztek nekik.

A zalaikkal írott vers és a röpíves nyomtatvány elsődleges célcsoportját és nyilvánosságát a Füreden tartózkodó megyei banderisták, s ott az ünneplésben, illetve a savanyúvíznél tartott hajnali parádén szemlélőként résztvevő helyi-

158 HORVÁTH Ádám, „A' Szala-vármegyei nemes korona őrző seregnek Füredről 29-dik majusban hajnalban lett ki-indulásakor”, in RMKT XVIII/16, 409–411. E nyomtatvány, illetve a *Kurir*-ban és a nyomtatott *Hol-mi*-ben található szöveg egyaránt május 29-ei dátummal jelent meg, míg az *Orpheus*-ban nyilvánvaló elírás, május 26. szerepel. Vö: *Magyar Kurir*, 1790. július 2., 22. sz., 780–782; PÁLÓTZI HORVÁTH Ádám, „A' Szala vármegyei korona-őrző nemes sereg' Budára indulásakor. Füred Iker 26dikén, 1790.”, in *Első folyóirataink: Orpheus*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Források, 222–223 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2001).

159 TÓTH, „Bevezetés”, 40.

160 HORVÁTH Ádám, „Utra késérő Síp”, in *Hol-mi III.*, 519.

ek képezték,¹⁶¹ akik számára ismerősek lehettek a „belső” utalások. E költemény az *Orpheus*on keresztül érte el a szélesebb literátus nyilvánosságot, ugyanakkor a megjelenés új kontextusában feltehetően a szerkesztő, Kazinczy három magyarázó lábjegyzetet is fűzött egyes homályosnak tartott pontjaihoz. Feltehetően azért közölte jegyzetekkel a szöveget, mert tartott attól, hogy az inkriminált helyek önmagukban egy olyan, csak a beavatottak rendelkezésére álló előzetes tudást feltételeznek, amely nélkül a költeményt már nem lehetett volna az elvárt – a szerkesztői és a szerzőnek tulajdonított intencióknak megfelelő – módon olvasni.

A „testvériség ünnepe”

A zalai bandérium volt az egyik résztvevője a Keszthelyen megtartott, ún. „testvériség ünnepének”, mely egyedülálló eseménynek számított az 1790-es nemesi koronaőrző csapatok történetében.¹⁶² Nemcsak a korabeli hírlapok tudósítottak róla, de a zalai sereghez intézett munkájában Horváth is megverselte. Az ügy politikai érzékenységet mutatja, hogy vonatkozó sorait az 1792-es kiadás cenzora egy az egyben törölte. E sorok egyfelől a megyei banderistákat és a megyei nemességet emlékeztették a tíz nappal korábban történetekre. Másfelől Horváth „okkasionális” költészetére jellemző módon (s ellentétben a költemény ezoterikus tendenciáival) közérthető formában összefoglalták az ünnepség menetét, egyúttal határozott interpretációt közvetítettek annak politikai-alkotmányos jelentőségéről, ami a versnek az *Orpheus* és a *Magyar Kurir* hasábjain történt utánközlésén keresztül a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált.

Az 1790 elején a török háború miatt Szerbiában állomásozó Graevenhuszárrezred két osztályát karhatalomként Pest-Budára rendelték a közelgő diéta biztosítására; e részleg parancsnoka gróf Festetics György alezredes volt.¹⁶³ Festetics mint főrend a március 29-én kelt regálissal személyesen is meghívást kapott az országgyűlésre, amíg a megyétől távol tartózkodott, a magyarországi eseményekről János öccse tájékoztatta. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a március 15-én, Zalaegerszegen tartott közgyűlésen már személyesen vett részt,¹⁶⁴ nem sokkal később pedig 1500 forintot ajánlott a bandérium költségeire, ami a második

161 Füreden nagyszámú nemes élt: 1785-ben 100 főt, a férfilakosság 17%-át tették ki: *Balatonfüred és Balatonarács...*, 221.

162 Összefoglalását: *A magyar jakobinusok iratai*, kiad. BENDA Kálmán, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952–1957), 1:XIV; KURUCZ, „Kényszer és szolgálat”, 1359–1361.

163 Vö. REISZ T. Csaba, „Egy elveszettnek hitt önéletírás – Lipszky János emlékirata”, *Fons* 1. 1. sz. (1994): 52–78, 59.

164 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. március 15., 89.

legnagyobb hozzájárulást jelentette. A két Festetics testvér „tudatos előkészítő munkájának” köszönhető, hogy a Budára tartó Graeven-huszárok május 18-án Keszthely határában ünnepélyesen találkoztak a gróf Fekete fővezérsege alatt álló, de Festetics János kommandírozta megyei bandériummal.¹⁶⁵

Tulajdonképpen egy kétnapos ünnepségről volt szó. A zalai bandérium május 14-étől Keszthelyen táborozott, „hogy magát fegyverben ’s lovaglásban egygyütt gyakorolhassa”. A „Jelentések könyve” szerint 17-én, délután 4 órától „az N. Banderium Pisztolokkal, mellyek Töltésére az Hadi Számadónál megh fognak jelenni, Tarsol, és Csótár nélkül ki fogh lovagolni”.¹⁶⁶ A *Hadi és Más Nevezetes Történetek*ben megjelent beszámoló szerint 18-án „egy mértföldnyire”, „muzsika szó ’s lobogó Zászló alatt” kimenve a városból tiszteletét tette a huszárok előtt. „Ezen kedves hírnek vételére” a Graeven-huszárok két osztálya, elején a tisztikarral, „fél négy szeg formára állott”, kivont karddal és „hadi pompával” köszöntötte a koronaőrző sereget. Ezt követően gróf Festetics János a bandérium nevében „szívre ható Beszéddel idvezlette” a két osztálynyi huszárt, hangsúlyozva a török háború során „ditsőségessen hartzolt Magyar Bajnokok” iránt tanúsított „szeretetét ’s tiszteletét”. Erre alezredesi minőségében testvére, György „rövid, de igen fontos és gyönyörű hathatós Köszönettel” felelt. Ezután Skaricza őrnagy a huszárokat trombitaszóval menetbe parancsolta, majd muzsika kíséretében oly módon indultak meg a csapatok, hogy mintegy kíséretet nyújtva a bandérium egyik fele a Graeven-lovasság előtt, másik fele mögötte haladt. Keszthelyen „a’ ki tsődült nép” nagy örömmel fogadta a magyar huszárokat, azért is, mert „mind tsak Német Katonáknak adott ekkoráig szállást”. A bandérium aznapi „Parulája Greven, és Keszthely” voltak.¹⁶⁷

Május 19-én reggel 9 órától Spissich alispán előlülése alatt ünnepélyes közgyűlést tartottak, ahol a szomszéd vármegyékből is számosan megjelentek, jelen volt a Graeven tisztikar egy része, továbbá Festetics György és János mellett Imre testvérük is.¹⁶⁸ Itt meghatározták a nemes bandérium reguláit és az esküformulát, majd résztvevők a banderisták kíséretében kimentek a templomnál felállított kápolnasátorhoz, ahol Rosty apát és több egyházi személy várta őket. A téren felállt a bandérium és a huszárok egy szárnya „egész parádében”, az apát felmondta a csapat előtt magyarul az esküformulát, melyet azok elismételtek, majd kardot rántva, *Te Deumot* énekelve áldást vettek. Végül mozsarak durrogásától, dob- és trombitaszótól kísérve visszatértek a gyűlésre. Az aznapi parola kiadásán, mely „Leopold” és

165 KURUCZ, „Kényszer és szolgálat...”, 1360.

166 MNL ZML IV.1.i. 2. dob., 6. sz. Jelentések könyve.

167 Uo.

168 Az ünnepség menetének hivatalos leírását lásd: MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. május 19., 285.

„Szabadság” volt, a megyei karok és rendek is részt vettek. Festetics György felesége, Sallér Judit ebédet adott, este pedig „magyar Tántzot”, melyen a Graeven tisztek és a banderisták mellett a városban összegyűlt nemesség is részt vett.¹⁶⁹ A „Jelentések könyve” a parolákon kívül szinte semmilyen információt nem közölt, a május 21-én kiadott jelszavak azonban önmagukban is beszédesek. A „Spissich” az alispánra utalt, míg a „Phyadelphia”, azaz az újszövetségi görög *philadelphia*, ’testvérszeretet’ a két Festetics fivér, illetve a bandérium és a magyar huszárezred viszonyára vonatkozott,¹⁷⁰ ugyanakkor szabadkőműves konnotációkat is megengedett.

A megyegyűlésen a követekkel és másokkal együtt Festetics György és Imre is „a törvényes uralkodónak és az országnak megfogadandó” hűségesküt tettek.¹⁷¹ Kurucz György szerint ez katonaként és főrendként nyilvános állásfoglalást jelentett az udvar esetleges megvesztegetési kísérleteivel szemben, az alsótábla törekvései mellett, s ezzel tulajdonképpen a diéta felsőbbbségét ismerték el a dinasztiaával szemben. Festetics Györgyöt az ünnepségen való részvételéért felettese, Vinzenz von Barco tábornok megfeddte, de sikerült elsimítania az ügyet. Nem sokkal később Pest-Budáról olyan hírek érkeztek Bécsbe, hogy banderista egyenruhában jár (bár hivatalosan nem volt tagja az alakulatnak) és testvéreivel együtt erőteljesen hazafias magatartást tanúsít.¹⁷²

Kurucz szerint a találkozó „fontosságát az adta, hogy választ adott arra a kérdésre, vajon nemzeti hadsereg hiányában a rendi törvényhozó hatalommal szemben az idegen dinasztia mellett állnak-e ki a magyar sorozású ezredek, vagy pedig számítani lehet támogatásukra, ami komolyan növelhette a nemesség önbizalmát az elkövetkező országgyűlés előtt”.¹⁷³ A találkozót a kortárs Horváth is önmagán túlmutató szimbolikus jelentőséggel ruházta fel, összhangban az azt megszervező Festetics testvéreknek és a megyei elitnek az eseményekről alkotott értelmezésével. Költeményében az ünnepségen részt vevő két típusú fegyveres testület komplementer feladatköreit is elhatárolta. Míg a Graeven-husárok által reprezentált – s így módon nemzetiesített – magyar ezredek „örzik jó Anyánkat, édes Magyar Hazánkat”, azaz honvédelmi szerepet töltenek be, addig a banderisták feladata elsősorban civil-politikai: az egyéb alkotmányos biztosítékokkal együtt szerződéses jelleget öltő koronázást mint „szövetség” zálogát”, azaz „Nemzeti koronánkat” védelmezik. A vers magával az ünnepséggel és annak jelentőségével kapcsolatban a következőképpen fogalmazott:

169 *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, II, 1790. május 28., 674–678.

170 MNL ZML IV.1.i. 2. dob., 6. sz. Jelentések könyve.

171 MNL ZML IV.1.a. 35. köt., 1790. május 19., 281, 285.

172 KURUCZ, „Kényszer és szolgálat...”, 1360–1361.

173 Uo., 1360.

Midön a' Gréven fíjait Keszthelyre sijettette
FESTETITS GYÖRGY, – 's e' zászló-alyt JÁNOS Öttse vezette.
És ékes magyar beszéddel mind ketten meg-mutatták,
Hogy Isteni tsuda-képpen már az egek meg-adták,
Hogy nem lakatúl van vetve a' hadi nép reátok,
Hanem a' Magyar Nemes Rend, 's a' Katona, Barátok.¹⁷⁴

Hogy a megyei vagy városi civil fegyveres alakulatok mellett katonai tiszteletadást biztosítva egy-egy helyben állomásozó reguláris katonai egység is részt vett a rendi reprezentáció ünnepélyes alkalmain – például 1790 februárjában a koronát Bécsből Budára kísérő menet egyes állomásain – bevettnek számított a korszakban. Ám ezúttal nem pusztán erről volt szó. Az ünnepélyes találkozó az érdekközösségnek abban a tágabb kontextusában nyeri el a jelentőségét, amit a megyék és a magyar ezredek tisztjeinek közeledése, illetve az utóbbiak részéről a magyarországi kiegészítésű alakulatok nemzetiesítésével kapcsolatban megfogalmazódó igények jelentettek.¹⁷⁵ A Graeven-ezred Budára küldött lovasosztályait tehát Festetics a magyar érzelmű tisztikar törekvéseivel összhangban a zalai jómódú birtokos nemesség ellenzéki irányvonalával konvergáló politikai célok érdekében használta fel. A magyar hivatali nyelvhasználat mellett elkötelezett Horváth a versben maga is kiemelte, hogy az alakulatok élén álló két Festetics testvér – tethjük hozzá: demonstratív módon és a két alakulat számára egyaránt érthetően – magyar nyelvű beszédekkel köszöntötte egymást és a csapatokat, ezzel mintegy jelezve az anyanyelv jelentőségét a hivatalos politikai és katonai kommunikációban. Horváth verse tehát a találkozó jelentőségének tudatosítása kapcsán a katonai rendként megjelenő magyar ezredek a dinasztia által nekik szánt karhatalmi funkciójuk helyett nemcsak honvédelmi feladatkörrel ruházta fel, de egyúttal a nemesség politikai törekvéseit támogató belső szövetséges szerepével is.

174 RMKT XVIII/16, 410.

175 A magyar tisztok elégedetlenségének radikális hangvételű eredménye a brahováai táborban kelt folyamodvány volt, melyet a diéta előtt június 18-án mutattak be. Június 28-án a Graeven-ezred főtisztjei, egy Laczkovics János által írt, majd július 5-én egy másik, az előbbinél mérsékeltőbb szellemű, részben praktikus szempontokat érvényesítő beadványt juttattak el az országgyűléshez, melyet Festetics György szövegezett és Laczkovics javított. Ez a magyar katonaság sérelmeit sorolta fel és javaslatot tett orvoslásukra is (béke idején az ország területén való állomásozás, magyar származású tisztek alkalmazása, magyar vezényleti nyelv). Lásd: *A magyar jakobinusok iratai*, 1:XIV–XV, XLIV; a vonatkozó dokumentumok (15. sz.): 207–258.

Nemesi-nemzeti alkotmányos-politikai szimbólumok

(Korona)

A Szent Koronával kapcsolatos képzetek kulcsfontosságúak voltak a birtokos nemesi eliteket reprezentáló bandériumok önértelmezésében és az általuk megjelenített alkotmányos-politikai vízióban. Horváth is nagy szerepet szánt ezeknek verseiben, utalásai tágabb kontextusban a rendi politikai gondolkodás 1790 körüli lényegi változásait tükrözik. Péter László hívta fel a figyelmet arra, hogy a modern időkig a „látható korona” (*corona visibilis*) – azaz a korona mint anyagi tárgy – nem „szimbolizált” valamely absztrakt eszmét, hanem értékeket és alapelveket hordozott, „természetfeletti” hatóerőt tulajdonítottak neki, szakrális tárgyként tisztelték. A „látható korona” kultusza a folytonos és legitim politikai autoritás erős hagyományát hozta létre, mely nem tette szükségessé absztrakt politikaelmélet kidolgozását. A „láthatatlan korona” (*corona invisibilis*), azaz a korona mint elvont képzet története alapvetően a királyi hatalomra – az uralkodóra, a király személyére, vagy magára a királyi méltóságra – vonatkozott, egyúttal territorális referenciával is rendelkezett. Werbőczy István *Tripartitum*ában mindössze egy helyütt, inkább a *fidelitas*, mint a *communitas* kontextusában alkalmazta a koronával kapcsolatos organikus metaforát (*membra sacrae coronae*),¹⁷⁶ olyat azonban nem állított, hogy a korona révén a nemesség a politikai hatalomban osztozna az uralkodóval. A metaforában rejlő lehetőségeket a 18. század második felétől az udvar és a rendek is igyekeztek kiaknázni. Az eszme lényegi átalakulása nagyjából 1790-re tehető, de a változás inkább a politikai retorika és a jogirodalom, mint a törvények nyelvének terrénján jelentkezett. Ekkortól kapcsolták össze a „Szent Korona tagjai” hasonlatot a diéta jogaival. A metafora kiterjesztése, mely a Szent Korona tagjaiként értelmezett kollektívum körét társadalmilag lefelé kitágította, az adománybirtokok nagyságától, lététől/hiányától függetlenül a nemesség egészét értve rajta, csak a 19. század első harmadának terméke: a politikai jogainál fogva vált valaki a szent korona tagjává. Ez a változás összefüggött azzal, hogy részben Montesquieu hatására a nemesség 1790-re felfedezte, hogy alkotmánnyal rendelkezik, s ennek nyomán II. József uralkodását alkotmányellenesnek minősítette. Amikor hatéves bécsi „fogságát” követően visszatért Budára az ékszer, úgy tekintettek rá, mint a „magyar szabadság” támasztékára. Az egymással megkülönböz-

¹⁷⁶ *Tripartitum*, I. rész, 4. cím, 1 §.

tethetetlenül összefonódott látható és láthatatlan korona elkezdett egy új fogalmat jelölni: a magyar nemzet alkotmányának palládiumává vált.¹⁷⁷

Horváth zalaiaiakhoz írott versében az „annyiszor kint bujdosot” látható korona, a „[n]agy”, illetve „szent kints”, mindenekelőtt mint „zálog”, a nemesi nemzet ősi szabadságának „arany záloga” jelent meg, azaz maga a tárgy szolgált az alkotmányosság garanciájaként. Néhány sorral később, ugyanezen gondolatot továbbszöve, a látható koronát – a magyar ezredeket (tulajdonképpen a hiányzó nemzeti katonaságot) megtestesítő két osztálynyi Graeven-husár és a banderisták által közösen megült keszthelyi ünnepséget felelevenítve – már mint a „szövetség” zálogát” említette. Ezen a Szent Koronával történő, az eskün és a hitlevélen keresztül törvényesnek számító koronázás mint az uralkodóval kötendő szerződés biztosítékát érthetjük. A költeményben a diéta biztosítására a vers megszületésének idején már Budára ért huszárok („Márs’ tábori magzatai”) a városba tartó banderistáknak mintegy irányt mutatva „már tudják; – meg-tanúlták”, hogy „mit zálogol e’ szent kints”: a retorikailag elhallgatással (*reticentia*) nyomatékosított békét. Horváth a katonaság közvetlen török háborús tapasztalatára utalva, a külső háborús helyzet analógiáján keresztül ragadta meg az elkerülni kívánt, legszükségesebb esetben fegyveres erőszakba torkollható belső konfliktushelyzetet.

A somogyiak nevében a „Békesség Angyalához” intézett „felelet” a zálogmotívumot már egy másik értelemben használta. A korona Szent Istvánhoz fűződő kapcsolatával és pápai származásával a „Szilveszter-bullára” utalva a protestáns Horváth a korona mint tárgy korabeli katolikus jellegű eredetnarratíváját idézte fel.¹⁷⁸ Ezzel nem annyira a királyi hatalom és a római katolikus egyház közötti kapcsolatra vagy a magyar királyok „apostoli” mivoltával kapcsolatos vitára utalt. Inkább történeti dimenziót adott a Szent Koronával történő koronázásra mint az uralkodói legitimáció feltételére hivatkozó alkotmányos érvelésnek:

177 PÉTER, „The Holy Crown...”, 65–67. Vö. Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, ford. TROSTOVSKY Gabriella (Pannonhalmi: Bencés Kiadó, 2009), 40–59, 71–76.

178 Uo., 293–323. Az „apostoli” királyi mivoltot és a magyar koronát csak 1625-öt követően hozták kapcsolatba egymással, a kérdés politikai tétje a Habsburg királyok főkegyúri joga volt. Az ún. „Szilveszter bulla” – hamis – szövegének közreadása 1644-ben fontos lépést jelentett a vitában, ami beépült Révay Péter koronáról szóló könyvének 18. századi kiadásába (aki persze még nem ismerhette a hamis bulla szövegét, hisz 1622-ben meghalt), s így a kor irodalmi nemességének történeti tudásába is.

Hanem tart egy Kintset Országunk' teteje,
 Mellytől fénylett minden Szent 's jó Király' feje.
 Egy Kintset; a' mellyet Zalogúl adának
 Romábúl, Országunk első Királyának,¹⁷⁹

A veszprémi bandériumot hívogató költeményben, mely a három közül a legkésőbbi, a diétán összegyűlt rendeket, a nemes országot jelképező, megszemélyesített Buda „arany kintse”, azaz a korona őrzésére hívogatja a banderistákat, mintegy előre dicsőséget, jó hírnevet ígérve erényes tetteik jutalmául („ditsőség ott örökös egy zalogot őrzeni”).

(A veszprémi bandérium és az etnicizált nemesi nemzet normája)

Horváth a veszprémiekhez az őket hívogató Buda nevében intézte versét, minden bizonnyal már somogyi banderistaként, Pest-Budáról. A koronaőrök naplója szerint a Lengyeltótitól Budáig pihenőnap nélkül vonuló somogyiak június 21-én délután érkeztek a városba, éppen amikor a nyolc napig szemlére kitett koronát Szatmár bandériuma kíséretében visszaszállították őrzőhelyére, melynek apropóján ők is sorfalat álltak. A veszprémi bandériumot a megye főispánja, gróf Esterházy Imre a megyegyűléseken és Budáról írott leveleiben szép szóval vagy fenyegetéssel igyekezett visszatartani. A megyei sereg azonban felment Budára, ott július 31-étől augusztus 8-áig Szepessel felváltva őrködött, majd szolgálata utolsó napján Márki Sándor szavaival élve „különös buzgósággal s talán a főispán ellen való tüntetésül” az egész bandérium kiállott.¹⁸⁰ A költemény tehát valamikor június 21. után és július 31. előtt keletkezhetett.

A *Hol-mi* III. kötetében a vers cenzúrázva jelent meg, azonban a cenzor vagy nem volt eléggé szemfüles, vagy nem tartotta politikailag érzékenynek azokat a sorokat, melyek egyértelműen a szervezés körüli bonyodalmakra, azaz feltehetően a főispán ellenállására és a tehetős megyei nemesség szűkmarkúságára utaltak:

Ti vagytok kik némellyeknek majd tsak nem ellenére,
 Sok szoros erszényűeknek világos szégyenére
 Meg-mutattátok, hogy munkás az a' Nemes indulat
 Melly törökös 's nem be óltott Magyar szívekben mulat, [...] ¹⁸¹

179 RMKT XVIII/16, 413.

180 MÁRKI, „A koronaőrző nemesek...”, 342.

181 HORVÁTH, „XV. A' Veszprém Vármegyei Nemes Sereghez. Szóll Buda.”, in RMKT XVIII/16, 520.

Horváth költeménye további adalékot szolgáltat azokról a politikai feladatokról, melyek teljesítését a nemesi mozgalmon belül a koronaőrző csapatoktól várták. A vers országos projektként tekintve a koronaőrzésre azt követelte meg a néhány tucat főből álló bandériumoktól (Decsy szerint a veszprémieknél mindössze 15 alhadnagy és 5 főtsízt szolgált),¹⁸² hogy azok Budán megjelenve saját megyéjük politikai cselekvőképességét, patriotizmusát és egységét reprezentálják a városban összegyűlt diéta, illetve más megyék csapatai felé. A bandériumoktól összességükben mintegy ugyanezt várta el a koronázás előtt álló fejedelem, II. Lipót felé. Ennek az érvelésnek a keretei között egy-egy bandérium felállítása és Budára küldése olyan sajátos reprezentációs eszközként és gyakorlatként jelenik meg, mely alkalmas arra, hogy hatékonyan mutasson fel egy kívánatosnak tartott aktív politikai beállítódást annak „felnagyításán” keresztül. Illetve a politikai érdekellentétek, valamint a karok és a rendek egy részének az üggyel kapcsolatban tanúsított politikai közömbösségének „eltakarásával”:

Betsűli a' buzgóságot a' Nemes Fejedelem,
 Tudja a' sok gyermek' Atyja, mi a' Haza-szerelem? –
 Jertek-fel vitéz gyermekim! Hazátok' ditsőségét
 Nagyíttátok, 's takarjátok sokaknak hidegségét
 Mutassátok-meg Budának ha tsak tízen huszan-is
 Hogy eddig is mindég készek voltatok, mint mostan is, [...]¹⁸³

A vers egy pontján Horváth túl is lépett a látható koronára tett utalásokon: Veszprém megyét illetően a *Hármaskönyv* organikus metaforáját a rendi nemzetet alkotó magyar nemesség etnikailag exkluzív, már a hagyományos eredetközösségi fikciót meghaladó értelmezésével összekapcsolva használta („koronám tagjainak”).¹⁸⁴ Horváth érvelése mutatja, hogy a nemességgel azonosított magyar nép (*populus*) eredetének sokáig meglehetősen rugalmasan értelmezett fikciója, mely a rendi nemzetet etnikai jelleggel ruházta fel, s szintén megtalálható volt már Werbőczynél,¹⁸⁵ 1790 körül hogyan vált a korona-tagság képzetével és a nemzet-karakter attribútumaival (nemzeti viselet, nyelv, törvény, szokások és erkölcsök)

182 DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 341.

183 RMKT XVIII/16, 520.

184 Az, hogy a fogalmat Horváth milyen mértékben terjesztette ki a Werbőczy által az „egy és ugyanazon szabadság” fikciójával jogaikat tekintve egyenlőnek nyilvánított főrendeken és a jómódú donációs nemességen túl, a vers alapján nem állapítható meg.

185 TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona...*, 81–82.

együtt az „ősi alkotmányossággal” összefonódó nemesi nacionalizmus integráns alkotóelemévé.¹⁸⁶

A Werbőczy-féle organikus metafora és eredetközösségi narratíva összekapcsolásával Horváth – negatív értelemben, a „tót” lakosság hiányára utalva – igyekezett kiaknázni a nemesi nemzet etnikai karakterére vonatkozó elképzelésekben rejlő potenciált:

Ti! ti koszorúzzátok-meg a' Veszprémi Várfalat,
 Hogy nem maradt Megyetekben annyi Tót Árpád alatt,
 Melly úgy meg-kortsosíthatná jó Magyar véreteket,
 Hogy koronám tagjainak ne is tartson titeket.¹⁸⁷

A bandériumot Budára hívogató költemény négy sorában található történeti argumentáció a honfoglalásra tett utalással Veszprém mint Árpád leszármazottainak birtoka, egyúttal az egyik legrégebbi alapítású megye lakosságának (főként nemességének) etnikai homogenitását mint értéket mutatta fel. Ahogy arra nem sokkal később Decsy is utalt – Horváth történeti érveléséhez nagyon hasonló módon –, Veszprémet a bandérium felállítására mintegy a megyék közötti történeti elsősége is kötelezte. A részvétel elmaradása „[v]alósággal örökös gyaláztatja is szolgált volna egy olly megyének, melyben a' Scythiából ki jött valóságos Magyarok lsőben meg telepedtek, mellyet *Árpád* Hertzeg tulajdon örökségének választott, és a' mellynek kebelében is lakott”.¹⁸⁸ Az, hogy Horváth a „Tót”-okon, kikre utalt pejoratív éllel, pontosan mely etnikai csoportot, csoportokat érthetett alatta, a versből nem derül ki. A korszakban a szó jelenthette általában a szláv népet, specifikusan ezek egy részét, a Vas és Zala megyei délszlávokat (a vendeket és a muraközi uradalom horvát lakosságát), a horvátországi megyékben élő kaj-horvátokat („káj kavác”), a Szlavóniában (közkeletű korabeli elnevezéssel „Tót Ország”) élőket és a felső-magyarországi nyugati szlávokat, azaz a mai szlovákok elődeit is, míg a 19. század során végül jelentése az utóbbira szűkölt.¹⁸⁹

A veszprémiekhez írott versben az országot, a nemesi nemzetet mint politikai közösséget normatív módon etnicizáló elgondolás a nemzettel azonosított nemességre nézve kontrasztív és restriktív módon jelent meg. Ennek értelmében a „jó magyar vér” korcsosodásának képzete végső soron a koronatagság, azaz a politi-

186 BARKER, „»Resurrecting the Past...«”, 71–72.

187 Uo.

188 DECSY, *A' magyar Szent Koronának...*, 339.

189 Részletesen lásd: MELICH János, „A tót népnévről”, *Magyar Nyelv* 25 (1929): 321–328; illetve DÉCSY Gyula, „»Tót« szavunk jelentéstörténetéhez”, *Új Látóhatár* 14/22, 4. sz. (1971): 393–400.

kai közösség kétségbevonását és elvesztését implikálta. Az ország lakosságának, illetve azon belül a nemességnek az etnokulturális különbségeire tett utalásoknak a zalaikhoz és a somogyiakhoz írott versekben nincsen nyoma.

(A „hajnal”-metafora és a politikai időszemlélet)

Horváthnak a korona hazahozatalával, a koronaőrzéssel, illetve az országgyűlés kezdeti szakaszával kapcsolatban megjelent politikai verseiben rendre feltűnt az időszakjelölő „hajnal” metaforája. Ezt a metaforikát használta Darvas Ferenc egykori nógrádi alispán, helytartósági tanácsos 1790 márciusában több helyütt – majd az *Orpheus* második kötetének májusi nyitó darabjaként¹⁹⁰ – megjelent verse is, mely a „Magyar! hajnal hasad...” incipittel kezdődött. Horváthra a zalaikhoz és a somogyiak nevében írott, illetve az év fontos későbbi politikai eseményeit (nádorváltás, koronázás) megverselő költemények írásakor Darvas verse, de általában a koronával kapcsolatos politikai költészet mintái is hatással lehetnek.¹⁹¹ Bár e motívumot már 1790 előtt is használta, akkor még szabadkőműves kontextusban, a beavatási rítus revelatív személyes élményét hangsúlyozva tette ezt („ARIONNAK’, ki született vak vala, / Fel támadt már a’ fényes nap’ hajnala”).¹⁹² A „Hajnal” mint többrétegű költői kép, természeti és politikai jelentése mellett a beavatottak számára – s a megyei elitek és a banderisták között bőven akadtak páholytagok – szabadkőműves konnotációkat is kelthetett.

A „hajnal” a zalaikhoz írott versben egyfelől klasszikus mitológiai reminiscencia: a bandérium számára a nemesség vitézi erényeit jelképező „Márs” mint „vezető” mellett a Napot minden reggel a horizont fölé vezető, a koronaőrző csapatnak „út-mutató” Éosz-Aurora istennőre mint megszemélyesített természeti jelenségre utalt (ennek ábrázolási konvencióit idézte a „szárnyait tsattogattja” jellemzés is). A vers a megszemélyesítést szorosan a konkrét helyzetre adaptálta, ugyanis a zalai bandérium Füreden ténylegesen hajnali négy órától tartott parádét, majd ezt követően indult tovább napkeletre, Veszprém felé. Másfelől viszont a konkrét alkalom kapcsán játékba hozott „hajnal”, illeszkedve a politikai költészet fent említett vonulatához, egyúttal jóval több is volt perszonalizált természeti

190 DARVAS Ferenc, „Hazaifüi intés. 1790”, in *Első folyóirataink: Orpheus*, 155.

191 Ugyane szóképet használta Csokonai Vitéz Mihály Darvaséval azonos kezdősorú költeménye, továbbá Demeter Jánosnak a szatmári bandérium június 13-ai Pestre érkezését üdvözlő verse is. Lásd: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei: Költemények 1: 1785–1790*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), Csokonai verse: 65, jegyzetek: 602–609.

192 Vö. CSÖRSZ, *Testvér – testvérek...*; HORVÁTH Ádám, [XXXVI.] *Fantazia*, in RMKT XVIII/16, 603–605; HORVÁTH Ádám, *Arion*, in uo., 611.

ti képnél. Jelzős szerkezetben mint metafora a zalai („Szabadságod’ hajnala”) és somogyi („a’ bódog Szabadság’ hajnala”) koronaörzökekkel kapcsolatos versekben csakúgy, mint a „rövid tudósító Levél”-hez csatolt versben, az immár egyes számú főnévvel a nemesi nemzet mint politikai közösség („Magyar”) ideális állapotára vonatkoztatott „szabadság”, a *libertas* helyreállításának ígéretét hordozta. Bár az alkotmány kifejezést a szerző sem itt, sem másutt nem használta a fogalomnak a magyar politikai nyelvben, jelentős részben külföldi hatásra épp az 1790–91-es diéta körül meghonosodó modern értelmében (azaz ekkortól nevezték így törvényeik, szabadságaik, kiváltságaik, szokásaik stb. összességét), de mindkét versben megjelent az „ösi szabadság” jelzős szókapcsolat, mely onomasziológiai értelemben a nemesi nemzet „ösi/régi alkotmányának” lényegére utalt.¹⁹³

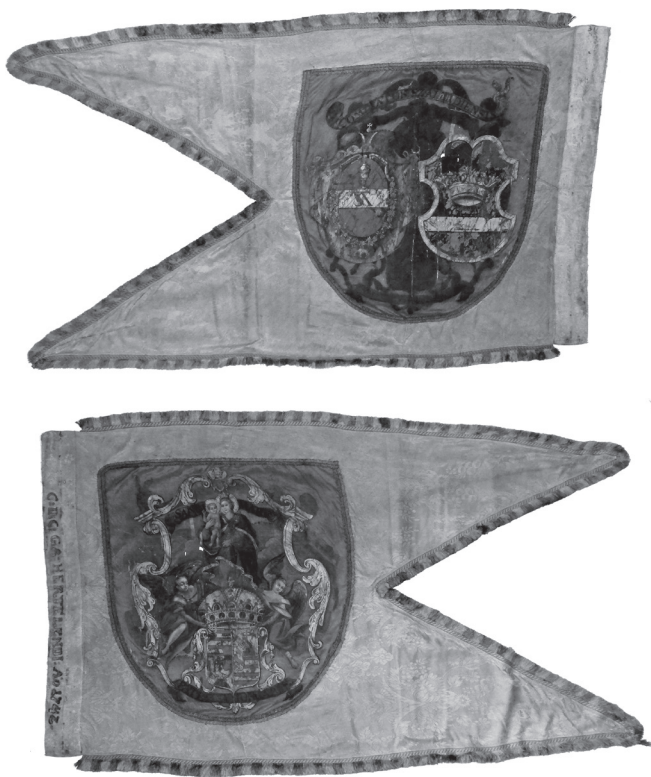
A két, bandériumokkal kapcsolatos versben a metafora más csillagászati képekkel (hold, csillag) együtt allegorikussá kiterjesztett használatát magyarázhatja a polihisztor költő asztronómiai érdeklődése, egyúttal a szabadkőműves szimbolika hatása ez esetben is valószínűsíthető. Ennyiben e sorok a Horváth által az 1789-re jövendőlt üstökösrel kapcsolatos hírek cáfolataként írt, s a török háború kimenetelét latolgató politikai tartalmakat is hordozó költeményei folytatásának tekinthetők.¹⁹⁴ A „szabadság” hiányával jellemzett közelmúltat a somogyiak nevében írott versben Horváth az asztronómiai-természeti metaforikán belül maradvá a „terhesült fellegek” és a „setét” beborított égbolt képeivel jellemezte. A „hajnal”-al bekövetkező változást a szabadság hiányaként – azaz a központi kormányzatnak a nemzet szabadságát korlátozó intézkedéseivel – és a török háború fenyegetésének árnyékában megélt közelmúlttal állította szembe. Az éjszakahoz tartozó „Hóld”-at Péterffy Ida és a szövegkiadó jegyzetei nyomán az ország számára katonai fenyegetést jelentő, hanyatló Török Birodalom metonímiájaként azonosíthatjuk,¹⁹⁵ mely a zalaiakhoz írott vers szerint „noha fényes és erős szarvú vala”, a nemzet szabadságának visszatértével „[e]l-tünik”.

Ahogy mindkét költeményben a hold, úgy a nemzeti jelképek szimbolikáján alapuló névcseré a somogyiak nevében írott feleletben a csillagok között ülő, szarvával keblébe öklelő „erőtlen hóldat” lábával tapodó „Szent Szüz” (csillag) képe is, mely Magyarországra utalt, s vallási, katolikus felekezeti szimbólumként megidézte Szűz Mária mint *Patrona [Regni] Hungariae* barokk ikonográfiai

193 Vö. PÉTER László, „Montesquieu paradoxonja a szabadságról és a magyar alkotmány, 1790–1990”, in PÉTER, *Az Elbától keletre...*, 342–354, 344. Lásd még: MIRU György, *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben* (Budapest: L’Harmattan Kiadó–TIT Kossuth Klub, 2015), 17–22.

194 PÉTERFFY 1984, 54–62.

195 RMKT XVIII/16, 830.



Zala vármegye fecskefarkú inszurrekciós lovassági zászlaja, 1742, festett selyemdamaszt Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, Történeti tárgyak gyűjtemény, ltsz. TOT.1950.6.6.1

konvencióit és az ehhez kapcsolódó kultuszt.¹⁹⁶ Ennek külön aktualitást adott, hogy a jelkép különféle konfigurációkban a bandériumok újonnan készítettet vagy az 1740-es évek nemesi felkeléseiből örökölt zászlóin is megjelent. A somogyiak régebbi zászlóján „egy felől a’ Bóldogságos szűznek képe, más felől pedig a’ Vármegyének tzimere tündöklött”,¹⁹⁷ de hasonló elrendezésű, szintén egykori inszurrekciós zászlót használtak a zalaiaiak is.¹⁹⁸

196 Épp ekkoriban, az 1780-as évektől volt legnépszerűbb a *Mohács, Mohács, régi vérontás helye* kezdetű, ponyván is kiadott, valószínűleg dunántúli eredetű ének, amelynek záró szakasza a Holdon taposó Szűzanya képével a törökök fölötti új győzelmekre is utalt, vö. RMKT XVIII/14, 1. sz.

197 DECSY, A’ *magyar Szent Koronának...*, 342.

198 MOLNÁR András, *Zala megye pecsétje és címere 1550–2010* (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2011), 16–17.

Az országot érintő politikai változásnak és a nemesség fokozódó optimista várakozásainak a közelmúltat, a jelent és a közeljövőt egy napként átfogó allegorikus ábrázolását Horváth a Lengyeltótiban esett ebéd alkalmával „ad formam” egy jól ismert, Vergiliusnak tulajdonított epigrammára írt versében teljesítette ki.¹⁹⁹

Kies vólt a' hajnal, fényes a' Nap délben,
 Ne szakadj szép remény! mind estig is félben;
 Fényes ég! felhőtől ójjad kárpitodat,
 Tisztába vezesd-le gyönyörű napodat.
 Hogy a' reménységet a' várt jó kövesse,
 'S a' Magyar a' napot nyugtán dítserhesse.²⁰⁰

E versekben a hajnal-metafora nem annyira a régihez való ciklikus visszatérést, sokkal inkább – hasonlóan a szabadkőműves beavatás élményének megfogalmazásához – valami újnak a kezdetét hangsúlyozta. Horváth zalaiakhoz írott versének végkicsengése, akárcsak a toponári lakomára írott költeményének vonatkozó sorai („Vallyon ki vár tovább, 's mit ád vatsorára? / Kinek megyünk Budán, 's minek a' torára?”) egyértelműen a jövőre irányultak. Reinhart Koselleck „nyeregidő”-tézise nyomán úgy fogalmazhatunk, hogy a vers a korabeli politikai szereplők azon alapvető élményének adott hangot, amit a tapasztalatok terének és az ország sorsával kapcsolatos várakozások horizontjának egymástól való eltávolodása jelentett, amely a nem sokkal később kezdődő dietai viták fogalomhasználatában is kimutatható.²⁰¹ Horváth a zalaiakhoz írott versében – hasonlóan a nemesi mozgalom, s közte a zalai ellenzék hangadóihoz – nem állt meg a hagyományos rendi ellenállás múltra hivatkozó gravaminális szemléleténél, mely pusztán egy korábbi állapot változatlan helyreállítását célozta. De nem állt meg ezen érvelésmód modernebb, a régire hivatkozva a jövőre irányuló változatánál sem. Jóval inkább egy reményteljes, nyitott jövő felé orientálódott, mely a politikai változás és változtathatóság, sőt a haladás képzetét is magában rejtette:

199 „Nocte pluit tota redeunt spectacula mane”. A kor magyar irodalmában népszerű pszeudo-vergiliusi epigramma Augustust hasonlítja Jupiterhez. Horváthnak az aktuális időjárás kapcsán jutott eszébe, hogy a toponári „Fölöstökömöt” a Vergiliusnak tulajdonított sorok nyomán verselje meg.

200 HORVÁTH Ádám, „XXVII. Egy ebédkor Lengyel Tótiban”, in RMKT XVIII/16, 551–552, 552.

201 Ehhez lásd: SZIJÁRTÓ M. István, „A kosellecki »nyeregidő« a 18. század végi magyar politikában”, in *Padányi Bíró Márton emlékezete, szerk. HERMANN István*, 7–24 (Veszprém: Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014).

Meny, meny Nemes Vitéz Sereg! útazz Isten hírével;
 Mig kezét fogsz nem sokára más Megyék' Seregével.
 'S meg-tanúlod, egy nagyobb, 's még nem látott Társaságban,
 Mitsoda? 's még mi lehetne a' Magyar, az Országban.²⁰²

(A veszprémi káptalani levéltár)

A vonatkozó szakirodalom – beleértve a kritikai kiadást – rendre megkerülte a zalaiakhoz írott vers azon öt sorának magyarázatát, melyhez a feltehetően azt kiadó Kazinczy magyarázó lábjegyzetet is fűzött, mivel magában az nyilvánvalóan nem volt érthető már a füredi szemléből csak hallomásból tájékozódó kortárs olvasók számára sem:

'S őrizd – de térj-ki egyenes úadból Weszprém felé,
 Ottan találsz egy szent helyet, nézd-meg azt-is, meny belé,
 A' hová a' Magasságból tsattogó menydörgések
 A' sokszori unszolások 's rémítő ijesztések
 Bé nem hatottak; 's őrzői úgy álltak őrizetet, [...] ²⁰³

A mai olvasóban esetleg felmerülhetne, hogy talán Veszprém vármegye levéltáráról van szó, de az *Orpheus* jegyzete egyértelművé tette, hogy a „Veszprémi Levéltárt őrző káptalan” értendő alatta.²⁰⁴ Mint láthattuk, e káptalan maga is jelentős összeget ajánlott a koronaőrök kasszájába, diétai követei, Rozsos Pál és különösen Zsolnai Dávid (akit Horváth is ismert, korábban alkalmi verset írt hozzá)²⁰⁵ azonban alapvetően a katolikus klérus érdekeit képviselték az alsó táblán.²⁰⁶ Vajon miért ajánlhatta a protestáns Horváth a székeskáptalani levéltár meglátogatását a zalai banderisták figyelmébe? A szerző természetesen a káptalani archívumnak nem a „privát”, hanem „országos”, azaz a hiteleshelyi működés iratanyagát tartalmazó levéltári részére hívta fel a figyelmet. A káptalan illetékessége a veszprémi egyházmegye területére, így Zala vármegye jelentős részére is kiterjedt,

202 RMKT XVIII/16, 411.

203 Uo., 410.

204 A közigazgatás működését ismerő korabeli dunántúli olvasók és hallgatók számára ez egyértelmű lehetett, hiszen a viszonylag fiatal megyei levéltárat épp 1790-ben költöztették vissza Pápáról, s a versben a székeskáptalan levéltára mint a történeti jogfolytonosság intézményi biztosításának, az őrzésnek a jelképe tűnik fel (mintegy a koronaőrző nemesség feladatával analóg módon), mely állandóságot és patinás régi intézményt sejtet.

205 PÉTERFFY 1985, 77–78.

206 Kikelt például az ellen, hogy Pest és Hont megyét három-három követe képviseli, illetve: MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:388; 2:241–242.

ezáltal levéltára számos zalai honosságú nemesi családra vonatkozó, a jogbiztosítás szempontjából kulcsfontosságú iratanyagot is őrzött, közte végrendeleteket (*testamenta secularium*), nemesi birtokokba való beiktatási iratokat (*litterae statutoriales*), adomány-, kiváltság-, osztály-, nemességet igazoló leveleket, nemesi címeresleveleket (*armales, donationales et alia*).²⁰⁷

II. József 1789 tavaszán úgy rendelkezett, hogy a káptalani és hiteleshelyi levéltárakat Budára kell szállítani a feloszlatott ferencesek templomába, ahol az általános adóztatását előfeltételeként elkészítendő telekkönyvekhez fogják felhasználni őket, majd ezt követően visszaküldik őrzési helyükre. Az intézkedés érthető módon kiváltotta a nemesség felháborodását, ugyanis javaik „biztosítékai eddig az oklevelek voltak, amelyeket a családok sokszor több hiteleshelyen is elhelyeztek; a fontosabbakról másolatokat is vettek s ezeket is elhelyezték ugyanott. S most úgy látták, mindezen irataik, féltett biztosítékaik ki lennének szolgáltatva a császárnak, de minden ellenérv, felterjesztés e parancs visszavonására hasztalannak bizonyult”.²⁰⁸ A nagy elégedetlenség nyomán az intézkedést az 1790. február 19-ei rendelet függesztette fel.²⁰⁹ A veszprémi káptalan tehát többek között a zalai nemesség számára nagy fontossággal bíró okleveleket sem adta ki a kormányszerveknek. Horváth földmérőként jól tudta, hogy az ügy milyen fontos a nemességnek. Emiatt tartotta e „szent helyet” a megyei nemességet reprezentáló bandérium számára meglátogatásra méltónak.

(A bagoly motívuma)

Horváth már az 1780-as években propagálója volt egyfajta „szabászati nacionalizmusnak”,²¹⁰ a nemzeti viselet rendi jellegű, autosztereotip nemzetkarakterológiai, egyúttal hazafias – sőt ellenzéki – politikai tartalmakat hordozó reprezentációs használatának, mind saját életformáját, mind költészetét, mind később, a diéta alatt politikai törekvéseit illetően. A koronaőrzőkhöz intézett versei viszont látványosan nem tettek említést sem általában véve a magyar öltözetről és annak 1790 elejével szárba szökkenő divatjáról, sem konkrétan a banderista uniformisokról. Ez talán abból fakadhatott, hogy nem látta szükségesnek az adott megye – Zala, Somogy és Veszprém – banderistáiból álló szűk célközönségei számára hosszan ecsetelni, hogyan néznek ki a saját egyenruháik, zászlajuk, illetve hogy pontosan kikből áll tisztikaruk és legénységük. Mivel a banderista-versek főleg egy isme-

207 LUKCSICS Pál, „A veszprémi székeskáptalan levéltára”, *Levéltári Közlemények* 8, 3–4. sz. (1930): 151–181, 152–168.

208 FÖGLEIN Antal, „A »Conscriptio Josephina« sorsa”, *Levéltári Közlemények* 9, 1–2. sz. (1931): 114.

209 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 2:45–46.

210 A kifejezéshez: MAXWELL, *Patriots...*, 192–193.

rős közösségnek íródtak, e közösség egy elvben egyenrangú tagja által, nem folyamodtak a korabeli rendi költészetre olyannyira jellemző reprezentációs körökhöz. Ellentétben számos, koronaőrzökhöz szóló verssel, Horváth nem kezdett bele az egyenruha színspektrumához társított nemesi érenykatalógus allegorizáló magyarázatába sem.

A megyei zászlókat Horváth ugyan szintén nem írta le részletesen, de magára a tárgyra metonimikusan a *Patrona Hungariae* alakjával utalt. Így tett a zalaiai és somogyiak tarsolyán ábrázolt baglyos címerrel (tulajdonképpen címerképpel) is, amikor kifejtette annak jelentését. A díszes tarsolyok az uniformis egyik igen költséges elemét jelentették.²¹¹ Az 1790-es koronaőrző bandériumok közül összesen négynek a tarsolyát díszítette olyan,

heraldikailag egyszerű címerkép, mely egy hármashalmon álló, csőrében görbe kardot tartó baglyot ábrázolt.²¹² Zala, Somogy és Nyitra vármegyék tarsolyai a leírások alapján lényegében megegyeztek egymással, a soproniaké némileg el-



A Zala vármegyei (?) koronaőrző bandérium „vitézi” (?) tarsolya, 1790
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Egyenruha és Felszerelés Gyűjtemény, ltsz. 85.1.1.

211 A zalaiai Festetics János által Bécsben készített tisztis tarsolyai egyenként 19 forintba kerültek, míg ezek alhadnagyok számára szánt „vitézi” változata 14 forint 30 krajcárba került. Lásd: MNL ZML IV.1.i. 2. dob. 11. sz.

212 A Bálint Ferenc főmuzeológus szíves közlése szerint a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Egyenruha és Felszerelés Gyűjteményében őrzött baglyos tarsoly (ltsz. 85.1.1.) „1984-ben került a múzeumba egy svájci illetőről, aki az NSZK-ban vásárolta egy árverésen”. A tárgy mellé eredetileg egy feljegyzés is volt mellékelve, amely szerint „a Révay(?) család egy tagja viselte Zala vármegye bandériumában 1790-ben”. A zalai bandériumban Révay vezetéknevű egyén biztosan nem szolgált, a zalai proveniencia ugyanakkor ez alapján is valószínűsíthető. A fennmaradt tarsoly Pandula Attila szerint ezüsttel hímzett, Decsy pedig mindhármát arany paszománnyal szegettnek írta le. A különbség valószínűleg a rendfokozatok függvényében eltérő anyaghasználatból fakad. A tárgyat a zalai bandérium felszerelésére vonatkozó információkkal összevetve, valószínűleg az egyik „vitézi” tarsolyról van szó (lásd az előző lábjegyzetet). Vö. PANDULA Attila, „Tarsolyok heraldikája”, *Turul* 80, 2. sz. (2007): 45–61, 3. ábra.

tért: a bagoly fölé egyúttal stilizált (barokk) korona volt hímezve. Sőt a somogyiak két zászlaja közül az egyiknek, melyet e „különös és örvendetes alkalmatosságra” készítették zöld selyemből, az oldalain „a’ Bóldogságos Szüznek képe” és „egy mezitelen görbe kardot szájában tartó bagoly” volt.²¹³ A tarsolyok hasonlósága alapján felmerül, hogy az illető megyék talán a motívumot esetleg egymásról másolták, illetve ugyanazon mesterral készítették.

A hármashalmon álló bagoly az egyetlen fennmaradt banderista tarsolyon és a korabeli színes kisgrafikai reprodukciókon a hanyatló heraldika korára jellemző módon, természetes színével szerepel. A szimbólum elvárt és lehetséges „olvásásmódjait” az illető bandériumokkal kapcsolatos alkalmi munkák explikálták. Leírásaikat, értelmezésüket részben ezek nyomán, részben saját heraldikai ismereteire alapozva Decsy 1792-es leírásai őrizték meg és hagyományozták át. A Somogy megyei autoritás részéről a bandérium valamelyik első kapitánya²¹⁴ június 6-án, a seregnek közvetlenül a kaposvári fegyvergyakorlást megelőzően elhangzott beszédében például egy minimalista értelmezési normát fejtett ki: „A’ tarsolyunkon lévő bagoly, mely szájában mezitelen kardot tart, ör állói kötelességünket adja előnkbe.”²¹⁵ A nyitrai bandériumot megverselő névtelen poéta ennél összetettebb interpretációjában a címer azt jelképezi, hogy a bandérium „vigyáz s védelmezi népét”, „[h]árom nagy hegyünkre körmeit terjeszti”, „ellenséget mindenütt ijeszti”.²¹⁶ Decsy tudós értelmezése szerint a nyitraiak tarsolyának „alsó részére Magyar Országnak három nevezetes hégyei [voltak] zöld selyemmel ki varva”, a középsőnek tetején „egy füles bagoly állott, s orrában egy mezitelen magyar kardot tartott, a’ mely a’ vigyázatnak jelentő tzimere”.²¹⁷ A jelkép, s rajta keresztül a koronaórzés szubverzív, szatirikus interpretációját Csokonai Vitéz Mihály *A’ Bagoly, és a’ Kócsag* című, az 1790-es évre írott állatdialogusában találhatjuk meg, melyben a nemesi mozgalmat kezdetben lelkesen üdvözlő költő a bandériumok feletti gyors kiábrándultságának adott hangot.²¹⁸

213 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 342.

214 Jankovits János vagy Lengyel Antal.

215 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 345. A kurziválást megszüntettem.

216 Idézi: BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 316.

217 DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 303.

218 „BAGOLY: Értem. – Hát engem, hallod-e, hogy tettek csúffá? A tarisznyájokra varrattak mint a bolondot, pedig én soha afféle gyermekségekben éppen nem gyönyörködtem. [...] KÓCSAG: De sokakra is helyesen reá illett a bagoly címer, kik éjszaka szüntelen barangoltak a haza dicsőségére és a magyar nép méltóságára: nappal osztán hortyogtak mint Árpád és Lehel, míg Thrési nem kérte a siklusokat, melyeknek a vármegyéjéből kellett kitelni. [...]” CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Állatok dialógusai I. A bagoly és a Kócsag*, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei*, kiadta DEBRECZENI Artila, 2 köt. (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 2:330–334, 333–334. Az allegorikus állatábrázolás a

Horváth is alapvetően a fenti keretek között értelmezte a jelképet, azonban a nyittraiakhoz írott versnél nemcsak költőibben fogalmazott, amikor magát a címer-szimbólumot, illetve annak attribútumait metaforikusan kifejtette, de kevésbé harcias és áttételesebben politikai nyelvezetet használt. Vonatkozó sorai szerint a zalai bandérium:

Hanem, minden erőltetést, és terhet el-szenvedve,
 'S még-is az alacsonyyságból *hegyekre* emelkedve;
 Éjjel-is látó *Bagoly* ként be néz Buda várába,
 'S mind két lábát jól meg-vette kardot tart a 'sájába'.²¹⁹

Az idézet első két sora a Zala nemességét a józsefi időszak alatt a kormányzat oldaláról ért sérelmekre utal: a megyét ugyan súlyosan megviselte az elnyomatás, de bandériumának felállításával ismét felemelkedik hanyatlott állapotából. A következő két sor értelmében egyrészt a bandérium az azt kiállító zalai nemesi közösséget reprezentálta, másrészt a seregre vonatkoztatott bagoly-hasonlat révén azt fejezte ki, hogy Budára küldött csapatán keresztül a megye éberrel felügyeli, fegyverrel őrökdi az alkotmányosság diétai helyreállítása felett.

(Az ellenállás lehetséges formái)

A Siófokon írott, Nagy Ferencnek felelő versében Horváth a címerképpel kapcsolatban a bagoly-motívumnak a zalaikhoz írott költeményben megjelenő elemeit variálta, bővítette ki, de ennek nyomán immár egy radikálisabb politikai szerepfelfogást is megfogalmazott a somogyi bandérium nevében, annak egyik tagjaként:

Most hát, ki-nyílt szemmel nézván a ' Hazára,
 Éjjel-is vigyázó Bagolynak módjára,
 Fel-megyünk őrt állni ditső *hegyeinkre*,
 'S éles kardot fenünk, fájult testvérinkre.
 'S tanítjuk egyszersmind az idegeneket,
 Hogy a ' Magyarok-is őrizik Kintseket:
 Hanem a ' Királyhoz vonszó kötelesség
 'S békesség szerető hív tökéletesség,

koronaőrző bandériumok viseleti jelképrendszerének elemeihez kapcsolódik: a kócsagtollhoz, mely a banderisták csákójának és kalpagjának tartozéka volt, illetve a bagoly-motívumhoz. Az utóbbi feltehetően épp heraldikai szokatlansága miatt vált markáns szimbólumává a koronaőrzésnek.

Azt tette ez terhes el-nyomattatásban;
 Hogy nagy indulatunk, tsak a' sohajtásban,
 Tsak a' fájdalomkat békével tűrésben
 Allott, 's a' rossz helyett jobbat reménylésben.²²⁰

E vers több mint két héttel a zalaikhoz írott szöveg (május 29.) után született, június 16-án, tehát tíz nappal a diéta megnyitását követően, de még több mint egy hónappal a reichenbachi konvenciót megelőzően. A hangsúlyváltás egyaránt utalhat a tágabb politikai kontextus megváltozására, a somogyi nemesség hangadói, s a szűkebben vett bandérium körében uralkodó közhangulatra, s ezzel összefüggésben tükrözheti a szerzőnek a koronaőrző alakulatokról alkotott álláspontja módosulását is.

Bár a zalaiakhoz intézett költeményben a koronaőrzők a nemességnek tulajdonított harcias erényekkel vannak felruházva, s a római hadisten megidézésével („Márs a vezető”; „Márs vezet”) Horváth a megyei csapat és a küldetés militáns jellegét erősítette, ám ellenségeket nem nevezett meg benne. A somogyiak nevében írott szöveg ezzel szemben egyetértését fejezte ki a „Béke Angyalának” szerepében fellépő kanonokkal abban, hogy „nem a' határ-szél, 's ellenség Vár-fala / Nem hadi kürt 's réz dob” indítja útjukra a banderistákat, s nem tett utalást „Márs”-ra sem. Ugyanakkor eszerint a bandériumot katonai potenciálja és morálja mégis alkalmassá tenné arra, hogy szükség esetén fegyvereit sikerrel alkalmazza. A korábbi kiélezett politikai helyzet változását azonban konszolidációként érzékelve mégsem ebben jelölte ki az alakulat feladatát, hanem a látható korona őrzésében, s a nemesi nemzet szabadságának (voltaképpen az alkotmánynak) a biztosításában:

Nem hát, mert nem is szükség; nem megyünk hartzolni,
 Mert békességet kezd az Ég parantsolni!
 Jól-lehet nem rosdás fényes kardunk éle,
 A' szívünk sem félénk, hartzolhatunk véle,
 Vérünknel, kardunknál sokkal inkább drága,
 Elöttünk, Nemzetünk' Ősi szabadsága.²²¹

A már idézett részlettel összefüggésben, illetve az ide vonatkozó két későbbi sorral együtt olvasva a bandériumok céljaként a szűken vett koronaőri és reprezentációs feladatok mellett Horváth a fegyveres konfliktus elkerülését és a politi-

220 Uo., 414.

221 Uo., 413.

kai-társadalmi béke megteremtését határozta meg, azaz hogy a nemesi csapat „se külsőt se belsőt ne vérezzen / Hanem békességet ’s állandót szerezzen”. Visszatérve azonban a korábban idézett, a bagoly-motívumot tartalmazó sorokhoz, az is nyilvánvaló, hogy az alapvetően békés szándékok ellenére a potenciális fegyverképesség demonstrációja egyúttal a nemesi politikai közösségen belüli ellenségekkel szembeni (jelképes) erőszak vehikulumaként is nyíltan meghatározást nyert: „S éles kardot fenünk, fájult testvérinkre”.

A közelebbről nem definiált „idegeneket” illetően célja a nyilvános példaadás, pontosabban a magyar nemesség érényeinek, politikai potenciáljának a korona őrzésében kínálkozó alkalommal való nyilvános felmutatása. Egyúttal utalás a királyhűség és a békétűrés érényeire, melyek a közelmúltbeli „terhes el-nyomattatásban” – azaz II. József uralkodásának második felében – sem engedték az indulatokat erőszakos formában kitörni. Hogy e kontextusban pontosan ki számított idegennek, az a fogalom szemantikai rugalmassága és Horváth általános megfogalmazása miatt eldönthetetlen. Az olvasók számára akár az országon belüli nem nemes, etnikailag nem magyar rétegekkel – például a zömmel német ajkú szabad királyi és bányavárosi polgársággal, akár a többi birodalomrész lakosaival, akár a külfölddel azonosíthatók voltak.

Megeshet, hogy a nemességgel kapcsolatban a közelmúlt sérelmeinek dacára az uralkodóhoz való lojalitás és a békés tűrés felemlítése egy negatív utalás az Osztrák-Németalföldön 1789. október 24-én kitört és ekkor még javában zajló „brabanti forradalomra”, mely a II. József reformjaival és az osztrák uralommal szembeni rendi elégedetlenségi mozgalomból jutott el a nyílt fegyveres erőszakig, majd 1790 januárjában a konföderatív köztársasági berendezkedésű Egyesült Belga Államok létrehozásáig.²²² A magyar nemesség tájékozottabbjai a Franciaországban történetekhez hasonlóan az Osztrák-Németalföldön zajló eseményeket is érdeklődéssel követték. A francia mellett a brabanti forradalom az uralkodói önkénnyel szembeni politikai ellenállás és a változás egyik lehetséges típusaként, a magyar nemesi-nemzeti mozgalom számára pozitív vagy negatív mintaként jelent meg. A Lipót által II. József halálát követően a belgákhoz kibocsátott deklarációt, melyben visszaállította a rendi alkotmányt és törvénytelennek minősítette fivére kormányzatát, a megyei ellenzék is jól ismerte.²²³ Pest megye például, mikor Lipót március 14-ei leiratára válaszul kevesellte az abban foglaltakat, töb-

222 Ehhez a legújabban lásd: Jane C. JUDGE, *The United States of Belgium: The Story of the First Belgian Revolution* (Leuven: Leuven University Press, 2018).

223 BALLAGI, *A politikai irodalom...*, 422–423.

bek között a belgák pozitív példájára hivatkozott, s a felkelésre utalva potenciálisan a fegyveres ellenállást is kilátásba helyezte.²²⁴

A francia és belga minták követésének egyik legradikálisabb, erőteljes németellenes (és kormányzatellenes) frázisokkal operáló megfogalmazását Benyák Bernát piarista költő valószínűleg 1789 decemberében írt, a korszakban kéziratban, több változatban terjedő versében, pontosan az annak élére helyezett epigrammában találhatjuk meg („Boldog üdőt, ’s útát Franczia, Belga mutat”). Egyes kéziratok másolataiban a vers Benyáktól származó eredeti hét versszakához további négyet toldottak, mégpedig – az egyik kéziratban található bejegyzés szerint – „egy nemes bandérium”, „mikor a korona őrzésre Budára fel mene”.²²⁵ Az így hozzátoldott versszakok – mintegy összekapcsolva a francia, de még inkább a belga minta követését a nemesi koronaőrző bandériumi mozgalommal, nyíltan fegyveres felkelésre szólítottak fel:

Mennyünk hát kedvesim
Szép Magyar Nemzetim,
Németet rontani,
Véreit ontani,
ugy meg lesz mit kérünk
arany idött érünk
virágzó Hazánkban,
Szép Pannoniánkban
még edgyszer.²²⁶

224 A felirat fordítását lásd: MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:154–156.

225 Ehhez lásd: HERNÁDY Zsolt, „»Rajta Magyar! Mit akarsz?«: Egy ismeretlen ismerős: Benyák Bernát és 18. századi hazafias verse”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 112 (2008): 357–366; az idézetek: 359, 366. A versre és néhány kéziratára már Benda Kálmán felhívta a figyelmet: BENDA Kálmán, „Ismeretlen politikai költemény 1790-ből”, *Irodalomtörténet* 39 (1951): 100–105. A Hernády által idézett hely: OSZK Kt. Quart. Hung. 175. (Magyar Világi Énekek, melyeket egybe szedett és le írt Jankovits Miklós Anno 1789.), f. 51v. Jankovich Miklós szerint a szerző Pribék János, fejeéri helyettes alispán volt, majd a négy stófát Batsák István pozsonyi banderista, vármegyei ügyész egészítette ki. Lásd: RMKT XVIII/14, 374–375. Decsy szerint a pozsonyi kapitányát benefalvi Batsák Vendelnek, egyik alhadnagyát pedig Batsák Lőrincnek hívták. DECSY, *A’ magyar Szent Koronának...*, 301.

226 OSZK Kt., Fol. Hung. 295. *Alkalmi költemények*, 2. sz., f. 4r–v. A versnek az eredeti kéziraton kívül legalább 12 másolata ismert. Az általam idézett, Révai Miklós neve alatt őrzött másolat rectójára valaki mintegy címként azt írta ceruzával, hogy „A’ Magyarokhoz”, illetve az utolsó versszakot követően „(1790. Febr.)” szerepel, ami azonban túl korai dátum ahhoz a valamelyik megyei bandérium által hozzátoldott versszakok keletkezésére utaló megjegyzéshez, mely egy másik kéziratban szerepel.

Jól látszik, hogy ehhez a radikalizmushoz képest, mely a fegyveres fizikai erőszak mint a nemesi ellenállás potenciálisan legszélsőségesebb formájának alkalmazására mozgósított, Horváth versei jóval visszafogottabban fogalmaztak, mind a bandériumok feladatait, mind a nemesi mozgalom kívánatos irányát illetően, alapvetően alkotmányos-törvényes politikai eszközként tekintve a megyék által kiállított nemesi csapatokra. Horváth egy évvel későbbi, 1791. július 5-ére datált, azaz néhány hónappal a diéta lezárulását követően írott, *A' Magyar Korona ditsekedése* című versében érintette a koronaőrző bandériumok egy évvel korábbi ügyét is. Ebben nemcsak a „sok irígy szomszédink” felől a nemesi mozgalmat radikalizmusa miatt ért sztereotip vádakat sorolta fel (a korona fogadásának hevesége, túlzott követelések az uralkodóval szemben, a népszuverenitás és a függetlenség vindikálása az országnak), de ezeket cáfolva, az ország és királya közötti kiegyezés miatt végső soron sikeresnek ítélte, sajátos *modus vivendit* jelentő magyar rendi ellenállás útját is méltatta. Szerinte ez egyszerre valósította meg sikeresen a patriotizmust és az uralkodóhoz való hűséget:

Még pedig nem szorúltunk
Sem Belgák' kardjára:
Sem nem vontuk sorsunkat
Francia rámára [...]

De úgy vonsz a' Magyar szív
édes Hazájához,
Hogy hív is tud egyszersmind
Lenni Királyjához.²²⁷

A banderista-versek cenzúrája a nyomtatott *Hol-mi* III. kötetében

Az, hogy a három (pontosabban négy) vers egy átfogóbb, retrospektív koncepció részeként, más politikai költeményekkel együtt a nyomtatott *Hol-mi* III. kötetben is megjelent, kiemelkedett az efemeridákat óhatatlanul elérő feledés homályából, s nemcsak mintegy történetileg dokumentálta a közelmúltat, de egyúttal új politikai jelentést is kapott. Azt, hogy a hivatalosság megítélése szerint politikailag mennyire érzékenyek és potensek maradtak Horváth szövegei, az is mutatja, hogy

227 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, XIII. *A' Magyar Korona ditsekedése*, in RMKT XVIII/16, 622–623. Első megjelenése: *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, V, 1791. augusztus 26., 269–271. Lásd még: HORVÁTH, *Hol-mi* [H–III.], 182–184.

a cenzor mindegyikből számos sort kihúzott, ami igen erősen tompította üzenetük élet. A kéziratos *Hol-mi* III. kötete a többtől eltérően a kiadásra szánt szöveg töredékes cenzori példánya.²²⁸ Ahogyan arra már Péterffy Ida is utalt, ezen eljárás mögött mindenekelőtt a cenzúra alapelveinek változása húzódott meg. A kor egyik legtoleránsabbjának tartott, 1781-es józsefi sajtórendelethez képest a II. Lipót által 1790. szeptember 13-ával hozott utasítás, mely az előbbi 2. §-át értelmezte, már pontosan meghatározta azon munkák – röpiratok és könyvek – körét, melyeket a köznyugalom megőrzésének érdekében mint az államra és a vallásra sérelmesekeket el kellett tiltani.²²⁹ Ugyanakkor a Horváth-féle versgyűjtemény még az I. Ferenc-féle 1793. januári cenzúrarendelet előtt került megvizsgálásra és nyomtatásra, melyet bár a hazai viszonyokra és a nemesség érzékenységre tekintettel mérsékeltek, az előbbieknél mégis jóval szigorúbb szabályozást jelentett.

A Kazinczyhoz intézett előszó szerint a budai első cenzor, Hübner Mihály dolgozott a könyv első felén, míg a kézíraton a „secundarius” cenzor, Riethaller Mátyás neve szerepel (mindketten exjezsuiták voltak), akik közül az utóbbi 1792. október 1-jén adta ki az imprimatúrát (Hübner ugyanis augusztus közepén meghalt).²³⁰ A szövegösszehasonlítás alapján jól látszik, hogy a cenzorok a lipóti utasítás szellemében és a megváltozott politikai konstellációra tekintettel a „köznyugalom” megbolygatására alkalmasnak tartottak és kihúztak olyan részeket, melyek a józsefi rendeletben lefektetett alapelvek szerint 1790 késő tavaszán vagy kora nyarán még nem minősültek annak. Bár a kötetben több más politikai tartalmú vers is található, a három, a bandériumokkal kapcsolatos költeményen kívül csupán az 1790. március 2-án Nagy Jánoshoz írt második verses levélnek húzták ki közel a felét. A verses levél számos politikailag érzékeny kérdést érintett (a II. Józsefhez való viszony, az egykori jozefinisták „átöltözése”, vallási tolerancia, rendeleti kormányzás és a nemesi szabadság elnyomása, a török háború során a nemességre egyoldalúan kivetett háborús *subsidium* terhei, Somogy diétát sürgető felirata).²³¹ A *Hol-mi* III. kötetének dedikációja szerint Hübner „völt olyan könyvnyű szemü vizsgáló, a’ ki ennek elsőbb részében a’ tsalfábbatskáknak tetsző darabokat sűrűbb rostába tette, ’s nem nézte olly számkivetést érdemlőknek, mint az Ovid’ szerelem könyvét; noha ő is némellyeket ki törölt belőle”.²³²

228 TÓTH, „Bevezetés”, 34.

229 SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra, 1800–1830*, Minerva könyvtár 130 (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1938), 5; „II. Lipót cenzúrarendelete”, in *Magyarország története a 19. században*, 50–51.

230 Lásd a szövegkiadó jegyzeteit: RMKT XVIII/16, 847–848.

231 HORVÁTH Ádám, „Ugyan ahhoz”, in *uo.*, 518–519.

232 *Uo.*, 497–498.

(1) Az 1792-es kötetben a zalaiaiakhoz szóló versből, mint már szó esett róla, a Graeven-huszárok és a bandérium találkozását, illetve a két Festetics testvért laudáló sorok mellett két további, politikailag érzékenynek tartott szöveghelyet sem engedélyeztek kinyomtatni. Egyrészt a következő négy sort:

Söt a' hol tsak nem régenn-is a' Magyart sem esmérték,
 Miólta a' Márs' fíjait fegyver nélkül meg-verték.
 'S a' szép Szüz' ölébe költvén a' Jupiter madara,
 Nem tudta a' Mátyás' nyelvét a' Hunyadi' udvara.²³³

Az *Orpheus*ban megjelent, ettől némileg eltérő szövegváltozathoz feltehetően Kazinczy fűzte a következő jegyzetet, minden bizonnyal azt feltételezve, hogy az ebben szereplő költői képek jelentése az olvasók számára nem egyértelmű: „A' Jupiter madara a' Sas; a' Szent Szüz a' Szabadság.”²³⁴ A jegyzet azonban pontatlan. Horváth allegorizáló politikai költészetében a „Szent Szüz” inkább Szüz Máriát mint Patrona Hungariae-t, illetve a megszemélyesített Magyarországot jelenti, a Sas pedig az idegennek tartott kormányzatra és a dinasztíára utaló császári címerállatot.

A magyar mint nemzeti nyelv említése miatt e sorok különös figyelmet érdemelnek, ugyanis Horváth – aki egyébként magyar anyanyelvén és a latinon kívül egész életében nem sajátított el más nyelvet magasabb szinten – politikai röpirataiban egyik jelentős szószólója volt annak, hogy a nemesi nemzet magyarosításának legyen feltétele etnokulturális kritériumok társítása a rendi státushoz.²³⁵ Ennek fő komponensét az ősök erényeinek és „hajdani szép” nemzeti viseletnek a változatlan fenntartása mellett a magyarnak mint nemzeti nyelvnek a használata képezte. Ezt úgy a művelődés (az ekkor még összefonódó tudomány és irodalom) és a nevelés, mindenekelőtt az anyai nevelés, mint a hivatалosság (azaz az adminisztráció és a politika) szférájával kapcsolatban is normaként fogalmazta meg.²³⁶ Az eszközöket tekintve Horváth nem csupán saját, következetesen anyanyelvű költészeti praxisával, illetve a mecénatúrára épülő nyelvművelő társasággal kapcsolatos tervezetével,²³⁷ de a megyei közgyűlések

233 Uo., 409.

234 *Első folyóirataink: Orpheus*, 222, 1. lj.

235 Nemzetfelfogásának jellegéhez lásd a következő – ma már számos elemét tekintve árnyalásra, újragondolásra szoruló – összefoglalást: HEGYI 1939, 56–69.

236 Vö. DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 211–214.

237 Ehhez újabban lásd: MÉSZÁROS GÁBOR, „Tudós társaságok és donációs mecénatúra a 18. század végi irodalomban: Széchenyi Ferenc mint Pálóczi Horváth Ádám patrónusa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 772–781; LENGYEL Réka, „»Egy titkos, de azonban nem alattomban való

résztevőjeként és diétai röpiratok szerzőjeként a politikai térben is kiállt a magyar használata mellett.²³⁸

Június 29-én kelt, a diétai nyilvánosságnak szánt tervezetében, illetve az ahhoz csatolt versben a „tudós hazafiság” beszédmódján, annak civilizatorikus-perfekcionista értékrendje felől érvelve²³⁹ az irodalmi-tudományos nyelv kiművelésének programját és az ehhez rendelt intézményrendszer tervét vázolta fel. A röpiratot kísérő költemény szerint a nemesi nemzethez hagyományosan társított „Hadi Virtus” mellett a magyarok potenciálisan képesek egyúttal a „Tudós” nemzetté válásra is, ehhez azonban a nemzeti nyelvű művelődés intézményes előmozdítására van szükség. Ez a politikai közösség integrációján, csoportidentitásának formálásán túl kifelé, más nemzetek viszonyában, s egyúttal befelé és lefelé, az alkotmány sáncain kívül élő rétegek irányában is értelmet nyert. A nemzeti nyelv pallérozásának a rendi-politikai közösség határaihoz rendelt normája igen világos formát kapott azon követelmény megfogalmazásában, hogy a „sok Pór” ne csak úgy tekintse a nemességet, „mint fene-vadot”.²⁴⁰ Horváth ezen politikai-művelődési törekvéseinek – körvonalaiban hasonlóan programadó jellegű – előzményét jelenti az 1789 júliusára keltezte gróf Széchényi Ferencnek írt verses levele.²⁴¹ Hasonlóan nagy szerepet szentelt a nyelvnek a nemesasszonyoknak a diétán szemlélőként való részvételét proponáló, sőt a nemzeti nevelésben betöltött szerepük elvárásait megfogalmazó röpiratokban (július 28., augusztus 1.).²⁴²

nyelvművelő társaság<: Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789) és tudóstársaság-tervezete”, in *Magyar Arión*, 33–39.

238 Kazinczynak már 1790. január 21-én – tehát még József visszavonó rendelete előtt – felhívta a figyelmét arra: saját vármegyéjükben azon legyenek, „hogy a’ Magyar nyelv helyre álljon a’ Publicumokban”, hangsúlyozva, hogy Somogyban ezt a nézetet propagálta a megyegyűlésen, azonban a károk és rendek oly módon sürgették a „régí Jussainknak helyre állítását, mely közé való volt indirecte az is, hogy mindenk Deákul menjenek”, hogy ebbe nem fért bele a magyar hivatali nyelv követelése. Horváth további okfejtése szerint a magyar nyelvű uralkodói leiratra adott magyar válasszal a diéta döntéséig a magyart lehetett volna hivatali nyelvként alkalmazni. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Kaposvár, 1790. január 21., in *KazLev* II, 10–11. A nyelvkérdés diétai vonatkozásaihoz részletesen: HÖNICH Henrik, „Latin, vagy magyar?: A nyelvkérdés a diéta előtt 1790–91-ben”, in *Rendi országgyűlés, polgári parlament: Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*, szerk. H. NÉMETH István, DOBSZAY Tamás, SZIJÁRTÓ M. István és PAP József, 273–293 (Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2020).

239 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 237–238.

240 RMKT XVIII/16, 701–705.

241 PÉTERFFY 1984, 80–82.

242 [HORVÁTH Ádám], *A’ magyar asszonyok’ prókátora, a Budán össze gyűlt rendekhez* (hely és kiadó nélkül, 1790); [HORVÁTH Ádám], *A’ férjfiak’ felelete az asszonyokhoz* (hely és kiadó nélkül, 1790). E röpiratokról lásd kötetünkben BIRÓ Annamária tanulmányát.

A fenti cenzúrázott verssorokban foglalt politikai üzenetnek, tartalmát tekintve – a nyelvhasználat kérdését leszámítva – hasonló, ám jóval radikálisabb alakjával is találkozhatunk az 1790 első felének nemesi felbuzdulásához kötődő korpuszban. A *Hol-mi* 1793-as, II. kötetében a vonatkozó költeményből csak a cím maradt meg (XXII. *A' Mátyás Király' Palotájára*), a cenzor rostáján a teljes szöveg fennakadt.²⁴³ E vers azonban azonos az *Ötödfélszáz Énekek*ben megtalálható 5. ének eredetijével (*Mátyás palotája*), mely politikailag igen érzékeny üzenete miatt csak jelentősen módosított formában került be e kéziratos gyűjteménybe. Kétséges, hogy – mintegy anticipálva a cenzúra véleményét – a *Hol-mi* II. kéziratából Horváth valóban ki akarta-e adni nyomtatásban e szöveget.²⁴⁴ Az *ÖÉ* sajtó alá rendezőinek jegyzetei szerint a vers eredeti formájában „forradalmi” jellegű (természetesen a rendi kereketek között értve). E változat ellenzéki radikalizmusa nemcsak utalt a józsefi nyelvrendelet kártékony hatásaira, védelmébe véve a magyar nyelvet és dicsőítve a nemzeti viseletet, de a Hunyadiak hajdani nemzeti királyságának idealizált perspektívájából nyíltan antidinasztikus, Habsburg-ellenes élű üzenetet fogalmazott meg.²⁴⁵ A koronaőrökhöz írott vershez hasonlóan ez utóbbi költemény utolsó versszaka is a „kies hajnal” derülte – a „hajdani” szabadság visszaállítása és egyúttal „minden házi [azaz belső] ellenségen” való politikai felülkerekedés – feletti reménykedésnek adott hangot. A mű vonatkozó versszakai azonban a zalaiaiakhoz írott versnél jóval könnyebben dekódolható allegóriával dolgoztak:

Kívül-belül érdemed nagy volt hajdanában,
Míg volt törzsökös nemed maga divatjában;
De miolta fészkedbe a *Sas* beleköltött,
Kígyó szállt kebeledbe s méreggel el töltött.²⁴⁶

(2) A cenzúra a *Hol-mi* III. kötetében azt a két sort sem engedte kinyomtattatni, amelyek a korona Bécsbe viteléért felelős személyt minősítették (s melyek 1790-ben, úgy tűnik, még minden további nélkül belefértek a nyomtatott politikai véleménynyilvánítás keretei közé):

'S nem olyan örzi, a' kire a' *gög* vagy *félsz* rá-ért,
Ez szentség' külsát el-adni kész az Ország' külsáért.²⁴⁷

243 HORVÁTH Ádám, „A' Mátyás Király' Palotájára”, in RMKT XVIII/16, 750.

244 Vö. a szövegkiadó jegyzetével, uo., 892.

245 „Mentéssen, kalpagosan jöttek udvarolni / Annak, ki magyarosan tudott parancsolni; / De nem rég Bécs németül írt csak egy-két rendet, / S édes magyarom! ettől eltiltotta kendet.”

246 HORVÁTH Ádám, „Mátyás Palotája”, 5. [b], in *ÖÉ* 1953, 128–129, 128; a jegyzeteket lásd: 742.

247 RMKT XVIII/16, 410.

Minden politikában jártas olvasó számára egyértelmű kellett legyen, hogy e sorok gróf Balassa Ferencre vonatkoztak. Balassa volt az, aki Keglevich József mellett mint a másik koronaőr, saját kocsijában s négy nemesi testőr kíséretében II. József utasítására 1784. április 13-án a Szent Koronát (és a klenódiumokat) Pozsonyból a bécsi kincstárba vitte. Balassa mint az ország egyik igen régi és jelentős nemesi családjából származó professzionális hivatalnok²⁴⁸ nagy karriert futott be az udvarnál.²⁴⁹ Jól kivethető, hogy karrierje már II. József uralma előtt felfelé ívelt, de mint jozefinista „lojálisan és buzgón szolgálta a császárt” is.²⁵⁰ Horváth tehát sorraiban az „ország kulcsának” említésével a kamarási tisztség rangjelző jelképére utalt (amit az érintett valójában persze nem – az ellenzéki magyar rendek szemében – dicstelen koronaőri tevékenységéért kapott), Balassát pedig tulajdonképpen árulóként, olyan személyként mutatta be, mint aki saját emelkedéséhez önös érdekeit a rendek alkotta országéi elé helyezte.

A Zala megyeiek számára különösen ismerősen csenghetett ez a jellemzés, ugyanis miután 1785. március elsején II. József felfüggesztette gróf Althán örökös főispánt, a zágrábi kerület élén álló Balassa alá tartozott Zala is.²⁵¹ Balassára mint egykori koronaőrre, negatív példára utalva Horváth minden bizonnyal a volt főbiztossal elégedetlen megyei közvéleménynek is hangot adott. 1790-ben, II. József halálát követően és a forrongó nemesi mozgalom idején más kerületi biztosokhoz hasonlóan Balassa is elveszítette pozícióját, s – finoman szólva – nem örvendett népszerűségnek a horvát elit körében sem, akik bitorlónak tartották (március 30-án a báni méltósága alól is felmentették, embereit a megyegyűlések kibuktatták).²⁵² Politikai álláspontját tekintve a rendi mozgalommal élesen szembenálló, a dinasztiahoz messzemenőig lojális, Izdenczy József-féle kormányzati irányhoz tartozott, ezt képviselte királyi tanácsosként és a diétán is.²⁵³ Az, hogy miért nem jelenhettek meg 1792-ben az inkriminált sorok (az *ad hominem* érvelésen túl), a cenzúra működésében bekövetkezett változás mellett minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy gróf Balassa mint az udvar továbbra is befo-

248 Hivatali szemléletéhez, szerepfelfogásához lásd: VAJNÁGI Márta, „Új hivatali nemesség Magyarországon a 18. század második felében”, *Sic Itur ad Astra*, 2–3. sz. (2003): 175–226.

249 Többek között 1756-tól helytartótanácsi tanácsos, 1762-től 1785-ig Szerém vármegye főispánja, majd József alatt 1782-től a tartományi biztosság főigazgatója, 1783 és 1785 között koronaőr, a magyar kamara elnöke és kincstartó, majd 1785-től 1790-ig horvát bán, főkapitány és a zágrábi kerület főbiztosa volt. KÁLLAY István, „Balassa Ferenc iratai”, *Levéltári Közlemények* 44–45 (1974–1974): 247–271.

250 SZÁNTAY Antal, „II. József kerületi biztosai”, *Századok* 148 (2014): 1171–1185, 1175–1176.

251 *Zala megye archontológiája...*, 53.

252 MARCZALI, *Az 1790/91-diki országgyűlés*, 1:27, 171.

253 Uo., 1:62–63, 379; 2:69, 181, 201, 203, 320, 357.

lyásos embere, 1791–92-ben már mint illír udvari kancellár, 1792–93-ben pedig a galíciai udvari bizottság elnöke tűnt fel.²⁵⁴

Balassa ilyesfajta említésének pikantériáját az adta, hogy Horváth 1787-ben megjelent *Hunniás*ának folytatását épp a széles kapcsolati hálójával rendelkező (például gróf Fekete Jánossal is levelező) jozefinista hivatalnok gróf finanszírozta volna, ahogy Kazinczynak megjegyezte: „többek közt Gróff Balassa kedvéért tselekszem, a’ ki vólt az új darab’ írássára legelső és hathatós ösztönzőm”.²⁵⁵ A folytatás azonban végül nem készült el. A nem sokkal korábban mecénásként jelentkező főúrra tett utalást Horváth elegánsan ki is hagyhatta volna, ám úgy tűnik, inkább a magát ereje teljében érző helyi nemességnek a zágrábi kerület korábbi főispánjával szemben érzett ellenszenvét szolgálta ki, aki József halálával nagyot bukott.

Összegzés

Bár Horváth alkalmi versei szorosan a helyi rendi nyilvánosságok működéséhez, a bandériumok konkrét ünnepélyes társadalmi gyakorlataihoz, sőt az oralitáshoz kötődve jöttek létre, ám hírlapokban, folyóiratokban való utánközléseiken keresztül, majd a *Hol-mi* III. kötetének koncepciójába illesztve általánosabb politikai, sőt a közelmúltat dokumentáló érvényre tettek szert. Az egymást követően írt három versben, feltehetően a gyors politikai változásokra és az elsődleges célközönség feltételezett elvárásaira rezonálva, a politikai barátok és ellenségek, a saját és idegen megkülönböztetése (az exkluzívabb nemzetfelfogás) árnyalataiban radikalizálódó tendenciát mutat. Úgy tűnik, hogy 1790 és 1792 között, különböző kontextusokban e költemények politikai potenciálja továbbra is megmaradt, annak eltérő nézőpontjai aktiválódtak. Ez jelentős részben Horváth költői tehetségének köszönhető, főként a politikai helyzet, várakozások és célok közérthető és népszerű megfogalmazására, majd a szövegek rugalmas rekontextualizálására való készségének. Reményeim szerint sikerült rávilágítani arra, hogy a bandériumokkal kapcsolatban keletkezett versei nemcsak jó indikátorai, de a maguk módján faktorai is a korszak dunántúli birtokos nemességére jellemző politikai törekvéseknek.

254 KÁLLAY, „Balassa Ferenc...”, 262–265.

255 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. február 9., in *KazLev* I, 276.

Az utolsó insurgens erőpróba visszhangja Pálóczi Horváth Ádám költeményeiben

*Menj, add egy olyan kézbe szabadságod fékit,
Mely egyszer úgy betöltse a balsors mértékét,
Hogy megérezd, amit még sokan nem éreznek:
A szabadság s a rabság miben különböznek!*¹

A koalíciós háborúk idején négy alkalommal hívtak össze egész Magyarországra kiterjedő nemesi felkelést (generális insurrekciót) Bonaparte Napóleon (1769–1821) francia seregei ellen: 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és végül 1809-ben. A több tízezres létszámban hadba vonuló, magyarul vezényelt nemességnek mind a négy esetben Habsburg József (1795–1847) főherceg, Magyarország nádora volt a főparancsnoka.

Pálóczi Horváth Ádám versei szerencsés gazdagsággal kísérik végig az ötödik koalíciós háború nyugat-magyarországi eseményeit, az 1809-es, utolsó insurgens erőpróbát. *Marsai* bátorítják a harcba induló nemeseket (*Insurgens Mars, Dunamellyéki mars, Tiszamellyéki mars, Túl-a-tiszai mars*), táncnótái reflektálnak az 1809. október 14-én megkötött schönbrunni békére (*Stájer tánc, Bécsben német tánc, Magyar felelet*). Elsősorban pedig a június 14-én Győr–Kismegyernél lezajlott ütközetre (*Haza-mars, a győri futás után*), melyről az *Ekuzén felel Napoleon* című költeményében egyenesen így emlékezik:

1 ÖÉ 1953, 124. *Menőke Budáról Bécsbe*. Horváth e verse a korszak egyik legismertebb insurgens indulója volt. Kresznerics Ferenc dalgyűjteménye (1790–1809) már másolatban őrzi szövegét *A' magyar Insurgensekhez. 1797* címmel. Vö. *Franciák Magyarországon, 1809 I–II.*, szerk. BANA József és KATONA Csaba, 2:126 (Győr–Budapest: Mediawave Konferenciák III, 2010–2012). Tanulmányomban bővebben nem foglalkozom vele, mert szövegében nem tartalmaz adalékokat az 1809-es eseménysor kapcsán.

Hogy vélem kiszálltatok, Ekuzét ugrottatok,
Kificamla lábatok, S bankóra szorultatok.²

Horváth Ádám 1809-es esztendőhöz köthető szerzeményeit elemezték már köz-költészeti és zenei megközelítésből.³ Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy vajon mindezek figyelembevételével e költemények miben szolgálhatnak hadtörténeti adalékul. Milyen konkrét eseményeket emelnek ki Horváth énekei az 1809 májusa és 1810 januárja között Magyarországon és Ausztriában lezajlott katonai eseményekből? A filológiai összefüggéseket abban az esetben részletezem, ha az egyes tételek „cselekményének” elemzése szükségessé teszi.

Az inszurrekció szerepe a magyar társadalomban

Ahhoz, hogy megérthessük Pálóczi Horváth Ádám munkásságának hadtörténeti jelentőségét, mindenekelőtt tisztáznunk kell a napóleoni háborúk Magyarországra gyakorolt társadalmi hatását. Magyarország a Habsburg Birodalom tagjaként 1792 óta jóformán állandóan hadban állt Franciaországgal.⁴ A birodalmi hadsereg megnövekedett gabonaigénye és a sorozatos bő termés megerősítette a Magyar Királyság gazdaságát, és fokozta a magyar nemesség háborús lelkesedését.⁵ Így válik részben érthetővé az a harci kedv, amelyet a négy alkalommal (1797, 1800, 1805, 1809) összehívott nemesi had mutatott a bécsi udvar felé. Az inszurrekció összehívása biztosítékot jelentett a magyar nemesség számára az alkotmány, a jogrend és gazdasági tendenciák megőrzésére. A főnemesség azonban csak a politika első vonalát képviselte. Létezett egy társadalmi reformokra váró, liberális feudalista másodvonal, sőt a polgári egyenlőséget követelő jakobinista szélsőség is.⁶ Ismernünk kell a nemességnek ezt az ellenzéki részét is, melyhez maga Horváth is tartozott, és akikről 1801-ben egy Magyarországon átutazó francia tiszt így nyilatkozott: „A magyarok változást akarnak. Meg kellene láttatni velük, milyen eszközökkel tudnák széttepní azon kötelékeket, amelyek Ausztriához láncol-

2 ÖÉ 1953, 49. sz., 174.

3 Pl. a *Magyar Arión* több tanulmánya.

4 VERESS D. Csaba, *Napoleon hadai Magyarországon 1809* (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1987), 7.

5 *Nemzeti és polgári átalakulás a XIX. századi Magyarországon*, szerk. OROSZ István és PÖLÖSKEI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 10–20.

6 KOSÁRY Domokos, *Napoleon és Magyarország*, Gyorsuló idő (Budapest: Magvető Kiadó, 1977), 127–130.

ják őket.”⁷ Napóleon Joseph Fouché rendőrminiszternek (1799–1815) adott utasításában 1805-ben arról ír: „a magyarok panaszkodnak illiberális kormányukra, amely semmit sem tesz iparuk érdekében, szüntelen féltékeny kiváltságaikra és nyugtalanodik nemzeti szellemük miatt”.⁸ Nem csodálkozhatunk a franciák döbbenetén, amikor az 1809-es események során a magyar nemesség szinte egy emberként sorakozott fel az inszurrekció zászlaja alatt.

Hogy legalább viszonylagos képet kaphassunk a nemesség Napóleon számára is meglepő pálfordulásáról, elsősorban maga a francia császár szemléletváltozását kell megvizsgálnunk. Bonaparte Napóleon a francia trónt a forradalom fiaként szerezte meg. Habár uralkodása alatt sohasem szakadt el teljesen a polgári reformok adta, főképpen katonai lehetőségektől, 1805-ben mégis nagy változás állt be kontinentális politikájában. Első konzulként fő célja a francia határok biztosítása volt, amit szövetséges bábállamok létrehozásával ért el. Ezek elég közel voltak Franciaországhoz ahhoz, hogy a polgári reformok erőltetésével és a francia társadalmi rend bevezetésével megszilárdítsa a lakosságuk lojalitását.⁹

Kelet-Európában ez a gyakorlat nem működött. Napóleon ekkor már nemcsak Franciaország határait féltette, hanem Anglia politikai hegemoniáját akarta megtörni. Ehhez volt szüksége Európa teljes egységére. Miután elfoglalta Berlint, 1806 telén a poroszok végső legyőzésére készült, s ehhez szüksége volt a lengyel hadsereg támogatására. Ahogy egyik tábornokának írt levelében megfogalmazta: „Lengyelországot csak mint fegyelmezett erőt óhajtom, amellyel a csatateret benépesíthetem. Feléleszteni benne a nemzeti hajlamot, anélkül hogy a liberálist felkelteném.”¹⁰ Ehhez túl sok időt vett volna igénybe, ha a lengyel fejedelemséget a hagyományos módon „forradalmasítja”. Ehelyett meghagyta a lengyel arisztokráciát szerepében, csupán egy franciabarát kormányt helyezett föléjük. Az így létrehozott Varsói Hercegség jogköre bőven elmaradt a korabeli magyar nemesség jogaihoz képest. 1807. február 8-án a császár a lengyelek segítségével eldöntetlen csatát vívott a negyedik koalíciót alakító porosz–orosz csapatokkal Eylaunál, de stratégiai győzelmének hála, június 14-én Friedlandnál már az oroszokat is legyőzte. Így sikerült tárgyalóasztalhoz kényszerítenie Sándor cárt. Az 1807. július 8-án megkötött tilsi békeben véglegesen döntöttek Poroszország és Lengyelország sorsáról: míg Poroszország a területeinek felét elvesztette, addig Ausztriát északról a frissen létrehozott Varsói Hercegség fenyegette.

7 Uo., 14.

8 Uo., 39.

9 Georges LEFEBVRE, *Napóleon*, ford. JÓZSA Péter (Budapest: Gondolat Kiadó, 1975), 256–261.

10 KOSÁRY, *Napóleon Magyarországon*, 61–62.

Pálczi Horváth Ádám az 1806-os eseményekről *A szép királyné Pétersburgban és Napóleon Fridlandnál* című énekeiben emlékezik meg.¹¹ Mindkettőben erős párhuzamot von a hétéves háború (1756–1763) porosz–francia viszonyaival (például a rossbachi csatával 1757. november 5-én) és az 1805 decemberében lezajlott austerlitzi ütközettel. Az 1808-ban, Erfurtban tartott birodalmi kongresszuson a császár a spanyol trónt fivére, Joseph Bonaparte (1768–1844) részére adta át. A nápolyi trónra ugyanekkor a sógorát, Joachim Murat-t (1767–1815) ültette. Ez Spanyolországban és Portugáliában heves harcokat robbantott ki, amely a spanyol nemességnek és a brit beavatkozásnak köszönhetően 1808-tól 1814-ig jelentékeny francia erőket kötött le az Ibériai-félszigeten. Amilyen hatékony volt a spanyol inszurrekció ellenállása, annyira kegyetlen volt a francia megtorlás is.¹² Az 1807-es lengyel és az 1808-as spanyol példa elegendő volt arra, hogy a jogait féltő magyar nemesség és a klérus mérvadó része elrettenjen Napóleon támogatásától.¹³

A francia császár az angolokkal megkötendő békéig Ausztriával és Poroszországgal kötött minden megállapodást csak átmeneti fegyverszünetnek tekintett.¹⁴ Ennek hála nem érte készületlenül egyik koalíciós támadás sem. A Habsburg Birodalmat 1792 óta, a negyedik koalíció kivételével, az összes franciaellenes katonai szövetségnek a soraiban megtaláljuk.¹⁵ Az 1809-es háború mégis másnak látszott: az Osztrák Császárság saját haderejében bízva offenzívát készített elő. Habsburg Károly (1771–1847) főherceg 1806-os hadreformja végre modernizálta a közös birodalmi haderőt.¹⁶ A háború megindításához 1809 tavaszán a katonai körülmények nem voltak megfelelőek, mivel még tartottak a szűkös anyagi kerettel dolgozó hadsereg átszervezési munkálatai.¹⁷ Ezek ismeretében a Habsburg József (1776–1847) magyar nádor által vezetett bécsi békepárt az utolsó pillanattig próbálta elkerülni a háború kitörését. I. Ferenc császár (1792–1835) azonban bízva a kedvező külpolitikai helyzetben, 1809. április 10-én elrendelte a három fronton történő támadást.¹⁸

11 ÖÉ 1953, 29. és 33. sz., 154.

12 Jean TULARD, *Napóleon*, ford. HOLUB Krisztina (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 115–122.

13 Uo., 65.

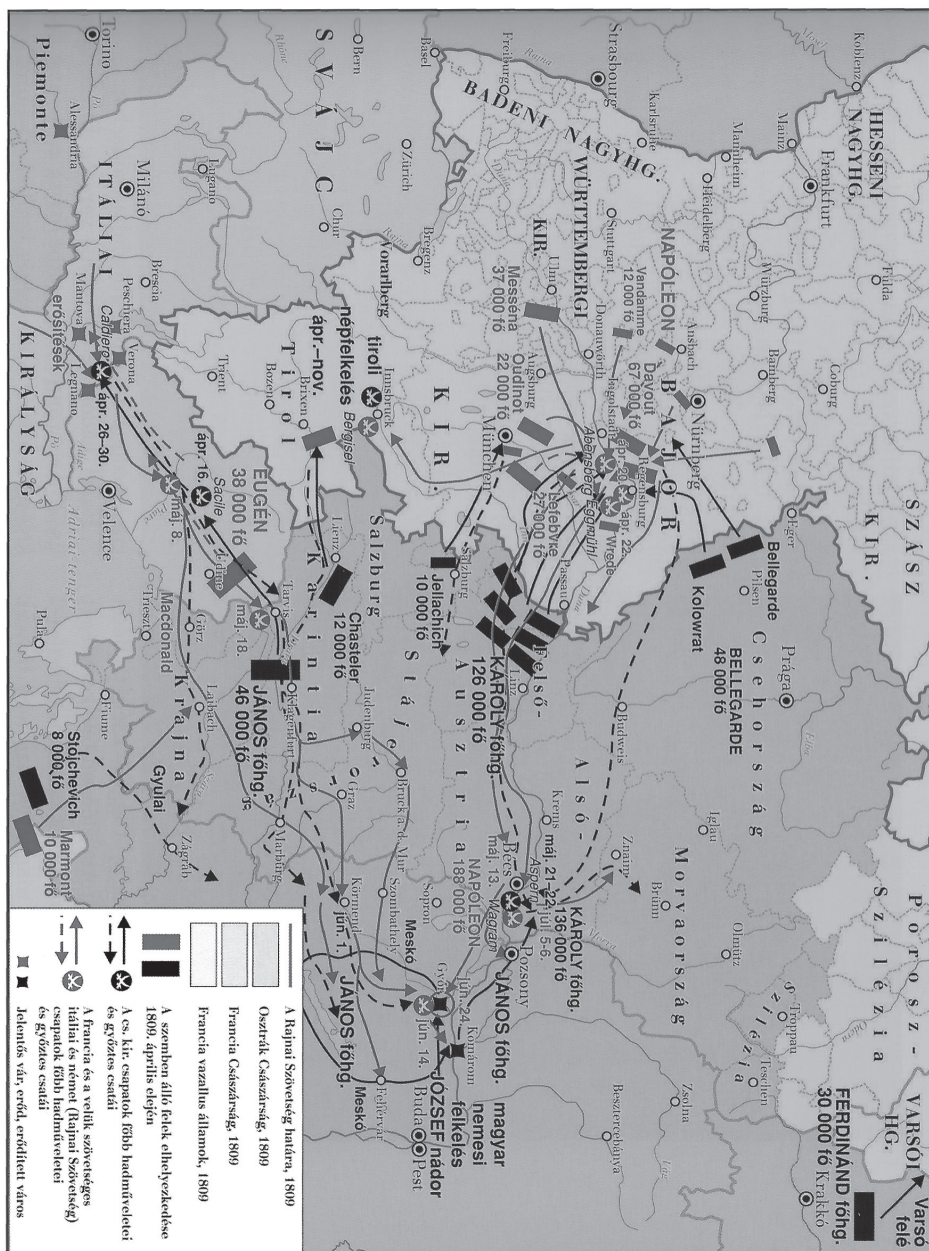
14 Napóleon BONAPARTE, *Az uralkodás művészete*, ford. TAKÁCS M. József (Budapest: Helikon Kiadó, 2018), 121–131.

15 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 7.

16 RÉFI Attila, *A császári–királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815)* (Budapest–Sárvár: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nádasdy Ferenc Múzeum, 2014).

17 NAGY-L. István, *A császári–királyi hadsereg 1765–1815: Szervezettörténeti és létszámviszonyok* (Pápa: Gróf Esterházy Károly Múzeum, 2013), 32–76.

18 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 26.

Az 1809-es háború manőverei¹

1 Magyarország hadtörténete: Magyarország a Habsburg monarchiában, 1718–1919, főszerk. HERMANN Róbert (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2015), 105.

Az osztrák hadikészületek hírére Napóleon visszatért Spanyolországból, s a francia és a rajnai szövetség hadainak élére állva 1809. április 21–22-én Regensburgnál megállította, sőt visszafordította Habsburg Károly főherceg Duna menti előretörését. Ezzel az út újra megnyílt előtte Bécs felé, melyet május 10-én másodízben is elfoglalt, azonban május 21–22-én Aspern és Esslingen mellett vereséget szenvedett. A hadi eseményekben rövid patthelyzet állt be, a figyelem a magyarországi mellékhadszíntérre terelődött: ha az itáliai francia hadtestnek sikerül Pozsonynál áttörnie, az osztrák főerő két tűz közé kerülhet.

Napóleon 1809. május 15-én, Schönbrunnban kiadott egy nyilatkozatot, amelyben felszólította a magyar nemzetet, hogy Rákos mezején összegyűlve szakadjon el az Osztrák Császárságtól, és válasszon magának nem Habsburg-házi királyt. A magyar nemesség ezt az ajánlatot – a már említett keserű lengyel példa (1807) és a spanyol inszurrekció (1808) brutális megtorlásain okulva – elutasította.¹⁹ Az 1808-as országgyűlés által elfogadott inszurrekciós törvény (1808/III. tc.)²⁰ értelmében Habsburg József nádor 1809 márciusában összehívta a nemesi hadakat, amelyek 1810 januárjáig voltak fegyverben. Hazánkban buzdító verseket írtak: Kisfaludy Sándor, a Zala vármegyei inszurgens lovasság főparancsnoka, József nádor szárnysegédje megírta *A lelkes magyar leány*²¹ című serkentő szindarabját, *Hazaifüi szöveget a magyar nemességhez*²² című röpiratát és Druschetzky György (Georg Druschetzky) zeneszerzővel közösen a *Felülés indulóját*.²³ Csermák Antal György zeneszerző megkomponálta *Az intézett veszedelem, avagy a Haza szeretete* című, kilenc tételes program-vonósnégyesét.²⁴ Ezzel egy időben egy bizottság elkezdte lefordítani az ugyancsak 1808-ban elfogadott, a bevonult

19 KOSÁRY, *Napóleon Magyarországon*, 80–85.

20 *Netjogtár*, hozzáférés: 2020.04.24, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003.TV/>

21 KISFALUDY Sándor, *A lelkes magyar leány zenés történeti játék 1809-ből (DVD)*, kiad. MEDGYESY S. Norbert, előadja a PPKE BTK Boldog Özséb Színtársulat, Piliscsaba és a LFZE–Zeneakadémia Népzene Tanszék, Budapest, rend. GODENA Albert, zenei rend. TARI Lujza, VAKLER Anna és JÁNOSI András, Régi magyar színpad 3/1–2 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2010).

22 KISFALUDY Sándor, *Hazaifüi szöveget a magyar nemességhez*, kiad. ANGYAL Dávid, Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái 8 (Budapest: Franklin Társulat, 1893), 7–67.

23 GÁLOS Magda, „Insurrekciós dalok”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 45 (1935): 72–73. Kottával közli: MAJOR Ervin, „Kisfaludy Sándor a magyar zenetörténetben”, *Muzsika* 1 (1929), 7–9. Hangzó kiadása: *Történelmi magyar indulók, XVIII–XIX. század*, Előadja a Honvédség Központi Fúvószenekara, vezényel DOHOS László, MAROSI László és GEIGER László, Hungaroton SLPD 31447 (Budapest: Hungaroton, 1994), track 3.

24 Hangzó kiadása: *Joy of the Hungarian Nation: Music from the 18th–19th centuries / A magyar nemzet öröme*, WRANITZKY, CSERMÁK, RÓZSAVÖLGYI, előadja a Magyar Kamarazenekar, művészeti vezető TÁTRAI Vilmos, Hungaroton HCD 31459 (Budapest: Hungaroton, 1991), track 4–12.

nemeseknek írt hadi regulát és gyakoroltatási útmutatót.²⁵ Az egész országra kiterjedő (generális) felkelés során minden vármegye felállította lovas és gyalogos ezredeit, illetve a verbunkos zenét játszó, lelkesen buzdító zenekarát. A felkeléshez csatlakoztak a jászok, a kunok, a hajdúk és a székelyek is.²⁶ A magyar nemesek közül ekkor összesen 38 628-an fogtak fegyvert. A Dunán inneni terület inszurgenseit báró Davidovich Pál tábornok, a dunántúliakét báró Mecséry Dániel altábornagy, a Tiszán inneniekét ifj. gróf Hadik András, a tiszántúliakét báró Duka Péter altábornagy vezette.²⁷

A francia seregek néhány nap alatt megszállták Moson, Sopron, Vas, Zala, Veszprém és Győr vármegye területét, majd nagyjából a Rába vonalánál foglaltak állást. Az első nagyobb összecsapásokra június 3–4. között, a Győrtől nyugatra lévő Öttevény környékén került sor. Az előcsatározások a Marcal mentén, június 9–10-én, a Karakó határában lévő Dabrókai Betyárcsárda környékén folytatódtak.²⁸ Végül a császáriak június 13-án, Győr alatt egyesítették a reguláris IX. hadtest katonáival a kiképzetlen nemesi hadakat. A közös hadsereg parancsnoka Habsburg János főherceg lett, aki elkövette azt a hibát, hogy még az ütközet reggelén sem rendelkezett semmiféle haditervvvel és megbízható katonai felméréssel.²⁹ Június 14-én reggel csupán az inszurgensek lovassága alkotta a császári-királyi arcvonal jobb szárnyát. Bár az ütközet eredménye mindannyiunk előtt jól ismert,³⁰ a kudarc okaként az inszurgensek felkészületlensége mellett látnunk kell a központi hadvezetés hibáit is. A nemesi felkelők a képzetlenségüket vitézségükkel pótolták. Katonai teljesítményükre az egész ország büszkén tekintett, hazafias kiállásukat utóbb ellenzőik közül is sokan elismerték, hiszen a török végvári időkből és a Rákóczi-szabadságharcból örökölt magyaros virtust látták benne. Nem véletlenül illette Jókai Mór *Névtelen vár* című regényében a kismegyeri csatateret „a becsület mezeje” kifejezéssel.³¹ Caffarelli du Falga (1766–1849) fran-

25 *A Magyar Királyi Nemesi Felkelés 1809. évi szabályzatai: Korabeli katonai szótárral*, kiad. LÁZÁR Balázs (Budapest: Nap Kiadó, 2009).

26 BÁNKINÉ Molnár Erzsébet, „A Jászkun terület szerepe az 1809. évi napóleoni háborúban és az utolsó nemesi felkelésben”, in VERESS D. Csaba, *A napóleoni háborúk és a magyar nemesség: Emlékezés az 1809. évi francia háború 180. évfordulójának alkalmából*, 54–66 (Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 1992).

27 VERESS D., *Napoleon hadai Magyarországon*, 23–26.

28 Vö. ZÁKONYI Ferenc, *A Dabrókai csárda* (Ajka: Ajka és Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, 1982).

29 VERESS D., *Napoleon hadai Magyarországon*, 116–127.

30 NAGY-L. István, „Igyekezzen ártani János főhercegnek...”, in *Franciák Magyarországon 1809 II.*, 167–199.

31 MEDGYESY S. Norbert, „»Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy Insurgeáltál!«: A Napoleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kézíratos gyűjteményekben (1790–1825)”, in *uo.*, 123–167, 123–125.

cia hadügyminiszter találóan jegyezte meg a sajátos harcmodorral küzdő inszurgens hőseinkről: „Derék vitézek, de nincsenek még idomítva.”³²

A csata utáni napokban számos további hőstett is született.³³ Báró Meskó József vezérőrnagy például az ütközet idején az abdai, a győrszigeti és a pinnyédi sáncoknál állomásozott. A csata másnapján bravúros kitörést hajtott végre: a franciák hátában közel 1300 lovassal és 4000 gyalogossal sértetlenül elindult, és Vág falunál átkelt a Rábán. Célja az volt, hogy Celldömölk–Nagykanizsa környékén egyesülhessen az ott előrenyomuló VIII. (Chasteler) császári–királyi hadtesttel. Ez a találkozás Marcaliban történt meg június 22-én. A kitörés tervét a kismegyeri csata estéjén Meskó kérésére a 18 éves gróf Széchenyi István huszárhadnagy vitte csónakon a Rábcán, a Mosoni-Dunán és az Öreg-Dunán át, a francia őrség szeme láttára. A terv másnap reggel érkezett meg Komáromba.

A franciák tíz napos ostrommal bevették Győrt,³⁴ a magyar és osztrák csapatok Komáromban várták a további parancsokat. A wagrami csatát (július 5–6.) követő hatodik napon megkötött zناimi fegyverszünet a Rába vonaláig engedélyezte a francia megszállást. Július második felében a Tiszántúlról több ezer újabb inszurgens érkezett a Dunántúlra. Augusztusban újabb tárgyalások kezdődtek az osztrákok és a franciák között. Napóleon egy éjszakát (augusztus 31-én este) időzött Győrött.³⁵ Az őszi tárgyalásokat az október 14-én Schönbrunnban aláírt béke zárta le, amelynek értelmében a francia csapatok kivonultak Magyarországról, legutoljára Kőszeget hagyták el november 30-án. A pozsonyi hídfő védelmében fontos szerepet játszó győri vár bástyáinak jó részét a kivonuló franciák felrobbantották.³⁶ Az inszurgens ezredek utolsó díszszemléjét november 17–19. között tartották meg, az uralkodó jelenlétében, a Székesfehérvártól délre eső Börgöndpusztán.³⁷

32 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 165.

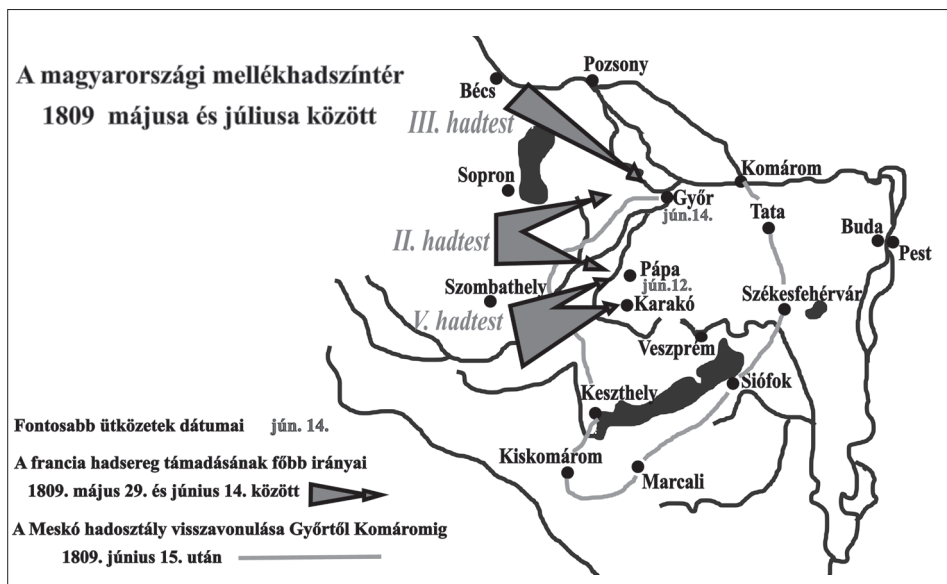
33 ÁCS Tibor, „Az ifjú Széchenyi főhadnagy....”, in *Franciák Magyarországon 1809 II.*, 9–41, 9–14.

34 VERESS D. Csaba, *A győri vár* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1993), 54–57.

35 TORDAI Rita, „Amikor a császár nem a csatatéren hódít...”, in *Franciák Magyarországon 1809 I.*, szerk. BANA József és KATONA Csaba, 141–155 (Budapest–Győr: Mediawave Közalapítvány, 2010), 148–152.

36 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 165–214.

37 VIZI László Tamás, „Kövesd példájokat vitéz eleidnek...”: *A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére* (Székesfehérvár: Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014).

A magyarországi mellékhadszíntér³⁸

A háború folyamán 1809. május 17-én Napóleon VII. Pius pápát megfosztván egyházi trónjától, fogolyként Párizsba vitette. A sorozatos győzelmek hatására a napóleoni Franciaország hatalmának tetőpontjára ért. Ekkor kötötte meg a francia császár házasságát Habsburg Mária Lujzával (1791–1847). A friggyel Talleyrand (1754–1838) politikája is látszólag révbe ért: az Osztrák Császárság és Magyarország megmenekült a felbomlástól. Ezután falként kellett védenie a francia birodalom keleti határait a rebellis Oroszországgal szemben.

1809. április 27-én, Habsburg József nádor hívására csaknem 39 000 nemesi előjoggal rendelkező lakos fogott fegyvert a király és a haza védelmében.³⁹ Az inszurrekció, bár megőrizte a középkorból átöröklött banderális hagyományait, mégis inkább volt azonosítható a Habsburg Monarchia ausztriai tartományaiban is működő Landwehr ezredekkel.⁴⁰ A lakosság önként fogott fegyvert. A nemesiség félretette korábbi vitáit; a monarchia megtartása a közvetlen francia veszélyben minden vármegye érdekévé vált. A hazaszeretettől fűtött harci kedv mellett egy másik fontos tényezője is volt az inszurrekciónak: a seregen belüli egyenlőség.

38 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon* kötete alapján összeállította a szerző.

39 Uo., 33.

40 *Magyarország hadtörténete*, 105–110.

Elhanyagolható körülménynek látszik, de a kor hadseregei brutális körülmények között tartották a jobbágyok közül sorozott katonáikat.⁴¹ A tisztikarba magukat bevásárló nemesek pedig általában nem jelentettek komoly katonai ismeretekkel rendelkező vezetést. Ezen a téren hozott változást a francia forradalmi hadsereg megszervezése, ahol a tiszti és legénységi állományú katonák egyformán polgártársként kezelték egymást. A fraternitásnak ilyen fokú példája megdöbbentő sikereket hozott a harcmezőn. Igaz, más logika alapján, de hasonló egyelőséget mutatott a magyar inszurgens sereg is. A társadalomban egymással rivalizáló kis-, közép- és főnemesség az inszurrekcióban egyenrangúnak számított. Ennek bővebb kifejtése ezen tanulmányban nem célunk, így be kell érünk azzal, hogy elfogadjuk a nemesi felkelés egységteremtő szerepét.

Az inszurrekció, bár elsősorban egy katonai intézmény a polgárosodó Magyarországon, mégis magában hordozta a kohézió lehetőségét a társadalom számára: amit a politika évtizedeken át hiába próbált meg elérni, azt a francia inváziótól való félelem még elérhette volna. Az, hogy ez mégsem következett be, az ötödik koalíciós háború erőltetett kirobbantásának köszönhető.

Az 1809. év eseményeinek lenyomata Pálóczi Horváth Ádám kézírataiban

Pálóczi Horváth Ádám összhangot keresett a felvilágosodás eszméi, nemesi léte és a magyar nemzeti múlt között.⁴² Liberális szemléletét *A nagyszívűséghez* címzett pesti szabadkőműves páholy is alakította, amelynek 1789-től lett tagja Arión néven.⁴³ A magyar nemesi mozgalom résztvevőjeként a mérsékelt ellenzék soraiba tartozott.⁴⁴ Politikailag változó korban élt, hiszen 1809-ben az egész bécsi udvar politikájában óriási fordulat állt be: a több mint tíz éve ellenséggként kezelt forradalmi Franciaország hirtelen szövetséges, sőt Mária Lujza házassága révén „sógor” lett. A néhány hónap alatt lezajlott, szinte átmenet nélküli változás komoly

41 *Haderők és hadviselés az elöltöltő fegyverek korában: A fegyvergyártás, a fegyverzet és a haderőszervezés hatása a hadművészet fejlődésére*, szerk. TURCSÁNYI Károly, BÁN Attila, HEGEDŰS Ernő és MOLNÁR Gábor, 127–131 (Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015). A katonaelet nehézségeinek közköltési visszhangjához: RMKT XVIII/14, 119–149. sz., II. A) 3. fejezet.

42 PL. LÁSZLÓ József, „Pálóczi Horváth Ádám”, in *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, 2: 829–830 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994).

43 *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában: Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához*, írta, összeáll. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka és TÜSKÉS Gábor (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete–Magyar Nemzeti Múzeum, 2017), 150–151.

44 *ÖÉ* 1953, 17.

dilemmát okozott a magyar nemességnek is. Hogyan tekintsenek ezután Napóleonra; mint a népek egyelőségéért küzdő bajnokra, francia elnyomóra vagy császári szövetségesre? A kérdés néhány éven belül, az 1812-es háború során magától megoldódott, de az 1809-ben beálló rövid béke sarkalatos kérdése lett. Horváth összegyűjtött, jórészt saját szövegeiben is visszhangoznak a politika hullámverései.⁴⁵ Politikai meggyőződésének feltérképezése nem is lehet tisztünk ebben a tanulmányban, egy azonban biztos: komoly szerepet játszott az inszurrekciós énekek terjesztésében. Erről vallott 1814-ben zajlott perében: „sok megye nemeseit buzdítottam fel a gyors inszurrekcióra azon közönségesen Marsoknak nevezett harci énekekkel, amelyeket az egyes kerületek számára előre megalkottam és [...] különböző helyekre idejében szétküldöztem [...] az én énekeimet maguk a felkelők is állandóan énekelték”.⁴⁶ A következőkben az *Ötödfélszáz Énekek* azon verseit igyekszünk áttekinteni, melyek bizonyossággal köthetők az 1809-es esztendő hadi és politikai eseményeihez.

A Magyarország hadügyi kerületei számára készült indulókat a kor népszerű dallamaira írta. Közülük is kiemelkedik az *Inszurgens Mars. Tul-a-dunai. A Magyar Genius!* című induló.⁴⁷ Az induló dallamát elsőként 1798-ban jegyezték fel (*Szarka János melodiárium*), s 1809-ben is nagy népszerűségnek örvendett, hiszen szövege könnyen aktualizálható volt.⁴⁸ Horváth saját éneke azért érdekes, mert több helyen is felfedezhetjük benne a francia császár katonai sikereit magyarázó részeket.

Marsot fujnak, hadba hívnek, kapi paripára vitéz magyarom!
Szent óltára óltalmára a haza istene várja karom.
S unszol ama buja diadalom
fényje miatt magahitt hatalom,
Kit feldúlni, fellyülmúlni Érdem is, és maga kész jutalom.

⁴⁵ Uo., 16–17.

⁴⁶ TARI Lujza, »Jön a' francz nagy lépésekkel«: A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei”, in *Franciák Magyarországon 1809 II.*, 245–261, 248. Horváth inszurgens marsairól, nagybajomi házának feldúlásáról és pereskedéséről újabban: MÉSZÁROS Gábor, „Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 151–166 (Budapest: Reciti, 2018).

⁴⁷ *ÉP*, 373–374.

⁴⁸ RMKT XVIII/14, 40. sz., 399.

Látd, mint egy szentet s Mars istent tiszteli Korszika Napoleont,
 Midőn látja, hogy magzatja tétova vér-özön árokat ont.
 Tépd le fejérül az ily hamar út-
 on keresett hadi cserkoszorút,
 Kit fejére sok nép vére, s a kidobolt remek öt csata font.

Mindig hatra, csak sakmatra játszik az a tekeres hadi nyom,
 Míg, mint régen egy térségen, gyepe szorithatod én magyarom.
 Majd, ha lovagjaid állnak elő,
 Verd le *pion*jait, – elszelel ő.
 Így fortélyját, sakjátékát öszvezavarja vitézi karom.⁴⁹

A dunántúli ezredrekhez címzett ének kiemeli a korzikai születésű Napóleon gyors felemelkedéséhez vezető öt nagy csatát és újszerű stratégiáját. A hadtest alapú hadseregszervezés ugyanis lehetővé tette Bonaparte számára, hogy önállóan is harc-képes hadtesteit „tekeres hadi nyomon”, egymással párhuzamosan meneteltesse, hogy azok egyszerre érkezzenek meg a kijelölt harctérre, a döntőnek szánt ütközet napján. Azt, hogy a francia császárnak pontosan mely győzelmeire gondolt Pálóczi Horváth, csak sejthetjük: 1809-ig Napóleon karrierje szempontjából a lodi (1796), gízai (1798), marengói (1800), austerlitzi (1805) és jénai (1806) ütközetek voltak számottevők.⁵⁰ A magyar közélet láthatóan az udvari cenzúra ellenére is világos képpel rendelkezett Napóleon hadi sikereiről, amely ellen – az indulók megfogalmazásában – egyedül a magyar vitézség jelenthet megoldást. A „Verd le *pion*jait, – elszelel ő” sor ugyan lehet pusztán egy könnyed szójáték is a sakkjáték francia gyalogbábujára utalva, de egy kis utánagondolással a hódító francia császár egy másik katonai fortélyát vélhetjük felfedezni. Bonaparte hadjáratai minden esetben a térképeken és a felvonulási utak viszonyain dőltek el. Ehhez pedig – mint arra az asperni ütközet is példát ad – nélkülözhetetlenek az utász (az ófrancia *pion* továbbképzett alakja *pionnier* formára; németül *Pionier*) alakulatok.⁵¹ Feltehető, hogy az idézett sor az ő megverésükben látta a győzelem kulcsát.

Az ősoktól öröklött vitézség erejébe vetett hit, a korszakban egyfajta nemzeti öntudattal vegyített mítoszként lebegett a felkelő nemesek előtt.⁵² Erről tanús-

49 ÖÉ 1953, 45. sz., 170.

50 Adam ZAMOYSKI, *Napoleon: The Man Behind the Myth* (London: Harper Collins Publishers, 2019), 20–40.

51 BENCZE László, *Napóleon bécsi hadjárata 1809* (Budapest: Hadtörténelmi Levéltár, 2005), 108–110.

52 MEDGYESY S., „»Akkor jóhettz és örvendhettz...«”, 157.

kodik a Dunán inneni kerület *Dunamellyéki mars* című indulója is.⁵³ A 18. századból örökölt népszerű dallamot (elsőként: *Kulcsár Pál melodiárium*a, 1775–1785) Horváth is megörökítette *Tiszt-mars* címmel, s több ének szerzett rá.⁵⁴ A Rákos-mező motívumát érdemes megemlítenünk, amely szintén népszerű motívum az insurgens dalokban. Ennek magyarázata a középkorban keresendő, amikor a Pest melletti mező adott otthont a törvénykező nemzetgyűléseknek, valamint a hadjáratokat megelőző seregszemléknek. Maga Napóleon is ide hívta össze a nemességet az 1809. május 15-én kiadott proklamációjában, hogy ott összegyűlve kikiáltásuk függetlenségüket a Habsburg-háztól. A győri vereség után (június 14.) József nádor megkezdte Pest felkészítését a francia ostromra.⁵⁵ A császári hadvezetés ugyanis, a magyarországi hadszíntér következő ütközetét a Rákos-mezőre tervezte.⁵⁶

Jer, a Rákoson fulánkos élre fend ki kardodat,
Fel se vedd Hazád javára bármi károdát.
Kész haszonra vár az érdem,
Én, mit adnak? azt se kérдем: a Napoleon
Vesztése drága bérem; és ez engem, ám ha vérem
Ontom, éltem elveszejtem, a csatára von.⁵⁷

Egy újabb visszatérő motívum a franciák kakassal való azonosítása, amelyre jó példa a Tiszán inneni kerület indulója.⁵⁸ A francia hadsereg szemétdombon kápirgáló alakja jellegzetes gúnnyrajz, amelynek alapjául a franciák, azaz gallok latin neve (*gallus*, azaz kakas) szolgált. 1806-ban Napóleon létrehozta a Rajnai Szövetséget, amely a megszűnt Német-római Császárság tizenhat fejedelemségét foglalta magába. A „más portájához tartozó szemétdomb” jogszerűen a Német-római Császárság utódállamaként megalakult Osztrák Császárságot illetve volna.⁵⁹ A Tiszán inneni insurgensekhez címzett, ekhós szerkezetű induló szövegében már megjelennek a harcmódor-metonímiához köthető jellegzetes fegyverek is: a francia tömeghadsereget megtestesítő szurony (pagnét) és a magyar virtussal azo-

53 RMKT XVIII/16, 937.

54 RMKT XVIII/14, 422., nr. 49.

55 Vármegyei Insurreccionális Bizottság Iratai. PML IV. 4-e. 51. sz.

56 DOMANOVSKY Sándor, *Józsefnádor iratai III. 1807–1809* (Budapest: MTT Kiadó, 1935), 466–467.

57 *Dunamellyéki mars*, in *ÖÉ* 1953, 45/a, 170.

58 *ÉP*, 374.

59 GONDA Imre és NIEDERHAUSER Emil (szerk.), *A Habsburgok* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 155.

nosított fokos (csákány) összecsapása. A fokos a török korból öröklött vitézség-szimbólum; a bátorság mellett a szabadságnak is jelképe. Emellett az 1808/III. törvénycikkben is felbukkan mint a lovasság számára előírt hidegfeegyver.⁶⁰ A felkelő lovasezredek számára ennek a fegyvernek a beszerzése jelentette a legkevesebb gondot, hiszen törvényi szabályozás nélkül, a legtöbb házban megtalálható volt.⁶¹

Bent van hát már a franc a német térségen? – régen.
Jer, várjuk be pajtás! ama határ-végen. – végen;
Paskoljuk meg ott lelkesen,
Elébb, mint kakas repdessen
A szép magyar égen. – égen.

Régen jár kaparni a más portájára. – jára.
Várjuk el, mint repül fel hazánk halmára? – mára,
Fut, fogadom, megrijjadvá,
Probájának meg lesz adva
Ma legutoljára, – ára.

Megbirok én a franczal, mint egy kis lyánnal, – s hánnyal?
Pagnétjával öszvecsapok egy csákánnal, – s hánnyal?
Ez bajnokra nem rabszolga,
Sem nem nyúlakkal van dolga,
Hanem oroszlánnal, – s hánnyal?⁶²

Szinte a fentebb tárgyalt indulók elemeit foglalja össze a negyedik ének, a tiszántúli kerület indulója. Dallamát Pálóczi Horváth örököltette meg elsőként (*Fut az oláh hegyoldalon*), s száz évesnél korábbinak vallja.⁶³ Külön érdemes kiemelni a szövegből a tárogatót mint katonai jeladó hangszert. A törököktől átvett fafúvós hangszer, a töröksíp (zurna, keleti oboa) a 19. századra a kuruc kor katonai hangszereként vonult be a köztudatba.⁶⁴ Jelenleg nincsen konkrét adatunk arról, hogy az inszurgens ezredek valóban használtak volna tárogatót katonai jeladás-

60 Netjogtár: 1808/III.8., hozzáférés: 2020.04.24, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003>. TV/.

61 Vö. ÓDOR Imre, *Baranya megye és a napóleoni háborúk kori nemesi felkelés* (Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1989), 115.

62 *Tiszaemlyéki mars, ekhós tárogató*, in *ÖÉ* 1953, 46. sz., 171.

63 RMKT XVIII/14, 225. sz., 613.

64 *ÉP*, 374.

ra.⁶⁵ Sokkal valószínűbb, hogy a kiállított ezredek, követve a kor szokásait a gyalogság esetében dobot, a lovasság esetében pedig trombitát használtak.⁶⁶ De, már csak a nemzeti hagyományok tisztelete miatt is, a velük vonuló zenekarok körében vagy a felvonulásokon bizonyosan használt hangszer volt.

Vet-e hát a kocka hatot?
Vet, – fujd meg a tárogatót!
Enyim a diadalom;
Ma múlt el a franc hatalom, Mint az álom.⁶⁷

Tanulmányunkban mindeddig nem esett szó a helyettesállítás jogáról, pedig az inszurrekció intézményének egy igen fontos eleme. Az 1808/III. tc.⁶⁸ értelmében azon nemeseknek, akik valamilyen megállapított oknál fogva nem képesek maguk teljesíteni fegyveres szolgálatukat, lehetőségük van arra, hogy ezt helyettes útján tegyék meg. Ebben az esetben kötelesek egy legényt maguk helyett fegyverrel, lóval, felszereléssel, a vagyoni helyzetüknek megfelelően felszerelniük. A kisenemesség ezt a teherterítelt csak nagy nehézségek árán vállalhatta. Az örökösödési háborúból (1740–1748) örökölt vers népszerűsége jól mutatja, hogy apróbb szövegváltoztatásokkal ugyan, de a háborús nehézségeket elbeszélő kvartélyos dal mondanivalója minden generáció számára érvényes.⁶⁹ Ez a tény rámutat egy másik érdekességre, a hadállítás és a generális inszurrekció intézményi állandóságára is.⁷⁰

Katonát a nemesség, Hajdút a szegénység,
Szorongatja mindenütt őket az ellenség,
Lovat, zablát, karabint,
Kardot, pisztolt, pantallért,
Készítenek új mundért.⁷¹

65 A tárogatóról részletesen: SÁROSI Bálint, *Zenei anyanyelvünk* (Budapest: Planétás, 2003), 201–202; Csörsz Rumen István, „A törökök sípjától a magyar töröksípig”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, 338–358 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012). A fenti, közkeletű adat forrása Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című kötete lehet (1804, 1807).

66 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 10–19.

67 *Túl-a-tiszai mars*, in *ÖÉ* 1953, 47. sz., 171–172; *ÉP*, 375.

68 Netjogtár: 1808/III.5., hozzáférés: 2020.04.22, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80800003>. TV/.

69 RMKT XVIII/14, 119. sz., 496.

70 Vö. KESERÜ Barna Arnold, *Az insurrectio a magyar törvényhozásban: Adalékok az 1809-es fejér megyei felkelés történetéből* (Győr: Széchenyi István Egyetem, 2008), 10–28.

71 *Generalis insurrectio*, in *ÖÉ* 1953, 305. sz., 399.

A győr-kismegyeri ütközet eredménye, bár utólag elkerülhetetlennek tűnt, mégis megrendítette a közvéleményt. Az inszurrekcióba vetett nemzeti hit meginogni látszott. A Habsburg udvar örömmel kapott a lehetőség után, és az inszurgensek ezredek megfutamodásának tulajdonította a teljes vereséget.⁷² Az inszurgensek harci kedve ellenben nem ingott meg. Egyrészt, mivel a háború gyors alakulása miatt a fegyvert fogott, közel 39 000 nemes közül csupán 16 000 vett részt az ütközetben. Másrészt, mivel az ország az ütközetet csupán az első találkozásnak tekintette a francia haderővel, a vármegyék nagy részében még javában folyt a fegyverkezés. Pest–Pilis–Solt vármegyében például Pest és Buda védelmére egy második inszurgens ezredet is felállítottak, amely júliusra körülbelül 1800 fővel (1200 gyalogos és 600 lovas) már harckészültségben várakozott Soroksáron.⁷³ József nádor megkezdte a tiszántúli és erdélyi ezredek összevonását Pest – Székesfehérvár – Komárom térségében. A Magyar Királyságnak még voltak tartalékai, és kész volt az ország további védelmére.

A *Haza-mars a győri futás után* című ének a vesztett győri ütközet utáni hangulatot hivatott visszaadni. Horváth verse egy 18. századi magyar, cseh és szlovák rokonsággal rendelkező dallamra⁷⁴ íródott, és Barsi Ernő *Daloló Győr* című válogatásába is bekerült.⁷⁵ Motívumai között a csákány és a Rákos-mező mellett megjelenik az antik istenek sora is. Bellona a római mitológia szerint Mars isten nővéreként felel a háborúkért, míg Pallas a görög mitológiában a bölcsesség és a tudományok istennője.⁷⁶ A szöveg magyarázata szerint mindkettejük jelenléte szükséges lett volna az ütközet megnyeréséhez, mivel azonban nem voltak együtt jelen Zeusz Aegise (Aigisz-pajzsa) alatt, így a költő szerint nem is lehetett győzelmet várni.⁷⁷

Lám eleget emberkedtünk,
De ha Isten nincs mellettünk;
Hogy Győr alatt elszéledtünk,

72 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 214.

73 Vármegyei Insurrekcionális Bizottság Iratai. PML IV. 4-e. 1 sz.

74 Vö. CSÖRSZ Rumen István, „Közép-európai népzenei variánsok az Ötödfélszáz Énekek (1813) dallamaihoz”, in *Magyar Arión*, 383–425, 392.

75 Dr. BARSÍ ERNŐ, *Daloló Győr* (Győr: Magyar Kultúra Kiadó, 2017). Az inszurrekcióval foglalkozó dalszövegek (59–66) is bizonyítják, hogy a Pálóczi Horváth Ádám által írt és megőrzött énekek hosszú időn át megőrződtek a lakosság emlékezetében.

76 CSIFFÁRY Tamás, *Mitológiai lexikon* (Budapest: Könyvmíves Könyvkiadó, 2005), 320.

77 *ÉP*, 371–372.

A sok ellen mit tehattünk,
Bárha Pallás és Bellona
Aegis alatt őrzött volna.⁷⁸

Hasonló hangvételen szólal meg a költő *Hadi busongás* című verse is, melynek saját jegyzetei alapján dallamát is ő maga szerezte. Pontos keltezésére nincsen adatunk, de több említése is 1809-hez köti a művet. Az első versszak emlékeztet bennünket az 1809 előtti liberális nemesség háborús álláspontjára, amely szerint Napóleon nem a magyarok, hanem a Habsburgok ellensége, így a háború sem a Natio Hungarica, hanem a bécsi udvar dolga. Ez az utólagos bölcselkedés azonban szinte már jelentéktelennek is tűnik a huszárság példájának említésével, hiszen a Magyar Királyság szolgálta ki az Osztrák Császárság könnyűlovasságának jelentős hányadát (Magyarország 12 császári-királyi huszárezredet tartott el a napóleoni háborúk idején),⁷⁹ a háborús érintettség így önmagától adódott.

A második strófából megismerhetjük a nemesi felkelésről alkotott udvari közvéleményt: a zsoldos (itt állandó) hadsereg veresége az inszurgensek megfutása miatt következett be Győr alatt. A szöveg utal a vármegyei ezredek képzetlenségére, valamint a „De mi haszna, ha vakot világtalan vezetett?” refrénsor kemény fricskát vet az ütközet napján felkészületlen Habsburg János főhercegnek.

A harmadik és negyedik versszakok a hazai föld francia megszállásáról szólnak. Az erotikus utalásokkal megfűszerezett búslakodás az elvesztett, termékeny Dunántúlra utal, valamint a Rába és a Duna között portyázó, Komáromig előretörő francia csapatokra. Az oltalom egyedül Istennél van. Horváth fontosnak tartja zárásként leírni, hogy az ősi magyar föld megcsorbulása nem a nemzet hibája. Bár ezzel a véleménnyel sokáig vitatkozhatnánk, pusztán ha a vármegyéek ezredállításának hosszan tartó folyamatát vesszük is figyelembe, meg kell látnunk benne azt az önigazolást, amely 1810 után a polgárosodó magyar társadalmon belül is indokoltta vált.

Látd-e, pajtás! megmondám, mi koszorút kötözünk,
Mikor olyanba kapánk, amihez semmi közünk.
Eddig nevem jó vitéz, jó lovas nemzet vala,
Példám után másnak is huszár az őrangyala.
Példám után másnak is [huszár az őrangyala].

78 *Haza-mars, a győri futás után*, in *ÖÉ* 1953, 38. sz., 163.

79 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 14.

Most pedig az ellenség fel se vesz és kinevet,
 Drága zsoldos seregünk minket okoz, fenyeget.
 Uj vagyok én, régibb ő, gyakoroltabb lehetett,
 De mi haszna, ha vakot világtalan vezetett?
 De mi haszna, [ha vakot világtalan vezetett?]

És így a franc hatalom ránk is im! elterjedett,
 Birtokunk egy résziből birtoka nevededett,
 Europa-szűz köldökén már alúl táborozott,
 Gazdag ágyéka körül szép hazánkban motozott.
 Gaz[dag ágyéka körül szép hazánkban motozott].

No! de hát sem orvoslás, sem óltalom nincsen-e?
 Te állj bosszút érettünk, te, magyarok istene!
 Tudod, hogy ez őseink véres árú birtoka,
 És hogy ez most megcsorbúlt, nem a magyar az oka.⁸⁰

A folytatódó háborútól való félelem kap hangot az *Új félelem* című műben. A „címerből kiragadott egy víz” a Rába vonaláig történő francia előrenyomulásra utalhat. A négy folyó említése azonban így is felvet egy kérdést. A kép Magyarország címere mellett inkább Győr vármegye címerét vetíti elénk a három vízszintes ezüst pólyával, amely a megyebeli Duna, Rábca és Rába folyót jelképezi. Az országcímerről szemben négy ezüst pólyát tartalmaz, amelyeket a Duna, Tisza, Dráva és Száva folyókkal azonosított a történeti és népi hagyomány. Ebben a sorban azonban nem szerepel a Rába, amely pedig a fegyverszünetben határfolyóként lett feltüntetve. Megoldást egy harmadik lehetőség jelenthet számunkra: az október 14-én megkötött schönbrunni béke Isztriát 1813-ig francia megszállási területté tette. Ennek folyója, a Száva így névleg lekerült az országcímerről pólyái közül.

A negyedik versszakban leírt kérést inkább tekinthetjük fenyegetésnek: bár az ország vágyik a békére, alkotmánya védelmében kész a háború folytatására is. Az antik hősök közül Pelopsz személye kerül elő, akit isteni társai feldaraboltak saját végzetes lakomáján.⁸¹ Az Osztrák Császárságra és vele együtt Magyarországra is ez a sors várhat, ha a Tantaloszként⁸² azonosított Napóleon úgy dönt. A költe-

80 *ÖÉ* 1953, 39. sz., 164–165.

81 CSIFFÁRY, *Mitológiai lexikon*, 324.

82 Tantalus (vagy Tantalosz) görög mitológiai alak, akit az istenek örök éhséggel és szomjúsággal büntettek. Egy érett gyümölcsökkel teli fáról kell a vízbe lógnia. A gyümölcsöket nem érheti el, az iszapos vízből nem ihat.

mény pontos keltezését nem ismerjük, de szövege az 1809. június 14-ei győri ütközet és az október 14-ei schönbrunni béke közötti bizonytalan állapotokat tárja az olvasó elé. A versből kihallatszik a francia császár iránti düh:

Szegény Hazám! talán meg rám tör az ellenség,
Új rezzenés, vissza-menés nem jó jelenség;
Talán megint Tantalusként a fegyver-özön
Új tort készít s Pelops testét darabolni jön?

Nem volt elég, cinkos vendég! szép szigetemet
Őszvedülni, elrabolni vállperecemet,
Hanem mivel titkos mívvél a magyar isten
Vissza-szabta s megtartotta pestised ellen,

Zsákmányodat felváltottad drága cserével,
Neptun kulcsát elragadád páros öblével,
Cimeremből, négy vizemből egyet elnyirtél,
Ősi honyom s alkotmányom hohérja lettél.

Több nyirbálást, új szaggatást, gyilkos! ne próbálj,
Kebelemben, istentelen! többé ne turkálj.
Nem hagyott még úgy el az ég, mint ijeszt sorsod,
S felfogadok, nem maradok holtig adósod.⁸³

Külön érdekesség költőnk Mars és Hébé szerelmi viszonyát feldolgozó énekso-rozata, amely áttételesen a két császárság viszonyának változását szemlélteti az 1809-es esztendőben (dallamai szintén a 18. századból öröklődtek át). Mars a hó-doltató Franciaországot, míg az örök fiatalság istennője, Hébé a 1806-ban szü-le-tett Osztrák Császárságot szimbolizálja. *A Mars metamorphosisa Győr alatt*⁸⁴ cí-mű költemény megpróbál egyfajta magyarázatot is adni a két állam háborújára, amit csak a sors kegyetlenségének tud be. Horváth az 1809-es háborút és az azt kö-vető békés időszakot bemutató versét egy népszerű 18. századi dallamra írta.⁸⁵

83 *ÖÉ* 1953, 41. sz., 166.

84 *Uo.*, 53. sz., 178.

85 *RMKT* XVIII/14, 78. sz., 454.

A történet következő részét *A rabbá lett Mars*⁸⁶ meséli el. A hadisten elvonul, a harcok elülnek. A szépséges és örökké fiatal Hébé szerelmével megnyeri a hódító Marsot. Áttételeken itt beszélhetünk a két ország szövetséges viszonyáról, de sokkal inkább a béke zálogaként 1810. április 1-jén megkötött frigyről Habsburg Mária Lujza és Bonaparte Napóleon között. Bár Mária Ludovika (Lujza) főhercegnő az anyja révén franciaellenes nevelést kapott, miután Courelles mellett Bonaparte a karjaiba borult, már nem volt olyan távolságtartó a francia császárral. Fontos céljának tekintette az apja és férje közötti békés viszony fenntartását. 1814. április 24-én a koalíciós erők támadásának következményeként fiával, Napóleon egyetlen örökösével elhagyta Franciaországot.⁸⁷

A történet lezárását a *Hébe reménysége*⁸⁸ és a *Menyegző* című versek foglalják magukban. Míg ez előbbi csak antik szimbolikával beszél el Napóleon és Mária Lujza frigyről, addig az utóbbi már egészen egyértelműen az ő életükre keletkezett. A *Menyegző* szövegében a már megszokott módon meghatározóak az antik utalások. Bonaparte Napóleon és I. Ferenc harcát Caesar és Pompeius gigászi küzdelméhez hasonlítja Horváth.⁸⁹ A házasságot (Himen) mint az ég ajándékát, egy apró istenséggént tünteti fel, akinek hatalma lett volna hamarabb is beleavatkozni az emberek dolgába. Az apósát megölő Pelopsz újbóli említése érdekes párhuzamot teremt, ha figyelembe vesszük az Ausztria és Franciaország közötti korábbi viszonyt és a tényt, hogy Napóleon a schönbrunni békében dinasztiaalapítási céllal erőszakolta ki magának házasságát. Cserébe semmilyen engedményt nem tett Ferencnek; nem engedett a jóvátételből, s területeket sem adott vissza az Osztrák Császárságnak.⁹⁰

Himen! ég gyermeke! Te kis angyal! mégis nagy!
Természet remeke! mely hatalmas isten vagy!
Mennyit elvégezel, amit nem képes hinni,
Amit Mars, s minden más nem tudnak véghezvinni.

86 ÖÉ 1953, 54. sz., 179.

87 *Habsburg Lexikon*, szerk. Brigitte HAMANN, kiad. SZMODITS Anikó (Budapest: Új Génius Kiadó, 1990), 318–321.

88 ÖÉ 1953, 55. sz., 179.

89 Julius Caesar *Polgárháború (Bello civili)* című könyvében írja meg először, természetesen saját tetteit igazolva, hogyan vált a korábbi két szövetséges – Caesar és Pompeius – ellenséggé.

90 BENCZE, *Napóleon bécsi hadjárata...*, 282.

Nagy tábor tört reánk, szerencsáját rettegtük;
Szenvedett is hazánk, Isztriát elvesztettük,
S im későn vallást tőn trónusunk őrangyala,
Hogy e két ellenség Cézár és Pompéj vala.

Mért nem sugtál ennek, hogy téged küld ellene
Mint győzedelmesnek a magyarok Istene?
Mennyi vért megkémélhettél volna csak egy szón!
Hogy Ferenc veje lesz mahólnap Napoleon.

Hát, ha már elkéstél felfedezni titkodat,
Hajtsd végre kis isten! a mi jónkra dolgodat.
Pelops vállpereccét forraszd vissza helyére.
Kösd Napoleonnak, hogy sogor lett, szívére.

Mért ne is lehetne a fejedelmek között,
Hogy amely házakat Himen öszvekötozött,
Mint az emberi nem több az alsóbb sorában,
Hív fiú legyen a vő az atya házában.

Templomot építünk akkor e kis istennek,
Jo peánt éneklünk a jól-tévő Himennek,
Most is már ez új pár öszvekeltén mindenek
Jó reményt építvén azt kiáltják: éljenek.⁹¹

A schönbrunni béke értelmében november 30-án az utolsó francia csapatok is elhagyták Magyarország területét. Az ország számára nagy tehertételt jelentő háború így befejeződött. A francia csapatokról általában elmondható, hogy nem viselkedtek ellenségesen a lakosággal, de követeléseiket mindig az utolsó pontig behajtották a megszállt vármegyék megyegyűlésein.⁹² Kivonulásuk alkalmára Pálóczi Horváth két köszöntőt is írt. Az állítólag saját szerzésű, de mindenképpen népszerű dallamra írt *Vissza-mars, a francoknak*⁹³ még gunyoros hangvételben dicsőíti a magyar virtust (nem a tényleges kivonulás idején írta, hanem előtte, bízva a

91 *ÖÉ* 1953, 56. sz., 180–181.

92 BALOGH Gyula, *Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vas megyében* (Szombathely: Bertalanffy József könyvnyomdája, 1885), 65.

93 *ÖÉ* 1953, 38. sz., 163.

magyarok látványos győzelmében). Ismerjük az oroszországi hadjáráthoz köthető változatát is, így megkérdőjelezhető az 1809. évhez való kizárólagos kapcsolódása, de aktualizált szövegét így is érdemes megemlíteni.⁹⁴

A verbunkos dallamra írt *Kísérő mars, arany híd* címet viselő induló már inkább az eljövendő békés esztendőkről beszél.⁹⁵ A felszabadult ország három települését (Pozsony, Sopron, Szombathely) emeli ki Horváth, látszólag véletlenszerűen válogatva a háború által sújtott városok közül. Pozsony ostroma során számos lakóépület is megrongálódott, s említésének jelentőségét fokozza, hogy az országgyűlések színhelyeként védelme politikailag is jelentős volt. Sopron és Szombathely a sebesült francia katonák elszállásolása során szenvedett főképpen anyagi károkat, hiszen a lakosság feladata volt az ágyneműk és az élelem biztosítása.⁹⁶ A vers megemlíti Napóleon személyes átvonulását is a Dunántúlra. A katonacsászár augusztus 31-én meglátogatta a nem sokkal korábban, június 24-én elfoglalt Győr városát.⁹⁷

Menj hazádba, menj kegyetlen! és pihenj; de lehetetlen,
ugye? győzni telhetetlen Isten ostroma!
Most törökre, mert ki másra? Vagy talán a cimborásra
törsz; kit áldoz hódolásra fegyvered sora?
De mit törődöm én vele? Csakhogy itten nem telele,
van s szabadon élhet vele Sopronyomnak kenyere-bora;
Szombathelyt is egy új élet támad, oszlik az ítélet,
tán Pozsonnak is feléled összverogyott fala kő-pora.
Menj tehát, ellent nem állunk, sőt arany hidat csinálunk,
békepohárral kínálunk, vissza-marsot trombitálunk,
trallalalala.⁹⁸

A gyorsan változó politikai helyzetre mutat rá a következő vers, az *Ekuzén felel Napoleon*. Az eltérő tánc típusokkal szemléltetett politikai irányokhoz a magyar nemesség csak nehezen alkalmazkodhatott. Az écossaise (itt: ekuzén) egy skót eredetű 18. századi francia tánc, amely gyors ütemével „rájátszik” a nyugodtabb tempójú, Bécsben is divatos menüettre (itt: minét). A pontozott ritmushoz illeszkedő szöveg szerint ez okozhatja, hogy már a régi dallamra lejtett tánc sem lesz

94 MEDGYESY S., „»Akkor jöhetz és örvendhetz...«”, 142–143.

95 ÉP, 372.

96 VERESS D., *Napóleon hadai Magyarországon*, 216–218.

97 VERESS D., *A győri vár*, 54–57.

98 ÖÉ 1953, 40. sz., 165–166, 2. versszak.

olyan, mint a háború előtti időkben.⁹⁹ Pálóczi Horváth ezen énekével alighanem a társadalmi kérdések újragondolására akarta sarkallni kortársait, hiszen egyértelmű kérdésként áll előttünk is: Napóleon után maradjon minden a régiben?

Nem minétre lépek én, Szökni szoktam ekuzén,
Sok csatám', vitéz nevem' ez nyeretted meg velem;
Sőt ez adta trónusom', Bécsi hercegasszonyom';
Szerszem elme, friss kezek Által épül a remek.¹⁰⁰

A költő Habsburg-ellenes hangját a franciák szájába adja *Bécsben német tánc*¹⁰¹ című szerzeményében, s nyíltan felszólal a megalkuvó politika ellen.¹⁰² A vers kárhoztatja a Habsburg-párti magyar nemesség politikáját is, mely az 1809-es hadjárat során, úgy tűnhet, kudarcot vallott: Bécs nemhogy nem hálás a magyarok támogatásáért, még a vereséget is az inszurgensek gyávaságaként tünteti fel. Sőt, a birodalmi főváros megmentéséért még Isztriát is hajlandó átadni Napóleonnak.¹⁰³ Az *Ekuzén felel Napóleon* és a *Bécsben német tánc* párversének tekinthető *Magyar felelet* már a háborúk utáni békét láttatja.¹⁰⁴ A versben semmilyen utalást nem találunk az 1809-es eseményekre, mégis hangulatában és látásmódjában megfeleltethető a fenti énekekkel. A Pálóczi Horváth-féle reformista nemesség véleményét olvashatjuk benne az 1222-es Aranybulla melletti kitartásról, illetve a bécsi udvar megalkuvó politikájáról:

Légy te, nem bánom anyjok azoknak
A minden szóra meghódolóknak,
S mint amely lánynak nincsen orcája,
Minden új úrnak fekügy alája.¹⁰⁵

Ezt a politikai álláspontot támasztja alá a *Travestált franc átok* is. Az eredetileg németellenes szöveg a napóleoni háborúk során franciaellenes értelmet kapott.

99 *ÉP*, 376–377.

100 *ÖÉ* 1953, 49. sz., 174, 1. versszak.

101 *Uo.*, 43. sz., 168.

102 *ÉP*, 372–373.

103 Az 1809. október 14-én aláírt schönbrunni diktátum tétje Ausztria léte volt. Metternich hajlandó volt ezért feláldozni a tartományok jelentős részét, így Karintia, Trieszt, Isztria, Dalmácia, Salzburg és Galícia 1814-ig a francia csatlósállamokhoz kerültek.

104 *ÉP*, 373.

105 *ÖÉ* 1953, 44. sz., 169.

Biztonsággal nem köthető az 1809-es eseménysorhoz, de politikai töltete egyértelműen tükrözi Pálóczi Horváth Ádám németellenességét:

Verd meg Uram, verd meg
A világ ostorát,
Sodomain felleget borítsa táborát;
Zabolázd meg szent erőddel,
Vagy kergesd el vasvessződdel,
Hatalmas kezedd.

Verd meg Uram, verd meg
Ebadta németjét.
Országunk szemétjét,
Kutya-teremtettét.¹⁰⁶

Összegzés

A következőkben a fentebb tárgyalt verseket egy áttekinthető táblázatban összegezzük annak alapján, hogy mely pontokon kapcsolódnak az 1809-es koalíciós háború eseményeihez. Általános tanulságként elmondhatjuk, hogy bár az indulók nagy része (nyolc vizsgált induló bizonyosan) korábbi, a 18. századi török háborús időkből öröklődött át a napóleoni háborúk idejébe, aktualizált szövegformájukban is a dallamok népszerűsége mutatkozik meg. A Pálóczi Horváth által szerzett és feljegyzett szövegek (a 17 vizsgált szövegből 16 a saját szerzeménye, kivételt képez a *Generalis insurrectio* című, jóval korábbi ének) egyfajta sajátos politika-katonai íven kísérik végig a napóleoni háborúk, azon belül az 1809-es magyarországi hadjárat és a hozzá kapcsolódó diplomáciai események történetét. A tanulmányban a verseken keresztül, ezt az ívet követve mutattuk be az eseményeket Napóleonnak a magyar nemességhez írt proklamációjától (1809. május 15.) kezdve a győri ütközetten (június 14.) át a schönbrunni béke (október 14.) magyar értelmezéséig.

Az 1809-es esztendő eseményeihez szövegükben köthető énekek Pálóczi Horváth Ádám szerzői alkotásai. Dallamaik azonban jórészt a 18. századból megörökölt, népszerű dallamok, melyeket az érintett énekeknél lábjegyzetben fel is tüntettünk. Két esetben mondhatjuk el teljes bizonyossággal, hogy a dallamok is a szerző sajátjai: a *Hadi busongás* és az *Új félelem* esetében. Pálóczi Horváth tehát

106 Uo., 12. sz., 137–138 (a *Töredék* szövege másodikként).

az *Ötödfélszáz Énekekkel* sajátos hidat képzett a török–kuruc zenei hagyomány és saját korának nagy katonai konfliktusa: a napóleoni háborúk között. Költeményei reflektálnak a hadba hívásra, a háború ausztriai alakulására, Napóleon proklamációjára, a győr–kismegyeri ütközetre, a schönbrunni békére, valamint Napóleon és Mária Lujza házasságára.

A költemény címe és kezdősora	Történelmi utalás	Inszurgens motívumok
Inszurgens Mars. Tul-a-dunai. A Magyar Genius! <i>Marsot fujnak, hadba hívnak</i>	A korzikai Napóleon gyors felemelkedése és katonai stratégiája.	„ <i>Verd le pionjait, – elszelel ő.</i> ” Az utászok szerepének említése.
Dunamellyéki mars <i>Lóra pajtás, már nincsen más, csak nemesi védelem</i>	1809. május 15. Napóleon proklamációja, amelyet a magyar közvélemény bírál a versben.	Rákos-mező
Tizsamelleyéki mars, ekhós tárogató <i>Bent van hát már a franc a német térségen? – régen.</i>	A Rajnai Szövetség 1806-os létrehozása és az 1809-es háború májusig tartó szakaszának értelmezése.	francia kakasábrázolás, fokos és szurony motívum
Túl-a-tiszai mars <i>Francia jön! Lóra huszár!</i>	Francia betörések Magyarországon, a Rába vonalától keletre.	tárogató
Generalis insurrectio <i>Megbolondult a világ, fegyverben az ország</i>	Első feljegyzése 1740 k.; népszerűségét mutatja, hogy 1809-ben is dalolták.	A háborús tehertétel bemutatása a helyettesállításon, háborús készülődésen keresztül.
Haza-mars <i>Jer haza vitéz pajtásom!</i>	1809. június 14-ei győr–kismegyeri vereség.	Bellona, Pallas, Zeusz Aegise
Hadi busongás <i>Látd-e, pajtás! megmondanám, mi koszorút kötözünk</i>	A győri verség feletti nemzeti felelősség-vita és a portyázó franciák veszélye.	A huszár mint őrangyal motívum. Erotikus utalások Nyugat-Magyarország tájaira (pl. <i>Európa-szűz köldökén már alul táborozott</i>).
Új félelem <i>Szegény Hazám! talán meg rám tör az ellenség</i>	1809. október 14., a schönbrunni békekötés eredményeinek és a birodalmi területváltozások előkészítésének tárgyalása.	Pelops, Tantalus és a területváltozások említése: <i>Cimeremből, négy vízből egyet elnyirtél, Ősi honyom s alkotmányom bohérja lettél.</i>

A költemény címe és kezdősora	Történelmi utalás	Insurgens motívumok
A Mars metamorphosisa Győr alatt <i>Mit láttatok én szemeim! mit?</i>	Az 1809-es háború értelmezése a schönbrunni béke után.	Mars (Napóleon), Hébé (Mária Lujza)
A rabbá lett Mars <i>Vége van: – én rabbá lettem, Nyertem-e hát vagy vesztettem!</i>	1810. április 1., Napóleon és Mária Lujza házassága.	Mars és Hébé szerelmi záloga lett a házasság (<i>Jer akadályozd fegyver alatt Izzadozó vas-karjaimat</i>).
Hébé reménysége <i>Oh egek! álom-e? vagy ha való</i>	Franciaország és az Osztrák Császárság szövetségének kényszeredett, de békét ígérő alakulása a házasság következtében.	Mars (Napóleon) és Hébé (Mária Lujza) szerelminek láttatott viszonya (pl. <i>Mások előtt neve rettenetes, / S énnekem ő maga kellemes</i>).
Menyegző <i>Himen! ég gyermeke! Te kis angyal! mégis nagy!</i>	Bonaparte és a Habsburg- ház küzdelme és szövetségekötése	Caesar és Pompeius küzdelme, Himen megjelenése, Pelops elégtétele.
Vissza-mars a francoknak <i>Mars! siess hazádba vissza kis seregem!</i>	1809. november 30- án a francia csapatok a schönbrunni béke értelmében kivonultak Magyarországról.	Gunyoros hangvétellel megénekelt és a magyar virtust végletekig magasztaló alkotás (pl. <i>Mi van, amit haza tudok vinni velem? Kétszer-áron vett keserű győzedelem.</i>).
Kiséző mars, arany híd <i>Ugy tetszik, mintha sípolna, – Megy – 'bár ide se jött vólna</i>	A francia megszállás alól felszabadult Dunántúl 1809. november 30. utáni fellélegzése.	Pozsony, Sopron, Szombathely említése, Napóleon átvonulása Győr városán.
Ekuzén felel Napóleon <i>Nem minétre lépek én, Szökni szoktam ekuzén</i>	A magyar politikai helyzetben beállt változások megítélése az 1809-es háborút követően.	écossaise (ekuzén), menüett (mint). <i>Nem minétre lépek én, Szökni szoktam ekuzén.</i>

A költemény címe és kezdősora	Történelmi utalás	Inszurgens motívumok
Bécsben német tánc <i>Látod-e magyar! hogy mégis élek</i>	A bécsi udvar magyar szemmel megalkuvó politikája az Osztrák Császárság túlélésének záloga.	Gunyoros példázatok, amelyek a schönbrunni békét követő állapotokra utalnak (pl. <i>Nem úgy ütött ki, mint gondolatok; / Bécs maga kárabb, mint Isztriátok.</i>)
Magyar felelet <i>Légy te, nem bánom anyjok azoknak</i>	A feudális reformokra váró nemesi ellenzék megénekelt állásfoglalása a napóleoni háborúk időszakát követő bécsi politikáról.	Gunyoros hasonlatok, amelyekkel a bécsi politikai köröket illeti a szerző (pl. <i>S mint amely lyálynak nincsen orcája, / Minden új úrnak fekügy alája</i>)

Horváth kiemelkedően fontos szerepet tölt be a magyar műdalkincs megörökítésében, versei értékes lenyomatokat hordoznak az 1809-es eseményekről is. Betekintést nyerhetünk az inszurrekció hazai és nemzetközi megítélésébe, elidőzhetünk az 1840-es évekre kicsúcsosodó polgárosodás folyamatának elején, amely az inszurrekciót az elavult rendiség tarthatatlan mentségének tartotta. Bár az 1810 januárjában tartott székesfehérvári szemlét követően I. Ferenc császár- király és József nádor meg voltak elégedve az addigra kitanult nemesi ezredek teljesítményével, és a hazaküldött inszurgenseket a vármegyék hősként fogadták, a bécsi udvar mégis őket okolta a győri vereség miatt. Láthattuk tehát, hogy a nemesi felkelés intézményének megítélése finoman szólva sem volt egységes már a korszakban sem.

Bár Pálóczi Horváth nem foglal egyértelműen állást a költeményeiben, véleményem szerint reformistaként hadügyi fejlesztésre szoruló hadszervezetet látott az inszurrekcióban. A 19. század elején az intézmény ellenzői leginkább azt sérelmezték, hogy ellene van a polgárjogok kiszélesítésének, hiszen a konzervatív nemesség ezt használta fel kiváltságainak megőrzésére. Habsburg-ellenes íróink és a sajtó (Kossuth Lajos az inszurrekció elleni legnevesebb kirohanását 1843. augusztus 3-án jelentette meg a *Pesti Hírlapban*) nagy része is ebbe az irányba állt be: az inszurrekció lassan a Habsburg-hű, inkompetens, maradi nemesség szimbólumává változott. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk Kis János (1770–

1846), soproni evangélikus lelkész és költő rövid passzusát, mely alighanem az egyik leghitelesebb, kívülállótól származó emlékünks:¹⁰⁷

A győri ütközet után sok sebesek részint Sopronba hozattak, részint Sopronon keresztül továbbvitettek, s a visszatérő hadisereg Sopron mellett állott táborba. A sebesek közül egy kapitány, ki csaknem haldoklott, hált nálam, oly nyomorult állapotban, hogy a grádicson felhozni sem volt tanácsos, hanem a földszinti szobában kellett hagyni. Ennek haldokló szemeiből is vitézség látszott ki, s midőn hozzá lementem, s kérdeztem, mit tehetek enyhítésére, akkor sem másról beszélt, mint az ütközetről, nem győzván a magyar katonák vitézségét dicsérni. „Én is, így szóla, csak tartottam magamat valaminek a vitézségben, de ily oroszánok módjára harcoló katonákat sehol sem láttam; Napóleon ilyenekkel az egész világot meghódíthatná.”¹⁰⁸

Ma már látjuk, hogy az általánosan elterjedt gúnyos, lekicsinylő véleményt pusztán a politikai csatározások alakították ki a nemesi felkelés körül,¹⁰⁹ amit intézményi formájában alig lehet elavultnak, vagy rossznak tekinteni.¹¹⁰ Így azonban sokáig fennállt a lehetősége annak, hogy elfeledjük azokat a hőseinket, akik őszinte hazaszeretettel és történelmi vitézséggel maguk alkották meg azt az inszurgens mítoszt, amelyet őseikre is igaznak hittek. Pálóczi Horváth Ádám egyike volt azon keveseknek, akik igyekeztek írásaikon keresztül hiteles képet alkotni egy olyan történelmi korszakról, amelynek megítélése a mai napig ugyanazokat a kérdéseket veti fel, mint amelyeket a 19. században.

107 Kis János soproni polgárként nem vett részt a győri ütközetben. Beszámolóját a francia katonák történetei alapján írta össze.

108 *Kis János superintendens emlékezései életéből maga által feljegyezve*, idézi SZILÁGYI Márton, „Kisfaludy Sándor és az 1809-i inszurrekció emlékezete az 1840-es években”, in *A két Kisfaludy*, szerk. HANSÁGI Ágnes és HERMANN Zoltán, 101–114 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016), 103.

109 Uo.

110 Az inszurrekciót 1809 után többé nem hívták össze, de 1808-ban elfogadott katonai szabályzatokat, a polgárjogok kiterjesztése után, 1848-ban gyakorlatilag teljes formájában átemelte a nemzetőrség szabályzata. Az 1848. évi országgyűlési törvény XXII. cikkelye is sok hasonlóságot mutat az inszurgensek kiállításáról szóló 1808/III. törvénycikkkel.

„pőröly voltam törni a’ hatalmakat”

Pálóczi Horváth Ádám szerepdalai a Napóleon-korból

I. Mars-jel e rettentő

Több mint 250 éve, 1769. augusztus 15-én látta meg a napvilágot Korzikán egy gyermek, akit később Napóleon Bonaparte néven ismert meg Európa. Hadi sikerei és ellentmondásos egyénisége felrázták a világot, amely épp csak szembe-sült a francia forradalom és az amerikai függetlenségi háború hatásaival. Jó néhány korábbi, biztosnak hitt társadalmi keret megroppant ekkoriban, egyes utak kinyíltak, mások bezárultak, s átrendeződött a nemzetközi politika színpada – mindez egyetlen emberöltő alatt történt, hiszen 1789 és 1814 között pontosan negyedszázad telt el. A korhangulatot Berzsenyi Dániel ragadta meg legtömörebben *Napoleonhoz* írt versében (1814). Mintha a szürke köpenybe bújó „republikánus császár” csupán közvetítő szerepet játszott volna, a közember élettávlatait kitágítva az irracionalitásig, a szabadságtól a zsarnokságig:

Nem te valál győző, hanem a’ kor’ lelke szabadság,
Mellynek zászlójit hozta dicső sereged.
A’ népek fényes csalatásba merülve imádtak
’S a’ szent emberiség sorsa kezedre juta.
Am de te azt tündér kényednek alája vetetted,
’S Isteni pálmádat váltja tövis koszorú.
A’ melly kéz felemelt, az ver mast porba viszontag,
Benned az emberi nem ügye boszúlva vagyon.¹

* Készült a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport keretében.

1 Berzsenyi Dániel: *Napoleonhoz* (1814). Az autográf kézirat forrása: Berzsenyi Dániel Helmecki Mihályhoz, Nikla, 1814. május 15., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, kiad. FÓRISZ Gergely,

1805-ben, az osztrákok ulmi veresége után Berzsenyi még ijesztő képsorokkal biztatta harcra a magyar nemeseket:

Egy nagy csapással mindeneket levert
A' harcz' 's dicsőség' kénye, Napóleon,
'S mint Júpiter' mindent – lerontó
Mennyköve, egy riadással elszórt.

Látom Hazámnak fegyveres őreit
Rémült futásban; látom az éktelen
Vert-had' zavarját tébolyogva
'S Bécs 's Pozsony' érczkapujit vivatlan

Kitárva. [...] ²

A hatalma csúcsán járó, fegyverét a világ felé kevélyen megcsörgető Napóleon szinte allegorikus személyiségként lépett fel e korszakban. Villámokat szóró Jupiter módjára itt még közvetlenül veszélyezteti a magyar hazát, a nemességet, akik minden elszántságuk ellenére 1809-ben, a győri-kismegyeri csatában személyesen is vereséget szenvedtek a franciáktól.³

Az 1790-es években, a francia háborúk kezdetén bizonyára még sokan emlékeztek a hétéves háború (1756–1763) magyar hőseire, s arra, hogy a Habsburg Birodalom új viszonyai között nemeseink számára nemrég a katonai karrier tűnt legbiztosabbnak. „Nádasdy közlegénységről ment fel marsallságra” – buzdítja az egykorú, Amade László toborzójából továbbírt dal a „verbungos huszárt” Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében.⁴ S ha meggondoljuk, ez Napóleonra is igaz.

A marsok nézőpontja természetesen torzít a valóságon, hiszen ez a műfaj a propaganda felől láttatja a harcteret. A korabeli magyar indulók az 1788–89-es török háborúban, majd a Francia Köztársaság, végül Napóleon ellen vonulva egyaránt rettenthetetlennek ábrázolják katonáinkat, míg a törököket és a fran-

Berzsenyi Dániel összes munkái, 156. sz., 341–342 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014), 342. A vers még ebben az évben megjelent a *Hazai, 's Külföldi Tudósítások* 44. számában, vö. uo., 861.

2 *Az Ulmai ütközet*. 1805. Octob. 14d., in BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, 58. sz., 69–70 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979).

3 Az ütközet történelmi és irodalmi vonatkozásairól részletesen lásd MATÁNYI Marcell tanulmányát kötetünkben. Jelen írásomban e témakört csak érintőlegesen említem.

4 *ÖÉ* 222. sz., 202–203; vö. *ÖÉ* 1953, 347–348; bővebben: RMKT XVIII/14, 48. sz.

ciákat erős, „méltó”, de kevésbé vitéz ellenfélnek. A túlerővel szembeni elszánt vitézi virtus több évszázados magyar költői hagyománya süt át e sorokon, amelyek bizonyára sokakat megszólítottak. Ilyen énekeket harsogtak a diákkórusok a lovas bandériumok díszszemléin, s a táborokban is elhangozhattak. Gyakran a csatazajt, az ágyúdörejt és a trombitaszót is megjelenítik hangfestő szavakkal, a dallam és a versritmus által.

Pálczi Horváth Ádám, a termékeny költő sikerrel lépett túl a marsok műfaji keretein. Különleges „tudósítóként” ezekben az évtizedekben szerepdalok tucatjait írta a napóleoni háborúk politikai és katonai személyiségeiről. A műfaj nem az ő találmánya, a 18. században sokan írtak helyzetdalokat régebbi vagy egykorú történelmi személyek nevében, Bezerédj Imre búcsújától a *Rákóczi-nótán* át a feloszlott jezsuiták panaszdaláig.⁵ Ilyen bőséggel azonban egyetlen magyar költő sem dolgozta fel énekversként a kortársak portréit. Horváth a száraz csatakrónikák helyett dramatizálva, daljátékszerűen szólaltatta meg a hadvezéreket és a királyokat. Bár ezeket az énekeket élete végéig nem sikerült kiadnia, kéziratos másolatok útján sokakhoz eljuthattak egészen a reformkorig.⁶ Kottás tisztázatukat saját gyűjteményei, az *Ötödfélszáz Énekek* (1813, 1814; a továbbiakban: *ÖÉ*)⁷ és a *Magyar Arion* (1814; a továbbiakban: *MA*)⁸ örökítették tovább, a *Hol-mi 4.* címmel jelölt csurgói kéziratos kolligátum⁹ pedig megőrizte némelyik vers fogalmazványát. A fentiekén kívül néhány további vers is fennmaradt a *Hátrahagyott írásk* között, Kazinczy Gábor másolatában.¹⁰ Ezek némelyike – a téma időrendje miatt is biztosra vehetően – később keletkezett a két nagy autográf kézirat lezárásánál, de vannak azzal egyidejű szövegek is, amelyek nem kerültek be a gyűjteményekbe.¹¹ Ezekkel kiegészítve nagyjából teljes képet kaphatunk a költő Napóleon-ko-

5 Ezekről bővebben RMKT XVIII/14, I. C) fejezet; Csörsz Rumen István, „Történelmi hősök helyzetdala a 18–19. századi magyar közköltészetben”, in *Folklór és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, *Folklór a magyar művelődéstörténetben* 3, 123–138 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007); KÜLLÖS Imola, „I. Ferenc császártól Hruscsovig: Történelmi korokhoz/személyiségekhez kapcsolódó imádság-parafrazisok”, in *uo.*, 422–439.

6 Ezek folklorizációjáról külön műhelytanulmányt tervezek.

7 MTA KIK Kt. RUI 8r 46 (1813); *uo* Ms 1409/1 (1814, ún. brassói kézirat).

8 MTA KIK Kt. RUI 8r 48 (gyűjtőkötet); OSZK Kt. Oct. Hung. 587 (tisztázati kötet). A szakirodalomban néha *Arion* névváltozatban szerepel, ez azonban mindkét címlapváltozat szerint egyértelműen téves, s Horváth maga is *Arion* címmel említi.

9 Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára K 241. A címadás tekintetében Mészáros Gábor javaslatát követjük (itt és a kötet más tanulmányaiban is), a kritikai kiadástól (RMKT XVIII/16) eltérően. MÉSZÁROS Gábor, „Pálczi Horváth Ádám *Holmijának* negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.

10 MTA KIK Kt. RUI 4r 41/I.

11 MTA KIK RUI 4r 41/I, Pálczi Horváth Ádám hátrahagyott írásai (másolatok).

ri politikai szerepdalaiból, bár épp az 1810-es évek sokfelé szétfutott termése jelzi, hogy akár még további, ide tartozó alkotások is felbukkanhatnak. Mindenesetre ez így is egy kisebb kötetre való énekszöveget jelent, holott tudomásunk szerint egy sem látott nyomdafestéket, csupán egy olyan parafrázis, amelyet nem tarthatunk biztosan Horváth munkájának: a *Mars! siess hazádba vissza, kis seregem* travesztíája, amely a vesztes orosz háború utáni kivonulást írja le (lásd alább).

A közélet és a világpolitika eseményei versbe illő témákat jelentettek Horváthnak már pályája elején. A koronaőrző bandériumot megszólító versén túl (melyről Nagy Ágoston írt kiváló elemzést)¹² a mi szempontunkból az inszurrekció témaköre a legfontosabb. Már 1796-ban, a francia köztársaság elleni egyik hadba híváskor verset írt, amelyet – ellentétben a későbbiekkel – ki is nyomtattak. Ez azonban nem énekszöveg, s a legkevésbé sem dramatikus: egyszerű 12-es buzdító vers a „kétszer ad, ki gyorsan ad” szentencia kibontásaképp.¹³

II. Horváth Ádám és a drámaköltészet

„Hogy a' fő tselekedet nagyobbbat mutat, mint az Episodák.
– Ezt én tagadni is merném: de meg is engedhetem;
– úgy szokott az lenni a' közönséges tettekben is gyakorta [...]”¹⁴

Horváth drámai érdeklődése szintén végigkíséri pályáját.¹⁵ Első ismert színpadi művét, a *Fogoly Hunyadi* című szomorújátékot 1790-ben írta Budán, s a *Hol-mi* III. kötetében adta közre 1792-ben. A *Hunniás* nyersanyagából táplálkozó színmű azonban nem a daljáték műfajából vette ihletét, hanem komoly, versben elszavalt történelmi tragédia. A politikai vagy erkölcsi helyzetelemző monológok természetesen rokonságban állnak a szerepdalokkal, de valószínűleg mégsem ezt a művet kell ősforrásuknak tekintenünk. Horváth mindenesetre nagy ambíciókat táplált a drámaírás terén, bár ennek kevés dokumentuma maradt fenn. A pesti színjátszóknak 1790-ben tett ígérete – mely szerint minden hétre új darabot ír

12 Lásd NAGY Ágoston taulmányát kötetünkben.

13 Kritikai kiadása az egyik nyomtatott variánsnak Horváthtól való elvitatásával: RMKT XVIII/16, 12. sz., 761.

14 *Az Olvasóhoz, in A' tétényi leány Mátyás királynál: A' régi kis-világbeli magyar erköltsnek, és észnek példája Vig-játék formában [...]*: Régen írta, és most közre bocsátja HORVÁTH Ádám (Pest: Trattner János Tamás, 1816), sztlan.

15 Erről bővebben: SIRATÓ Ildikó, „Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegei a régi századforduló hazai színházi kontextusában”, in *Magyar Arión*, 293–302.

nekik – még évtizedek múlva is különcségnek tűnt fel Kazinczy szemében. Epés megjegyzése azonban jól megragadja Horváth, a református lelkészfiú elképzeléseit a színházról mint didaktikus, tanító eszközzel:

Midőn 1790. a’ Magy. Theátrum felől vala szó Pesten az Orczy szobájában, elholtam azon szavára, hogy ő minden héten ad egy originális Magyar Játékot. Azt hitte ő, hogy ha minden Vasárnapon adhat egy Predikátiót egy Pap, adhat egy Poéta egy Drámát is.¹⁶

Átmeneti formát jelent a szerepdalok irányába vezető úton a párbeszédesen megírt, de jobbra strófánként váltakozó *Ajkai veszedelem* (1784). Az idegen földmérő, azaz Horváth, belecsöppen két falu, Ajka és Rendeke viszályába.¹⁷ Az egyik strófában váratlanul soron belüli, drámai szóváltás kezdődik:

– Honnan jön Kend Szomszéd?

Ajkai. Ajkárúl.

Rendekei. Melly felé?

Ajkai.

Rendeke felé megyek sőt Rendekebe belé. –

– El-mentt az Ingy’sellér?

Rendekei. Még reggel.

Ajkai. Reggel-é?

Köszönyje, hogy magát eből nem viselé.¹⁸

Egy kevésbé ismert művében, az 1797-es inszurrekcióra írt színjátékban is szívesen él ezzel az eszközzel, immár az általa oly kedvelt 15-ös sorokban:

Atya. – – – – – Mi újság a’ megyében?

Legény én nem tudok udvarolni

16 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1817. március 13., in *KazLev* XV, 3398. levél, 115–117, 115,

17 A versről mint Horváth földmérői munkájának áttételes dokumentumáról lásd DEVESCOVI Balázs tanulmányát kötetünkben.

18 RMKT XVIII/16, 338. A versbeli párbeszéd közköltési előképei elég szembeszökők: a *Hol lakik kend...* nyitó formulájú énekek – *Hol lakik kend, húgomasszony? Keresztúrba*, vö. RMKT XVIII/4, 25. sz.; *Hol lakik kend? Favágáson*, vö. RMKT XVIII/14, 215. sz.; *Hol lakik kend, húgom? Patakon (Szatmári melodiárium, 1820-as évek, 113)* –, illetve a feleletésre épülő, ekhós lakodalmi köszöntők, pl. *Kik vagytok? Pindusról jöttetek, vagy honnan? Onnan*, RMKT XVIII/8, 113. sz.

Atya nekem az jött levélben
 hogy meg jön a' Nemes Sereg.
 Legény. Meg jön?
 Atya meg – éppen mára
 várom a' vezért. kinek még nints a' dolog tudtára
 úgy gondolom [...] ¹⁹

Ez a technika később a zaklatott, harctéri párbeszédekben villan fel, például a jénai csatát leíró egyik énekében:

„Mit keressz? Ki vagy?” „Lajos vagyok.” „Mi hírt hozol?” ²⁰

Még fontosabb ihletforrás lehet egy különleges szövegcsoporthoz, amely az indulók műfaján belül kísérletezik a szerepdal hangnemével – ám úgy tudjuk, ez semmiképp sem Horváth Ádám munkája. 1788–1789-ben zajlott le II. József török elleni hadjárata Erdélyben, majd az Al-Dunánál. A nehéz, sok veszteséggel járó hadműveletet pirrhuszi győzelem koronázta meg: 1789 októberében Ernst Gideon von Laudon parancsnoksága alatt sikerült visszafoglalni a törököktől Belgrád várát. Ez jelképes súlyú esemény volt, a korabeli költők számára a Hunyadi-kultusz új hullámának elindítója, sőt az ekkor már elterjedt Mohács-émlékdalba (*Mohács, Mohács, régi vérontás helye*) is hamar beszüremkedett egy derűlátó versszak, amely a félhold lehanyatlását jövendöli. ²¹ Az igazi Belgrád-propagandát azonban olyan énekek erősítették fel a magyar közkultúrában, mint a még évtizedekig énekelt füzér: *Marsolj már, vitéz magyar;* ²² *Belgrádra, vitézim, omoljatok* ²³ és *Már Belgrád a mi várunk.* ²⁴ Az elsőben Laudon generális biztatja katonáit, a másodikban ő és a vár parancsnoka, Ozmán (Oszmán pasa) felelget egymásnak, a harmadik már a győzelemittas katonák kórusát zengi:

19 *Méltóságos GrófSchmidegh László Úr Eő N[agysá]ga úgy mint Somogy Vármegyei Nemes Insurgens Sereg Vezérjének tiszteletére készítette Horváth Ádám inzenér 1797ikben*, OSZK Kt. Quart. Lat. 3276, 3:173a. A szövegre Lengyel Réka hívta fel figyelmemet, köszönet érte.

20 *ŐÉ* 27. sz., *ŐÉ* 1953, 152–153.

21 RMKT XVIII/14, 1. sz., bővebben: Csörsz Rumen István, „A »mohácsi nóta« és közköltészeti rokonai a 18. században”, in *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. Fodor Pál és Varga Szabolcs, 233–258 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019).

22 RMKT XVIII/14, 77. sz.

23 Uo., 78. sz.

24 Uo., 79. sz.

Belgrád meg vételének nótája, melyben egygyütt beszélgetnek
Báró Laudon, az Ausztriai Seregek fő vezére, és Ozmán a’ Belgrádi Vár
Kommendánsa. Készült 1788ban.

<i>Laudon</i>	Belgrádra Vitézim omollyatok. Mert míg inaimra fel álhatok Falait rontom, bontom, haragom’ tetejére ki ontom.
<i>Ozmán</i>	Falamat rontod, bontod; de talám eltemetheti tsontod.
<i>Laud[on]</i>	Mig tsak meg nem veszem ezt a’ Várt, itt kell lennem. Ozmán, bár kerüljed is a’ kárt, meg kell tennem. Adj hát pardont azt izenem.
<i>Ozmán</i>	Nem, nem.
<i>Laud[on]</i>	Én sem megyek addig elöled el Mig ellenem állni törekedel Faladonn dörgő, zörgő, ropogós tüzem rontva rohan be
<i>Ozm[án]</i>	Magam is bombit bömbölve dühös seregedbe lövök be.
<i>Laud[on]</i>	Lőjjed mérges nyilaid reá – mit felelget?? Szűnj meg!!! réműlve mert fejér zászlót imelget [!]. Pardont kér tám, vagy jó választ?
<i>Ozmán</i>	Azt, azt. ²⁵

A népszerű énekciklus Belgrád bevétele után hamar elterjedt, az 1790-es évektől gyakran használják őket nótajelzésként is.²⁶ A 2. szakasz ríme ismerősen csenghet Csokonai *Bútsúvételéből* is, amelyet szintén ebben az évtizedben írt, ráadásul egy katonának felcsapó (s emiatt kedvesétől búcsúzó) fiatalember nevében. Bár a belgrádi marsok kritikai kiadását 2013-ban elkészítettük Küllős Imolával,²⁷ a szerzőt nem tudtuk azonosítani. Mindössze egyetlen forrás utal arra, hogy ezeket Budai Ézsaiás írta volna.²⁸ Ha ez igaz, akkor a Horváthnál csak hat évvel fiatalabb, később tudós teológusként híressé vált debreceni ifjú a hadjárat idején, 1789-ben (vagy azt követően), nagyjából 23 éves korában írhatta. Ekkor Horváth

25 Kovács Ferenc-énekeskönyv (1777–1801), 85b; RMKT XVIII/14, 78/I.

26 Uo., 456.

27 Uo., 78. sz., jegyzetek: 452–457.

28 Uo., 456. A hivatkozás forrása és a szövegvariáns sajnos kimaradt a variánsok jegyzékéből: Erdődy Lajos és mások versei (1776–1799), 166.

Ádám már rég nem lakott Debrecennek a közelében sem, tehát kivételesen nem a kollégiumi hagyományból vette át a nevezetes énekpárt. Talán barátoktól kapta, talán maga Budai küldhette el neki (ez sem kizárható, hiszen Horváth 1787-től a *Hunniás* sikerével már jelezte, hogy a török elleni küzdelem kedves és méltó téma számára). Elvben akár Horváth szerzősége sem kizárható, hiszen maga is írt két indulót a hadjárathoz.²⁹

Mivel Horváth közköltészeti gyűjteményének nem ismerjük ifjúkori előzményeit, nem tudjuk, miként érkeztek el hozzá a népszerű szövegek. Tény, hogy az 1813-as *ÖÉ*-ben ott szerepel az induló, dallammal együtt (de a szerzői + jel nélkül),³⁰ s Horváth maga is írt saját éneket e melódiára, épp a Napóleon-ciklus egyik párbeszédes és ekhós darabját: *Mit láttatok én szemeim, mit?*³¹ A témára még vizsztatérünk, viszont itt könnyebben összevethetjük az új éneket a forrásával, hiszen egyértelmű nyomot hagytak rajta annak kulcsszavai, formulái (dőlt betűvel):

a' Mars Metamorphosissa Győr alatt
Mars, és Hebe

- M. Mit láttatok én szemeim! mit?
H. Mit láttatok én szemeim mit?
M. Az elő *bástyán* tündöklik az ég' remek Angyala, Hebe,
H. Leg elől komendiroz maga Mars, de sisakja' le téve.
M. Úgy tetszik mintha *fejér zászlóval* kínálna:
H. Úgy tetszik, mintha velem békélni próbálna.
M és H. Nem ellenségem ő nekem: – *Nem: nem.*
- H. Ne: ne higj szemem! a' hatalom 's kár-
tétel néki véríbe' van már;
M. No! de mit nekem Hebe? *ropogó* tüzemet tova *lúdd-be*,
Falaít rontsd, bástyáját elegyisd tsupa langba – tsak azt ne
H. Gyilkos! dúló! de miért vonsz hát hozzá szivem?
M. Tűnj-el szépség! De miért vonsz hát hozzá szivem?
H. és M. Nem ellenségem ő nekem: *Nem – nem.*

29 *ÖÉ* (1813) 211–212. sz.

30 *Laudon és Belgrád*, in *ÖÉ* 1953, 223. sz., 348; vö. RMKT XVIII/14, 78/XXXVI. sz.

31 Horváth a gyűjteményben elég következetesen az első kottás előfordulásra utal vissza a később feljegyzett, azonos dallamú tételeknél, akkor is, ha ez nem egy külső forrásmű, hanem saját verse. Vö. Csörsz, „»ki magam csinálmányja...«”, 337–338. Ebben az esetben a belgrádi indulónál utal dallamként saját, sokkal előbb feljegyzett énekére.

- M. Fut már! kora futni: – tsak az ne:
 H. Már népemet üzi, – tsak az ne!!
 M. Ne szaladj! én nem bántlak; ne Magyar! fenyeget tova Hebe.
 H. Ha ki fut, tessék; én itt maradok, ’s rohanok kebelébe’
 Oh! nem bánt ő, nem is olly gyilkos, a’ mint rettent.
 M. Űzd Mars! én már kebelemben érzek mas Istent.
 De van hát olly láthatatlan?

M. H.

Van. – van. –³²

Az előzmények sorába tartozik Csokonainak az 1797. évi inszurrekció alkalmával írt, *Serkentés a’ vitéz magyarokhoz* című kantátafordítása. Az eredetit az ismert kiadó, Wéber Simon Péter írta németül, s Toszt Ferenc zenéjével 1796-ban a pozsonyi diéta alkalmával vitték színre a Reduthsalában, ekkor állítólag „magyarúl a’ Muzsikához alkalmaztatva kijött. Posony. 1796. 8.”.³³ Horváth akár az eredeti kisnyomtatványt, akár az *Alkalmatosságra írott versek* példányát ismerhette, sőt Pozsonyban az országgyűlésen is hallhatta. E műfaj természetesen eltér Horváth dramatikus ciklusától, csak allegorikus szereplői vannak, de mindenképp ösztönző lehetett arra nézvést, hogy az énekelt párbeszédeknek helye van az inszurrekció, a Napóleon elleni hazafias buzdítás beszédmódjai között. (Ne feledjük, hogy Horváth ugyanerre a felkelésre maga is írt színjátékot, melyből fentebb már idéztünk.) Megfordulhatott kezében N. Édes István komáromi költő kisnyomtatványa is, *A’ felkelő nemes sereghez intézett nogatások [...]*, amely 1809. március 14-ére, az utolsó insurrekcióra készült.³⁴ Ez nem a vezéreket és uralkodókat szólaltatja meg, hanem a felkelő katonákat, s több témakör szerint, szinte didaktikus céllal festi a viszonyokat hosszabb-rövidebb versekben (a végén még feleségeik is külön kórusban szólalnak meg). Ha Horváth netán ismerte a füzetet, az nem annyira a drámai monológokhoz adhatott neki ötleteket, inkább a mars-ciklushoz és a katonák nevében írt szövegekhez.

Ám ha Horváth valóban operaszínpadnak látta mindezt, vajon miért nem látjuk nyomát dramatikus műveiben ennek a technikának? E sorok írója nem drámatörténész, ezért csak szórványos megfigyelései lehetnek. Egyfelől: *A’ tétényi leány Mátyás királynál* címmel 1816-ban kiadott vígjátékát állítólag „régén írta”, tehát akár még a Napóleon-dalok előtt. Ebben szinte nyoma sincs énekes

32 ÖÉ 53. sz., 44–45.

33 Az 1796-os kisnyomtatvány szövegváltozatát lásd az online kritikai kiadásban: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0531_k, az *Alkalmatosságra írott versek* kötetében is megjelent.

34 OSZK 821.139, egy ponyvakolligátum darabjaként.

vagy akár verses párbeszédeknek, bár épp a kezdő köszönés egybeesik egy közismert balladás dal kezdetével: „Isten jó nap! Bíró Gazda!”³⁵ – szólítja meg Mátyás a tétényi bírót.³⁶ Beillesztette egy korábbi menyegzői versét is: *Hervadjakok, koszorúim, törjetelek össze, dióim* (V. felvonás 1. jelenés), s ugyanitt egy pár más versszakot.³⁷ Mindazonáltal a későbbi népszínművek előadásmódját nem tükrözi; lehet, hogy Horváth valóban nem látott ilyesmit. Kérdéses, hogy Csokonai vígjátékait olvasta-e, ugyanis bár a bennük szereplő közköltési betétdalok némelyike – eredetibb formában – megtalálható az *ŐÉ*-ben, de ezeket máshonnan is ismerhette (*Hármat ellett a fűrjecske; Dorog hajdúváros* stb.).³⁸ Kései, de fontos adalék Horváth színházi érdeklődéséhez, hogy 1819 nyarán Kazinczy Klára, Sárközy István és mások társaságában napokon át követte a Zalaegerszegen szereplő magyar színtársulat előadásait. Kazinczynak írja:

Sárközy István ide jöven restaurációra, meg látogatott Robinsonomban; velem és feleségemmel jött be Egerszegre; itt hagyván lovait; mert Klárinak is kedve volt be jönni a ’Kanisárul ezen alkalmazatosságra ide költözött szegény Vándorló Magyar Theatrum’ látására; az Atyafiakat, Báthori Máriát, és Vashámort igen szépen játszották három nap; negyedik nap következett a ’Mátyás választása; de mi azt meg nem várhattuk.³⁹

Az *ŐÉ* ritkán vizsgált idegen nyelvű repertoárjában is felbukkan néhány támpont Horváth színpadi műveltségéhez. Az egyik olasz daltöredék például nem más, mint Giovanni Battista Pergolesi vígoperájának (*La serva padrona*, 1733)

- 35 A gunaras lány románca már az 1780-as évektől közismert, bár az *Ötödfélszáz Énekek*be Horváth nem vette fel. Kiadása pl. Csörsz Rumen István (kiad.), *Világi énekek és versek 1700–1846 (válogatás)*, műfaji bevezetők és utószó KÜLLÖS Imola, A magyar költészet kincsestára 97, 23. sz., 32–33 (Budapest: Unikornis Kiadó, 2001).
- 36 E kezdősort már 1787 körüli verse címében is idézte: *Isten jó nap! Egy Magyarra lett Anglus Báróhoz*, vö. *Hol-mi-kézirat* MTA Kt. K 757 I, 186–188.
- 37 Péterffy Ida véleménye szerint a jelenkori előadás mindenképp megkívná a dalok beillesztését, sőt azt sugallja, mintha Horváth terve is ez lett volna. Gondoljuk tovább: ha így van, a rendelkezésünkre álló szövegeknyv csupán a prózai részeket tartalmazná? (Vö. az *MA* bevezetőjével, ami a Napóleon-kori dithüramboszokat csak a „megszakasztások” közé szánja – *A’ tétényi leány* tehát az inverze volna ennek az előadásmódnak, dalok nélkül.) PÉTERFFY Ida, „Egy 18. század végi »kellemetes vígjáték«”, *Színház* 3, 6. sz. (1970): 29–32.
- 38 Csörsz Rumen István, *A kesegő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2016), 315–318.
- 39 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1819. július 9., in *KazLev* XVI, 3759. levél, 443–444, 443. A felsorolt színdarabok közt történelmi tárgyúak is akadnak, a címek feloldására lásd uo., 615.

legelső énekes darabja (I. rész 1. jelenet). Uberto áriájának részletét Horváth kotta nélkül jegyzi fel, latinnal kevert írásmóddal. Jobbra az olasz eredetit közöljük:

Espettare e non venire,
Essere in letto et non dormire
Servire et non gradire,
Son tre cose do morire.⁴⁰

Aspettare e non venire,
stare a letto e non dormire,
ben servire e non gradire,
son tre cose da morire.⁴¹

A dallam hiánya azt jelentheti, hogy túl nehéz lett volna lekottázni, ám az se kizárt, hogy Horváth nem hallás után ismerte, hanem írott formában. Ki tudja, nem volt-e meg Sárközy István vagy Spissich János könyvtárában, esetleg épp Csokonai Somogyba hozott iratai között, amelyeket ugyan épp nem látott 1813-ban, de visszaemlékezhetett akár egy házi előadásra, társas éneklésre (s bár nem tudott olaszul, a latin alapján nagyjából összerakta a szöveget). Az sem kizárt, hogy a muzikális Tuboly család révén került a kezébe ilyesmi, erre 1811-től volt esély Petrikeresztúron. Érdekes, hogy itt három rövid olasz dalszöveg követi egymást 321–323. sorszámmal, az első a *Fraj Martine* (eredetileg: *Fra Martino*) kezdetű, máig közismert harangozó-kánon, majd két töredék, a második a Pergolesi-műből, az elsőt még nem tudtuk azonosítani, de vénlánycsúfoló lehet, mivel a címben is idézett „Citella” (zitella) aggszüzet jelent. Alighanem vígopera-részlet rejtőzik mögötte. Nem politikai dalszínművek részletei tehát a kis vázlatok, így az ihlet nem innen származik.

Kazinczyhoz szóló egyik levelében még Mozart nevét is megemlíti, méghozzá Czindery Pál kapcsán, akinél valaha szintén láthatott-hallhatott ilyesmit. Vokális műre utal, hiszen egy prozódiai kérdésnél idézi, de nem hivatkozik konkrét alkotásra.⁴²

40 ÖÉ 322. sz.

41 A Pergolesi-darab online elérhető librettójából, vö. <http://www.librettidopera.it/zpdf/servapad.pdf>.

42 „[...] a’ rövid tactus bizonyosan szenved, ha a’ vocalisnak, bár mi rövid legyen is az, rövid ki mondása vagy ki-éneklése több öszve legyen is az, rövid ki mondása vagy ki-éneklése több öszve tsoportozott consonansokkal akadályozódik; és itt már sem Vályi, sem Nagy Ferencz, hanem ha Musicusok is, nem lehetnek Bírók, hanem az egészséges és gyakorlott fül; – még a’ Czindery’ Mestere Mozart se – hanem ha hallott Tactusra írott Magyar énekeket is”. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. október 10., in *KazLev* XII, 2749. levél, 119–128, 120.

III. Kurir és posta-síp

„Hogy én ujsági történeteket tsinállok Dalokká:
ez ugyan nagyon közönséges (generális)
névvel van mondva; de sok részben igaz”⁴³

Horváthról tudjuk, hogy kapcsolatban állt a sajtóval, különösen pályája első felében. A *Hadi és más Nevezetes Történetek* 1791. augusztus 26-án, másodkézből (ismeretlen budai beküldő nyomán) közölte *Hazafüli örvendezés* című versét, illetve egy másikat is, amelyet tévesen Forgács Pálnak tulajdonítottak.⁴⁴ Szilágyi Márton tanulmánya is érzékelteti, mennyire fontos és többjelentésű esemény volt, ha a sajtóban verset vagy prózát közöltek valakitől – főleg a lapok közti érdekelentétek idején –, s igyekezett megválogatni, kinek mit küld. A sikeres, pályája zenitjén álló költő ezt meg is tehette.⁴⁵ Péczeli Józsefhez fűződő barátsága⁴⁶ nyomán a *Mindenes Gyűjtemény* koncepciójába szintén betekintést nyerhetett; arról pedig, hogy ifjú pártfogoltja, Csokonai a megszakadt folyóirat folytatását tervezte,⁴⁷ ugyancsak tudnia kellett.

A kritikai kiadás gondosan regisztrálja Horváth műveinek összes 1796 előtti sajtómegjelenését, sőt a kötet függelékében azok a prózai „tudósításai” is helyet kaptak, amelyeket a bécsi *Magyar Músa* lapjain közölt a megjelenés előtt álló *Hol-mi*-kötet beharangozójaként, versidézetekkel.⁴⁸

Kérdés azonban, hogy Horváth később, az 1800-as évektől mely lapokhoz fért hozzá? Az, hogy nem beszélt németül, csupán imázzsformáló anekdota, de semmiképp se igaz.⁴⁹ Még fordítása is akad e nyelvből, bár ehhez segítséget, nyersfordítót is könnyen találhatott, sőt ifjúkorában maga is írt egy éneket németül *Kind*

43 Uo.

44 https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/98228/HMNT_1791_5_17.pdf

45 Bővebben lásd SZILÁGYI Márton tanulmányát kötetünkben.

46 A Péczeli-szál fontos lehetett már az édesapa, Horváth György egykori Komárom megyei lelkész működése miatt is, mivel Horváth jó eséllyel e környéken próbált volna elhelyezkedni, amennyiben elvégzi a debreceni teológiát.

47 Bővebben: SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 199–200.

48 Pl. RMKT XVIII/16, 765–772.

49 Az 1832-ben idézett történet például épp az ellenkezőjét állítja az 1791-es országgyűlésre datálva: „Ama magyar költő és író, boldogult Horváth Adám úr, ámbár jól tudott németül, nagyon beszszankodott, midőn magyar akart vele németül beszélni.” *Hasznos Mulatságok*, 1832. december 12., 383.

der Götter kezdettel.⁵⁰ A biztonság kedvéért mégse számoljunk a hazai német sajtóval, jöllehet a róla mint „közönséges elmeről” szóló 1811-es bécsi *Annalen*-cikket maga idézi Kazinczynak írt sértett levelében (1817),⁵¹ vagyis eljutottak hozzá ilyen kiadványok. A *Pressburger Zeitung* amúgy szintén rendszeresen tudósított a katonai hírekről.⁵² A harctéri és diplomáciai eseményekről szemtanúk híján leginkább a hírlapokból lehetett tájékozódni, többnyire néhány nap eltéréssel, s természetesen cenzúrázott adatokkal. Amennyiben Horváth a napóleoni háborúk megénekelt eseményeivel egy időben írta e műveit, akkor ezek még jórészt Petrikeresztúrra költözése (1811)⁵³ előtt születtek Nagybjomban, ahol a sajátján kívül Sárközy István könyvtára is elérhető volt. Más kérdés, hogy 1808-ban Horváth elvált Sárközy unokahúgától, Jusztinától, s a két régi barát eltávolodott egymástól – hamarosan földrajzi értelemben is.

Nagybjomból viszonylag hamar el lehetett jutni Kaposvárra, s a költő korábban jelentős társasági életet élt itt, bár épp a kitüntetett csaták (1806–1809) idejéből nincs sok adatunk erre nézvést. Bizonytalán rendszeresen megfordult a városban ekkor is. Kaposvár egyik legfontosabb eseménye a kisgimnázium (a későbbi Tánicsics Mihály Gimnázium) alapítása volt. 1806 novemberétől kezdődött a tanítás, ezen az ünnepségen jó eséllyel költőnk is részt vehetett. 1809 februárjában – épp a Napóleon-énekek szempontjából fontos évben – halt meg a kaposvári börtönben a költőtárs, Kováts József, akinek érdekében több levelet írtak Horváthék, s ők intézték ünnepélyes, diákok kántusával megtisztelt temetését; tehát ekkoriban is volt útja a városba.⁵⁴ Nem túlzottan kutatott, de azért a könyvtártörténetben fel-felbukkanó tény, hogy Kaposváron ez idő tájt olvasótársaságot szerveztek. Ez azonban csak 1816-tól bontakozott ki, komolyabban pedig a Festetics László alapította könyvtár révén 1825-től, ám Horváth az 1810-es években már nem

50 *ÖÉ* 94. sz. (*Betsületes szerelem*), *ÖÉ* 1953, 228; Kazinczynak is elküldte 1814-ben.

51 Horváth úgy értesült Festetics Györgytől (a Helikoni Ünnepen, 1817. február 12-én folytatott beszélgetésből), hogy Kazinczy volt a recenzens, akire emiatt megneheztelt, s ezt Kazinczy is tudta, s igyekezett a vádat elhárítani, hiszen tudta, hogy Rumy Károly György írta a szöveget. Vö. Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1817. március 19., in *KazLev* XV, 3401. levél, 121.

52 Szilágyi Márton tanulmánya (kötetünkben) szintén óvatosságra int, s nem veszi biztos számításba a pozsonyi német lap ismeretét Horváth hézagos nyelvtudása miatt. Ettől függetlenül másnál, pl. Sárközynél vagy később Zalaegerszezen hozzáférhetett e lap példányaihoz is, s egyes információkat megszerezhetett belőle a mélyebb szövegismeret nélkül is.

53 A költözés pontos dátuma ismeretlen, az első innen keltezett levélre és a *Magyar Országnak belső esmérete* előszavát záró 1811. október 29-ei dátumra Németh József hívta fel a figyelmet: NÉMETH József, „Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)”, in *Magyar Arión*, 75–88, 77.

54 Erről bővebben: OROSZ Andrea, *Kováts József: az életrajz és az életmű feltérképezése: PhD disszertáció* (Budapest: ELTE BTK, 2019), 139–143.

lakott a környéken. Épp a napóleoni háborúk második évtizedében nem adatolható ilyesféle közösség működése.

1810 elején Horváth elköltözött Nagyabajomból, s a Zala vármegyei Petrikeresztúron telepedett le. A falutól Zalaegerszeg háromórányi járásra volt,⁵⁵ ami legfeljebb gyalogosan igaz, de azt mindenképp érzékelteti, hogy még ritkábban járt át a nagyobb városba. Az 1810-es évekbeli Napóleon-versek tényanyagát tehát vagy saját házához érkező sajtótermékekből merítette, vagy ritkábban, összegyűjtve az aktualitásokat, Zalaegerszegen, esetleg a református lelkészekkel való rendszeres találkozók alkalmával. Mindez csak azért nem közömbös, mivel a hírlapokhoz ekkoriban nem mindenütt lehetett hozzáférni – vagyis a haditudósításokat sem tudták túl hamar elolvasni, parafrázálni. Kivételekről is tudunk természetesen. Szirmay Antal, aki épp 1812-ben hunyt el szintén periferikus helyen, a Zemplén megyei Szinyéren, fia házában, a halálos ágyán még a friss sajtót olvasta Napóleon oroszországi előrenyomulásáról.⁵⁶ De nem szorongva, hanem kaján örömmel. A véres, de győztes borogyinói csatáról (1812. szeptember 7.) már olvashatott, de a teljes hadjárat kudarcáról még nem. A kegyvesztett egykori udvari tanácsos, a hű jozefinista ekkor már kissé „visszakurucosodott”, s ősei – egyben a régi jó magyarok – világába temetkezett.

A Napóleon-kor után megszorodnak az adatok, amelyek Horváthnak a sajtó iránti érdeklődését és publikációs szándékait jelzik. A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői között már az alapítás évében, 1817-ben ott találjuk nevét, sőt hamarosan cikkeket is küldött nekik, bár (amint Kazinczynak panaszoja) alig közöltek belőlük.⁵⁷ Kézirataik részben ma is lappanganak. Állítólag Kazinczy volt a közvevő a bécsi *Magyar Kurir* felé, amikor Horváth „hattyúi énekét” közölték.⁵⁸ A lap mellékleteként kiadott bécsi *Sammlung*ban már 1818-ban közölte írását Márton

55 Ezt a távolságot Horváth maga írja meg Kazinczynak 1814. április 8-án, nagypénteken írt levelében, vö. *Hol-mi* IV, 200–202, 202.

56 KÖNIG György, „Szirmay Antal (1747–1812)”, *Budapesti Szemle* 112. kötet (1902): 369–410, 384, 408.

57 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1818. április 10., in *KazLev* XVI, 3583. levél, 1–6, 3. Későbbi levelében (1819. július 9.) kitér arra, hogy amíg Jankovich Miklós vitte a folyóirat ügyeit, vele könnyebb volt az együttműködés – tudjuk, hogy a régiséggyűjtés, részben a közköltészet ismerete is összekötötte őket, még az *ÖÉ*-ből is küldött neki ízelítőt. Uo., 445.

58 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1819. április 10., in *KazLev* XVI, 3724. levél, 348–350, 349. Ekkor írt és ide mellékelte Festetics-émlékversének továbbküldését kéri tőle, amit később valóban megtett: a *Magyar Kurir* 1819. május 18-án közölte Horváth és Kazinczy Klára verseit, vö. uo., 609.

István védelmében, *Keresztyén morális kis katechismus* című kötete kapcsán.⁵⁹ Márton korábbi leveléből tudjuk, hogy Horváth maga intézte vele a közlést.⁶⁰ A *Hasznos Múlatások* 1819-ben két folytatásban közölt hosszabb részletet egy recenziójából, amelyet Kováts Mihály *A’ Magnesség Mérő Serpenyűje* című kötetéről írt, Kováts ugyanis a folyóirat egyik 1818-as ismeretterjesztő cikkét méltatlan módon bírálta.⁶¹ Ez arra utal, hogy Horváth és Kultsár István között élénk eszmecsere volt akkoriban (noha ezt levelekkel egyelőre nem igazolhatjuk), s a Zalában élő polihisztor részt akart venni a pesti folyóiratok működésében. Jó eséllyel már korábban is járatta a tudósító hírlapok valamelyikét – akár a Kultsár-féle *Hazai Tudósításokat*, majd *Hazai s Külföldi Tudósításokat*, bár ennek nincs tárgyi bizonyítéka. Egy-két másodlagos adat mégis akad. A *Hazai Tudósítások* még 1806-ban rövid hírként számolt be Horváth könyvéről, amelyet a kör négyesítéséről írt, ám ezt a szerző „csak azoknak adja, a’ kik kérik: de nem árultatja”.⁶² A bizalmas közlés és az egy bekezdésnyi összefoglalás arra utal, hogy Kultsárnak maga küldött a könyvből, s talán a híradásra is ő kérte fel. Ez pedig másodlagos bizonyítéka lehet annak, hogy lapjainak egyúttal olvasója volt. Egy Kazinczyhoz szóló levél szerint saját írásokat is küldött neki, például 1818. szeptember 9-én, Dukai Takács Judit menyegzőjére írt köszöntőjét:

én is vittem neki inneplő verseket, Sappho Malvinánál: de ha azokat Kultsár ki-találja adni: úgy nézd, mint nagyobbára beteg ágyban, sött mint egy felényire, ott helyben,

- 59 Kazinczy örömmel nyugtázza és kiegészíti, vö. Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1818. július 2., in *KazLev* XVI, 3623. levél, 105–106.
- 60 „A mint tudósítva vagyok, Tek. Horváth Ádám ur is szándékozik a katechizmus mellett írni – most Pünköszt utánra kapom a kézírását, ha akkorra készen leszsz. Kérdés: bele tetethetjük e ezt a Bétsi Sammlungba? mert hír nélkül nem akarom azt szaporítani. A mint a neki feszült Tónust látom, az a Sammlung elkel és nem félhetni a vissza nem térendő költségtől.” Márton István Kazinczy Ferencnek, 1818. május 4., in *KazLev* XVI, 3592. levél, 28–30, 29.
- 61 A szöveget Horváth a *Tudományos Gyűjteménynek* szánta, de mint Kultsár írja, „még eddig [...] ki nem jöhetett, közlöm belőle saját kívánságára azon részt, mely Ts. Kováts Mihály Úrnak a’ Hasznos Múlatásokra tett észrevételeit illeti. Ezt Tek. Horváth Úr így adja: [...]”. „Felelet Az állati Mágnesség mivoltának megvizsgálására”, *Hasznos Múlatások* 2, II/12. sz. (1819): 89–95.
- 62 „NAGY BAJOM Sz. Jak. hav. 25. napján”, *Hazai Tudósítások* 1 (1806): 101–102. A felütés ráadásul Csokonai *Jövendölés az első Oskoláról, a’ Somogyban* című, akkor még nem annyira közismert versének gondolatával rokon, s meglepő kontrasztként említi a tudós munkásságát Somogy megye provincializmusához képest: „Ha a’ földmivéletről írnék, vagy az erdő gondviselésről, senki sem tartaná ritkaságnak, mivel Somogynak ezek tulajdonai: de onnét, hol még egy Gymnasium sem találhatik, olly dologról írni, mely két ezer esztendőttől fogva fárasztja az emberi elmét; az valóban ritkaság. Ez pedig Horváth Ádám Tudós Hazánkfiának igyekezete.” Uo., 101. A Csokonai-vers az *Ódák* kötetében, 1805-ben jelent meg, a szélesebb olvasóközönség innen ismerhette. Kultsár talán végig sem gondolta, hogy Csurgón mégiscsak volt gimnázium, hiszen épp azt ünnepli a vers.

Dukában, a' menyegző reggelén készültteket; a' midőn már úgy meg-döntött a' szédelgő hideg lelés: hogy én azt sem tudom kik voltak a' Vendégek? Ruszek Apáturon, és a' Keszthelyi Fiscalison kívül.⁶³

Ugyanilyen, sőt nagyobb jelentőségű volna, ha azonosíthatnánk Kultsár állítólagos felszólítását Horváth Ádámhoz, amelyben arra biztatja: mielőbb adja ki énekeit, mielőtt azok közkézen, anonim és romlékony szövegekként terjednének el. Ilyesmivel Kultsár maga is szembesülhetett (bár már csak Horváth halála után, 1820-ban), amikor Horváth egyik bordalának töredéke immár anonim alkotásként került sajtó alá a *Hasznos Mulatságokban*, s később is ekként terjedt, például Toldy Ferenc és John Bowring kiadványaiban.⁶⁴ A Garda Samu által említett Kultsár-szövegre azonban nem sikerült rábukkannunk, pedig ez is bizonyítaná a két egykorú literátor szorosabb kapcsolatát.

Az információk máshogyan is terjedtek. Berzsenyi Dániel szerencsére valamelyest épebben megmaradt levelezése arra utal, hogy a hírlapokhoz nehezebben hozzáférő, kisebb településeken élő értelmiségiek folyamatosan tájékoztatták egymást a hadi és politikai eseményekről. Legalábbis Kazinczy Ferenc így tett. Szinte mindegyik, Berzsenyihez szóló levelében szóba hozza a Napóleonnal kapcsolatos híreket, sőt saját „hosszú epigrammáját” is elküldi neki, amelyet a császár és Mária Lujza menyegzőjére írt. Kazinczy mintegy összeköti a két dunántúli poétát, akik sorsában az elszigetelt életforma szintén párhuzamot kínál (Horváth és Berzsenyi már 1814-ben ismerték egymást,⁶⁵ Berzsenyi ódát is írt az idősebb költőtárhoz, s legkésőbb az 1817. évi Helikoni Ünnepen valóban találkoztak). Meglehet, hogy Kazinczy Horváthot is tudósította leveleiben a politikai-harctéri hírekről, de sajnos nem ismerünk neki szóló, ilyen tartalmú levelet a széphalmi

63 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1818. szeptember 30., in *KazLev* XVI, 158–161, 159. A versek valóban megjelentek a *Hazai 's Külföldi Tudóstásokban* (1818, II. félesztendő, Toldalék).

64 Erről bővebben: Csörsz Rumen István, „Kultsár István és a *Hasznos Mulatságok* »köznépi dall«-ai (1818–1828)”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, 143–204 (Budapest: Reciti Kiadó, 2003).

65 Egyetlen levél maradt fenn másolatban, amelyet akár Horváth is írhatott Berzsenyinek, 1818. február (?) 25., in BERZSENYI, *Levelezése*, 259. levél, 518–519. Az attribúcióról vö. FÓRIZS Gergely, „Horváth Ádám (?) ismeretlen levele Berzsenyi Dánielhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 558–564. Az ismeretséget Horváth egyértelművé teszi Kazinczyhoz szóló, 1814. június 13-ai levelében, kiegészítve azzal, hogy Berzsenyi verseit csak akkortájt olvasta első ízben Sárközynél, s elég jó véleménynyel volt róluk. *KazLev* XI, 2678. levél, 417–427, 418.

mestertől.⁶⁶ Természetesen mások leveleiben se ritka a téma, hiszen túlzás nélkül a korszak világháborújáról van szó, amely szorongásban tartotta Európa népeit, s szüntelenül befolyásolta a magyar közéletet. Aranka György az egyetlen fennmaradt, Jankovich Miklóshoz szóló levelében például (1813. augusztus 27.) semmi másról nem ír távoli barátjának, mint a hadi helyzet fölötti aggodalmáról.⁶⁷

A külföldi hadszíntereket, például Austerlitzet vagy Lipcsét megjárt magyar katonák bizonyára szintén hoztak hiteles híreket, ám ezek később és csak személyes kapcsolatok útján terjedtek. Nem valószínű, hogy Horváth találkozott ilyen szemtanúkkal – ellentétben a győri csata túlélőivel, akik nevében szép kesergőket írt. Végül még egy lehetőség kínálkozik a harctéri és külpolitikai hírek terjedésére: a peregrinációjukat megszakító, hazatérő magyar diákok. A *Hazai Tudósítások* 1806 decemberében a *Tudományos dolgok* rovatában adja hírül:

A’ Magyar Országi Tanulók a’ Jénai ütközet után (14. Oct.) mind elszéljedtek azon Academiából, és Bétsbe igen nagy sietséggel jöttek. Ezek közül Melczer Ur még Jénában létekor adott ki egy Német Könyvetskét ezen név alatt: *Die Zipser Sachsen*. – Ő maga is Poprádi Szepességből.⁶⁸

A változó pontosságú sajtó és a csak korlátozottan terjedő személyes beszámolók ellenére tehát Magyarországon nem volt hírzárlat a napóleoni háborúk eseményeit illetően. Horváth köztudott dolgokat foglalt össze énekeiben, nem kellett részletező tudósításokkal nehezítenie a szöveget. Építhetett olvasóinak és leendő hallgatóinak ismereteire, asszociációira, s a Napóleon-ciklus emiatt tekinthető inkább lírai és moralizáló énekfüzérnek, semmint szorosan vett történeti dokumentumnak.

66 Másnak viszont sok ilyet írt, ezek részletes elemzése az író és kortársai Napóleon-felfogásának összevetésével: MURAKÖZY Virág, „»a’ kinél nagyobb én a’ históriákban nem ismerek«: Kazinczy Napóleon-képe”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 768–784. Sajnos Horváth esetében nincsenek más reflexióink Napóleonról, mint maguk a versek és az azokról írt jegyzetek, levélrészletek – ha valakinek megírta is saját véleményét, egyelőre nem került elő ilyen forrás. Az, hogy a ciklus egyes darabjait elküldte Kazinczynak (lásd alább), arra utal, hogy tisztában volt a régi barát komplex bonapartizmusával.

67 OSZK Fond. 16/185, vö. CSÖRSZ Rumen István, „Aranka György közköltészeti gyűjteményei az Országos Széchényi Könyvtárban”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese, 133–154 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 2018), 133.

68 *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1809. december 6. (46. sz.), 391.

IV. *Arion öröksége*

„az a' tárgyja az én Enekimnek,
 hogy a' Magyar nyelvnek más minden nyelvek felett
 alkalmas voltát a' Lantos verselésre, megmutassák”⁶⁹

Az sem biztos, hogy minden ének nyomban a hír érkezése után keletkezett, gyors reakcióként. Horváth termékenységét tekintve ez nem volna meglepő, de talán más tervei voltak. Akár az, hogy ezek a helyzetdalok önálló előadásként, például társasági alkalommal valóban színpadra kerüljenek. Kazinczynak írja 1814-ben, hogy a közeli Nagylengyelben élő Tuboly László leányai milyen szívesen éneklik az *ÖÉ*-ben szereplő énekeket: „Az én és említett Barátom' Leányink' Concertjei, – a' kik az én ötödfélszáz énekeimet, többnyire mind tudják harmóniássan dudolhatni”.⁷⁰ Alighanem e kedvező visszhang, az ifjú lányok többszölamú éneklése is ösztönzően hatott már a versírásakor, majd a közreadást tervezve (amely, mint tudjuk, végül megghiúsult), de leginkább az alkonyi házi muzsikálás idején, amikor fortepianón kereste a hangzatokat: „meg próbálom az eredeti hármas öszve-hangzást, a' fortepiánón; a' közel hozzám lakó egykét tanultt Musikusoknak megelégedésével: Ez naplement tajban szokott mulatságom, és mind annyiszer a' Te' híjjába tsillogsz-odra emlékeztetöm.” Valószínűleg voltak koncertszerű tervei később, a Helikoni Ünnepek előkészületeikor is.⁷¹ A *Magyar Arion* címlapján ezt sugallja a cím magyarázata:

69 „Az Olvasóhoz”, in *MA* (OSZK), 12b.

70 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. április 8. (nagypéntek), in *KazLev* XI, 2638. levél, 232–331, 325. Mivel Horváth hangsúlyozottan „ötödfélszáz énekeket” említ, lehet, hogy a kézirat egyik másolata a Tuboly család birtokában volt. Talán nem a ma ismert két teljes kötet, hanem egy harmadik, s mivel az énekléshez a versek melletti kották könnyebben használhatók, mint amikor függelékként szerepelnek – ahogy az egykori brassói kéziratban –, jó eséllyel az 1813-as ösformáról készült ez a másolat. Hollétéről egyelőre nincs tudomásunk.

71 „[...] midőn Horváth Ádám barátom nem csak olvasott, hanem még énekelt is. Ismerem Horváthot e' részről; nincs később Verselő a' világon.” Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1817. március 13., in *KazLev* XV, 115–117.

Magyar Arion. az az Muzsikai Hang-mértékekre irott Enekek mellyek nagyobbára
 egy hosszú szomorú Játéknak
 Éneklő karjai, vagy khorussai.
 írta időnként, a’ mint a’ Tragoediának folyamatja magával hozta: és most közre
 botsátja

Horváth Adám mp.⁷²

Ezzel nem kevesebbet állít, mint hogy az énekfűzér a világtragédia eseményeit híven követi, maga a történelem „komponálja”. Az előszóban az énekes színházi hagyományt magával Ariónnal, a kötet címadójával kapcsolja össze, ezáltal saját ókori alteregójával. Ezzel Horváth ekkor már csaknem húsz éve nem használt szabadkőműves nevét⁷³ is beemeli az asszociációk közé – egy okkal több, hogy feltételezzük, e szűk, hajdani testvérekből álló helikoni körben esetleg felmerült a Napóleon-énekfűzér dramatikus előadása:

Magyar Arionnak nevezem ezt a’ kis könyvet. – ha ki talán kevélységgel vádol, mint-ha ezt a’ nevet, magamnak tulajdonítanám; útalhatnék azokra, a’ kik azt nekem adták: de nem szükség azt tselekednem, mert nem magamnak, hanem ez Enekeknek, és azoknak is olly reménységgel adom e’ Nevet; hogy ezt ezektől maga Arion sem tagadná meg: Ő volt tudni illik, a’ szomorú vagy Nagy tsizmájú Játék’ találoja; Ő a *Khorusnak*, vagy ollyan énekes *Muzsikának* kezdője, a’ millyeneket szoktak’ a Játékokba, bizonyos szakasztások után elegyíteni a’ régiek; és a’ mellyek még *Seneca* idejében sem avúltak ki; [...] de kivált, *Arion* volt a’ *Bakhus* vagy *Liber Páter*’ szentebb titkaínak felelevenítője *Orpheus* után, és azokban a’ muzsikás éneklés’ *Dithyrambus* mértékű nemének első szerzője: E könyvben is pedig az énekek többnyire szomorú játékok’ *Khorussai*, éneklő karjai, és a’ Szerző a’ hol az alkalmatossághoz képeest meg tehette, mértékűl vette magának az *Arion*’ eredeti *Dithyrambussát*.⁷⁴

72 *Magyar Arion*, MTA KIK Kt. RUI 8r 48, 2a. A továbbiakban: *MA* (MTA). Az eredeti sortörések nélkül. A kézirat másolati példányában (OSZK Kt. Oct. Hung. 587.) egyező szöveggel: 1a. Az MTA példányát tekinthetjük korábbinak, mivel pl. *Az Olvasóhoz* szóló előhangban ott egy utólag beszúrt jegyzetet találunk (5b), míg az OSZK-beliben ez már a főszöveg része, s egy egykori átvezető félmondat is elmarad. Ugyanakkor itt is találunk betoldott jegyzetet a 13a-n, Cicero *De oratione* c. művéből.

73 Bővebben pl. CSÖRSZ Rumen István, „Testvér – testvérek nélkül: Pálóczi Horváth Ádám kései műveinek szabadkőműves vonatkozásai”, in */HI70/ Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), hozzáférés: 2020. 10. 15, <http://hi70.hu>.

74 *Az Olvasóhoz*, *MA* (MTA), V.

Ezt tehát úgy érthetjük, hogy Arión örökösként az ő nevét viselő utód is megpróbálkozik a dalszínházi műfajokkal, s az énekek közé „nagy csizmájú”, azaz kornuson, emelt talpú cipőben játszott tragikus színjátékot képzel. Mint láttuk, nem végig énekelt formában gondolkodott, hanem a prózai „megszakasztásokat” is hozzáértette. (Kár, hogy ezeket nem írta meg, illetve nem másolta le.) Mindenesetre 1817. január 28-án Kazinczynak, előtte pedig Asbóth Jánosnak, a keszthelyi Georgikon igazgatójának elküldött, gazdagon jegyzetelt leveléhez odamásolta *Szentenciázás* – itt: *A’ Nagy Nemród’ meg sententziázása (A’ szerentse gyermekének...)* című énekét, az alábbi bevezetővel:

Maradt az Árion’ hajó-törésiből egy *Dal*, az is Trochaeus mértékre, és ahoz alkalmazott Ariára: melly a’ Keszthelyi *Hálik’* Énekesseinél nem lessz kellemetlen ugrású; és a’ mellynek tárgya sem messze távozott Ő Felsége győzedelmitül; mivel a’ Nagy Vadász Nemrod’ meg-erőtlenedését ábrázolja Sentiáikban. Azt olly reménységgel zárom ide: hogy, ha az Éneklő kar az én Poetriáim’ hangját el nem találja is, talál a’ Musikus más hang sorokat az eleibe tett mértékek szerint: és – hogy ha én is úgy találnék jární, mint az Evangéliumi Szőlős Gazdának első fíja (Math. 21. v. 28. 29), én is hasznát vehessem az új Ariának.⁷⁵

Ezzel a rendhagyó, levélhez csatolt versközléssel mintegy bezárja a kört a dallamkövető poézis és az utólagos megzenésítés között. Felfedi, hogy ő maga dallamra írta a Nimród-verset (ezúttal eltitkolva a Napóleon-allegóriát), de nem küldi el a kottát, csak a verslábazást, ezzel voltaképp felkéri a megzenésítésre vagy dallamújrátársításra a keszthelyi muzsikusokat. Hogy elhangzott-e végül az ének, s ha igen, milyen dallammal, egyelőre nem tudjuk.

A *MA* bevezetőben Horváth hangsúlyozza, hogy az eredeti Arión-féle dithüramboszokat igyekezett követni. Ezekről azonban sem ő, sem mások nem tudtak konkrétumokat, hiszen Arión művei nem maradtak fenn, s máig csak néhány töredékünk van a műfajból. Annyi bizonyos, hogy kardalok voltak, eredetileg a pindaroszi himnuszokhoz hasonlóan triadikus szerkezettel (strófa – antistrófa – epodosz). Kezdetben Dionüszosz istenhez szólt ez a kardaltípus, e vonatkozását költőnk aligha örököltette át a Napóleon-énekekre. Olyannyira nem, hogy az itt szereplő énekek többsége vagy szóló, vagy duett, s kevéssé kórusszerű. Bizonyára úgy kell értenünk e mondatot, hogy Horváth Arión ihlető örökségéből a

75 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek [eredetileg: Asbóth Jánosnak], Petrikeresztúr, 1817. január 28., in *KazLev* XV, 3375. levél, 53–54. 53, a vers: 55.

dithüramboszok, az énekes színház alapelveit követte, de immár saját korának dallamvilágával.

A kórus és esetleg szólisták énekét a görögök aulosszal, duplanádas kettős síppal kísérték. Ha Horváth ismerte az ókori leírásokat a dithüramboszokról, ez is feltűnhetett neki, s ha megnézzük, a Napóleon-ciklusban is fel-felbukkan a fúvós hangszer (nádas vagy rézfúvós): a pétervári postasíptól a magyar tárogaton (azaz töröksípon) át a vissza-marsban megszólaló trombitáig, amely az elvonuló franciák „sípjára”, valószínűleg a pikolóra felel. Mivel tábori körülmények között e hangszerek biztosan rendelkezésre álltak, valóban nem zárhatjuk ki, hogy Horváth – legalábbis lelki füleivel – az ének mellé ezeket a marsi hangszereket is odaképzelte.

Horváth az *MA* dithüramboszai kapcsán nem túl sokat árul el saját drámafogásáról. Elsősorban az arisztotelészi elveket ismétli, mintha meg akarná győzni az olvasót (a cenzort? a rosszakarókat? – vö. Arión sorsával való mély azonosulását), hogy a drámai műnem megengedi *mások* véleményének és lelkiállapotát hiteles bemutatását.⁷⁶ Még akkor is, ha a hős egy jelenkori uralkodó vagy hadvezér. A védekező érvelést összekapcsolja azzal, hogy a történelmi téma, tehát tagabban véve maga az epika régebbi a líránál, s az ókori költőktől nem véletlenül maradt fenn sokkal több epikus-narratív alkotás, mint a mai értelemben vett líra.

Az alkalmatossághoz képpest – mondám: mert ezek az énekek többnyire alkalmatosságok, *Occasionalisok*. Három felé különböztették régen a’ *Poëstist*, *Narrativa*, *Dramatica*, *Parabolica*: az elsőben maga beszél a’ *Poëta*, a’ másodikban másokkal beszéltet. a’ harmadikban példázatokkal tanít. Es ez így volt a *Socrates*’ idejétől fogva a’ *Verulamii Bacóéig*. A’ mostani *Aesthesis* sem tud többet, hanem hogy, hol tsak két, hol négy osztályt tesznek, és azokban sok apróbb szakaszokat tsinálnak a’ maiak: *Aesopia*, *Romanensis*, *Epica*, *Rustica*, – *Tragoedia*, *Comoedia*, *Drama Musicum* – s a’ t. Mind a’ három öreg Osztályban leg betsesebb tárgyakat szolgáltat az *alkalmatosság*: Csak-hogy éppen az ilyen *occasionalisokra* nem lehet egészen azt az *Aristoteles*’ törényjét [!] alkalmaztatni, [...] mert ezekben, sokkal inkább, mint a’ szabad képzeletekből

76 Ide tartozik az Amade Antalhoz szóló (Kazinczynak is elküldött, e másolatból ismert) védekező írásának egy kitétele is: „Méltóztasson is Excellentiád el hinni: hogy, ha a’ parantsolatban tsak az lett volna, hogy Horváth Ádám bujtoगतó Énekeket énekel, nyomba magam vittem volna el Ö Cs. K. Hercz.-hez mind azon énekeimet, mellyeket számosabb öszve jövésekben (noha kényszerítés nélkül ritkán) énekeltem: és elég bátor lettem volna az ízlés-tudományra utalni, hogy azokat az én számból mind úgy hallani, mint az én érzésemet, vagy tsak azokhoz illik, a’ kik se játék színbe soha sem voltak, sem a’ *Drámás* verselés’ természetit nem ismerik [...]” Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Petrikeresztúr, 1814. december 7., in *KazLev* XII, 2795. levél, 241–248, 246.

született *Drámákban* igaz az: hogy nem a' maga értelmét mondja a' Szerző hanem a' személyét, a' melly helyett beszél, vagy a' kit beszélni elő állit; azt pedig meg-igazítani, olyanná tenni, a' millyennek kellene lennie, ritkán szabad; és tsak, vagy az erkölcsi tanúságokban, vagy a' hol az elő adás, *Drama* természetet vett magára.

Ilyeneket örömeztőbb irok mint más érdemüket, vagy más neműket. El-nézhetem, sőt szeretem, midőn némely Hazámfijai a' *beszéllő* verselésben is, de kivált a' *Lantos* versekben olyan elme gyakorlásokat tesznek, mint a' jó eleven eszű festő szokott: hogy, ha nincs előtte valóságos tárgy, a' mellyet ki ábrázoljon; tsinál maga magának, 's le festi a' maga képzelődéseit [...]. De úgy tetszik, hogy a' *Poësis* eredetikeppen nem erre vőlt teremtve; *való* dolgokat, tudományosokat, nem pedig tsupa *szóbúl* állókat irtak a' *Poëták* eleinte, és azokat cifrázták ki, ékes beszéddel: Az Isteni és természeti tudomány, öszve foglalva, és történet-írás vőltak a vers-szerzésnek első tárgyjai, és minden, a' mi tudományra tartozott; és ez nem is lehetett másképp'. [...] ⁷⁷

Hogy pedig a zene, az éneklés (és az énekelhetőség) is helyet kapjon az érvek között, kiemeli, hogy a régi költők valamelyest maguk is zenészek voltak, bár nem a mai virtuózok értelmében. A tragikus–komikus ellentétpár pedig megfeleltethető a húrok hangmagasság-különbségeinek:

Enekek ezek, és *Muzsikához* alkalmaztatott, 's azzal öszve hangzó Enekek. Ne mondja valaki, hogy *Philosophushoz*, és más haszonra is alkalmas tudóshoz illetlen idő töltés. Mert a' *Muzsika*, vagy Muzsikálás, hozzá illő foglalatosság, mind a' leg-hatalmasabb, mind a leg bőltebb emberhez. A' Hatalmasokrúl hallgatok – a' Menyeyiek leg hatalmasabbak. [...]

[...] a' magasabb dolgokat magasabb vagy vékonyabb húrokon, az érdemetlenebebeket alacsonyabbakon, vastagabbakon játszották, és így a' vékony és vastag hangok közt az a' különbség volt, a' mi a' Nagy tsizmás és paputsos játékok között [...].

Azt mondhatná valaki; hogy ugyan ki kerestem a' Hangmestereket,! *Pythagorast*, *Socratest*, *Platót*. 's mik vólnának ezek egy mai Olasz *Muzsikás* mellett? Könnyű a' felelet: *Philosophus Muzsikások*, teremő lelkek; és *Pythagorás* éppen találó; 's nem is oly gyakorlatlan, mint az *Antiochus*' *Phormiója* a' katonaság dolgában, a' kinek hosszú és ékes beszédjét a' Hadi Vezér kötelességirúl, a' király és az ő több vendegjei gyönyörködve halgatták; [...]

En el hiszem hogy egy mai *Virtuosus* egy *Operában* nagyobb Mestert tudna mutatni, mint akkor *Pythagoras*: de azt mondja *Eder Ferenc* az *Amerikai Peruai Moxitákrúl*, hogy azok némelly kézi mivekben, a' nyomos *phantasiának* különös je-

⁷⁷ „Az Olvasóhoz”, in *MA* (OSZK), 5a–6a.

leit adják, a’ szövésben, hímvarrásban, vésésben, faragásban, sok *Europaiaikat* fellyül haladnak, de azokat tsak kész formákrúl tudják majmolni; hol vette a’ hang-törvényt a’ *compositor is?* ’s mellyik nagyobb Mester? a’ ki-mivelő e vagy a’ találó? és ellenben, hol van jobb takáts a’ Póknál? *Plin: Hist. Nat: L. 17 c 24.*⁷⁸

Horváth láthatólag jól ismeri az opera professzionális műfaját. A régi költők viszont, akiknek kései örököseként a történelmi tárgyat és a „nagy csizmájú” játékot helyezi fő helyre, nem lennének az operaszínpad látványos előadói. Ez is mentség tehát: saját Napóleon-kori dithüramboszainak kísérleti jellegét, az ókoriak szellemét idéző „amatőr” vonásait hangsúlyozza, de büszkén, szinte kérkedve szól a magyar nyelv sokoldalúságáról és a metrikai kidolgozás gondosságáról, mintegy költői versenyre hívva a leendő bírálókat.⁷⁹

A *MA* kiadásának terve kapcsán Kazinczynak is többször összefoglalja a koncepciót. A legszebben 1815-ben:

Gr. A[made] való hogy Énekimet ki akarja nyomtattatni, ’s azt véltem, hogy az már munkában is van; 18-a Mai mentette magát, hogy még bele nem kaphatott. – Mivel azok; vagy is azok közül 47, mellyek egy Drámát mutatnak, az idő’ egységére nézve anomalumot, egyébb aránt a’ régi Chorusos Tragoedia és mai Opera közt közép szabásút, az Insurrectiotúl fogva Napóleon le aláztatásáig; a’ Nádor Ispány Ő Fő Herczegségének voltak szánva: és az tsak némelly közbe jött levelek miatt történt, hogy Ő Excellentiájának lett dedicalva [...].⁸⁰

A *MA* tisztázatából kihagyott bevezető szavai ugyanerről:

Egyebbaránt, mivel az Arion’ közrebotsatásában az volt fő szándékom, hogy a’ Magyar Lantos Poësisnak példáját adván, az írást, és vers-mértéket illető törvényeimet is ki nyilatkoztassam; szükség volt az énekeket, annyira leg alább, a’ hijjanosítástúl meg őriznem, hogy a’ jegyzésekbül, mellyek e’ tárgyra szolgálnak, valami el ne maradjon; és ez egynehány rendet ajánló levél’ helyett előre botsátanom.⁸¹

78 Uo., 9a–10a és 11a.

79 Az idézetet lásd más, bővebb kontextusban: RÉDEY-KERESZTÉNY János tanulmányában, kötetünkben.

80 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1815. június 13., in *KazLev* XII, 2920. levél, 525–533, 525–526.

81 *MA* (MTA), 86b.

VI. Szerepdalok az Ötödfélszáz Énekekben

„Melly gyönyörű *Laurus* erdő!! *Fridrik* ugye szent egek!
Fridrik e az? – *Fridrik* ám az: – *Fridrik*, – ő az, – rettegek.”

Horváth számára a dramatizált énekek műfaja nem volt újdonság. A *Hol-mi* I-ben, tehát az 1780-as évekbeli terméséből válogatva is ciklusokba rendezte a helyzetdalokat, s esetenként valóban megjelölte a szereplőket, máskor csak általánosan utalt a kilétükre (például az 1782-ben írt *Maga gyilkosa* is énekfüzért alkot: szereplői az elhunyt asszony, illetve alvilági és allegorikus lények; s betétdalok, „khórusok” tagolják, amelyek önállóan is terjedtek).⁸² Politikai helyzetdalokkal is kísérletezett, de kötetekben – érthető óvatossággal – nem közölt politikai dialógusokat, sem ilyen szerepverseket. Az *ÖÉ*-ben azonban fontos kompozíciós szerephez jutnak, ezért tekintsük át néhány Napóleon-kor előtti szövegét.

A *Zrínyi Miklós árnyéka* válasz a törökkel cimboráló korcs jelenkornak, amely a hajdani ellenséggel keres szövetséget (az egyik keltezés szerint 1714-ben, az 50. számú, *Török muzsika* című énekkel). Zrínyi Miklós haragosan üzen a túlvilágról:

Mit beszélsz Te kutya-fajta! Kapd üstökön fijam! rajta!
 Fizesd meg néki helyettem A' mit Szigetbe' szenvedtem: [...]

Hogy ezek az el fajultak Annyira meg bolondultak,
 Ha nints kinek eszre venni, Mit tud a' puhaság tenni?

Jele, hogy pórtúl fajzottak, Idegennel sógorodtak,
 Nagyobbára török fajta, 's Német Asszony nyargal rajta.

Ha illy utódimat látom, Most is borsozik a' hátom;
 'S bár bünökért nem adózom: De a' díjátúl irtózom.⁸³

Alighanem Kölcseyhez is eljutott az ének a debreceni hagyományban, s Zrínyit megszólaltató versei egyik előképének tarthatjuk. Mindkét esetben egyértelműen a Szigetvárat védő dédapáról van szó, semmiképp sem a költő-hadvezérről – akinek Horváth nagy tisztelője volt, sőt Jankovich Miklós abban reménykedett, hogy a Dél-Dunántúlon kallódó Zrínyi-relikviákból segítene neki szerezni a köl-

82 RMKT XVIII/16, 294–308.

83 *ÖÉ* (1813), 51. sz., 42–43.

tő. Ez irányú próbálkozásai (mai tudásunk szerint) sikertelenek maradtak. A Zrínyi-énekpár azonban épp a Napóleon-ciklus közepébe ékelődik, ezzel is utalva aktuálpolitikai üzenetére.

Belgrád várának monológja (*Oh! én szegény Belgrád vára! Oh siralmas erőség; ÖÉ 175. sz.*) ismét hangsúlyt ad a Belgrád-témakörnek, hiszen a török megszállás alatt nyögő erőd nevében írt latin éneket (*O me moestum Bellogradum...*) Horváth fordította le, s adta ki a *Hol-mi* lapjain, így terjedt el országszerte. Ehhez hasonló nem szerepel a Napóleon-ciklusban, inkább 17–18. századi előképei lehettek a várak vagy városok nevében írt panaszdaloknak.⁸⁴ Horváth egy szép travesztiát is írt belőle *Tihan bucsúzása* címmel az apát távozásakor, s csaknem szomszédos szöveggént jegyezte fel.

Szerepdal, de sokszoros rejtjelezéssel a *Halni mégyek, ah, ne légyek...* kezdetű párbeszédés búcsú (*A’ Sentenciázott Vőlegény és a’ Mátka; ÖÉ 32. sz.*). Ennek szerzőségéről megoszlanak a vélemények, mivel van forrás, ahol Győri Mihály nevével szerepel. Horváth azonban egyértelműen sajátjának nevezi a verset, így a továbbiakban ekként tekintünk rá. Az ének csaknem biztosan Hajnóczy József, a fiatalon kivégzett magyar jakobinus emlékére született, s furcsa módon (szerző nélkül) bekerült a váci *Énekes Gyűjtemény* 1799-es Első Darabjába, így még jobban elterjedhetett. Maga Horváth is parafrázeálta, hiszen a jénai csata egyik dialógusához innen kölcsönözte a dallamot (bár a sorrend miatt fordítva hivatkozza) és néhány fontos kifejezést: *Mennyi lélek! és be félek...*

R[ab]. Halni mégyek! ah ne legyek áldozat kemény egek!
Mindenestül egy kegyestül elszakadni! rettegek!
Fogj meg Angyal! es karoddal ah! ragadj el engemet
Adj reménylni; veled élni számkivettetésemet [...]

Csendesedj; ne háborogj, ne vonj fejedre is tüzet;
Él ferenczem én helyettem, a’ ki fog veled kezét,
Majd ha vérbe bé keverve testemet te sir verem,
Rakva léssel új növéssel ez mag új magot terem.⁸⁵

Különlegességét az adja, hogy ha valóban Hajnóczy nevében írta Horváth, akkor az a bizonyos Ferenc, akire a mátkáját rábízta az ifjú, épp maga Kazinczy volt.

84 Ne feledjük: a tokaji mészárlásról szóló Thököly-kori énekekben is ilyen megszemélyesítéssel találkozunk: „Kiált Tokaj vára, jajgat Patak vára”.

85 *ÖÉ* (1813) 32. sz., 27.

A széphalmi barát egy sokkal későbbi levelében váratlanul megemlíti, hogy a „Budai Scénát” az ő környezetében is éneklik:

Az Ér-Semlyéni Pap énelőttem nagyon kedve-telve mondogata el egy éneket, mellynek első sorain mingyárt ki ismertem hogy azt Te csináltad. Legszebb volt az, hogy a’ Pap nem értette a’ mit fennten perorált, én pedig, a’ ki akkor hallám elsőben, értettem, magyaráztam, s azt mondtam neki, hogy hiszen az én reám van írva. Egy *Budai scéna* van az énekben. Kérlek barátom, küldd meg nekem azt is.⁸⁶

Horváth 1814. augusztus 3-án küldi el a „Budai Scénát” több más verssel együtt, amelyeket a Tuboly leányok is szívesen énekeltek ekkoriban.⁸⁷ A levél továbbra sem fedi fel az érintettek kilétét, de nyilván örült neki, hogy Kazinczy (aki épp fogságban volt a vers születése idején) hamar megértette a kontextust és magára ismert. Apró adalék, hogy már az érsemjéni pap is másodkézből ismerhette az éneket, hiszen Horváth csak arról tudott, hogy 1807-ben, Fráter István vendégeként az érkeserűi plébános sok éneket leírt az ő munkáiból – eszerint tőle indultak útjukra a térségben.⁸⁸

Ide sorolhatjuk azt az epikus-moralizáló éneket is, amely egyetlen hős, II. (Nagy) Frigyes porosz király sorsát mutatja be a hétéves háború (1756–1763) idején:

Prussíanak királya méltán haragszik,
Országában ellenség hogy így hadakszik,
Szép várait, festungit,
Muszka rabolja népit,
Prussíanak királya méltán haragszik.

El kell veszni, nincs mit tenni, szép országának,
Régen gyűjtött, öszveszedett katonájának,
Csak hiában szaporítja,
Ármádáját nagyobbítja,
El kell veszni, nincs mit tenni, szép országának. [...]

86 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. július 3., in *KazLev* XI, 2689. levél, 447–449, 448.

87 „Leányaink ezt, mint az Iphigeniát is, igen szépen éneklik.” Az utóbbi verset Kazinczy Iphigenia halálára írta Horváth, s szintén elküldte a gyászoló apának. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 3., in *KazLev* XII, 2708. levél, 2–11, 8.

88 Uo., a vers: 9–10.

Jobb lett volna országodban neked maradnod,
 Hogysem másnak határiban széjjel nyargalnod!
 Sok szegénynek, gazdagnak,
 Kárt tettél temagadnak.
 Jobb lett volna országodban neked maradnod!⁸⁹

Ezeket az énekeket maga Horváth is feljegyezte az *ÖÉ*-be, tehát nincs okunk kétkedni alapos ismeretükben.⁹⁰ Ezzel szemben a legnépszerűbb marsok, amelyeket ekkoriban szinte minden kéziratos forrásban megtalálunk, Horváthnál teljesen hiányoznak. Még azt sem írta le, amelyet jól ismert és nótajelzésként használt: „a jeruzsálemi nótát”, vagyis az *Alleluja! ki győrtörte* kezdetű allegorikus éneket.⁹¹ A fenti énekek bekerülése egyrészt azzal magyarázható, hogy régebből ismerte őket. A friss terméshez kevésbé férhetett hozzá, mivel azok elsődlegesen a kollégiumi kórusok révén terjedtek még évtizedekig. Ez idő tájt ő nemigen hallott ilyesmit. Másrészt az *ÖÉ* összeállításával semmiképp sem akart, s nem is tudott volna egyenletes képet adni a magyar közköltészet teljes mezőnyéről. Más műfajknál is megfigyelhetünk egyenlenségeket, különösen a gazdag szerelmi daltermés alulreprezentált, de például a ponyván megjelent szövegek ismerete sem tükröződik. Mindezt azzal magyarázhatjuk, hogy elsősorban a saját műveihez ihletül szolgáló énekeket akarta együtt bemutatni a maga alkotásaival, továbbá néhány különleges régiséget.⁹² A legújabb marsok nem értek bele ebbe a koncepcióba.

Nehéz megállapítani, kinek a szerzeménye az alábbi rendhagyó induló, amely Napóleon drámai monológja, s így Horváth énekeinek legközelebbi rokona. Nincs nyoma az *ÖÉ*-ben (ez érthető, mivel 1813–1815 közti eseményekről ad számot, s a lipcsei és berlini csatáktól a Szent Ilona-i száműzetésig ível), de a hátrahagyott versek között sem. Egy 1818 utáni sárospataki feljegyzés szerint „egy pápai diák csinálta”, ugyanaz, aki a kézirat előző szövegét, ami viszont épp Horváth mun-

89 RMKT XVIII/14, 18/I. sz., 1–2. és 4. versszak. A „jobb lett volna” formula a korabeli magyar költészet több didaktikus műfajában előfordul. Egyik előképe a *Hol vagy te már, nyalka kuruc* kezdetű csúfoló – uo., 7. sz. –, s ennek fényében érthető, hogy a porosz király iránt, aki a Habsburgok ellenfele volt, az ének nem támaszt rokonszenvet, sőt felfuvalkodottságát hangsúlyozza. Ehhez képest a Napóleon-kori porosz tárgyú énekekben már együttérzéssel figyelhetjük az unoka küzdelmeit, aki együttal vitéz szövetségesünk.

90 A *Haragszi (!) burkus* címmel ellátott porosz történeti ének csak a kezdősorával szerepel itt, de Horváth jó eséllyel ismerte a folytatást is, hiszen azt egyaránt ismerjük a debreceni és a sárospataki kollégiumból már az író diákéveiből. Érdekes, hogy már az első feljegyzés is 1770-es évekbeli, tehát a történelmi eseményeket legalább egy évtized (!) távolából látja.

91 A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 40. sz.

92 Ennek részleteiről bővebben: CSÖRSZ, „»ki magam tsinálmányja...«”.

kája: *Nemzet! amit eddig gyors kezemre bízatok*, szintén a lemondatot Napóleon nevében. Tehát az összeíró, Sipos Péter tévedhetett a dunántúli szerző kilétét tekintve, de az azonosságot talán nem véletlenül sejteti.⁹³ Ha nem is bizonyítható Horváth szerzősége, de a vers egyértelműen igazolja, hogy munkáinak már a Napóleon-korban voltak követői, ez pedig gyors terjedésre utal. Esetleg arra, hogy a cikluson kívül is írt ilyen „tömörített” (s ezért a tágasabb énekciklus-narratívába nem beilleszthető) énekeket, talán kollégiumi megrendelésre:

Bonaparte szomoru marsa

Mars mars Fergeteg omol
 Mars mars Trónusom bomol
 Tigriserőmnek az értz frigyek ostroma rettenetes
 Osztria bajnoki karja csupa vas
 Sándor az Északi Márs fia havas
 Berlin ura Blükherérül esmeretes
 Luisa oda, Páris oda, Koronám,
 Ditsőségem, vitézségem, fogja határiba szűk Ilonám
 fogja határiba szűk Ilonám⁹⁴

A korabeli marsok többsége nem tudósít a konkrét csatáról, mivel jóval előbb, a csapatok útnak indításakor készültek. Egyetlen kivétel van, de ez Horváth hatását is tükrözheti: *Márs, a had áspis istene*;⁹⁵ ebben a szövegében konkrét utalás olvasható Napóleon lemondására és Szent Ilona szigetére. Az általa írt, Oroszországból kivonuló ének a *Marsot fújnak...* dallamát és ritmikáját imitálja, egy sorkezdetet pedig egy másik mintaszövegből is idéz (*Alleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót*):⁹⁶

Marsoljunk hát gyors lábakkal...⁹⁷ Marsoljunk hát vissza felé; a' haza kebele
 melegére,

93 Sipos Péter-melodiárium (1818–1824), 67; RMKT XVIII/14, 104/VI. sz. A kritikai kiadás XIII. variánsában (*Félegyházi Lajos melodiáriuma*, 1827) szintén mindkét Napóleon-monológ szerepel.

94 Nihelszki Dávid-ék. (1804–1824), 172; RMKT XVIII/14, 104/III. sz.

95 RMKT XVIII/14, 102. sz.

96 Uo., 40. sz.

97 Uo., 40/II. sz. Ráth Károly-énekeskönyv (XVIII. század vége), 33a–b. A sor több más variánsban is *Marsoljunk* szóval kezdődik, eredetileg kevésbé katonás: *Ballagjunk*.

Ez azért is fontos adalék Horváth közköltészeti tájékozódásához, mivel ezt az indulót sehol sem örökítette meg, mindenütt csak e dallamra írt saját szövegeit olvashatjuk. Ismernie kellett pedig, hiszen 1804-ben a pápai református kollégium tanára, Látzai Szabó József írta az Exodus nevezetes jelenetét parafrázálva: ezzel bátorította a diákságot és a tanárokat, hogy Pápáról Komáromba – azaz a Kánaánba – költözzék a kollégium.⁹⁸ Az egykori feszes ritmika mindazonáltal itt elég elnagyolt, inkább lassú, sőt akár aritmikus vagy proporciós (3/4-es ütemű) előadást sugall, ami jobban is illik a visszavonuló ármádához, mint a ropogós induló. Ismét megharsannak viszont a már emlegetett tábori fúvós hangszerek, az elején nyíltan utalva a pápai ének kezdősorának rímére (*farahót / Zebaóth*):

Reteráda marsot fujjon, a’ Hadi trombita, a’ bús fagót
Hagyjuk el e’ drága vérrel földig lerontatott *Muszkaot*.
Az orosz bizony jól imádkozik
Az éhség, a’ hideg hadakozik
Ügye mellett így hát ártté
Nekie, nem nem Bonapárte.

Az énekre a *Hyperboréi zsenge* című melodramájában (1817, lásd később) „Jerusalemi nóta”-ként utal, s ugyanígy az *MA* előszavában: „majmolom az *Anglus Kontratanczot, Jerusalemi Zsidó Marsot, Requiemet, Varga dalt*’s a t.”⁹⁹

A legfontosabb előzmény az 1793-ban kivégzett francia király, XVI. Lajos nevében írt két ének. A bukott uralkodó, *a’ maga elszánt Lajos* (ÖÉ 17. sz.) szemrehányással fordul a néphez, akik lerántották trónjáról, s az egyenlőségre hivatkozva a vérét kívánják:

Hát hová megyek? és mivé legyek? Istenek személyje voltam,
Egek’ gyermeke, Polgár légyek e? szolgál lenni nem tanultam
Oda hagyjam e Istentől vett hatalmamat?
és fel állani lássam az egyenlőséget?¹⁰⁰

Így lesz belőle és Mária Antóniából a „felsőség mártírja”, s emiatt kéri Szent Pétert: engedje be a mennyországba, ahol bizonyára „megvan a szent egyenlőség”...

98 Bővebben: Csörsz Rumen István, „A pápai református kollégium bibliai éneke 1804-ből”, in *Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, 109–121 (Budapest: rec.iti, 2011).

99 *MA* (OSZK), 16b,

100 ÖÉ (113), 18.

(*A franc király rekviemje / Lajos Király' Requiemje*; ÖÉ 16. sz.). A megzavarodott korhangulatot jelzi, hogy a két ének fordított sorrendben szerepel: előbb olvasható a mennybéli párbeszéd, majd utána a kivégzésre váró, zaklatott király éneke. A túlvilági dialógus ekkor divatos, politikai-filozófiai töltetű műfaját Horváth másutt is követte, egyrészt Ányos Pál halálakor írt párbeszédében, másrészt később, a Napóleon-ciklus egyes darabjaiban. Úgy tűnik, ez a forma elsődlegesen fontos volt számára, hogy versbe szedje a közéleti személyiségek véleményét vagy érzéseit. A későbbi ciklus zenei háttéréhez hasonlóan a dallamok itt is hangulatfestő, kontextusteremtő szerepűek: a menny kapujánál lassú, ünnepélyes, bizonyára egyházi eredetű dallamot énekel a király, amikor pedig népére és trónfosztására panaszkodik, a zaklatott vers egy menüett hangjaival párosul.

VII. A Napóleon-ciklus

„az én nemesi fel keléskori, és több némelly alkalmatosságokra írtt Énekim,
 mellyek többek is, sikeresebbek is voltak,
 mint ama veszedelmeseknek nevezettek;
 ha nem tserfa, leg alább borostyán koszorút bizonyosan érdemlettek,
 inkább, mint vagy pirongatást, vagy büntetést.”¹⁰¹

VII. 1. Kronológia

A Napóleon-ciklusba tartozó versek datálása nehézségekbe ütközhet, mivel csak némelyiknek van egykorú kézírata, többségük első feljegyzését a *Hol-mi* IV-ből, majd az *Ötödfélszáz Énekek* (ÖÉ) és a *Magyar Arión* (MA) kézírataiból, tehát néhány évvel későbből ismerjük. A záró ciklus csak a *Hátrahagyott írások* (H) között, Kazinczy Gábor másolatában maradt ránk. E versek datálásához sincs más támpont, mint a történelmi események *post quemje*. Érdemes táblázatban összegezni az információkat; az olvasó az 1953-as kritikai kiadás jegyzeteiben, illetve Matányi Marcell tanulmányában talál bővebb történelmi magyarázatokat.

101 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. december 7., in *KazLev* XII, 2795. levél, 244–248, 246. Az idézet az Amade Antalnak szóló mentségből való, amely a *Stájer táncsal* kapcsolatos feljelentésekre reagál, remélve, hogy a gróf továbbra is támogatja az MA kiadását.

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézírata	ŐÉ 1813, 1814	Töredék (MA MTA-ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
Napóleon a pápa ellen (1796)	Jubileum (Úristen, kegyelmezz)		15. sz.	15. sz.			
Szuworov és Moreau (1799. ősz)	Orosz retiráda (De mi az a reteráda)		18. sz.	18. sz.			
Szuworov visszavonulása Svájcban (1799. ősz)	Szuarov takarodója (Ühü! Phi! ühü! ühü! phi!)		19. sz.	19. sz.			
Szuworov veresége (1799. ősz)	Postasíp Petersburgban (Oda negyven- s több ezer ember)		20. sz.	20. sz.			
Austerlitz csata (1805)	Sándor cár fenyegetőzése / Sándor Czár Fantáziája (Megverem, megverem)	1805. [Auszerlicz] H-IV 157.	21. sz.	21. sz.			
Somogyi parasztfelkelés (1800)	Somogyi gyalog insurgents (Rajta polgár! a' szabadság)	1800. november 19. H-IV 157.	30. sz.	30. sz.			
Somogyi parasztfelkelés (1800)	Fut a' nemes (Hajnal derül, de felszélről mely halálos óra cseng!)	1800. november 19. H-IV 157.	31. sz.	31. sz.			
Austerlitz csata (1805)	Austerlitz kurir (Odalettünk! megverekedtünk)		22. sz.	22. sz.			
	Orosz pardon (Félre, tündér remény)		23. sz.	23. sz.			
Jénai csata (1806. október 14.)	Lajos herceg halála (Rosszúl mértem, már most értem) [A jénai ütközet 1.]		24. sz.	24. sz.			
Jénai csata (1806. október 14.)	A' király (Rejtsd el, vitéz királyém, orcádat) [A jénai ütközet 2.]	1806. december 15. H-IV 160 [1]	25. sz.	25. sz.			

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézírata	ÖÉ 1813, 1814	Töredék (MA MTA- ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
Jénai csata (1806. október 14.)	Lajos és Káron (Mennyi lélek! és be félek) [A jénai ütközet 3.]	1806. december 15. H-IV 160 [2]	26. sz.	26. sz.	23. sz.	23. sz. [A' Régióbbokból ciklus részeként A' Jénai ütközet' Tragodiájából]	
Jénai csata (1806. október 14.)	Fridrik és Lajos (Mit keressz? ki vagy?) [A jénai ütközet 4.]	1806. december 15. H-IV 161 [3]	27. sz.	27. sz.	27. sz.		
Jénai csata (1806. október 14.)	Fridrik maga (Im! az én nagyapám koronája) [A jénai ütközet 5.]	1806. december 15. H-IV 161 [4]	28. sz.	28. sz.	24. sz.	24. sz.	
Jénai csata (1806. október 14.)	A' szép királyné Pétersburgban (Jön Napoleon hadával) [A jénai ütközet 6.]	1806. december 15. H-IV 162 [5]	29. sz.	29. sz.			
Friedlandi csata (1807. június 14.)	Napoleon Fridlandnál (Meg van alázva Nagy Sándor)	? H-IV 162 [BonaParte a' Muszka széleken]	33. sz.	22. sz.			
Friedlandi csata (1807. június 14.)	Pör-vesztés a' muszka szélen (Fuss kozák a' vár fokára)	? H-IV 186	34. sz.	23. sz.	25. sz.	25. sz.	
Spanyolország elfoglalása és a felkelés (1808)	A' spanyol kapucinus (Bizonyára szánakozásra méltó a' mi sorsunk)	? H-IV 187	35. sz.	[35. sz.]			
A spanyol–angol sereg visszavonulása La Corunánál (1809. január 16.)	A' spanyol insurgents Coronnánál (Meddig mentek? s' nem szűgyentlek)	? H-IV 187	36. sz.	36. sz.			

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézirata	ÖÉ 1813, 1814	Törödéék (MA MTA- ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
Napóleon Magyarországon (fiktív kivonulás, 1809; aspermí csata, 1809. május 21–22.)	Vissza-mars, a' francoknak (Mars!) siess hazádba vissza kis seregem!	? [Napoleon vissza Marssa az Asperi 2dik útközét után] H-IV 194	37. sz.	37. sz.	5. sz.	5. sz.	
Győri csata (1809. június 14.)	Haza-mars, a' győri futás után (Jer haza, vitéz pajtásom!)	1809 H-IV 195	38. sz.	38. sz.	6. sz. [tévésen: 5]	6. sz.	
Magyarország francia megszállása (1809. június– október)	Hadi busongás (Látd-e' pajtás! meg mondám, mi koszorút köözünk)	1809 H-IV 197	39. sz.	39. sz.	12. sz.	12. sz.	
Napóleon kivonul Magyarországról, schönbrunni béke (1809. október 14.)	Kísérő mars, arany híd (Ügy tetszik mintha sipolna)	1809 H-IV 197	40. sz.	40. sz.	13. sz.	13. sz.	
Trieszt és Horvátország francia megszállása (1809. október 14.)	Új félelem (Szegény hazám! talán meg rám tör az ellenség)	a' ki hiderés után H-IV 198	41. sz.	41. sz.			
Osztrák–angol szövetségi szerződés (1809)	Triesztben anglus kontratánc (Meddig altatod [t], te csalfa szíren a' királyokat?)	H-IV 198	42. sz.	42. sz.	14. sz.	14. sz.	
1809 utáni magyar–osztrák viszony	Bécsben magyar tánc (Látd-e', magyar! hogy én mégis élek)	Bétsi Nemet Táncz, a' békesség után H-IV 199	43. sz.	43. sz.			

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézirata	ÖÉ, 1813, 1814	Töredék (MA MTA- ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
1809 utáni magyar–osztrák viszony	Magyar felelet (Légy te, nem bánom, anyjok azoknak)	Magyar Felelet, hasonló tactusra, de Magyar Notára H-IV 199	44. sz.	44. sz.			
insurrectio (1809)	Insurgens Mars. Tul-a'-dunai. a' Magyar Genius (Marsot fújnak, hadba hívnek)	1809 H-IV 189	45. sz.	45. sz.	1. sz.	1. sz.	
insurrectio (1809)	Dunamellyéki mars (Lóra pajtás! már nincsen más, csak nemesi védelem)	1809 H-IV 189	45/a	45/a	2. sz.	2. sz.	
insurrectio (1809)	Tizamellyéki mars, ekhós tátogató (Bent van hát már a' franc a' német térségen?)	1809 H-IV 190	46. sz.	46. sz.	3. sz.	3. sz.	
insurrectio (1809)	Tul-a'-tiszai mars (Francia jön! Lóra huszárr!)	1809 H-IV 190	47. sz.	47. sz.	4. sz.	4. sz.	
Napóleon manifeszuma és Magyarország megszállása (1809)	Rábaközi strajer tánc (Hát isten neki! kapjunk rá, szokjunk rá)		48. sz.	48. sz.	7. sz.	7. sz.	
Magyarország megszállása és gyors hadműveletek (1809. június–július)	Ekuzén felel Napoleon (Nem minétre lépek én)		49. sz.	49. sz.	8. sz.	8. sz.	
Napóleon és Mária Lujza házassága (1810. március, április)	A' Mars metamorphosisa Győr alatt (Mit láttatok én szemeim! mit?)		53. sz.	53. sz.	9. sz.	9. sz.	
Napóleon és Mária Lujza házassága (1810. március, április)	A' rabba tett Mars (Vége van: – én rabba lettem)		54. sz.	54. sz.	10. sz.	10. sz.	

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézirata	ÖÉ 1813, 1814	Töredék (MA MTA-ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
Napoleon és Mária Lujza házassága (1810. március, április)	Hébe reménye (Oh egek! álom-e? vagy ha való)		55. sz.	55. sz.	11. sz.	11. sz.	
Napoleon és Mária Lujza házassága (1810. március, április)	Menyegző / Lakadalom (Himen! ég gyermeke)		56. sz.	56. sz.	15. sz.	15. sz.	
Napoleon oroszországi hadjárata (1812. június)	Jó szerencsét a muskai úthoz (Micsoda gondolat? a kies ég alatt)		57. sz.	57. sz.	16. sz.	16. sz.	
Napoleon oroszországi hadjárata, első vereségek (1812. nyár vége)	Ennek beteljesedése (Fél az erős, fut a’ kevély)		58. sz.	58. sz.	17. sz.	17. sz.	
Napoleon Moszkvából Pétervár felé vonulna (1812. október)	Napoleon Muszkaut meg hódolván [...] (Megállj, vitéz, mert reád...)						7a–7b
Napoleon kivonul Oroszországból (1812. október–november)	Parantsol hogy az Ármáda reterálljon (Reteráda marsot fújjon)						7b–8a
Napoleon vereségei (1812)	Szentencizás (A’ szerencse gyermekének az segít, ha vakmerő)		59. sz.	59. sz.	18. sz.	18. sz.	
Napoleon fegyverszünete az oroszokkal (1812)	Aluszik a’ kakas (Mi subog itt valahol?)		60. sz.	60. sz.	19. sz.	19. sz.	
Napoleon oroszországi veresége (1812. ősz)	Gyónás [A’ Moszkaii útközt után] (Gyónom a’ Seregek Ura Istenének)		61. sz.	61. sz.	20. sz.	20. sz.	
Napoleon Drezdában (1813. nyár)	Ügygyel bajjal Dresdában elér [...] (Idejöttem, öszveszedtem)						8a–b

történelmi esemény és dátuma	verscím és kezdősor	a vers autográf kézirata	ŐÉ 1813, 1814	Töredék (MAMTA-ban)	MA1 (MTA)	MA2 (OSZK)	H
Drezdai és lipcsei vereség (1813. augusztus 26–27., október 16–19.)	Drezdánál, Lipsziónál, keménnyen megverik [...] (A bosszúálló Isten haragja)						8b–9a
Napóleon lemondatása Párizsban (1814?)	A' Szövetségesegek Párizs alá mennek [...] (Már sok terhét nem bírhatjuk)						9a–9b
Napóleon lemondása (1814)	Aki erősebb, az hatalmasabb / az Europai Nimrod (Hát nincsen egyéb hatalom?)		62. sz.	62. sz.			
Napóleon lemondása (1814)	Halálos búcsúzó (Bucsúzz pajtás honyodtúl)		63. sz.	63. sz.			
Napóleon lemondása (1814. április)	A' Meduza feje (Bezzeg elalélt a' nagy erő)		64. sz.	66/a	21. sz.	21. sz.	
Napóleon lemondása és száműzése Elba szigetére (1814. április)	Le mondás a' hivatalról (Nemzet! a' mit eddig gyors kezemre bíztaok)		65. sz.	66/b	22. sz.	22. sz.	
?	Haza kísérő (Veszni hívna, el kell múlni, Enczelád / Pilinger elindult dúlni)		66. sz.	66. sz.			
Napóleon száműzése Elba szigetére (1814. május)	Elbai Marsch (Hát ez a bér és a jutalom hív fíradozásomért)						9b–10a
Visszatérés Elbaról, majd búcsú (1815. február 26.–június 22.)	Elbából való kijöve relit megbánya (Keserű napokkal, látom, felcséreltem)						10a–11b
Napóleon száműzése Szent Ilona szigetére (1815. július–október)	Helennai urtyán való tűnődése (Mi voltam és mivé lettem)						11b–13a

Az *ÖÉ*-ben a gyónás-vers után a lemondás következik. Ezeket Horváth egyértelműen utólag, a kézirat előszavának lezárása után, az üresen hagyott számokra illesztette be. A kompozícióban ugyanis szándékosan hagyott üres tételszámokat a tematikus fejezetek végén, hogy az újabban keletkező énekeit legyen hová rögzíteni.¹⁰² A fenti, 1814-es eseményekről csakis úgy lehet szó egy 1813-as kéziratban, ha később rögzítették őket. S a költő világosan leírja a *Jelentés* végén:

A’ 63^{dik} énektől fogva a 67^{dik}ig egynehány üres lapot hagytam, midőn ezen jelentésemet írom; hogy legyen hely azoknak, a’ mik még következhetnek; ugy a’ más szabásuak közt is a’ 131, és 132 lapot; nem külömben a 193–196. és 251, 252, es 288–293. lapokat; mellyeken tehát, ha mik lesznek, későbbben be írva, mintsem ezen jelentest be rekesztem: ma: ugymint 8^{va} 7bris 1813

Horváth Adam mp¹⁰³

Jól látható, hogy az egyes epizódok között hónapok vagy évek is eltelhettek. Az énekek nem a sajtótudósítások módján követik egymást, hanem néhány fontos esemény, főleg csaták köré csoportosulnak. Az 1812–1813-as év konkrét történései látványosan hiányoznak az *ÖÉ* és az *MA* kézirtaiból, de nagy ívű ciklust alkotnak a hátrahagyott versek között. Ezt kétféleképp magyarázhatjuk, a harmadik értelmezést a záró fejezetben adjuk.

1) Talán utólag készültek, már a két tisztázati énekkézirat lezárása után, akár 1814-et követően, mivel egy kétségtelenül ekkor írt éneket Horváth az üresen hagyott sorszámokra mégis beillesztett az *ÖÉ*-be.¹⁰⁴ Az 1813-asként ismert akadémiai kéziratban kialakult sorrendet az 1814-es, egykor Brassóban őrzött másolat már folyamatos szövegekként tükrözi, nem utólagos beszúrásokkal. A kézirat előszava 1814. május 11-ét adja meg. Ha valóban ez az összeírás kezdőpontja, még akkor is reális, hiszen a legkésőbbi szöveg 1814 áprilisát, a császár elbai száműzetését énekl meg. Az *ÖÉ* és a *Töredék*, vagyis az *MA* akadémiai példányába illesztett, egykor önálló kézirat első 75 énekének sorrendje azonos, a versek sorszáma is megegyezik (lásd a táblázatot), akárcsak a Napóleon-ciklushoz nem szorosan tartozó, ezért most nem tárgyalt énekeké. Ezáltal a *Töredék* nem lehet sokkal koráb-

102 A többi felsorolt helyen található bővítéseket itt nem részletezzük, de a kézirat genezisében részben fontos, részben végül kitöltetlen pontokat jelölnek, érdemes egyszer visszatérni rájuk.

103 *ÖÉ* (MTAK), *Jelentés*, IVb.

104 Ha valóban a 64. énekkel (*a’ Meduza feje*) zárult a ciklus, akkor a *Le mondás a’ hivatalról* (65. sz.) és a *Pilinger’ uti czédulája* (66. sz.) utólag kerültek be. Az 54. lap aljától az 57. lap közepéig terjed a két ének, s az üres 58. oldal után kezdődik a 67. ének (*a’ Butsúzó Szerelmes*).

bi az *ÖÉ*-nél, hiszen a legaktuálisabb énekeket már tartalmazza, bár nem teljesen egyezően, s két másik ének is bekerült a 63. után, így a sorrend ekképp módosult:

- 64. *Bujtó Mars* (Trombita szó, dob zördülés)¹⁰⁵
- 65. *Emlékeztetés* (Ugy e Magyar! a' mi Nemünk' közös Angyala volt)
- 66. *Haza kísérő* (Veszni hívnek, el kell múlni)
- 66a. *a' Meduza feje* (Bezzeg el-alélt a' Nagy erő)
- 66b. *Le mondás a' hivatalról* (Nemzet! a' mit eddig..)

A *MA* tényleges, tisztázati anyagában első helyre került mars-füzér szintén e korszakhoz kapcsolódik (1809-ben írta őket a *Hol-mi* IV tanúsága szerint), sorrendjük lényegileg azonos az *ÖÉ*-belivel. A *MA* tehát az *ÖÉ*-ben már egy évvel korábban összeírt, majd 1814-ben kipótolt énekfüzerek kiemelése az eredeti gyűjtőkéziratból, módosított sorrenddel. Tovább árnyalja a kérdést, hogy Horváth viszont az *MA* olvasói előtt nem fedti fel az *ÖÉ* létezését, talán óvatosságból.

2) Másképp is megközelíthetjük: az *ÖÉ* szerkezetét talán kezdetben más koncepció szerint tervezte a költő. A kézirat egészéhez képest itt a legnagyobb a saját művek aránya. A gyűjtemény első 80 tétele – csaknem az ötöde – szinte nem is tartalmaz anonim közköltészetet, sem mások munkáit,¹⁰⁶ jóllehet a dallamok és egyes poétikai jegyek egyértelműsítik, hogy ezek sem gyökértelen alkotások, sőt gyakran párhuzamba állíthatók zenei mintájuk eredeti szövegével, lásd alább. Ez arra utalhat, hogy Horváth eredendően nem akart ennyi párhuzamot feltárni saját munkái és az ihlető énekkincs között, s csak utóbb kapott kedvet e módszerhez. Meglehet, hogy a jelenkor impulzusai mellé kevésbé illettek a régi, töredékebb énekek, s számukra a múltbeli és általánosabb témákat (kesergés, szerelem, borivás stb.) tartotta fenn. A két forrás viszonyának tisztázása további kutatásokat igényel,¹⁰⁷ de a Napóleon-kori ciklus kiemelt fontosságát mindkét gyűjtemény erőteljesen sugallja. A *Hátrahagyott írásokkal* pedig valószínűleg azért nincs átfé-

105 Ez egy közköltési induló, amelyből Horváth a *Meg van alázva Nagy Sándor* dallamát kölcsönözte. Vö. RMKT XVIII/14, 90. sz.

106 Egyetlen kivétel a *Magyar föld* címmel, 14. számmal lejegyzett ének (*Egy éneket mondok*), ám ez sem teljesen külső szöveget jelent, hanem az eredetileg ponyván kiadott, Csúzi Cseh János orvos nevét őrző rövidebb országdicsérő dal jócskán megbővített, saját képére formált változata. (Az eredetit lásd pl. *A' SZÉP MAGYAR ORSZÁG DÍTSÉRETE*, h. é. n., OSZK 819.051). Azt, hogy Horváth a sajátjának érezte, pontosan jelzi, hogy az *MA* 14. énekeként is megőriztette. Ugyanígy szerepel kivételesen saját parafrázisai előhangjaként a *Haj, Rákóczi, Bercsényi* anonim, rövideke szövege 11. számmal, mindkét forrásban.

107 A közeljövőben önálló tanulmányt tervezek a *MA*-kéziratok és az *ÖÉ* tanulságairól, illetve a Napóleon-énekek közköltészeti recepciójáról.

dés, mivel azt Kazinczy Gábor az író ügyeiben jártas özvegy, Kazinczy Klára útmutatása szerint másolhatta össze, ő pedig az *ÖÉ* és *MA* kéziratok anyagát is át tudta tekinteni, hiszen e források még mind az ő birtokában voltak legalább egy verzióban.¹⁰⁸ E versek eredeti lelőhelyét nem ismerjük, a *Hol-mi IV*-ben sincs nyomuk, ám beszédes tény, hogy a másolati kéziratnak is csaknem a legelejére kerültek, az *ÖÉ* és az *MA* kompozíciójához hasonlóan. Bár némelyikük kidolgozása vázlatosabb az *MA*-ba beválogatottaknál, de nagyon művesek is akadnak köztük.

Horváth verseiből Napóleon szubjektív pályáíve pontosan kirajzolódik. A fenyegető, de távoli hódítótól, a nyugat-európai hadszínterek rémétől eljutunk a győri csatáig, majd kivonulásáig, aztán a Habsburgokkal kötött házassági szerződésig (schönbrunni béke), később Oroszország lerohanásáig, itt pedig némi ugrással az 1814-es és 1815-ös lemondatásig és a két száműzetésig Elba, majd Szent Ilona szigetére. A kihagyott eseményeket rögzítő hátrahagyott versek szinte hézagmentesen beillenek az előzmények közé. Horváth azért is mellőzhette e verseket az *ÖÉ*-ből, mert eredetileg túl kevés sorszámot és papírt hagyott üresen, s nem fért volna oda a ciklus végére a sorozat, ezért kényszerűségből csak a záró, 1814-es drámai verseket jegyezte fel. Ha pedig netán ő írta át a „muszka klíma” elől hazavonuló Napóleon énekévé a korábbi, Magyarországtól búcsúzó éneket (*Mars! siess hazádba vissza, kis seregem*), szintén érthető, hogy nem vette be újra a ciklusba, hiszen korábban már leírta.¹⁰⁹

VII. 2. Az 1799–1805 közti háborúk emlékezete

Horváthnak nemcsak a francia király kivégzéséről írt énekeit, hanem Napóleon koráról írt verseit is áthatja a nép és az uralkodó konfliktusa: ki kinek tartozik számadással? Bonapartéval szemben a félelmen túl valamiféle közvetett nagyrabecsülést sugall, s kimondottan komikusnak festi le a szövetségesek, főként az oroszok korai csatavesztéseit. Több énekben szerepel az idős Alekszandr Szuворov generális („Szuvarov”), aki korábban jelentős hadi sikereket ért el a törökök ellen, ám az osztrák–porosz sereg élén 1799-ben veszteségeket szenvedett a svájci átkelés során. Ráadásul I. Pál, a cár épp ekkor vontta meg támogatását a Habsburgoktól, s hazarendelte a megtépzott csapatot és az agg hadvezért. A *Szuvarov takarodója* (*ÖÉ* 19. sz.) így kettős értelmet kap, hiszen neki nemcsak André Masséna francia tábornok elől kellett menekülnie, hanem immár a szövetségesek megvetésétől is.

108 Lásd a hagyatéki listát, MTA KIK RAL 9/1835.

109 Ahol parafrázist közöl azonos témára, ott mindig egymás szomszédságában rögzíti a verseket, pl. a *Miskólczi leányok* (*ÖÉ* 258. sz.) vagy a *Rákóczi-nóta* travesztiai esetében.

Hogy Horváth miért toporzékoló öregúrként ábrázolja birodalmunk védelmezőjét, azzal magyarázhatjuk, hogy a hazai köznemesek általános ellenszenvvel tekintettek rá a Kościuszko-szabadságharc (1794) leverése miatt – a dalgyűjteményben többször kitér a lengyelek sanyarú sorsára az orosz elnyomás idején.¹¹⁰ A névalak írásmódja arra utal, hogy Horváth nem a szóbeliségből ismerte a tábornok nevét, hanem jó eséllyel valamely sajtóforrásból, ahol *s*-sel írták, de *sz*-szel ejtették. (Masséna például mindig kiejtés szerint, *Masszénaként* szerepel, Ney marsallt viszont *Nay* alakban említi.) A generális a *Magyar Hírmondó* 1799-es évfolyamában *Szuvarov* névalakban szerepel, ennek magánhangzói Horváthéhoz közeleiek, de az *sz*-es kezdőbetű nem azonos. A *Magyar Kurir*ban viszont *Suwarow* névalakot használtak, ez gyakorlatilag azonos a költőével.

Szuovorov előre-, majd visszavonulását egyetlen ének két szakasza érzékelteti (*Orosz retiráda*; *ÖÉ* 18. sz.), benne a rettenthetetlen oroszok emblematikus soraival, amelyek majd később, Napóleon visszavonuló énekeivel kínálnak párhuzamot:

De mi az a' Reteráda,
Gyerek módra bújni hátra;
Az orosz nem tanúlt retirálni,
Nem jövök futni, de szembe szállni:¹¹¹

Dühös monológját (*Suvarov' takarodója*; *ÖÉ* 19. sz.) egy rézfúvós szignált idéző írt híradás követi *Posta Síp Petersburgban* címmel (*ÖÉ* 20. sz.). Míg a marsok mindig a csatába hívó trombitajeleket utánozzák, Horváth itt zenei szempontból is tágítja a kört, hiszen a „takarodó” után egy polgári jelzőkürt szólal meg:

Oda negyven 's több ezer ember,
Megvert a' Francia fegyver;
Es tsak ugyan utólszor. – meg – utólszor.
Rossz hír Petervárott: Meg verték Suvarovot
Nagyon – 's sokszor.
Végre Masszénának hátat fordítanak,
Elpusztúlt a' Tábor. – A' Tábor.¹¹²

110 *Lengyel sors, az orosz Katalin alatt*; *ÖÉ* (1813) 2. sz.

111 *ÖÉ* (1813), 19.

112 Uo., 20.

A sorozat végén *Sándor Czár' fenyegetődzése* (21. sz.) vezet át a következő hadjáratához:

Meg verem, meg verem, fegyverét is a' fejére tördelem!!
 Vakmerő kis erő, – oh de gyenge még ki kötni én velem; [...]
 Azt a' fényt, Korszikának egy hitetlen fijának a' fején,
 Soha meg nem ismerem.¹¹³

A sorsdöntő austerlitzi csatáról (1805) Horváth ismét táviratszerűen tudósít *Auszerlitzi Kurir* címmel, ezúttal konkrétan újsághírt imitál, vagy annak előzményét, egy vázlatos tudósítást. Dallama tudatosan visszatérő motívum a „daljátékban”, hiszen két verssel ezelőtt ugyanezt fújta a pétervári postásip (mintha a szövetségesek mindenütt csak hírekből értesülnének a harctéri hírekről), a szöveg viszont ezúttal valódi kórust kívánó dithürambosz:

Oda lettünk! meg verekedtünk,
 Meg ijedtünk, meg keveredtünk
 Tűz viz közé rekedtünk
 Ki el estünk, öszve lövettünk, ki rabúl francz kézre kerültünk
 Ki tavakba merültünk.
 Fuss vagy bujj el Sándor, Rabbá lett a' Tabor,
 nints ments-várunk:
 Vége van a' nagy pörnek, Mindjárt rajtad törnek,
 'S még tsúfabbul járunk.¹¹⁴

A kisciklust záró *Orosz Pardon* versbe szedi a megvert Sándor cár panaszát, megismételve annak korábbi dallamtémáját. Még saját szerencsehozó nevét is kénytelen átruházni a francia vezérre: „Napoleoné az ész, ő Nagy Sándor, első Vitéz, de nem én.”¹¹⁵ A *Félre tündér remény! játszi szerentse, tsalóka tünemény!* kezdősor az épp ebben az évben elhunyt Csokonait imitálja. *A' Remény* Horváth másolatában is ránk maradt (ÖÉ 210/a).

113 Uo.

114 Uo., 20–21.

115 Uo., 21. A „de nem én” formula talán egy közköltési/népi szerelmi dalból származik, vö. „Gyenge piros két orcád, ket orcád / Más tsokolja de nem én de nem én”, ÖÉ 369. sz., 288.

VII. 3. A *Burkus scena* (Jénai ütközet. Hat énekben)

Az 1806. októberi jénai ütközet krónikáját Horváth ezzel a címmel említi az *MA*-ban (illetve *A' Jénai ütközet' Tragoediájából* hivatkozással adja meg forrását).¹¹⁶ Hat énekre osztotta, ám a csata leírása helyett csak a szereplők lelkiállapotát követi jelenetről jelenetre, nem is adott más címet a tételeknek, mint a szereplők nevét vagy az épp aktuális eseményt. *Lajos Herceg' Halála* (1.) éppúgy túlvilági dialógust formál néhol, mint XVI. Lajos éneke. A csatában elesett királyi sarj mégsem a mennyország kapuján kopog, hanem Kharónnak, az Alvilág őrének könyörög bebocsátásért. A vesztes porosz király, III. Frigyes Vilmos pedig az ősatya, II. (Nagy) Frigyes sírjához zárandokol, miután az „amazon” királynét Pétervárra küldi segítségért Sándor cárhoz:

Rejtsd-el Vitéz Királyném! orczádat; irtózom esetünktől,
Fordítsd Königsbergnek paripádat el szélledt seregünktől,
Biztam benned, bátor Amazonba', 's hát azomba' mely goromba tűzzel
Csap meg, sátorombúl; táborombúl, birtokombúl űz el
A' nagy jo barátbúl lett ellenség! Oh szörnyü kegyetlenség!

Biztam régen nyugodt táboromba', fegyverembe' 's eszembe',
Biztam jól hagyott birodalmamba', hatalmas frigyesembe':
Mert Sándor kedvedért mit nem tenne ő ellene? bár vesztene, 's benne
Magának tulajdon nyeresége, reménysége, jó vege ne lenne;
Es így mind az erő mind a' remény, mind tsak tsalfa tünemény, [...]¹¹⁷

A hitvesi búcsúzáshoz a 42. genfi zsoltár kissé átszabott és kibővített dallamát használja (az eredetit is kedvelte, több éneket szerzett rá a református énekeskönyv számára), a Csokonai-rímek is visszatérnek.

A túlvilágon Lajos herceg valóban megpillantja „Fridriket”, aki egy önálló énekben kesereg Poroszország romlásán, hiszen már nem segítheti hajdan legyőzhetetlen nemzetét.

116 *MA* (OSZK), 30. Ez arra utalna, hogy ezt egy önálló daljátéknak tekintette? Ilyen formában is lehet olvasni, de a teljes Napóleon-sorozat részeként is.

117 *ÖÉ* (1813), 22.

Im! az én nagy Apám koronája,
 ’S Hiveim, kinek esnek alája?
 Koszorút ki fejére tetéznék?
 Egy Korszikabéli Vitéznek. [...]

Sülljedj ide Eliziumba
 Poczdam! ’s Mausoleumomba’
 Le-rakott czimerem! ha hogy e’ lett
 Berlinbül; az engemet illet.

Irtózz Te Vitéz! ki rabolni,
 Vagy fegyverem’ el darabolni;
 Neked is majd más, ’s hamar így tesz,
 Ha Te megszenteltelenítesz.¹¹⁸

Az ének ritmusa „Anapaestus”, amelyet Horváth különösképp szeretett, s az élénk ritmus ellenére máskor is választotta kesergő témához:

Én ezen a’ mértéken sirattam el Kazinczy Ifigeniát, és mindenütt vagy a’ második, vagy az első lábot vagy mind a’ kettőt anapaestussá teszem, tsak ez egyben nem: *Mig szemmel látva meg érted*; A Fridrik siralmában pedig: *Im! az én nagy Apám’ koronája*: egy sor sints, a’ mellyben tsak a’ 3dik lábra bízta volna a’ tulajdonosságot, ha a’ Mausoleumnak *mau* deák syllabáját szabad két rövid syllabává tenni magyarul.¹¹⁹

A kollégiumi hagyomány ezen a metrumon is áthallatszik. Horváth gyerekkora óta ismerhette az általa megbírált Varjas János azonos versformájú énekét 1770-ből, amely latinul (*Eheu viduata marito*) és magyarul (*Jaj, hogy maradék magam árván*) egyaránt terjedt. A dallam akár a versforma oktatásánál is előkerülhetett Debrecenben, így tovább erősíti a kapcsolatot. Egyes rímek előképét Varjas énekéből vette az alábbi szakaszhoz:

118 Uo., 24–25.

119 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 25., in *KazLev* XII, 42–54, 51. Az említett jénai éneket is elküldi másolatban *Fridrik anapaestussa Poczdamban, az Elisiumbül* címmel, illetve a győri *Haza-marsot* (*Szomorú Magyar: a’ sorok hátulsó fele mind Spondeus* címmel), uo., 44–45.

Ír, flastrom elég ide nintsen	Oh! nem: pedig Angyala sintsen
Keressél bár Krésusi Kintsen,	Ki Paladiumomra tekintsen
Jaj hogy lehet árva fejemnek	'S örökös <i>vesztttére</i> Nememnek
Szereket készíteni Sebemnek? ¹²⁰	Más lessz Ura bajnok övemnek. ¹²¹

A nyitó rímet viszont Csokonaitól kölcsönözte, aki szintén ismerte Varjas énekét, s ugyanebben a versformában írta *Édes Keserűség* (eredeti címmel: *Szerelmes panaszkok*) című versét 1796 táján:

ÓH Cipria' terhes igája!
 Hogy kell magam' adnom alája!
 Nyakamat vaslántza keríti,
 Szívem' siralomba meríti.¹²²

A jénai ciklust *A' Szép Királyné Pétersburgban* című ének zárja, amely a porosz királyné monológja, a végén Sándor cár feleletével. Később még bővebben lesz róla szó, itt csak a népszerű táncdallamra írt, látszólag könnyed ének nyitó képét és a zárlatot idézem. A cár ugyanis határozottan elutasítja a segítséget, s ragaszkodik az oroszok otthon maradásához:

Jön Napoleon hadával: Alj eleibe, törd agyon!
 Nem birunk a' francziával; Alj eleibe, törd agyon!
 Berlinen túl át hatott, Engem' is meg-ugratott,
 Sandor! azt ígérted, – add meg – Alj elejbe, törd agyon,
 Alj eleibe, törd agyon.

Hírt kapott még Bambergához, Alj elejbe *törd* agyon,
 Hogy menyetske komendiroz, Alj elejbe *verd* agyon,
 Udvariássan meg jelent, Oh goromba komplement
 Sandor! azt ígérted – add meg; álj elejbe *törd* agyon,
 Alj eleibe, *verd* agyon. [...]

120 Varjas éneke eredetileg Rhédei Ferenc epitáfiumaként készült. Bővebben: SZILÁGYI Ferenc, „Első rímes anapesztusunk 1770-ből: Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi ízlésformáló szerepéhez”, *Könyv és Könyvtár* 12 (1979): 221–229, a vers kiadása: 225–226.

121 *ÖÉ* (1813), 25.

122 *A Lilla* kötet (1805) szövegváltozata az online kritikai kiadás szerint, lásd http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0422_k, hozzáférés: 2020.12.14.

Oltalom, karod’ hatalma, alj elejbe *törd* agyon,
 Számkivetésem’ jutalma. álj elejbe nyomd agyon;
 Csak a’ titkos friggyel is Segitts, ha nem győzől is.
 Sándor! azt ígérted, add meg: álj eleibe *törd* agyon,
 álj eleibe nyomd agyon!

(Sándor felel:)

Én ígértem, én: – azomba’ Berlinnél kiesbb hely ez.
 Légy itt bátor oltalomba’: Spandaunál bátrabb hely ez.
 Ismerlek Amazonom! Ne siránkozz Asszonyom!
 Jobb itt lakni Petervárott Berlinnél is szebb hely ez,
 Spandaunál is jobb hely ez.¹²³

A nyitány egyrészt azt sejteti, mintha a királyné maga is vezére lett volna a hadseregnek, s Napóleon ezt mintegy kiszimatolva törte át a védelmi vonalat „goromba komplementtel”. Ennek csak áttételes történelmi háttere van: korábban Lujza a háború mellett tette le a voksát, ezzel veszélynek téve ki a kissé felkészületlen sereget. Másrészt a Sándor cárral kötött és kötendő szövetség is ingatag keretnek látszik, hiába a királyné érzelmes kitörése. A következő évek eseményeit tekintve mégis stratégiai döntésnek tűnhet Sándor vesztég maradása, hiszen ez volt a hadicsel, amely a hódításra éhes Napóleont 1812-ben becsalogatta Oroszországba. Mindkét témát kissé átszínezi a költő, de igen invenciózusan.

Ha visszaemlékszünk, Kodály *Háry János*ában a megvert Bonaparténak alig jutott énekes szerep. Horváth Ádámnál viszont többször megszólal, méghozzá egy korszakalkotó államférfi súlyának megfelelő politikai és erkölcsi üzenettel. *Napoleon Friedlandnál*, tehát egy újabb csata (1807) után lép először Horváth dalszínpadára. Szavaiban a győztes fölénye keveredik az alázattal saját sorsa és a hatalmát megalapozó népe iránt. A felvilágosodás híveinek eszményi, egyúttal rettenetes ikonjaképp szólítja meg a megszorongatott Sándor cárt. Ugyanazokkal a gondolatokkal, amelyekkel pályája végén majd a saját népe fordul ellene:

Meg van alázva Nagy Sándor; Semmire kelt az erős Tábor
 Nem az erő, ’s vakmerő Szív, tsak az ész a’ had-verő: [...]

Parisban van:

Ott van az ész, a’ mesterség, Nemzeti tűz, rá termettség; [...]

Mit Parisnak Petervár? Több egy Nemzet mint egy Czár, [...]
 Nem született Császár vagyok én; Ugy nevezett a' köz törvény,
 Erdememért, nem Nememért Kaptam el a' koronát mint bért: [...]

Mennyi erőt elrontottál,? Mennyi ezer vért ontottál;
 Menj számolj most Nepednek, kik Te miattad szenvednek¹²⁴

VII. 4. 1807–1809

Mint láttuk, Nagy Sándor nevéért szimbolikus vetélkedés folyik Napóleon és az orosz cár között, aki keseregve már le is mondott róla, s megalázva tűri a sorsát – egy darabig. Horváth viszont ezt a hősi nevet nem a francia császárnak tartogatja, őt inkább Nimródhoz (Nemród) hasonlítja, a zsarnok bábéli királyhoz, a hatalmaskodás és a káosz allegóriájához.

A világpolitika színterét idézik az itt most nem részletezendő énekek a spanyolok Napóleon-ellenes szabadságharcáról. *A' spanyol insurgents Coronánál* ismét a *Marsot fújnak / Jön a franc nagy lépésekkel* dallamára éneklendő, ezzel mintegy összekötve a hódító ellen küzdő két távoli nép felkelőit. *A' spanyol kapucinus* függelékében pedig ugyanaz az átokstrófa olvasható egy régies magyar dallamra, amelynek rövidebb változatát Horváth a *Töredékben* rögzítette, s a németek ellen fohászkodik vele a magyarok nevében, ugyancsak markáns párhuzamot kínálva:

Verd meg Uram! Verd meg
 A' világ ostorát
 Sodomai felleg Borítsa táborát,
 Vagy veszed el Szent erőddel,
 Vagy kergesd el Vasvessződdel,
 Hatalmas kezeddél.¹²⁵

Szodoma visszaül a Nimród uralta kaotikus ősvilágra, az Úr vasvesszős keze pedig a ciklus komor nyitányára, a *MA* sorozatából kihagyott, *Jubileum a' franczok ellen* című énekre (ÖÉ 15. sz.). Ennek pontos keltezését és történelmi hátterét nem ismerjük, a pápa elleni folyamatos zaklatást sugallja. Lehet, hogy ekkoriban, az egyházfő fogsága idején (1809–1814) keletkezett, s csak utólag került a ciklus élére, de lehet, hogy szándékos motívumismétléssel kapcsolódik a két szöveg:

¹²⁴ Uo., 28.

¹²⁵ Uo., 30. A verset 12. számmal, *Travestáltt Francz átok* címmel jegyezte fel, oda utal vissza a hivatkozás.

Ur Isten! kegyelmezz Szegény hiveidnek,
Kértére figyelmezz El gyengültt népednek,
Hatalmas kezedd A’ kakast kergesd el,
Lábát kezit tördeld el. [...]

Csakhogy válogató legyen ez a’ fegyver,
Mind fegyverfogható Vessen tiz száz ezer;
A’ többit széleszd el Vas vesszős kezedd,
Lábát, [kezit tördeld el.]¹²⁶

VII. 5. Napóleon Magyarországon

Az 1809. június 14-ei győri csata eseményeit több nézőpontból megismerhetjük; mivel a kötetben részletesen van róla szó, itt csak röviden térek ki a témára.¹²⁷ Horváth az inszurgens bandériumokat biztató marsokon, illetve a birtokát 1800-ban feldúló parasztfelkelők harci dalán – ez is szerepvers! – túl megírta a csata veszteseinek kesergőit is, újból hangsúlyozva a színházi kereteket:

Sajnálánám ha ezt az éneket valaki balúl magarázná; utalok hát elől-járó beszédemre, hogy ezen *Occasionalis* v. alkalmatosságra írtt énekek, mind, egy hosszú szomorú játék’ *Khorussai*; melyekben a’ lantos nem a’ maga’ értelmét adja elő, hanem azon személlyt, melyet a’ Játékba be hoz. Itt egy gyakorlatlan Nemes katona beszél, a’ kinek otthon tüze-háza, gazdagsága van.¹²⁸

Jer haza Vitéz Pajtásom!
Itt ezen túl nints szállásom;
Rába-közbe, szép földünkbe
Francia rukkol helyünkbe

126 Uo., 16.

127 A témáról bővebben: MEDGYESY S. Norbert, „»Akkor jöhettz és örvendhettz, hogy Insurgeáltál!«: A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratos gyűjteményekben (1790–1825)”, in *Franciák Magyarországon, 1809: Konferencia, II.*, szerk. BANA József és KATONA Csaba, 123–165 (Budapest–Győr: Mediawave Közalapítvány, 2012). Horváth inszurgens énekeiről lásd Matányi Marcell tanulmányát kötetünkben és MÉSZÁROS Gábor, „*Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 151–166 (Budapest: Reciti, 2018).

128 A 6. énekhez (*Haza-mars a győri futás után*) írt jegyzet, in *MA* (OSZK), 62a.

A' Napoleon' nagy karja,
'S hosszú keze úgy akarja.¹²⁹

A *Vissza Mars, a' Franczoknak* (ÖÉ 37. sz.) Horváth legnépszerűbb énekei közé tartozik. A vers végén még a két hadviselő nép allegorikus párbeszédére is sor kerül:

Mars! siess hazádba vissza kis seregem!
Ez a' magyar klíma nekem nem, nem egem;
Ritka volt talán keményebb fergetegem,
Nintsen annyi fegyveresem, mint betegem:
Java-java táborom' elvesztegetém,
Egynéhány jó Vezéremet el-temetém;
Ha van egy-két nyert de véres ütközetem,
Mi nyereség drága véren? nem szeretem. [...]

Bár ide se táboroztam volna soha!!
(a' Magyar felel:)
Ugy e tsunya vissza menni most, ha! ha! ha!
(Francz folytatja:)
Vissza térek új erővel még valaha:
(a' Magyar:)
Még valaha? ha! ha! ha! ha! ha! ha! ha! ha!¹³⁰

Költőnk azt sugallja, mintha a vitéz magyarok állították volna meg az önhitt francia császár katonáit. Ebből is látszik, hogy az éneket *korábban* írta, mintsem a győri ütközet lezajlott volna; előbbre is illesztette mind az ÖÉ, mind az MA sorrendjében. A *Hol-mi IV.*-ben megtaláljuk a szerzői ősverziót, ennek címe pedig feltárja a keletkezés (mostanra elfeledett) indítékát: az 1809. május 21–22-ei asperni csatát,¹³¹ amikor Napóleon váratlanul komoly vereséget szenvedett a Habsburg seregtől. Horváth bizonyára úgy ítélte – akár a sajtóhírek (például a *Hazai s' Külföldi Tudósítások*) pozitív hangneme nyomán –, hogy ezután vissza fog vonulni a térségből. Nem így történt, hanem a győri és a wagrami csata párhuzamos előrenyomulást tett lehetővé számára, így az ének eredeti kontextusa szertefoszlott.

129 ÖÉ (1813), 32–33.

130 Uo., 31–32.

131 *Hol-mi IV*, 194.

Nemsokára mégis országosan ismertté vált az ének, bizonyára amiatt, mivel Napóleon 1809 őszen mégiscsak elhagyta Magyarországot, ha nem is ily bosszúsan és vesztiesen. A travesztált szöveget adó ponyvakiadásokon túl visszacseng Jókai Mór és Vas Gereben műveiben, sőt a népi emlékezetben is. A *MA*-ban a magyar klíma ellen dohogó, kivonuló Napóleon dalát Horváth így magyarázza:

Mikor hát itt a’ Magyar Lantos ezt a’ panaszt adja a’ Francz Nemród’ szájába, hogy ő neki *nem ege a’ Magyar ég-hajlat*, nem tsak azt érti hogy neki bűdös, halálos, veszedelmes, a’ Magyar levegő, hanem, hogy erős a’ Magyar Istennel, az Ég’ Urával kikötni, a’ ki a’ maga népe ellen haszontalanná teszi mind az erőt, mind az ígéreteket [...]. Es az illyen, a’ szóknál fogva öszve fűzött képzelődesekre nem tsak szabadsága van egy gyakorlott lantosnak, hanem mintegy kötelessége is. [...]¹³²

Trieszt megszállása (1809) kapcsán Horváth a népek és táncok karakterét veti össze. Az óvatosan *menüettező* osztrákok, a *kontratáncot* járó – sztereotip módon haszonlesőként bemutatott – angolok, majd a *stájer táncra* szoktatott magyarok után az *écossaise*-t szökellő Napóleon ragadja magához a szót.¹³³ Kazinczyhoz írt, öt évvel későbbi levelében így magyarázza ezt a sorozatot:

Van egy nem régi Scénám, – mert ez a’ név illik neki, mellyben egy Magyar lemondván reménységéről, Stájer táncot készül jární s’ nógat rá másokat is: Hát Isten neki! kapjunk rá, szokjunk rá a’ Német tánczra. Sat. erre az a’ felelet adódott a’ Maiaknál kedves ugráló tánczon [*Nem minétre lépek én...*]¹³⁴

Napóleon és Mária Lujza házasságkötésére (1810) Horváth egy rendhagyó *epithalamion*t, vagyis házasének-füzért írt.¹³⁵ Az allegorikus sorozatban a le-

132 MA (MTA), 13. A gondolatmenetet egy Cicero-idézet zárja a *De oratore* (*A szónok*) 16. könyvéből.

133 Kazinczynak is elküldte az éneket mint a jól sikerült trochaikus metrum szövegpéldáját. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 25., in *KazLev* XII, 2721. levél, 42–54, 43–44.

134 Uo., 43.

135 1810 márciusában Kazinczy is egy allegorikus ódát (az ő szavaival: hosszú epigrammát) szerzett a császári menyegzőről *A’ nagyság’ és a’ szépség diadalma* címmel, s 1810. április 5-én elküldte Berzsenyi Dánielnek. Vö. BERZSENYI, *Levelezése*, 120–121; ugyanitt említi Sipos Pál és Kézy Mózes hasonló verseit is, bővebben uo., 765–766. Nem tudom, hogy Horváth ismerte-e Kazinczy vonatkozó verseit, de 1814-ben elküldte neki a saját ciklusát: *A’ Mars’ Metamorphosisa Győr alatt [...] Felelgetés Mars és Hébe között, ágyukkal; A Rabbá lett Mars; Hébe reménysége (kozorára); A’ Lakodalom [Himen! ég gyermeke]*. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 22., in *KazLev* XII, 2719. levél, 35–40, e versek közlése: 36–38, a folytatást lásd később.

győzhetetlen Mars hadistent váratlanul leigazza az ifjúság szelíd istennője, Hébé, s ezzel békességet hoz a magyar hazára. Egy *Kísérő marsot* azért még „elhúznak” a kivonuló franciáknak a megkönnyebbült magyarok:

Ugy tetszik mintha sipolna; – Megy – bár ide se jött vólna, –
megy ’s haza megy a’ Bellona’ gyilkos Angyala
Rábaköz megszabadúla, Győr alúl már el mozdúla,
’S a’ francztúl ma ki tisztula Gyöngy Vára’ fala,
Irtóza szemünk nem régen, Bamúlt a’ Nagy ellenségén.
amidőn e’ szép térségen Napoleon maga nyargala,
’S most most örökre szenderiti, Esetünket fel segiti,
szép napunkat ki deriti a’ békesség’ kies hajnala:
Menj tehát, ellent nem állunk, sőt arany hidat tsinálunk,
Béke pohárral kínálunk, vissza-Marsot trombitálunk, trallalalala.¹³⁶

VII. 6. Napóleon a csúcson és utána

A magyarországi események idején a külföldi hadszíntérről nem tudósítanak a versek. Napóleon kivonulása (1809. ősz) után azonban Horváth visszatér a világpolitikai témákhoz és a hősök helyzetdalaikhoz; e műfajt a magyar vonatkozású sorozatban csak a *Mars! siess hazádba...* képviselte. Egy 1812 körüli parafrázisban – amely talán szintén Horváth munkája? – az orosz hadjáratból megtörtén hazatérő Napóleon szavaiként immár hitelesen csegett a dal:

Már siess hazádba vissza vert seregem,
Nékem ez a’ muszka klima nem nem egem,
Ritkán volt talán keményebb fergetegem,
Nincsen annyi fegyveresem mint betegem.
Javát javát táboromnak elvesztettem,
Egynehány jó vezéremet eltemettem,
Ha van egy két nyert de véres ütközetem,
Mint nyereség drága vérem nem szeretem. [...] ¹³⁷

¹³⁶ *ÖÉ* (1813), 34.

¹³⁷ *A’ legújabb franczia mars* (1812 után, OSZK Pny 6.321). Kiadása: *Magyar világi ponyvairódalom II.: Oktató és szórakoztató költészet*, kiad. Csörsz Rumen István, ReTextum 11 (Budapest: Reciti, 2020), 2. sz., 17–18.

Ennek ellenére sosem utal rá, hogy ez a verzió tőle származna. Megírta viszont sokkal drámaibb és expresszívabb énekeit Napóleon orosz hadjáratáról; egy részüket (a hadjárat első feléről szólókat) az *ÖÉ* és az *MA* is tartalmazza, a többbit a *Hátrahagyott versek*. Ráadásul komoly őstörténeti koncepció van mögöttük, amely *A’ magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig* (1817) című kötetével és némileg a *Barragoné és Zalád* című regényével is kapcsolatot tart.

A’ 16dik Enekre.

a, Ez az ének nem kis figyelmet okozott itt a’ szomszédságban; mivel közelebb való Barátim tudták, hogy én ezt akkor irtam mikor a’ Franczia Nagy Tábor be rohant az Orosz földre és *Moszkó* felé tartott: a’ dolog’ ki menetele pedig sok részben úgy lett, a’ mint az ének mondja: hogy hát *Helenust* ne látszassam tsinálni magambúl, ’s valami Profétai lelket tulajdonítani, vagy valamelly *Cabbalistás* titkos számolást; ki teszem itt, mi bátorított arra a’ jövendölesre, és szándékomtól, melly ilyenekre ereszkednem e’ jegyzésekben nem volt, egy kitsinyt el-távoznom: A’ ki a’ *Darius’* had-viselését *Indanthysrus*, vagy mint *Justin’* nevezi *Jancirus*, az az *Jantsi* Scytha fejedelem ellen jól meg gondolja: öszve hasonlítván azzal a’ *Francz* tábor’ be nyomúlását; láthatta, hogy útja nem sokat különbözött a’ *Darius’* nyomától, mellyen ötet a’ Scythák be tsalták; tsak hogy ők Moszkónál sokkal bellyebb tsalták, által még a’ Volga’ napnyugotra görbülő alsó ágán is. Azt mondja *Herodot*, hogy *Idanthysrus*, az *Agathysrusok’* *Neurusok’* *Androphagusok’* és *Melanchlaenusok’* tartományjin hátrált *Darius* előtt; ők hát a’ mostani *Vologda’* szélin’ mentek, és *Novgorodot*, *Resant*, *Morduut*, *Czeremisszet* egészen be kerítették; és így *Moszkau* táján kellett nekik által menniek; (a’ hová a’ régi *geographusok* az *Asibi* nemzetet helyheztetik:) ehez hozzá vévén azt, a’ mit a’ hírek naponként hoztak, hogy az Oroszok kutakat rontottak, falukat égettek, a’ Franczok előtt, éppen úgy mint a’ Scythák tettek *Darius* előtt; nem volt okom, jobb ki menetelit várnom ennek az Expediciónak, mint volt amannak, tsak még egy kemény tél kellett hozzá –¹³⁸

A *Jó szerentsét a’ muskaui úthoz* című jövendölesben (1812) a hatalomvágy és az erőszak tombolása ellen a keleti népeket – értsd: a szkíták utódait, vagyis a magyarok rokonait – hívja segítségül. Érdekes a kakas-szimbólumok ellenpontozása, hiszen a gall kakasoknak, Mars isten jelképes madarainak csupán a „Kakas-

hegy”, vagyis a Kaukázus népei (áttételesen szintén Mars fiai)¹³⁹ képesek megálljt parancsolni.

Mitsoda gondolat? a' kies ég alatt
 új menykövekkel dörögni? zivatart tsinálni?
 'S a' miatt ezreknek, büntetlen nepeknek
 törvényének 's lételének kétségessé válni? [...]

Kakas hegyekre tekintek, ott is aggnak ős nememre
 Moeotisom Tanaisom, kész ki kelni védelmemre,
 A' Magóg' fiai, Kakas Tatárjai,
 lesznek a' nyugoti kakas ellen karvaly 's hejja.¹⁴⁰

Később a franciák vereségét is megénekli a szokott madárallegóriákkal:

Fél az erős, fut a' kevés, Le törött a' kakas taréj
 Haza repült, nem is szaladt,
 Sárkány e? vagy Grif név alatt, Szárnyas allat? [...]

Érzi ma, hogy neki *rossz szó* Mind az *Orosz*, mind a' *Russzó*,
 Az a' 'Tanaisi sarok
 Veszedelmes, dühös karok A' Tatárok.

En is a' tájrúl eredtem, De van itt is gyöngy szemetem,
 Sós, aranyas, búza-szemes,
 Ide többé be ne repdess: – Hess e he hess!!¹⁴¹

Érdekes, hogy ez ugyanarra a dallamra éneklendő, amely nemrég a magyar huszárok virtusát dicsérte (*Francia jön, lóra, huszár!*). Eredetileg a román tolvajok meneküléséről szóló, epikus dalhoz tartozott (*Fut az oláh begyoldalón*), amelyet

139 Hérodotosz utal rá, hogy a hellének istenei közül a szkíták csak keveset imádtak, de Arészt ők és a thrákok is tisztelték. Horváth nyilván tudatosan feszíti egymásnak a kétféle jelképsort. A *MA*-ban hosszan mentegetőzik is a látszólagos tiszteletlenség miatt, hangsúlyozva a kakasok szent állatkénti tiszteletét.

140 *ÖÉ* (1813), 47.

141 *Uo.*, 48.

Horváth legalább 100 évesnek tartott.¹⁴² E két éneket ugyancsak elküldte Kazinczynak, a Hébé-alciklus után.¹⁴³

Az orosz hadjárat, majd a lipcsei vereség nyomán egyértelművé vált, hogy a császár csillaga hamarosan leáldozik. Ezt a hangulatot idézi fel az *Aluszik a’ kakas* című ének, mely ismét megidézi a franciák jelképét, a gall kakast. A madár-motívumok mind nemzeteket rejtenek, az alvó kakas a megpihent (de talán csak erőt gyűjtő) Franciaországot, a bagoly – mint Nagy Ágoston tanulmányában is olvashattuk a koronaörök emblémája kapcsán¹⁴⁴ – az örökdő magyarokat jelöli (akik szeme nem bírja a fényt), a sasok pedig az osztrákokat és az oroszokat (címerállataik nyomán).

Mi suhog itt valahol? Látsze valamit? bagol?

Fekete sas, tsit! tsit! tsit!

No! de hallgass! tsit! tsit! tsit! Hadd alugyon a’ kakas.¹⁴⁵

Horváth Ádám utolsó közismertebb, Napóleont szerepeltető énekei már megtört, bűnbánó hangon szólnak. A *Gyónás* történelmi helyzetét a Kazinczynak elküldött másolat címe pontosan jelzi: *A’ Moszkauí ütközet után*. – *Gyónás*,¹⁴⁶ tehát 1812 őszére, még a császári cím elvesztése előttre datálja. Zenéje azonos a *Mars! siess hazádba vissza...* dallamával, ezzel ugyancsak párhuzamot kínál a kivonuló marssal, a melódiát mintegy Napoleon vezérmotívumává téve a képzelt daljátékban.

Gyónom a’ Seregek’ Ura’ Istenének,
 Európának és Seregem ezredinek;
 Nem halgattam a’ Hatalmas Isten’ szavát
 Sem nem az emberi Nem valódi javát;
 Ki mozdúla szivemből a’ Szent tartalék,
 El hibáztam a’ mire rendelve valék, [...]

142 Uo., 247. sz., 214 (*Pedig hogy Hálát Istennek*). A szövegcsalád kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 225. sz.

143 *Jó szerentsét a’ Moszkai úthoz; Bé tellyesedés* [itteni nótajelzése: *tárogató notára*]; *Szententziázás*. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 22., in *KazLev* XII, 2719. levél, 35–40, e versek közlése: 38–40.

144 Lásd NAGY Ágoston tanulmányát kötetünkben.

145 *ŐÉ* (1813), 49–50.

146 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 3., in *KazLev* XII, 2708. levél, 2–11, 10–11.

Mint angyali véd-hatalom, sőt isteni,
Szent örömet küldve valék eszközteni.
'én ehelett szabadokat nyomorgatok,
Rikatok és nemzeteket hódoltatok.¹⁴⁷

A *Gyónás* végi *Absolutió*ban a Genius hangsúlyozza, hogy „Hírák sorsosait” (a szabadkőműveseket) külön meg kell követnie Napóleonnak, mivel pályája elején épp az ő reményeiket táplálta egy jobb, igazságosabb világ iránt, majd zsarnoksága és elvakultsága nekik okozta a legmélyebb morális csalódást.¹⁴⁸

Meg borsátja Isten a' Te bűneidet,
De jóval kell helyre hoznod tetteidet;
Kinekkinek add meg a' mit el ragadál,
Es szabadítsd fel a' kiket meg lánczolál:
Tedd egészzé a' Magyarnek is czimerét,
Légy erős; de féljed a' Nagy Isten' kezét,
Bontsd fel a' Hírák be hantoltt sir vermeit,
Hol az Akacz el árulá vér tseppjeit¹⁴⁹

Nem kérdéses, hogy Horváth e tekintetben messze túllátott a magyar nemesi felkelők büszke vagy sérelmi szöveghagyományán, s Napóleont tragikus hősként tudta bemutatni. Ennek jegyében az *Europai Nimrod* (*Aki erősebb, az hatalmasabb*; ÖÉ 62. sz.) című ének drámai szózatba foglalja az igazságvesztett világ keserű, dühös indulatát:

Hát nintsen egyéb hatalom?
Csak erő, az erő maga minden birodalom
Az erő fel emeli, az erő meg le veri
Az erőt jóra nints tekintet és jutalom.
Enceladok ülik az egeket
Ellepik az Isteneket
Tömlöcz és halál az élet?
Virtus, elme semmivé lett
Themis egészen Itt hagyja nintsen

147 ÖÉ (1813), 50–51.

148 Vö. Csörsz, „Testvér – testvérek nélkül”.

149 ÖÉ (1813), 51. Fontos, hogy ezt a verset, valamint a *Budai scénának* nevezett *Halni mégyek...*-et, illetve a *Le-mondás...*-t Kazinczynak is elküldte 1814-ben, pl. *KazLev* XI, 2678. levél és *KazLev* XII, 2708. levél mellékletei.

Temploma, bírja Tiran Uradalom.
 Es im! az Eg’ ’s erkölts’ Remeki
 Közt, Egek ellen Nemród itt kele ki:
 Itt lánczolta le kezeit itt
 Kötötte be minden okosok szemeit¹⁵⁰

A mitológiai képsor folytatódik a’ *Meduza feje* című énekben (*Bezzeg el alélt a’ Nagy Erő; ÖÉ 64. sz.*), amely Nimród bukását és a rémisztő Medúsa levágott fejét emeli párhuzamos motívumokká. Alighanem az európai közhangulat tükröződik e megkönnyebbülés helyett is még szinte sokkos állapotról árulkodó, csak látszólag antik-bibliai példázatban.

A legutolsó, talán még megrázóbb Napóleon-ének a *Le mondás a’ hivatalról* (ÖÉ 65. sz.). Horváth halála után évtizedekig énekelték még, főként a sárospataki és a debreceni kollégiumban. Egy kétszakaszos változatot Arany János is megörökített, az ő ifjúkorában, az 1820–1830-as években már ez a tömörített verzió volt általános.¹⁵¹ Az eredeti, viszonylag hosszú verset egy Cicero-idézet vezeti be,¹⁵² s a megtört császár katonásan, emelt fővel búcsúzik népétől és a politika (dal)színpadától:

Nemzet! a’ mit eddig gyors kezemre bíztatok,
 Ám! vegyétek tőlem vissza magatok.
 Nem magam vadásztam a’ parancsoló nevet,
 Ti emeltetek fel arra engemet
 Istené a’ nép szava: Isten, és a’ nép’ java
 Volt ösztön, hogy koszorumra koronát raknatok. [...]

En ki pöröly voltam törni a’ hatalmakat,
 Tettem és aláztam Királyokat:
 Nép’ szavára mi vagyok? Példa hogy minden nagyok
 Az erőt, nevet, hatalmat másoktól birjátok: [...]

Fél világot én birám, ’s *Kozmopolis* a’ hazám:
 Jol van! a’ halál után egy ölnyi sir elég lesz. [...]¹⁵³

150 ÖÉ (1813), 52.

151 Pl. Nyáry Bálint-énekeskönyv (1823, 224); *Felvidítő V. Nóták I.* (1824, 98) stb.

152 „Cicero de officiis L. I. Nec vero Imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nunquam.” Ez a Cicero-kötet szerepel Horváth könyvtárának Csurgóra került töredékében, lásd VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya tanulmányát kötetünkben.

153 ÖÉ (1813), 54–56.

A legutoljára idézett sorban az *egy ölnyi sir elég lesz* szavak szó szerinti idézetek Horváth *Égi fenyegetés, üstökös tsillag* (a nyomtatott kiadásban: *A' föld hanyatlik*) című verséből, amely az 1789-re szorongással várt üstökös kapcsán drámai képsorokkal ábrázolta a széteső világot, a széthúzó és kegyetlen emberiséget.¹⁵⁴ A motívum visszatérése a negyedszázada leírt látomást kiterjeszti mind a költő, mind az emberiség nézőpontjából. A prófécia beteljesedett, noha az üstökös helyett Nimród világa jött el. A föld hanyatlik, s jobb sorsra szánt hősei elbuknak a mitikus küzdelemben. Ez arra is magyarázatot ad, miért került szinte az *ŐÉ* legelejére (10. sz.), a tematikus nyitányba az *Égi fenyegetés, üstökös tsillag*. A *Lemondás...*-t Horváth a ciklus kiemelkedő darabjaként 1814. június 13–14-ei levelében Kazinczynak is elküldte, bár cím nélkül, nehogy a leveleket rendszeresen felbontó hatóságok gyanút fogjanak.¹⁵⁵ Érdekes módon Kazinczy válasza sem fe-di fel a Napóleon-kontextust:

Ez derék ének. Sok derék annyira hasonlatlan ezen a' mi tájékunkon magához, hogy nem ezt, hanem az ellenkezőt mondja. Énnékem igen kevés panaszom van a' világra, az emberekre, nyugalomban élek köztök, mert tudom, hogy a' megtévedés és a' botolgatások nekik osztály részek. De még is midőn azt látom hogy *merő kicsinység-ből* mint támadnak föl arra a' mi *nagy*, már akkor elszomorodom, 's szinte szégyellem hogy Prométheusz őket és engem egygy agyagból gyúrt.¹⁵⁶

VIII. Kompozíció és lehetséges értelmezések

Végül néhány általános észrevétel a Napóleon-szerepdalok kapcsán. Miért, kinek szólhat e ciklus? Mit tudhatunk a szerzői koncepcióról?

Az uralkodókkal szembeni tiszteletlenség vádját Horváth a *MA* akadémiai kéziratának függelékében, a töredékes jegyzetek előtti mentegetőző glosszában igyekszik elhárítani. Voltaképp ez az egyetlen hely, ahol részletesebben nyilatkozik a Napóleon-ciklus tartalmáról – mindenütt másutt a prozódia, a szókincs és egyéb tudós adalékok elemzése fedi el mindezt. Nem kétséges: szándékosan. A közönség pontosan emlékezett még a felidézett csatákra és hősökre, s Horváth nem akarta az előszóval ráirányítani a cenzor figyelmét arra, hogy voltaképp igen

154 A versről és annak csillagászati háttéréről lásd ZSOLDOS Endre tanulmányát kötetünkben.

155 *KazLev* XI, 2678. levél, 417–427, 426–427. A vers ekkor még viszonylag friss volt, hiszen 1814 áprilisában mondatták le Napóleont.

156 Kazinczy Ferenc Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. július 3., in *KazLev* XI, 447–449, 448.

kritikus hangnemű, máskor erősen szatirikus mondatokat ad az uralkodók vagy katonatisztek szájába. A tiszázatból kimaradt,¹⁵⁷ fanyar ajánlás azonban azt sem hallgatja el, hogy a szövegeken az alkotó öncenzúráját gyakorolt:

Barátim! Nints szerentsém ez Ariont úgy adhatnom kezetekbe a’ mint akartam; ha lantját tsorbának találjátok, ’s talán hellyel-hellyel egész húr híjjával is; – mert a’ kik már Maga épségében láttátok, a’ sor, és vers-hézagokat is meg ismeritek: – nekem ne tulajdonítsátok: A Delfin sugta meg Arionnak, minekutánna útja szerentsétlen kezdett lenni: hogy ha *Tenáros*ba békével akar ki-érni; ne lantoljon a’ sereg vezetőül, sem a’ Márs madara kísézőjirül: ellenben mas-némellyeket, a’ mik egy-két fülnek vagy nem, vagy vissza tetszenek; a’ sokkal többek kedvéért, a’ kik mind Ariont magát, mind az ő honnaihoz való szeretetét, mind a’ Dramák’ aesthesissét jól ismerik, sem az Erato’ falusi Daljait nem mérik a’ Templomi énekek’ probakövéhez, bizvást énekelhet. – Ti azt által-látjátok ’s el-hiszitek, hogy a’ Magyar Nemesnek nints igaza rossz neven venni, ha egynehány tanúlatlan katona, a’ 6^{dik} Énekkel jelenik-meg abban a’ színben, melyben már, az ő tüzes vér-mértékletjét elevenen ki fejezte az 1^{so} és 2^{dik} Ének; ’s tántorithatatlan hűsegít az ellenség is meg vallotta az 5^{dik}ben: azt is meg foghatjátok, hogy egy hodoltato Nemródnak, hadi szerentséje’ változásakor, könnyen meg-fordúlhatott szívében az olyan töredelmes bánat, a’ millyent ad szájába a 20^{dik} Ének, tsak azt az Evangeliomi törvényt kell még hozzá gondolni Jac: 5v 16: Valljátok meg egymásnak a’ ti bűneiteket (: confiteamini invicem :)¹⁵⁸

Ezt követően oldalakon át bizonygatja, hogy a gallusok (franciák) kakasként való emlegetése nem tiszteletlenség, mert ez sok népnek volt jelképes állata: „De, ha semmi sem állana is Arion mellett abban hogy egy akkora nemzetnek nints kissebbségére, általjában véve az a’ kakashoz való hasonlítás: hogy a’ kakas Márs Istennek szenteltt madár volt régtül fogva, sok nemzetségeknél.”¹⁵⁹

157 Egy-két utalását félreértve gondoltak a kutatók arra, hogy esetleg egy *Énekes Poézis* vagy *Magyar Lantos* című verskézirata is volt Horváthnak. Ennek eddig semmilyen bizonyítéka nem került elő. Kazinczyhoz szóló egyik levelében valóban említést tesz viszont *Énekes Poézis* című, 16 saját énekét elemző prózai írásáról, amelyet a *Tudományos Gyűjtemény*ben szeretne publikálni, de előre tudja, hogy túl hosszúnak fogják találni. Vö. Horváth Ádám Kazinczy Ferenchez, Petrikeresztúr, 1817. december 29., in *KazLev* XV, 411–413, 412. Az egyértelműen tanulmányszövegnek vélhető, akkor 72 nyolcadrét lapra rúgó kézirat egyelőre valóban lappang. Amennyiben mégis elküldte másolatát a *Tudományos Gyűjtemény*nek, a szerkesztők egyike is magához vehette. Az itt közölt nekrológ és önéletrajz függelékében, a kéziratok művek közt 16. sorszámmal szerepel.

158 *MA* (MTA), 85a–b.

159 Uo., 86b.

Horváth a Napóleon-kor témaköreiből egyáltalán nem vesz át közköltészeti anyagot, és más műköltők alkotásait sem idézi, pedig volt választék. Jellemzően saját feladatokat lát ebben, a hadi indulók közül is csak régebbieket idéz, amelyeket már a török elleni hadjáratban (sőt néha azelőtt, a hétéves háborúban) énekeltek. Ez is része a koncepciónak: a nem saját repertoár minél régibb legyen, s minél inkább olyan darabokból álljon, amelyek őt magát ihlették. Az egykorú Napóleon-dalkincs nem ilyen, valószínűleg nem is ismerte annyira, hiszen nem vett részt személyesen az inszurrekcióban. Érdekes, hogy például a szintén nem katonáskodó Szirmay Antal a halála évében, 1812-ben éppenséggel a vékei (Zemplén) birtokán elszállásolt, Napóleon ellen vezényelt katonáktól jegyezte fel némelyik szöveget a *Quodlibet* című kéziratába, amint arra az előszavában utal,¹⁶⁰ sőt már volt róla szó, hogy utolsó napjaiban is követte az orosz hadjárat sajtóját.¹⁶¹ Ilyen értelemben Horváth is benne élt a hadjárat világában, a résztvevők híreit és akár énekkincsét is ismerhette. Ő azonban láthatólag saját utakat keresett, s a közcélú, kollektív buzdító indulókon túl valamilyen más közönség számára szeretne volna bemutatni a csaták lélektani hátterét, az uralkodók és hadvezérek véleményét, érzéseit.

Horváth kísérlete azért is egyedi, mivel a korabeli inszurgens irodalom nem engedheti meg magának azt, hogy uralkodókat, vezéreket beszéltesse. Tiszteletlenség, netán felségsértés lett volna – maga Horváth is szembesült ezzel, amikor állítólag a Napóleont beszélgető egyik énekét ilyesmivel vádolták, hiszen akkor a mitikus ellenség a császárunk vejévé vált... Az inszurgens énekek a katonaság és az azt támogató nemesség meggyőzésére készültek, s állandó motívumokként szolgál a magyar vitézek biztatása, a harctér érzékletes leírása, a „bombik dörgése” és a vérpatakok.¹⁶² Horváth jól ismerte, s többször felidézte ezt a hangnemet. A Napóleon-daloknál azonban nem akart ebbe az irányba hajolni, a csatamezők véres leírása nem illett volna a hősei pszichológiai jellemzéséhez. Amikor ilyesmiről szó van, inkább egy-egy történetmondó szakaszt iktat be, az előrenyomulás vagy visszavonulás metaforikus képeivel, csaták felsorolásával. Még a leginkább csatakrónikaként érthető vers is csak másodlagosan szolgál erre. *A’ Szép Királyné Pétersburgban* című éneket a porosz királyné, Mecklenburgi Lujza szájába adja, aki – legalábbis az énekben – a jénai ütközet után Szentpétervárra siet Sándor cárhoz, hogy segítséget kérjen. A királyné zaklatottan felsorolja az előző évek néhány csatáját:

160 KÖNIG, „Szirmay Antal (1747–1812)”, 389.

161 Uo., 384, 408.

162 A műfajról bővebben: RMKT XVIII/14, II. A) 1–2. fejezet, különösen 446–451.

Jenát Auszterlitzzé tette [...]
 Rosszabb *revánts* ez annál,
 Mint Fridrik tett Roszbaknál¹⁶³

Nem véletlen, hogy Horváth ekkori énekei közül ez közköltészeti módon is terjedt, több másolata fennmaradt.¹⁶⁴ Az ismert táncdallamon kívül (korábban: *Middön szeretőjét várja* kezdettel, Horváthnál a *Leány a. b. c.*¹⁶⁵ dallamaként is) épp ez az összefoglaló, listázó hangnem is segíthette az ének ismertségét – igaz, az eredeti szituáció másodlagossá vált.

A valóságban nem volt ilyen küldetése a porosz királynénak (1817-ben egyik lánya majd Miklós cárhoz megy feleségül, de erről 1806-ban aligha tudhatott Horváth). Amennyire tudjuk, Berlin elfoglalása után a kelet-poroszországi Memelbe menekült gyermekeivel. Ez tehát jó eséllyel egy kontaminált, máshonnan átvett dramaturgiai elem, s a királyné szépségének hangsúlyozása finoman azt is sejtetni engedi, hogy minden eszközzel hatni akart a vesztes porosz király a nemrég még Európában vitézkedő, de 1799-ben kivonult szövetségesre, Oroszországra s a közben trónra lépett I. Sándor cárra. Inkább Kleopátra és Antonius, vagy még inkább Pentheszileia történetének visszfénye tükröződik ebben. A porosz királynét a jénai ciklusban (*Fridrik és Lajos*) utóbbival azonosítja a költő:

Oh! de nem múlt a’ királyon ’s a’ királynémon,
 Penthesileát mutatott az az Amazon.
 F[ridrik]: De mit ér Achilles ellen [...].¹⁶⁶

Pentheszileia amazon királynő valóban szövetséget keresett Priamosz trójai királynál, s végül Akhilleusz kezétől esett el. Horváthnak ez saját ötlete lehet, s nem ismerhette Heinrich von Kleist drámáját, mivel azt 1808-ban írta. A királyné figuráját tovább árnyalja a szintén áldozati szerepre kényszerülő névrokon, a Habsburg Mária Lujza (Hébé) alakja, aki a vad vitéz másfajta legyőzésére hivatott.

Olvassuk össze a fentiekkel a *MA* (és az *ÖÉ*) Napóleon-ciklusait, illetve a szórványos jegyzeteket! Így már pontosan kirajzolódik Horváth dramaturgiai terve, az a bizonyos arióni daljáték, amelynek a kiválasztott énekek szerves részét képezik, a kihagyottak pedig mellőzhetők. A sok jelentős ütközet közül kiemelt austerlitz, majd a jénai csata abban közös, hogy az orosz szövetséges különböző okokra visz-

163 *ÖÉ* (1813), 25.

164 Pl. *Győri énekeskönyv* (XIX. század eleje), 9–10.

165 *ÖÉ* (1813), 367. sz. A leánysoroló dal kontextusáról lásd Küllös Imola tanulmányát kötetünkben.

166 *ÖÉ* (1813), 24.

szavezethető távolmaradása miatt azzal szembesülnek az osztrák és/vagy porosz hadak, hogy önmagukban nem képesek megállítani Napóleont. Ezért fontosak az *Auszerlitzi Kurir* távoli, drámai híradása előtt elhangzó énekek Szuvorov látványos kivonulásáról az Alpokon át (1799–1800), mintegy fordított Hannibálként. Horváth úgy állítja be, mintha a hazarendelt orosz sereg lett volna a mérleg nyelve a napóleoni hadszíntéren, s mihelyt kiléptek a rendszerből, az európai szövetségeseket elszigetelte és felőrölte a francia sereg. Ezt a „második felvonás” is megerősíti, amely a jénai csatát önálló daljátékká írja át. A porosz király végignézi Lajos herceg halálát, majd mindketten túlvilági dialógust folytatnak nagyapjával, II. (Nagy) Friggyessel, bár a király nem kapott verset, csak az ősapa szózata (vö. a Zrínyi-dallal). Az uralkodó tragikus hőssé válik, aki az ütközet végső pontján „amazonnak” nevezett feleségét elküldi az orosz cárhoz, hogy kérjen segítséget, ezáltal megmenti őt a csata forгатagától, de hát mégiscsak feláldozza a politika színpadán, utalva rá, hogy Sándor cárra alighanem csak a királyné szépsége hat ebben a válsághelyzetben. A történet elején kihátrált orosz haderőt tehát a cselekmény későbbi pontján kénytelenek újra hadba szólítani. (Vö. Homérosznál a csatatérről sértetten távol maradó Akhilleusz történetével, akit csak barátja, Patroklosz halála vesz rá, hogy ismét harcra keljen Trója ellen. Sándor tehát egyszerre idézi Priamosz és Akhilleusz karakterét.)

A sorozat nem zárul le. Az 1809-es magyarországi „felvonás” az insurgensek bátor, de bukott küzdelmét érzékelteti, a hazamasírozó felkelőket várja a család és a szántás-vetés, mivel Isten elpártolt tőlük. Napoleon mégis kivonul az országból, s mintha még mindig tartana a szabadságszerető, holmi manifesztummal nem megtörhető magyaroktól (így nyeri el értelmét az „előre megírt” *Haza-mars*), akik egy hasonló dallammal búcsúztatják megkönnyebbülve. Intermezzóként a császár és Mária Lujza hercegnő esküvőjéről következik egy énekfűzér: Hébé legyőzi Marsot, a hadisten leteszi fegyverét, béke köszönt a térségre, nem tekintve az apró diplomáciai cseleket, amelyben persze minden fél a magyarokat hozza hátrányba (*Triesztben anglus kontratánc*).

Az opera azonban nem érhet így véget, sok morális kérdésre nem kaptunk még választ, s a hős császár még nem lakolt meg vétkeiért. Elköveti tehát legsúlyosabb hübriszt – ezt a későbbi történetírás is ekként kezeli –, s 1812-ben megszegi a békét Oroszországgal, lerohanva a hatalmas birodalmat, ahonnét azonban vert sereggel tér vissza. Az oroszok a tulajdonképp igen találó, Hérodotosztól vett történeti analógia nyomán a nyílt ütközetek helyett mintegy csapdába csalták a francia sereget az ismeretlen terepre, ahol elvágták az utánpótlást, s a többi a tél gondjaira bízta. Hérodotosz szerint Idanthürszosz szkíta király épp ilyen módon csalta törbe I. Dareiosz perzsa király addig verhetetlen hadseregét, méghozzá a szomszédos né-

pekkel kötött szövetség útján, az ő földjeiket is bevonva a csapda-hadjáratba. A térképészetben jártas Horváth egyrészt a két sereg vélt-valós útvonalát is összevetette, jegyzetében utal rá, hogy mindkét esetben hatalmas földrajzi távolságokkal számolhatunk. Másrészt már a „felvonást” bevezető énekpár (*Jó szerencsét a muskaui úthoz és Ennek bételjese*) előrevetíti, hogy Napóleon nem tájékozódott előre, s ujjat húzott a szkíták utódaival. Ez pedig nemcsak a magyarokat jelenti, akik most egy kisebb területen, talán sebezhetőbben élnek, mint őseik, hanem a sztyepei utódnépeket is, így az oroszok és a tatárok is mind „a’ Magog’ fiai”.¹⁶⁷ A magyarok ideiglenes sérelmeiért s a világnak okozott károkért tehát egyaránt az oroszok-szkíták állnak bosszút. Ezzel egyúttal (bár ezt Horváth nem írhatja le) leróják azt a morális adósságot, amellyel Lengyelország sanyargatása¹⁶⁸ és az európai hadszíntérről való Szuvarov-reteráda, itt: megfutamodás, a szövetségesek cserbenhagyása miatt tartoztak. A két visszavonulás így alkot tragikus párhuzamot, a 17. éneket idézve:

A’ fél világ nézi vala,
Mellyet elébb be nyargala;
Mint szalad rabló hada?
De annak ő nevet ada,
Reteráda.¹⁶⁹

A morális mélypontból nincs visszaút. A következő világhírű csatákat (Lipcse: 1813. október 16–19., Waterloo: 1815. június 18. stb.) azért sem szcenírozza Horváth, mert nincs miért lejjebb juttatni a bukott hőst. Mellőzhetőnek tűnnek a *Hátrahagyott versek* közt szereplő történeti epizódok is, bár kétségtlenül érdekes, ahogy Napóleon immár másodszor „énekel” haza-marsot: először Magyarországról, másodszor Moszkva alól. Fontos és szép sorok, ahogy az első kihagyott énekben a Génus óva inti Napóleont Oroszhon lerochanása miatt, megjósolva a reterádát és a telet – mintha ez a párbeszéd fordítaná meg a császár hadait Pétervár helyett hazafelé, megmentve életét (*Függelék*, 1. sz.). Emlékezzünk: ugyancsak egy Genius öntött bátorságot a magyar insurgensek szívébe a *Marsot fújnak...* énekben. E nélkül persze az operaszínpad még teljes történetet tükröz-

167 Horváth Ádám őstörténeti felfogásáról, a többféle ókori és középkori etnogenezis-hagyomány ötvözéséről lásd kötetünkben TóTH Tünde és CSONKI Árpád tanulmányait. Érdekes, hogy az általuk vizsgált művek (az őstörténeti kézikönyv: 1817, a *Barragoné és Zalád*: 1819) egyaránt későbbiek a Napóleon-énekciklusnál. Talán a fenti történeti asszociációkat is beépítette Horváth e műveibe.

168 Vö. a például az *ŐÉ*-ben szinte kötetnyitóként szereplő keservest: *Lengyel sors, az orosz Katalin alatt, ŐÉ* (1813), 2. sz.

169 *Ennek be tellyesedése*, 2. versszak, *MA* (MTA), 15.

het. A nem megjeleníthető hadi, majd diplomáciai események helyett *A szerencse gyermekének az segít, ha vakmerő* kezdetű „szentenciázás”, itt: ítélkezés zárja a sorozatot, majd az *Aluszik a’ kakas* pianissimo párbeszéde a sas és a bagoly között, végül pedig a *Gyónás, a’ Medúsa’ feje* és a *Le-mondás a’ hivatalról*, tehát Napóleon búcsúszavai, amelyek a győztesek allegorikus énekét veszik körül.

Az *ÖÉ* és az *MA* énekfüzérében egyaránt szerepelnek az 1814-es lemondás és az elbai száműzetés énekei, a császár gyónása, büszke és önvádló vallomása. A *MA* mindkét verziójában azonban csak ezek után, a kronológiától elszakadva következnek az 1806-os jénai csata részletei, majd még régebbre ugrunk, XVI. Lajos és felesége kivégzéséhez (1793), ami így érdekes párhuzamot sugall Napóleon bukásával. Amennyiben végül ezt a sorrendet szánta véglegesnek a költő, tudatosan megbontotta így a kompozíciót és az időbeliséget, jóllehet a morális üzenet nem kopott meg.

Én mégis az *ÖÉ* kihagyás nélküli, kronologikus éneksorrendjét tekinteném mérvadónak, mivel Horváth maga utal rá, hogy az *MA* szerkesztésekor öncenzúrárt gyakorolt. Fenti rekonstrukcióm tehát elsősorban ezt követi – az *MA* sorrendje egy megjelenésre szánt kötet logikáját tükrözi, s a hazai közönséget célozza meg, emiatt a világpolitikából csak ízelítőt ad. A *MA* szövegciklusának elejére viszont Horváth átemel egy sorozatot az *ÖÉ* másik pontjáról: az egyes magyar országrészeket megszólító inszurgens marsokat. A biztató nyitány után rögtön a hazai eseményekre fordul a figyelem, beleértve Napóleon esküvőjét, a felkelők „hadi busongásait”, majd a franciák kivonulását. Érdekes az eredetileg rebellis *Stájer tánc* átköltése, amely itt cím nélkül szerepel; úgy tudjuk, ez az eufemizált változat volt a bizonyítéka annak, hogy Horváthot igaztalanul vádolják felségsértéssel. Dramaturgiailag a vesztes győri csatánál ékelődik be, s azt sugallja, mint ha a magyaroknak most már a francia vezényszóra harcba kéne vonulniuk. Erre természetesen nem került sor:

Már a’ Rábán túl a’ Nagy Sas’, a’ Kakas’ körme mivé tett
Stajer táncz végzi a’ *manifestummal* kezdett *minétet*
Nyalka tsizmám’ el-rombolja pór szolga-saru formára.
Fűzött topányom’ el szabta Francia czipő kaptára: [...]

Isten úgy látszik el-vette, le tette Szent kezit rólunk;
Agyarkodunk, ’s egy francz kommandó szóra futva harczolunk:
Az Oroszlány is így futa valaha a’ kakas szóra;
Oh gyavaság! be méltó lett e Nemzet ilyen ostorra. [...] ¹⁷⁰

IX. *Nem te valál győző...? (Epilógus)*

Horváth egyik legkésőbbi műve a *Hyperporéi zsenge* című allegorikus színjáték, amelyet 1817-ben írt a keszthelyi Helikoni Ünnepre.¹⁷¹ Ezt kétségkívül daljáték-szerűen, „régí szabású melodramma”-ként képzelte el, de már a Napóleon-énekek után; a tisztázati kéziratot épp saját születésnapjára keltezi.¹⁷² Nem lehet nem észrevenni a két szkíta szüzlány, Hyperoche és Laodice riadt énekeiben a napóleoni kor szorongató élményeit, a Pille nevű szereplő (a szó akkori értelme: ’légy’) erőszakossága és bukása mögött pedig a császár allegorikus portréját. Pille vitézei persze inkább a tudományok és művészetek megrontására, a Parnasszus elfoglalására esküdtek fel, afféle ellen-múzsák: „a tudománybeli vágyás”, a magahittség, a vak függés, a sarlatán, a plagizátor és így tovább. A sereget a vesztes csata után elnyeli a föld, s a harcias rovat az istenek azzal az átokkal sújtják, hogy mintegy a szokott fejlődési ív negatívjaként be kell bábozódnia, vissza kell fejlődnie sok száz éve tartó hernyó állapotába.¹⁷³ A hallgatóság számára az allegorikus, esztétikai-tudományos jelentésen túl mindez merész és tragikus párhuzamot sugallt az Elbára, majd Szent Ilona szigetére száműzött Napóleon sorsával. A nagyravágás és a támogatók elvesztése ugyanúgy kulcsmotívummá válik, mint a *Gyónás* vagy a *Le mondás a’ hivatalról* szövegében. Nemcsak a korszakot lezáró alkotásról van tehát szó, hanem a Napóleon-szerepdalok világát felidéző, de allegorikus magasságokba emelő, az aktualitásból kivezető daljátékról.

A darab forrásai és megszólalásmódja külön kutatásokat igényel, de Horváth az „énekes disputa” műfajának talán itt hódolt utoljára, s 1817. május 21-én valóban elmondhatta vagy elénekelhette a keszthelyi ünnepségen.¹⁷⁴ Későbbi, rokon műfajú munkáját nem ismerjük, így nem tudjuk, foglalkoztatta-e más közéleti vagy allegorikus témák feldolgozása szerepdalként. Napóleon halálát, 1821. május 5-ét Horváth már nem érte meg, tehát ha változott is ekkor a közhangulat, arra már nem reagálhatott versben. Láthattuk, hogy az *ÖÉ* és a *MA* lapjaira a le-

171 Invenciózus összefoglalása: SIRATÓ, „Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegei...”, 299–302. A darab keletkezéséről és allegorikus értelmezéséről lásd LENGYEL Réka tanulmányát kötetünkben.

172 „PXur 11a Mai 1817 HA mp.” OSZK Kt. Quart. Hung. 3736, 18a.

173 Vö. CSÖRSZ, „Testvér – testvérek nélkül”. Érdekes, hogy ez a büntetés megtalálható a régi lélektani szakirodalomban, a *Psychológiában* is van nyoma. Némiképp rokon a keleti filozófiák lélek-vándorlás- és karma-felfogásával is; Horváth biztosan olvasott erről ekkoriban. Élénk érdeklődéssel fordult például az ellorai (indiai) sziklatemplom felé, melynek alaprajzát is elkészítette. Vö. MTA KIK Kt. RUI 4r 65, II. 1. sz.

174 Vö. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1817. május 24., in *KazLev* XV, 3438. levél, 199–200. Három nappal későbbi levelében a darab kivonatát is elküldi a régi szabadkőműves testvérnek, akinek a vitáik ellenére igen kíváncsi volna a véleményére. Uo., 3439. levél, 200–212.

mondatás körüli sorsfinálé énekei kerültek be, függetlenül attól, hogy a hátrahagyott versek tanúsága szerint a következő évek eseményeit is követte a költő, s az Elba, majd Szent Ilona szigetére száműzött császár sorsát folyamatosan énekekbe foglalta. A korszak legnagyobb és legvéresebb csatáit (Lipcse, Waterloo) gyakorlatilag meg sem említi. Talán azt jelzi ez, hogy már nem a távoli hadszínterek és a harc közbeni feszült lelkiállapot bemutatása motiválta – ahogyan a jénai ciklusban még egyértelmű törekvése volt –, hanem kifejezetten Napóleon belső álláspontja, a száműzés, a trónfosztottság szavai, a népének tett szemrehányások és önvád. Mars harcias kakasából így lett Pille, a bukott rovar, s a fenyegető rémből, Nimródból valódi tragikus hős Horváth énekeiben, talán a valósághoz képest is lírai színekkel festve, mindenesetre nem az ellenséges oldalról nézve.

Végül egy apróság. Láthattuk, hogy Berzsenyi Dániel és Pálóczi Horváth Ádám ismerték egymást, 1817-ből személyes helikoni találkozásról, majd egy gyaníthatólag Horváth által írt levélről is tudunk. Nem zárhatjuk ki, hogy Berzsenyihez eljutottak az idősebb, zalai költőtárs Napóleon-dalai (mint ahogy ő is ismerte a niklai remete műveit). Ha nem közvetlenül tőle, akkor a barátokon, másolókon, netán Festetics Györgyön keresztül. A *Le mondás a' hivatalról* akár Berzsenyi *Napoleonra* írt epigrammájának egyik ihletője is lehetett. Mivel 1814. május 15. előtt született, erre volt is némi esély. Horváth az éneket legkorábban a császár lemondatásának idején, áprilisban írhatta, alighanem egy friss hír olvasván, s így pár hét alatt eljuthatott Berzsenyi kezeihez. Az általános korhangulat túl talán e nagyon más műfajú ének is nyomot hagyott Berzsenyi versén. Ha mégsem így volt, akkor sem szabad megfedkezünk a kísérleti műfajú, de még a nemzetközi mezőnyben is egyedi Napóleon-énekciklusról, amelyekben egy falusi, visszavonult poéta megrázó emléket állított Európa Nimródjának.

Függelék

Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan versei a Napóleon-ciklusból
MTA KIK Kézirattár RUI 4r 41. I. 7a–13a (Kazinczy Gábor másolatai)

7a

[1.]

[7a] 2dik Napoleon Muszkaut meg hodolván, gondolkodik onnan hová? ’s merre vigye
győzedelmes seregét, meghatározza, – hogy Pétervárára megy,
’s akkor szollitja meg Moszkaunak Géníussa Napoleont így:

Géníus.

Meg állly vitéz merтт reád a’
Boszszerű-álló reteráda
A’ fagyos Zuzmaráz, hideg várnak.
Nem mehetsz semmi mod Pétervárnak.
5 Az Orosz Klimának dühössége,
Az egész Armadád ellensége [7b]
Jer utánnom,¹⁷⁵
sorsod szánom,
Fuss innét, készen vár rozzant szánom

Napoleon

10 Mit beszélsz te őrző Lélek
Ha az igaz, úgy már félek.
Itt a’ győzni¹⁷⁶ tanultt Ármádának,
Szállásul tsak jég sátort adának,
Engem az orosz vas meg nem¹⁷⁷ vere,
15 Hanem az hogy nints neki kenýere,

175 utánnam [rím]

176 gyozni [értelem]

177 megnem [értelem]

Az éhség, a' hideg, sok elfagyott;
 Hivem az Isten is elhagyott;
 Szót fogadok
 elszaladok
 20 E' Jeges Tábornál nem maradok.

[2.]

Parantsol hogy az Ármáda reterálllyon.

Reteráda marsot fujjon, a' Hadi trombita, a' bús fagót
 Hagyjuk el e' drága vérrel földig lerontatott *Muszkaot*.¹⁷⁸ [8a]
 Az orosz bizony jól imádkozik
 Az éhség, a' hideg hadakozik
 5 Ügye mellett így hát ártté
 Nekie, nem nem Bonapárte.

Marsoljunk hát vissza felé; a' haza kebele melegére,
 Ne fojjon el itt potomra, több vitéz katonám piros vére.
 Majd a' Rajnánál e' megmaradott
 10 Táborom, oh Sándor! most aratott
 Győzedelmed, ha azt éri,
 A' Tavasszal viszszakéri.

[3.]

Ügygyel bajjal Dresdábann elér, ott a' Katonai mustrállása alkalmatosságával
 ezt mondja.

Idejöttem, öszveszedtem, megmaratt fegyveresem
 De fájdalom, nem halálom, velem volt kenyeresem [8b]
 Az oroszhoz pártola,
 Nem katona parola,
 5Segittségre jönni, ismét *így* lemondani¹⁷⁹ rolla.

178 Rátz Muszkaot [értelem]

179 igylemondani [értelem]

De semmi az, van még olasz, Bajor 's több más Nemzetek
 Tsak magokkal a' Frantzókkal megverlek én bennetek,
 Itt elválík Dresdánál,
 Ha itt nem Lipssziánál,
 10 Ki a' vitéz, ki marad meg, az ígért parolánál.

[4.]

Drezdánál, Lipsziánál, keménnyen megverik, a' Szövetségések, fut Páris felé
 ezenn a' Marschonn.

A' boszszúálló Isten haragia látom darabollya hadi rendem.
 A' töllem elpártoltt néppel ver tulajdon maga engem.
 Te dicsőséget szerető Nemzet! sorsom¹⁸⁰ hát tsak mosolyogva nézed.
 Mint küszködik a' bajokkal, érted halni [9a] kész vitézed
 5 Ez edgy veszteségem már is
 Felzendült ellenem Párizs.
 Mertt segedelmét megvonnya töllem
 Így hát jaj mi lesz belöllem

[5.]

A' Szövetségések Párizs alá mennek, a' Franczia Nemzet megijjed lemond
 Napoleonrol.

Már sok nehéz nem birhattyuk,
 A' Terhet Lajost sirattyuk,
 Hazánkba ellenség jártt é,
 Még Consul volt Bonaparté,
 5 *Le* vele¹⁸¹ a' Despotával,
 Fordullyon fel thronusával,
 Mennyen Naÿ vigye *meg* hirül,¹⁸²
 Hogy mi lemondunk székirül.
 Siet Naÿ Fonteneblóba,
 10 A' Császárhoz azt valóba,

180 'sorsom [értelem]

181 Levele [értelem]

182 meghirül [értelem]

Meg mondja néki hogy immár, [9b]
 A' Francz Thronusonn nem Tsászár.
 A' Nemzet, az egygyesültek,
 Tegnap egygy törvénynél ültek;
 15 Hol thronusa elvétellett,
 Elbába számkivetetett.

[6.]

Elbai Marsch:

Hát ez a' Bér, és a' jutalom, hiv fáradozásoméért,
 Hát vajon nem eleget szenvedtem, gondoskodtam
 éjjel, nappal, háládatlan országoméért,
 Hát hogy egygyszer a' több erő, szerentsémnek nem kedvezett,
 5 Herosi tetteimről,
 's nagy tselekedetemről,
 országom a' világgal elfelejtkezett:
 Nékem, kinek Europa kevés volt, már lakhelyemnek;
 Tsak Elba szigetnye, mond megkoronázott fejemnek,
 10 Oh szomorú! nyert koszorú
 Egygy nagy Héros Napoleon tetteinek [10a]

Elmegyek, *el* rabságom,¹⁸³ a' mint Márs én *is*¹⁸⁴ elszenvedem.
 Thronusom, 's hatalmamat, a' nepnek, a' Nemzetnek,
 a' ki adta annak vissza is engedem.
 15 Leszsz nékem is megmentöm,¹⁸⁵ mint Mársnak, Katonáimnak javából
 Támadhat Mercurius:
 a' ki Márst; e' meg engem
 megszabadit, e' szám kivetett Elbából.
 A' vitéz érdemet soha alatonyság nem bünteti:
 20 Büszke kebelem, edgy remény alattombann ketsegteti,
 Hogy e' rabság, e' Tsászárság. –
 Méltóságot fejemről lenem tépheti: –

183 elrabságom [értelem]

184 is ugy [szótagszám]

185 megmentöm [értelem]

[7.]

Elbából való kijövetelit megbánnya, a' népet, nógattyá, a' mellette való felállásra.
végre elbutsuzik.

- Keserű napokkal látom feltseréltem [10b]
 Elbai volt tsendes nyugodalmas éltém,
 Megtsaltt a' reménység's a' mi bátoritott,
 Edgy ujjabb, és nagyobb örvénybe borított
 5 Elbából kész voltam kijönni értetek.
 De mi haszna mikor egygyet nem értetek,
 Nem boldogulhat itt, oh nem a' megsértés.
 Rabja, hol a' népnél nintszen egygyetértés.
 Olasz ország Néapolis már Muráttól.
 10 Erttem, a' vért gözőlgő mezönn vivotól.
 Segítségl¹⁸⁶ megyek, már majd ezekkel
 A' még mellettem felállott vitézekkel,
 Tedd le oh Francz még ideje van lárvadat,
 Egyesült erővel segitsd¹⁸⁷ Minervadat,
 15 Jövendő sorsodnak mérges bút készitesz.
 Ha most egygy erővel engem nem segitesz. [11a]
 De mig titeket nogatlak megelőzőtt
 Ellenségem már a' Pónál meg¹⁸⁸ is győzött.
 Látam a' bús oroszleányt a' Murátot
 20 Ellenségimnek, mint fordított már hátot.¹⁸⁹
 Igaz marad gyöz ott mindég az ellenség,
 Hol hadi parola az egyenetlenség;
 A' mi kevés ármádám van ha mit ér is,
 Semmi haszna, mert Commendánsa az Éris.
 25 Elbutsuzik hát tölletek Minervátok,
 Ha ti nem is, de megsirat unokátok,
 Majd ha Párizs önnön maga vérét iszsza,
 Sok esdeklő sohajtások térnek viszsza,

186 Segitségül [értelem]

187 segited [értelem]

188 még [értelem]

189 hátat [rím]

30 Le teszem hát, ezt a' kinos boldogságot,
 Le a' vitéz érdemenn nyertt tsászárságot;
 Engedek az engem nem illető jusnak [11b]
 Kegyelmébenn adom magam az Anglusnak.

[8.]

Helenai uttyán való tünödese.

Mi voltam és mivé lettem:
 Jaj Egek utollyára.
 Parantsoló hang felettem,
 Az hogy üllyek Gályára.
 5 Europa, a' ki töllem
 Nem régibenn reszketett,
 Kétszer rabot tesz belöllem,
 Örökre számkivetett.
 Ki az, ki vitézi jussánn,
 10 Kivánhasson olyan bért,
 Hogy edgy Nemzetnek thronussánn,
 Uralkodhasson azértt,
 Ki az? e' mai világban
 /: Közép rendenn szülessenn.
 15 Hogy egygy virágzó országban [12a]
 A' Thronusra ülhessen.
 Ki az? e' máj világnak
 Vas körénn hogy rést vágjon.
 Magának hogy több országnak,
 20 Thronusára felhágjon.
 A' szerentse jaj engemet,
 Emeltt e' fő poltzára.
 De pihenésre helyemet,
 Elvészi utollyára.
 25 Sima szerentse játékok,
 Kegyetlenül bántt velem,
 Vad sors gyötrő ajándékok,
 Szét szaggatja kebelem.

- Nemzet! a’ ki érdememet,
 30 A’ nép buzgó szavára,
 Megjutalmazod fejemet,
 Emeléd koronára.
 Koronámat, ’s a’ hatalmat,
 Tölem visszaveheted. [12b]
 35 De a’ bajnoki jutalmat,
 Rolam le nem tépheted.
 A’ két gond lepte korona
 Nekem szerze tsak sok bút.
 De az érdem maga fona
 40 Fejemre tser koszorút.
 A’ halhatatlanság rájja,
 Mosolyogva fészket verett:
 A’ Bajnokoknak hazájja,
 Általa örök hirt nyertt. –
 45 Haj, melly érzés Luizámnak,
 Könny árjainn elfogyok:
 El’jaj¹⁹⁰ merтт vele Hazámnak,
 Edgy örököst elhagyok.
 A’ vitéz érdemenn nem vontt,
 50 Gyász sátort semmi halál:
 Érdem! a’ kis Napoleont,
 Buzditsd nyomomra talál.
 Isten hozzátok ti remek [13a]
 Bajnokok, oh! hány számmal
 55 Dülnek el, a’ nagy érdemek,
 Sohajtva koronámmal.
 Isten hozzátok majd én a’
 Tettetek leiratom
 Bal sorsotok a’ Heléna,
 60 Szikláinn megsiratom.¹⁹¹

190 El’jaj [értelem]

191 A vers végén, a következő vers előtt: „<3dik> Dukai Takáts Judith munkájja. – / 3dik Dukai Takáts Judithoz felelet”. A szerzői utalás azonban nyilván nem a Napóleon-versre vonatkozik, hanem a következő kettős versre, amelynek 1. tétele talán Dukai Takáts Judit munkája lett volna, de nincs le-másolva, csak a felelet, amelyet Kazinczy Klára írt (13a–14a).

ÉRZÉKENYSÉG ÉS PSZICHOLÓGIA

Lélek és irodalom

Költészetelmélet Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájában*

Ha a' jó hegedűs, a' jobb hegedűnn jobban
hegedűl, mint a' rosszabbikon, nem a' hege-
dűsben van a hiba hanem a' hegedűben.¹

E szívemhez közel álló mottót nem a *hegedű*, *hegedűs* szavak többszöri előfordulása, sokkal inkább a *hiba* kifejezés egyszeri előfordulása miatt választottam. Ebben a mottóvá tett mondatban, mint sok más helyen Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájában*, kulcsszó ugyanis a *hiba* kifejezés. Tanulmányom végére – feloldva a metaforákat – kiderül, hogy ki a *jó hegedűs*, kik a *rossz* vagy *jó hegedűk*, és mi az a *hiba*, ami által egyikké vagy másikká lehet válni.

1. bevezető

Tanulmányom elsődleges célja, hogy Pálóczi Horváth Ádám 1792-ben megjelent *Psychológiájának* alábbi argumentum alá írt, jól elkülönülő szöveghelyét értelmezze: *A' képzelődéstől füg[g] a' Költő, vagy találó tehetség*. Ehhez nem célozom a locus eszmetörténeti helyének kijelölése, sem a szerző által használt lehetséges források felkutatása, hiszen azt tudós kollégáim nagyrészt már megtették,² vi-

* Készült a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport keretében.

1 HORVÁTH Ádám, *Psychologia: Az az a lélekről való tudomány. Íratott 1789-dik Esztendőben* (Pest: Trattner Mátyás, 1792), 346.

2 A kifejezetten Pálóczi Horváth *Psychológiájával* (is) foglalkozó legfontosabb szakirodalom nem túl bő: SIPOS Istvánné, „A magyar nyelvű pszichológiai irodalom kezdetei”, in *Pszichológiai tanulmányok*, szerk. Dr. GEGESI KIS Pál és Dr. LÉNÁRD Ferenc, 817–825 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).; BOGÁR Krisztina, „Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002): 543–551; LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Arianna könyvek 1 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2009), 112–121; CSABAI Lucia, „Horváth Ádám és ama halhatatlan lélek nyomában, mely *Psychológiájának* tárgya”, in *Magyar Arión*, 155–165;

szont értelmezni szeretném a mű egészét, rendszerét az abban felbukkanó *poézis-definíció* szempontjából. Vallom ugyanis, hogy régi szövegek esetében különösen fontos a szoros értelmezés, a szavak, kifejezések jelentésének meghatározása azok közvetlen kontextusában, s így a szükségképpen szorosan vett, például filozófiai gondolatmenetek, következtetések újragondolása. Komolyan veszem tehát Pálóczi Horváth Ádám metodológiai megjegyzését a mű bevezetőjében, és annak alapján elemzem a megírt gondolatait:

Hogy, ha már a ' Könyv magyarul lessz: értelmes legyen a ' mit magyarázok: de egy-szersmind az Írás módja, vagy kétségessé; vagy, tsak Historiai hitelűvé ne tegye az igazságokat. A' Tűdös Módot, *Methodust* tehát annyiban meg-tartottam: hogy az elsőbbségből erősítem az utolsóbbakat, – és egymásra rakom az Igazságokat – mint az Építő – követ köre.³

Bár a szerző – felvillantva a számára oly fontos szabadkőműves metaforikát – azt állítja, hogy *tudós módot* követ, követ köre rak, következtetés és érvelés egymásból következik, de ez nyelvi-terminológiai okokból nem mindig állja meg a helyét. A több mint két évszázaddal későbbi olvasónak egyben is meg kell értenie a művet, hogy bármit kezdeni tudjon az építőkövekkel. Lehet, hogy a Horváth tudós kortársai számára adott nyelvi közegben még működött a módszere, de számunkra ez már egy megismerendő (idegen, más) valóság, amelynek megértéséhez szükséges, hogy az egész felfogása után újra és újra az *építőkövek* felé forduljunk. De térjünk vissza a *kályhához*, ahhoz, ami irodalomtörténészként minket most leginkább érdekel, különös költészet-definíciójához (ritkított szedésével kiemelve a kulcsfogalmakat):

A' képzelődéstől függ az embernek elméjének, az a' szép, de néha rossz munkája is, melyet költeménynek vagy találmánynak, vagy inkább a' szónak eredete szerint *Költésnek* nevezzünk. Vagynak képzésünk sokféle ideákról, melyeket az első képzéskori figyelmezés nem enged el-felejtenuk. Ha osztán ezeket a' Kép-

HEGEDÜS Béla, „Érzékelés, álom, költészet: Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról”, in *uo.*, 125–133; LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychologia*-ja és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *uo.*, 135–153; lásd még MÉSZÁROS Gábortanulmányát jelen kötetben. A mű rövid részleteinek újrakiadása Laczházi Gyula jegyzeteivel: PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, „*Psychologia, azaz a lélekről való tudomány* (1792)”, in *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok I.*, szerk. TÜSKÉS Gábor, 1, Magyar remekírók. Új folyam, 157–169 (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2010), jegyzetek: 858–860.

3 HORVÁTH, *Psychologia...*, „Kedves Hazám”, [II].

zelés *Imaginatio* által újra elő-hordjuk; és közülök olyanokat rakgatunk össze, melyeket soha össze-ragasztva, vagy olyanokat választunk el egymástól, melyeket az előtt el-választva nem képzettünk, ez az a' *Költő Tehetség*.⁴

A szerző definíciójának legfontosabb megállapítása a következő két dolog határozott elkülönítése:

1. költés (költemény vagy találmány);
2. költő tehetség.

Az első a lélek munkája, a második a lélek tehetsége, amit itt természetesen *facultas* jelentésben kell érteni, tehát ami minden emberi lélekkel bíró létező számára adott. Erre, ennek szükségszerű meglétére utaló jel maga a *költés* (*költemény* vagy *találmány*), amit itt mint lélekmunkát, -tevékenységet – komolyan véve a terminológiát – nem szabad összekeverni magával a produktummal, a nyelvileg létező irodalmi művel. Nem kétséges azonban, hogy ezek számunkra elérhető legteljesebb megértéséhez feltétlenül szükséges a további terminusok, úgymint a *képzelődés*, a (*lélek*)*munka*, az *idea* és a *képzés* megértése is. Mielőtt ehhez hozzálátnék, egy általános és egy, a saját tanulmányom metódusa szempontjából fontos megállapítást kell tennem.

Először is felhívnám a figyelmet arra a meglepő és eddig kellőképpen nem méltatott tényre, hogy Horváth nagyon határozott és pontos álláspontot képvisel. A költészetet, vagy mai, lassan elavuló kifejezéssel élve: a szépirodalmat egy általános emberi *facultason* alapuló lélektevékenység eredményének (produktumának) tartja, kijelentve, hogy a *poézis* nem csupán kizárólagosan az emberi nemhez köthető, de az létének elválaszthatatlan eleme, része is. S saját gondolatmenetemben kicsit előrefutva: mint ilyen, tekintettel a szerző által hangoztatott isteni lélek-eredetre, bizonyosan céllal bír, miközben szigorúan episztemológiai szempontból lényegét tekintve *hiba*, hiszen nem elégíti ki a referencialitáson alapuló valóságértelmezés kora újkori kritériumait.

Továbbá közhely, de nem árt hangsúlyozni, hogy az, amit Horváth Ádám könyvének címében *psychológiának* nevez, közel sem azonos azzal, amit manapság a pszichológia tudományának tartunk – nem azonos vele, mégis van köze a 19. század során létrejött modern tudományághoz. Tudománytörténeti evidencia, hogy a modern tudományág eredetét a kora újkori episztemológiában kell keres-

4 Uo., 40–41.

ni.⁵ Hiszen az ismeretelmélet – főként annak radikális-empirista változata – lélekről való megállapításai egyben a lélektevékenységek okaiként is értelmezhetők.

A radikális-empirista ismeretelmélet a lélek minden tevékenysége mögött okot keres (joggal), s igyekszik is találni. A lélek ily módon való vizsgálatában láttak sokan akkoriban garanciát arra, hogy az érzékszervekkel felfogható világról egyre pontosabb, s verifikálhatóbb kijelentéseket lehet majd tenni (végső soron ez a hit a felvilágosodás nagy programjának az alapja is egyben). De ugyanakkor okot kell találni az emberi lélek mind célját, mind lényegét tekintve egyik legrejtélyesebb tevékenységére is: a *poézis*re, valamint a 18. század során újraértelmezett *fikcionalitás*hoz való ragaszkodásra, egyúttal az emberi nyelv (hibás) valóságrepresentáló szerepére is. Ezen szempontokat szem előtt tartva vizsgálom Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiáját*, folytatva és újragondolva mintegy tíz évvel ezelőtt megkezdett kutatásaimat.

2. lélek

A lélek vizsgálatával kapcsolatban felmerülő nyelvi akadályok a szerző számára is adóttak, hiszen egy érzékszervekkel fel nem fogható valóság leírása alapvető problémát jelent: „[a] Lélek munkálkodásinak világosításában, minden testtől vett hasonlatosság híjános [...]” – írja Horváth.⁶ Tehát az az út nem járható, hogy (kényszerből) a figurális nyelvhasználathoz fordulva írja le a lélek „természeti valóságát”, mert az így nem felelne meg a nem pontosított kritériumok szerinti tudományos megszólalásnak. Az ilyen, figurális nyelvhasználaton alapuló leírás nem is volna verifikálható, hiszen az értelmezés tág mezejét nyitná meg. Ez indokolja, hogy a szerző figyelme a lélektevékenységek felé fordul, s azokból kívánja levezetni a lélek valóságával kapcsolatos megállapításait. E tevékenységek minden gondolkodó lény számára közvetlenül megtapasztalhatók, értelmezhetők:

Mivel a természeti Tulajdonságok, egyenesen, és közben vetés nélkül származnak 's következnek a' Természeti valóságból [...] elébb tehát a Léleknek munkáját, azután munkájából tulajdonságait kell kitanúlnunk; és úgy kell osztán a' természeti valóság-

5 Lásd pl. magyarul: PLÉH Csaba, *Pszichológiatörténet: A modern pszichológia kialakulása*, 2. kiad. (Budapest: Gondolat, 1992).

6 HORVÁTH, *Psychologia...*, 167.

ra, a' mennyire az emberi erő engedi következéseket tsinálnunk. – És ez a rendi a Lélekről való Tudománynak.⁷

Tehát: előbb meg kell határozni a lélek *munkáit*, majd e munkák alapján kell annak tulajdonságaira következtetni, s csak ezek alapján lehet kijelentéseket tenni a lélek mibenlétéről. Ám itt – még nem részletezett okokból – már korlátokba ütközik az ember, hiszen ezen a ponton már a feltételezett nem elégséges „emberi erő” befolyásolja a kívánt megismerés minőségét. Tehát még ez a módszer sem vezethet a lélek valóságának legteljesebb leírásához, mégis ez a folyamat vezet el az ember számára elérhető legteljesebb megértéshez – a szerző szerint.

2.1. a lélek munkái

A lélek lehetséges munkáinak látszólag igen egyszerű definíciója: „Munkája a' léleknek, maga a' tselekedet mellyet véghez-visz.”⁸ Valójában jól elkülöníti egymástól az aktív, cselekvő és a passzív, (el)szenvedő lélektevékenységeket, s munkának csak az előbbit tekinti.

2.1.1. képzés és érzés: *perceptio* és *sensatio*

A lélek fentebbi értelemben vett aktivitása szempontjából a legelső számba veendő tevékenység a képzés vagy *perceptio*:

Az időre nézve legelső, a' rendre nézve legelső munkája a' Léleknek, a' *Perceptio Képzés*, melly nem egyéb, hanem annak a' némű-némű változásnak, a' melly a' Lélekben éppen most történik, minden közben vetés nélkül való meg-tudása [...]⁹

Csupán azért első a lélektevékenységek felsorolásában, mert ez már aktív lélek-munkát feltételez, pontosabban fogalmazva lényegének egy része az aktivitás:

Maga pedig az a' változás, mellyet meg-tud, vagy szorosabban szólván az a' *Forma*, mellyet akarmelly dolog felől tsinál magának a' Lélek, *Képnek Ideának* neveztetik; és így már a' Léleknek leg-első munkájában a' *Képzésben*, *Perceptioban* hármat kell gondolóra venni:

7 Uo., 13.

8 Uo., 11.

9 Uo., 14.

1. első a' *dolog* melyet a' Lélek képez magának *Res v. Objectum*.
2. Második a' *Kép idea*, melyet formál magának a' Lélek a' képzett dologról, és a' mely tsinálja azt a' változást vagy intézést a' Lélekben, melyet ő meg-tud;
3. harmadik maga az a' meg-tudás (*képzés*) *cognitio*, mely már a' Léleknek nem szenvedő *Passiva* állapotja, hanem valóságos munkálkodása.¹⁰

Talán ezen a ponton ütközik ki leginkább a szerző örökölt arisztotelianizmusa. Ha abból indulunk ki, hogy szóhasználat a szigorúan következetes, akkor az ideák mint a minket körülvevő valóság reprezentációi az elmében természetből fogva adóttak mindenki számára, azok *megképződésében* aktívan a lélek, elme nem vesz részt, hiszen az aktív lélektevékenységet csak a *megtudás* vagy *cognitio* esetén feltételez. Természetesen ez a megképződés nem független a lélektől (vö. 2. pont: „melyet formál magának”), de mindenképpen és aktív lélektevékenység nélkül is lezajlik. Így lesz a 3. pontban megnevezett *megtudás – képzés – cognitio* pars pro toto a két passzív és egy aktív aktusból álló komplex lélektevékenység terminusa.

Ebből következik az is, hogy az ideákat képszerű *formáknak* tartja – mint azt Laczházi Gyula is megfigyelte¹¹ –, hiszen, ha azok vagy azok *helyén* nyelvi jelek lennének, akkor nem lenne magyarázat a nyelvek sokféleségére. Horváth sok helyen valóban Christian Wolff és közvetve Leibniz követője, de ismeretelméletét tekintve mégsem beszélhetünk az elődei filozófiai rendszerében lezajlott radikális nyelvi fordulatról, éppen a fentiek miatt.¹²

Az ideák lélek általi *megjelenésének*, a *lélek számára valósággá válásának* az egyik, kiemelten fontos forrása az érzékszervi érzékelés:

Sensatio, *Erzés* olyan tselekedet léssen; mely származik a' Lélekben, az emberi test' érző szerszámai vagy érzékenységei által, (*per sensus*) *Idea* pedig olyan kép, vagy olyan tudomány, a' mely minden közben-vetés nélkül magától a lélektől származik; és a' melyeket, mint magában benn lévőket úgy néz a Lélek.¹³

Tehát, bár szerzőnk az ideák univerzalizmusát vallja, azok aktuális létét nem választja el az érzékeléstől – áthidalva ezzel az empirizmus és racionalizmus elmélete közti ellentmondást. Természetesen nem zárja ki az ideák lehetséges forrásai közül

10 Uo., 15; a felsorolás kiemelése: HB.

11 LACZHÁZI, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychologiája*...,” 149.

12 Lásd ehhez: HEGEDÜS Béla, „A szimbolikus gondolkodás és az irodalom születése”, in *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mtsai., 383–393 (Budapest: reciti, 2015).

13 HORVÁTH, *Psychologia*..., 18.

az érzékelés közvetítette benyomásokat, de, mint azt az alábbi összefoglalása is jelzi, nem tulajdonít annak primátust az erre irányuló lélektevékenységek sorában:

[...] a' Lélek, háromféleképpen szerzi magának az Ideákat:

1. magára, és a' maga munkájira figyelmeztvén, *képzésképpen*.
2. Az érzékenységek által *érezképpen*, mellyek nagyobb részént azoknak a' dolgoknak képezeteit teszik előnkbe, a' mellyek rajtunk kívül vagynak.
3. Öszve rakva az *ideákat* és így az ítélet-tétel 's okoskodás által, mert ezekből is új *ideák* származnak, mellyek magokból az öszve rakott dolgokból külön külön nem származhatnak.¹⁴

Feltűnő, hogy az *érezképpen*i ideaszerzést megelőzi a képzést szűkebb értelemben vevő *képzésképpen*i mód. Ennek magyarázata, hogy korábban már megkülönböztette a lélek aktív vagy passzív munkáját, így ez a sorrendiség nem jelenti, hogy tagadná az ideák képződésének végső soron az érzékelésre visszavezethető eredetét. A 3. pontban leírt *okoskodásképpen*i mód már átvezet a léleknek szempontunkból legfontosabb tevékenységéhez: a *képzelés* tárgyalásához.

2.1.2. képzelés, képzelőds: *imaginatio, phantasia*

A tanulmány középpontjába állított *poézis*-definíció szempontjából a legfontosabb fejezete a *Psychológiának* a *képzeléssel* foglalkozik, hiszen az annak végén kerül kifejtésre. A *képzelés* vagy *képzelőds* mint lélekmunka definíciója e fejezetben a következő:

A KÉPZELÉS *Imaginatio*, a' Léleknek az a' munkája, mellyel valamely tőlünk távol lévő, de már képzett dolgot újonnan képez, annak a' meg-egyezésnek vagy hasonlatosságnak Segítségével, mellyet tsinált a' figyelmezés, a' képzett dolog és első Képzés között. – Külömböz tehát a' Képzelés a' reá emlékezéstől ennyiben, hogy a' reá emlékezés tsak arról int-meg mintegy bennünket, hogy ez vagy amaz dologról volt már az előtt Képzése a' Léleknek [...] a' Képzelés pedig, magát amaz első Képzést, a' képzett dolognak jelen létele nélkül vissza hozza; másképpen nevezhetem *Képzelődsnek Phantasia*.¹⁵

Fontos tisztázni, hogy Horváthnál a továbbiakban a *képzelés* vagy *képzelőds* kifejezések egymás szinonimájaként szerepelnek. A lélektevékenységek sorában ez

¹⁴ Uo., 21; a felsorolás kiemelése: HB.

¹⁵ Uo., 26–27.

az a szint, amikor már nincs szó a lélek passzivitásáról, annak ehhez a munkájához már nem kell *elszenvednie* benyomásokat, ráhatásokat. Ezt erősíti, hogy az itt csak éppen megemlített, s majd külön fejezetben tárgyalt *emlékezés*, *memoria* is aktív – egyúttal a képzelődéstől némiképp elválaszthatatlan – cselekedete a léleknek. A *képzelés* vagy *képzelődés* során minden rendelkezésére áll ahhoz a léleknek, hogy „a képzett dolognak jelen létele nélkül vissza hozza” az adott dolognak első képzését. Sőt, Pálóczi Horváth szerint – a kifejezés mai jelentésétől némiképp eltérve – tulajdonképpen csak olyan dolgokról képzelődhetünk, fantáziálhatunk, amikről már korábban megképződött az idea az elménkben, lelkünkben:

A Képzelés vagy Imaginatio tehát fel teszi mindenkor azt; hogy a’ melly dologról képzelődöm, már az előtt annak a’ dolognak *Ideája* volt a’ Lélekben. Az az, a’ képzelést, vagy képzelődést, képzés *perceptio* nélkül gondolni nem lehet. És így a’ képzelődés csak vissza hozott Képzés.¹⁶

Tehát *fantáziálni* nem azt jelenti, hogy új, adott esetben az érzékelhető valóságban nem létező dolgokat képzelünk el, hanem azt, hogy egy adott dolog valóságos jelenléte nélkül gondolatban megképezzük annak ideáját. E lélektevékenység eredményét nem nevezhetjük tehát illúziónak a platonikus, újplatonikus gondolkodás értelmében.¹⁷ Pálóczi Horváth egyértelmű, még ha csak hasonlóságon alapuló kapcsolatot feltételez a *dolgok* és az azokat reprezentáló *ideák* között, mint azt az idézett *képzelés*-definíciójában is kifejtette.¹⁸ Most nem tárgyalandó kérdés, hogy ez a hasonlóság vajon bír-e bármiféle befolyással az emberi nyelv mint a megismerés eszköze alkalmatosságába vetett hitre.

16 Uo., 28.

17 „Die phantasia gilt nach der aristotelischen Schrift *De anima* als eine jedem Denkvorgang inhärente facultas, macht sie doch über das quasi-sinnliche Voraugenführen den bildhaften Inhalt des Denkens, die phantasmata, gegenwärtig. Dieser Verankerung des imaginativen Denkens im Zeichen des Logos [...] stehen allerdings erhebliche Einwände aus der platonischen, der neuplatonischen und der patristischen Tradition entgegen, die den illusionsbildenden Charakter der imaginativen Tätigkeit betonen.” Rudolf BEHRENS és mtsai., „Imagination”, in *Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe – Konzepte – Wirkung*, Hg. Heinz THOMA, 277–288 (Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 2015), 277.

18 Ehhez a gondolathoz a mű egy későbbi, a *memoriáról* szóló részében is visszatér: „Mikor valamely dolognak ideája van a’ Lélekben akkor képez a’ Lélek, (*percipit*) [...] mikor a képzés-közben hasonlóságot keres az idea, és a’ képzett dolog közt, akkor figyelmezz [...] mikor az idea ki-esvén az elméből újra elő hozzattatik, akkor képzelődik (*Imaginatur*) [...] és egyszersmind reá-emlékezik *Reminiscitur*”. HORVÁTH, *Psychologia...*, 62.

A lélek eddig ismertetett, a tanulmányom szempontjából különös jelentőséggel bíró munkálkodásait Horváth egy későbbi fejezetben, a munkálkodás irányultsága szerint a következőképpen foglalja össze:

Minden *dolgok* akar láthatók akar láthatatlanok, testesek vagy testetlenek, *Tárgyjai* a' Lélek munkálkodásainak, *objecta*. – A' Testes vagy külső dolgoknak *ideáját*, *érzés* által; a' magában benn lévők 's testetlenek *ideáját* képzés által szerzi meg a' Lélek; az első *Sensatio*, a' másik *Perceptio* különösebben, de mivel mind a' kettő ugyan azon egyféle munkája a' Léleknek, közönségesen *Képzésnek* neveztetik. Valamint minden dolognak képe vagy mássa, *Képnek*, *Ideának*. A' testes dolgok *ideáját* az érzékenységek viszik a' Lélekre, 's úgy képi azokat a' Lélek, a' mint *látja*, *hallja*, *kostolja*, *szagollya*, tapasztalja vagy *érdekli* (mert átallyában mind az öt érzékenység tsupa *tapasztalás*).¹⁹

A „tapasztalja vagy *érdekli*” természetesen a tapintást jelenti. Horváth Ádám ezen a helyen is hitet tesz amellett, hogy az érzékelés során, annak végeredményeként képzett ideák valamilyen – ki nem fejtett – szerves viszonyban állnak magukkal a reprezentált dolgokkal („úgy képi azokat a' Lélek, a' mint *látja*”). Egyidejűleg azonban a *sensatio* vagy *perceptio*, tehát az aktív *képzés* során létrejövő ideák képződésekor a lélekre magára is visszaható hatás jön létre:

[a] lélek tehát, mihelyt neki alkalmas eszközei vagynak az érzésre; nem tsak érez, nem tsak ideákat tsinál, hanem abban a' képezetben vagy gyönyörűséget, vagy unalmat tapasztal.²⁰

Nem derül ki, hogy az unalom vagy gyönyörűség érzetének felismerése a lélek eleve sajátja vagy esetleg elsajátított tehetsége. Ezt voltaképpen a következő idézet sem fejt fel, csupán arra következtethetünk, hogy a lélek egy bizonyos pillanatban képes *belátni*, hogy mi az, ami inkább szolgálja a tágan értelmezett jólétét, így ezáltal a tökéletesedését, s mi az, ami a tökéletlenedését:

A' léleknek az az illetődése (*affectio*) melly a' maga' tökéletesedésére, vagy jól létére való figyelmezésből, és annak ismételéből származik, neveztetik *gyönyörködésnek*, *voluptas*, ellenkezőképpen *unalomnak*, *Tedium* [...] az az illetődés, melly származik a' tökéletlenedésre, vagy rosszszúl lételre való figyelmezésből.²¹

¹⁹ Uo., 67.

²⁰ Uo., 207.

²¹ Uo., 208.

Az előbbiek alapján nem zárhatjuk ki, hogy a lélek eme tehetsége az őt ért benyomások (tehát a képzések egymásutánisága) által fejleszthető, mint ahogy annak a lehetőségét sem, hogy idővel minőségileg romolhat. Mivel a nyelvileg is kifejezett minőségi különbség magában foglalja a lélek fejlődésének fontosságát, s ennek alapja, mint láthattuk, maga a képzés lélekmunkája. Emiatt különös, felértékelődött jelentőséggel bír a lélekállapot szempontjából maga a dolog, a feltételezett valóság milyensége. A *perceptio* tehát a lelken keresztül általános ontológiai fontosságú.²²

Tanulmányom következő, a nyelvről szóló egységének bevezetéseként hasznosnak tartom, hogy megvizsgáljuk a mű egy partikulárisnak tűnő, saját korábbi definícióit magyarázó részletét:

[A lélek m]ihelyt reá-émlékezett, hogy ő képzett Hóldat, mindjárt kezdi vissza hozni a' maga Ideáját a' Hóldról; itt van a' *Képzeldés, Imaginatio*, és a' minémű hasonlatosságot tsinált a' figyelmezés, a' képzéskor, a' Hóld, és annak ideája között, olyan mértékű a' képzeldés.²³

Hogyan lehetséges a „reá-émlékezés” egy dolog ideájának korábbi képzésére, ha maga a dolog az érzékszervek számára éppen nem elérhető, megfogható?²⁴ Felmerül egy jelrendszer működésének a lehetősége, amelynek felfogása, a valóságos dolog egyidejű jelenvalósága nélkül is – az emlékezés aktusa után – képzeléshez, képzeldéshez vezet, s ez az egyedülálló jelrendszer minden bizonnyal az emberi nyelv kell legyen.

Mindez indokoltta teszi, hogy megkülönböztetett figyelemmel forduljak a Horváth Ádám művében felsejlő nyelvelméleti gondolatok felé.

3. nyelv

Pálóczi Horváth Ádám nem szentel *Psychológiájában* a nyelv témájának külön fejezetet. Így az azzal kapcsolatos nézeteit a mű egészéből kell előkeresnünk, néha úgy, hogy csak következtetni lehet rá, hogy adott ponton a gondolatmenetében – akár kimondatlanul is – fontos szerepet játszik a nyelv feltételezett működés-

22 S hogy ez a művészetek esetében is így van, arra bizonyíték, hogy Horváth ezen a helyen a zenét hozza példaként, mintegy alátámasztva az esztétika antropológiai értelmezését.

23 HORVÁTH, *Psychologia...*, 68.

24 A *megfogható* magyar kifejezést a német ismeretelméleti terminus, a *begreifbar* mintájára használom.

módja. Tipikus példa lehet erre a mű elején olvasható tételmondat: *A psychologia* nem más, mint „[l]élekről való tudomány (beszéd)”.²⁵ Bár itt a *beszéd* szó fordítása (vagy allúziója) a *logos*znak, s így a megállapítás tudomány- és teológiatörténeti jelentőséggel is bír, nem tekinthetünk el annak nyelvi kötöttségétől sem. A *tudomány* ('tudás') ezek szerint mindenképp nyelvi és közösségi jellegű, hiszen azáltal, hogy a szerző hangsúlyozza bevezetőjében az alább következő „[l]élekről való tudomány (beszéd)” magyar nyelvűségének jelentőségét, egyúttal egy jól körülírható befogadói közösséget is kijelöl. A valamiről való *tudomány* ('tudás') így eleve nem lehet a következetes ismeretelmélet része, hiszen az csak az individuum megismerésével (ismeretszerzésével) foglalkozik, nem vonhat le megállapításaiából bármely közösségre érvényes következtetést. Pálóczi Horváth Ádám saját elmélete (tudománya) szempontjából következetesen jár el azzal, hogy nem szentel külön fejezetet a nyelvnek.

De ez ne tántorítson el minket: szükségszerűen bukkannak fel a nyelvvel kapcsolatos megjegyzések a műben. A Hold ideájának újraképzése – az arról való képzelődés – említésekor felmerült kérdésre a választ szintén a képzelésről írt fejezetben találjuk:

A' képzelődésnek gyakorlása, mindenkor valamelly jeltől, mint-egy alkalmatosságtól függ, a' melly jelek három félek, a) Természetiek, b) alkalmatosságtól függők, c) szabad akarat szerint valók.²⁶

A természeti jeleket nem kell magyarázni, az „alkalmatosságtól függők” szó szerint 'körülményektől függők'-et jelent, pontosabb meghatározás nélkül, a „szabad akarat szerint való” jelek viszont egyértelműen a nyelvre utalnak, mint azt Pálóczi Horváth maga is kifejti a továbbiakban:

1. De már a' melly képzelés szabad akarat szerint való jelekből következik, azokat többnyire a' barmoktól meg-tagadják, és tsak a' különösen úgy nevezett okoskodó lelkeknek adják:
2. mintha a' kis gyermek sokszor hallja ez vagy amaz dolognak nevezetét, utóljára annyira könnyebbedik képzelődése, 's úgy bele tanul, a' nevezetek által jelentett ideákat össze-kapcsolni, hogy egyikről a' másik eszébe jut.²⁷

25 HORVÁTH, *Psychologia...*, 2.

26 Uo., 34.

27 Uo.; két részre bontás: HB.

Az első pont állítása szerint képzelésre, képzelődésre serkentő nyelvi jelekkel kizárólag az értelemmel bíró, „okoskodó” lények élnek, sőt egyenesen azok megkülönböztető jele. Nyelv- és jelelméleti szempontból is különös jelentőséggel bír ez a szöveghely, hiszen, ha a nyelvhasználat felől fordulunk a képzelődés felé, akkor azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a nyelv működésének célja a lélekben nem más, mint a nyelvi jelek által kiváltott képzelés vagy képzelődés során történő aktív lélektevékenység, a képzés. A nyelvhasználat így eleve *képzelődés*-ként mint célként fogható fel! Tehát a lélek, az elme a szerző szerint segítséget kap a nyelvtől ahhoz, hogy a számára közvetlenül adott és belőle származó ideákkal foglalkozhasson. Nem merül fel kétség Pálóczi Horváthban afelől, hogy a nyelv erre a feladatra tökéletesen alkalmas eszköz. Az idézet második részében kifejtett gyermekkori nyelvcsatát folyamata, valamint az, hogy a nyelvet mint „szabad akarat szerint” létező jelrendszert értelmezi, megerősíti a korábbi állítást: a nyelv nem eleve adott, hanem elsajátítandó közösségi-kulturális képződmény – tehát nem lehet az ismeretelméleti alapozottságú *psychológiájának* kitüntetett, fejezetben tárgyalt része.

A lélek még folyamatos olvasás közben is *győzi a tempót*, folyamatosan és azonnal képes befogadni a nyelvi jelek rendszerét (a betűsorok szókat, a szók dolgokat jelölnek, egy dolog pedig több dolgot; ezzel kizárja a vicói hagyományra visszavezethető elméleteket, amelyek a nyelvkeletkezés során az írás primátusát hangsúlyozzák). Képes e rendszer által jelölt ideák felfogására, értelmezésére, kombinálására is:

leg nagyobb grádusa már az ilyen képzelésnek az Írás, mikor a' betűkkel szókat, a' szókkal dolgot, és egy dologgal több dolgot jelentünk, és így a' képzelődésben számtalan *Ideákat* öszve kötünk, és a' figyelmezést olyan serénnyé tesszük; hogy folyvást olvasunk, és még is mind azok az Ideák hasznossan meg fordulnak Lelkünkben, valamelyeket jelenthet a' leg-kisebb betű is.²⁸

A nyelvtanulás tehát a nyelvi jelek és a jelölt dolgok közti kapcsolat megtanulását jelenti. Ez egyúttal kizárja annak a lehetőségét, hogy azok között bármiféle természetes viszony állna fenn, hiszen „vissza élnek a' hasonlatossággal, a' kik valamely viaszra nyomott petsét nyomdokához hasonlítják a képzésnek valóságát”.²⁹

28 Uo., 35.

29 Uo., 38. Feltűnő a terminológiai hasonlóság (pecsét) a korban már lecsendesülő eucharisztia–úrvasora vitákéhoz. Lásd ehhez: HEGEDÜS Béla, „»Állat-béli által-változás«: A 18. századi protestáns–katolikus eucharisztia-vita ismeretelméleti vonatkozásai”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 226–237.

3.1. anyanyelvelmélet

Rövid, de reményeim szerint hasznos kitérőt kell tennem a *Psychologia*ban kifejtett anyanyelvelméletre.³⁰ Pálóczi Horváth Ádám szerint egyrészt különbséget lehet tenni a nemzeti nyelvek között az alapján, hogy milyen fokon képesek saját nyelvük segítségével a valóság reprezentációjára, hiszen a

[n]emzetségeknek tudományját vagy tanultságát, nagyon segíthetik tsak ugyan a' szók, a' mellyek abban a' nyelvben találtnak. [...] A' tudományt pedig annyiban segíthetik a' szók, hogy mennél több a' szó, annál könnyebb nevet adni, minden különböző dolgoknak [...] ³¹

Két különböző dolgot fogalmaz meg. Egyrészt, hogy egy nemzet tudományos-mentális állapotát, „tanultságát” meghatározza valamiképp a rendelkezésre álló nyelv, pontosabban annak szókészleti bősége. Másrészt, részben az előbbivel összefüggésben: a szavak (értsd itt: szakszavak) bősége nélkül nem képzelhető el egy nemzet tudományos színvonalának emelkedése sem. Csakhogy ebből nem azt a következtetést vonja le – igen helyesen –, hogy a nemzetek közti különbség nyelvileg lenne determinált, hiszen akkor azt feltételezhetnénk, hogy a nemzeti nyelvek nem változóképes entitások, eleve elrendelt bőséggel vagy hiányosságokkal bírnak. Valójában, mivel a nyelvet „szabad akarattal szerént való” jelrendszernek tekinti, egyáltalán nem zárja ki annak bővülését, s a hiányosság érzetét éppen jelszerűségéből vezeti le, az az által jelölt dolgok (jelen esetben ideák) hiányából:

Nevetni lehet azokat, a' kik a' Magyar nyelvet szűkebbnek 's alkalmatlanabbnak tartják más napnyúgoti nyelveknél; mert ha nem tud is a' Magyar, némelly előttte hajdan esméretlen dolgokat, a' maga eredeti nyelvonn ki-mondani: ezt nem a' nyelvnek hibája, hanem a' dolognak esméretlen volta okozza, melyet ha már esmér, adhatna neki új nevet [...] ³²

S hogy nyelv- és anyanyelvelméleti kitérőnk a *képzelés* vagy *képzelődés* szempontjából jogos és megalapozott volt, tehát, hogy a *képzelés* értelmében vett fantázia

30 Az általam bevezetett *anyanyelvelmélet* fogalomról lásd bővebben: HEGEDÜS Béla, „(Anyanyelv)elmélet és tudománytörténet: Aranka György a nyelvről”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese, 37–45 (Kolozsvár: Erdély Múzeum-Egyesület, 2018).

31 HORVÁTH, *Psychologia*..., 60.

32 Uo., 61. Nem kétséges, hogy az idézetben szereplő „maga eredeti nyelven” kifejezés megérné a további elemzést. Vajon minden nyelv számára volt egy minőségileg azonos, közös kiindulási állapot?

működése nem elképzelhető nyelvi jelek nélkül, azt most már minden további nélkül el kell fogadnunk a *Psychologia* érvrendszerén belül:

1. el-kell-nevezni a' már meg-képzett, 's meg-ismért ideákat bizonyos szókkal, mint valamely jelekkel, mert azok nagyon élesítik a' képzések esméretét (conscientiam) és az emlékezet, *memoria* az ilyen jelek körül szokott dolgozni, és így könnyebben meg-fogja, meg-tartja, meg-ragadja az emlékezet az ideát [...]³³

Vagy, ahogy máshol kicsit máshogy fogalmazza: „minden késedelem nélkül szerentséssén képzelem az írásból [...] az ideákat”.³⁴

Pálóczi Horváth Ádám mindenesetre nem vonja le azt a következtetést, hogy – Hobbes-t és Leibnizet idézve – az emberi elme nem a dolgokkal foglalkozik, hanem azok „ködképével”, „váltópénzével”: a szavakkal, mert erejéből csak erre futja. De logikus, hogy nem vonja le, hiszen az Arisztotelészre visszavezethető reprezentációelmélet alapján vallja az ideák és a dolgok természetes kapcsolatát. Részemről ez természetesen nem – ahistorikus – ítéletalkotás felette, sokkal inkább annak rögzítése, hogy kifejtett rendszere csakis így állja meg a helyét.

4. *poézis*

Mindezek után, a szükséges előzetes ismeretek birtokában visszatérhetünk Pálóczi Horváth Ádám *poézis*-definíciójához. Ám ehhez előbb a képzelődéssel kapcsolatban tett fontos megállapításait kell még megvizsgálnunk:

Az ilyen képzelődésnek nagyobb vagy kisebb mértékje tselekszi már a' Lélekben azt: hogy egyik ember ha ír nyomossan ír [...]; a' sokfélét egymás után 's szaggatva írja: a másik pedig az öszve-kaptsolt ideáknak egyikére jobban figyelmeztén mint a' másakra; arról még több, 's különböző ideákat képzel, és így az elsőtől úgy el-megy, hogy alig tudja magát vissza hozni [...]³⁵

Talán ezen a ponton kerül legközelebb a például Leibniz által képviselt nyelvi „váltópénz” (Wechselzett) elmélethez, hiszen a fenti idézet implicite tartalmazza, hogy az egyszerűség kedvéért még fantáziálás közben is nyelvi jelekkel élünk, de

33 Uo., 75–76.

34 Uo., 35.

35 Uo., 35–36.

ebből (ti. a nyelv *szabad akarat szeréntiségéből* és a képzések egyediségéből) az is következik, hogy a képzelődés során újraképzett dologról még a nyelvben sokféleképpen lehet megszólalni. A képzelődés, habár egyetemes *facultása* az embernek, intenzitását tekintve már egyedi, de ez az egyediség nem kell, hogy minőségi különbséget jelentsen. Egy összetett idea lehet mindenki számára *egyértelmű*, miközben az arról való nyelvi megnyilatkozás szinte biztosan individuális:

Tudni illik a' szók 's nevezetek jegyei a' képzelődésnek, 's serkentői az emlékezésnek, de azok a' jegyek többnyire olyan ideát jegyeznek mely többekből áll, mint már fellyebb az Erdőnek *ideája*; ezek közül a' több össze fűzött ideák közül osztán kinek egyre, kinek másra lévén nagyobb figyelmeztetés, úgy el-terjednek a képzések, 's annyi újabb újabb ideák jönnek elő; hogy egyszer a' kis-magból (egy különös ideából) egész élő fa lessz, mellynek ismét számtalan gyümöltsei és az elsőhöz hasonló magvai vagynak.³⁶

A szerző ebben az idézetben nem írja le, de az eddigiekből logikusan következik, hogy az „újabb újabb” előjövő ideák szintén nyelvi jelként lesznek előbb a *memoria*, majd a képzelődés, *fantáziálás* tárgyai. A képzelődő tehetség működésének intenzitását ugyanis az annak során megtörténő képzések száma és asszociációs kiterjedtsége teszi mérhetővé. Ehhez eszköz a *facultasként* felfogott *memoria*, amelyből az *emlékezés* lélekmunkája származik:

Ritkán vagy soha sints a' képzelődés emlékezet nélkül; mivel ha az emlékezetet tehetségnek hisszük [...] a' nélkül a' reá-emlékezés mint tselekedet sem készül-meg, annyival inkább a képzés, ha pedig a' *Memoriát* a' képzett dolgok nevére, és körülállásira visszük, mint valóságos munkálkodását a' Léleknek, úgy is a' nevezetek és körülállások olyan jelek lesznek, melyek fel-serkentik a' képzelődést; és így emlékezet nélkül vagy soha sem vagy ritkán [...] képzelhetünk valamit; ellenben emlékezhetünk képzelődés nélkül.³⁷

Az *emlékezés* tárgyai – mint ahogy Horváth egyértelműen kijelenti – a nyelvi jelek, amelyek jellegükből adódóan serkentik az elmét. A képzelődés a *memoria* segítségével akár olyan *valóság* megteremtésére is képes, mely nem áll(hat)ja ki a referencialitás próbáját, s ez a képesség kizárólag az ember számára adott:

³⁶ Uo., 36.

³⁷ Uo., 46.

Mivel a' *Memoriának* emlékezetnek leg-nevezetesebb tárgyjai, a' nevezetek, vagy dolgoknak nevei; mint leg-közönségesebb jelek [...] és így a' szók, mint olyan jelek, a' melyek az embernek szabad akaratjától függenek [...] – és egyszer'smind ezek a' szók serkentik a' leg-nemesebb képzelődést; az olyan képzelődést, melyet az emberi Lelkek a' barmoknak nem is örömet engednek.³⁸

Ezek az idézetek mind a *memoria*, mind a *fantázia* egyértelmű, szükségszerű nyelvi jellegét hangsúlyozzák. Ebből következik, hogy ennek a *költés* esetében is így kell lennie.

4.1. definíció

A tanulmány elején már idézett definíció *A' képzelődéstől függ a' Költő, vagy találó tehetség* argumentum alatt áll. Láthattuk: habár a képzelődés mint *facultas* minden ember számára azonosan adott, a képzelődés mint *e facultas* alapján megtörténő lélektevékenység már különbséget feltételez az emberek között, de ez nem a közmegegyezés alapján létrejött nyelv miatt lehetséges, sokkal inkább a *memoria* működése miatt. Így érthető meg, hogy a mindenki számára adott *költő-facultas* alapján megvalósuló tevékenység (*poézis*) néha „szép, de néha rossz munkája” a léleknek. Fontos, hogy ez egy *facultas*, ami minden gondolkodásra kész lényben, tehát mindenekelőtt az emberben adott. Tehát a vadászkutya nem tud költeni – tévedtem a tíz évvel ezelőtti tanulmányomban –, mert nem ismeri mindennek alapját, a „szabad akarat szerént való” jelrendszert: a nyelvet, az írást.³⁹ A költés lélekmunkájának produktuma csak nyelvi produktumként képzelhető el.

Levonható azonban mindebből egy sokkal radikálisabb következtetés is, amivel mintha nem számolt volna Pálóczi Horváth Ádám. Képzelődésünk minden esetben nyelvi alapú, s az (újra)képzés során a nyelvi jelek alkalmazásának egyetlen feladata a *memoria* serkentése akár magunkban, akár a kommunikáció során embertársainkban anélkül, hogy egyidejűleg a nyelvi jelek által (önkéntesen) reprezentált ideákra ügyet vetnénk. Emiatt be kell lássuk, hogy a nyelvhasználat nem más, mint folyamatos *költés*. Hasonló ez Johann Georg Hamann gondolataihoz: a költészet az emberiség anyanyelve. A nyelv tehát a képzelődés és közvetve a költészet miatt van, így a nyelv oka maga a képzelődés minőségétől függő költészet is. A valóságreferencia hiányát észlve veti fel a szerző a *hi-*

38 Uo., 57–58.

39 HEGEDÜS, „Érzékelés, álom, költészet...”, 133.

ba megjelenésének lehetőségét, de önmagában a költészet léte is már *hiba*, ami-re megoldást kell találnia.

4.2. hiba

A már többször idézett, tíz évvel ezelőtti tanulmányomban lényegében egyenlőségjelet tettem álom és költészet közé. Bizonyos megszorításokkal (mind az álom, mind a költészet a képzelődés lélektevékenységből ered) ez az állítás fenntartható. Viszont, ha eltekintünk a megszorításoktól, s e két tevékenység eredményét (célját) tekintjük, már nem. A költészet eredménye mindenképpen nyelvi produktum, míg az álomé nem (pontosabban nem egyértelműen az). Ebből következik, hogy a képzelődést serkentő *memoria*, *reá-émlékezés* tárgya lehet a költészet nyelvi jelekben megvalósuló eredménye, míg az álom önmagában tekintve nem (vagy ha igen, akkor az álom már nyelvi produktummá kell váljék). *Psychológiájában* Pálóczi Horváth Ádám álomnak, azaz elkerülhetetlen dolognak álcázza az irodalmat, a poézist. Talán ezért is annyira fontos a műveiben az álom-tematika: mint-ha *álmot* írna, miközben irodalmat művel.

Két kérdés merül fel. Egyrészt: mi az oka annak, hogy az idézett költészet-definíció értelmében a *költemény* mint lélekmunka lehet „szép, de néha rossz”, másrészt a hiba gyökere kizárólag a *költés facultásában* keresendő, vagy az attól elválaszthatatlan, tulajdonképpen annak alapját adó *képzelődésben*? Úgy tűnik, hogy nem feltétlenül a poézissel van közvetlenül kapcsolatban a hiba, mint azt az alábbi idézet is bizonyítja:

A képzett ideáknak helyes és alkalmas öszve rakása, azoknak viszontag érzékeny képzelése, és a' több öszve-font képzésekből származott okos képzelődés, nem tsak a' Tudományokra, hanem még az életre, vagy el-élésre nézve is nagyon sokat használhat, és ellenkező esetben árthat is az embereknek.⁴⁰

Tehát: az okos képzelődésnek haszna van, a nem okos képzelődés ezzel szemben ártalmas, s nem csak a tudományok (a dolgokról való verifikálható tudás), de egyesesen ontológiai (vö. „el-élés”) szempontból is. Azt láttuk, hogy mind a képzelődés, mind a költészet – amennyiben nem álomról van szó – végeredményét és megvalósulását tekintve nyelvi jellegű kell hogy legyen. S függetlenül attól, hogy az „öszve kötözött” ideáknak, amelyeket ezek a nyelvi jelek jelölnek, van-e bár-

40 HORVÁTH, *Psychologia...*, 38.

miféle valóságreferenciájuk, azok jellegükénél fogva és a *memoria* segítségével képesek hatást gyakorolni, mint ahogy alább megfogalmazza a szerző:

Ha a' gyermek, a' kinek még képzései, és e' szerént képzelődései is könnyen változhatók, mint a' gyenge vessző; a' nagy embereknek nemes tselekedeteit olvasgatja; *ha szinte azok költemények is* [HB]: be nyomattnak a' Lélekbe a' képzések; és a' figyelmezés által lassanként meg-erősödvn, a' képzelődéseket, 's utóljára az igyekezetet, 's vágyódást is hasonlóvá teszik. Sokszor meg-esik hogy a' tündérekről, 's kísértetekről olvas valamit, nem tsak a' gyermek, hanem a' nagy ember is; melyekből olyan éles képzelései Imaginatioji következnek, hogy éjtszaka álmában maga is azokkal vesződik, 's a' t.⁴¹

Már ebből is látszik, hogy a hiba megítélésének alapja Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* szerint nem lehet kizárólag a nyelvi jelek által reprezentált ideák valóságreferenciája („ha szinte azok költemények is”), sokkal inkább az azok által kiváltott hatás, amely a képzelődés során nem hibásnak feltételezett képzés alapja lesz. Tehát a hiba, a rossz működés végső soron nem az emberi lélekben van (nem lehet ott a lélek eredete miatt, erről később), s nem a közmegállapodás szerinti önkényes jelekből álló nyelvben, még csak nem is a hatásban, hanem a hatásra adott reakciókból következő *képzelődésben* és *képzésben*. Nem jelent ez mást, mint a költők felmentését:

A' Poeták' költeménnyjei ellen beszélnek ugyan, és elméssen okoskodnak a' kinyíltabb szemű Bóltsek, nevetik a' halál után következő állapotját a' Léleknek [...] de egy az: hogy azok a' nagy elmek, mint Cicero a' kik az ilyen költeményeket ki neveték, tsak ugyan hitték a' Lélek halhatatlanságát hanem, ezeket az igassághoz hozzá foltozott meséket le-tépték róla: más az: hogy soha a' Poeták sem gondolták volna ki ezeket a' festéseket s' ábrázolásokat, ha azt nem érzették volna, hogy valóban halhatatlan a' Lélek.⁴²

De emlékezzünk vissza arra, amit a lélek mibenlétének tárgyalása során felfejtettünk a műből: a lelket a hasznosság alapján gyönyörködtetik vagy untatják az őt érő – mindenekelőtt – nyelvi benyomások. E kettő megkülönböztetésének tehetsége viszont a nyelvi jelek használatához hasonlóan tanult *facultas*, és éppen ez az eleve adottság lesz a képzelődés során a már sokszor említett hiba forrása:

⁴¹ Uo., 39.

⁴² Uo., 342–343.

Mivel sokszor a' lélek, olyanokat is a' maga tökéletesítésére valóknak tart lenni, a' melyek inkább tökéletlenítik; mint-hogy nem lehet mindenről hiba nélkül való esmérete: innen a' gyönyörködés két féle; valóságos vagy méltó gyönyörködés, és költött vagy színes gyönyörködés, a' szerint a' mint a' tökéletesség melyet az ő jól-lételéhez járúlni képzel a' lélek, vagy valóságos, vagy tsak úgy tetszett tökéletesség.⁴³

Ez a költészettel szembeni oly sokáig meglévő előítéletesség forrása. Nem véletlenül hangsúlyozták sokan, hogy különösen nem mindegy, mit olvasnak, hallanak a gyerekek, akik még nincsenek azon megtanult *facultasok* birtokában, amik lehetővé tennék számukra a „valóságos, vagy tsak úgy tetszett tökéletesség” megkülönböztetését. Ezen a ponton érintkezik egymással a racionális protestáns ortodoxia az empirista ismeretelméleti lélektannal. Ebből a szempontból nem becsülhetjük eléggé a debreceni kollégium mint szellemi műhely hatását. Itt jelent meg 1745-ben, és gyakorolt hatást generációkra Jean-Frédéric Ostervald *A' keresztyének között ez idő szerint uralkodo romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés* című, kétkötetes műve. *A' Könyvek* című fejezetben megfogalmazottak feltűnően hasonlítanak a Pálóczi Horváth Ádám művéből levont, nyelvvel kapcsolatos következtetéseinkre:

A' Könyvek mind meg annyi közönséges *Kútfejek*, a' melyekből terjednek el e' Világon számtalan sok *conceptusok* és értelmek, a' melyeket az emberek közönségesen bé-vésznek, és a' melyek szerint életeteket intézik. És minthogy lehetetlen, hogy ilyen sok *Könyvek* között sok ne volna a' *rosz Könyv*: azt sem tagadhatni hogy a' *Könyvek* a' *Veszettségnek* fenn-tartását felette igen ne segítenék.⁴⁴

4.3. fikció

Amennyiben elfogadjuk, hogy a lélek a valóság része (ami a szerző egyértelmű alapállása), akkor arról mint ilyenről nem lehet az érzékszervek által közvetített benyomások alapján, igazolhatóan megnyilatkozni. Viszont másképp, pontosabban kétféleképpen igen: egyrészt *tudományosan*, ahogy Pálóczi Horváth is teszi a

⁴³ Uo., 209.

⁴⁴ Jean Frédéric OSTERVALD, *A' keresztyének között ez idő szerint uralkodo romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*, ford. DOMOKOS Márton és mtsai. (Debrecen: Margitai János, 1745), 271. Az Ostervald-mű ismeretelméleti megállapításairól itt írtam korábban: HEGEDÜS Béla, „Kalmár György világnyelve: Milyen világnak a nyelve a világnyelv?”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés*, főszerk. LENGYEL Réka, 263–270 (Budapest: reciti, 2015), 269–270.

Psychologiájában (a lélek érzékelhető munkáiból levont következtetések szerint), másrészt költőileg, egy a valóságreferenciától megszabadított nyelven keresztül. Mindebből szükségszerűen következik a *fikció* fogalmának ártértelemezése és vizsgálata a műben, hiszen mint láthattuk, nem a fikció önmagában a *hiba* forrása.

Sokszor költünk *lehetős* dolgokat; néha *lehetetleneket* is. Sokszor költemény képpen, nagy Emberek nemes tselekedeteiket adjuk elő, mely már hasznos Költemény; sokszor olyan dolgokat költünk meg-letteknek lenni, melyek tele vagynak bujasággal, 's más különbb-külömbbféle vétkekkel, mely már ritka tárgyra hasznos, az Ifjúságra nézve pedig éppen ártalmas Költemény.⁴⁵

A *lehetetlen* dolog ugyanúgy lehet a cél, általában a morális épülés szempontjából hasznos, mint a *lehetős*.⁴⁶ Még egyszer hangsúlyozom: nem a költészetben és nem is a nyelvben rejlik a többször emlegetett hiba, hanem – azoktól azonban nem elválaszthatóan – a nyelvi jelek kiváltotta hatáson alapuló képzelődésben. A nyelv szükségszerű használata mindig hatást vált ki, s a megcélzott hatás mint cél szempontjából a nyelvhasználat módja (például szándékosan fikciós vagy éppen valóságleíró) nem bír fundamentális jelentőséggel, hiszen:

sokszor a' költemény ki-terjeszkedik a' lehetetlen dolgokra is, olyan ideákat raggatván össze a' melyek egymással ellenkeznék; és ez magában haszontalanság; hanem csak ugyan vagyon az ilyen költésnek is valamely tűrhető mértéke, mely csak a' mi tudományunkhoz képpes lehetetlen: mint már a' Poétáknak számtalan mesés képzelődései, a' Lóemberek [kentaurok], az oktalan állatoknak, nappalnak, éjtszakának egygyütt beszélgetései, melyek a' gyermekes elméket könnyen el-ronthatják, és a' józan képzelődésekről a' lehetetlenekre el-tsábíthatják ugyan. De csak ugyan igaz az, hogyha az ilyen meséknek vagyon valami hasonlatosságok a' Természethez, a' képezetek által nagyon segítik a' Virtusra való törekedést, és a' kellemetes képezetekkel nevelik a' hajlandóságot a' jónak és igaznak el-fogadására.⁴⁷

45 HORVÁTH, *Psychologia...*, 41. Ostervald megfogalmazásában – mivel az ifjak eleve hajlamosabbak a testi gyönyörűségekre: „könnyű által-látni, hogy ők az érzékenységeket tsiklandoztató indulatoknak igen könnyen helyt adnak, és igen nehezen állhatnak ellene a tisztátalan *Könyvek* olvasásából elméjébe ötlött *impressióknak* vagy *súgallásoknak*.” OSTERVALD, *A' keresztyének között...*, 291.

46 Feltűnő a fenti idézetben a többes szám első személy használata.

47 HORVÁTH, *Psychologia...*, 41–42.

Ahogy korábban írtam, meg kell találnia az eleve adott *poézis-facultas* létének értelmét, és egyúttal ki kell zárnia annak lehetőségét, hogy az önmagában bármilyen *hiba* forrása lehessen. Ennek egyszerű, de gyakran figyelemre nem méltatott oka: a lélek isteni eredete.

5. az eszmetörténeti hagyományon túl: a bibliai örökség

Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájának* eddigi, nem túl nagy számú értékelői főként azt tartották fontosnak, hogy tudománytörténeti szempontból milyen hatások érhatték annak megírása során. Viszont ezáltal egy fontos háttérforrást nem vettek figyelembe, miközben a könyv több gesztusa is hangsúlyozza annak jelentőségét. Ez nem más, mint a bibliai hagyomány, amire utal már az is, hogy a kitüntetett helyen, mottóként két bibliai idézet szerepel:

Imé Ádám olyanná lett, mint mi közülünk egy.⁴⁸

Lélek az a' mi elevenít.⁴⁹

A Bibliát jól ismerők számára az evangéliumi idézet előre utal az első *Korintusi levél*ben kifejtett páli lélektanra, amely a Szentlélek munkálkodását magyarázza a lélekben a feltételezett egylényegűségük alapján. Mindenesetre az emberi lélek részesülésének feltételezése az isteniben azt is feltételezi, hogy az annak *facultasaiban* gyökerező lélektevékenységei önmagukban nem lehetnek semmiféle *hiba* forrásai.⁵⁰ Pálóczi Horváth egyértelműen vallja, hogy az *éltető lélek* forrása maga Isten, hiszen az ember élettelen test

mind addig, még az Isten *lehellett az ő Órába életnek lehelletét, és úgy lett az ember élő Lélekké*. És így az az egy Isteni lehellet, vagy a' Léleknek bele adása tselekedte mind azt hogy gondolkodó, mind azt hogy élő állat legyen az ember.⁵¹

48 1Mózes, 3, 22.

49 János, 6, 63. Megjegyzem, a mű legutolsó – ragozott – szava is: *Isten*.

50 Ezt a kijelentést alátámasztja a műben kifejtett isten-definíció, amely a lélekkel kapcsolatos vizsgálódásainak metodológiai alapját adja: „p. o. az Istennek természeti valóságát nem tudhatjuk, de még is, hogy az Istent, a' mi véges értelmünkhöz képpent le írassuk; Azt a' maga természeti tulajdonságai-ban gondoljuk egy leg-tökéletesebb valóságnak.” HORVÁTH, *Psychologia...*, 12.

51 Uo., 129.

A minden szempontból tökéletes nem lehet tökéletlenség, *hiba* forrása. Így a *költés facultasa*, és az azon alapuló lélektevékenység (nyelvi) produktuma sem lehet az! A tanulmányom mottójában szereplő *rossz hegedű* így nem az ágens, nem is a produktum, hanem a befogadóban kiváltott hatás okozta képzelődés során történő újraképzése a nem megfelelőnek feltételezett *ideáknak*. A költészet (a szépirodalom) nem lehet *hiba*.

Horváth, Csokonai és a *Phaidón*: ráció és hit kibékítése

Pálóczi Horváth Ádám természetfelfogásának értékelését arra a feltételezésre alapozta a hazai szakirodalom, amelyet Bíró Ferenc mondott ki tanulmányában.¹ Bíró szerint Horváth természetszemlélete fiziko-teológiai alapú volt – nem is vitatható, hogy olvasta Newton műveit, erről maga Horváth is beszámolt. Ám amikor *Az Esztendő Utolsó Éjtszakája* című, Füreden készült, 1788 utolsó napjára dátumozott művében² a halálfélelem extázisában kételkedni kezdett a „fenntartó kézben”, Bíró szerint a newtoni tételek váltak bizonytalanná. Horváth a halál közeledtét érezte, és semmit sem kívánt jobban, mint maga alatt érezni az isteni fenntartó, jobbító erőt.³ Félt a *manus emendatrix*, a helyreállító isteni beavatkozás teljes hiányától, mintha nyugtatni próbálta volna magát az írással – innen jöhet a zsigeri őszinteség. Horváth szerint szükség van a füredi égen Isten jobbító kezére, csak hogy a kéz tulajdonosához fűződő viszony nélkülözze a teológiai ihletettséget. Feltűnő, hogy nem szolgált vigaszként a katasztrófa utáni másik élet lehetőség sem.⁴ Bíró szerint a megbolygatott hit visszaszerzéséről szólt a meditáció. Véleményem szerint azonban sokoldalú, nem kizárólag a „fenntartó kéz” létében való elbizonytalanodásról volt szó, hanem összetettebb kérdéssel van dolgunk.

Ahogy Csokonai a *Halotti versek* előszavában megfogalmazta:

* Készült a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport keretében.

1 Bíró Ferenc, „Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 680–685.

2 A *Hol-mi* második kötetében: *1788-dik Esztendőnek utolsó éjtszakája. Nox ultima annum 1788. Az Orpheus*, 1790. Bika hava, 404–433; *Az esztendő utolsó éjtszakája Füred, 1788. Decmbr. 31dik.* címmel. In RMKT XVIII/16, 633–640.

3 Bíró, „Pálóczi Horváth...”, 681.

4 Uo.

Lehetetlen, így biztatám magamat, lehetetlen, hogy minden gondolkozású és érzésű személyt vagy egy, vagy más oldalról ez a dolog ne érdekeljen. A hitnek és a vallásnak ez a sarkalata, a melyen annak egész alkotmánya megfordul; az erkölcsiségnek ez a fő princípiuma, vagy legalább serkentő rugója, a philosophiának legrégibb és legfőbb tárgya: a nyomorúlt emberiségnek közönséges és minden tartományokban feltalálható vigasztalója: és egy poétának is szép, bő, érzékeny, indulattal teljes, képzelődést izgató, melegítő és kifeszítő, nagy, nemes és forró matériája.⁵

Úgy gondolom, a 18. században ész és hit, ész és vallásosság kiegészítették egymást. Az, hogy a 18. század eszméi a legmesszemenőbben önreflektívek, magában hordozza az észfogalom felértékelődését, de azt a tényt is, hogy ész és érzelem ellentéte és egysége egyaránt reflektált gondolat, s az észnek és a vallásnak belső kibékítése igen fontos programja lehet a 18. századnak.

A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című vers hagyományos, fiziko-teológiai alapú, Newton eszméit népszerűsítő olvasatához Balogh Piroska érvelése adott más irányú olvasatot.⁶ Tanulmánya szerint egyoldalú véleménynek tűnik, hogy a mű csak a newtoniánus tudományos rendszer diadalútjának egy állomása volna. Ha a Bibliát és a pogány kozmogóniát, vagy még tovább menve, az asztrológia tudományos és mitikus diskurzusát mediális közegnek tekintjük a csillagászati tankölteménynek minősített versben, szabadabb értelmezéshez juthatunk. Balogh Piroska Szerdahely György Alajos *Historia Uraniae Musae* című művét hozta párhuzamként. Az idézett mű alapján poézis és csillagászat kétoldalú megismerési szisztémaként írható le, amely a megismerés és az annak során megszerzett ismeretek leírásának kódrendszere. Tehát két úton közelíthetők meg a csillagok, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztrológia segítségével. A *Spiritus Poeticus*, amely az emberben lakozó *Költői / Teremtő Lélek* pedig eredendően e megismerésre teremtett. Lehet ez a teológiai istenkép megújítása, de a Poézis istenivé tétele is.

Hermann Zoltán 2011-es tanulmányában arról írt, hogy a lélek halhatatlanságának kérdése és története jóval több, mint a 18. század végi történelmi-antropológiai problémafelvetések. A teológiai természetszemlélet és az új természettudományos felfogás polémiáját látta a voltaképpeni vita tárgyának, amennyiben azok a lélek anyagságának vagy isteni eredetének problémájáról szólnak. Her-

5 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0868_k.

6 BALOGH Piroska, „*Sic itur ad astra*: Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión*, 101–112.

mann felhívta a figyelmet arra, hogy olyan súlyos kérdésekről van szó, amelyek cenzurális és öncenzurális okokból a 18. század végi költői és tudományos szövegekben nem jelenhettek meg a maguk nyíltságában.⁷

Dolgozatomban Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai Vitéz Mihály lélekfelfogásával, valamint Pajor Gáspár *Phaidón*-fordításával foglalkozom. Talán érdemes ezt a három utat egymás mellé helyezni, mivel más-más kiindulópontból nagyon hasonló megállapodásra jutnak a ráció és a hit összeegyeztethetőségének kérdésében.

I. A lélek Horváth Ádám felfogásában

A Horváth barátja, Ányos Pál halálára írt kompozíció címe *Igaz barát*.⁸ A *Holmi* I. kötetnek az első verse. Poétikai változatossága figyelemre méltó.⁹ A szerző szólítja meg a még élő Ányos Pált, majd egy Nimfa képében beszél tovább, vagy ha úgy vesszük, átadja a szót a Nimfának. Tőle még ugyanabban a strófában a megszólított Ányos veszi át, így fájdalmait egyes szám első személyben, mintegy a Nimfa közvetítésével kesergeti el az egeknek. A beszélő nem tudja, mely vétkéért kaphatta a hatalmas szenvedést, és még a gondviselésben is elbizonytalanodik, így eddigi legnagyobb bűnét elkövetve. A szerzői szólam azonban tisztázza a gondviselésben elbizonytalanodó beszéd kétségeit, határozottan elutasítja a kételetyt, s megerősíti az isteni gondviselés létét.¹⁰ A második beszélgetés végén ismét a szerző szólal meg: „Érre a’ beteg Páter ezt kezdte felelni a’ mint bírta szegény a’ kezét:”, majd egy újabb, talán referenciális vonatkozásokkal bíró zárlatot ad a második résznek: „De ezeket-is alig írhatta, mikor a halálos nyavalya egész testét el-lankasztván, hatod-napra meg-is holt; halálát hallván a’ Vers-író álmában így beszélget a meg-hóltal”.¹¹ A harmadik beszélgetés a halott Ányos Pál és Horváth között zajlik – és nem az élő szerző, hanem Ányos lelke szólítja meg a költőt. A lélek legfőbb boldogsága és megkönnyebbülése, hogy a test anyagságát maga mögött hagyhatta. A test–lélek dichotómiájának feloldását, a „változást” valódi

7 HERMANN Zoltán, „»Itt állani, lépni veszedelmes...«: Kazinczy jegyzései Horváth Ádám *A lélek halhatatlansága felől való gondolatairól*”, in *Magyar Arión*, 113–123.

8 RMKT XVIII/16, 269–282.

9 Az elemzést lásd JANKOVICS József, „Pálóczi Horváth Ádám verse Ányos Pál haláláról”, in *Magyar Arión*, 241–253.

10 Uo., 243.

11 RMKT XVIII/16, 274.

beteljesülésként éli meg. A gúzsba kötött test felszabadulásának következtében a legmeghatározóbb beteljesülés a Teremtővel való egyesülés lehetett.

Pálóczi Horváth *Hol-mijának* második kötetében jelent meg az *1788-dik Esztendőnek utolsó éjszakája* című, személyes hangú elmélkedés.¹² A műben felvázoltak alapján mondta ki Bíró Ferenc, hogy Horváth szorongva bizonytalanodik el hitében. A műben előkerült az örökkévalóság problémája is: „Ember! mi vagy az örökké-valóhoz hasonlítva – tsak annyi sem, mint az idő az örökké-valósághoz...”¹³ Vívódik magában; a kérdése: miért keresi a lélek halhatatlansága ellenére is a földi javakat, miért jellemző rá a kevélység. Talán mert a halhatatlan lélek a dicsőségben is a tökéletességet kívánja. A dialogikus forma is rendkívüli, mintha révült állapotban diskurálna valakivel, mintha a válaszok csak akkor lennének érvényesek, ha azokhoz mi magunk jutunk el. Kimondja, a földi dicsőségek a legkevésbé hasonlíthatók ahhoz, ami a halhatatlan lélek tulajdonna. Hiszi a lélek halhatatlan voltát, és azon elmélkedik, hogy mikor szabadulhat meg a test béklyóitól, mikor lehet része abban a nagy tudásban, amely itt a testiségben elképzelhetetlen. Ezt követő gondolata, hogy milyen hatalma van az időnek a lelkeken: azok az élmények élnek élesebben az elméjében, amelyek frissen történtek. „Miért kopnak meg a régi emlékek, az Időnek a lelkeken is van hát hatalma?” – kérdezi Horváth.

Horváth Ádám 1789-ben írt *Psychologiája* a pszichológia diszciplínájával foglalkozó első hazai kötetek egyike. A mű előszavában kifejtette, hogy munkája legnagyobb érdemének nem a lélektan terén való újító gondolatokat tartja, hanem a lélektan magyar nyelvűvé tételét; s valóban, Makó Pál műveinek közvetítésével alapvetően Christian Wolff lélektanát tette magyarul hozzáférhetővé. Laczházi Gyula tanulmánya felvázolta, mennyire árnyalt a 18. század végén Magyarországon a lélekről való gondolkodás.¹⁴ Bárány Péter *Jelenséges lélekmény* című műve például – amely ugyanarra a pályázatra íródott, mint Horváth *Psychologiája*, s el is nyerte annak díját – módszertan tekintetében különbözött mind a kanti transzcendentális filozófiától, mind a wolffi lélektantól, vagy attól, ahogy Martinovics Ignác az 1788-ban franciául megjelent, materialista szellemű *Memoires philosophiques* című művében elvetette a testtől függetlenül létező lélek gondolatát. Szintén a *Psychológiát* elemezte Csabai Lucia,¹⁵ s a lélek halhatatlanságának

12 Uo., 633–640.

13 Uo., 637.

14 LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychologiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *Magyar Arión*, 135–153.

15 CSABAI Lucia, „Horváth Ádám és ama halhatatlan lélek nyomában, mely *Psychologiájának* tárgya”, in uo., 155–165.

problémáján keresztül igyekezett megvilágítani azt az átmenetet, amely a felvilágosodás korszakából a romantikába vezetett.

A művet számos szempontból lehet vizsgálni; néhány gondolatot jegyeznék fel arról, hogyan is gondolkodott Horváth a lélek mibenlétéről. Kell, hogy legyen még valami az emberben – írja –, ami az érzést elfogadja, érti, tudja, ami gondolkodik. Ezt a kijelentését a következő megfigyelésével indokolja: „több idea nem jelenhet meg egyszerre, hanem időbeli eltolódással képződik”.¹⁶ Példájában kifejti, nem egyszerre jelenik meg elménkben egy ház képe és a füttyszó, ha a füttyszót egy ház előtt hallottuk is. Az érzékelés eltolódott voltára hivatkozva mondja el, hogy a testen, a mozgáson és az érzésen kívül kell még valaminek lennie az emberben, ami az érzést elfogadja.

A lelket két fajtára osztotta: „részetlen vagy oszthatatlan”, de testi, az epikuroszi atomokhoz hasonló legvégső testi elemekre, amelyből a világ összeállt; valamint oszthatatlan, részetlen és testetlen lélekrészre. Az oszthatatlan lélek („Spiritus”) nem megtapasztalható, és testi tulajdonságokkal sem bír. Horváth Newtonra hivatkozik, szerinte ő ingatta meg a testes lélek létezését, amikor bebizonyította, hogy a testek a végtelenségig oszthatók. „Technikai” ellenvéleményt fogalmaz meg e ponton a newtoni felfogással szemben: mi történik akkor, ha olyan apró ez az atom, amelyet ugyan kétfelé lehetne vágni, de olyan vékony „subtilis tselekedet actio nem találhatik, melly azt két-felé mettzhesse”. Ezzel a merőben gyakorlati indokkal kérdőjelezi meg a newtoni elméletet, ezen túl nem is foglalkozott a problémával, csupán egyetlen kérdést fogalmazott még meg: hogyan képes a parányi lélek ideákat elképzelni, amelyek hatalmas méretűek. E kétségét leírta ugyan, de nem igyekezett arra magyarázatot találni: elvetette a lélek testi, osztható voltát. Látható, hogy elbizonytalanodik egyes kérdésekben, majd ezekre az ingoványos problémákra ad ugyan valamilyen magyarázatot, megfogalmazza ellenvetését, de válaszai összességében saját hitének megnyugtatósára szolgálnak. A már ismert (platóni) fogalmak nyomvonalán véglegesen kimondja, hogy a lélek testetlen természetű.

Horváth természetbe vetett hitének bizonytalanságait látva – gondolok itt épp az egy évvel korábban írt, 1788-dik *Eszkendőnek utolsó éjszakája* című műre, vagy a *Hol-mi* negyedik részének kéziratába felvett, *Ember a nevünk* kezdetű versére – nem valószínű, hogy sikerült meggyőznie magát. Nem éppen Szókratész halál előtti nyugalma jellemző a kontempláció hangszínére. A *Psychologia*-ban és *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatokban* világosan kimondta, hogy ami részekből van összerakva, az nem gondolkodhat, következésképp ami részekből áll, az

16 HORVÁTH Ádám, *Psychologia az az a' lélekről való tudomány: Íratott 1789-dik Eszkendőben* (Pesten, Nyomtatottatott Trattner Mátyás' Betüivel, 1792), 238–292.

mind test, „materia”, így a lélek nem lehet test. A lélek halhatatlanságát illetően ezek alapján a következőre jut: „A lélek halhatatlan, amennyiben oszthatatlan”.¹⁷

Egy évvel *Psychologia*ja után, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok*-ban Horváth mentegetőzve kért elnézést a lélek testetlen voltában való kételkedéséért. Mint írja: apja győzte meg, hogy hibás az okfejtése a lélek testi természetét illetően. Az apa, Horváth György *Természetnek és kegyelemnek oskolája*¹⁸ című könyvében írt Isten természetben való felismerhetőségéről, mely szerint az megellelhető a természet tárgyaiban, illetve a természetben található „valóságoknak avagy pedig tárgyoknak” a szemlélésekor. A kegyelem két fajtájáról beszélt, az egyik az isteni beavatkozásnak a teremtésben megnyilvánuló ereje, a másik pedig a teremtményekről való gondolkodás. Szerinte ezek összefonódnak és egymásból felismerhetők. Szörényi László tanulmánya¹⁹ is rámutatott, hogy Horváth Ádám a költészetbe és fiziko-teológiai gondolkodásába beleolvasztotta a klaszikus pogány műveltséget. Rávilágított, mekkora szerepe volt a kései humanizmusban, majd a felvilágosodás korában a toposznak, mely szerint az emberi méltóság legfőbb kifejezője, hogy az ember az állatokkal ellentétben az eget kémleli, s nem a földet nézi, vagyis képes töprengeni. Horváth György könyve is ezzel a gondolattal kezdődik – érdemes lenne tehát megvizsgálni a felfogásbeli különbségeket.²⁰ Az apa az állatok lelkéről is írt: nekik is van lelkük, csak nem kommunikatív, mint az embereké.²¹

Pálóczi Horváth Ádám édesapja halálára írt versében²² szintén előkerült az ismert szókratészi okfejtés: a lélek ismer kezdetet, de vég nélkül való; a halál nem más, mint lélek és test elválása. Horváth nemcsak a lélek feltámadásában hitt, hanem a testében is. Szerinte a test sem lesz semmivé, hanem az örökkévalóságra feltámad. A *halál* meghal majd a végzettel, mivel a kezdettel született, az *időt* felváltja az örökkévaló, tehát csak a *bűnnel* érdemes ezek után foglalkozni, mivel az ad

17 Uo., 264.

18 HORVÁTH György, *Természetnek és kegyelemnek oskolája, Az az: Olyan hasznos Könyvetske, a'melly az Isteni Tökéletességeknél, a' látható, és láthatatlan Teremtéseknek vizsgálásából, 's meg-gondolásából, a' Keresztýén embert az ISTENnek ditséretire serkenti. [...], A' Kristus Jánosnak egy leg-kisebb, a' Helv. Conf. követő szolgája H. GY. TS. P. által. Nyomtatott Győrbe, Streibig Gergely János privil. Könyvnyomtató által, M.DCC.LXXV.dik Esztend. 330.*

19 SZÖRÉNYI László, „Pálóczi Horváth György fiziko-teológiai műve és fiának, Ádámnak költészete”, in *Magyar Arión*, 91–99.

20 Uo., 94–96.

21 Vö.: HORVÁTH, *Psychologia*...

22 HORVÁTH Ádám, *A' lélek halhatatlansága felől való gondolatok a' mint azokat édes atyja' balálakor szomorú szívvel rendbe szedhette Horváth Ádám* (Pápán nyomtatott: Streibig Josef Betüivel, 1788-dik Esztendőben); RMKT XVIII/16, 241–258.

okot a léleknek a testtől való elválásra. Horváth egy körforgást vázol, amelyben minden okkal történik – különösen érdekes lehet ehhez a misztikus, hermetikus világfelfogás, majd a pietista vallás –, így porrá kell válnia a testnek, hogy majd örökké élhessen. A Teremtő az örökkévalóságban feltámasztja a testet, hogy a lélekkel egyesítthesse, így lesz az elporladhatatlan. Horváth szerint, mivel a *bűn* kihat a lélekre, feltámadása előtt vissza kell mennie eredetéhez, hogy megtisztulhasson.

Horváth retorikai kérdése magába sűríti a mű témáját: vajon miért nem mer hinni mégsem az ember maga felől, miért nem hiszi el a végtelent? A lelkeket az istenek részeinek tulajdonítja, Istentől minden közbevetés nélkül származónak, oszthatatlannak véli. „Isten természete szerint örök – amit teremt, hogy lehetne rövid életű.” Minden emberi kétséget a *bűnből* és a bűntudatból vezet le: az ember is tudja, hogy egy ilyen „dicsőséges teremtésnek” nem illett volna vétkeznie. Horváth szerint ezzel a lélek magát Isten előtt utálatossá tette, de a Teremtő ennek ellenére megtartotta a lelket örökéletűnek. Kívánni kell a halált – összegezte végezetül művét –, mivel a megtisztulás csak általa lehetséges. A lelkiismeretet és az írásos törvényeket az embert segítő támpontoknak tekintette. Egy olyan Teremtő képe rajzolódik ki ebből az okszerűségből, aki megbocsátó és az emberi boldogságot, megváltást helyezi mindenek fölé. Alábbi, a hitben visszaigazolást találó gondolatokkal szemben izgalmas ellenpontot képez a Bíró Ferenc által tematizált „elbizonytalanodás”.

II. Csokonai hite

Csokonai kozmológiája és kozmogóniája közös alapon nyugodott, amely a kor népszerű eszméiből, a newtoni alapú fiziko-teológiából származott át, legnépszerűbben Young és Hervey műveinek hatásaként. Az embert közvetlenül körülvevő természetet pedig a 18. század közepén újjáéledő elv, a lények láncolatának teóriája magyarázta számára. Ezek az egyszersmind egymásnak ellentmondó elméletek megfértek egymás mellett poétikájában, noha jelentős hangsúly-áthelyeződések láthatók pályája során, még úgy is, hogy a háttérben a newtoni világrend állandónak tűnik.

Egyéni gondolkodói út, amellyel Csokonai a vitalizmust a mozgás newtoni fogalmából kiindulva, azt felhasználva, és meghaladva a természet világrendjének szervezőjévé és lényegévé tette.²³ Csokonai a fiziko-teológiától a természet-

23 DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Csokonai könyvtár 1 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Nyomda, 1997), 182.

ben való hitig jutott, mindeközben az életmű utolsó részében szakított a teleologikus szemlélettel. A *természet* fogalma mindvégig jelen volt, azonban e fogalmat nem fejtette ki pontosan, s leggyakrabban egy másik fogalommal együtt tűnt fel: a *Szeretettel*.²⁴ A *Szeretet* kapta meg azokat a funkciókat, amelyek a hagyományos fiziko-teológiai felfogásban Isten sajátságai voltak. Csokonainak ez a *Szeretet*-fogalma a *Természetet* is magában foglalta, így alkotva meg egy természetelvű világmagyarázatot.²⁵ Olyannyira átvette a *Szeretet* minden isteni funkcionak a szerepét, hogy a deista első istenképzet első mozgatója is ez lett. Mindazonáltal Csokonainál nem épült ki a természetre vagy a vitális öserőre alapuló filozófiai rendszer; ez a filozófia csak a háttérben munkált. Szándéka arra irányult, hogy költői képzei, költői világa koherens legyen.²⁶

A *Halotti versek* egy természeti harmóniában képzelte el a lélek útját, ami nem vezet ki a szakrális világba:

Mi voltam magam is, míg meg nem születtem,
Míg fűből 's állatból e' testet nem vettem?
Aludtam mélyenn a' tsendesség ölébenn
A' magam nem tudás tsendes éjjelébenn;
Még a' Természetből, mint egy annak meg holt
Részetskéje, akkor ki nem fejlettem volt;
Így fogok bomlani újonnan beléje,
Mint annak egy pitziny meg holt részetskéje.
A' koporsó után épenn azt képelem,
A' mi Böltsöm előtt történt vala velem:
Aluszom, jó álom, mihelyt el enyészek
'S élőből egy rakás Minerálé lések.²⁷

A körfogás, a minden egy, illetve az álom és a halál testvériségének toposzai egy-éget alkottak Csokonai versében.²⁸ Csokonai költői világa a newtoni mozgástörvényekből indul ki, a mozgást mégis a vitalizmushoz vezeti vissza, s a természet szerveződését a *Szeretet* kisugárzásában érzi. Megjelent az az *individuum*, aki nem hasonlítható a kiindulásként használt rendszerek emberképehez, mert

²⁴ Uo., 161.

²⁵ Uo., 164.

²⁶ Uo.

²⁷ CSOKONAI VITÉZ, *Összes művei*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0869_k.

²⁸ DEBRECZENI, *Csokonai...*, 166–167.

individuumának lényege már nem a leírt rendszer jellegéből adódik, hanem individuum jellege okán.²⁹

A természeti ember képéből Csokonai mint eszményből indult ki. Ez az eszmény alapvetően monista volt, majd az individuum felértékelésével duálissá alakult. Pontosabban: alakult *viszsa*, hiszen a fiziko-teológiai ember képe, amely Csokonai világának is kezdőpontja, már alapvetően duális volt.³⁰ Egyszerre fogalmazódott meg más szövegeiben, például az *Újesztendei Gondolatokban* a kizökkent idő, a megbomlott rend, a fenntartó kéz hiányának következménye. Így válhatott a világrend örök körforgásának gondolata az örök változás világfolyamatává.³¹

A 18. század végén átértelmeződött az idő fogalma, ebből indult ki Borbély Szilárd műelemzése.³² A teológiai időfogalom helyébe a történelmi időfogalom lépett, s a barokk örökkévalóság-verseinek elcsendesedésével a kollektivizmus helyébe az egyéni létélmény került. Borbély az individuális és a személyes időfelfogáshoz való hozzáállás lehetőségeit vizsgálta meg két filozófiai költeményben: Csokonai *Újesztendei gondolatok* című versében és Horváth Ádámnak a *Hol-mi* csurgói kéziratában található, az *1797dik új esztendőre* című versében.³³ A gondviselésben való elbizonytalanodás és a világban működő kegyelem megkérdőjelezése akár a *Legrövidebb nyári éjtszaka* című versében, akár más művében, büntudattal töltötte el Pálóczi Horváthot, ez pedig az örökkévalóság jeleinek vizsgálatára ösztönözte. Ha a természeti jelenségek nem, akkor csak a lélek az, ami az örökkévalóság bizonyítékeként olvasható. Az a költő, akinek életében oly nagy szerepe volt az alkalmiságnak, hogyan számolhatott a szakadásokkal az időben, amelyek ellehetetlenítették az örökkévalóság fogalmát? Borbély szerint azzal, ahogy Horváth és Csokonai évfordulós költeményeikben az időről beszéltek, az örökkévalóság fogalmát újították meg, és e toposz jelentéseit a teológiából áthelyezték a poézisbe. Ám ez a megújulás továbbra is a hagyományos szakralitás képeit használta.

Mindezek következtében Csokonai a gondolkodó embert nem a mindenség következményeként vezette le, hanem olyan valóságos entitásként, akinek ismeretei csak korlátozottak lehetnek a világról. Isten és az erkölcs ennek a világnak nélkülözhetetlen része, és az ember elemi igénye, noha azok immáron csak posz-

29 Vö. uo., 182.

30 Uo., 186.

31 Uo., 185.

32 BORBÉLY Szilárd, „Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben”, in *Magyar Arión*, 255–276.

33 Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K 241. *HOLMI. Tom. III^{us}, Pro anno 1791*, 67–68. A kézirathoz részletesen lásd: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mi*-jának negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.

tulátumként gondolhatók el.³⁴ Az „antropológiai fordulat” programos bejelentése *Az ember, a' poézis első tárgya* (1801) című költemény volt, összegzése pedig a *Halotti versek* (1804).

A *Halotti versek*ben a mulandóság, a földi rossz, a természet és a lélek fogalmai is újraértelmeződtek. A II. rész sorra vette a fiziko-teológia hagyományos gondviselő istenképzetét és az azzal szemben megfogalmazható érveket. A kételyekre az értelem maga nem tudott megnyugtató magyarázatot kínálni, s mégis ott áll a szakasz végén a feloldás:

Ímé, míg magamat embernek számláltam,
Az emberiségnek becsét nem vizsgáltam:
És most, hogy elhagytam az emberi nemet,
Négy milliárd ember tölté be szívemet. [...]

Mégis mindenkiknek szívén van egy pecsét,
Mely jegyzi és őrzi az emberség becsét.
Én ugyan állítani nagyon merészelem,
Hogy régibb út a hit, mintsem az értelem,
S hogy minden nép elébb lett teologussá,
Mint kételkedővé vagy filozófussá.³⁵

A fiziko-teológia érvelésében a világ alapvetően az ember céljaira, s annak kiteljesedésére rendeltetett, így a világ természeti állapota is eredendően a *jó* erkölcsi választására lenne példa. Ehhez képest a *Halotti versek* a természetet nem olyanak mutatta be, amely az ember céljait szolgálná, s az embert szeparálja a természet törvényeitől.³⁶

Hát még a *becsület*, mellyet akkor adott
Nékünk a természet, mikor mehtagadott.

Az emberközpontú teológia, a gondviselés megtört, az értelem korlátos, a metafizikai kérdés megválaszolhatatlanná vált, viszont a lélek képességeivel, az embe-

34 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 194.

35 CSOKONAI VITÉZ, *Összes művei*, hozzáférés: 2020. 09. 05, http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_vers_0869_k.

36 DEBRECZENI, *Csokonai...*, 212.

ri lét lehetőségével öntudatra ébredt, hite van a világban.³⁷ Csakis így történhet meg a vers lezárásában, hogy a lélek felszáll, és örökkévalóvá lesz.

A *Halotti versek*ben Konfuciusz monológiájában fogalmazódott meg az a kozmológiai gondolat, amely Istent teremtként mutatja be, és a deista rend szerint nem tehető felelőssé a földi rosszért, vagy egyáltalán bármiért, mivel első mozgatója volt a világnak, de nem résztvevője és fenntartója. Magában hordozza ez a rész a panteizmusok és a deizmus stabilitásának a megkérdőjelezését; a teológia kiiktatását, illetve formálissá tételét; a cél nélküli célszerűséget. A kép eltérő a deizmus által ismert Isten-képtől, mivel Isten nem szilárd bázis, hanem emberi posztulátum.³⁸

Csokonai nemcsak Konfuciuszt, a „Kelet Socratessé”-t szólította meg búcsúztatójában, hanem magát Szókratészt is mint az erény mintaképét.

Az ember és az emberi lét *felnevesztése* immanens lehetősége volt a fiziko-teológiának is emberérdekű teológiája miatt.³⁹ Csokonai útja mégis kanti, az ész útján az ész korlátainak felismerésével, s a bizonyosság Csokonainál a hit sajátja maradt.⁴⁰

III. A Phaidón Platónnál, Mendelssohnál és Pajor Gáspárnál

Pajor Gáspár neve a kortársai számára Moses Mendelssohn-fordításai miatt volt ismert.⁴¹ A mű cenzúrázásának és megcsonkításának ügyében Kazinczy és Besenyei is szót emelt Bihardiószegen, az 1793 szeptemberében tartott megyegyűlésen. A fordítást Pajor Teleki Józsefnek ajánlotta, Szilágyi Márton szerint ez megerősíteni látszik a kötet, valamint a Kármán József és Pajor Gáspár szerkesztette *Uránia* folyóirat összefüggését. Tudunk ugyanis a gróf mecénási tevékenységéről,⁴² valamint a Kármán családdal való, nemzedékeket felölelő kapcsolatáról.⁴³

Moses Mendelssohn a német felvilágosodás kiemelkedő alakja volt. A humanitás-eszményt, a művelődés fontosságát, a tolerancia-gondolatot mint alapvető

37 Uo., 218–219.

38 Uo., 229.

39 Uo., 201.

40 Uo., 203.

41 SÁNDOR István, *Magyar Könyvesház, avagy a' magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök* (Győr: Streibig Josef Betüivel, 1803), 201.

42 F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983).

43 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 342–343.

princípiumokat írta le, egyetértett Lessinggel, Herderrel és Hamann-nal, emellett vezéralakja volt az askenázi közösségben kibontakozó Hászkalának. 1783-ban a *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* (*Jeruzsálem vagy a vallási hatalomról és zsidóságról*) című értekezésében arra tett kísérletet, hogy a felvilágosodás racionalista aspektusából álljon ki a zsidó hit mellett, vagyis azt észvallásként értelmezte.⁴⁴ Megállapítása szerint a Szentírás elvezetheti a kortársakat egy olyan valláshoz, amely nem dogmatikus, nyitott a világ felé, illetve – a többi vallástól eltérően – praxisorientált, tendenciájában hatalommentes és filozófiabarát.⁴⁵ Közéleti tevékenysége szintén igen jelentős: a *Mittwoch-Gesellschaft* (Szerda-Társaság) nevű titkos társaság vezetője és szervezője volt, a berlini házban rendezett híres filozófiai és irodalmi összejöveteleit a kortársak csak a *Mendelssohn-szalonként* ismerték.⁴⁶

Észelvőség és a zsidó hagyományok tisztelete egyszerre volt jelen Mendelssohn-nál. Közössége vagy kultúrája problémáit egy egyetemes európai filozófia, a felvilágosodás gondolatrendszerének keretei között fogalmazta meg. És korántsem volt magától értetődő, hogy közössége védelmében a kor aufklärista eszközeit alkalmazta.⁴⁷

Mendelssohn óriási visszhangot kiváltó műve a *Phaidón*, amelyben a lélek problematikájáról írt, s új nézőpontból fordult a lélek halhatatlanságáról szóló platóni gondolatokhoz. A közvélemény lelkesen fogadta, azzal együtt, hogy a francia materialisták és enciklopédisták eszméit élesen bírálta. A felvilágosodás kori mű nem átvétele vagy fordítása Platónnak, hanem egy új, önálló és nagy jelentőségű alkotás.

A kérdésről Pajor Gáspár fordításában az *Elő-járó Beszéd*ben olvashatunk:

44 Mendelssohnról újabban: Michael ALBRECHT és Eva J. ENGEL, Hg., *Moses Mendelssohn im Spannungsfeld der Aufklärung* (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2000); Bruce ROSENSTOCK, *Philosophy and the Jewish Question: From Mendelssohn to Rosenzweig and Beyond* (New York: Fordham, 2010); Anne POLLOK, *Facetten des Menschen: Zur Anthropologie Moses Mendelssohns* (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2010); Michah GOTTLIEB, *Faith and Freedom: Moses Mendelssohn's Theological-Political Thought* (New York: Oxford University Press, 2011); Reiner MUNK, Hg., *Moses Mendelssohn's Metaphysics and Aesthetics*, Studies in German Idealism 13 (Dordrecht: Springer, 2011); Bruce ROSENSTOCK, „The Infinitesimal Calculus of the Soul: Moses Mendelssohn's Phädon”, in *Brill's Companion to German Platonism*, ed. Alan KIM, Brill's Companions to Philosophy 3 (Leiden–Boston: Brill, 2019), 76–108.

45 RATHMANN János, *Történetiség a német felvilágosodásban: Mendelssohn jelentősége* (Budapest: Logos Kiadó, 2007), 153–162.

46 Uo., 158–159.

47 KISBALI László, *Sapere aude!: Esztétikai és művelődéstörténeti írások*, szerk. SZÉCSÉNYI Endre, Laokoön könyvek (Budapest: L'Harmattan, 2009), 46.

A' Plátó példája szerint, úgy adom elő Szokratest ezen Munkámba, mint a' ki utolsó óráiba, a' Lélek' halhatatlansága mellett való erősségeket számlálja-elő Tanítványainak. Azon Görög Írónak munkája, aki *Fédonnak* neveztetik, igen sok különös szépségeket foglal magába, a' mellyek meg-érdemlették, hogy a' Lélek' halhatatlansága-felől-való Tudományba helyt végyenek. Én az ő rendét, és ékesenszóllását hasznomra fordítottam, és csak a' metafizikai próbákat igyekeztem a' mi időnk izléséhez alkalmaztatni.⁴⁸

Forrásairól pedig a következőket írta:

Ha én az Írókat elő-akartam volna hordani, úgy a' *Plotinus*, *Cartez*, *Leibnitz*, *Volf*, *Baumgarten*, *Reimár* 's a' t. nevei gyakran elő-fordultak volna. Akkor talán jobban szeme-eleibe tűnt-vólna az olvasónak az, a' mit én, a' magaméból tettem hozzá: Azomba a' Tudományba-Gyönyörködőnek mindegy, akár ennek, akár amannak köszönjön, valamely próbát; a' Tűdős pedig az *Enyimet* és *Tiédet* igen jól meg-tudja különböztetni az illy fontos matériákba.⁴⁹

A kérdés tehát igen elevenen élt a korban. Mendelssohn pedig a materializmussal szemben foglalt állást:

Melly szűkölködő, melly gyenge volna a' természet, ha az ő hatalma meszszebb nem terjedne ki, mint a' mi tapasztalásunk. [...] Tehát helyes okon meg-vethetjük ezt a tapasztalást, midőn már tsalhatatlanul meg-mutattuk, hogy a' mi Lelkünknek lehetetlen elmúlni.⁵⁰

A platóni és a mendelssohni művek bevezetései és a szereplői majdhogynem teljesen egyeznek egymással: a barátok megjelennek a börtönben, és megkezdődik a vita. Mindkét műben Kebes az, aki nem látja be Szókratész tételének igazságát az öngyilkosság tilalmáról.⁵¹ A kérdésben, hogy miért tilos az öngyilkosság, arra a következtetésre jut, hogy Isten az ura az embereknek, az ő gondviselése az emberek javát szolgálja. „Egy örökös Jobbág, a' ki egy jó Úrnak gondviselése alatt vagyon, büntetésre méltó, ha annak szándékainak ellent-áll.”⁵² Szent

48 MENDELSSOHN Moses, *Fédon vagy a' Lélek' Halhatatlanságáról: Három beszélgetésbe írta német nyelven* MENDELSSOHN Móses. Magyarra fordított egy hazafi által (Pest: Patzko Ny., 1793), IV.

49 Uo., VI.

50 Uo., 142.

51 REICHMANN Győző, *Mendelssohn Phaetonjának viszonya Platon Phaetonjához*, Dolgozatok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem filozófiai semináriumából 36 (Budapest, 1940).

52 MENDELSSOHN, *Fédon...*, 72.

kötelességnek tekinti, és ezt elvárja tanítványaitól is, hogy „Urunk szándékait meg-érésre jutni engedjük”. A filozófiát azért tartja a „leg-derekabb muzsikának, mivel az tanít bennünket, gondolatainkat, tselekedeteinket úgy igazgatni, hogy a’ mennyire lehet, a’ leg-felsőbb örökös Úrnak végeivel tökéletesen egyezzenek”.⁵³ Ezzel vonja párhuzamba a zenét is, mely a kedvetlent hozza összhangzásba a kedvessel.

Az öngyilkossággal nem ronthatja el ezt a tökéletes harmóniát a halandó ember. Szókratészhez Isten küldte el azt a parancsolatot, mely szerint az életet el kell hagynia, a bölcs szerint mindaddig nem mondhatunk nemet a Teremtő akaratának, ezzel együtt az életnek, amíg ezt ki nem nyilatkoztatja: ez megtörtént, tehát vállalnia kell a sorsát és nem szökhet el a börtönből. Halála után is bízik „az Isteni gondviselés” erejében, egy pillanatra sem gondol arra, hogy a megtartó kéz ereje nélkül kellene a túlvilágon boldogulnia. Egy festett kép szemlézése közben – mondja Szókratész – kívánjuk az alkotót ismerni, aki a képet készítette, majd kijelenti, hogy bennünk van az a legfenségesebb kép, amelyet az istenek és az emberek valaha láttak, itt a „legfőbb tökéletesség, Jóság’, Böltsesség’, Szépség’” képeiről szól. Ezután kérdésként teszi fel: „és mi még-sem tudakozódunk azon képiróról, a’ ki ezen képeket belénk festette?”⁵⁴ A test sóvárgásait egyértelműen minden konfliktus, baj okozójának tartja, telhetetlenségeit minden nyughatatlanság anyjának mondja, mely a „Böltselkedéstől [...] az igazság meg-ölésétől” veszi el a lehetőséget. E tekintetben Platón írása sincs más véleményen, noha a kívánt hatás érdekében Mendelssohn megfogalmazása retorikusabbnak tűnhet. A lélek a túlvilágon érheti csupán el azt a boldogságot, melyre ezen a földön törekedett, de a test kíváncsi megakadályozták benne, így hát a „bölcs” nem állhat másképp a halál elé, mint kíváncsisággal, jó reménységgel és várakozással.

A test–lélek dichotómiában a következőt írja:

az igazi Filozófust soha sem rettentí a’ halál, sőt inkább mindig kedves előtte. A’ Test társasága minden alkalmatosságba nehéz neki; mert ha lételének igaz végét bé-akarja tölteni, azon kell igyekezni néki, hogy a Lelket a’ testtől el-válassza⁵⁵

Mintha a *Szókratész élete és jelleme* című fejezet utalásszerűen azonosította volna a Teremtőt azzal az „istenséggel”, akit Szókratész kívánt megkonstruálni, felfedezni. Noha Mendelssohn mindvégig a hagyományos antik istenségekről írt,

53 Uo., 88.

54 Uo.

55 Uo., 101.

mellettük felbukkant egy „istenség” is, aki nem azonosítható ezekkel az istenalakokkal, s láthatóan sokkal lényegesebb szerepet játszik azoknál. A Szókratész Istenével való azonosíthatóságot Moses Mendelssohn *Phaidón*jában az egyik legfontosabb gondolatnak tartom.

Pajor Gáspár fordításában szó nincs istenségekről, mindvégig egyetlen Isten formálja a földi létet, ezt hol teremtőnek, hol építőmesternek hívja. Pajornál „a’ teremtetlen építő-mester” áll Isten helyett, mely a szabadkőművesek Teremtő-fogalma. Elképzelhetetlennek lát egy olyan teremtő-képet, amely megtagadná a maga által létrehozott valóságot. A gondviselésről ezt olvashatjuk Pajor Gáspár fordításában:

hogy az Isteni gondviselés, ott-is vigyázni fog reám, ezt barátim! olly bizonyosan állítom, hogy annál bizonyosabban életembe soha semmit-sem állítottam.⁵⁶

Éppen Lavater, Mendelssohn levelezőpartnere írta: a vallási élet egyik legfőbb problémája a korban, hogy az ember ki van téve hite megrendülésének. Egy veszélynek kitett hitről írt, s arról, hogy a hívőnek állandóan figyelnie kell magát, hogy megőrizhesse az érzés tisztaságát. Éppen ezért Lavater naponta megtér az Istenhez, hitét naponta megújultnak érzi, önmagát újrateremtettnek.⁵⁷

Pajor Gáspár fordításában 1793-ban jelenhetett meg magyarul Moses Mendelssohn *Phaidón*ja. Pálóczi Horváth Ádám *A’ lélek halhatatlansága felől való gondolatok* című műve 1788-ban látott napvilágot a pápai nyomdában. A műben Horváth oly nagynak látja a különbséget emberi és isteni, véges és végtelen, teremtett és öröktől való között, hogy azt a lélek meg nem foghatja. A *Leg-rövidebb nyári éjszaka* című versében felséges tudománynak nevezte az ég vizsgálátát, s e gondolat kapcsán fejti ki, hogy a természet tanulmányozása nem áll szemben a vallással. Hivatkozik Kopernikuszra, Tycho Brahéra és Newtonra is. Felteszi a kérdést, hogy hogyan írta volna meg Mózes a természetről szóló könyvét, ha nem lett volna jó természetvizsgáló. Ám nem juthat végleges eredményre földi determináltságánál fogva, így kimondja: bármennyire okosak is az emberek, nem érhetik fel a Mindenható alkotásának értelmét, azon csak csodálkozhatnak.

⁵⁶ Uo., 249.

⁵⁷ KISBALI, *Sapere aude!*, 47.

IV. Kitekintés

Mintha irodalomtörténet-írásunk a ráció és hit éles elkülönüléseként fogta volna fel a 18. század második felének eszmetörténetét és a „felvilágosodást”. Kevésbé artikulált kapcsolódási pontok a 18. század végi vallásosság és a ráció kibékítésére tett kísérletek, s azoknak az eszmei programoknak az elemzése, amelyek a kétely után a hit és a felekezetiség közös nevezőit keresték. Az értekezésben bemutatott három példa, Pálóczi Horváth Ádám lélektana, Csokonai Vitéz Mihály filozófiai és vallási témájú versei és Pajor Gáspár *Phaidón*-fordítása önkényes kiemelés három kortárs szerzőnek, akik olvasták egymást és a lélek halhatatlanságának kérdéséhez közelítve hasonló utat jártak be filozófiával és vallásbölcselettel foglalkozó műveikben. A sor tovább folytatható. Azt, hogy a racionalizmuson, a fiziko-teológián kívül milyen út nyílhatott meg a felvilágosodás korában, jól mutatja a német pszichológia megszületésének története, valamint a korabeli, 18. század eleji kételyek, az általános antropológiai szemlélet, ami a racionalizmussal szemben megfogalmazott érveket jellemzi.

Az érzékenység Pálóczi Horváth Ádám költészetében

1. Horváth Ádám és az érzékenység – a Fel fedezett titok tükrében

A tanulmány azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan kapcsolódik Horváth Ádám költészete az érzékenységhez, illetve, valamivel tágabban véve, milyen módon jelenik meg az intim kapcsolatok újfajta szemantikája, megjelenik-e, az érzelmek újfajta konceptualizálása és ennek poétikai vetülete, amit általában érzékenységgént szokott jellemezni az irodalomtörténet.

Pálóczi Horváth Ádám és az érzékenység viszonyát az irodalomtörténet eddig a *Fel fedezett titok* (1792) című regénye kapcsán tematizálta: e művet az utóbbi időkben több tanulmány is érzékeny regényként méltatta. Már 20. századi kiadójá, Németh József szentimentális regénynek nevezte.¹ Jászberényi József az elbeszélő szerkezet összetettségét és többszólamúságát emelte ki, s Horváth művét az érzékeny regény olyan változataként értelmezte, amely az érzékenység kritikáját is magában foglalja.² Az érzékenység Szilágyi Márton szerint az érzékeny levélregény poétikájának részbeni integrációjában jelentkezik.³ Labádi Gergely pedig a főhős meghasadttságában látja az érzékenység fő forrását.⁴ Saját elemzésemben az

* A tanulmány az OTKA K 120375. sz. pályázat keretében készült.

1 NÉMETH József, „Pálóczi Horváth Ádám és a szabadkőművesség”, in PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, 9–23 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó 1988), 18.

2 JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: *Sophia* templomában látom én felszentelve nagyságát”: *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Irodalomtörténeti füzetek 153 (Budapest: Argumentum 2003), 175–189.

3 SZILÁGYI Márton, „A *Fel fedezett titok* mint az érzékeny levélregény poétikai változata”, in *Magyar Arión*, 267–276.

4 LABÁDI Gergely, „A könyvbeli ember: A *Fel fedezett titok* mint érzékeny regény”, in *uo.*, 277–291.

altruista érzelmek jelentőségére igyekeztem rámutatni, s a mű érzékeny jellegét a társiasság koncepciójához való viszonyában ragadtam meg.⁵

Látható, hogy egymástól eltérő vélemények fogalmazódtak meg arra nézve, milyen tekintetben érzékeny regény a *Fel fedezett titok*. Itt most sem ezek részletes diszkussziójára, sem a regény elemzésére nincs lehetőség, mivel e tanulmány Horváth költészetéről szól. Bevezetésként azonban mégis szükséges néhány megjegyzést tenni a regény érzékeny jellegével kapcsolatban, leginkább azért, hogy az itt következő elemzésekben alkalmazott érzékenységs-koncepció alapvonalai láthatóvá váljanak.

Úgy gondolom, a *Fel fedezett titok* az érzékeny irodalomhoz leginkább azáltal kapcsolódik, hogy benne a *Bácsmegyei összegyűjtött leveleiben* megfigyelhetőhöz hasonló narratíva rajzolódik ki: a középpontban egy szenvedő hős áll, aki a mű végén szenvedései következtében meghal.⁶ Mindkét regény a magára maradó egyént és annak bánatát állítja tehát a középpontba. A *Fel fedezett titok*ban azonban a kizártság-élmény, az egzisztenciális elszigetelődés forrása nem a boldogtalan szerelem okozta bánat, hanem az, hogy a hős nem válhat a szabadkőműves társaság tagjává; azaz a szenvedések oka elsősorban egy altruista közösségből való kizártság, s nem két egyén kapcsolata. A szabadkőművesség a regény világában a társiasság eszményével, az egyének közötti „barátságos” kapcsolatok kultiválásával, a mások boldogságának elősegítésére irányuló törekvással kapcsolódik össze. Habár a hős bukásának okára vonatkozóan többféle olvasói értelmezés is lehetséges, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a *Fel fedezett titok* az érzékenységhöz nem a szerelmi történet okán kapcsolódik, hanem a kizártság-élmény által. A regényt a befogadás, a benne foglalt ideális olvasói attitűd felől tekintve pedig azt állapíthatjuk meg, hogy az alapvetően erényes, de szerencsétlen sorsú hős történetéhez az együttérzés, a részvét lehet az adekvát befogadói viszonyulás.

Az érzékenység meghatározó vonásának a továbbiakban azt a törekvést tekintem, amely a társiasság eszményének megvalósítására, a barátság, a gyengéd érzelmek, a kölcsönös szerelem kultiválására irányul. Ugyanakkor – mint azt a *Fel fedezett titok* példája is mutatja – e törekvés nemcsak az idill lehetőségét rejtí magában (megvalósulása esetén), hanem az eszmény megvalósítására tett kísérlet kudarcából származó csalódottságot, szenvedést, szomorúságot és szorongást is. Az érzékenység irodalmának éppúgy részét képezik a társiasság és a gyengéd

5 LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 100–114.

6 Kazinczy regényéért, melyet 1789-ben olvasott – mint azt egy leveléből tudjuk – Horváth Ádám is lelkesedett. Horváth Ádám Kazinczynak, 1789. június 18., in *KazLev* I, 387–391.

szerelem lehetőségét megjelenítő művek, mint az eszmény elérhetetlen voltából származó szubjektív panaszt kifejezők.

2. *A barátság a Hol-mi köteteiben*

De vajon Horváth Ádám más művei kapcsolódnak-e az érzékenységhöz? Az irodalomtörténeti értékelések eddig nem figyeltek fel arra, hogy Horváth költői műveinek egy része is összefüggésbe hozható az érzékenységgel. Egyrészt, mert több olyan verse is van, amelyben a barátságot, a barátságban megnyilvánuló kölcsönös gyengéd érzelmeket méltatja. Kiemelkedik ezek közül az az Ányos Pál halálára készült kompozíció, melyben elhunyt költő-barátjától búcsúzik (*Igaz barát*).⁷ Másrészt, mert a *Hol-mi* II. kötetében emellett megjelennek olyan versek is, amelyek a melankolikus érzékeny ember szenvedéseinek tematikájához kapcsolódnak.

A felvilágosodás korának kultúrtörténetében jól ismert, hogy a 18. század második felében a barátság fogalma központi helyet kapott mind a privát, intim viszonyok, mind a publikus viszonyok, a közösségi lét értelmezésében: olyannyira, hogy e korszakot ezért olykor a barátság századaként is szokás emlegetni.⁸ Eszmétörténeti megközelítésben, a barátság fogalomtörténetét, jelentésének változását vizsgálva leginkább a barátság emocionalizálása, azaz szövetség helyett érzelmi viszonyként való értelmezése mutatkozik uralkodó tendenciának. E tekintetben meghatározó jelentőségű volt, hogy Thomasius kezdeményezését követően a filozófiai diskurzus integrálta az erényként értelmezett barátság ókori gyökerű koncepcióját, így módon lehetővé téve az udvari traktátusirodalom hasznosság-elvű barátságkoncepciójától különböző álláspontok kialakítását. A barátság a 18. század második felének kultúrájában olyan vezéreszmévé vált, amely többféle diskurzusban is központi helyet foglalt el, s áthatotta a korszak más meghatározó gondolatalkazatait, így a társiasságot és az érzékenységet is. A barátság egyik legfontosabb fogalmi mezője minden bizonnyal az „érzékeny barátság”, mely a gyengéd érzelmek tudatos kultiválása által az intim kapcsolatok újfajta mintázatát teremtette meg. A barátság e válfaja elsősorban férfiak viszonyában nyilvánul meg, s éppen ezért az érzékenység diskurzusába illeszkedő barátság-fogalom

7 RMKT XVIII/16, 269–282.

8 Lásd összefoglalóan: Wolfgang ADAM, „Freundschaft und Geselligkeit im 18. Jahrhundert”, in *Katalog des Freundschaftstempels im Gleimhaus in Halberstadt: Porträts des 18. Jahrhunderts*, hg. Horst SCHOLKE, 9–34 (Leipzig: Seemann, 2000); David GARRIOCH, „From Christian Friendship to Secular Sentimentality: Enlightenment Re-evaluations”, in *Friendship: A History*, ed. Barbara CAINE, 165–214 (London–Oakville: Equinox 2009).

egy új férfiaság-eszmény megjelenéseként is értékelhető. E barátságmodell jelentős részben irodalmi eredetű és irodalmi művek által közvetített minta volt.⁹ Az érzékeny, intim barátság modellje mellett ugyanakkor igen nagy jelentőségűek azok a magánszférán túlmutató diskurzusok is, amelyekben a barátság mint egy nagyobb közösséget megalapozni hivatott vezérelv tételeződött: e koncepció különösen a szabadkőművesség körében vált elterjedtté.¹⁰

A barátság fogalmára épülő korabeli diskurzusok összetettségéből adódóan a fogalom jelentőségének és jelentésrétegeinek átfogó elemzése itt nem lehetséges, ahogy a barátság mint társadalmi eszmény népszerűvé válásának társadalomtörténeti elemzése sem. Csupán utalni lehet arra, hogy az újabb elemzések határozottan rámutatnak, hogy a felvilágosodás barátságkultusza esetében nem pusztán valamiféle divatról van szó, hanem olyan jelenségről, amely szorosan összefügg a társadalom felépítésének átalakulásával, modernizálódásával.¹¹ Szociológiai nézetben a barátság modelljének konjunktúrája egyrészt azzal hozható összefüggésbe, hogy a gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok a hierarchikus társadalom modern, differenciált szerepkörű társadalommá való átalakulása során mind inkább közvetetté, személytelené váltak, s így a barátság tehermentesült praktikus funkciói egy részétől. Másrészt pedig a modern kori individuum helyzetének azon sajátosságával, hogy önazonossága s így társadalmi kapcsolatai nem előre meghatározottak, a barátság a társadalmi és privát kapcsolatok értelmezésének olyan új eszményeként jelentkezett a 18. század végén, amely egyúttal az individualitás megélésére is lehetőséget kínált.

A barátság eszméje iránti lelkesedésnek a 18. századi magyar kulturális életben is számos jele tapasztalható. A magyar irodalomban a barátság tudatos kultiválása a testőrírók munkásságához köthető, s az 1770–1780-as években általánosan mutatkozik az írói barátságok, a baráti társaságok iránti lelkesedés.¹² Jóllehet a barátság magyar kultúrtörténete még nincs megírva, de kétségtelen, hogy – bár sem a barátság, sem a barátságban megmutatkozó intenzív érzelem nem e

9 Lásd pl. Hans Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 6/I, *Empfindsamkeit* (Tübingen: Niemeyer, 1997).

10 Lásd pl. Kenneth LOISELLE, *Broderly Love: Freemasonry and Male Friendship in Enlightenment France* (Ithaca: Cornell University Press 2014).

11 Lásd: Janosch SCHOBIN, Vincenz LEUSCHNER, Sabine FLICK u. a., *Freundschaft – heute: Eine Einführung in die Freundschaftssoziologie* (Bielefeld: Transcript, 2016), 90–91; Christian KÜHNER, *Politische Freundschaft bei Hofe: Repräsentation und Praxis einer sozialen Beziehung im französischen Adel des 17. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Unipress, 2013), 15–32.

12 Lásd pl. BESSENYEI György, „A Bessenyei György Társasága című kiadványban (1777) megjelent versek”, in BESSENYEI György, *Összes versei*, kiad. GERGYE László, 183–200 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

kor találománya – a barátságnak és az abban megnyilvánuló érzelmeknek újfajta értelmezése jelentkezett ekkor. Horváth barátságkultusza, a barátságok kialakítására mutató igénye és a műveiben fellelhető, barátságra vonatkozó utalások jelentős száma e kontextusban értelmezhető.

A versekben is tükröződő barátságok közül Pálóczi Horváth esetében különösen fontosak a költőtársakhoz, Ányoshoz, Kazinczyhoz és Csokonaihoz fűződők. Ányos halálára írt versének (*Igaz barát*) poétikai érdemeiről nemrég Jankovics József írt szép méltatást.¹³ Az *Igaz barát* fontosságát jelzi, hogy ezt a hosszabb, több tételből álló verskompozíciót Horváth a *Hol-mi* I. kötetének első verseként közölte. E vers abban az értelemben is méltó emlékállítás, hogy műveiben maga Ányos is központi szerepet tulajdonított a barátságnak (s ez nyilván Horváthot is ösztönözte a barátságról való költői gondolkodásban). Ezt mutatja többek között saját verseihez írt előszava is (mely *Barátimnak* címmel a Batsányi-féle kiadásban jelent meg):

Nem lehet e földön nemesebb boldogság, mint midőn több halandók rokon szívvel bírnak, és a barátság által lekötelezik magokat egymásba az igaz emberi érdemeket szeretni.¹⁴

Az érzékenység szempontjából különösen azok a sorok az érdekesek, ahol Horváth barátságuk kialakulására és természetére reflektál. Ezen utalások szerint Ányos szenvedése, a szenvedés kiváltotta fájdalom ébresztette fel a baráti érzelmeket Horváthban; mint azt a poétának álmában megjelenő halott barát mondja:

Nálom szereteted mindennél bötsössebb,
Mert kezdete vala halálom szerző seb.¹⁵

E barátság értékét tehát az adja, hogy a másik iránti együttérzésből, szánalomból, önzetlen részvétből fakad, s nem valamilyen praktikus megfontolásból, a haszon reményéből:

13 JANKOVICS József, „Pálóczi Horváth Ádám verse Ányos Pál haláláról”, in *Magyar Arión*, 241–254.

14 ÁNYOS Pál, „Higgy, remélj, szeress!”, *Versei, szépprózai írásai és levelei*, kiad. JANKOVICS József és SCHILLER Erzsébet (Veszprém: Vár Ucca Műhely, 2007), 8; LACZHÁZI Gyula, „Az érzelmek megjelenítése Ányos Pál költészetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 355–371.

15 RMKT XVIII/16, 276.

[...] Kínom gerjesztette rám szeretetedet.
 Mert többnyire már ma a' kik barátoknak,
 A' szép barátságnak haszonért áldoznak,
 Míg van mit el-vinni színes szívet hoznak.
 De a' nyomorúltonn nem-is szánakoznak.
 Így szokott a' világ. – Te pedig ellenben
 Mihelyest meg-láttál ágyba' fetrengtemben,
 Nem tudom mit leltél különöst szívemben?
 Szeretlél 's meg-szántál keserűségemben.¹⁶

Horváth, miközben Ányost siratja, önmagát igaz barátként jeleníti meg, s a barátság voltaképpen a részvétellel, a másik kínjainak enyhítésére tett igyekezettel és az ebből fakadó örömmel válik azonossá.

Horváth nyomtatásban megjelent versesköteteiben, a *Hol-mi* sorozatában, illetve a kéziratos *Ötödfélszáz Énekek*ben több költemény is tárgyául választja a barátságot. E versekben a részvét kérdése nem jelenik meg, a barátság más aspektusai válnak hangsúlyossá. Az *Igaz barát* mellett a *Hol-mi* első kötete – az énekeket magában foglaló rész – tartalmaz egy *Ének a' Barátságrúl* című verset is.

Az *Ének a' Barátságrúl* részben a barátság magasztalása és a barátság meghatározására tett kísérlet, ugyanakkor a barátságot fenyegető tényezőkről, a megbízhatatlan barátokról is szól, és végső tanulsgként a barátok megrostálásának szükségességét fogalmazza meg. Végkicsengését tekintve tanító szándékú vers, a gondolatmenet azonban több fontos elméleti megállapítást is tartalmaz.

A barátságot az ének bevezető sorai a hűség és az igaz lelkűség fogalma segítségével határozzák meg, és a legnagyobb kincsként azonosítják. Ez a mai olvasó számára közhelyesen hat, ugyanakkor történeti perspektívában fontos megjegyezni, hogy e meghatározás a legfőbb jó és a barátság fogalmának szekularizációjáról tanúskodik. Azt is jelzi e meghatározás, hogy a versszerző felfogásában a barátság lényege erkölcsi természetű – és nem például a barátságtól várható haszon. Néhány sorral később az ének a barátság fogalmát jogi terminológiát alkalmazva igyekszik pontosítani:

A' barátság olly *társaság*, hol mind *ítélet*,
 Mind a' *törvény*, mind a' *bíró* tsak a' szeretet.
Tanú az igaz élet, 's a' jó Lelki-esméret.¹⁷

¹⁶ Uo., 276–277.

¹⁷ Uo., 375.

Talán nem volt teljesen elégedett ezzel a meghatározással, mert a *Hol-mi* II. kötetében *A' Barátság*ban némiképp módosítva olvasható:

Itt, a' hűség Bíró; törvény a' szeretet,
 Tanú a' jó Lélek, Melly meg-ismértetett
 Igaz bizonyoságnak a' maga dolgában –¹⁸

A szeretet és a hűség meghatározó voltán túl Horváth fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a barátság nem alá-fölérendeltségi viszony, ugyanakkor nem azonos a szeretettel, több annál. A vers végén egy újabb definíciós kísérletben a szív, a lélek és az akarat egyező voltát nevezi meg a barátság legfőbb ismérveként, példaként a Thészeuszért a pokolba alászálló Pirithousz történetét hozva fel (ez a történet több más versben is előkerül mint a barátság példája).

A barátság fogalmának történetfilozófiai dimenziói tárulnak fel abban a megállapításban, hogy „a fenevadak jobban tudják és őrzik a barátságot, mint az okos emberek”. Azt ugyan a versből nem tudjuk meg, milyen megfigyelésre támaszkodik ez a megállapítás – vélhetőleg a farkasok társas természetére gondolt itt Horváth Ádám –, de az világos, hogy a barátságot valamilyen ősbibb, eredetibb, civilizáció előtti kapcsolati formának tekinti. Ez a kérdés más verseiben is visszatér, explicitebb formában. A *Hol-mi* II. kötetének *VIII. A' Barátság*, illetve *IX. hasonló – A' Barátságról* darabjaiban a barátság a hajdani aranyidő maradványaként, az ember tiszta természetének megnyilvánulásaként értelmeződik. A *Hol-mi* III. ban olvasható, *Egy jó Baráthoz válasz a' Barátságról*. 8. Mart. 1789¹⁹ című darabban pedig Horváth a *status naturalis*, a természeti állapot fogalmát is használja a barátsággal összefüggésben:

De a' Barátságnak kedves nevezete
 Olly arany időnek festett képezete,
 Hogy ha a' kép alatt valóságot lelünk,
 Itt lakik Szaturnus valósággal velünk,
 Csak itt van valamelly *Status Naturalis*
 Ha van; és ha meg-van nagyobb ez annál-is.²⁰

18 Uo., 665.

19 A kritikai kiadás jegyzete szerint Komádi Nagy Mihály nagydorogi református prédikátorhoz, espereshez, énekszerzőhöz írta: RMKT XVIII/16, 887.

20 RMKT XVIII/16, 715.

E történetfilozófiai tételek mögött jól érezhető Rousseau (a *Második értekezés* civilizációkritikája), azt azonban egyelőre nem tudjuk, milyen forrásból tájékozódott Horváth, amikor a barátságot a hajdani természeti állapot visszfényeként, nyomaként értelmezte.²¹

Fontos kérdésként jelenik meg továbbá az énekben a barátság kizárólagossága, illetve az önszeretethez való viszonya. Horváth azt állítja, hogy valaki csak egy ember iránt érezhet barátságot, mert nem lehet több embert ugyanúgy szeretni. Ugyanakkor azt is állítja, hogy egy embernek lehet két barátja is, azaz lehetséges, hogy ketten éreznek barátságot valaki iránt. Ez azért különös, mert arra utal, hogy Horváth a barátságot nem feltétlenül két ember kölcsönös viszonyának tekinti.

A barátság eszménye szempontjából döntő az a meglátás, mely szerint mindenki jobban szereti magát, mint más. Hiszen ezt figyelembe véve kérdésesnek mutatkozik, lehetséges-e igazi barátság. Horváth úgy fogalmaz, hogy alig lehet barátságot lelteni a világban, majd hozzáteszi:

Igaz: de van a' hűségnek még-is fő pontja,
Mint van a' ki barátjáért vérit-is ontja,
Van hát a' szeretetben, e' romlott természetben
Olyan; a' mit barátságnak tarts az életben.²²

A barátjáért életét áldozó ember példája azonban ellentmond annak a tételnek, hogy az önszeretet mindenkiben erősebb a mások iránti szeretetnél. Így végül kétséges marad, mi Horváth álláspontja az önszeretet kérdésében, s hogy antropológiai tekintetben hogyan képzei el az igaz barátok egymás iránti hűségét.

Hasonlóan nem túl megnyugtató az sem, ahogyan Horváth azt indokolja meg, miért nem romolhat meg az igazi barátság. Az érvelés szerint ugyanis ha egy barátság megromlik, akkor az azt bizonyítja, hogy nem is volt igazi barátság, tehát az igazi barátság örökké tart. Ez azonban aligha segít az olvasónak abban, hogy megrostálja a barátait, és megszabaduljon a hamis barátoktól, mint arra a vers záró sorai intenek.

A barátságot Horváth nemcsak a szeretettől határolja el, azt hangsúlyozva, hogy a barátság erősebb kötelék, hanem a házasságtól is:

21 A társiasság, a barátságosság ilyen fajta történetfilozófiai perspektívájú értelmezése a *Fel fedezett titokban* is megtalálható. Lásd: LACZHÁZI, *Társiasság és együttérzés...*, 108.

22 RMKT XVIII/16, 375.

Sokkal nagyobb két barát közt a' kötelesség,
 Mint a' mellyet a' Férjéhez tart a' Feleség,
 Mert emez hív hit mellett, De annak hit sem kellett,
 'S eszre sem veszi mikor meg-lett az egyesség.
 Sok titka van, a' mit titkol Házás-társátúl,
 Az ember: de nem titkollya a' barátjátúl [...].²³

Figyelemre méltó, hogy Horváth lehetségesnek tartja a férj és feleség közötti barátságot is – jóllehet alapvetően egymástól gyökeresen különböző viszonynak tekintti a barátságot, illetve a házasságot, mivel a barátság nem szerződésen alapul. A házastársak közötti barátság gondolatát először Montaigne vetette fel *A barátságról* írt esszéjében, ő azonban végső soron elvetette ezt a lehetőséget, mert úgy látta, a nők alkalmatlanok a barátságra. A 18. században azonban széles körben elterjedt ez a maga idején újszerű eszme.²⁴ Mai szemszögből különösnek tűnik a házasság, a szerelem és a barátság szemantikájának az a szakasza, amikor a házasság esetében inkább barátságról beszéltek és nem szerelemről, az azonos neműek közötti barátság esetében viszont gyakran beszéltek szerelmes barátságról, szerelemről.²⁵ Ez utóbbira – mint még lesz róla szó – Horváth verseiben is találni példát. Ahogyan Niklas Luhmann fogalmazott a szerelem szemantikájának történetét elemezve: „A két fogalom versenyben áll, hogy az intim kapcsolatokért felelős kód meghatározója lehessen”.²⁶ Semmiképpen sem arról van tehát szó, hogy a barátság szemiotikája a szerelem kódját vette át, inkább fordítva, a romantikus szerelem koncepciója vette át a barátság szemiotikáját.²⁷ Horváth lehetségesnek nevezi ugyan a barátság és a házasság egybeesését, de a barátságról szóló versei alapján megállapítható, hogy a barátságot alapvetően mégis férfiak közötti viszonyként értelmezte. A férfiak nők iránti szerelmét pedig gyakran a barátságot veszélyeztető tényezőként jeleníti meg; a szóban forgó versben is van utalás erre:

23 Uo., 376.

24 Egyesek – pl. Hutcheson – nemcsak lehetségesnek tartották a barátság és a házasság egységét, hanem kimondottan kíváncsiak tartották, hogy a házasság baráti viszony legyen. Lásd: GARRIOCH, „From Christian Friendship...”, 175–176.

25 Uo., 198.

26 Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág (Budapest: József Műhely, 1997), 87.

27 Robert TOBIN, *Warm Brothers: Queer Theory and the Age of Goethe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000), 37.

Sokat, tsak egy állhatatlan Aszszony szerelme
 Annyira meg-veszteget (tudok olyat eleget)
 Hogy ha barát volt nem barát már ő Kegyelme.²⁸

Az ehhez hasonló sorok akár a *Fel fedezett titok* kontextusaként is megvilágító erejűek lehetnek: hiszen Horváth regényében a főhős a fiatal grófkisasszony iránt ébredő szerelmét olyan tényezőként értékeli, amely elvonja őt a szabadkőművesek (férfi)társaságától. Másol, így kései, kéziratban maradt *Barragoné és Zalád* című regényében a férfi–nő szerelmek (Zalád és Abdala, Naimi és Barrago) pozitív érzelmeként s a regény szerencsés végkifejlete felé mutató tényezőként jelennek meg.²⁹

A barátságra vonatkozó további lényegi dilemma fogalmazódik meg a *Hol-mi* III. kötetének *Egy jó Baráthoz válasz a' Barátságról*. 11. Febr. 1789 című episztolájába.³⁰ Itt újfent előkerül egyrészt az a gondolat, hogy ritka az igazi barátság, másrészt, hogy egy ember szívében csak egy barátnak van hely. A barátság kizárólagosságának követelményét Horváth különös példával támasztja alá: ha valakinek két barátja lenne, s mindkettő halálos veszélybe kerülne, csak az egyiknek segíthetne. Az persze erősen kérdéses, hogy ez a példa valóban igazolja-e Horváth tételét – hiszen ha ez így lenne, akkor azt kellene gondolnunk, hogy például egy anya nem szeretheti egyszerre több gyermekét, vagy egy gyermek mindkét szülőjét. Horváth azonban nem a példában rejlő etikai dilemmával foglalkozik, hanem azt a következtetést vonja le, hogy nemcsak a tökéletes barátság tekinthető barátságnak, s így a barátságot két ember kizárólagos kapcsolatának tekintő koncepciótól eljut a baráti társaságok dicséretéhez:

Ha öszve ütődnek a' kis 's nagy hűségek,
 Olyan nagy ezeknek 's szép gyönyörűségek,
 Hogy az égieknek talám ez volt végek,
 Mikor földből embert tsinált bőltsességek.
 Lehet hív a' barát, ha nem leg-hívebb is,
 Valamint szép lehet a' ki nem leg-szebb is,
 Nagy jó a' hűségben még a' leg-kissebb is,
 'S a' szív' ajtajáról el-mehet bellyebb is.

28 RMKT XVIII/16, 376.

29 HORVÁTH Ádám, *Barragoné és Zalád* (1819), OSZK Quart. Hung. 915. A regényről bővebben lásd CSONKI Árpád tanulmányát kötetünkben.

30 A kéziratot változat címe szerint Horváth a verset Spissich Istvánnak írta. RMKT XVIII/16, 850.

Míg lassan a' hívek öszve gyalúztatnak,
 A' fáklák lobogó lánggal fel-gyúztatnak:
 A' szív' szekrényében mind addig kutatnak,
 Míg mind mélyebb, mélyebb helyre találhatnak.
 Ez osztán öröme a' nemes lelkeknek,
 Ha van több köteles szívek a' szíveknek:
 'S baráti Társaság lesz nevek ezeknek
 Az egy-mást szerető kedves személyeknek.
 Örül e' Társaság mikor sokasodik,
 Mert minden égő szív' lángja nagyobbodik,
 'S utóbb mindenik szív azon' tusakodik:
 Melly'k baráti közül első? 's melly'k második.³¹

Az eddigi példák alapján megállapítható, hogy Horváth verseiben nem egy teljesen homogén barátságkonceptiót jelenít meg, hiszen dilemmákat is megfogalmaz, s barátságfogalmában annak különböző fajtái egyaránt helyet kapnak.

Az igaz barátság ritka volta miatti panasz, a barátok hűtlenségének és a színlelt barátságok elterjedtségének ostorozása Horváth több barátság-tematikájú versének is meghatározó eleme. Így a *Hol-mi* I.-ben olvasható *Ének arról, hogy: ritka a' jó Barátság*, illetve *Hasonló a' Barátságtalanság ellen Panaszolkodó Ének* egyaránt a barátokban való csalódást, az emberek barátságra való alkalmatlanságát tematizálja. A méltatlankodással vegyülő csalódottság kap hangot a *Hol-mi* III.-ban található *Vissza-sohajtság hasonló Nótára* című énekben is, amely a barátságtól idegen színlelés, irigység és gáncsoskodás felpanaszolása után arra a következtetésre fut ki, hogy:

[...] messzebb jobbak a' barátok,
 És forróbban szeretnek, a' kiket nem látok;³²

Ennek megfelelően a vers alanya a távollevő barátokhoz fordul, őket buzdítja, hogy leveleikkel vidámsítsák meg szívét. A fenti sorok azonban aligha tekinthetők Horváth végleges álláspontjának, inkább egy a verset csattanósan lezáró lehetséges nézet megfogalmazásáról van szó, amely azonban egyértelműen jelzi a mediális közvetítettség szerepét a barátságok létmódjában.

31 Uo., 507.

32 Uo., 616.

Amennyiben Horváth valós barátságait vesszük szemügyre, úgy a közelség, a fizikai találkozás igénye nagyon is elevennek mutatkozik. Különösen így van ez Kazinczyhoz fűződő barátsága esetében. Ennek emlékét Horváth több munkája is őrzi; ezek közül terjedelem és kimunkáltság tekintetében is kiemelkedik az a *Hol-mi* III. kötetében található, több versből és prózai szövegekből álló kompozíció, melyek előtt Horváth egy prózai szövegben is reflektál a Kazinczy-barátságra, illetve az ezt megörökítő versekre. A cím nélküli bevezető „szerelmes” verseket említ, azaz Horváth Kazinczyhoz, illetve Kazinczyról írt verseit – a mai olvasó számára mindenképpen meglepő módon – szerelmes verseknek nevezi. A reflexió azt mutatja, hogy a forró baráti érzelmek kifejezését Horváth sem tartotta teljesen magától értetődőnek, ezért szükségesnek látta megmagyarázni, milyen értelemben értendő itt a szerelmes vers:

ollyan szerelmes a’ millyen szerelmességet kívánnék minden jó Barátok között. Tudom én azt, hogy még azoknál is a’ kik bennünket sem kívül sem belül nem ismernek; sok gondolkodásokra adnak okot, azok a’ nagy indulatot mutató ki fejezések, és vagy tsapodár tiszteletnek (melly két barát közé nem fér) vagy nemtudom mi szemre-kötésnek fogják nevezni: annyival inkább azok, a’ kik forró barátságunknak irigyei.³³

A kompozícióban található három „szerelmes” vers a barátság három fázisát jeleníti meg: az elsőben a Kazinczyval való személyes megismerkedés vágya fogalmazódik meg, a másodikban a Kazinczy vélt halála miatti bánat, a harmadikban pedig az öröm, melyet a halálhír téves voltáról értesülve érzett Horváth. E versek még személyes ismeretségük előtt születtek, s Horváth maga több ízben is hangsúlyozza, hogy kapcsolatuk az „egy-mást-nem látottak barátsága”, azaz még akkor lettek barátok, amikor még nem is találkoztak, Kazinczy csak később, éppen barátságuk okán látogatta meg, hosszas utazást vállalva, Füreden.³⁴

A mai olvasó számára meglehetősen hat, hogy a barátság kifejezésére olyan terminológiát használ, amely mai fogalmaink szerint a szerelmi diskurzusra jellemző: Kazinczyt szerelmének, szerelmes barátjának nevezi, csókokkal, könnyekkel kívánja elhalmozni. Az első, a találkozás reményét, egy elképzelt találkozást tematizáló versben (*Kazinczyhoz Kassára 7. Jun. 1789. estve*) különösen szembezőkö az érzelmek ilyenfajta retorikája:³⁵

33 Uo., 581.

34 Kazinczy és Horváth találkozását részletesen feldolgozta: KOVÁCS Ida, *Bepillantás a szentélybe (Az íróknál tett látogatás mint kommunikációs ceremónia az tróji kultusz formálódásában)*, PhD értekezés (Budapest: ELTE, 2011), 9–29.

35 A vers 1790-ben megjelent Kazinczy folyóiratában, az *Orpheus*ban is. Lásd RMKT XVIII/16, 857.

Ebredj Lelkem! és hord-elő ejtszakai álmatad,
 Gyönyörködtesd, míg e' vizen hajókázol, magadat;
 Most mindjárt egy óra alatt meg-látod Kazinczidat,
 Csoportosan ajakára raggathatd tsókjaidat.
 Oh nyűgodalom! oh álom! oh szerentsés nevezet!
 Oh érzékeny szív! melly tsendes álmában is érezett.
 Segítségtek könnyű szelek segítségetek hajómat:
 Hadd lássam-meg mentül elébb egy meg-hitt-barátomat. [...]

Botsáss Barátság Istene! Kazinczimnak szemére
 Álmat, hogy érkezésemet ne is vegye észére
 Hanem mint-egy ismételten be-lépvén szobájába,
 Egy tsókkal ébreszthessem-fel nyugvó nyoszolyájába?
 Hadd áljak bosszút a' Nimfán; kinek emlékezete
 Engem' nem rég' hív Barátom' szívéből ki kergete:
 Most talám arról álmodoz; 's ha én meg-ölelhetem,
 Csókommal az édes álmat majd én is el-kergetem;³⁶

A Kazinczy vélt halálára írt versben (*Szomorú Ének. Kazinczy' Halála' ballására 25. Jul. 1789.*) az adni kívánt csókok mellett a kiönteni vágyott könnyek is jelzik az érzelem hevesességét:

Azokat a' könyv-tseppeket, mellyeket gyűjtögetek
 Régen, hogy ha Barátómmal hajdan együtt lehetek³⁷

Míg az első episztola szerzője azt hangsúlyozza, hogy szerelme „nem a' Venus' szerelme”, hanem „egy Nemes elme”, egy soha nem látott barát iránt érzett vonzalom, a harmadik versben (*Öröm Kazinczynak életénn*) már kérdésessé válik barátság és szerelem megkülönböztethetősége is:

Élek én, kedves Kazinczim! és mint Híved, úgy élek,
 Bennem holtig sokkal hívebb mint képzelhetd a' Lélek.
 Vajha szemedre vethetném szapora tsókók között,
 Hogy méltó késedelmemen hív szíved meg-ütközött;

³⁶ Uo., 585.

³⁷ Uo., 587.

Nem soká meg-bizonyítják újjaimnak vonási,
 Hogy büntelenül vádolnak szíved' gyanakodási,
 Ah Barátság! be édes vagy! – Vénus! van-e szerelem?
 (Ha tsak az is nem barátság) melly meg-vívjon én velem?³⁸

A barátság ilyen fajta, érzelmileg túlfűtött, már-már erotikus megjelenítésére nem találunk más példát Horváth verseiben. Jóllehet a korábban említett Ányos-versben (*Igaz barát*) is kölcsönösen szerelmes barátomnak nevezi egymást a barátra emlékező költő és az elhunyt Ányos versbeli alakja, de csókokról ott nem esik szó. Ez nemcsak, sőt nem feltétlenül a valós érzelmek nagyobb intenzitásával vagy eltérő jellegével függ össze, hanem azzal is, hogy a Kazinczyval való verses érintkezésben Horváth tudatosan az érzékeny barátság retorikáját alkalmazta, tehát akárcsak saját leveleiben Kazinczy, Horváth is irodalmi mintákat követett.³⁹ Így például a Kazinczy által küldött arckép csókolgatása sem Horváth individuális érzelmi reakciója, hanem a korban elterjedt viselkedési minta alkalmazása.⁴⁰ A szerelem és a barátság nyelvének konvergenciája, a két fogalom közötti különbség elmosódását a korszak irodalmának egyik sajátosságának tekinthetjük.⁴¹ Jól

38 Uo., 597.

39 Ezt szépen elemzi: KOVÁCS, *Bepillantás a szentélybe...*, 24–25.

40 Vö. GARRIOCH, „From Christian Friendship...”, 197.

41 Az utóbbi időben elsősorban a társadalmi nemekre vonatkozó, illetve az érzelemtörténeti kutatásoknak köszönhetően fokozott irodalomtörténeti érdeklődés tapasztalható az érzékeny barátság 18. századi koncepciója iránt. Ennek részeként ismételten felmerül a kérdés, vajon a szerelem és a barátság összemosása esetében nem homoszexuális vonzalmakról van-e szó. A magyar irodalomtörténet esetében e kérdés Nyáry Krisztián Kölcsey szerelmi életét tárgyaló, Kölcsey Szemere Pál iránti homoerotikus vonzalmát sugalló gondolatmenet nyomán exponálódott. Nyáry álláspontjának kritikájáról lásd (a korábbi kritikákat is összefoglalva): TÓTH Orsolya, „Igazából szerelem?: Vitairat Nyáry Krisztián *Így szerettek ők 2. Újabb irodalmi szerelmeskönyv* című kötetéről”, *Jelenkor* 57 (2014): 1211–1222. A német irodalom esetében részletesebb elemzések állnak rendelkezésre, pl. TOBIN, *Warm Brothers*, különösen 35–39; Britta HERRMANN, „Auf der Suche nach dem sicheren Geschlecht: Männlichkeit um 1800 und die Briefe Heinrich von Kleists”, in *Wann ist der Mann ein Mann?: Zur Geschichte der Männlichkeit*, hg. Walter ERHART und Britta HERRMANN, 212–234 (Stuttgart: Metzler, 1997). Egyes esetekben a szerelmes barátság retorikája minden bizonnyal homoszexuális vonzalmak elrejtésére és rejtett kifejezésére is szolgálhatott, de többnyire nem erről van szó, s a kérdés tanulmányozása nem is elsősorban e téren kecsegtet igazán érdekes belátásokkal: sokkal inkább az mutatkozik megértendőnek, hogy az intim kapcsolatok konceptualizálása is kultúrafüggő s így történetileg változó. Horváth és Kazinczy esetében a szerelmes barátság esetleges testi aspektusa persze fel sem merülhet, hiszen e barátság kialakulásakor nem is találkoztak még. Az egyműiek közötti szerelem kérdéskörével összefüggésben érdekes viszont, hogy Horváth kései, kéziratban maradt, *Barragoné és Zalád* című regényében olvashatunk egy jelenetet, ahol egy férfinak öltözött nő (Abdala) szeret bele egy férfiba (Zalád); itt ugyan nő és férfi közötti szerelemlről van szó, de erre csak utólag derül fény, így egy ideig az a látszat keletkezik, mintha egyműiek közötti szerelemlről írta Horváth.

jellemzi ezt a tendenciát Klopstock kijelentése, mely szerint „a barátság és a szerelem ugyanaz [...]; aki némi különbséget lát közöttük, nem téved, de aki túlságosan is nagy különbséget lát, egyiket sem ismeri”.⁴²

A két író, Kazinczy és Horváth egymás iránti lelkesedésében minden bizonynyal szerepet játszott, hogy barátságuk olyan irodalmi kapcsolatot létesített, amely mindkét fél tervei számára kedvező perspektívát nyitott, és írói ambícióik szempontjából is gyümölcsözőnek mutatkozott. Ugyanakkor a jelek szerint e barátság eleget tehetett Horváth individuális érzelmi igényeinek is:

De az igaz barátságtól azt tsak ugyan meg-nyerted,
Hogy Attyafiain kívül, mint maga' lelkét szinte,
Nem ismerte senki, 's nem is szerethette úgy, mint Te.⁴³

Horváth máshol, például Csokonaihoz szóló egyik episztolájában – ahol részletesen ír magánéletéről, házassága megromlásáról, válásáról – szintén hangsúlyozza, hogy Kazinczyhoz individuális intim viszony kötötte:

De ritka ennyi időre olly sokon által menni.
Hát még azt úgy el-titkolni, 's el takarni sebemet
Hogy még sok jó barátom is boldognak vélt engemet.
Egy-két Kazinczy alig van a' ki tudná kinomat,
'S a' mit ő tud is, a' nagy kín súllyában tsak egy nyomat.
Ez teszi sokszor édessé barátim' leveleit [...].⁴⁴

E versek megítélésekor fontos figyelembe venni, hogy az irodalomtudományi vizsgálódás csupán szövegekről képes megbízható kijelentéseket tenni, a szerző valószínű érzelmeire vonatkozóan legfeljebb hipotéziseket fogalmazhat meg. Horváth verseiben az őszinteség retorikáját működteti, de mégsem Horváth Ádám valódi érzelmeinek hű leképezéséről van szó, hanem versekről. Még hozzá olyan versekről, melyeket szerzőjük a nagyobb nyilvánossággal is megosztott.

42 „Freundschaft und Liebe sind einerlei [...]. Wer sie ein wenig unterscheidet, hat nicht unrecht; wer sie aber zu sehr unterscheidet, kennt beides nicht”. Idézi Wolfram MAUSER, *Konzepte aufgeklärter Lebensführung: literarische Kultur im frühmodernen Deutschland* (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2000), 362.

43 RMKT XVIII/16, 588.

44 PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, „Csokonai Vitéz Mihálynak, Balatonfüred, 1793. október 28”, in PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám *Művei*. Elektronikus kritikai kiadás, hozzáférés: 2020. október 26, http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/text.php?id=csokonai_lev_009_k.

3. *Panaszos énekek*

A barátságot tematizáló verseket a bennük megjelenő érzelmi diszpozíció szempontjából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a barátság egyaránt lehet öröm és bánat forrása, mint azt a Kazinczy-versek példája is mutatja. A barát elvesztése, a baráttól való elválás miatti intenzív szenvedés, bánat más versekben is artikulálódik, így például a *Hol-mi* II.-ben található *Egy Jó Barát' bútsúzása jó Barátjától* címűben. A vers kéziratának címe – *Anno 1787. 14a Junii, egy jó barát jó barátjától butsuzik. Iratott T. Nagy Imre Posonyi Seminariumbeli Nevendék Papnak képében* – arra enged következtetni, hogy konkrét alkalomhoz kapcsolódik, s keletkezése feltehetőleg azzal függ össze, hogy II. József 1782-től kezdve fokozatosan feloszlatta a szerzetesrendeket (Horváth valószínűleg a *barát* szó mindkét jelentésével játszik).⁴⁵ Ebben az énekben is megfigyelhető, hogy a barátok közötti érzelmek megjelenítésére Horváth olyan frazeológiát használ, amely hagyományosan inkább a férfi és nő közötti szerelem ábrázolására jellemző. A versben megszólító barát a lelke másik felének nevezi társát, aki csak érte élt, bírta szívét, s aki őt „hóltig hív kezekkel / Ölelni ígérkezett”. A versben nagyjából a „szív-szaggató fájdalom” artikulálódik, amely a szoros összetartozásból és az elválás kényszeréből fakad, befejező részébe azonban a vigasz lehetősége jelenik meg. E vigasztaló szavak, melyek a versbeli fikció szerint a beszélő őrangyalának szájából hangzanak el, azzal biztatják az elkeseredett beszélőt, hogy barátjával egymástól távol is hűek lehetnek egymáshoz. A vers, melynek címeztje voltaképpen a barát, így érzelmi szempontból megnyugtató módon zárul, amit a szívcsere motívuma fejez ki:

Ebbe bízva el-botsátlak
 Botsáss Te-is engemet,
 De zálogúl míg meg-látlak
 Vidd-el veled szívemet.⁴⁶

A búcsúdal ily módon rokonságot mutat ugyan az érzékeny költészetre jellemző, szélsőséges bánatot megjelenítő panaszokkal, de azoktól eltérően nem magányról, titkos búról vagy legyőzhetetlen lelki szenvedésről szól,⁴⁷ hanem inkább arról, hogyan lehet vigaszt találni az elválás okozta fájdalomban.

45 RMKT XVIII/16, 888. A vers az *Ötödfélszáz Énekekben Költőnös lekötélkezés* címmel szerepel. A konkrét alkalomra való utalást tehát Horváth itt már kiiktatta a címből.

46 Uo., 726.

47 Az anonim közköltészeti verstermés kritikai kiadása ugyanilyen témakörök szerint csoportosítja az anyagot, vö. RMKT XVIII/15, II. C) 1–5. alfejezet.

A bánatot, a szenvedést artikuláló verseket nemcsak a barátság tematikájával összefüggésben találhatunk a *Hol-mi* köteteiben. A *Hol-mi* II. kötetének énekei között szereplő *Egy külömben víg, de el-keseredett Ember' Éneke* ugyan a barátság-tematikával is összefügg, de itt nem a barát elvesztése vagy a baráttól való elválás lesz a szenvedés forrása, hanem általában a barátok hiánya miatti szomorúság, a magány. A versben artikulálódó érzelmi állapot okát keresve pusztán annyit állapíthatunk meg, hogy a beszélő valamikor boldogabb időket élt, de az őt boldoggá tevő szeretet főnixmadárként elhamvadt, és nem éledt újjá, illetve bagollyá változott. A szenvedésnek tehát nincs konkrét oka, ugyanakkor az emberi viselkedés átfogó kritikáját fogalmazza meg a beszélő, mely szerint az emberek irigyek, csalárdok, s alkalmatlanok a barátságra:

Nints hív szív, nints igaz Lélek – nints – nints igaz Lélek
Már bűn az áldozat-is,
Már mással közleni félek; már közleni félek
Egygyetlen egy szómat-is.⁴⁸

Az érzékenység tematikájával rokonítja a verset, hogy a beszélő, aki a boldogtalanságtól való szabadulást a világtól való elfordulásban keresi, saját magát a szelíd ártatlanság képviselőjének nevezi, aki nem érdemli meg a szenvedést. Ily módon megalkotja a kevély, megbízhatatlan hideg szívű emberek és a jólelkű szenvedő kettősségét.⁴⁹

Az intenzív szenvedés és az embertársaktól való eltávolodás jellemzi a *Hol-mi* II.-ben található *A' meg-vígasztalhatatlan* című vers alanyát is.⁵⁰ A szenvedést, amelynek oka kezdetben homályban marad, hiszen „titkos keserűség”-ként nyer említést, itt elsősorban a vég nélküli könnyek jelzik:

Árvíz módra szemeimből – nedves szemeimből
Folynak alá könyveim
Apadhatatlan források. – Kettős könyv-források
Lettenek két szemeim.

48 RMKT XVIII/16, 728.

49 Az ének nótajelzése Ányosra utal: „Ányos Pál Marssa nótájára”. RMKT XVIII/16, 888.

50 Alcíme: „a' ki nekem azt mondta, hogy ő előtte a' mi leg-vígabb-is, szomorú; a' mi leg-gyönyörködtebb-is, unalmas; és mindentől fél”. E vers nótajelzése is Ányosra utal: „Nohai G. Ányós Pál lassú Márssa' Nótájára”. RMKT XVIII/16, 891.

Minden óra reszketésre Kénszeríti szívemet
 A' gond, a' jaj, a' bú bánat, Sok ezer bú bánat
 Halálra hív engemet,
 Rövidíti életemet.⁵¹

E vers tematikus felépítésének meghatározó eleme, hogy szembeállítja a beszélő boldogtalanságát és mások boldogságát. Ennek eredményeképpen a vers alanya olyan, embertársaitól izolált egyénként formálódik meg, akinek fájdalmát csak a hold, a csillagok, a tiszta ég érti meg, és akivel csak e természeti képződmények éreznek együtt. Csak a vers utolsó soraiban derül fény arra, hogy bánatának vélhetőleg a viszonzatlan szerelem az oka, s hogy az élettelen természet együttérzésére hivatkozó retorika voltaképp a szeretett személy ridegségét hangsúlyozza.

A *Hol-mi* II. következő, XIV. éneke, a *Vigasztalás egy ok nélkül bánkodó szívhez* tematikusan *A' meg-vigasztalhatatlan* párjának is tekinthető. A viszonzatlan szerelem miatt bánatos beszélő itt előbb önmagát próbálja vigasztalni, eltávolztatni a bánatot. Végül arra buzdítja magát, hogy inkább törekedjen a szerelem viszonzását kieszközölni; az utolsó sorokban pedig a házasság lehetősége sejlik fel mint a vigasz forrása. A *Vigasztalás* az önmegszólító vers sajátos változatának tekinthető. A beszélő a vers végén E/2 megszólítást alkalmazva („Mennyi hát!”) buzdít cselekvésre, de a szövegben e mellett többféle megszólított is megjelenik: először lelkét, majd szemeit szólítja meg a beszélő, aztán a szívéhez fordul, végül ismét saját lelkéhez. A különböző lelki instanciák megszólítására Balassitól kezdve találni példákat a régebbi magyar költészetben.⁵² E poétikai gyakorlat hátterét azok a kora újkori antropológiai modellek alkotják, amelyek az embert test és lélek kettősségében értelmezve a lélekben különböző tevékenységekért felelős instanciákat – az értelmi funkciókat megtestesítő elmét és az érzelmekért felelős szívet – tételeztek fel. E versben a lélek, a szív és a „gyenge fő” egyaránt a bánat miatt szenvedőnek mutatkozik („Méreg bennem az egész szív / Tsupa bánat a Lélek”), s a megszólaló én maga is belátja, hogy tanácsaival nem képes olyan változást előidézni, mely a bánat, a méreg legyőzését vagy korlátozását jelentené,

A szerelmi bánat miatt szenvedő beszélő magát érzékeny szívűként azonosítja, az érzékenységet erkölcsi kategóriaként alkalmazva:

51 RMKT XVIII/16, 738.

52 Lásd SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Humanizmus és reformáció (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 120–123.

Úgy tetszik, hogy úgy fáj a' seb,
 A' mint a' sebes érzi
 Az érzékenyt a' legkisebb,
 Mint a' nagy seb úgy vérzi.
 Az érzéketlen szíveken
 A' nyilak meg-tompúlnak:
 A' könnyen hajló fejeken
 Kis terhek-is nagyúlnak.⁵³

Az érzékenység fogalmának ilyen értelemben való használatára más versekben is lehet példát találni; ugyanakkor olyan példát is hozhatunk (*Vidám Haldokló*), ahol hagyományos jelentésben mint az érzékelés képességéről esik szó az érzékenységekről:⁵⁴

Ha a' vérem meg-áll – ereim megfagynak,
 Érzékenységeim tudom, hogy el-hagynak:
 De bennem Lelkemnek, 'annak [!] az egy vagynak
 Valami munkáji vagynak-e 's hol vagynak?⁵⁵

Az érzéketlen, illetve az érzékeny és ezért szenvedő emberek kettőssége központi gondolatalakzat a *XXI. Egy Világát meg-únt Bánatos* című énekben is. A beszélő itt a „te”-ként megszólított, de meghatározott címzettet éppen szíve keménysége, együttérzésre való képtelensége miatt marasztalja el. A szenvedés nem nyer konkrét magyarázatot, és a beszélő számára is titokzatos eredetű marad:

53 RMKT XVIII/16, 740.

54 Az érzékenység jelentéssrétegeiről lásd: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 101–130; HEGEDŰS Béla, „Érzékeny érzékenység: Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat I.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 181–196; LACZHÁZI, *Társiasság és együttérzés...*, 33–73.

55 RMKT XVIII/16, 694–701; itt: 695. Szauder József Csokonai költészetét elemezve hívta fel a figyelmet arra, hogy e vers „a tárgy miatt is érdekelhette Csokonait”. SZAUDER József, „Az *Estve* és *Az Álom* keletkezése (Csokonai és a felvilágosodás)”, in SZAUDER József, *Az éj és a csillagok: Tanulmányok Csokonairól*, kiad. SZAUDER Mária, 241–292 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 275. Egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy Horváth Ádám költészetének tanulmányozása „nélkülözhetetlen irodalmunk és Csokonai teljesebb megismerése szempontjából.” Csokonai és Horváth Ádám költészetének alapos összevetése még elvégzendő feladat.

Mert szívem, hogy vérzik, csak azt érzi,
De szegényt, azt sem tudja, mi vért?
'S a' közt, a' mi enyhít, és éget,
Nem tehet különbséget.⁵⁶

Ugyanakkor a vers alanya nem merül el teljesen saját bánatában; a vers végén saját lelkéhez fordulva azt a negatív érzelmek megzabolázására inti:

Szüntesd Lelkem! a' keserveket,
Légy Ura Te magadnak,
Felejtsd a' rémítő képeket
Kiket érzésid adnak.
Ne hogy, ha majd itt hagyod testedet,
Ez a' vád-is gyötörjön Tégedet,
Hogy szolgálának nem parantsoltál,
Ez tömlöztben rab vóltál.⁵⁷

A bánat, a szenvedés tehát itt is – mint Horváth több versében – meghaladhatónak és meghaladandónak mutatkozik egy, az értelemnek az érzelmek kontrollálását feltételező antropológia keretei között.

Olyan verset is találhatunk azonban, ahol nem merül fel a bánat meghaladásának lehetősége. A *XXIII. Hely-változtatásból költ Bánat* című darab az alcím szerint – „mellyet a' milyen érzékenyül érzett egy Ifjú Asszony, úgy van le-írva” – női panaszdal, magában a versben azonban semmi sem utal arra, hogy a beszélő nő lenne.⁵⁸ A cím jelentése sem teljesen világos, mivel a 3. versszak a bánat okaként valamilyen (közelebbről meg nem határozott) veszteséget nevez meg:

Ha keserves kínjaim'
Én árnyékos halmaim!
Csak egyedül magatok
Okozátok, hagyjatok
Azzal a' kit siratok
Gyászom' holtig viselni,
Szívem' gonddal terhelni.⁵⁹

⁵⁶ Uo., 749.

⁵⁷ Uo., 750.

⁵⁸ Horváth versei között több női panaszdal is lehet találni, ilyen például: *Egy meg-őrült vak Leány' képében egy Ur-finak*, vagy *Egy el-vesztett Szeretőjét sirató Asszony' Énekje*.

⁵⁹ Uo., 751.

Helyváltoztatásról a versben csak akkor esik szó, amikor a beszélő azt a szándékát jelenti be, hogy bánata végletes volta miatt „kietlen térségeken” keres magának búvóhelyet, és remeteként fog élni. A világtól való elrejtőzés, a remeteség, a számkivettetés tematikus eleme éppúgy Csokonai néhány évvel később keletkezett *A füredi parton* (illetve későbbi változata, *A tihanyi ekhóhoz*) című versével mutat hasonlóságot, mint a természeti jelenségek (menny, föld, tenger, kies hegyek, térségek, völgyek és erdőségek) megszólítása, illetve együttérzésre való felszólítása.

A *Hol-mi* köteteiben további olyan példákat is lehetne találni, amelyekben a panasz különböző tematikus és poétikai változatai szólalnak meg.⁶⁰ Az eddigiek is mutatják azonban, hogy Horváth némelyik verse rokonságot mutat az érzékeny költészet egyes darabjaival. Egyrészt azért, mivel e versekben erős negatív érzelmek jelennek meg, melyek olykor valamilyen társas kapcsolat (barátság vagy szerelem) kudarcával függnek össze, máskor azonban meghatározatlan eredetűek, általános közérzetet tükröznek. Másrészt több esetben explicit módon is fellelhető a verseiben az erkölcsi értelemben vett érzékenység embereszménye.

4. Tanulságok

Horváth itt elemzett versei egyrészt azért érdekesek, mert a 18. század végének barátságkonceptióit tematizálják. A barátság mibenlétéről többféle elképzelés, attitűd is megjelenik bennük. A barátság tematikájú versek között több elmélkedő, moralizáló jellegű akad, de egyes darabok – legalábbis eredeti funkciójukat tekintve – maguk is részét képezték a barátság ápolásának, kialakításának. Olyan verseket is találunk a *Hol-mi* köteteiben, amelyek határozottan különböznek az elmélkedő-moralizáló diskurzustól, amennyiben bennük egy szenvedő én intenzív érzelmei jelennek meg, sőt több esetben egyértelművé válik, hogy a szenvedés nem negatívum, hanem az érzékenység jele.

Horváth itt tárgyalt versei – különösen az egyéni panaszt artikuláló énekek – nemcsak eszme- és kultúrtörténetileg érdekesek, hanem poétikatörténeti szempontból is. Azon túl, hogy Pálóczi Horváth költészetének eddig nem méltatott, érzékeny aspektusát teszik láthatóvá, s ezáltal az érzékeny költészet példáit is

60 Pl. *A' Bal-szerentse ellen panaszkodó Ének*; *Ének egy Ifjúnak szerentsétlen életéről*; *Egy különben vidám természetű Ifjú így panaszkodik bóldogtalanságáról*; *Tihan' Siralma*, *Tihan' bútsúzása*.

gyarapítják, a lírai érzelm megjelenítés történetének vizsgálata szempontjából is tanulságosak lehetnek.⁶¹

61 E tekintetben igen fontos lehet az a hagyomány, amelyre egy újabb kiadvány irányította a figyelmet: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820, I., Lírai dalok és versek: Forráskiadás*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, ReTextum 8 (Budapest: Reciti, 2018). E kötet egyik érdekes tanulsága, hogy a ponyván már az 1760-as évektől megjelentek olyan lírai darabok, amelyek erős negatív érzelmeket, panaszt, keservet artikuláltak szubjektív perspektívában, s így tematikailag és poétikailag is rokonságot mutatnak az érzékeny költészettel. Horváth Ádámot a testőrírók, Ányos és Kazinczy munkái mellett talán e hagyomány ismerete is ösztönözte érzékeny énekei megírásakor. E kérdés alaposabb vizsgálata a 18. század végi líratörténeti folyamatok átgondolásához is fontos ösztönzést adhat.

Polylogikai mulatság az álomról és alvásról

Egy kissé indokolnom kell, mit jelent a dolgozat címe, és magam hogyan jutottam e témához.

Évtizedek óta érdekel a széles körben ismert régi álomszövegek filológiai vizsgálata. Külföldi (elsősorban finn, dán, izlandi, német és amerikai) folkloristák műveiből tanultam. Magyarországon e témakörrel nem sokszor foglalkoztak, legfeljebb a mélylélektan álmoterápiája révén vagy a Krúdy-rajongók. Még ennél is ritkábban törődtek az álomszövegek és álomtémák adatainak összegezésével. Egy hazai konferencia és ennek megígért kötete reményében készítettem annak idején egy sommás áttekintést.¹ 2002-ben a budai Millenáris Kiállítócsarnok megnyitásakor a dezilluzionista író Asbóth Jánostól átvett „Álmok álmodói” címmel újszerű nemzetérzékeltető kiállítást rendeztek. Azonban az eltervezett „álom”-konferencia átalakult, és a kiadvány nem jelent meg. 2004-ben, Róheim Géza halálának 50. évfordulóján emlékülést rendeztek, ahol több előadás foglalkozott az álmokkal és elméletekkel (nemcsak Róheim műveivel). Ebből sem lett önálló kiadvány. 2013-ban az ELTE BTK irodalomtörténeti doktori program keretében elkészült Dobozy Nóra értekezése (*Álomértelmezés a 16–17. századi Magyarországon*, amely a címnél jóval több mindenről szól), ám csak részletei jelentek meg.²

1 VOIGT Vilmos, „Régi magyar álmok és álomelméletek”, *Ethnographia* 115 (2004): 47–62.

2 A disszertáció online: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/dobozynora/diss.pdf>, hozzáférés: 2020. 11. 13. Megjelent tanulmányok: DOBOZY Nóra, „Álom és látomás a barokk eposzokban”, *Irodalomismeret* 16, 3. sz. (2005): 56–71.; DOBOZY Nóra Emőke, „Álom és álmatlanság az *Argirus* históriájában”, in: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 35–41 (Budapest: Reciti, 2010).

2000-ben a finnországi folklór-professzor, Annikki Kaivola-Bregenhøj 60. születésnapjára készült kötetben áttekintettem a magyar adatokat.³ 2004-ben Tallinnban a „hely szemiotikájáról” tartottak kongresszust, amelynek anyagát 2006-ban Virve Sarapik jelentette meg. Itteni dolgozatomban tárgyaltam Gaal György alább idézendő tanulmányát is.⁴ Noha nem a teljesség igényével, legalább utalhattam az antropológiai álomemlétekre.

Újabban több irodalomtörténeti és művelődéstörténeti rendezvény és kiadvány is említette a régi magyar álomszövegeket – azonban nem a teljesség vagy az áttekintés igényével. Ha „klasszikus” régi magyar álomértelmezést keresünk, elsősorban Janus Pannonius, Balassi Bálint vagy Bethlen Miklós „álmait” érdemes kézbe venni. Mindegyikük ismerte a korban használatos álomelméletet is. Zrínyi Miklós és Pázmány Péter álomelmélete is külön figyelmet érdemelne. Az ő álmaikról mostanában néhány találó megjegyzést megfogalmaztak, de nem teljes vagy rendszeres módon.

Az álom, a látomás meg a jóslás mindig érdekelte az embereket. Európa-szerte a 18. század végén és a 19. század elején egyre többen foglalkoztak „álom-elmélettel”, és meglepő, mennyire hasonló felfogásuk az évszázaddal későbbi és Freudhoz vezető elképzelésekkel. Az angol antropológus, Raymond Firth szimbólumtörténeti áttekintésében⁵ ezek közül kiemeli a természetfilozófus és drámaíró Gotthilf Heinrich Schubert (1780–1860) *Die Symbolik des Traumes* (Bamberg, 1814 és több kiadásban) című művét, amely az álomban az ösztönös jelképeket helyezi előtérbe. A korban nevezetes tekintély volt Georg Friedrich Creuzer, akitől az *Idee und Probe alter Symbolik* (1806) és főként a *Symbolik und Mythologie der alter Völker besonders der Griechen* (1810, Lipcse) több, végül négy kötetben jelent meg, sőt modern reprintben is.⁶ Nézete szerint az antik mitológia előzménye a korábbi keleti népek, jellegzetesen a pelazgok hiedelemvilága volt.

Az utóbbi három évtizedben rendkívül öröndetesen változott meg az 1780 és 1820 közötti magyar szellemi élet kutatása. Kiadások és tanulmányok mutat-

3 Vilmos VOIGT, „Polylogical entertainment on dream and sleeping”, in *Telling Remembering Interpreting, Guessing: A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola Bregenhøj on her 60th Birthday*, eds. Maria VASENKARI, Pasi ENGES and Anna-Leena SIIKALA, 316–321 (Joensuu: Suomen kansantietouden tutkijain seura, 2000).

4 Vilmos VOIGT, „How Dreams Reflect Place and Location?: Georg von Gaal: *Polylogikai Mulatság az Álomról és Alvásról* (1823)”, in KOHT ja PAIK: *PLACE and LOCATION*, eds. Eva NÄRIPEA, Virve SARAPIK and Jaak TOMBERG, 49–59 (Tallinn: Estonian Literary Museum–Estonian Semiotics Association, 2006).

5 Raymond FIRTH, *Symbols – Public and Private* (Ithaca: Cornell University Press, 1973).

6 Friedrich CREUZER, *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen*, Nachdr. d. 3., verb. Ausg. Leipzig 1836 (Hildesheim: Olms, 1990).

ták be, hogy ezen időben kibontakozott és meg is változott a magyar filozófia, vallástudomány, poétika és pszichológia – és ennek következtében az álomra vonatkozó felismerések sora. Egyetlen kijelentésre sűrítve: az álom a lélek megnyilvánulása, és ugyanúgy objektív módon értelmezhető, mint maga az emberi tudat. Bessenyei György és Csokonai elméleti művei jól jelzik ezt. A lélek halhatatlanságáról folytatott viták során is gyakran hivatkoznak az álomra.

Az utóbbi időben Pálóczi Horváth Ádám műveit sokkal gazdagabbnak és jelentősebbnek gondoljuk, mint ezt korábban tették. Különösen Laczházi Gyulának a *Psychologia* (1792) kötetéről és ennek előzményeiről írott tanulmánya képviseli ezt az új felfogást.⁷ Tudtommal eddig érdemben nem foglalkoztak Pálóczi Horváth álomfelfogásával, noha említik,⁸ és ez is érdekesebb, mint gondolnánk. Most mégsem részletezem ezt a témát, csak arra a két írására gondolok, amelyek az álomértelmezést tekintve is elég sajátosak.⁹

Pálóczi Horváth nyilván a debreceni kollégiumban értesülhetett az ismert álomelméletekről. Amikor 1788-ban megkezdte sokféle írásának nyomtatásban közlését, a *Hol-mi* első kötetében (143–147) *Egy álom* címmel 1789-ben közzéteszi elbeszélő költeményét.¹⁰ Ebben szó szerint, a címmel is jelölve egy friss álmát írja le. Nehezen alszik el, és álmában alvó önmagát látja. Két szép asszony jön felé, az egyik teljesen meztelen, és megszólítván „fiának” nevezi a költőt, aki megkérdi, miért ruhátlan? Vénus arra utal, ez az ő esetében természetes, és Cupido által már eddig is kereste az ifjút, aki azonban nem figyelt fel erre. A másik asszony, Diana bemutatása következik, aki illendően van öltözve, és csakúgy pártfogását ígéri. A szóváltások után végül a költő Venusnak és Cupidónak nem hódol be, inkább elfut és nyugalomra vágyik. „Inkább fekvén a Szűz Diána ágyában”. Ezt a felfogást foglalják össze a záró sorok:

Ezután-is a' mint futhatok, szaladok
Kupídótól, s' válét Vénusnak-is adok,
Ez idegen tüztől ha szűzen maradok,
Ha búval fekszem-is öröme virradok.

7 LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychologia*-ja és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *Magyar Arión*, 135–167.

8 Áttekintést ad: HEGEDÜS Béla, „Érzékelés, álom, költészet: Pálóczi Horváth Ádám az álomról és a fantáziáról”, in *uo.*, 125–133.

9 Gondos áttekintést ad (idézi korábbi dolgozataimat is): BALOGH Piroska, „»Az élet álom – csakhogy meddig az?«: Az álom interpretációi a 18–19. századi magyar esztétika első korszakában”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2017): 5–17.

10 RMKT XVIII/16, 354–357.

A szépen formált vers páros rímes tizenkettesekben, a kor „vezető” epikus metrumában készült. Nem strófikus, hanem a beszélgetést kifejező 5–20 sorokra tagolódik. A Venust elutasító, ekkor már harmincéves Pálóczi Horváth inkább retorikai, mint lélektani magyarázattal szolgál. A „kétféle szerelem” egyébként Európa-szerte ismert és változatosan bemutatott toposz. A korban hasonló leíró és didaktikus költemények gyakran készültek. Az ifjút csábító istenségeket is közismertnek tekinthetjük. Maga a vers irodalmi és nem teoretikus alkotás. És noha üres megjegyzésnek látszik, mégis különös, hogy éppen a francia forradalom idején jelent meg ez a hagyományos jellegű vers.

A másik mű próza, és leginkább „esszének” nevezhető. *Az Álom a Hol-mi* harmadik kötetében XVI. számmal jelent meg (1782, 61–86), 1789. szeptember 14-ére datálva.¹¹ A két mű akár közel egyszerre születhetett, és például Diana bemutatása mindkét műben hasonló.

Az írás az „Édes Álom!” megszólításával kezdődik, és egy-egy részlet lezárása után ez a megszólítás megismétlődik. Általában arról szól a vers, milyen hasznos és enyhítő az álom. Igazában oltárt és dicséretet érdemel. Az ételben-italban telhetetlenség helyett a lélek itt továbbra is érvényesül. Felébredvén sem úgy érzi magát az ember, mintha a Léthe vizéből hörpölt volna. Az álom a test és lélek nyugalomát okozza. Ha az ember unalmas óráit vadászattal tölti, ennek eredményként a részegséghez képest megkapja Diana koszorúját. Az álom ennél jobb. A nyugtató isten, az álom a levegőnek szárnyain ereszkedik le, és nem testi fáradsággal kerüli az unalmat. Ha Diana a vad-üldözés után szentelt berkeiben leheveredik, szintén nyugalom ad. Tévesen a halálhoz hasonlónak mondják az álmot egyes költők (mint Vergilius meg Petronius), és a rémekkel együtt a pokol tornácára helyezik. A „régibőlcsék” („Orfeus, Hesiodus, Homerus, Seneka”) egyformán a félelmek Királyának és rokonának tartják az álmot. Az öreg emberek életéből annyi toldást ad napjaikhoz, amennyit elvesz az életre vigyázásból. Még a Halál is lehet édes álom. A gondolkodó elme a vég nélküli gyönyörködtetést („örökös álom”) hangoztatja. A halálra készülés végül a „szerencsés mezők” (Elisium) boldogságát adja. Az „örök álom” a „Csendes Istenség”. Pálóczi Horváth e helyen az esti nyugalomra térés és az éjjeli csendesség érzékletes képét adja. Egy álmának pontos leírása következik: az ember (a költő) álmában egy szőlőhegyre jut, ahol egy reszkető öregasszonyt lát, egy Öreg férfi pedig lábasban vizet forral, levest készít. Az álmodóval arról beszélnek, jobb lenne-e, ha a beteg meghalna? Az Öreg levest főz az asszonynak és magának, és megelégedett sorsával. Milyen nyugodt lehet álma! Az álmodó egy kanállyal kérne a levesből, de a kanalat kezé-

11 Uo., 521–530.

hez érinti – és erre felébred. Az álomban megnyilvánuló emberbarátsághoz képest Diana, Venus, Bacchus csupa haszontalanság. Egy következő részben a költő sétál az erdőben, és alva talál egy pásztort, akit felébreszt. A pásztor kenyérrel és szalonnával álmodott.

Szinte imaszerű kéréssel fejeződik be a vers: legyen az álom jó része életének, kerülje ki a rosszakat! „Édes álom! mely gyönyörűsége vagy!” felkiáltással fejeződik be az esszé. Ezután egy nyolcsoros vers következik: az álom ne hagyja el és adjon nyugalmat.

Több szempontból is tanulságos ez az alkotás. Nem egy történet elbeszélése, nem is mitológiai áttekintés, hanem egy életfilozófia bemutatása: az álom jobb a szórakozásnál, szerelmeskedésnél és a márnál. (Ezeket képviseli a három mitológiai szereplő.) Voltaképpen egy vers prózai megfogalmazása, amely a lélek működését mutatja be. Többször is érinti a halál kérdését, és Pálóczi Horváth már korábban is behatóan foglalkozott a lélek halhatatlanságával. Külön érdekessége van a két álom-betétnek. Az első valószínűleg egy igen gondos leírása Horváth valóban megtörtént álmának. A második álomra csak röviden tér ki: a testi szükségleteket nem érezni az álom közben, ugyanakkor a lélek az álom közben is működik – amint Locke filozófiája nyomán e korszakban több magyar szerző is állítja.

Noha némileg eltér egymástól a két bemutatott szöveg, az „álom = jó nyugalom” felfogás azonos bennük. Nyilván szándékos, hogy a közvetlenül vallási jelenségekkel nem foglalkozik, ide értve a kereszténységet is. Bizonyos mértékig úttörő jellegű a két szöveg: az álom akkor ismert megfogalmazását kísérli meg: versben is, esszében is. (Most nem foglalkozunk az *Örödfélszáz Énekek* 164. versével: *Álom, álom, édes álom*, amely közköltészeti gyökerű szöveg, Pálóczi Horváth tetemes javításával.)

A szerző nem utal forrására. Noha Pálóczi Horváth tud erőteljes módon erotikus szöveget írni, más művei esetében pedig rejtett, másodlagos értelmet kereshetünk – e két álomszövegben ennek nincs nyoma.

Sajátos a következő szövegpéldám, amely különös folytatása az eddigieknek. A 19. század elejének nagy hatású irodalmár-filológusa volt Gaal György (Georg von Gaal; 1783–1855). A pesti és bécsi egyetemen tanult. Tanárai közül Dugonics András volt hatással érdeklődésére. A *Tudós palóczi* (1803–1804) szerzőjeként német minta átköltésével a primitív falusi életnek nevetséges bemutatását adja – máig megtaláljuk követőit. 1804-től Esterházy Miklós herceg könyvtárosa, így kerül 1811-ben Bécsbe. Poliglott és széles látókörű, igazán szorgalmas kutató, a német–magyar irodalmi kapcsolatok alapos ismerője és előmozdítója. Ehhez kiváló helyszín volt a bécsi Esterházy-könyvtár. Vele indul meg a magyar népmesék publikálása (németül). Kéziratainak jó része Toldy Ferenc jóvoltából

a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárába került.¹² Szinte grafomán módon az általa látott kiadványokat és adatokat külön jegyzékekbe foglalta össze, például hatnyelvű közmondás-gyűjteményében, rímshótárában, rokon értelmű szavak vagy szakszavak jegyzékében stb. Mitológiai és történelmi munkákat is kivonatban tekintett át.

Az akadémiai kéziratárban van a Vegyes 2-r. 31. számon egy *Verzeichniss der Manuskripten-Sammlung – Georgs v. Gaal* c. iratgyűjtemény. Ebben a kéziratok három fő csoportja: „Hauptsectionen, deren erste A alles Reale, die zweite B alles Topische und Didaktische, die dritte C alles Sprachliche deutscher Zunge.” Az A-csoportban hét fő osztályt különített el: *Analekten real-encyclopädischen Berufs – Tutti frutti – Polysitia – Demokritos – Polytrophe – Weberiana – Historica*. A B-csoportban négy fő osztályt állapított meg: *Olychryse – Topica – Polydora – Polyhymnia*. E bonyolult címvilágban nem lehet kitalálni, végül is milyen kéziratok találhatók az egyes részekben. Nem találtam olyan külön csoportot, amelyben az álmokra vonatkozó feljegyzések lennének.

Gaal műveinek életében csak igazán kis részét adták ki, noha folyton foglalkozott szövegek gyűjtésével és közlésével. Élete delén nyilván ilyen módon írta össze a különös álmokról és alvásról szóló beszámolókat. Ezekből készített egy szórakoztató tanulmányt, *Polylogikai Mulatság az Álomról és Alvásról*, amely a *Tudományos Gyűjtemény* IX. kötetében, 1821-ben jelent meg a 3–35. lapokon. (A cím értelme: több forrásból összeállított szórakoztató esszé.) Itt-ott ad forráshivatkozást, zömmel az ókori mitológia és irodalom alapján. Jól ismerhette a kor német nyelvű tudományos és szórakoztató kiadványait, és szokott módszerével feljegyzéseiből egy piszkozatot állított össze, majd a kiadás során ezt tömörítette és jegyzetelte. Valószínűleg összeszerkesztett egy német nyelvű gyűjteményt is.

Az álomról szóló tanulmány különösebb rendszer nélkül közli az érdekesebb álmokat és alvás-leírásokat. Nem tárgyalja viszont az álom és az alvás elméletét, filozófiai vagy költői jelentőségét. Hasonló magyar gyűjtemény korábban nem készült. Éppen ezért a legegyszerűbb volna egészben közölni az egy nyomtatott lapnál alig több, s csakugyan szórakoztató írást. Ehelyett azonban itt csak kivonatot hozunk, nem adatolva és magyarázva egyenként a szöveghelyeket. Viszont említjük a művelődéstörténetileg kiváló példákat. (Magától értetődően a szöveget kivonatoltam, és a helyesírást modernizáltam.)

12 Életeművéről rövid áttekintésem, több kéziratának említésével: VOIGT Vilmos, „Gaal György”, in *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében: Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*, szerk. CSOMA Zsigmond és GRÁFIK Imre, 205–216 (Szombathely: Vas Megye Önkormányzata, 1997).

Az ókori drámaíró, Menandrosz megállapítása a tanulmány mottója: „az álom az élet és az egészség”. A vissza-visszatérő (ciklikus) álom már sokak figyelmét magával ragadta. Igen szoros kapcsolata a feledéssel, gazdag szövegvilága van. Az ókori mitológia több isten gyermekeként tartja számon. Leginkább a Hádész mellett lakik. Vergilius szerint az álom fecskendezi be a szemeket a Léthe vizével. Az orphikus himnusz szerint az istenek, emberek és állatok királya (mivel ezek mind álmodnak). Ovidius az *Átváltozások* XI. könyvében leírja, hogy a szkítáknál és kimmereknél (az álom) egy nagy barlangban lakik. Igazán meglepő a szöveg folytatása: „a barlangnak bemenetelénél nőttek a mák ’s egyéb narcoticus növények”.¹³

A barlangban egy ébenfa nyoszolya áll, ezen fekszik az álom. Más auktorok szerint Etiópia sűrű erdejében van egy hasonló barlang. Ismét mások szerint az álmodozás szigetén van egy erdővel körülvett város, amelynek magas fala a szivárvány színeivel ragyog. Négy kapuja van, templom és kápolnák tisztelik a különböző álmokat, amelyek mind különbözőek, némelyek karcsúk és szépek, mások kicsinyek és képtelenek, némelyek az arany fényével ragyognak. Ezeket az írók részletezve mutatják be.

Az antik álomleírások gazdagsága is jelzi, milyen sokrétű az álomértelmezés. De nemcsak itt, hanem mindenhol megtalálható. Például a grönlandiak úgy hiszik, hogy midőn alusznak, a lelkük a testüket elhagyja, és vadászatra, táncra vagy látogatásra megy.

Az álomban előforduló jelenetek folytatódhatnak a felébredés után. Zsigmond császárról azt írták, hogy egy este 40 000 aranyat kapott Magyarországról. Nem tudott elaludni, végül tanácsosait hívta, szétosztatta a pénzt, és ekkor ismét tudott aludni. Több nép előkészülettel szeretné biztosítani a hosszú álmot. A krétai pap és jós, Epimenidész egyesek szerint 47, mások szerint 57 esztendeig aludt egy barlangban. Gaal természetesen említi a keresztényüldöző Decius császár idejéből a „hét alvók” történetét is (10). Említ több hasonló történetet a rendkívül hosszú álmokról. Hozzáteszi, hogy az újabb időkben is vannak hírek hasonló alvásról (12).

Egy Vendelstaedt nevű orvos *Wahrnehmungen am Krankenbette* című könyvében beszámol Hammer György János történetéről, aki 34 éves volt, midőn 1794. november 10-én a vízbe esett, és vizes ruhájában egy gabonataratóban egy egész éjszakát eltöltött. A következő nap hirtelen oly mély álomba merült, hogy csak december 26-án ébredt fel. (Vagyis éppen a karácsonyi ünnepek után.) Egy angol népszerűsítő folyóirat, a *Transactions* közöl jelentést egy erős, egészséges emberről, aki egy hónapig tartó mély álomba merült. Dainanban (Franciaország) egy Favron

13 GAAL, „Polylogikai mulatság...”, 6.

Johanna nevű asszony 1809-ben 15 hónapig tartó álmából csak néhány napig volt ébren. Az 1766. esztendőben Oxfordban élt egy pap, aki egy karszékben egész héten folyvást aludt, és csak vasárnap ébredt fel. Ekkor a templomba ment, megtartotta az istentiszteletet, hazament, jó ebédet evett, egy pipa dohányt kiszívott, hétfőn megint csak elaludt, és így maradt egész héten át. Newcastle-ben (Anglia) egy 19 esztendős leány 14 hétig folyvást aludt, és semminemű szer által nem lehetett felkelteni. (Gaal itt megadja forrását: *Museum des Wundervollen*, 1. rész, 222.) Egy hamburgi újság (1773. 73. szám) említ egy J. L. A. M. nevű kereskedőlegényt, aki egész hónapig folyvást aludt. Egy bizonyos Dirk Klaaz Stolwyck, aki Rotterdam mellett élt, egy Olivier nevű orvos tudósítása szerint 1706. július 13-ától 1707. február 11-éig aludt anélkül, hogy felébredt volna.

Gaal látható igyekezettel gyűjtötte évtizedeken át (!) az ilyen bizarr történeteket, amelyek a felvilágosodás korában az új közvélemény forrásait képviselik. Az újságok és a népszerűsítő tudományos kiadványok közlései bizonyos fókig hihetők, másrészt viszont szenzációs koholmányok. A pontos datálás, orvosok emlegetése ugyancsak nem biztosan igazolható. Feltűnő viszont, hogy nincs valószínűsítő jelenet a történeteknek. Keveredik bennük az álmokórosság és alvajárás ugyancsak furcsa adatolása. (Forrása a *De natura Noctambulorum* volt.) Sőt ugyanazon művekben a kísértetek és vámpírok, boszorkányok is gyakoriak. Felvilágosodás kori népszerű irodalmunk, a meginduló újságok és folyóiratok gyakran foglalkoztak az ilyen furcsaságokkal. Sajnos az ilyen szövegek tüzetes keresése még mindig várat magára.

Gaal maga is érezte az ilyen „színes” történetek fontosságát. Egy egyedülálló esetet részletesen idéz:

Még nevezetesebb egy bizonyos Hertzeg Andrásnak története, mely csak 1802. esztendőben Magyarországban esett. Ezen férfiú a volt Országbírának Szentiványi Ferencnek meglehetősen tehetséggel jobbagya elment Április 15-én Uhorszka nevű, Nógrád Vármegyében fekvő falujából korán reggel a Málnapataki gyalog úton Hradistya felé deszkát venni, és a megkötött alku után Málnapatakáról dél tájba vissza Berzesznóba, hogy testvérével egy krumpli földnek beültetéséről szóljon. Midőn onnan haza felé folytatná útját, hó-zivataros vastagköd lepte meg, mely előtt egy mintegy három embert (be)fogható barlangba elbújt. Itt oly mély álmok borította el őtet, mely azon esztendőnek Augustus 8-áig, tehát egész hat hétig tartott, anélkül, hogy Hertzeg valami táplálást vett volna magához. Midőn azon nap felébredett, igen tikkadtan érezte magát, s észre vette, hogy azon oldalán mellyen feküdt ruhái elrothadtak. Nagy fáradtsággal vánszorgott haza, ahol őtet alig akarták befogadni. Megérkezése után negyed napra az Úr Vatsorájával élt s újra három napig aludt, és arra magától ébredett

fel. Ezen történet Nógrád Vármegye által rendelt törvényes és orvosi vizsgálat által eléggé bizonyítottatott be. (12–14.)

Gaal maga is különösnek tartja e történeteket, de nem kételkedik bennük. Hertzeg András történetét az ő megfogalmazásából ismerjük, és több motívum (a barlang, a környezete nem ismeri fel, úrvacsorát vesz) világszerte közismert a hosszú idő után hazatérőkről szóló történetekben. Gaal szövegéből viszont hiányzik a szentségek vétele utáni vagy az ismét étkezéskor meghalás motívuma. A beszámoló pontos lehet, például az említett falvakban csakugyan sok lutheránus élt.

Gaal némileg racionálisan magyarázza az ilyen eseteket (14). A hosszú alvás a természetessel ellenkező, beteges, a való álmot akadályozó „alvás kórsága”. A történetek fiziológiai részét a „hibernálással” is magyarázni lehet.

Gaal röviden utal egyes állatok (sőt a növények) alvási szokásaira is, köztük a téli álmot alvókra. De csak néhányat említ (borz, majom, fókák), és az állva vagy fekve alvókat.

Több történet szól arról, hogy emberek álmukban olyasmit művelnek, amihez a lélek tökéletes józansága kívántatik. Egy bizonyos jezsuita álmában felesleges prédikációkat mondott, hosszú szövegeket adott elő fejből. E történethez is megadta a forrást Gaal (17), amely nem más, mint a spanyol jezsuita polihisztor, Juan Eusebio Nierenberg (1595–1658) *Curiosa Philosophica* című műve (Madrid, 1630), amely évszázadokon át a művelődéstörténeti furcsaságok kincsesbányája volt, és számos változatban forgott közkézen, még az „okkult” történetekkel is kiegészítve.

A néhai göttingeni professzor, Waechner (Wähner) maga mondta el, hogy álmában feladatokat oldott meg görög versekben. (E történet is a *Museum des Wundervollen*-ből való.) Ugyanez a kiadvány volt a forrása a német filozófus, Reusch hasonló történetének.

Sok műalkotásról állítják, hogy az eredménytelen és kimerült művész álmában készül el végül. Ilyen a spanyol „Gáspár Bacerra” Mária-szobra, vagy Firenzében az Annunziata-templomban látható festmény (18–19). Mások szerint az angyalok festették – legalábbis az *Anecdotes des Beaux Arts* szerint. Az alvajárókról egész sor történet készült. Például háztetőre másznak, mások pedig orvosi műtétet végeznek. Az álomban fogant (vagy ilyennek tartott) irodalmi művek száma is nagy. Gaal nem sorolja ezeket, csak az általa használt áttekintést tünteti fel: Marvil Vigneul: *Melanges d'histoire et de literature* (21).

A való életben mind szerencsés, mind szerencsétlen módon valósulhatnak meg az álmok (egészen az emberek álmukban való megöléséig). Az ókori mitológia és a Biblia számos alkalommal mutat be álmokat. Köztük sok az anekdota.

Az álomban szerzett nyereség közismert példája volt W. báró, aki a fáraó-játékban mint bankár nagy összeget nyert mialatt aludt (22). Viszont a szerencsétlen kimenetelhez tartozik, amikor valakit álmában ölnék meg.

Igazán sokféle módon hathat az álom. A capitoliumi ludak ébresztették fel Róma lakosait. A hun király, Attila álmában, orrvérzésben halt meg. Az istenek jutalomként is adhatják a halálos álmot.

Az emberek maguk is szeretnék szabályozni álmuk hosszát. Nagy Sándor, ha éjjel meglepte az álom, egy ezüst golyóbist vett a kinyújtott kezébe, és ez elé egy cseréptalat. Ha elejtette a golyót, az a cserépre esett és a zajra mindjárt felköltöttek (26). Számos történet szól a virrasztás fontosságáról, főként a fejedelmeknél (27). Julius Caesar az álom helyett éjjel a tudományokkal foglalkozott. Nagy Károly mindig írótaáblát vett magához, és erre jegyezte fel, ami éjjel eszébe jutott (28). Uralkodók ellenőrizni szokták alvó őreiket. Vezérek, mint maga Hannibal, a kemény földön aludtak, hogy ne aludjanak el túl mélyen. A hunok pedig lovagolás közben ettek, ittak és aludtak. Darma, egy indiai király szemöldökéből lett az alvást távol tartó tea. A keresztény szentek gyakran akarattal a legkevesebbet aludták, és kényelmetlen fekvőhelyet használnak. Az említett Eusebius könyve nyomán Szent Márton történetét idézi. A szent tövisből font gyékényen szokott aludni, és amikor egyik útján puha ágyat készítettek neki, ő kidobálta az ágyneműt (33). Az álom visszatartására, legalábbis csökkentésére vonatkozó történetek végén Gaal György mintegy összegezeként a vadászsólyom betörésének módját mondja el. A sólymot kikötik, és három nap és éjjel nem hagyják aludni. Mire megszokja ezt, elvesztette a szabadsághoz való szeretetét (34–35).

Gaal esszéje csakugyan szórakoztató, és az általa használt forrásművek is sokrétűek. Feltételezi olvasóiról az antik mitológia és irodalom ismeretét. Nyilván felhasználta a keresztény motívumokat is, azonban éppen a legnevezetesebb bibliai álmokat (pl. Józsefét) vagy János apokalipszisét nem említi. A magyar történelemből sem idéz, pedig volna ide vonható ismert történet. Nem tér ki a filozófiára sem. Találunk ugyan egy-két világirodalmi idézetet, ám ezek nem központi jelentőségű auktorok és locusok. Nem tesz említést az „álmoskönyvekről” sem, noha ezek ekkorra már Magyarországon is ismertek. Találó a Menandrosztól vett idézet összekapcsolása is: álom – élet – egészség.

Szinte véletlenül került kezembe a Joseph Hormayr-féle¹⁴ *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* 14. évfolyama 1823-ból, a 108. és 109. számok, szeptember 8-ára és 10-ére keltezve. Itt, a 165–167. lapokon, valamint október 17-

14 Még mindig a legjobb áttekintés: DERÉKY Pál, *Hormayrs ungarischer Kreis: Doktor értekezés* (Wien, 1980). Szerencsére az utóbbi évtizedekben magyar folkloristák sokszor említették Gaal Györgyöt és

ére keltezve a 125. szám 653–655. lapjain olvasható az *Über den Schlaf* című írás Georg von Gaal tollából. Ez voltaképpen a korábbi magyar tanulmány átdolgozása, a terjedelem csökkentésével, ám még a magyar tanulmány mottóját is átvéve. A német tanulmány közlése hirtelen nem folytatódik, és a bemutatás csak az oxfordi papig jut el (róla a magyar szöveg 42. lapján). A magyar szöveg hivatkozásai csökkentettek, el is térnek. Ugyanakkor az összegyűjtött szöveganyag, ezek kommentálása egyezik.

Gaal tanulmánya módszertanilag igen fontos. Noha nem klasszika-filológiai és mitológiai a válogatás, az ókori tematika arányában is jelentős. A másik fő téma az akkor modern kuriózum-kincs. A hivatkozásokból kiderül, hogy Gaal nemcsak a korabeli német szórakoztató szövegeket figyelte, az angol és francia történetekre is hivatkozik. Külön nem tárgyal magyar szövegeket. Gaal életművéből tudjuk, hogy érdekelte a folklór is, főként a mesék és proverbiumok. Ezek között is találunk utalásokat az álmokra, noha a kor álom-elmélete (főként a lélek halhatatlanságáról folyó vita) nem tükröződik Gaal példatárában.

Talán érdemes megemlíteni, hogy Gaal oneirológiájának is vannak határai, például hatnyelvű közmondásgyűjteményében: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungrisch* (Wien, 1830). Ebben mind a *Schlaf*, *Schlafen* szócikkek (az 1366–1370. számokon), mind a *Traum*, *Träumen* szócikk (az 1558–1559. számokon) csak néhány példát említ, és ezeket sem helyezi előtérbe. Még Menandrosz-parafrázisa (1369), magyarul „Egészséges testtel jó alunni”, sem lett kiaknázva.¹⁵

Külön tanulmány témája lehetne a magyar reformkor álom-képét áttekinteni. Sok, ide vonható témára Gaal nem tér ki, de kezdeteiket már ismerte. E korszaknak sok szempontból befejezése Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiája* (Pest, 1854), amelyben többször hivatkozik álmokra, de nincs ilyen külön fejezet. Egyébként ismerték egymást: Gaal a magyar írók közül Kisfaludy Károly generációjával állt kapcsolatban. Vörösmarty álmait (noha ezekről volt tudomása) már nem gyűjtötte és kommentálta.¹⁶

körét, csak éppen az álom-tanulmánnyal külön nem foglalkoztak. A magam tanulmányaival is ez volt a helyzet.

15 Gaal közmondásgyűjteményéhez lásd tanulmányomat: VOIGT Vilmos, „Georg von Gaal: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Wien, 1830): A kéziratok hagyatéka konkordancialistája”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 341–361 (Budapest: Reciti, 2014).

16 Azt is megemlíthetem, hogy a *Sprüchwörterbuch* alapos és kedvező ismertetését V[örösmarty Mihály] készítette: *Tudományos Gyűjtemény* 15, 6. kötet (1831): 117–119. Kiemeli a közmondások életbölcsességét és erőteljes nyelvét.

A reformkori „új” álomelméletet nemcsak feltételezhetjük, hanem be is mutathatjuk. A sárospataki polihisztor természettudós és népszerűsítő, Nyíry István (1776–1838) 1836-ban a *Tudománytárban* (10. kötet, 3–54) tette közzé *Az álom philosophiája* című terjedelmes tanulmányát, amely természettudományos és filozófiai jellegű. Nem is folytatása Pálóczi Horváth Ádám és Gaal György munkásságának, hanem új álom-tudományt képvisel. Érdeemes megismerni. A kantianus filozófiát Nyíry már Schelling nyomán vitatja. Sokszor és részletesen említi az állatok viselkedését és alvását. A természet és az élőlények új rendszerét a német elméleti biológus, Lorenz Oken (1779–1857) nyomán adja. Már nem filológiai tanulmány.

ÉNEK ÉS POÉZIS

Antik auktorok verstani öröksége Horváth Ádám írásaiban

(*mi a vers eredeti szépsége: cezúra, licencia, rím?*)

A huszonhat éves Horváth Ádám elsőként a harminchat éves Péczeli Józsefnek szóló válaszában bontotta ki versírással kapcsolatos nézeteit. A *Magyar Hirmondó* 1786. Böjtmás hava (március) elsején megjelent levelében Horváth maga árulja el, hogy debreceni diákkorának hajdani tanítóját tiszteli Péczeliben, így kezdeti indulata el is párolgott, amint megtudta, hogy ki az, akinek a *Hirmondó* Boldogasszony hava (január) 11-ei számában megjelent levelére válaszol. De nem teljesen. Érdeemes talán ezért odafigyelni erre a korkülönbségre, illetve közös identitásukra, hogy a debreceni kollégium hajdan tizenöt esztendőös növendéke, Pálóczi Horváth, Péczelinek, aki abban az időben, huszonhét évesen lett a kollégium seniorává, mit és hogyan mond 1786-ban, innét vagy onnét nézve, de még *atyafiak között is* 10 évvel később.

Péczeli az alkalmi versezetek silánysága ellen kelt ki januári írásában, sarkított állásfoglalása szerint azokat is „a’ 4. sorú Strofák”, azaz a négyes bokorrimés költészet után kellene hajítani. Nevezetesen a rímes disztichonokról van szó. Az ilyet szavaló költő ugyanis az, akiről Horatius is beszél az *Ars poetica* végén. Péczeli meglepő módon a sorkezdő szavak felcserélésével idézi a latin szöveget egy közbülső sort elhagyva, a két megcserélt szót pedig többes számba téve.¹ E meg-

* A tanulmány a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet) keretében készült. Hálásan köszönöm Hovánszki Mária nélkülözhetetlen segítségét, amelyet pontos észrevételei és iránymutatása jelentettek számomra a korszak költészetsemléletének tanulmányozásában.

1 „[...] indoctum doctumque fugat recitator acerbus; / quem vero arripuit, tenet occiditque legendo, / non missura cutem, nisi plena cruoris, hirudo” (Hor. ars. 474–476). Muraközy György fordításában: „szétugraszt iszonyú verssel bölcset, tanulatlant; / ám, akit elfog, azon csüng, úgy olvassa halálra, /

oldás valószínű magyarázatául az kínálkozik, hogy emlékezetből idézte a Horatius-szöveghelyet; azt az értelemzavaró jelenséget pedig, hogy a *doctus singularis* nominativusos alakjának a helyébe *pluralis accusativus* kívánczik, bizonyára nyomdahiba okozhatta (ezt azonban nem ellenőriztem kéziratos forrásokban). Péczeli szemében a felelgető rímes hexameter–pentameter sorpárral ugyanaz lehet a probléma, mint az egymást követő négy összecsengő sorvéggel: megköti az „eleven képzelődést”, s aki ilyet ír, az kénytelen „olylan közép szerű söt sokszor sovány gondolatokat terjeszteni előnkbe, mellyekért soha az okos emberektől a’ Poéta nevet nem fogja-el nyerni”.² Továbbá az ilyen költők verseiben csupán a szavaknak van szépsége, gondolat viszont nincs bennük, s így, ha lefordítanánk őket, ez a felszínes nyelvi kellemességük rögtön meg is szűnne. Éppen ezért a fordítás a próbaköve minden versnek, a gondolatok szépsége fontosabb a kiüresedett retorikai közhelyeknél. Péczeli egy hasonlattal világítja meg a fordításra vonatkozó javaslatot: „[...] mint más Országokban a’ Poéták az egész Nemzetnek tanító-Mesterei úgy ezek-is [a tudós hazafiak] böls írásaikkal a’ mi Népünknek mind elméjét világosítanak, mind pedig kemény szivét lágyítanak”. Értő költő tehát az lehet, aki idegen szerzők (görög, latin, de legalább francia vagy angol költők³) művészetén át vizsgálja a magyar költészet lehetőségeit.

Hogy mi váltotta ki Horváth indulatát, amikor először olvasta a *Magyar Hírmondóban* a Szacsvey Sándor által név nélkül közölt Péczeli-tudósítást, a későbbiek felől is igazolható. Amit itt Péczeli megemlít – hogy a Gyöngyösi-strófa elavult régiség, a leoninus forma pedig értékelhetetlen –, az Horváthnál szintén központi kérdés: a Gyöngyösi-strófa mint a magyar vershagyomány megtestesítője, az „alkalmatosságra írt énekek” mint a *Hol-mik* vagy majd a *Magyar Arion* című versgyűjtemény műfaja, s az azzal együtt járó „hangmérséklés” problémája.⁴

A fiatalabb író társ a következőképp reagál Péczeli egyes állításaira. Először is védelmébe veszi Gyöngyössi János leoninusait, amelyeket Esterházy Ferenc fő-

s mint a nadály, úgy engedi el, ha kiszívta a vérét”. Péczelinél: „Doctus indoctosque fugat recitator acerbus / Non missura cutem nisi plena cruoris hirudo.” *Magyar Hírmondó* 7, 3. sz. (1786. január 11.): 22.

2 Uo., 23.

3 Uo., 24.

4 A vizsgálat tárgyát képező forrásszövegekben visszatérő terminus technicus, amely a beszédhangok énekelt dallamhoz képest történő (idő)mérték szerinti elrendezésére utal azzal összhangban, hogy a korszak költészetelméleti ízlésvitája zenei alapokra támaszkodott. Lásd HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 53, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 89–128 (különösen: „A kétszeres verselés kialakulása az énekelt dalköltészet jegyében”, 89–98), 120. A terminus Horváth Ádámtól idézett további előfordulásaira például lásd uo., 11–88, 15–16.

kancellár halálára írt;⁵ ez az az alkalmi vers, amelynek apropóján Péczeli haragra gerjedt a forma ellen. Lesújtó véleménye egyébként a rímes disztichonokról így hangzik a tőle közölt tudósításban: „[...] valójában igen sokat nyerne abban e’ mai szép Magyar Nyelvünk, ha az ilyen tudós Hazafiak az ilyen nemü verseket tsak az oskolába járó gyermekeknek hagynák, hogy ezekkel a’ tsetse betsékkal egymást gyönyörködtessék”. Horváth Ádám „a Kádencziás Magyar Distikonok”-ról azt írja, hogy kétségtelenül nagyobb odafigyeléssel lehet megérteni az ilyen sorok értelmét, „mint a’ közönséges beszédet”, de ettől még nem rútak.⁶ Ezután a szavak elrendezésére tér át, s mivel Péczeli saját tudósításában párrímes tizenkettesekkel példázza, hogyan lehetett volna az elhunyt kancellárnak méltó emléket állítani, Horváth párhuzamot von általában a Gyöngyössinél („engemet a’ szeretet, *hogy* kebelébe le-tett”) és konkrétan Péczeli e próbájában felbukkanó („Nemeség, Papi rend, köz nép *ezt* siratja”) szerkezeti megoldások között. A komáromi lelkész átiratában az *ezt* tulajdonképpen úgy is érthető, mondja Horváth, mintha mást a kancelláron kívül nem is lehetne siratni. Gyöngyössi megoldását ma tagmondat-összefűződésnek is mondhatjuk, ahol már hibátlan az értelem Horváth szerint. Ez az értelmi bizonytalanságot szóvá tevő megjegyzés viszont egyúttal némileg szelídül, amikor Horváth kijelenti, hogy ez a hiba a „nagy Poéták verseikben” is megvan. Így például Vergiliusnak e sora esetén: „Vina, bonus, qua[e] deinde, cadis onerarat Acestes” (Verg. Aen. 1, 195), egy párizsi jezsuita szónok, bizonyos Charles de la Rue (1643–1725) Horváth által forgatott *Aeneis*-kiadásában „ugyan azon szoknak jobb el rakásával sokkal világosabbá teszi a’ verset: »Deinde, bonus quae vina cadis onerarat Acestes«”.⁷ Ám világosan megfogalmazza költőnk azt is, hogy ami a magyar szórendben hiba, nem feltétlenül számít annak a latinban:⁸ „Nem azért hozom például Virgiliust, mintha a’ Magyarnak is szinte ugy szabad volna a’ szókat széllyel szorni egymástól[.]” A Vergilius-példa lényegében a következő tétel csípős kimondására ad lehetőséget: az a jó időmértékes vers, amely „közönségesen mérték nélkül” folyó beszéddel olvasva is tökéle-

5 *Magyar Hírmondó* 6, 102. sz. (1785. december 31.): 838–839.

6 *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 135. Lásd még KECSKÉS András és VILCSEK Béla, szerk., *Magyar verstani szöveggyűjtemény I.: Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840)* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999), 139–141. A továbbiakban: KECSKÉS–VILCSEK.

7 Latinosan *Carolus Ruaeus*. A *Magyar Hírmondó*-ban a név még *Ruaeus* alakban olvasható, a Kecskés–Vilcsék-féle szöveggyűjteményben azonban már hibásan *Ruaens* szerepel. *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 135–136. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 139–140.

8 Éppen az inkriminált Vergilius-sor kapcsán, ahol az olvasónak történetesen „dupla hyperbatonnal” van dolga, amely egy Acestes névéhez fűződő szójátékot is bevezet, lásd Neil ADKIN, „Vergilian Etymologizing: The Case of Acestes”, *L’antiquité classique* 69 (2000): 205–207, 206.

tes értelmet ad. Ha pedig – teszi hozzá Horváth – valaki nem tud megbirkózni a mérték szülte kötöttségekkel, mert azokról azt tartja, hogy a „Felséges gondolatokat [...] meg alacsonyítják”, beszéljen „solutô Stilô”, prózában.⁹

Látványos az a különbség, ami az iménti pusztító ironiáig jutó személyeskedésen túl feltárul előttünk Péczeli és Horváth vitájában. Horváthnak a fentiek után is csupa gyakorlatias megállapításai vannak: hiába írnak a nyugati nemzetek (angol, francia, német) disztichont, nyelvük hangsúlyos-hangsúlytalan szótagokra épülő prozódiaja miatt¹⁰ már nem tudják tartani a szótagok pozícióit, és ahol rövid a vokális, azt a szótagot rövidnek is veszik, de ahol kettő vagy annál több mássalhangzó áll mögötte, ott már csak a kiejtésre figyelnek. A magyar nyelv viszont alkalmas e törvények betartására, sőt az ógöröghöz vagy a latinhoz hasonlóan azokat „meg-tudja tartani”. Ráadásul a görögben „a’ sok szükség nélkül a’ szók közé elegyített” partikulák révén „verseikben ezer Foldozások vagynak”, fölösleges szószaporítások – Horváth szemében a μέν, δέ, τε, γε számítanak ilyen töltelékszavaknak –, amihez képest a magyar úgy tud időmértékben írni, hogy „sem kelleetlen szó, sem szó szaporítás nincsen benne”. Nyelvünk rímes disztichonra való képessége pedig csak a becsületére válik: „és ha a sok idegen nyelveket tudó Magyar, nem szenvedheti, bizony az idegen betsülné (ha értené) és csudálná ezt a’ szerentséjit nyelvünknek”.¹¹ Verselméleti kérdésekben tehát, a magyar nyelv mindenek felülmúló voltát hangoztató toposz nyomán, az idegennyelv-tudás nem feltétlenül járul hozzá a tisztánlátáshoz. A németül és franciául jól tudó Péczelivel szemben ez is csípős revans. Horváth Ádám legalábbis, mint látni fogjuk, alapvetően a latinból vonja el mindazt, amire verselméleti frissességéhez szüksége lehet.

Ez némi tanácsalanságra is okot ad. Hiszen amit Németh József feljegyez róla, hogy élete végén a petrikeresztúri történeti kutatásaival kapcsolatban Horváthnak „nemcsak a források tanulmányozására nem volt lehetősége, hanem még az alapvető monográfiákhoz sem juthatott hozzá”, valamint amikor *A’ magyar Magóg Pátriachátul fogva I. István királyig* című művét „Petravits Ignác [...] igyekezett kiigazítani” és „a rendelkezésre álló bővebb és modernebb források alapján kipótolni”, Horváth viszont „ragaszkodott saját eredetijéhez”,¹² az egyfajta tudatos elzárkózás jele lehet, s ez természetszerűleg értetlenséget vált ki a személyével kapcsolatban. Ilyen szempontból például a fordítás kérdése is másképp foglalkoz-

9 *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 135–136.

10 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 100–101.

11 *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 137–138.

12 NÉMETH József, „Pálóczi Horváth Ádám petrikeresztúri évtizede (1811–1819)”, in *Magyar Arión*, 75–88, 85. A szerző Péterffy Ida tanulmányára hivatkozik, vö. PÉTERFFY Ida, „Horváth Ádám levele Petravich Ignáchoz”, *Vasi Szemle* 32, 3. sz. (1978): 429–438.

tatja Horváth Ádámot, mint Péczelit, akit költőnk szemszögéből nézve talán túlságosan is hidegen hagyott az anyanyelv kifejezőereje a gondolati szépség javára:

Az ilyen versekben [vagyis a leoninusokban] többnyire csak a' szókbán, nem pedig a' gondolatokban lévén a' szépség, mihelyt más nyelvre által tétetnek el-vész minden kellemetességek; az igaz Poesisnak pedig szépnek kellenni [!] akármellyik nyelvre fordíttassék; mert a' fordításban meg maradnak a' felséges gondolatok, tsak a' szónak hangja vész el, a' melly tsak olyan' a Poesisnek mint a' szép szerszám a' Spanyol lónak.¹³

Ő ugyanis azt mondja, hogy a fordítás önmagában a magyar nyelvet eredeti saját elmésségéről soha nem teszi ismertté, mivel a fordított könyvek csak a haza lokális közegeiben terjednek. Ahhoz, hogy ez változzon, nem idegen nyelvből magyarra, hanem a magyarból kellene idegen nyelvre fordítani, vagy egyenesen franciául, németül is kéne írnia a magyar írónak, hátha így „azt látván a' szomszédok 's találván benne valami különöst vagy figyelemre méltót; talán hamarabb jönne gustussok fürkészni, hogy ha ez a' magyar nemetül is ilyen derekat irt, vallyon hát magyar munkájában mi lehet?”. (Ez a logika olyannyira frappáns, hogy a jelenlegi kortárs magyar irodalom számtalan idegen nyelvre fordítva terjed a külföldi könyvpiacra.) Azonban Horváthnak a hagyományos fordítást (nevezzük így) illető nagyobbik gondja az, hogy „még az originalis gondolkodást lustítja is, és az erede[t]i szóllás formáját, a' leg jobb magyarban is vagy változtatja vagy kortosítja”.¹⁴ Világos, hogy ezek a korszak irodalmának alapkérdései, és Pálóczi Horváth konkrét álláspontját is tisztázzák a magyar kultúra felemelkedését, „a tudomány művelését és terjesztését, valamint az anyanyelv ápolását és fejlesztését” célozva.¹⁵

- 13 *Magyar Hírmondó* 7, 3. sz. (1786. január 11.): 22. Horváth e szavakra adott csattanós reakciója a maga teljességében így hangzik: „De azonban azt tartom: hogy ha az ember a' vers írásban restell, és nem akar szabott mértékeket tartani, vagy ha azokról a' mértékekről azt tartja, hogy azok a' Felséges gondolatokat kötvé tartják, vagy meg alacsonyítják; jobb hogy minden törvény, minden kötél, *láncz* és mérték nélkül (solutó Stiló) beszéllyen, a' mikor valójában ugrándozhat, 's mutogathatja eleven vérit az a' *Spanyol ló*, a' melly tsak ugyan szebb *szép szerszámmal*, mint holmi rongyos hányt-vetett, nyereggel.” *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 136.
- 14 Köszönöm Mészáros Gábornak, hogy megosztotta velem Horváth Ádámnak az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkájához írott jegyzeteiről készített átírását, amely a csurgói könyvtárban őrzött kéziratos kötetben található: Csurgói Református Gimnázium Könyvtára, K 241. *HOLMI. Tom. III^{ra}, Pro anno 1791.* 8. A kéziratához részletesen lásd: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mijának* negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.
- 15 GYAPAY László, „Poézis a hasznosság jegyében: Pálóczi Horváth Ádám irodalom-szemléletéhez”, in *Magyar Arión*, 169–183, 175.

Visszakanyarodva a *Magyar Hírmondó*ban lezajlott vita verstani hozadéka-hoz, Horváth szemében Gyöngyösi István négysoros bokorrímes strófái, akár csak Gyöngyösi Jánosnál a kadenciás disztichon, „nyelvünk tökéletességének sokkal nagyobb jele”, noha itt még azt nem fejt ki, hogy a négy végrímes forma mitől nagyobb jele ennek a kétsorosnál. Mindenesetre ezekben a rímet is megvédi Péczelivel szemben, minthogy neki „inkább segítik a’ szép találmányokat”, értsd az odaillő gondolatokra való rátalálást. S éppenséggel az idegen formák tették közönségesse a honi formákat, a Gyöngyösi-strófát, annyira, hogy „a’ Magyar Tudósoknak úgy el-vásolták azok az Egyiptomi ugorkák a’ fogaikat, hogy a’ Magyar Kanahánban termett dinnyét sem tartják jónak, ha tsak nem ugorkás”. Még világosabban fogalmaz, amikor azt írja: „mindég igaz marad az, hogy [...] bizony a Magyar Versnek, valamint a’ Magyar Legénynek lábának, nintszen helyes állása proportziója, sem a’ Német, sem a’ Frantzia Tsizmában”.¹⁶ Mindenesetre Péczelinek a Gyöngyössit parafrázáló párrímes alexandrinjairól elismerően nyilatkozik, már-már visszavonva a négyrímes strófaszerkezet elsőségének általa hangoztatott tételét:

Akartam azokat a’ két sorú verseket abban az érdemes Komáromi Tudósításban olvastam, 4 sorú strofakba szedve közönségesse tenni: de azon kívül, hogy már talám terhére-is vagynak a’ m. b. Cancellárius Úr sir-halmanak a’ sok felibe-írások: meg kell azt is vallanom, hogy azokat, a’ melyek Komáromból jöttek lehetetlen szebben ki-tenni akár mi némü Verseken-is[.]¹⁷

E gyakorlati elvek megfogalmazása után körvonalazódik, hogy ki miért választja Horatiust vagy Vergiliust, ha versszemléleti kérdésekben érvel. Péczeli számára Horatius a művészi gondolatok *ad aptum*, odaillő alkalmazásának mestere. Talán nem annyira elrugaskodva azt is lehet mondani, hogy az általa a római irodalomba elsőként behozott görög mértékek igazolják a magyar írók nyugati versformákat meghonosító, hasonlóan ambiciózus vállalkozását. Péczeli tehát *adaptáció* értelemben is használja itt a *fordítás* szót, sőt Horatiustól vett iménti idézetével mintegy szemlélteti ezt az ízlésfelfogást. Horváth formai kérdésekben Vergiliust még számtalan helyen citálja: mint a rómaiak nemzeti eposzának szerzője, *nemzeti költő*, szeretve tisztelt óriás,¹⁸ mondhatni önkéntelenül is vesszőparipája le-

16 *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 138, 140.

17 Uo., 138–139.

18 HORVÁTH ÁDÁM, „Elő-beszéd” in *Hunniás, vagy magyar Hunyadi, ...*,)(2r–)(7r (Győrben: Streibig Jo’sef’ betűivel, 1787),)(3v–)(4r. Lásd még KECSKÉS-VILCSÉK, 175–176.

hetett Horváthnak. A szavak jó elrendezése,¹⁹ a nyelvi-formai tisztaság,²⁰ a helyes verselés,²¹ az elbeszélés során az arányérzékről tett tanúbizonyság,²² a vers énekelt volta,²³ ezekben mind-mind kedvelt példatára Pálóczi Horváthnak Vergilius. Ezzel szoros összefüggésben azonban az (ének)versírást Horváth mind az antik, mind „a nyugati nyelvekkel való versengés terepének tekintette”, s így „képtelen volt megérteni a többiek formabeli »elmaradottságát«”,²⁴ azaz az antik formákhoz való purista ragaszkodást.

Kazinczy Ferencnek 1789. január 16-án Szántódról írt levelében éppen erre a purizmusra kérdez rá Horváth, aki a dallamkövető versírás gyakorlata felől magyarázza a cezúrát, a rímet és a különféle licenciákat. A licenciák meglétére esztétikai szemléletű magyarázatot ad. Kazinczy *Az Esthajnalhoz* című, alkaioszi strófákban írt verse egyik félsorához írja fejtegetését (a vers a bécsi *Magyar Músa* 1787. december 5-ei számában jelent meg). Először is tisztázza a *cezúra* fogalmát:

Caesura, meg-szakasztást tesz, és azt a vers' soroknak szépítése kedvéért találták a' régiek: mikor az énekes Poëst kezdtek kipallérozni, és nálok *caesurát* tsinálni, anynyit tett; mint *úgy ejteni a lábakat, hogy azoknak végezete a' szóknak közepénn essék*, – mennél több *caesura* vagyon valamely vers' sorban, annál szebb a' vers: mert az a' jele, hogy nem úgy van öszve töldva-foldva a' vers, hogy az valamely erőszakos öszve rakást mutasson [...]²⁵

Horváth az alábbi hexametert hozza Vergiliustól példának, melyben e definíció szerint *öt* cezúrát számol össze, nem számítva a kettősvonallal jelölt metszetet.²⁶

19 *Magyar Hírmondó* 7, 17. sz. (1786. március 1.): 135–136.

20 Horváth Ádám Kovács Ferencnek, Füred, 1788. február 28. KECSKÉS–VILCSEK, 213–214. Horváth Ádám Batsányi Jánosnak, Szántód, 1789. április 17., uo., 225.

21 Horváth Ádám Csokonai Vitéz Mihálynak, [Balatonfüred], 1794. augusztus 13., in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 29–30 (33–69 sk) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999). DOI: 10.5484. Lásd még KECSKÉS–VILCSEK, 327–331.

22 HORVÁTH Ádám, „Az olvasóhoz”, in HORVÁTH Ádám, *Rudolphias, az az a' habsburgi I. Rudolf császár' viselt dolgainak egy része*, I–XXIX (Bétsben: Haykul Antal betűivel, 1817), I–II, XII–XIII.

23 Horváth Ádám Földi Jánossal folytatott verstani vitája. *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 371. Lásd még KECSKÉS–VILCSEK, 188–200.

24 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 123.

25 *KazLev* I, 251. Lásd még KECSKÉS–VILCSEK, 220–222.

26 Tanulmányomban a továbbiakban is az egy *függőleges vonás* jelöli a verslábakat, egyúttal a szavak verslábak okozta szakadását, a kettősvonal pedig a nevezetes sormetszeteket. Utóbbit Horváth nem jelölte sem itt, sem másutt azokban a szövegekben, amelyekből tanulmányomban idézek. E sormetszeteket csupán az egyértelműség kedvéért jelöltem be mindenhol.

insonu | ere ca | vae || gemi | tumque de | dere ca | vernae. (Verg. Aen. 2, 53)²⁷

A „megszakasztást” azzal a bevett metrizálási gyakorlattal szemben teszi meghatározás tárgyává Horváth, amelyiknél „a’ *Pentameterben*, *Asclepiadeusban*, *Alcaicusban*, és a’ *Trochaeusnak* is a véginn egy szó-tagból álló lábat, (pedem unius Syllabae) tsinálunk, és azt caesuranak nevezzük”.²⁸ Figyelem! Pálóczi Horváth ennél a levelénél minden esetben azt nevezi cezúrának, amikor a verslábak határainál szavak szakadnak ketté – szemben az említett gyakorlattal, amelynél a fenti verssorok közepén a sormetszetre (dierézis) vigyázó metrizálás miatt egyszótagú lábak keletkeznek a félsorok végénél, s „azt az egy *Syllabát* kezdtük *caesurának* nevezni”.²⁹ Egy sokkal később Kazinczyhoz írt, 1814. augusztus 25-ei petrikeresztúri leveléből, amelyben a verslábakról értekezik, ugyancsak kiderül, hogy nem tart számon olyan verslábát, ami nem legalább két szótagos³⁰ (vagyis hárommorás); vagy ha mégis ilyen, az mindig csupán csonka láb lehet. Az érvelés *kiindulópontja* éppen az, hogy „a’ régiek a’ *Scansio*ban, vers szaggatásban, egy szó-tagot, egy *Syllabát*, egy lábnak soha sem tettek”. Nyilvánvaló, hogy Horváth szemében e „mostani új *Scansiót*” az árválkodó csonka lábak teszik csúffá, hiszen azok, ellenvetése szerint, önmagukban sem verslábát, sem cezúrát nem alkotnak. Példái közül a leginkább ismert pentameter szolgál állatorvosi lóként a kézenfekvő magyarázathoz. Szerinte tehát a pentameter két félsorának végén berögzült csonka lábas szegmentálás eltávolodott a cezúra értő hallásától, mert ekkor hat és nem öt lábat kapuk, s a cezúrát is rosszul értjük: „mert másképp’ ha láb, az az egy syllabájú pes; hat lábú lesz a’ *Pentameter* is; ha nem láb, caesura hát; a’ caesura pedig olyan egy lábban esik, melly több szó-tagból áll. – Törvény volt hát az, hogy a’ *Pentameterben* leg-alább egy *caesura* legyen[.]” Akkor teljesül a pentameterre, hogy ötlábú vers, valamint hogy cezúráról beszélhetünk, hogyha a közepét spondeusnak értelmezzük, legalábbis Horváth Ádám így jár el antik minta szerint (Quint. Inst. 9, 4, 98 és 109; Terentianus Maurus de littera de syllaba de pedibus 1757 sk.), ahol „az a’ *caesura* egy Spondeus pest vágjon két felé, és annak közepénn egy szónak ’s ugyan ott az első verstagnak is vége legyen”.³¹ Mégpedig mulhatat-

27 A hosszúság-rövidséget restituáló kiejtéssel tükröztetett átírásban: „inszonu | ére ka | vāj || gemi | tumkve de | dére ka | vernáj”.

28 *KazLev* I, 251.

29 Uo., 252.

30 *KazLev* XII, 45. Lásd még KECSKÉS-VILCSEK, 387–392; *KazLev* I, 251.

31 *KazLev* I, 251–252.

lanul spondeus, mert így lesz meg a metszetet jelentő cezúra és az általa az antik verslábazásban megfigyelt tükörszimmetria.³² Pálóczi Horváth példája ez a sor:

solvere | quassa | tae || par | cite mem | bra ratis. (Ovid. trist, 1, 2)

Ezáltal nyer valódi magyarázatot Horváth szerint az az általános, „új scansió” szabály is, hogy a „Pentameter caesuraja mindenkor longa” azaz, hogy hosszú szótagra érkezik,³³ a verssor második felébe pedig nemhogy nem kerülhet spondeus, hanem antik előzmény szerint „ha jól fel trantsérozzuk, a’ hátulsó részes két *Anapestus pes*, minden utolsó caesura nélkül” (lásd Quint. Inst. 9, 4, 109; Terentianus Maurus de littera de syllaba de pedibus 1765 sk.). Akárhogy is *transzírozuk* – itt már Horváth is elszólja magát –, a végén csak annyi lesz világos, hogy költőnk némileg fenntartással kezelte a metszet szerint tagolódó $2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$ lábas felosztást, ahol is ő úgy érezte, hogy ezeket a fél lábakat kezdték cezúrának hívni. Mindenesetre ahogy az antik kútfők, úgy Horváth sem tesz olyan értelemben különbséget a kétfajta metrizálás között, hogy az egyik jobb vagy rosszabb volna, „mert ez természettel mindegy”. Ehelyett azt mondja, hogy „[s]enki se mondjon azért engemet újítónak, vagy hogy azokkal újat [!] akarnék vonni, a’ kik leg először törvényeket tsináltak a’ régi versek’ formájából, [...] [é]n tsak az eredetet kutatom; a’ közönséges törvény és forma, mellyel élünk, használ arra, hogy könnyebb reá vigyázni a *caesurára*”.³⁴ A számunkra is ismerősebb, utóbbi „lábazás” manapság is a cezúra kihallását teszi lehetővé. Kötekedőnek tűnik Horváth, ám észre kell vennünk, hogy érvelésének menete az ókori spondeusos skandalással együtt a cezúra bizonyítékául szolgál. Sőt mi több, a Csokonaihoz

32 Horváth a Kazinczynak írt levélben egészen eddig marad következetes a maga számára megfogalmazott cezúra-definícióhoz, hiszen itt egyértelműen diérezisre utal a kifejezés. Később is ezt teszi sok esetben a cezúra kifejezést használva, amint az ebből a tanulmányból is látszani fog. E tekintetben egyébként a szakirodalom sem egységes. A latin *caedo*, *caedere*, *cecid*, *caesus* ’vág’ jelentésű szóból származó kifejezést ugyanis általában véve a szakasztás megnevezésére használják, akár szót, akár lábat elvágó szakasztásról legyen szó. A tükörszimmetriához lásd Kazinczyhoz szóló levelét, Petrikeresztúr, 1814. augusztus 25: „Mivel hát a’ Pentameterben szint úgy a’ Görög Theognis, mint a’ Deák Ovid, és eleitül fogva minden Verselők, középett egy múlhatatlan caesurát ejtettek, úgy hogy ott szó-véginek kellett lennie; következik, hogy ott a’ Pentameternek első Mestere lábot vágott ketté, és mivel az a’ Syllaba mindenkor hosszú, a’ következő is: annak hát Spondeus lábnak kellett lennie: melly szerént igen szép Symmetria van a’ lábaknak el rakásában; mert a’ középső Spondeus, a’ két első Dactylus, a’ két hátulsó azzal ellenkező Anapaestus: és ha hátulról kezdem a’ Syllabákat, éppen az a’ rend jön ki, a’ melly amúgy, elől kezdve; két Dactylus után közben Spondeus, azután két Antidactylus.” *KazLev* XII, 52.

33 CSOKONAI, *Levelezés*, 30 (76–77 sk.).

34 *KazLev* I, 252–253.

írt öt évvel későbbi verstani levelében ugyanezen érvelés kereteinek reprodukálásával a cezúra zenei eredetére mutat rá:

minden Régi Deák és Görög versek nemei, Enek notákhoz voltak alkalmaztatva, némellyek szorossabban, mint a' Hexameter Pentameter, Asclep. Alcaic. 's az némellyek gyengébben mint a' Iambicus és Trocheus versek; ahol az ének notákban a' Tactus nem volt olly szoros mértékre véve, hogy mindenütt egy helyen egy formán nyujtassék meg.³⁵

A Kazinczyhoz szóló levélben Horváth még pusztá gyakorlati megfontolásból írja azt, amit ír, Csokonaihoz címzett levelében azonban már bizonyos elméleti tudatosságra is szert tesz a mondandója, amennyiben a versújítás argumentációjához híven ő is a klasszikus antikvitásra tett utalással legitimálja az éneklésre szánt versszöveg megmértékelésének gyakorlatát, a *hangmérséklést*. A Pálóczi Horváth e két leveléből kiolvasható ilyen irányú eltolódás vagy váltás egybevág az érzékeny énekelt dalköltészet koncepciójával, amely körülbelül az 1780-as és az 1790-es évektől kezdve bontakozott ki Magyarországon a nyugat-európai újmértékes verslábak, illetve a nyugat-európai zongorakíséretes műdal hazai elterjedésének következtében.³⁶

Tegyük egy rövid, verstani jelenségeket szemléltető kitérőt a továbbiak értelmezéséhez segítségül. Fontos tisztázni, hogy a hexameter/pentameter verssor „megszakasztása” – akár verslábakra tagolásról, akár verslábak elvágásáról van szó – ütemszintű jelenség, azaz ütemtagoló szerepű: a verssort egyenlő ütemekre (taktusokra) bontja fel.³⁷ A verstanban az előbb is említett *mora* a szótagok időtartamának alapegysége, a rövid szótag egy mora, a hosszú kettő. Az időmértékes verselésben ilyen zenei ütemekre az ún. *iktus*, azaz zenei hangsúly szerint tagolódik a vers, amely nyomaték a hosszú szótagokra kerül, s nem azonos a nyelvenként eltérő hangsúly fogalmával. Ilyen módon a hexameter (és a pentameter) minden verslába pontosan egy ütemnek feleltethető meg. A cezúra hexameterenként változó helyének a meghatározása érdekében azonban ezeket az ütemeket saját magunk számára *két morából* álló, szintén időtartamot jelölő alapegységre érdemes felbontani: nevezzük ezt *szegmentum*nak. Ekkor egy szegmentum vagy

35 CSOKONAI, *Levelezés*, 31 (85–90 sk.).

36 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 11–21.

37 Ilyen ütem értelemben használták a korabeli *taktus* szót. Horváthnál lásd például a Földi Jánossal folytatott verstani vitában: „De itt a' ki az éneket nem tudja, a' taktust sem betsülheti; talám jobban ki fog tettetni a' forgós kerengős Német tántz nóta' taktusa ezen versekben[.]” *Magyar Músa* 1, 49. sz. (1787. június 20.): 385.

egy hosszú, vagy ugyanennyi időegység alatt elhangzó két rövid szótagot jelent. Így azt kapjuk, hogy a hexameter (és a pentameter) minden verslába (a daktilus és a spondeus) pontosan két, azonos időtartamú szegmentumból áll. Ez az utóbbi szegmentumokra tagolódás segítheti a hexameter három lehetséges sormetszetének a meghallását, melyek közül az egyik az ún. *penthémimerész* (költőnk fejtegetéseinek főszereplőjéről van szó), azaz az ’ötödik fél láb’ utáni metszet (a szegmentum és a fél láb is jelen esetben ugyanakkora, kétmorányi időtartamra utalnak). Hogy érzékelhető legyen az „ütemezés” és a „szegmentumozás” közötti különbség, vegyük Pálczi Horváth Ádám *Egy est- és reggeli Hajnal Kazinczihoz* című hexameteres költeménye egyik sorát:

Haj-nali | é-neke | met || ek | ként ere | gettem az | égre[.]³⁸

E példa alapján a hexametert egyrészt el tudjuk skandálni úgy, hogy a verslábak élén álló hosszú szótagokat valamivel erősebb nyomatékkal ejtjük, mint a rövideket (félkövérrel szedett szótagok): ekkor zenei ütemeket kapunk, amelyek valóban egy verslábnak feleltethetők meg. Másrészt a bejelölt metszetet úgy a legkönnyebb „kiszámolnunk”, ha a kezünk ujjain két moránként (avagy daktilusról és spondeusról lévén szó, fél lábanként) egyet számolva haladunk egészen ötig, mely úton az előbbi penthémimerészhez jutunk el. Ilyen „legalább egy *caesura*”-t avagy sormetszést látunk a két fentebbi Vergilius-példa közül a pentameterben, s a hexameterben is ezzel találkozunk leggyakrabban.

E kitérő után lássuk, hogy Horváth milyen megállapításokat tesz Kazinczynak.

A *szavakat kettévágó* cezúrának ő is esztétikai jelentőséget tulajdonított az ókori költők alapján, mivel „a’ Régiek, ha minden lábokban meg-nem-tarthatták, legalább törvénné tették azt: hogy minden Hexameterben három *caesura* legyen, [...] és igaz is, hogy ízetlen sor az még Virgiliusban is, a’ melyben meg-nintsen a’ három *caesura*”.³⁹ Martialisé „rutatska”, mivel csak egy ilyen szószakasztó cezúra van benne: „non amo | te, *Sabi* | *di*, || nec | possum | dicere | quare?” (Mart. epigr. 1, 32, 1). Ami a sormetszetet illeti, Horváthnak egy idevágó érdekes megfigyelése is van. „Itt kell lenni a’ Leoninus versek’ eredetének is, hogy eleinte el-nem-sül-vén mindenütt a’ három *caesura*: meg-elégedtek eggyel, a’ minthogy minden Leoninusnak ott vagyon a’ *caesura*-ja, a’ hol ezen Martialisénak, és a’ több *caesura*

38 RMKT XVIII/16, 602. Vö. HORVÁTH Ádám, *Hol-mi: Külömb-külömbféle dolgokról irtt darabversek ’s rész szerént folyó beszédek: Harmadik darab [...]* (Pesten: Trattner Mátyás’ betüivel, 1792), 145. A költemény keltezése: „14. Octob. 1789.”

39 *KazLev* I, 251.

helyett az egyenlő végzetekben kerestek szépséget”.⁴⁰ Vagyis, hogy a kétfajta cezúra közti feszültség jobban oldható legyen (megszakasztás vs. sormetszet), mivel itt épp a leoninus belső rímzavairól van szó, amelyek mind a hexameterben, mind a pentameterben ugyanoda, a *penthémimerész*re esnek:

Más szépnek lenni, más szép szint képire kenni,
Sokszor az ördög-agyonn Angyalí lárva vagyon [...] ⁴¹

Horváth valahogy úgy szegmentálja ezt az ötödik fél láb utáni sormetszetet, hogy esztétikailag előtte is kíváncsún tartja a szószakasztást. Akárhogy is legyen, ezt a kérdést statisztikailag vizsgálva szintén ugyanarra a következtetésre lehetne jutni: amennyiben a harmadik (azaz a *penthémimerész*t magában foglaló) versláb egyszavas, akkor mindig sérül ez az elv, amit Horváth megfigyelt az időmértékes hexameter szóköti szépségét illetően. Nagy valószínűséggel sem Vergiliusnál, sem más antik szerzőnél nem találunk ilyen „rútacska” megoldást. Amiatt sem, ami korábban elhangzott, hogy az ilyen szószakasztó cezúra „olyan egy lábban esik, mely több szótagból áll”, s ezért nem lehet fél lábnak értelmezni. Azonkívül a hexameterben ott van még a két másik nevezetes, lábakat elválasztó sormetszés, ami a költők rendelkezésére áll a szépség fokozásához: a *trithémimerész* és a *hepthémimerész*. Előbbi a harmadik, utóbbi a hetedik fél láb után esik. „Még Virgiliusban sem szép az olyan vers, amelyben sok [lábban elvégződnek a szók], kivált ha három pesben is végződik a szó, kivált ha egymás után esnek az olyan pesek.”⁴² Ami pedig a pentametert illeti, ott a három szótagú szó is ízetlen,

mert az egy syllabájú [’szótag’] a’ mostani új Scansiot teszi rúttá, mert nem vághat két felé a’ pes szót; [a verslábba eső szót; pes ’versláb’], hanem az utolsó kis pesbe egész szó esik; a’ három syllabájú pedig a’ régi anapaestusos scansiot motskollya meg, egész szó esvén az utolsó pesbe, mert a’ Pentameter is annál szebb, minnél több a’ caesurája.⁴³

40 Uo.

41 RMKT XVIII/16, 287. Horváth költeményének részlete a Földi Jánoshoz írt válaszából, lásd *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 381.

42 Horváth Ádám Kovács Ferencnek, Füred, 1788. február 28. KECSKÉS–VILCSEK, 215. Itt Horváth elvárásait és a Martialis-példa rútságát azon is lemérhetjük, hogy azt írja: „csak ezt tegye hát még hozzá U[ram]. B[átyám]. hogy mihelyt ez a jegyzés két caesurában hibázik, már rút a vers, valamint nekem, ha négy lábban hibázik, én ugyan hacsak háromban hibázik is, rúttnak tartom.” Azaz, hacsak két lábban a hatból nincs már meg a cezúra, akkor is rossz a vers, ha viszont háromban, négyben sincs meg, kimondottan rossz. Uo., 216.

43 *KazLev* I, 252.

Költőnk gondolatban már végig is vitte a statisztikai próbát!⁴⁴

A kérdés háttérében lévő gyakorlati problémára Horváth saját sóhaja világít rá a legérzékletesebben: „bár a’ *Hexamétert* is elszaggatták volna három vagy tsak két felé is *caesurakkal*, mindjárt esetesebb verseket íránk”. Hovatovább a leoninust védendő zárójeles közbevetésében, miszerint a cezúra (azaz sormetszés) által kettészakított versnek „mindenik tagjának egyenlő végzetet adtak”, a rímes versek eredeti okára mutat rá, ti. arra, hogy „a’ verseket leg-először szépíteni, ’s a’ Scansionak természetére egyéb-aránt nem tartozó szépségekről gondolkodni kezdettek”.⁴⁵ Ez a „sejtés” véleményem szerint szorosan összefügg azzal a megálapításával, miszerint

[m]ikor látták a’ Poéták, hogy a’ két szépség között (mert valósággal a’ *Quantitas* is tsak szépség, és úgy lett törvénné mint szépség) ugy-mint a’ *Quantitas* [’időmérték’] és *caesura* között olyan nagy egyenlőség, vagy egyet-érőség vagyon; hogy néha dísztelenebb a’ vers *caesura* nélkül, mint-ha a’ *Quantitás*ban hibáz, két más szépséget, *Figurát* gondoltak-ki: *Systole*, és *Diastole*, melly valósággal mindenik, nem szépség, hanem hiba lessz, mihelyt a’ *Quantitas* nagyobb törvény lessz, mint a’ *Caesura*.⁴⁶

Ilyen értelemben a leoninus rímek is joggal „hibák”, ha nem a cezúra épp a nagyobb szépség.

A szisztolé és a diasztolé licenciák, verstani szabályokhoz társuló megengedések, „szabadságfokok”; együtt járnak a cezúrának tulajdonított szépség elvével, s ezekhez fűzi Horváth a Kazinczynak szánt tulajdonképpeni megfigyelését. Előbbi a hosszú szótag skandalásban való rövid ejtését, utóbb a rövid szótag hosszan ejtését teszi lehetővé. Miért van ezekre szükség? Azért, mert a tárgyalt kontextusban és Horváth számára a cezúra magasabb fokú esztétikai minőség az időmértéknél, e licenciák pedig éppen a cezúrához segíthetik hozzá a költőket. Az alábbi példákat hozza a *szisztoléra* és a *diasztoléra*:

obstupu | i stete | runt || que com | ae et vox | faucibus | haesit. (Verg. Aen. 2, 774)⁴⁷

44 SZEPESSY Tibor, *Bevezetés az ógörög verstanba* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013), 75.

45 *KazLev* I, 252–253.

46 Uo., 253.

47 A hosszúság-rövidséget ismét restituáló kiejtéssel tükröztető átírásban: „Obsztupu | í stete | runt || kve kom | et vóksz | faucibusz | hájszit”. A skandalásban a *comae ae*-je elízióval kiesik. A verstani példákban dőlttel szedett kiemelés itt és ezután is tőlem: *RKJ*.

A *steterunt* középső *e*-je hosszú, de a rákövetkező, sormetszet előtt álló hosszú szótag miatt (hogy meglegyen a penthémimerész) szabadon megrövidül, ez a szisztolé.

Omnia | vincit a | mōr: || et | nos ce | damus a | mori. (Verg. ecl. 10, 69)

Az *amor* végszótagja rendszerint rövid, mivel azonban az utóbbi példában az ötödik fél lábra esik, hosszúvá lesz (ismét a penthémimerész miatt), ez a diasztolé. Mivel a cezúrának ütemtagoló szerepe van, a szisztolé és a diasztolé pedig ezeknek a metszeteknek a megvalósítására alkalmasak. Noha a szótagokra korlátozódnak, legfontosabb kihatásuk mégis a zenei ütem megformálásában jelentkezik. Az első példában a verslábakban jelentkező ütem első szótagjának, mivel hangsúlyos, mindig hosszú szótagnak kell lennie, s emiatt szisztolét csak ütem előtt, vagyis „ütemelőző” helyzetben vagy az ütem közepén találunk, hiszen ott lehet a szótag rövid is. Ezzel szemben diasztolé már ütemkezdő helyzetben is előfordulhat.

Hogy áll mármost ez a dolog *Az Esthajnalhoz* című vers kapcsán az alkaioszi sorra nézve?

Horváth Ádám Kazinczy versén ugyanazt a jelenséget mutatja meg, mint amit a pentameternél: hogy ti. a nagy alkaioszi sorban „minden Poéták középen az ötödik szó tagnál *caesurát* ejtenek; mellyből azt hozom ki: hogy ott nints’ *pes*’ végezet, hanem hozzá kell menni a’ hatodik syllabának, ’s úgy lessz középen *Spondeus pes*, mellyet ketté vág a’ *caesura*, és így, így szaggatom meg” *Az Esthajnalhoz* első sorát:

Hijjá | ba tsil | logsz || Dí | sze az éj | jeli.

„[N]em pedig így, a’ mint szoktuk” – teszi hozzá rögvest, ismét az *e* verzióhoz társuló „[o]tt sem hiszem, hogy volna középen egy *syllabájú* láb” tartózkodó álláspontjával, miáltal újfent a cezúra nem jól értését firtatja:

Hijjá | ba tsil | logsz || Dísze az | éjjeli.⁴⁸

48 Uo., 252. Kazinczy költeményét a *Magyar Músa*-ban közölt változatban idézem, vö. *Magyar Músa* 1, 96. sz. (1787. december 5.): 767. A sormetszetek általam jelölt kettősvonala a skandálás második verziója esetén egybeesik a Horváth által megjelenített verslábazással, tehát ez utóbbi esetben a kettősvonallal azt a verslábhatárt is jelölöm az egyértelműség rovására, amelyet Horváth jelzett a leveleiben, lásd *KazLev* I, 252.

Érdekes ötlettel rukkol elő Horváth, hogy Kazinczy költeményének utolsó versére a Földi János által ráolvasott hibát kimentse.⁴⁹ Éppenséggel az említett ötödik szótagnál lévő cezúra metszetet is szinte penthémimerésznek fogja föl, amint-hogy a penthémimerészt általánosabb módon úgy értelmezzük, hogy az „a harmadik versláb első hosszú szótagja mögött áll”.⁵⁰ Legalábbis az általa alkalmazott verslábazást, illetve a hiba ehhez kapcsolódó kimentő érvelését látva nekem ez a benyomásom. Az alkaiozi sorfajtára van egy alternatívnak nevezhető felosztása is Horváthnak: Hijjába | tsillogsz || Dísze az | éjjeli, amelyet fel is használ fejtegetéséhez, és amely érzékelhetően a hangsúlyos ritmizálás felé tolja el a tizenegy szótagú időmértékes sort.⁵¹ – Ezt a változatot kizárólag Horváth nézőpontjába helyezkedve nevezem „alternatívának”, hiszen a mostani verstanok ezen a módon metrizálják az alkaiozi sort.⁵² Következő megjegyzése lehet árulkodó ez ügyben: „négy *pesre* oszthatnám az első nemű *Alcaicust* így [lásd az iménti felosztást]. De egy az, hogy olyan lábakra is kellene vetemednem, melyeknek eddig neve nem volt: mint *szērēlmě kīnját* stb”, azaz: $\cup - \cup$ (amphibrachis).⁵³ – *Az Esthajnalhoz* című vers utolsó strófájában a „Lelkem, az Ákházt bánatos ágainn” verssor első fele kapcsán Horváth Kazinczyt azzal menti ki, hogy „Tégedet [értsd Kazinczyt] szinte’ úgy regulázhatott a’ közép-caesura, és meg-engedhette, hogy a’ szépség miatt egy kis hibát ejts a’ versben, valamint Virgiliust amabban: *Obstupui steterunt etc.*”,⁵⁴ ti. hogy a *lelkem* második szótagján diasztolé legyen. Mármint Horváth Ádám a diasztolé nem ütemkezdő helyzetű előfordulására ad példát. Fejtegetéseinek e végcélra való kifuttatása kissé homályos, mert önmagában a diasztolé ezen alesete nem különösebben érdekes; és körülményes, mivel előbb „a’ *caesurák’ Systole*-szabadsága szerint” próbálja meg kimenteni Kazinczy versében a hibát. „Mert ott, a’ hol a’ hiba van, – fűzi tovább az érvelést – nintsen *caesura*, hanem úgy lenne: ha *lelkem az* egy láb vólna”, mint ahogy az alternatív felosztás szerint úgy valóban egy láb lenne. Akkor pedig a *lelkem* és az *az* valóban kétfelé vágnák az általuk összeadott verslábát.⁵⁵ Ugyanakkor ebben az esetben két dolog is tör-

49 Lásd Horváth Ádám levelét Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1788. november 3., uo., 232.

50 CSEHY Zoltán és POLGÁR Anikó, *Gyakorlati magyar verstan: Praktická příručka maďarskej verzológie* (Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2018), 75. Ugyanígy a hexameterben például a trihémimerész a második versláb első hosszú szótagja mögött, a hephémimerész meg a negyedik versláb első hosszú szótagja mögött áll.

51 *KazLev* I, 252. Hasonló figyelhető meg Horváth Ádám részéről a Földi Jánossal folytatott vitában is, csak ott az aszklepiadeszi sorból lesz felező tizenkettes (lásd e tanulmány 121. jegyzeténél).

52 CSEHY és POLGÁR, „*Gyakorlati magyar verstan...*”, 189.

53 *KazLev* I, 252.

54 Uo., 253–254.

55 Uo., 253.

ténik, ami felborítja az alkaioszi sor szabályait, s meglátásom szerint ez a rejtett lényeg Horváth fejtegetésében, s innét eredeztethető a hexameter sormetszetét az alkaioszi sor metszetébe „belelátó” gondolatmenet. Minthogy ha máshová kerülnek a verslábak határai, mégpedig ilyenképpen: *Lelkem, az | Ákhátz | bánatos | ágainn*, akkor licencia nélkül az alkaioszitól eltérően (*hexameter*ként) kellene értelmezni a metrumot, de eszerint az eltérő képlet szerint 1) sem jön ki sormetszet az *Ákhátz* szó első szótagjára (*tribémimerész*), mert ugyan elvágna a spondeus lábat, azonban a sormetszet nem vág el szót. Továbbmenve a skandalálásban 2) a cezúra az *Ákhátz* második szótagjára sem jönne ki, hanem csak a *bánatos* első szótagjára, ott viszont megint szó közepén. Magyarul azért „regulázhatta a középcaesura” Kazinczyt úgy, hogy a *lelkemben* diasztoléval éljen, mert különben tévesen hexameterként kellene ritmizálni a verssort, valahogy így: *Lelkem az | Ákhátz | bá || natos* stb., ahol a *bánatos* első szótagjára egy *pentémimerész*t, vagy mivel láthatóan ez sem jön ki, legfeljebb még később egy *heptémimerész*t várnánk.

Horváth Kazinczyt Vergiliushoz méri, mondván, hogy míg a római költő az első példában szisztolét csinált (*steterunt*), addig Kazinczy diasztolét (*Lelkem*), s ez a különbség egyben a szellemi közösség kettejük megoldásában. Horváth szépen menti a menthetőt, elegánsan. Bár maga is hozzáteszi, hogy „ha Te is az egész énekben többet jelentő számban beszéllettél volna, tagadhatatlan hogy jobb volna így: *Lelkünk az Ákhátz* stb.”⁵⁶

A cezúra tehát egyfelől a verslábazás biztos eszközéül szolgál, amihez a sorvezető az antik költészet, kivált Vergilius munkái. Másfelől az alkaioszi sor alternatív felosztása azzal is megtoldja ezt az állítást, hogy a cezúra a hangsúlyos ritmizálás, a vers zenei értelmezhetőségének és zenére való alkalmazhatóságának is biztos eszköze. Vergilius nem elsősorban ahhoz kútfő, hogy hogyan kell az antik vershagyomány szerint jól írni, hanem bizonyos esztétikai választás, preferencia tudatosítására is alkalmas szerző Horváth Ádám számára. A *cezúra vs. időmérték* kérdése éppen a leoninus körüli ízlésvita háttérét világítja meg. Az, hogy e kérdés koronként fokozatosan az időmérték javára dőlt el, egyben az antik formakincs Horváth Ádám által érzékelt strukturális merevségével is együtt jár – fentebbi véleménye szerint kettő vagy annál több cezúrával a pentameterhez hasonlóan „esetesebb” hexametereket is írhatnánk. Horváth szemléletében a cezúra mint esztétikai kategória történetileg a rímnél korábbi képződménynek számít, a rím pedig némiképp a hiányzó cezúrák szerepét veszi át a leoninusban. Viszont az időmérték előnyben részesítése előbb-utóbb a cezúra érzékelésének elvesztését okozza, s a rím hiánypótló jellegét annak fölösleges teher jellege váltja fel. Azt le-

het mondani, hogy Horváth Vergiliuson s általában az antik hagyományon keresztül, a technikai tudás fortélyainak elsajátításával a költészet (ahogy ő fogalmaz) eredetét, egyfajta eredeti, első szépségének mibenlétét kutatta. Ez az első szépség a zenével azonos, s nemcsak ő látta ezt így, hanem a korszak költészeti-méletei is. Azonban Horváth versírói gyakorlata a versújítás tudatos formaujításának az antik mintához szorosan igazodó, megmértékelő gyakorlatával szemben az ének dallamra való hagyatkozás volt. Amikor ő is az antik szerzőkre hivatkozott, állításait ugyanarra a közkézen forgó érvkészletre alapozta ez ügyben minden egyes alkalommal, csak egyszerűen minden részlethez a zene felől közelített, *s ezért próbálta összeegyeztetni az ütemhangsúlyos „taktust” a verslábakkal, illetve az ütemvonalat a cezúrával.* Ennek a megfogalmazási kísérleteiről tanúskodnak Horváth fent idézett sorai, s annak a folyamatnak a kezdetéről, hogy gyakorlati eljárásait hogyan igyekezett a versújítás nyomán születő új igényekhez igazodva ő maga is elméleti igényű tudatossággal, de képzetlensége folytán gyakorlati jártasságára hagyatkozva visszaigazolni.⁵⁷

(adaptáció és fordítás a verstan szintjén)

Az 1787 tavaszán–nyarán a bécsi *Magyar Műsában* lezajlott vita Földi Jánossal a magyar versszerzésről eszmeileg szélesíti ki az eddig érintett problémák, vitás kérdések horizontját. Ne feledjük most sem, hogy milyen kapcsolat fűzi egymáshoz a két vitakozó felet. Földi János ugyanabban az évben, 1773-ban kezdte meg tanulmányait a debreceni református kollégiumban, mint Horváth Ádám. Földi csupán egy évvel járt tovább, Horváth ugyanis 1780-ban önként megvált az iskolától. A közös műveltség mellett a kollégiumban közös tanáruk volt az orvos-matematikai Hatvani István is (Horváth sokáig földmérőként dolgozott, Földi a pesti egyetemen szerzett orvosdoktori diplomát 1788-ban),⁵⁸ sajtónyilvános levélvált-

57 E megállapítást és különösen annak dőlttel szedett megfogalmazását Hovánszki Máriának köszönöm; az állítás, illetve az, hogy a számomra is megfogalmazhatóvá tette, az ő érdeme. Lásd még: „Horváth Ádám olyan fontosnak tartotta a versmérték zenei ritmussal való egyeztetését, hogy fő hivatását ennek terjesztésében látta: »szájtátás szerint ne írjon hát a Poéta soha éneket, ez vagy amaz régibb írott ének soraihoz alkalmaztatva, hanem *előbb tanulja meg az áriát*, s abból látni fogja, hol micsodás Quantitások kellenek. [...] A caesurát is a lekóttázott ária jóformán megmutatja, hol illik s hol elmúlhatatlanul szükséges. [...]«” HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 95; kiemelés tőle; a Horváth-szöveghelyet a Kecskés–Vilcsék-féle szöveggyűjteményből idézi, vö. KECSKÉS–VILCSEK, 328.

58 JULOW Viktor, „Földi János (1755–1801)”, in *A magyar irodalom története 1772–1849-ig*, főszerk. SÖTÉR István, szerk. PÁNDI Pál, *A magyar irodalom története 3* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 210.

tásuk idejére már irodalmi barátság is összekötötte őket.⁵⁹ Ehhez képest Horváth Ádámnak az 1787. április 11-ei *Músa* egy olyan névtelen, illetve *Pszommetikus* álnéven elővezetett tudósítására kellett válaszolnia,⁶⁰ amely a *Magyar Hímondó* fent idézett Péczeli–Horváth vitájához kapcsolódott, holott ő maga örömmel közölte volna külön levélben gondolatait ezzel a *Pszommetikussal*.⁶¹

Horváth igen tudatos program szerint terjesztette versírással kapcsolatos nézeteit. Öntudatát az ehhez rendelkezésre álló médiumok használata jól mutatja, hiszen, ha a szükség úgy hozta, gondolatait a formalitásnak engedve szégyenlősség nélkül, szemtől szemben közölte a sajtóban, de magánlevelekben, előszavakban vagy olvasói köszöntőkben ugyanígy tett. Ezzel ellentétben némi zavart okoz, hogy a vitát továbbvivő Földi álnév mögé rejtőzött, holott debreceni tanulmányainak idejéből mind Péczelit, mind Horváthot ismernie kellett. Arról, hogy mi lehetett az oka az álnév használatának, inkább csak találgatni lehet. Horváth maga is szóvá teszi ezt a gesztust feleletében. Értetlensége minden bizonnyal összefügghetett azzal is, hogy már Péczeli tudósítását a *Magyar Hírmondó*-ban is egyedül Szacsvey közlésében, név nélkül olvashatta, s csak utólag tudta meg valahogy, hogy ki a szerző. Érdeemes ilyen szemmel észrevennünk azt is, hogy Pálóczi Horváth neve mind a két lapban, a *Músa* számaiban a tudósítás végén „Horváth.” vagy „Horváth Ad.” alakban, a *Hírmondó*-nak pedig rögtön az elején fel van tüntetve: „Edgy különös Joakáro Érd. Hazafinak Horváth Ádám Urnak Levele”. A korban amúgy is jellemző névtelenség vagy álnév használata elsősorban arra enged következtetni, hogy a vadonatúj nyilvános sajtókommunikáció begyakorlása közben mennyire kiélezettek voltak is ezek a viták, hogy könnyebb lett legyen a névtelenség arca mögül megszólalni (akárcsak a mai másodlagos írásbeliség korában).⁶² Pálóczi Horváth ezzel tudatosan szembe menve könnyedén a mindenre elszánt, akár még a kötekedő, harsány figura benyomását is kelthette. Jó példák erre, hogy Földi Jánosnak szóló válaszában egy alkalommal a *harcol* igével jellemzi metaforikusan az előzménnyé vált Péczeli-vitát: „mikor a’ tavalyi tudósításomban a’ négy sorú versek mellett hartzoltam”.⁶³ Egy másik alkalommal pedig kihívást

59 Uo.

60 „Mivel azért már a Múzsát [értsd a tudósítás íróját, azaz Földit] nevéül nem kereshetem, hogy gondolataimat én-is vele magánosan közöljem[.]” *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 370.

61 „[I]gen örömet közöltem volna az ide irt gondolataimat különös levélben, a’ szerént a’ mint fel tettem magamban, hogy a’ Magyar Vers-szerzésnek természetét, ’s természeti igaz szépségét, nagy tudományú Hazafiakkal való levelezéssel igyekezzem ki nyomozni, mellyhez már hozzá-is kezdettem.” Uo., 369.

62 A kérdésről bővebben lásd pl. FEKETE Norbert, „»a’ névtelenség kárhoztatik főkép«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 315–354.

63 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 375.

intéz az olvasókhoz, amikor egyik versének folytatását így vágja el: „[e]zt tovább nem irom, hanem nagyra betsülöm, ha valaki a' História szerint folyó *követke-zést a' Kádentziából által látván* ki-pótollya a' verset, és el-találja: hogy ide mi következik”.⁶⁴ Tudniillik épp amellet érvel, hogy ha a rímzavakat mondatrészi szerepük szerint is váltogatjuk, akkor egyedi, szokatlan gondolatokhoz juttat a rímkeresés. Nyilvánvaló, hogy a kihívás „költői”: képtelenség a verset kipótolni, és eltalálni a végét, tehát Pálóczi Horváthnak igaza van.⁶⁵ A névtelenség azonban még csak hagyján, Horváth ráadásként elkésettséggel is vádolja a jeligével tudósító Földit, hiszen amire ő megszólalt, addigra a „Villongók” (Péczei és Horváth) már elkészültek a saját nézeteikre alapozott munkáikkal: Péczei *Henriása* egy éve és a *Hunniás* lassan egy hónapja volt készen.⁶⁶

E szűk hónapnyi idővel visszább lépve Horváth vitázó szándékát és tudatos-ságát a *Hunniás, vagy Magyar Hunyadi* című hőskölteményéhez írott előszava is igazolja. Az 1787. március 22-én Füredről keltezett előszóban ezt írja a négyso-rú strófával kapcsolatban: „ha vallyon a' Deák *Heroicum Carmennel*, a' négy-é, vagy a' két-sorú *Strófák* egyeznek-meg jobban? [...] okaimat ide nem írom, 's ad-dig helybe sem hagyom, míg azokat jó érzésű Tűdös Magyarokkal nem közlöm; mert több szem többet lát[.]”⁶⁷ E sorok írásakor Pálóczi Horváth pontosan azt teszi, amit mond: már túl vannak Péczei Józseffel a *Magyar Hirmondó*ban foly-tatott vitán, s 1787. június 13-án jelenik majd meg a Földi Jánosnak szóló válasz első része a *Magyar Músában*. Hogy az említett két versforma közül melyik fe-leltethető meg inkább a hexameternek, hiszen a lényegét tekintve erről a kérdés-ről van szó, az ismét a *fordítás* tágabb kontextusában nyer magyarázatot. A for-dítás a *Hunniás* előszavának is vezérgondolata: „miképpen esnének annak a' régi Deák vers-szerzőnek gondolatjai, és ki-mondásai Magyarúl?”⁶⁸ Az, hogy Hor-váth Ádám „eposzába részleteket fordít” Vergilius *Aeneis*éből, nem pusztán a „pallérozódás és így a hasznosság jegyében” a széles publikum „irodalomra való rászoktatásának”, illetve a „művelt elithez való igazodásnak” együttes jele,⁶⁹ ha-nem annak is, hogy Horváth a magyar kultúra történeti logikájának és saját tör-

64 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 380.

65 Jóllehet az *Ötödfélszáz Énekek* arra utal, hogy ő maga is gyakran szorult az emlékezetet idéző pótlásra egyes szövegeknél; esetenként jelzi is, hogy aki az eredetit tudja, majd helyettesítse: „Pótold ki!” (mármint az eredetivel).

66 „[E]z az elmés XXIX-dik Múza olyan későn szóllamlott-meg, mikor már a' Villongók őszve fogott kézzel dolgoznak, mellyet hogy ez a' *Músa* [azaz Földi] maga-is által látott, onnan tudom; mert *Magyar Hunyadit* emleget[.]” *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 370.

67 HORVÁTH, „Elő-beszéd”, (6v.

68 Uo., (3v.

69 GYAPAY, „Poézis a hasznosság jegyében...”, 173–174.

téneti tapasztalata nyelvi beágyazottságának megfelelően kívánja reprodukálni a vergiliusi eposzmodellt.

Az én értelmem szerint, a' miben leg-többet különbözik a' *Magyar Hunyadi* az Éneistől, ez, az, hogy *Éneás* a' Róma' fundálására, mint bizonyos, és ő előtte tudva lévő tzélra úgy szándékozott: *Hunyadi* pedig az ő sok nagy tselekedeteinek vége felé tudta-meg, kitsoda ő? és mitsoda ditsősséges haszna lesz' az ő ditsősséges tselekedeteinek? mert egyb' aránt a' tzélra nézve, úgy hozatik itt bé *Hunyadinak* sok fáradthatatlan iparkodása, mint a' mely (:ámbár az ő tudása nélkül:) a' Fijának Királyi-székre lejendő emeltetésének ellene állhatatlan eszköze volt.⁷⁰

Minden latinizmus, idegen sallang nélkül, avagy ezeket is a hazai kultúra összefüggéseibe ágyazva kívánja átültetni a rómaiak nemzeti eposzát. Mintájáról maga árulja el, hogy az Péczelivel, illetve Voltaire *Henriade*-jének általa készített fordításával azonos, de még kiáltóbb, hogy Péczeli reá tett hatását a magyar nyelven való alkotásban nevezi meg:

Indított engemet a' Magyarúl írásra, különösen pedig a' vers írásra, egy érdemes Hazafinak T. Péczeli Jósef Urnak, mind szóval való serkentgetése, mind a' maga tudós munkáiban, 's nevezetesen a' Magyar Henriássa' Elöl-járó-beszédje' végén közönségesen a' Haza-fiakhoz tett, igazán hasznos intése[.]⁷¹

Ám ennek a hatásnak több figyelmen kívül nem hagyható finom részlete is van. A nyelv szempontjából a legfontosabb az, hogy míg Péczeli ténylegesen fordítást készített, addig Pálóczi Horváth az *Aeneis*-részletek hol pontosan jelölt, hol nem jelölt fordításait illesztette be saját művének szövegébe, ezzel is jelezve, hogy azok nem csupán idézetek, hanem már a honi kultúra által átszajátított *Aeneis*, a *Hunniás* sorai. A korabeli latin nyelvű költészetre jellemző *translatio studiorum*, az antik mitológia alakjainak és tájainak hazai viszonyokra történő transzponálása⁷² helyett a római (nemzeti) eposzmodellnek az anyanyelv és a saját kultúra által történő feloldódásáról, metamorfózisáról van szó. Másrészt a *Hunniás*hoz írt előszó alapján, a *Hirmondó*-beli „pengeváltás” és a *Henriás*-fordítás után már egyfajta összegzés eredménynek is tekinthető a *Hunniás*, mely egyben a kontextusát

70 HORVÁTH, „Elő-beszéd”,)(3v–)(4r.

71 Uo.,)(4v.

72 Vö. bővebben: SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből*, 2. jav. és bőv. kiad. (Budapest: Nap Kiadó, 2018).

is nyújtja a négy- és a kétsorú strófák versenyeztetésének. Arról van szó, hogy a kétsorú strófa a párrimes francia alexandrin megfelelője, s mint ilyen idegen forma, ahogyan a hexameter is, szervesen illeszkedik Horváth Ádám anyanyelvű versírási gyakorlatába. Vagyis Horváth a Horatius-féle adaptáció helyett, amely a görög, azaz idegen kultúra vershagyományát honosította, más eszközökben ragadta meg a magyar nyelvű költészet görög–római hagyományhoz való hozzámérhetőségének kérdését.

A Földi–Horváth vita sarkalatos kérdése is a vers eredete körül forog, továbbá, hogy Horváth miben látta a magyar nyelvű költészet hozzámérhetőségét a görög–rómaihoz az utóbbi adaptálhatósága szempontjából.

Földi János szerint a vers eredete a gyönyörűségben keresendő, Horváth szerint az éneklésben, ám mindketten ugyanúgy a ritmusra, a zenére utalnak. Földi számára a korszak esztétikai-befogadói szemlélete alapján ez a gyönyörűség abból fakad, hogy „[h]angütéseket (Numerus) és megedgyezést (Hármoniót) keresnek az emberek, mellyek a' szókat, és a' dolgot a' fülbe, és a' belső érzésbe bé bújtaszák, bé nyomják”. Pár sorral lejjebb így folytatja: „A' Muzsika, melly a' Versírással testvér, de ennél elsőbb, éppen ezt mutatja; kezdetek az emberek danólni, ugrálni, hangütésekre mozgatni lábaikat, minekelőtte a' szókat illy rendbe szedni gondolkoztak volna.”⁷³ Vagyis a költészet az értekek, a hangsúly (hangütés) és az ismétlődések (harmónia) útján hat,⁷⁴ ilyen belső érzések nyomaként rögzíti az emlékezet segítségével az emberi elme a szavakat és a valóságban fellelhető összefüggéseket, „a dolgot”.

A hatasesztétika ilyen mértékű előtérbe kerülése a zenében – a természetutánzás és a dallamosság mellett – erősen kapcsolódott a korabeli általános esztétikák morál-filozófiai szemléletéhez is. [...] Ennek legnépszerűbb képviselői Németországban az úgynevezett populárfilozófusok voltak (Baumgarten, Eschenburg, Sulzer stb). Mivel az esztétika (*aisthesisz* = érzékelés) szerint a művészetek lényege – az ember nevelésének érdekében – az érzékenységek ingerlésében, azaz az érzelmek keltésében áll, a század végére, a szenzualizmus hatására, egyes szerzők gondolati rendszerében

73 *Magyar Músa* 1, 29. sz. (1787. április 11.): 227. Lásd még KECSKÉS–VILCSEK, 177–187.

74 Földi alapvetően az éthoszelméletre és a zene Platón által meghatározott hármas felosztására, *harmónia–rhythmosz–logosz*, utal, illetve csak az első kettőt nevesíti. HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 24–25. Horváth később, a *Magyar Arion* előszavában a zene és az éthoszok tárgyában ugyancsak Platónra hivatkozik majd. A hivatkozással együtt lásd e tanulmány 230. jegyzeténél.

már azok a művészetek élveztek abszolút elsőbbséget, „amelyeknek közvetlen célja a külső érzékek ingerlése” volt.⁷⁵

Mivel a költészet ilyen módon a dolgok közötti összefüggések feltárására alkalmas, ezért is mondja Földi, hogy „[a] tudományok a’ Versírók által terjedtek”,⁷⁶ s így nemcsak az ókori irodalmi hagyomány témáira vonatkozó, pusztán a műveltség-ről tanúskodó reflexióról van szó. Az érzékeknek ezt az elmére tett jellemformáló hatását fejt ki a Földi által felemlített ritmikus munkavégzés toposza is.⁷⁷

Ehhez képest nem sokkal többet mond Pálóczi Horváth, amikor az éneklésben jelöli meg a vers eredetét, s azt állítja, hogy a görög–latin metrumok, „mellyeket ma olyan szorosan akarunk meg-tartani, ’s magunk nyelvén-is majmolni, nem egyebek voltak, hanem az akkor szokásban volt nótákra szabott énekek”.⁷⁸ Földi szintén a zenéből eredeztette az előbbieket a költészetet, valójában tehát egyáltalán nem különbözik a két szemlélet, bármennyire is nem érzi magáénak Pálóczi Horváth Földi álláspontját, oktató hangon vitatkozni kíván, személyeskedik, és azzal hűti Földit, hogy „[a] Versnek szülője igaz, hogy a’ gyönyörűség, de én olyan mesze nem megyek”, azaz csupán nem kezdi a kályhától.⁷⁹ Horváth egyébiránt újfent a gyakorlathoz fordul, amikor meglátását azzal a Földiéhez hasonló toposszal igazolja, miszerint az antik költői gyakorlatban „a’ Vers-írók éneklőknek, vagy-is a’ vers-írás éneklésnek neveztetik”, amint Vergilius vagy Homérosz is éneklésbe kezdenek az *Aeneis* vagy az *Iliász* invokációjában. Földi persze valóban a versszerzés érzékekre ható, zenei elemeiről beszél (hangsúly, harmónia). Véleményem szerint azonban számára a vers zenei elemei pusztán textuálisan érdekesek, s nem a dallamra való következtetés lehetősége miatt, míg Pálóczi Horváth versszemlélete éppenséggel a dallam alkalmazásának elsőbbségén alapszik, ilyen a módon „archaizálőbb”.

Ide, a metrum körüli eredeti kontextus feltárására, a dallam és hangszeres kíséret *meghallására* irányítja a figyelmet Horváth Ádám a kapcsolódó latin költői szöveghelyek megidézésével is. Tibullustól ezt a sort idézi: *sed postquam fuerant*

75 Uo., 26. Hovánszki Verseghy Ferencet idézi: VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése III. rész*, szerk. SZURMAY Ernő, 6 köt. (Szolnok: Verseghy M. Kvt., 1980), 4:463.

76 *Magyar Músa* 1, 29. sz. (1787. április 11.): 228.

77 „A’ tséplésben, a’ Bodnárók’, Kovátso’k, Lakatosok’ munkájában illy mesterséges ütések hallatnak, az effélék által az elme serkentetik, a’ restség űzetik, a’ halló mintedgy gyönyörűséget érezvén benne. A’ hajóvezetésben ugyan ez tapasztaltatik. A’ régi hajósoknak volt e’ végre *κελεύσμα*-jok, unszoló, nógató énekek, mellynek hangjaira mozdították kezeiket, és evezőiket.” Uo., 227.

78 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 371.

79 Uo., 370.

digiti cum voce locuti (Lygd. eleg. 4, 41), mely sor például egy 18. század eleji kommentár szerint „[p]ulcre exprimit gestum Dei citharoedi” szépen adja vissza a lantos isten, Apolló kézmozdulatát, amint saját hangszeres játékára énekkel felel.⁸⁰ Ugyanilyen helyzetet idéz fel a proprius szöveghely (*carmina nervis aptat*, Prop. eleg. 3, 3, 35–36), azaz hogy a költő az énekét (*carmen*) húros hangszerrel kíséri. A Vergiliustól az *Aeneis*-ből idézett négy sor némi előzménnyel, amikor Aeneas az elíziumi mezőkre nyer bebocsátást, szintén így szól:

Pár árny épp a porond pázsitján edzi ma testét,
 aztán, játszva a rőt homokon, versenyt vetekednek;
 míg más táncot lejt, lábát lendítve a dalra.
 Itt ül a fennkölt Thrák Dalos is, hosszú köpönyegben
 pengeti hét húrú lantját, melyhez hol az újja,
 hol meg a szín-elefántcsont vessző vége a szerszám.⁸¹

Minden esetben ugyanannak a helyzetnek a leírását látjuk: akár a másokét (sajnos a Lakatos-fordításból nem derül ki, hogy az árnyak másik csoportja mondja a dalt lábdobbantások közben), akár a saját énekét húros hangszeren kíséri egy lantjátékos. Horváth Ádám ezáltal a versszerzés eredeti létmódjára kérdez rá, ókori szerzők szövegeiből tudós módjára olvassa ki a tárgyi ismereteket, s azokkal *saját kora* általa hibásnak ítélt versírási gyakorlatára mutat rá:

a’ Poéták a’ magok verseiket Músika mellett énekelték, a’ mellyben mivel sokféle hosszú és szapora Ugrások, taktusok vagynak; ha azokhoz nem alkalmaztatik a’ szilaba, semmit sem ér az ének, és lehet sok *Dallok*ban tapasztalni, hogy hang nélkül mondva szépek, ha pedig énekli az ember, majd kitörik a’ szája belé[.]⁸²

A „taktusokkal megegyező mértékek” elméleti kérdése, melyet Kecskés András szerint Horváth vet fel először Vossius nyomán a *Músában*,⁸³ egy gyakorla-

80 Albius TIBULLUS, *Quae exstant, ad fidem veterum membranarum sedulo castigata: Accedunt notae, cum variar. lectionum libello, & terni indices; quorum primus omnes voces Tibullianas complectitur*, ed. Johann van BROEKHUIZEN (Amstelaedami: ex Officina Wetsteniana, 1708), 321.

81 „Pars in gramineis exercent membra palaestris, / Contendunt ludo et fulva luctantur harena; / Pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt. / Nec non Threicius longa cum ueste sacerdos / Obloquitur numeris septem discrimina uocum, / Iamque eadem digitis, iam pectine pulsant eburno.” Vergilius, *Aeneis* 6, 642–647, Lakatos István fordítása.

82 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 371.

83 KECSKÉS András, „A magyar verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti összefüggésben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 480–494, 491.

ti problémában gyökerezik, „amit az 1780–1790-es évektől az új, külföldi dallamok [hazánkba történő] beáramlása, illetve ezeknek a dallamoknak a kadeneciás, »mérték nélküli« versekkel való párosítása okozott”. A probléma „abból az új, nyugat-európai dallamosságból fakadt, aminek szigorú, határozott ritmikája már nem engedte meg szöveg és dallam egymáshoz alakításának ama szabadabb módját, ami a korábbi énekköltészetre a dallamok parlando jellege miatt jellemző volt”.⁸⁴ Horváth az iménti idézetben pontosan erre a problémára utal: a 18. század második felét megelőző énekköltészetben „[s]zöveg és dallam illetén [szabadabb] együttélése a régi magyar dallamok parlando jellege miatt ritkán befolyásolta a hagyományos, szótagszámláló magyar versrendszert”.⁸⁵ Míg azonban a „parlando dallamok hosszabb sorokat és ütemeket engedtek meg”⁸⁶ – „csak a kadeneciára [rímre] és esetleg a cezúrára való odafigyelést”⁸⁷ kívánták meg –, „addig a 18. század második felétől a kisebb ívekből és periódusokból álló új dallamok hatására a csinosabb ízlés rövidebb sorokat és kevesebb szótagból álló ütemet követelt meg”.⁸⁸ „Többek között ezért kérték és ösztönözték a literátorok a kadenciás énekszerzőket »hangméréséklésre«.”⁸⁹ A metrum és a dallam ezen egymástól való elszakadása prozódiailag a régi magyar énekköltészetnek mint rossz állapotban lévő, rút szövegeknek a látásmódját eredményezte szemben a versújítás új, külföldi dallamokra épülő dalköltészetével.⁹⁰ Fontos magyarázólag közbe szúrni, hogy „a régi magyar költészet dallamra írt és énekelt verseit általában *ének*nek nevezzük. Ezzel szemben a 18. század végén megjelenő *dal* mint műfajmegjelölés már eredendően szövegverset és nem énekelt költeményt jelent.”⁹¹ Éppen e tekintetben az iménti idézetben szereplő *Dall* szó, amely itt viszont kivételesen a korábbi énekköltészeti hagyomány megjelölése,⁹² úgy gondolom, hogy a latin *carmen* szó „magyaros”⁹³ megfelelőjeként is értendő Horváthnál. Ami azt jelenti, hogy költőnk szemében az újmetrikus hagyományteremtés határozottan az énekköl-

84 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 94.

85 Uo., 16.

86 Uo., 109.

87 Uo., 17.

88 Uo., 109–110.

89 Uo., 94.

90 Vö. uo., 93–94.

91 Az ének- és a dalköltészet fogalmi elkülönítéséről lásd uo., 13–14.

92 Vö. uo., 93–94, 266. jegyzet, ahol Hovánszki ugyanezt a Horváth-szöveg helyet idézi.

93 „A régi magyar nóta-hagyománynak tekintett dallamvilág ugyanis a külföldi jambusdallamok azon rétege volt, amely a 17. század közepétől szervesen beépült a magyar énekköltészetbe, és amely a 18. század végére már magyar nyelvű versekkel társult, magyar nótautalással élt. A külföldinek tartott dallamokat ezzel szemben még eredeti formájukban, német szövegekkel ismerték meg.” Uo., 119.

tészet esztétikai értékének fájalt felbomló tendenciájával párosul. Nem véletlen tehát, hogy Horváth korábban a *majmolni* szót alkalmazta az ókori metrumok követésére, hiszen úgy tűnik, hogy számára az időmértékes verselés is, akárcsak a „rég Magyar nótahagyomány”, ebben az új, szigorú formai tisztaságra törekvő használatban mindig az eredeti kontextusából kiragadott, valamiképp csökkent értékű állapotra juthat csak.

A zenei, illetve nyelvi indíttatású kétszeres verselés között azonban nem csak az eredet, illetve az eltérő irányultság miatt célszerű különbséget tenni, hanem prozódiai különbségeik miatt is. Mivel a gyakorlati énekszerzésből kiinduló Lantos költemények célja elsősorban a muzsika taktusaihoz való szövegalkalmazás volt, ez a dalköltészet a szövegversekben is bevett szokásos, szabályos formák mellett adott dallam-minták követése révén rendkívül variábilis metrumkészletekkel és unikum strófaszerkezetekkel is kísérletezett.⁹⁴

Az alábbiakban is tehát erre a szövegvers és énekelt vers közti lényeges különbségre szeretném felhívni a figyelmet Földi és Horváth versszemléleti érdeklődésének összehasonlítása során, valamint arra, hogy Horváth szerint a kortársai mit vétenek el.

Földi a verseknek vagy a verselésnek három nemét különbözteti meg: az időmértékeset (hangmértékes), a rímest (végzetes) és az általa kétszeres verseknek nevezett rímes-időmértékeset.⁹⁵ Egy bizonyos hagyomány szerint, amelyet Földi is felidéz, általánosságban ez utóbbi formát takarja (a disztichonra való szűkítés nélkül) a *Leoninus* elnevezés is, amely egy 12. századi francia, Leo vagy Léonin nevű komponistáról kapta a nevét. Azonban a rímes-időmértékes versformára nem ez a komponista talált rá, csupán előszeretettel alkalmazta azt.⁹⁶

94 Uo., 92.

95 Pontosabb volna rímes-mértékesnek vagy rímes-(idő)mértékesnek írni, „[m]ert bár a kétszeres verselés elsődlegesen a rímelést a klasszikus időmértékekkel összekapcsoló verselési módot jelentette (ebben a történeti elsőség a leoninusé volt), egyrészt néhány literátor kifejezetten hangsúlyozta, hogy ez a kapcsolat nem a görög időmértéken, hanem a németek kevésbé tökéletes verselési módján alapul, másrészt az elméleti tudatosság növekedésével, a rímes-mértékes verselésen belül egyre gyakrabban elkülönítették az ókori görög és deák mintára, illetve a németek példájára frott költeményeket. A kétszeres vers tehát rím és időmérték hagyományos kapcsolatán kívül olyan szimultán verselési módot jelöl, melynek mértékes alapját nem csak a klasszikus időmérték, hanem a nyugat-európai újmérték is képezi, mely a hosszú-rövid szótagokból álló verslábakat hangsúlyos-hangsúlytalan szótagok váltakozásával imitálja.” Uo., 100–101. Ettől azonban tanulmányomban eltekintek, mivel Horváth felfogása a *hangmérsékelés* terén Földiéhez képest egyértelműen az ókori költészet talaján áll.

96 *Magyar Műsa* 1, 29. sz. (1787. április 11.): 230.

E kétszeres verseknek nevezett rímes-időmértékes versformát Földi a „gyakórlottabb Versírók” figyelmébe ajánlja.⁹⁷ Jelentőségét alapvetően nyelvünk felülmúlhatatlanságában látja: „olgy tulajdonunkis ez, mellyel minden Nemzetek’ nyelvét, talám még az ezt kezdő Deák-nyelvetis felyül muljuk”.⁹⁸ Ugyanakkor Földi osztja Péczeli ízlésbírálátát, és óva int attól, hogy az alkotói figyelem a rímkeresésre szűküljön, nehogy „a’ végezetekkel a’ felséges gondolatokat megkössük, vagy alatonittsuk”.⁹⁹ Válaszában Horváth megtartja ugyanezt a három versnem szerinti csoportosítást (versszemléletén belül most egyelőre a leoninusokat érintem). Árulkodó Horváthnak az a kijelentése, hogy „itt sem értem azt a’ régiséghez való erős ragaszkodást, hogy valaki egyedül csak *Distikont* írjon *Kadentiássat*, vagy Leoninus verset; lehet írni újabb formákat, mellyekből a’ Magyar nyelvnek szépsége nagyon ki-tettzik”.¹⁰⁰ Véleményem szerint ezzel az *itt sem értem* kezdetű deixissel Horváth a Péczeli-féle vitára mutat vissza, s az a kifogása mind egykori debreceni tanítójával, mind diáktársával szemben, hogy fantáziátlanok. Leragadnak ugyanis a latin nyelv vagy a más idegen hagyomány szabta lehetőségeknél, így csupán meglévő sablonok használatát ajánlgatják a költők számára, ám nem erősítik a hajlandóságot belső fejlődés útján az újak csinálására, az előbb említett kísérletezésre. Horváth értetlenül áll az ebben az értelemben vett sablonos költészet ajánlgatása előtt, ezt a megfigyelést pedig általánosságban is ki lehet terjeszteni az általa folytatott költészeti-verstani diskurzusokra. Így például abban, hogy Péczeli a Gyöngyösi-strófa után hajítaná a leoninust (ezúttal a rímes distichont), Horváth hozzá nem értő rugalmatlanságot lát, amelyet ugyanakkor a magyar nyelvre adaptált idegen versmértékek bejáratásán túl rendre a versújítási lehetőségek gyakorlati kiszélesítésével ellensúlyoz. Mindketten osztják a „magyar nyelv felülmúlja a latin nyelvet is” toposzt, Horváth azonban radikálisabb, s a magyar nyelv időmértékelésre való képességének hangoztatásánál is jobban el akar rugaszkodni a mintától.

Földi szerint a hangmértékes vers gyönyörködtetőbb, mint a végezetes, mivel amabban a rímek előre tudatják, hogy milyen lesz a következő sor, ami csökkenti a vers olvasásakor az újdonságérzetet. Itt Arisztotelész *Poétikájára* utal (2, 22, 1458b–1459a 1–4), miszerint „a’ Vers azért tetszik; mivel valami idegen, és szokatlan vagyon benne”.¹⁰¹ Földinek a rímes költészetre vonatkozó bírálata abban

97 *Magyar Músa* 1, 30. sz. (1787. április 14.): 240.

98 Uo., 239.

99 Uo., 240. Földi itt Péczelivel tart, s az ő álláspontjára utal vissza, lásd *Magyar Hirmondó* 7, 3. sz. (1786. január 11.): 23.

100 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 373.

101 *Magyar Músa* 1, 29. sz. (1787. április 11.): 231.

is megnyilvánul, hogy mit tekint versnek, és mit nem. Az ókori görög–latin költészetből hoz példát, ahol a szólásmondások is versben, időmértékben rögzültek, ezek viszont a rímes költészetben „elvesztik Vers voltokat, és ékességeket”. Földi a kérdés szemléltetésére Gyöngyösi István *Uj életre hozatott Chariclia* című, részben saját munkájából idéz egy sort: *Nem áll a tudomány tsak a sok időben*. „Ez, elég hosszú mondás Versben, „s még sem Vers” – írja, majd hozzáteszi: „[d]e a’ Hang-mértékek szerént, fél Versis mindjárt Vers, két, három lábis észre vehető Vers, Melly szép Vers lesz ez, ha így fordítom; *A’ tudomány sok időbe nem áll*”.¹⁰² Gyöngyösi István Czobor Mihály Héliodóroszból készített fordítása alapján alkotta meg említett költeményét (az antik regény ma magyarul *Sorsüldözött szerelmesek* címmel, Szepessy Tibor fordításában olvasható), az idézett sort pedig Földi daktilikus lejtésű, a hepthémimerész metszetig tartó csonka hexameterben adja vissza. Fájjalja tehát, hogy „e’ természeti, ez eredeti, e’ szép és kellemetes Nemének a’ Verseknek, még a’ Magyarok között kevés követői vagynak!”. A kevesek közül, akik élnek vele, Révai Miklóstra, Baróti Szabó Dávidra és Kalmár Györgyre utal, s a klasszikusnak számító érvet használja ismét, hogy a magyar nyelv mintegy a természettől vezérelve rááll erre a versformára. Csupán egy „nyelv-könyv”, grammatika hiányzik még a magyar nyelv időmértékes verselést érintő szabályainak lefektetéséhez.¹⁰³

Ezek után a rímes költészetről azt írja: „[a’] végzetes Versek örökség szerént való Verseink. Ezeket ámbár a’ Barbarusok kezdték: nem barbarusok mindazonáltal ma, a’ kiknek tetszenek, azt mondja *Geszner*.” Ezen kívül Földi azt hangsúlyozza, hogy „régí Verseink, mellyeket talám még Barbariából hoztunk; mind azért, hogy nagy Nemzetek követik; kiknél e részbenis tehetetlenebbek lenni ne kívánjunk”.¹⁰⁴ E verselési mód jelentősége voltaképpen a magyar nyelv virtuozitásának további igazolásában áll. Tökéletesítéséhez szintén egységes grammatikára lenne szükség.¹⁰⁵ A hazai és külföldi gyakorlat között a következő különbséget állapítja meg: régi költőink a négy soros tizenkettesekben írtak egyforma rímeket, s újabban „a’ több Nemzetek követésére, némelylek vettékfel a’ kettőst”. Földi azonban ugyanazért tartja jobbnak a négyhez képest a két rímet, amiért az időmértékes verselést általában a rímes költészethez képest jobbnak ítéli: az egyforma négy rím egymásra következése egyhangúvá, kiszámíthatóvá teszi a verset, nem nyújt tehát újdonságérzetet az olvasás során, míg az egyforma, de páros rímek

102 Uo., 232.

103 *Magyar Músa* 1, 30. sz. (1787. április 14.): 234.

104 Uo., 235.

105 Uo.

valamivel hamarabb újulnak, változnak. Ráadásul az előbbi művészileg is kisebb értékkel bír, hiszen könnyebben megalkotható az időmértékes vagy akár csak a párrímes verssorokhoz képest: „A’ négyes sor nagyon szabad elméhez való, a’ hól szabadon lehet a’ sort tölteni, a’ dolgot költeni.”¹⁰⁶ Salomon Gessner (1730–1788), a már korábban is említett svájci költő nyomán Földi egyetlen előnyét tartja számon a rímes költészetnek. Eszerint a rím egyfajta kötöttséget jelent, ami önmérséklethez segíti a versíró, hogy keresse a szavakat, hányja-vesse elméjét a megfelelő szavakért, s ezáltal új gondolatai legyenek. Ilyen szempontból pedig „[i]gaz; hogy mikor két sorú *Strophát írni nem szégyen: akkor négy sorút tsinálni, nem tsak nem szégyen; hanem szépis; és nyelvünk’ tökéletességének sokkal nagyobb jele ez, mint amaz: de úgy, ha mind jó a’ Vers*”. Egyébiránt arra buzdítja olvasóit, magukat az írókat, hogy ne csak izorímes és izometrikus sorokban írjanak, hanem alkalmazzanak keresztrímes és ezzel együtt eltérő szótagszámú sorokat is verseikben, ami szemben más nemzetekkel nálunk még nincsen szokásban.¹⁰⁷

Horváth Ádám mindkét elképzelést lebontja: a bokorrímek keltette kiszámíthatóság problémáját, de azt az értelmezést is, hogy az ilyen verssor nem vers. Mindkét kérdés tisztázásához elkülöníti egymástól az oratio formára írt verseket a carmenektől. Az „*Orátzió* forma” versek az élőbeszédet imitálják, míg a „*Carmenek* szerzett versek, leg-inkább abban különböztek az *Orátziótól*, hogy ott szabadabban széllyel szórták a’ szokat edgymástól”.¹⁰⁸ Horváth ezzel a különbségtétellel elkerüli azt a csapdát, hogy a formai jegyekről értékítéletet kelljen mondania, mivel az elvont versrendszereket nem önmagukban szemléli, mint Földi, hanem funkcionálisan, műfajokhoz, „szövegszerű megvalósulásokhoz” köti azokat.¹⁰⁹ Így az „ilyen *Orátzió* forma verseknek csak egyféle kötésű sorokat vettek fel [jelesül a hexametert], mivel már azokat énekelni nem vala szükséges (noha valósággal azokat is hajdan énekelték, melyek *Heroicum Carmenek*nek neveztetek [ti. a műfaj neve, a *carmen* vagyis dal szintén erre utal]”. Valamint

[ú]gy tartom, hogy ha valaki *Heroicum Carment* ír, vagy *Epicumot*, leg-szebb, ha vagy tsupa mértékre szabott, vagy tsupa végezetes verset ír, tsak hogy az olyan formán legyen írva, hogy ha az ember azt szabad szájjal *Orátzió* formára mondja, ne-is

106 Uo., 235–236.

107 Uo., 237–239.

108 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 372–373.

109 Vö. KECSKÉS, „A magyar verstan...”, 482. „A rendszerezési kísérletek közös buktatója azonban az a tény, hogy míg a versmértékek szerkezeti felépítése szövegtől, sőt nyelvtől független, elvont szinten is lehetséges, addig tényleges, szövegszerű megvalósulása minden esetben az adott nyelv konkrét hangtani és mondattani lehetőségeitől függ.”

tessen meg hogy vers, vagy ha meg-tettzik is, tsak elvéte, és önként, nem kéntelen, valamint ezt *Virgilius' Eneissében* lehet tapasztalni[.]¹¹⁰

Azaz a szövegverssé formálódó elbeszélő költeménynél (narrativa poesis) továbbra is fontos, hogy izometrikusan építkezzék, ugyanakkor szintén antik mintára a metrum, a zene érzékelése mellett a nyelvi megvalósítás során a próza felé is tolódik az alkotás esztétikuma.¹¹¹ Ilyen szemmel a Vergiliust érő bírálat nem annyira bírálatnak tűnik, mint inkább az ókori irodalom énekeltségét jelző figyelmeztetésnek. Illetve a cezúráról vallottakkal együtt azt is jelzi ez az ízlésbírálat, hogy Horváth eszményéhez a görög hexameter állhatott közelebb.¹¹²

Az élőbeszédet imitáló poézissal szemben a több sorból építkező énekelt költészet áll. A „*Hymnusokban, Elegiákban* az tapasztalható”, hogy minden versnek „(nem edgy sort értek, hanem két vagy több sorból öszve tett edgy verset)” tökéletes értelme van, mert ott „minden Pauza [szünet, sormetszet] tökéletes értelmet kíván”, minthogy ezeket énekelni szokták. Amit *énekelnek*, ott soronként tökéletes kell legyen az értelem, azaz sor elejétől a sor végéig; amit *mondanak*, „tiz sort-is lehet olvasni” folyamatosan úgy, hogy nincs még meg az értelme, illetve az értelem sor közepére esik.¹¹³ A *Dall* tehát a nyelvileg is kötött (oratio ligata), énekelt műfajok rendszerét tartalmazza. Horváth e funkcionális nézőpontjából is világosan következik, hogy minden alá-fölé rendeltségi viszony nélkül az izometrikus *epicum carmen* írására ugyanúgy alkalmas a hexameter, mint az izorímes formák, s a *lyricum carmen*hez ugyanúgy illenek az antik metrumok, mint a több sorból építkező rímes formák. Mármost kétféleképpen is megfogalmazza a „Magyar versekre”¹¹⁴ vagy „Magyar nótákra szabott”¹¹⁵ versekre vonatkozóan azt az állítást, hogy mivel „az ének-hangok lassú vagy szapora volta szerént változtatnak a hangütések mértékei és egyszersmind az egyenlő végzet is megvaygon”,

[m]ár ezekben van edgy különös valami, melly a' verseknek értelmét, úgy tettzik, nehezíti; de tsak ugyan tagadhatatlanul szépíti-is, és ez a' helyett vaygon a' mit a' régi Poéták a' szóknak szabados széllyel szórásában gyakorlottak; de méltó okon; mert az illyen versek ének-nótára lévén alkalmaztatva, jobban rá ér a' hallgató az éneklés

110 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 373–374.

111 A hexameter szerkesztését illetően lásd SZEPESSY, „Bevezetés...”, 49–55, 52.

112 Uo., 55–62, 55.

113 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 374.

114 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 383.

115 *Magyar Músa* 1, 49. sz. (1787. június 20.): 387.

ideje alatt a' nehezebb értelmű ki-mondásokat meg-érteni, mint a' szabad folyó beszédben.¹¹⁶

Ezek után úgy látom, hogy Horváth a taktusokkal megegyező mérték-elv szerint azt is állítja, hogy az ókori lírai költészet énekelhetőségen alapuló formavilága magyar nyelven a *Dall*, azaz az „énekes poézis” „versformákat sugalmazó dallamaiból” áll,¹¹⁷ mint amilyen például ez a „lassú *Menuetre*” írt halotti búcsúzója:

Valé szép kedves nép már én el-bujdosom,
Mert mutat nagy utat, halál, a' gyilkosom:
Bál helyett vak helyet készített, koporsót
Melly keservessen ver's melly siralmas marsot.
A' ki kedvellette kedves énekemet,
Mondjon most helyette tsak edgy requiemet.¹¹⁸

Pálóczi Horváth ezen az implicit érvrendszeren túl explicit módon is megvédi a rímet mint potenciális sorképzési elvet: megengedett „a' mértékekkel semmit sem gondolván”, azaz nem elsősorban a metrumra figyelve, „edgy forma szabású végső hangokra, egyenlő végezetű szokat ejteni”.¹¹⁹ Ugyanakkor „a' tizenkét hangzatú sorok; mellyek mind a' négy, mind a' két sorú Strófákban íratni szoktak, igazság szerént kötött versek vólnának; ha nem hibázok *Asklepiádeusok*, a' millyeneket *Horátius*-is szeretett írogatni: »*Sunt quos curriculo pulverem Olympicum*« 's a' t.”¹²⁰ Azzal tehát, hogy az asklepiadeszi sort a kombinatorika elvének megfelelően a felező tizenkettes egyik lehetséges képletként nevezi meg,¹²¹ Horváth arra mutat rá Földi elképzeléseire reagálva, hogy a Gyöngyösi-féle vers egyes sorai

116 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 383. Más szavakkal ugyanezt így fogalmazza meg: „[k]ülönösen pedig a' Magyar nótákra szabott versekben olyan nagyon meg kívántatik a' hang mértékekre való vigyázás, hogy azokban inkább meg-engedi az értelem a' tekerítést, mint a' rövid *taktus* a' hosszú *szilabát*”. *Magyar Músa* 1, 49. sz. (1787. június 20.): 387.

117 CSÖRSZ Rumen István, „»ki magam tsinálmányja, ki másé«: Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Énekek* (1813) című gyűjteményében”, in *Magyar Arión*, 319–346, 326, 332.

118 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 384. Ettől eltérő szövegvariánsát lásd RMKT XVIII/16, 736.

119 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 372.

120 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 379–380. *Sunt quos curriculo || pulverem Olympicum* (Hor. carm. 1, 1, 3), ahol a *pulveremből* az „em” a rákövetkező magánhangzó miatt elízióval kiesik a skandálásban.

121 Jegyzetben teszi csak hozzá, hogy: „A' kik a' tizenkét hangzatot a' közepén meg-szakasztani nem tartják szükségesnek; azok másként tartják”. Uo., 379.

nemcsak amiatt érzékelhetők önmagukban versnek, mert azokban „széjjel szór-ták a szókat”, vagy pusztán azért, mert izorímes strófán belül van a helyük, hanem mert azok is mértékesek. Horváth egyúttal a Gyöngyösi-strófa eredetét visszavetíti az ókorba, s az apológia szempontjából e nem kis horderejű saját adalékkal toldja meg a „Magyar versek” előkelőségének és a magyar nyelv elsőbbségének kérdését.

Ami pedig a rím kiszámíthatóságát illeti, ezt azzal tartja kiküszöbölhetőnek Horváth, hogy „a’ végezetek, *kádentiaák*, ha lehet mind külömb külömb részei legyenek a’ beszédnek”, ha például az egyik főnév, a másik legyen ige, határozószó, névmás, vagy az igemódok, igeidők váltakozzanak.¹²² Egy évvel korábbi, Péczeli-re reagáló tudósításában és a *Hunniás* előszavában e szempont szerint állította azt, hogy „nyelvünknek nagyobb tökéletességét mutatja a’ négy, mit a’ két sorú” vers.¹²³ Ez a változatosság a kulcsa annak is, hogy írás közben ne lankadjanak el a költő gondolatai: „a’ *Kádentzia* sokszor olyan gondolatokra ad alkalmatosságot, a’ mellyek külömben eszében sem forganának az embernek”.¹²⁴ Horváth ígéretet is tesz arra, hogy *Aeneis*-fordításban mutatja meg a négysorú versnek ezt a gondolati hajlékonyságát, ígéretét pedig még ugyanabban az évben, a *Magyar Músa* 1787. november 21-ei számában valóra váltja. Ilyen formán egyben vetekedik is egykori tanítójával, annak kétsorú *Henriade*-fordításával szembe helyezve bizonyítja a négysorú rímelés nyelvi tökéletességét.

E tanulmányba nem illeszttem be Horváth Ádám *Aeneis*-fordításának vizsgálatát, noha a *Magyar Músa*-ban 1787 októbere és 1788 januárja között megjelent többi fordítással történő összehasonlítása tanulságos volna (Ráday Gedeon, Horváth és Péczeli lefordítják az első ének ugyanazon részletét, Juno és Aeolus beszédét).¹²⁵ Egyedül Horváth fordított négysarkú tizenkettesekben, a többiek a párrímes alexandrinust választották. Tanulságos lenne ez a vizsgálat, mivel 1787 szeptemberének első felében, tehát még a fordítások kiadása előtt a *Músa* hosszabb fordításelméleti tudósítást közölt.¹²⁶ S ehhez még hozzá lehetne venni Kovács Ferenc és Horváth Ádám 1788. január 29-e és február 28-a között kibontakozó levélváltását,¹²⁷ amelynek fő tárgya egyrészt Földi hexameteres fordításá-

122 *Magyar Músa* 1, 47. sz. (1787. június 13.): 376.

123 Uo., 375.

124 *Magyar Músa* 1, 48. sz. (1787. június 16.): 378.

125 Rádayé névtelenül: *Magyar Músa* 1, 82. sz. (1787. október 17.): 655–657; Horváth Ádámé névvel: *Magyar Músa* 1, 92. sz. (1787. november 21.): 735–742. Péczeli több részletet is fordít, ezek szintén névtelenül 1788. január 12-én és 16-án jelentek meg, utóbbiban szerepel Juno és Aeolus beszéde, *Magyar Músa* 2, 4. sz. (1788. január 12.): 25–32, *Magyar Músa* 2, 5. sz. (1788. január 16.): 33–39.

126 Ez a fordításelméleti tudósítás 1787. szeptember 5. és 12. között jelent meg: *Magyar Músa* 1, 70–72. sz. (1787. szeptember 5–12.): 559–577.

127 KECSKÉS–VILCSEK, 201–216.

nak, ami kéziratban járt kézről kézre,¹²⁸ valamint Horváth magyaros verselésű megoldásának megítélése. (Horváth februári levelében például nehezményezi, hogy Kovács nem foglalt világosan állást vagy az ő, vagy Földi verziója mellett.) A két levélben említés szintjén előkerülnek a *Músában* megjelent fordítások is. Másrészt Kovács levele mellékleteként elküldte az első ének szóban forgó részletének saját fordítását is, levelezése Horváthtal pedig megintcsak számos egykorú fordításelméleti és kritikai adalékkal szolgál az összesen öt darab fordításrészlet közös analiziséhez.

Ebből a levélváltásból csupán két gondolatot idézek Horváth Ádámtól, amelyek tanulmányom eddigi és későbbi részeihez is kapcsolódnak, s amelyek kiegészítésként az adaptáció és fordítás kérdéséhez a hexameter és a magyaros vers különbségét érintik.

Horváth egy helyen azon elmélkedik, hogy melyik versforma illik jobban a „magyar nyelv hegyére”: a „pórázos” (Kovács kifejezése a rímesre) vagy a hexameter. Első lépésben elkülöníti a kétféle verselés anyanyelvi közegének jégeit.

[A] Deák nyelv annál szebben esik, mennél negédesebben és kényesebben pronounciáltatik, a magyar ellenben a nemzetséggel vele született természete szerint, a legeggyűgyűbb simplexebb szájzátásoknak örül, és a magyar szóban valamit kényesen mondani ki úgy tetszik, hogy gyermekes: azért a Deáknak a pronounciatio szerint jobban tulajdona a quantitás, a Magyar pedig, hogy a pattogó nyelvcsavargatásokat elkerülhesse, inkább más szépséget keres a versben[.]¹²⁹

Ez a más szépség pedig az időmérték nélküli versformák és a rím:

a mi nyelvünknek az a gyönyörű tulajdonsága, hogy ez, *minden lábokra szabott sorok nélkül* olyan dörgésű szókkal ki tudja tenni elegendő majestással az értelmet, hogy azt a Deák kötött vagy mértékes versben is csak úgy, végeztesben pedig felé nyire sem tudná kitenni.¹³⁰

Horváth Ádám ugyan nem tagadja, hogy „a magyar szinte olyan alkalmas a mértékes Versekre, mint a Deák vagy Görög”,¹³¹ kifejezőereje mégis más, mint

128 RÁDAY Gedeon és FÖLDI János, *Összes versei*, kiad. BORBÉLY Szilárd, Régi magyar költők tára: XVIII. század 11 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 169–170. Ráday Gedeon *Aeneis*-fordítását lásd uo., 46–49. Azonban Rádaynak ez a fordításváltozata már eltér a *Músában* közöltől.

129 KECSKÉS–VILCSEK, 212.

130 Uo. A dőlten szedett kiemelés tőlem – RKJ.

131 Uo.

amilyen azoké. Az egyszerűséget („simplexebb szájátások”) jobban kedveli, mint az időmértékhez illőbb keresettséget. Ezért, ha finoman is, de a magyar nyelv kifejezőereje szempontjából korábban a Földinél megengedett választás helyett¹³² a rímes (és ezúttal már tegyük hozzá, hogy a hangsúlyos vagy szótagszámláló) versformákat ítéli alkalmasabbnak a versírásra.

Második lépésben, a konkrét versforma szépségének a kérdésében a következőre jut: „[a] Pórázos versekben az Epicum Poémában legszebbnek tarthatom a négy-sorút (noha a fordításban talán legnehezebb)”, mert a négy rímet négyféleképpen lehet váltogatni a beszéd részei szerint.¹³³ A hexameter fordítására a trochaikus „15 lábú verset” tartja alkalmasnak, ámbár azt is hozzá teszi, „de mi haszna, ha megtesszük rajta a jó fordítást, azonban a versnek formája nem adja meg az illendő *majestást*”. Szembetűnő az is, hogy a kétsorú verset a szentenciózus és lírikus költészethez, illetve a komédiához tartja illőnek, „mert vékony munkával kevés ipariával láttatik vádolni az író, vagy csak nekem úgy tetszik, mintha híja volna az olyan versek vers valóságának”.¹³⁴ Vagyis lényegesen kevesebb munkát igénylő sorfajta, mint ahogy az az epikus műfajokhoz szükséges volna. Horváth nem kis éllel rendezi tehát az epopoeia „sorait”.

Ez a magyar nyelvre ajánlott rövid sortipológia azért izgalmas, mert valóban megerősíti Horváth már pedzegetett nyelvszemléletét, miszerint például a (görög–)latin versmértékek nem vihetők át problémátlanul a magyar nyelvre, illetve, hogy az semmi esetre sem a „magyaros” formák rovására történjék. Jóllehet Horváth más és más összefüggésben többször hangoztatta a magyar nyelv mindenre alkalmas voltát (lásd tanulmányomban később a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*, a *Rudolphias*, eklatáns módon pedig a *Magyar Arion* előbeszédeiben), azonban valamennyi esetben a „magyaros” és a közköltészet dallamvilágából lecsapódott formákat használta, vagy pedig a Faludi Ferenc és Amade László nyomán már ismertté vált, „rövid sorokból álló, heterometrikus, belső rímekkel játékosan töredezett strófaszervezeteket”.¹³⁵ Mintegy szándékosan kerülni látszik az antik költészet formakincsét,¹³⁶ pontosabban:

132 E néhány oldallal feljebb idézett szöveghely egészét lásd e tanulmányban a 110. jegyzetnél: „Úgy tartom, hogy ha valaki *Heroicum Carment* ír, vagy *Epicumot*, leg-szebb, ha vagy tsupa mértékre szabott, vagy tsupa végeztes verset ír”.

133 KECSKÉS–VILCSEK, 213.

134 Uo., 213.

135 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 18. Vö.: „Bár verseinek ritmusát ő is antik verslábakkal mérte, a klasszikus strófaképletek helyett inkább a korabeli divatos énekek és magyar áriák metrumkészletét alkalmazta.” Uo., („A kétszeres verselés kialakulása...”), 123.

136 „A deák (vagy görög) verselés formáit – hogy közbevetőleg ezekkel is foglalkozunk – egyáltalában nem használta Horváth abban a mértékben, mint az ókori klasszikusokhoz való vonzódása indokolt-

Pálczi Horváth nem kedveli, sőt ellenzi az antik versformák használatát, ennek ellenére például több versében is találkozunk jól sikerült hexameterekkel. Latin műfordításainak esetében viszont sosem tartja be a pretextus antik metrumait, inkább domesztikálja azokat, még hozzá a Gyöngyösi-hagyomány nyomvonalán.¹³⁷

Horváth szerint a fordítónak szintén tolmácsolnia kell a különböző antik, műfajonként eltérő sor- és strófafajtákat, s a formát nem mint pusztán formát, hanem mert az tartalmi jegyek hordozója is. Magyar nyelvű fordítás esetén pedig nem elsősorban idegen, hanem a magyar költészet hagyományaihoz érdemes nyúlni. Sőt, a saját művek megalkotásakor a szerzőnek a mintájához hasonlót, a *majestást* kellően kifejező formát kell kitalálnia. A fordítás s az utóbbi adaptáció Pálczi Horváth számára elsődlegesen nem onnét megragadható probléma, hogy hogyan fordítsunk magyarra idegen szerzőket, hanem hogy hogyan vonjuk el a magyar nyelvre „formatervezhető” költészet szabályait főleg a görög-római kultúra ide tartozó hagyományai alapján úgy, hogy a magyar költészet formavilágát társítsuk a görög-rómaiéhoz hasonló műfajkonvenciókkal. Ebből az ideológiai alap-

tá tenné. Írni hexametert tud – olvassuk levelében (L. XII. 7.) [„A’ Hexameterek nem kedvesek e már füleimben? Kedvesek a’ magok’ nemében: írok én olyanokat most is és sokaknál szerentsébben. – Míg meg nem ismerkedtem a’ Magyar, sőt más idegen, de mostani ariákra is alkalmaztatható Ódák’ derékségével, én is tsak a’ régiektől vettem a’ mértéket, ha hang mértékre kellett írnom, noha akkor is, a’ nélkül, hogy Systemát tudtam volna tsinálni az ének-tactusú versezetekben: eszre vehetetlenül is sok éneket musicai lábakra írtam;”] – mégis helyteleníti a »ki avúlt« formákat, mikor a nemzeti áriáknak oly bővében vagyunk. (L. XI. 422.) [„Ez az eszre vételed különben igen helyes, hanem alkalmazhatóságot ad nekem is mind neked, mind Nagy Ferencznek, mind kedves Csokonainknak is szemetekre vetni, vagy leg alább kérdezn: mi kényszerít benneteket ama régi Anakreoni, Horáci s más ki avúlt mértékekre; hiszen vannak nekünk mind újabb izlésű, mind még a’ közép időbeli Nemzeti Ariáink, melyeknek musicai tactussokra igen alkalmazatosan esnek az Ódák.”] S büszkén jelenti ki, miben igaza is van, hogy mindazonáltal a magyar nyelv e téren sokkal fölötte áll a németnek, amit egy mértékes magyar versnek hasonló némettel való összevetése bizonyíthat! (L. XII. 120.) [Béts imádozt: meg győzött engem’ hogy sokkal szebbek, mintha én scandánám őket: de Virgilhez vagy Hesiodhoz képezt még is ollybá néztem, mint a’ tuskés vagy görtsös tamariskus vagy fenyő pipaszárt a’ sima sörjéhez. Látom azt, hogy más törvényje nem lehet, mint a’ hosszú vagy rövid vocalis, ki zárván minden positiót. Bíró benne lenni sem nem tudok, sem nem akarok: de azt akarmelley virtuosus Német Poëta Musikustól meg kívánom, hogy az énekes Poësisban ne tulajdoníttson magának elsőséget, vagy nálunknál elsőbséget; mert a’ rövid tactus bizonyosan szenved, ha a’ vocalisnak, bár mi rövid legyen is az, rövid ki mondása vagy ki-éneklése több öszve csoportozott consonansokkal akadályozódik;”] Különben hexametert találunk nála: H. II. 183, 191, H. III. 2r. 134; discichont pedig: H. II. 182.” Borzsák István (a klasszika-filológus nagybátyjáról van szó; 1891–1959) előbb a *KazLev*-re, utóbb pedig a *Hol-mi* kötetekre hivatkozik. Szögletes zárójelben a levélidézetek beszúrása tőlem RKJ. Vö. BORZSÁK István, *Pálczi Horváth Ádám lírája* (Monor: Popper Ernő Könyvnyomdája, 1919), 35.

137 POLGÁR Anikó és CSEHY Zoltán, „Korinna és a vénasszony: Pálczi Horváth Ádám és a latin műfordítás”, in *Magyar Arión*, 219–240, 223.

állásból vetette szemére a többieknek, hogy szerinte rossz úton járnak, s ódzkodott az idegen versformák „meghonosodásától” a versújítás purizmusa jegyében. A versírás gyakorlati-technikai fogásait érintő észrevételek, mint a cezúra, a licenciák (diasztolé–szisztolé), a jó rímek kérdései, ennek a felfogásnak a tükrében válnak értelmezhetővé.

1788. október 28-án a *Magyar Museum*ban változtatásokkal újra kijött *Az Esthajnalhoz*. Sokat elárul, hogy Horváth a költemény „három utolsóbb versei” kapcsán, mely három sor Kazinczynál különösen tetszett neki,¹³⁸ 1788. november 3. és 1789. január 16. között háromszor írt olyan levelet Kazinczynak, melyben a *Magyar Músa*ban megjelentetett változat mellett foglalt állást.¹³⁹ Kazinczy mindenesetre megszüntette a január 16-ai levélben oly előkelő módon kimentett diasztolét. Sőt, mint láttuk, Pálóczi Horváth, talán a versújítás metrikai fegyelmezettségének vagy Kazinczy barátságának a hatására (ami ugyanaz) maga is előállt egy javítási ötlettel. Ez szintén annak jele lehet, hogy 1789-re költőnk már bizonyos mértékig a dallamból elvont megmértékelő szemlélete elméleti tudatosításának útjára lépett.¹⁴⁰

(*van-e a hexameternek „magyaros” megfelelője?*)

A „15 lábú vers” Horváth Ádám költészetének egyik központi sorfajtája. Batsányi Jánosnak Szántódról, 1789. április 17-én keltezett levelében írja, hogy ez a verssor, amelyben a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című költeményét írta, a trochaikus vers formájára illeszkedik, „mint a szokott 12 Syllabájú az Asclepiadeuséra”.¹⁴¹ Már itt is elmondja, amit a csak később, 1791-ben megjelent költemény előszavában is megjegyez, hogy elég szabadon használja ezt a versmértéket, „tudni illik a’ szótagok számán, a’ közép meg-szakasztásonn, és az egyenlő végezetén kívül, semmi törvényt benne meg-nem tartok, sem a’ *Trochaeus*’ vers’ mértékére, sem a’ szorosabb Magyar szépségekre nézve”.¹⁴² Arra, hogy mi engedi meg a számára, hogy

138 „[A]’ *Hijába tsillogsznak* három utolsóbb versei minden íz érzéseimet úgy magoknak foglalták, hogy nem győzők be-telni velek.” *KazLev* I, 222. (Szántód, 1788. október 14.)

139 Uo., 232. (Szántód, 1788. november 3.); uo., 248 (Szántód, 1789. január 9.); uo., 252–254 (Szántód, 1789. január 16.).

140 A Kazinczy-vers – Horváth saját dallamával – szerepel az *Ötödfélszáz Énekek*ben is, méghozzá talán az egykori szerzői szövegváltozatban, jöllehet valószínűleg emlékezetből. *ÖÉ* 1953, 202. sz., 331 (*A tündöklő holdhoz*).

141 KECSKÉS–VILCSEK, 225.

142 HORVÁTH ÁDÁM, „Némelly előre szükséges jegyzések”, in *Leg-rövidebb nyári éjtszaka, mellyben leíratik egy olyan tsillag-vizsgálónak beszélgetése; a’ ki a’ múlt 1787dik esztendőben nyár-kezdetkor, az égi*

az időmértékes ritmust elhanyagolva elég legyen csak a cezúrára és a rímre figyelnie, a latin nyelvű gyülekezeti énekeket („Templombeli énekek Deákul”), illetve Faludi Ferenc költészetét, például a csillagászati tankölteményéhez írt előszóban is Faludi *Phyllis* című versét emlegeti.¹⁴³

A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* előszavában e különös szabadság okát Horváth tárgyi jellegűnek tünteti fel, ám világos, hogy egyben a dallam és a cezúra nyújtotta biztos keret szabadságáról is szó van. Egyrészt azt írja, „[l]egszabadabbak az ilyenek, amelyekkel én élek, és akárminek leírására is legalkalmasabbak”, másrészt azt, hogy „nyelvünk alkalmas, és még alkalmasabbá tétetődhetik akárminek leírására”, végül pedig általános célját úgy fogalmazza meg, hogy „Nemzetünknek köz népét is a' felségesebb tudományokhoz a' mennyire lehet hozzá szoktassam”.¹⁴⁴ A „15 lábú sor” az alkalmazott szabadság, „a szövegversekben is bevett szokásos, szabályos formák mellett az adott dallamminták követése”¹⁴⁵ révén lényegében bárminek, ez esetben az elvont szellemi tudománynak az előadására lehet alkalmas. Amit Földi kiemelt, hogy az ókori költők maguk is versekben foglalkoztak egy-egy tudományos témával, filozófiával, fizikával, csillagászatral vagy történetírással, azt Horváth maga is osztotta.¹⁴⁶ *Rudolphias* című, 1817-ben megjelent epopeiájához szóló ajánlásában és máshol¹⁴⁷ is kifejti, hogy az írók, mivel „az Istenről, természetről, világ' származásáról, és az ezekkel össze-függő történetekről, a' miket ők, mind Isteni tudománynak ítéltek, olyan közönséges beszéddel szólni, vagy írni, a' milyennel magunk közt egymás' segédelmire, és lételünk' fenn-tartására élni szoktunk, méltatlanságnak, és az örök Fő Hatalom' megkisebbitésének tartották volna”, a szíroszi Phereküdesz előtt kizárólag versben írtak. Eszerint „a' kötetlen folyó beszédben való Írás újabb Róma várossánál”.¹⁴⁸ Jóval korábban, de már a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* előszava

testeket tsudálkozva nézegeti, azoknak forgásaikat le-írja, és az ismeretesebb tsillagzatok' neveit a' régi pogányok költeményjeiből, a' nagyjából magyarázza [...] (Pozsonyban: Wéber Simon Péter betűivel, 1791), VIII–IX, DOI: 10.5484.

143 KECSKÉS–VILCSEK, 225. Vö. HORVÁTH, „Némelly előre szükséges jegyzések”, X; CSOKONAI, *Levelezés*, 31 (100–105 sk.). A *Phyllis* és dallama, illetve egy alternatív nótajelzés szintén bekerült az *Ötödfélszáz Énekekbe*, vö. ŐÉ 1953, 117. sz., 248 (*A tolvaj Ámor*).

144 HORVÁTH, „Némelly előre szükséges jegyzések”, X.

145 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 92 („A kétszeres verselés kialakulása...”).

146 HORVÁTH, „Némelly előre szükséges jegyzések”, XI.

147 Lásd például a *Magyar Arion* (1814) előszavában: „számláljuk el bár, a' *Pherecydes*' idejétől fogva fel felé az Irokat; nem találunk mást, mint *Poëtákat*: [...]”. *Magyar Arion az-az Muzsikai Hangmértékekre írott Énekek...*, OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 6b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 394.

148 HORVÁTH Ádám, „Ajánló levél felséges Jósef Antal [...] hertzeghez”, in HORVÁTH Ádám, *Rudolphias, az az a' habsburgi I. Rudolfcászáár' viselt dolgainak egy része*, [3]–[8] (Bétsben: Haykul Antal betűivel, 1817), [6] szltan.

után Csokonainak írt verstani tárgyú levelében (1794. augusztus 13.) mintegy e költészetszemlélet jegyében le is szögezte Horváth, hogy e 15 szótagú versforma a tankölteményekhez illik a legjobban, mivel elég hosszú a kifejtéshez:

az én 15 syllabájú verseim pedig leg alkalmasabbak a Scientificumoknak írására, mivel a' sorok hosszúk; 's az értelem kevésbé szorittatik meg, 's könnyebben beléjek fér valami, mint a' rövidebbekbe: de tsak ugyan alkalmas ez a' heroicumokra is: a' comicumokra pedig igen nagyon: én egy Tragoediat irtam illyen versekkel[.]¹⁴⁹

Költőnk a tanköltemények és a hősköltemények megalkotásán túl lírai költemények írására is használta ezt a formát, amiről pedig a *Magyar Arion*hoz írt előszavában (1814) így nyilatkozik: „a 21^{dik} 16^{dik} 15^{dik} 6^{dik} 4^{dik} és 3^{dik} mind Nemzeti *Ariák*, ki régibb, ki újabb, 's mellyik *Trochaikusnak* van szabottabb mértékje, mint ezeknek?”¹⁵⁰ Mindenesetre Horváth Ádámnak akármelyik itt számozott énekét vizsgáljuk,

kiderül, hogy egyrészt csak a zenei hangsúly miatt nevezte trocheusinak a többnyire egyenletes negyedekből és nyolcadokból álló dallamokat, másrészt akkor is trocheusinak tekintette a nótát, ha a négysoros strófának alig a felében vagy negyedében voltak trocheusi verslábak.¹⁵¹

Ez a versidom a dalköltészetben még Horváth élete során, az 1800-as évek elejére az egyik leggyakoribb versformává vált.¹⁵²

A sorfajta a Csokonainak szóló levélben is a „12 syllabájú” versekkel áll párban, mely utóbbinak formailag az aszklepiadeszi sorra való ráillését, és abból vett eredetét szintén elismétli Horváth:

[a'] cadentias 12 szyllabájú verseknek a' közepin van a' meg szakasztása közönségesen; és ez azért, mert Asclep. vers formára kezdetek írni; de én láttam már olyakat, 's olyanokban irt egész könyvet, a' hol elől öt hátul hét szilaba volt el szakasztva, és nekem tettett.¹⁵³

149 CSOKONAI, *Levelezés*, 37 (343–349 sk.).

150 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 16a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 401.

151 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 121.

152 Uo., 119–121. Illetve lásd még kottával is szemléltetve: D. HOVÁNSZKI Mária, „A kétszeres verselés kialakulása az énekelt dalköltészet jegyében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 67–95, 89–91.

153 CSOKONAI, *Levelezés*, 36 (306–310 sk.).

Figyelemre méltó, hogy az időmértékes sorok egyértelműen a zene irányába történő eltolásának tendenciájára immár a harmadik példát látjuk Horváth Ádám-nál. Ilyen módon Csokonaival a 15 szótagú sorral kapcsolatban azt a tény is megosztja, hogy

sok fele ariaji vagynak; én magam tudok hetet, és mind a' hét örömet meg kívanná,
hogy az első 8 syllabából álló tag is két felé szakasztasson és cadentiával szepittessen;
ilyen formán

Meg állának, a' Dunának, be hártázott habjai,
Öszve vagynak kötve fagynak lanciaival partjai[.]¹⁵⁴

Az alkaioszi és aszklepiadeszi sorok után most tehát a trochaikus septenarius és a trochaikus tetrameter között billegő 15 szótagú sor megy keresztül úgymond ezen a hangsúlyos ritmizálás szerinti átalakuláson. Horváth minden bizonnyal egyik sorelnevezéssel sem értene egyet az előbbi kettő közül, mindazonáltal verstani szemléletének pontos megértéséhez nem baj, ha világosan látjuk, honnan merítette hajlékony versmértékét. Ugyanis, amint arra egy másik nagy lélegzetű, Kazinczy Ferencnek szóló verstani tárgyú levelében ő maga utal (a levél ugyan jóval későbbi, ám Horváth debreceni tanulmányai alatt készített jegyzetéből emeli át szövegébe a tanítványai számára írt verstani összefoglalást), már az i. e. 3–2. században élt Enniustól is fennmaradt ilyen verstöredék.¹⁵⁵ Míg azonban Enniusnál trochaikus septenariusról van szó, addig Horváth világosan fogalmaz a levélben: „Ez a' 15 syllabás (mert jobb így nevezni azoknak kedvéért, a' kik a' hetedik lábot is Trochaeusnak állítják, és így nyolczadfél lábot gondolnának) sokkal régibb mint gondolnánk.”¹⁵⁶ Trochaikus sorának képletéből is nyilvánvaló a különbség: – ◡ | – ◡ | – ◡ | – ◡ | – ◡ | – ◡ | – ◡ ◡, azaz hogy a trochaikus septenarius utolsó két verslábát, a trocheust és egy csonka lábat daktilussá vonta össze. Az, hogy magát a sort Enniustól vagy a szicíliai Epikharmosz nevű görög komédiaírótól eredezteti, ismét csupán arról tanúskodik, akárcsak a 12-es aszklepiadeszi sorok esetében, hogy a korszak divatja szerint Horváth is antik hivatkozással legitimálta választását, valamint a magyar vers előkelőségét; legfeljebb jobban hangsúlyozta ezt másoknál. Ennius is alkalmazta saját drámái-

154 Uo., 36–37 (317–322 sk.). Lásd még RMKT XVIII/16, 427.

155 Petrikeresztúr, 1814. augusztus 25., in *KazLev* XII, 53.

156 Uo.

ban (az ókorban a dráma beszélt részének a versmértékévé vált), Horváth pedig maga számol be arról, hogy egy tragédiáját ebben a versmértékben írta.¹⁵⁷

Horváth sorának a trochaikus tetrameterrel való összefüggését arra alapozom, amint azt a *Világirodalmi lexikon* 'septenarius versus' szócikke is kiemeli, hogy amíg a septenarius lábversnek (mely szabad forma, trochaikus változatában a trocheus helyett állhat spondeus, daktilus, ritkán jambus is), addig a tetrameter ütemversnek fogható föl (melyben viszont a „közömbös szótagok helye kötött”).¹⁵⁸ Jóllehet Horváth nem vádolható ilyen tudatossággal, amint arra már utaltam, hiszen maga számol be például Kazinczynak egy 1814. augusztus 3-ai levélben arról, visszatekintve a pályakezdés éveire, az 1780-as évek második felére, hogy versmértékekre, s így trocheusra is, mintegy a dallam vezérletével („musicai lábakra”), önkéntelenül írt:

[m]íg meg nem ismerkedtem a' Magyar, sőt más idegen, de mostani ariákra is alkalmaztatható Odák' derékségével, én is csak a' régiektől vettem a' mértéket, ha hang mértékre kellett írnom, noha akkor is, a' nélkül, hogy Systemát tudtam volna tsinálni az ének-tactusú versezetekben: eszre vehetetlenül is sok éneket musicai lábakra írtam[.]¹⁵⁹

Tudatosságra tehát alapvetően az újmértékes formák, illetve a szerkezetileg periódusokba tagolódó új dallamok sarkallták, ám hangmérséklés tekintetében metrikailag (iménti állításával szemben) mindvégig antik verstani mintákra támaszkodott, vagy a dallamívekben ilyeneket keresett. Az augusztus 25-ei verstani tárgyú levelében a trochaikus sor általa használt változatában a szabadság mellett is rámutat a tetrameterre jellemző ütemre utaló megkötésre, „[d]e szinte olyan nagy szabadsággal íródik, mint a' Jambus, és elég szép, ha a' hat első láb közül minden második Trochaeus”.¹⁶⁰ Ahogy ugyanis a jambust, úgy az antik költészetben a trocheust is „két-két lábanként (dipódia) volt szokás egybekapcsolni”.¹⁶¹ Szepes Erika a *Világirodalmi lexikon* idézett szócikkében azt állítja, hogy „[a] magyar költészetben a hosszú, trochaikus sor feltehetőleg a hangsúlyos nyolcas-hetes pe-

157 „[É]n egy Tragoediat írtam ilyen versekkel, melyet több jó barátimmal el-olvastattam, és csak egy vette észre hogy vers; mivel a' sorokat az írásban meg nem különböztettem.” CSOKONAI, *Levelezés*, 37 (348–351 sk.). Arra, hogy Horváth melyik szövegéről van szó, és itt kire utal, e tanulmány lezárásáig nem derült fény.

158 SZEPES Erika, „Septenarius versus”, in *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 12:780.

159 *KazLev* XII, 7.

160 Uo., 53.

161 CSEHY és POLGÁR, *Gyakorlati magyar verstan...*, 133.

riódus megmértékelésével és egy sorba írásával keletkezett”. Majd így folytatja: „A két sor tapadási helye az eredeti latin sor metszetével esik egybe és mindvégig megőrzi azt. Így, egyesítven magában a trochaikus ritmust és a magyar vers hangsúlyviszonyait *szimultán verset* alkot”.¹⁶² Faludi Horváth Ádámtól is említett *Phyllis* című költeménye ugyan keresztrímes, de épp ilyen trochaikus nyolcas-hetes sorokba tördelt négysoros strófaból áll, így Horváthot akár abban is úttörőnek tarthatjuk, hogy a rövid sorokat inkább egy hosszú sorba írjuk. Mivel pedig több helyen is utal a hosszú sor metszetére, arra, hogy „az első tagban 8, a’ másikon 7. syllabák van”, illetve arra is, hogy Faludi milyen követendő példát adott a rímek használatára, amint az előbb is idézett belső rímes, de Horváthtól való példában láttuk,¹⁶³ mindez világossá teszi, hogy saját verzióját a verslábak bizonyos szabadsága mellett is zeneileg kötött, hangsúlyos, zenei ritmust is érvényesítő formának szánta. Kecskés András szerint „[a]z első olyan megnyilvánulás, amely már valóban a *mértékkapcsolás* megsejtésére utal” Horváthnál „a *Rudolphias* előszavában bukkan fel (1817)”. Kecskés a mértékkapcsolás kifejezés alatt az időmértékes és az ütemhangsúlyos verselés váltogatásának lehetőségét érti, amit Horváth „[a] mű 8||7 osztású, metszetes, trocheusi alapejtésű, ugyanakkor négy, illetve három szótagnyi terjedelmű dipódákra tagolt versformájáról” a következőképp fogalmaz meg:¹⁶⁴

Ez a’ mérték Énekekre igen alkalmas, és két három levélnek el-olvasása után éneketlen beszédben is tapasztalható, hogy szembe tűnőbben ki-adja magát a’ lábak’ ugrása ebben, mint az úgy nevezett hat, vagy öt lábú deák versekben [értsd hexameterekben és pentameterekben]: alig lehet őket úgy olvasni, hogy a’ hang-nyomás ki ne tesszen.¹⁶⁵

Kecskés végül némi visszafogottsággal mondja csak ki, hogy Horváth Ádám leírása megfelel a szimultán verselés felismerésének,¹⁶⁶ ám véleményem szerint a szimultaneitás felismerésének biztos ténye mellett az is figyelemre méltó, hogy Horváth éppen a hexameterhez és a pentameterhez viszonyítva írja körül ezt a prozódiai szintű jelenséget.

162 SZEPEs, „Septenarius versus”, 781.

163 CSOKONAI, *Levelezés*, 36–37 (312–322 sk.).

164 KECSKÉS, „A magyar verstan...”, 491.

165 Idézi uo., 492. Lásd HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XV–XVI.

166 „Nos, ez a metrumleírás már joggal idézheti fel számunkra nemcsak Arany János későbbi »megmértékelő« módszerét, hanem akár az ütem- és nyomatékkapcsoló trocheusi szimultán verssorok Szuromi-féle értelmezését is.” KECSKÉS, „A magyar verstan...”, 492.

A *Rudolphias*nak *Az Olvasóhoz* szóló utószavában (1815) Horváth háromféleképpen is felhívja a figyelmet arra, hogy tisztában van a sor kétféle ritmizálhatóságával. Először a Talmudból idéz egy zsidó közmondást, miszerint „*sok vén Tevék hordozzák az ifjabbnak bőrét*”.¹⁶⁷ A közmondás hagyományos értelme így hangzik: „[a]nnyian halnak ifjantan, mint vén korukban”.¹⁶⁸ Horváth azonban nem ebben az értelemben idézi a közmondást, hanem a trochaikus hosszú sor nemével kapcsolatban:

Ezt ugyan más értelemre szokták némelyek el-okoskodni; de én tsak oda értem: nem mintha ez a 'Vers' neme újabb volna, vagy az én kedvelt tsupa *kadentziás* verseimnél, vagy a' többi régi hang-mértékeseknél; hanem hogy sok mái *Poétáink*, a' hang mértékest, és tsupán tsak azt, gyakorolják az egyenlő végezetűknek tellyes ki rekesztéssével, és én is most olyan bőrből látszatom öltözni, megtartván egyszersmind a' magam' bőrét-is.¹⁶⁹

Magyarán Horváth Ádám szerint a régi időmértékes verselésre épül a hangsúlyos-rímes ritmus, s az időmértékes ritmizálhatóság ilyen módon alapján véve csak látszat, de ez viszi el a hátán a szintén nem új rímes verselést. Utóbbi esetben fontos tisztázni, hogy amikor Horváth a saját „tsupa *kadentziás*” verseire céloz, az alatt éneket, dallamra szerzett költszertet ért, amelyben három szabályra mindenképp figyel: a kvantításra mint valamilyen ritmuselvre (időmérték), a rímre, valamint a metszetre.¹⁷⁰ A rím eszerint az időmértékhez képest minősül a rímes költszert egyedi jellemzőjének, ez az, ami lényegi eltérésnek minősül. De ez nem jelenti azt, hogy a rímeléséről jegyzett költszert más, metrikai jellemzőket nélkülöznél. Ezen a ponton pedig elemi a különbség a Földi-féle kétszeres vers, tehát az időmértékes-rímes/leoninus formák fogalma és Horváth iménti rímköltszerteti felfogása között. Számára a rím nem magában álló képződmény, noha neve egy verselési módnak. Az, hogy az időmértékes és rímes verselést vagy-gyal bevezetett választó mellékmondattal rendeli ahhoz az állításhoz, miszerint az egyikhez vagy a másikhoz képest nem új versnemről van szó, csak megerősíti, hogy Pálóczi Horváth a szimultán verselésről beszél. Önmagában ugyanis valóban semmi újról nincsen szó, mint két meglévő verstípus összekapcsolásáról. Ennek a mértékkapcsolásnak az alapja viszont a metrum, hiszen valamilyen mérték, verstani alapegy-

167 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XIII.

168 BALLAGI Mór, *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* (Pest: Heckenast Gusztávnál, 1855), 58.

169 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XIII.

170 Lásd korábban már idézett, Csokonaihoz írt verstani tárgyú levelét: CSOKONAI, *Levelezés*, 33–37 (165–325 sk.).

ség révén lehet a két verselést egyszerre érvényesíteni. A közös elem az időmértékes verselés ütemtagoló lehetőségében rejlik, az énekelt rímes költészet ugyanis magától értődően az ütem alapegységén szerveződik. Horváth Ádám a *Rudolphias* utószavában ahhoz a szabadsághoz képest, mint amiről az *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* előszavában volt szó, így írja le a 15 szótagú sor állandó metrumát: – ∪ – x | – ∪ – x | – ∪ – x | – x x. Ez pedig nem más, mint a trochaikus tetrameter képlete, ahol dipódiákból, tehát kettőslábakból álló ütemekre tagolódnak a trocheus lábak, ahogyan az a *Rudolphias* metrumára már jellemző:

Angyalim! | Ti a' tenyésző | Nap-keletnek | Isteni!¹⁷¹

Fontos leszögezni, hogy Horváth természetesen az ütemvonalak (a cezúrák) mentén zenei ütemekre bontja fel a verssort, ugyanakkor a metrika szintjén is ellenőrzött standard képlettel áll elő, ami a részéről már világosan a dallam és a metrum összefüggéseinek tudatos keresésére utal. Az ő megfogalmazásában ez a következőképp hangzik:

Ezzel az osztállyal tehát négy felé van szakasztva az egész sor, és minden szakasznak utolsó szó-tagja szabad változtatású,¹⁷² és ezt a' törvényt állandónak, én részemről, örömet elvállalom, 's a' mit ennek ellenére tettem ezen *Rudolfiasomban*, hibának vallom[.]¹⁷³

Amikor pedig e „szabad változtatású” szótag tekintetében ismét az antik gyakorlathoz hivatkozik, azzal megint csak hitelesíti, kanonizálja választását.¹⁷⁴ A 15 szótagú trochaikus vers formailag tehát a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* előszavától a Kazinczynak írott 1814-es levélén át a *Rudolphias*ig így tisztul le mint „*Epicumokban* ugyan hang-mérték nélkül, a' *Lyricumokban* pedig, vagy Énekekben, néha felesleg-is szoros törvények mellett”¹⁷⁵ írt sor, amelynek általában legalább a dipódikus

171 Az idézet a *Rudolphias* első sorával azonos. Vö. a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* jóval szabadabb, pirrichiust és jambust is tartalmazó első sorával: „Imé! már lé-nyugováshoz készíti a' Nap magát”.

172 Az, hogy a Kazinczynak írt verstani tárgyú levélben Horváth azt írja, hogy jó, ha a hat első láb közül minden második trocheus, nem mond ellent ennek az ütemek utolsó szótagjában jelzett szabadságnak (trocheus vs. spondeus). – Ha a második lábak trocheusok, az csak növeli a sor szépségét (lásd e tanulmány 160. jegyzeténél).

173 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XV.

174 „De ezt a' szoros mértéket hosszabb munkákban folyvást megtartani nehéz-is [ti. azt, hogy minden láb trocheus legyen], és ezen vers-formának első alkotója sem tartották meg, 's meg-tartását nem tették törvénné[.]” Uo., XV.

175 Uo., XIV–XV.

ütemezés törvényének meg kell felelnie. Ez az ütemező tendencia egyébként olyannyira felerősödött, „hogy a verssorok cezúrái a metrikus zene fokozatosan erőssödő hatása révén a 19. században még tovább aprózódtak”.

Míg a régi kadenciás versek sorai és metszetei a parlando dallamok hangzó dallamíveitől, illetve az előadó „egy-egy lélegzetvételeitől” függően akár 16 szótagúak is lehettek, Arany János elméletileg már minden zenei ütemhatárra cezúrát tett volna: csak a magyar nyelv természete miatt „engedte meg”, hogy ne egy, hanem két zenei ütem alkosson egy ízt, azaz ütemet a szövegben.¹⁷⁶

Másodszor véleményem szerint Horváth olyannyira tisztában volt a szimultán verselés jelenségével, hogy el is nevezte azt. A *Rudolphias* utószavában a tevés közmondás után maga hozza fel, hogy most vénségére, miután negyven éven át a „Beszélő Versezetben (Narrativa Poësisban)”, tehát az eposzban „egyenlő végezetű és gyakran négy sorú versekkel” élt, ráül vénségére egy „ugrántsibb paripára, már azt akár *Burdó*, akár *Mulus* Öszvérnek nevezzék majd Itélőim: mert a ’formája mutatja, hogy nem egy-nemű’”.¹⁷⁷ A *burdó* latin eredetű főnév második jelentése a Czuczor–Fogarasi szótár szerint „[l]óapától és számáranýától lett öszvérálat”¹⁷⁸, a *mulus* ettől csak annyiban különbözik, hogy az a hím számár és a kanca keresztezéséből való. Első körben tehát azt is gondolhatnánk, hogy Horváth Ádám a cenzorokra is gondolva ironikus célzás kíséretében ilyen szándékos pejoratív értelemben használja az öszvér elnevezést az időmértékes-ütemhangsúlyos verselés keresztezéséből keletkezett, de tovább már nem fejleszthető versnemre. Valójában azonban ennél messzebbre megy. Az öszvér szóhoz ugyanis lapalji jegyzet tartozik, amelyben II. Jenő toledói püspök Sevillai Szent Izidor *Etimológiák* című művének egyik, a keverék állatokról szóló szöveghelye nyomán (Isidorus, Orig. 12, 1, 61) íródott latin epigrammája olvasható (Eugenius Toletanus, carm. 42, De animantibus ambigenis).¹⁷⁹ Ezek között az állatok között szerepel az öszvér két fajtája, a *burdo*, illetve a *mulus* is.¹⁸⁰ Ugyan Minton Warren a ’hibrid’

176 HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 110. A Hovánszkinál szereplő idézetek helye: ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, kiad. S. VARGA Pál, Csokonai Universitas könyvtár: Források – régi kortársaink 4 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 324–325.

177 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XIII–XIV.

178 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Budapest: Emich Gusztáv–Athenaeum, 1862–1874), 1:840.

179 Minton WARREN, „On the Etymology of Hybrid (Lat. Hybrida)”, *The American Journal of Philology* 5 (1884): 501–502.

180 „Hae sunt ambigenae, quae nutu dispere constant: / *Burdonem* generat sonipes commixtus Asello; / *Mulus* ab Arcadicis, et eqvina matre creatur...” stb. HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, XIV.

szó etimológiájáról szóló tanulmányában annak konkrét jelentését nyomozza ki ('a vadkan és a házisertés keresztezéséből született állat'), addig Horváth a „két nemű állatokról” szóló epigramma hivatkozásával az öszvér szó konkrét jelentését terjeszti ki a szimultán avagy „hibrid” vers egy szóval történő megnevezésére.

Harmadszor és utoljára Horváth e versnemmél kapcsolatos öntudatát nemcsak az elnevezés kérdése jelzi, hanem az is, ahogyan a *Rudolphias*sal kapcsolatban ecseteli a vállalkozás jelentőségét (a Kecskés András által is idézett rész folytatása):

Ugyan azért, nagy köszönettel tartozom annak a' Barátomnak, a' ki az olyan *Trochaicus* versek' gyakorlására serkentett: megbizonyítottam ugyan néki, hogy én ilyenekkel gyakorta élek az énekekben; de most többre terjeszkedtem, hogy olyan *Epicum Carment* irjak, folyvást ezeken, a' melly nem sokkal rövidebb a' *Henriásnál*, – csak mint 3 kisebb 4-nél.¹⁸¹

Horváth tehát döntött a hexameter magyarítását illetően, és a *Rudolphias*ra, utolsó epikus költeményére a trochaikus tetrameter mellett határozta el magát a korábbi favorit négysarkú strófával szemben. Azt gondolom, hogy ehhez a modellt Horváthnak a hexameter adta, amint arra már utaltam is, mivel a szimultaneitás jelenségét a hexameter és a pentameter analógiájára ragadta meg. Így képzelhető el, hogy a Kovács Ferenchez címzett levélben emlegetett kétség is, hogy „a versnek formája nem adja meg az illendő *majestást*”, feloldódott már ekkorra. A hexameter ugyanis dipódiákból álló ütemekre is szintúgy felbontható. Csehy Zoltán példáját idézve „[i]lyenkor a hexameter lényegében három azonos metrikai egységre esik szét, és ütemhangsúlyosan háromütemű tizenötösként is értelmezhetővé válik”:

E csatasíkon || mély borulattal || ballag az útas
– ◡◡ – – || – ◡◡ – – || – ◡◡ – –

Ütemezve ez háromütemű tizenötös lenne: 5 || 5 || 5.¹⁸²

De a jóval korábbi, általam citált Horváth-féle példánál maradva önmagában az időmértékes skandalálásban az iktusok szintjén is megragadható ez a három dipódiából álló ütemező tagolódás a hexameteren belül:

Hajnali | éneke | met || ek | ként ere | gettem az | égre[.]

181 Uo., XVI.

182 CSEHY ÉS POLGÁR, „Gyakorlati magyar verstan...”, 76–77.

A kérdés jelentőségét az is aláhúzza, hogy Horváth saját teljesítményét a *Rudolphias* esetében is ismét Péczeli *Henriade*-fordításával méri össze, akárcsak a *Hunniás* vagy az *Aeneis*ből fordított részlet esetén. Éppenséggel azt sem tartom kizártnak, hogy az a barát, akire a fenti szövegrészletben Horváth utal, az, aki őt magát a trochaikus hosszú sor írására bátorította, maga Péczeli volt. Horváth ugyanis határozott névelővel nevezi meg a *Henriást*. Jóllehet a *Rudolphias* idején Péczeli már nem élt, azonban a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* írásának idején lehetett rá alkalma, hogy unszolja Horváthot.

Ilyen értelemben Horváth utolsó eposzi kísérletében ugyancsak a nyelv felől kísérli meg új, anyanyelvi kontextusba ágyazni általában az eposz műfaját, konkrétan pedig az *Aeneist*. Ahogy a *Hunniás*nál, itt is az aktuális forma, az általa tizenöt szótagú sornak nevezett (szimultán) trochaikus tetrameter anyanyelvre való alkalmasságának igazolását nevezte meg célként: „a’ magyar nyelvnek, az ilyen nemű versek’ írására is, alkalmatos voltát akartam megpróbálni egy jókora hosszú *Poémában*”. Ugyanakkor ehhez a formához társul egy olyan, az *Aeneis*hez képest megjelölt különbség, hogy a *Rudolphias* „a’ mellett hogy *historiai* bizonyságokkal támogatható történetet foglal magában” (ez eddig érvényes Vergilius eposzára is), „többféle és pedig magasabb tudományokba bele vág”.¹⁸³ Láttuk, hogy Horváth a trochaikus sort korábbi szabadabb formájában is a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című tankölteményéhez használta, s lényegében ezúttal sem tér el a sor általa tipikusnak tartott műfaji használatától. Az eposz tárgyát, Habsburg Rudolf dinasztia-alapítását a tankölteményre jellemző tudományos témákkal (történetírás, természettudományok, alkímia) és nyelvezettel keveri. Ez a keveredés viszont magát a trochaikus sort is jellemzi, hiszen a korábbi lazább szabályokkal ellentétben Horváth egy kötöttebb, zenei ritmust érvényesít, ami az eposz költői nyelvéhez is jobban illeszkedik. E trochaikus szimultán verssorral kapcsolatos öntudatát ugyancsak jól megvilágítja az, amikor ezt írja: „ollyannal állok elő a’ mi még nem volt, és azért, hogy annak lehetőségét megmutassam”.¹⁸⁴ Egyúttal azonban olyan sorfajtat talált Horváth a magyaros ritmusú eposzához, ami bár nem újabb és nem más, minthogy maga is antik versmérték, de belső logikáját, izometrikus és ütemező jellegét tekintve közelebb áll a szinte ugyanúgy kevert jellegű hexameterhez, mint a négysarkú strófa. Azzal együtt is, hogy Horváth ezt a trochaikus tizenötöst párrímekkel használja. A trochaikus tetrameter ugyanis a következő alaptulajdonságok tekintetében pontosan modellálja a hexametert. Bennük a verslábak 1) dipódikus ütemekre bonthatók; 2) ebből követ-

183 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, II.

184 Uo., XVII.

kezik, hogy mindkét sor rendelkezik a szimultán vers jellemzőivel, s ez önmagában a Horváth számára is kiemelten fontos énekelhetőségüket helyezi előtérbe; 3) izometrikusak, azaz bennük a daktilikus vagy a trochaikus alapjelleg váltakozik a spondeusszal, de legalább egyszer az alaplábnak mindkét esetben meg kell jelennie a soron belül; 4) mind a kettőt tagolják metszetek és középső sormetszet is (ekként funkcionálhat a hexameternél például a penthémimerész, vagy konkrétan a *feleződő hexameter*ben¹⁸⁵ a dierézis). Azaz mindent összevetve a magyar nyelvű eposz esetén Horváth Ádámnak a négysarkú strófával szemben a tizenötös trochaikus tetrameterre esett választását tudatos döntés eredményének tekinthetjük. Ez a versforma egyben arról is tanúskodik, hogy verstani nézetein belül a domináns módon mindvégig dallamkövető (passzív) mellett 1814 környékére a törvényszerűségek *antik mintákon* történő előkeresésének (aktív) mozzanata is egyértelműen megnyilvánult.¹⁸⁶ A kérdés releváns értelmezéséhez Horváth Ádám epikus műveinek a nyelv felől megközelített műfajszemlélete adhat kontextust.

(a mimézis-elv korlátai)

Pálóczi Horváth a *Magyar Arion* című versgyűjteményéhez írt, kéziratban maradt előszava (1814) további, s talán a legfontosabb tanulságokkal szolgálhat mind a nyelvi beágyazottság előbb említett kontextusát, mind Horváth verstani nézeteinek költészetszemléletében elfoglalt helyét illetően. Az utóbbival kezdem, a *Magyar Arion* előszava ugyanis az énekgyűjtemény tartalmi, esztétikai vonatkozásainak szerzői magyarázatától halad a szövegek nyelvi-formai jellemzői felé.

Pálóczi Horváth gondolatmenetét úgyszólván mindjárt Arisztotelész mimézis-elméletének bírálatával kezdi. Énekgyűjteményének műfaját, de legalábbis tárgyát „alkalmatosságának”, „occasionalisnak” nevezi, azaz valamilyen alkalomhoz

185 „Ilyenkor a hexameter közepén két egyenlő metrikai egységre válik szét (– ∪ ∪ – ∪ ∪ – – || – ∪ ∪ – ∪ ∪ – –), melyet egy markáns dierézis különít el.” CSEHY és POLGÁR, *Gyakorlati magyar verstan...*, 77.

186 „A dallamkövetéssel, vagyis azzal, hogy a szöveg (idő)-mértékét próbálták összeegyeztetni a dallam ritmusával (a dallam hangjainak hosszúságával és a zene súlyviszonyaival egyaránt), előzetes elméleti okfejtések nélkül kezdett kialakulni, azaz *meghonosodni* a kétszeres verselés. Ugyanakkor azok a versújítók, akik elsősorban az érzékenység egyik igen kedvelt műfajához, az apró dalokhoz, énekekhez keresték az adekvát kifejezési formát, már mindenekelőtt a nyugati megújult költői nyelveket próbálták követni, és tudatosan, esztétikai céllal *honosították meg* a Ráday-nemet. Míg a korabeli divatos, érzékeny dalok szorosan mértéktartó, dallamra való fordításának következtében kialakuló ketős verselés *passzív*, addig az alapvetően nyugat-európai nyelvi mintákat, törvényszerűségeket követő rímes-mértékes verselés kialakulása *aktív* mozzanatot rejt magában.” HOVÁNSZKI, *Csokonai...*, 91.

köti.¹⁸⁷ Ezután pontosan megvilágítja, ha tetszik, kontextualizálja, hogy mit ért *alkalmatosság* alatt:

Három felé különböztették régen a' Poësis; *Narrativa, Dramatica, Parabolica*: az elsőben maga beszél a' Poëta, a' másodikban másokkal beszéltet, a' harmadikban példázatokkal tanít. Es ez így volt a *Socrates'* idejétől fogva a' *Verulamii* Bacóéig. A' mostani *Aesthesis* sem tud többet, hanem hogy, hol tsak két, hol négy osztályt tesznek, és azokban sok apróbb szakaszokat tsinálnak a' maiak: *Aesopia, Romanensis*,¹⁸⁸ *Epica, Rustica*. – *Tragoedia, Comoedia, Drama Musicum* – 's a' t. Mind a' három öreg osztályban legbetsesebb tárgyakat szolgáltat az *alkalmatosság*[.]¹⁸⁹

Sokat elárul, ahogyan Horváth röviden elővezeti a költészet *hagyományos* felosztását. Ugyanis a két hármas, mind pedig a négyes, latinul idézett felosztást Szerdahely György Alajos esztétikai munkáiból veszi,¹⁹⁰ s így Francis Bacont is

187 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 393. „Horváth Ádám még miskolci hónapjai alatt kezdte az alkalmi versek hihetetlen tömegben való gyártását. E versekből állította össze 1788-tól kezdődően *Hol-mi* című köteteit, de távolról sem tudta mindet megjelentetni. Versáradatának a felmérésére ugyancsak Péterffy Ida vállalkozott, az ő kiadványaiból sejthetjük meg Horváth Ádám egyszemélyes költemény-gyárának kapacitását. Ennek alapján, tehát a mennyiségi mutatókat illetően őt, s nem Molnár Borbálát kell a szórakoztató vidéki poézis legsikeresebb művelőjének tartanunk.” BIRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 306. Újabbán: MÉSZÁROS Gábor, *A Holmi negyedik darabjának olvasatai, lokális és globális horizontjai: Pálóczi Horváth Ádám kapcsolatrendszerének értelmezése*, PhD-értekezés (Budapest: ELTE, 2020), 25–31, 39–51, 143–147.

188 Félreolvasás miatt „Remanendis” alakban szerepel a Kecskés–Vilcsék-féle szöveggyűjteményben. Szerdahely György Alajosnál, a Horváth Ádám által is forgatott művében (valamint Horváthnál is) helyesen, „Romanensis”-ként szerepel: „Poesim Aesopiam, Romanensem, Epicam, Rusticam”. Vö. SZERDAHELY György Alajos, „Prooemivm”, in *Poesis narrativa ad aestheticam seu doctrinam boni gustus*, [5]–[8] (Bvdae: typis Regiae Vniversitatis, 1784), [8] szltan, DOI: 10.5484. Vö. OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5a.

189 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5a–b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 393.

190 Lásd a *Poesis narrativa* prooemiumának előbb hivatkozott végén, valamint a *Poesis dramatica*-ban. Horváth, noha hármas bontásba rendezi („*Tragoedia, Comoedia, Drama Musicum*”), mégis Szerdahely ez utóbbi, négy könyvre osztott művéből, a *Poesis dramatica*-ból, az egyes könyvek címéből vehette át a kategóriákat, úgymint: *Liber primus de dramate, Liber secundus de tragoedia, Liber tertius de comoedia, Liber quartus de dramate musico*. Vö. SZERDAHELY György Alajos, *Poesis dramatica ad aestheticam seu doctrinam boni gustus* (Bvdae: typis Regiae Vniversitatis, 1784), DOI: 10.5484. Ezek szerint Horváth nemcsak a *Poesis narrativát*, hanem a *dramaticát* is ismerte Szerdahelytől. Ez lehetett vajon az a másik könyv (kizárásos alapon, valószínűleg tehát a *Poesis dramatica*), amelyet Szerdahely a *Sylva parnassii* mellett elküldött Horváthnak szóló levelében? Vö. BALOGH Piroska, „*Sic itur ad astra*: Válatzatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”,

Szerdahely *Poesis narrativa* című munkája nyomán említi.¹⁹¹ Szerdahely a *Poesis narrativában* egyébként négyes felosztást adott (*poesis narrativa, dramatica, lyrica, didactia*), ezért ilyenformán sem elhanyagolható, hogy Horváth mégis Bacon hármas felosztását követte. Erre még később visszatérek. Egyelőre elég megállapítani, hogy Horváth Ádám a korabeli elképzelésnek megfelelően, a neoarisztotelianus poétikák jellemző vonásával látszólag egybehangzóan, „a beszédkritérium Arisztotelészre visszavezethető elméletei alapján” határozza meg a műnemeket. Azonban teszi ezt a hagyományos és szívós arisztotelészi kettős felosztással szemben („a lírai, epikai és tanító-didaktikai költemények egy csoportba kerültek, a másik csoport pedig a drámai és egyéb párbeszédese műveké”),¹⁹² s innen nézvést érdekes az, hogy emellett a hármas osztás mellett marad, s úgy tartja, mindhárom műnemben a költészet legjobb tárgyát az alkalom szüli.

„[C]sakhogy – teszi hozzá – éppen az ilyen *occasionalis*okra nem lehet egészen azt az *Aristoteles*’ törényjét [!] alkalmaztatni, melyet tesz de *Poëtica Cap IX*, (:a’ *Robortell*’ fordítása szerént, így esik deákul:) *Manifestum est, non esse Poëtae facta dicere, sed qualia fieri debent, et quae fieri possunt secundum verisimile vel necessarium.*”¹⁹³ Pálóczi Horváth gondolatmenetét Gyapay László tanulmányának idevágó részével folytatom:

Az ezt [ti. az Arisztotelész törvényére vonatkozó alaptételt – *RKJ*] követő latinul idézett mondat magyar fordítása így hangzik: „Az elmondottakból az is nyilvánvaló, hogy a költő dolga nem az, hogy a megtörtént dolgokat mondja, hanem hogy olyan dolgokat, amilyenek megtörténhetnek, vagyis amelyek a valószínűség vagy szükség-

in *Magyar Arión*, 101–112, 111 (lásd a 43. és 44. jegyzeteknél); HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásának* szerkezeti, műfaji és forrástörténeti kérdései”, in *uo.*, 201–217, 216.

191 „Elgondolkodtató egyébiránt, hogy Bacon itt megidézett képzés-struktúrájában a *poesis* hármas felosztású: *narrativa, dramatica, parabolica*. Bár Szerdahely rendszere eltért ettől, a kidolgozás sorrendisége mintha ugyancsak kötődne Baconhoz.” BALOGH Piroska, „...semmitől világokat...«?: Szerdahely György Alajos esztétikai írásainak recepciója: zárványok és kitörési pontok”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla és VADERNA Gábor, 28–40 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009), 37. Balogh Piroska lapalji jegyzetben jelzi, hogy Szerdahely idézi is Bacon felosztását: én innen, Balogh Piroska tanulmánya nyomán veszem az adatot. Szerdahelynél a szóban forgó szöveg hely így hangzik: „*Meliori iudicio Franciscus Baco de Verulamio, quo diribitore Poesis genus disciplinae verbis plerumque adstrictum, rebus solutum, ac licentiosum in Narrativam, Dramaticam, et Parabolicam abiit.*” SZERDAHELY, „Prooemivm”, [6] szltan.

192 CSETRI Lajos, „Kazinczy poétikájáról”, in CSETRI Lajos, *Amathus. Válogatott tanulmányok*, szerk. SZAJBÉLY Mihály és ZENTAI Mária, *Ligatura* 1, 2 köt., 1:93–120 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2007), 1:97.

193 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5b. Vö. KECSKÉS-VILCSEK, 393.

szerűség szerint lehetségesek.”¹⁹⁴ Pálóczi Horváth a „*Poëta*’ tisztí kötelessége felül inkább” Lactantiusszal tart: „*non enim res ipsas falsas finxerunt Poëtae, sed rebus gestis addiderunt quendam colorem* [Ugyanis a poéták nem alkotnak hamis dolgokat, hanem a szokott dolgokhoz adnak bizonyos színt.]”¹⁹⁵

Horváth Ádám ezután úgy érvel, hogy az alkalmi versekre tehát, amilyenek a *Magyar Arion* darabjai is, „*Aristoteles*’ törvényét, tsak igen fog-hegyen alkalmaztathatom; mert ezekben, sokkal inkább, mint a’ szabad képzeletekből született *Drámák*ban igaz az: hogy nem a’ maga értelmét mondja a’ Szerző, hanem a’ személyét, a’ mely helyett beszél”.¹⁹⁶ Horváthnak általánosságban tehát a mímézis-elmélet lírai műfajokat illető elégtelenségével volt problémája. Azzal, hogy Arisztotelész azokat a műveket, „melyeknek nem volt cselekményt utánzó története, vagy nem tekintette értékes és művészinak minősíthető alkotásoknak, mint Empedoklész tanítókölteményét, vagy egyszerűen azért hanyagolta el őket, mert nem voltak a rendszerébe beilleszthetőek”.¹⁹⁷

A probléma a 18. század poétikaelméleti gondolkodói számára is jól ismert volt. Horváth Ádám szempontjából immár az elméletre áttérve, ezen a téren tanulságos lehet Csetri Lajos *Kazinczy poétikájáról* című tanulmányánál elidőzni. Csetri jól összefogottan mutatja be a műnemek beszédkritériumok elve mentén meghatározott, kétosztatú besorolásának (epika–dráma) a kortársak által is érzékelt hiányosságát.

194 Idézi Gyapay László, vö. ARISZTOTELÉSZ, *Poëtika és más költészettani íráások*, ford. RITOÓK Zsigmond, kiad. BOLONYAI Gábor, Matúra bölcsélet 7 (Budapest: PannonKlett, 1997), 45. Lásd KECSKÉS–VILCSEK, 393. Horváth Ádám Francesco Robortello (1516–1567) itáliai humanista *Poëtika*-fordítására és kommentárjára utal (*In librum Aristotelis de arte Poëtica, explicationes*), mindenesetre a vonatkozó szöveghelyet, legalábbis Robortello munkájának két 16. századi (az 1548-as első, valamint az 1555-ös második) kiadása alapján, eltérő megfogalmazásban idézi. A dolgot bonyolítja, hogy Szerdahely György Alajos *Poesis narrativa* című munkájának mottója megegyezik ezzel a latin Arisztotelész-fordításrészlettel, s attól a megfogalmazástól, amely Horváthnál is szerepel, mindösszesen egyetlen ellipszissel kihagyhatónak bizonyuló szó, a *munus*, illetve egyetlen karakter tekintetében különbözik: „Manifestum est, non esse Poetae munus facta dicere, sed qualia fieri debent, et quae fieri possunt secundum verosimile, vel necessarium. Dixit Aristoteles Libro de Poetica Cap. IX.” Ez alapján valószínűsítem, hogy Horváth a caput megjelölésével együtt Szerdahelytől vehette ezt a locust is, azonban ennek a kérdésnek és annak vizsgálatát, hogy valóban ismerte-e Robortello fordítását, egy másik dolgozat keretében tartom kivihetőnek.

195 GYAPAY, „Poézis a hasznosság jegyében”, 178. Lásd KECSKÉS–VILCSEK, 393. „Addiderunt” olvasható a szöveggyűjteményben, amely helyesen *addiderunt* mind Lactantiusnál (lásd a későbbiekben), mind Horváthnál; OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5b. Vö. *Magyar Arion: az az Muzsikai hang-mértékekre írott Enekek [...]*, MTA KIK Kézirattár, RUI 8r 48, Vb.

196 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 393.

197 CSETRI, „Kazinczy poétikájáról”, 97.

A felvilágosodás századának legigényesebb és a későbbi műnemi triádikusságot leginkább előlegező poétikai rendszerei többnyire szintén a beszédkritériumból indultak ki, de egy, az Arisztotelészt megelőző megfogalmazása alapján, az újkor neoplatonista hullámainak jegyében, először talán Olaszországban, majd Angliában és az ő nyomukban főleg Németországban. Arisztotelésztől eltérően ugyanis Platón a *Politeiában* a beszédkritérium alapján hármas megkülönböztetéssel élt s ezek egyike a szerző magánbeszéde, melyre példája a régibb dithürambosz volt, a lírai és didaktikus megnyilatkozások közös összefoglalására megteremtette az elvi alapot.¹⁹⁸

Nálunk német közvetítéssel (Johann Christoph Gottsched, Johann Adolph Schlegel és Karl Wilhelm Ramler fordításai révén) Charles Batteux volt „ennek a csoportosításnak legnagyobb hatású képviselője”. Batteux a tanítóköltészetnek „a műnemi triász líra skatulyájába” való beszorítását „az arisztotelészi mimézisz elve alapján valósította meg úgy, hogy a lírából is utánzó művészetet csinált, mégpedig nem cselekményt, hanem érzelmeket utánzó művészetet”.¹⁹⁹ Így jobban érzékelt, hogy Horváth problémaérzékenységének és orvoslási javaslatának mi a súlya. Ő ugyanis a *poesis parabolica* alatt, melyben a költő „példázatokkal tanít”, Platónnal tartva a szerző magánbeszédét értette, s nem az érzelmek utánzását. Csetri tanulmánya nyomán a Batteux-t teljesebb kiadások alapján fordító Ramlert is érdemes megemlíteni, aki viszont

már határozottan abban a műnemi négyességben gondolkodott (epika, líra, didaktika, dráma), amely a legjelentősebb felvilágosodáskori poétikákban mintegy előkészíti a 19. század poétikai rendszerek műnemi hármasságát (líra, epika, dráma) s amelyet tulajdonképpen kár volt kiküszöbölni a műfajelméleti gondolkodásból[.]²⁰⁰

Ahhoz, hogy tisztán lássunk, fontos megjegyezni, hogy Szerdahely a *Poesis narrativa* előszavában mind Batteux, mind Ramler nevét megemlíti forrásai-ként. Így Szerdahely négyes felosztása éppenséggel Ramlertől eredeztethető. Úgy tűnik, Pálóczi Horváth annak ellenére, hogy Szerdahely művében találkozott az epika, líra, didaktika és dráma igen korszerűnek mondható felosztásával, okkal maradt a Bacon-féle epika, dráma, és *parabolika* felosztásnál, mely utóbbi kategória mögött azonban a lírának és a didaktikának összevonását kell feltételeznünk.

198 Uo., 98.

199 Uo., 99.

200 Uo., 98–99.

Horváth Ádám a *Magyar Arion* előszavában is éppen ide, a tankölteményre futtatja ki Arisztotelész-bírálatát.

El-nézhetem, sőt szeretem, midőn némelly Hazámfijai a' *beszéllő* verselésben is, de kivált a' *Lantos* versekben olyan elme gyakorlásokat tesznek, mint a' jó eleven eszű festő szokott: hogy, ha nints előtte valóságos tárgy, a' melyet ki ábrázoljon; tsinál maga magának, 's le festi a' maga képzelődéseit, [...] mert vagy nintsenek bizonyos tárgyhoz le-kötve, vagy köteleik éppen a' képzelődésből vagynak fonva; mint a' *Verulami Baco* is tartja: *Poësis, genus est Doctrinae, verbis plerumque adstrictum, rebus solutum et licentiosum* [a költészet olyan tudomány, amely a szavakra nézve gyakran kötött, a tárgyat tekintve azonban kötetlen és szabad]. – De úgy tetszik, hogy a' *Poësis* eredetikeppen nem erre vólt teremtvé; *való* dolgokat, tudományosokat, nem pedig tsupa szóból állókat írtak a' *Poëták* eleinte, és azokat cifrázták ki, ékes beszéddel: Az Isteni és természeti tudomány, öszve foglalva, és történet-írás vóltak a' vers-szerzésnek első tárgyjai, és minden, a' mi tudományra tartozott; és ez nem is lehetett másképp'.²⁰¹

Horváth egyrészt tehát nem újdonságként kezelte a Szókratész-től Baconig felrajzolt műnemi hármasság koncepciót, hiszen azt, ha nem is Platónra, de a Platón által megörökített Szókratészra vezethette vissza. Másrészt emiatt nem fogadhatta el Arisztotelésznek csupán az epikát és a drámát megkülönböztető rendszerét, hiszen a líra mellett a tanítóköltészetet sem tudta elhelyezni benne. Harmadrészt pedig Horváth a mimézis-elv mentén történő lírai műnem kialakításának ötletét is elvetette, mivel az se nem erősítette, se nem cáfolta a platóni beszédkritérium hármasságának régebbi elképzelését.

(*mi a költészet eredeti tárgya?*)

Érdemes megfigyelni, hogy Bacont ezúttal szó szerint, és nem Szerdahely után idézi Pálóczi Horváth, noha a Kecskés–Vilcsék-féle szöveggyűjtemény pontatlanul közli a locust.²⁰² Eszerint forgatnia is kellett Bacon *De augmentis scientiarum*

201 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 5b–6a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 393–394.

202 Helyesen (licentiorum helyett licentiosum): „Poësis, genus est Doctrinae, verbis plerumque adstrictum, rebus solutum et licentiosum” (Horváth Ádám), lásd OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 6a. „Poësis est genus doctrinae, verbis plerumque adstrictum, rebus solutum & licentiosum” (Francis Bacon), lásd Francis BACON, *De augmentis scientiarum lib. IX.* (Amstelaedami: sumptibus Joannis Ravesteinij, 1662), 142. „Poesis genus disciplinae verbis plerumque adstrictum, rebus solutum, ac licentiosum” (Szerdahely György Alajos), lásd SZERDAHELY, „Prooemivm”, [6] sztlan.

libri IX. című művét, amelyet Szerdahely idézett. Továbbá a Bacon-szöveghely tartalmazból az következik, hogy itt egy olyan problémáról is szó van, ami „a *poesis* és *versificatio* egymáshoz való viszonyát” érinti.

A probléma a reneszánszkor utáni latin költészet világában is akut lévén, a neolatin poétikákban is tovább örökítődött, a 18. századi népszerűségéhez viszont két, nagy hatású divat járult hozzá. Az egyik a zsenielmélet népszerűsödése, aminek következtében a figyelem a génusz invenciójára, a tartalomra vagy a belső formára terelődött, s a külső forma másodlagos tényezővé vált az irodalomszemléletben; azzá a tényezővé, amely felett a mesteremberek, a *versificatores* is rendelkezhetnek.²⁰³

Gyapay László korábban is idézett tanulmánya alapján úgy tűnhet, hogy Horváth Ádám egyszerre apológiát is folytat az alkalmi költészet védelmében. Véleményem szerint azonban Gyapay a Horváth által „fenntartással kezelt, teremtmény jelleű”, valamint a „valósághoz való hűség”, a „referencialitás mércéjén megítélhető” költészetek némileg torzító dichotómiájában ragadta meg Horváth Lactantius-hivatkozását, és nem találta el jól annak értelmét. Meglátásom szerint ugyanis, amikor Horváth így ír arról, mi volt az oka, hogy Platón „a maga *Respublicájából* a *Poëtaikat*” kizárta:

Hanem – már valamit a hihetlenségig nagyítani, kedvelt szerelmesinkből, vagy akarmi más tekintetért nagyra becsült halandóbul Istent csinálni, [...] szelíd erkölcs színe alatt puhaságot tanítani: ezek azok, amik vagy épülni nem engednek, vagy el is pusztítják a *Plató* városát; az ilyenekért tiltotta ki abból a *Poëtaikat*; mely előtttem, s akarki előtt is, méltó figyelmet okozhat[.]²⁰⁴

– akkor saját, alkalmi jellegű énekeskönyve mellett nem annyira „poétikai védőbeszédet tart”,²⁰⁵ hiszen Horváth a fentiek alapján, ha tetszik, *eleve Platónnal van*, mint inkább a *költő feladatával* kapcsolatos hibás gyakorlatokra figyelmeztet.

Mivel Platón is az utánzásban látta a problémát, szerinte ugyanis a természet az ideák világának utánzata, s így „a mimetikus költészet a festészet és a szobrászat az utánzás utánzatainak tekinthetők, tehát az ideák világától számítva a harmadik fokon állnak, tekhnének nem tekinthetők és az éthoszok hasonulásának veszé-

203 CSETRI, „Kazinczy poétikájáról”, 93.

204 GYAPAY, „Poézis a hasznosság jegyében”, 179. Lásd KECSKÉS–VILCSEK, 395.

205 GYAPAY, „Poézis a hasznosság jegyében”, 178.

lye miatt elítélendők”,²⁰⁶ és így Pálóczi Horváth is ebben láthatta, érdemes ezért alaposan szemügyre venni, miben tér el Lactantius Arisztotelészhez képest a mimézis terén. Ennek megvilágítására Domokos Gyöngyi Lactantius poétaképéről szóló tanulmányának néhány gondolatát fogom az alábbiakban szorosan követni.

Lactantius, 3–4. századi ókori keresztény szónok *Divinae Institutiones* című művében kétféle kép jelenik meg a költőkről. Egyrészt a(z) (antik) költők keresztény tanításnak, „isteni tannak” megfelelő interpretációja az egy Isten létét illetően tanúbizonyásul szolgál (*testis*) a pogányok igaz hitnek való megnyerése érdekében. Másrészt Euhémerosz mítoszokról alkotott elképzelését követve s megfordítva Lactantius szerint a költő a történeti szereplők mitikus alakokká alakításának letéteményese is (*transfigurator*), aki ilyen módon a megtörtént eseményeket (*res gestae*) s az „egykori királyok lényét és tetteit istenivé” emeli. „Míg az előző esetben a poéták a keresztény isteni tan igazolására szolgáltak, a *Divinae Institutiones*ben megnyilvánuló másik aspektusuk az euhémerizmus teóriájára épülő *res gestae* elemek mint költői materiák antik mitikus történetté való átalakításában jelenik meg.” Első látásra is jól elkülöníthető Horváthnál ez a két szempont. Amikor az „Isteni és természeti tudományt” mint a költészet eredeti tárgyát emlegeti, az ókori költőket, akiket egyfajta katalógusba szedve Szimonidésztől visszamenőlegesen Hésziadoszon és Homéroszon át egészen Zoroaszterig hosszan fel is sorol²⁰⁷ – annak ellenére, hogy egyre visszább lépve ezek a szerzők egyre jobban a történelmi múlt homályába vesznek –, elsődlegesen az igaz tudás gondos őreinek és továbbhagyományozóinak tartja. Amikor egyeseknek Platónnal a hitetlenségig történő nagyítás, a túlzás vétségét is a szemére veti (mint Homérosznak), akkor a valódi problémát az igazság meghamisításában látja:

*Homért nem is tudnam ki menteni, mert a' való dolgok' le írássát, és éppen a' vitezi tetteket, mellyek voltak egyik eredeti Tárgyja a' Poëisnak, úgy írni le, hogy az, költeményhez, mint az igassághoz közelebb járjon, annyi mint a' régi történeteket el temetni: nevetnek ő nála az Istenek, és pedig el-ólthatatlan nevetéssel.*²⁰⁸

E nézőpontból nem hagyható figyelmen kívül, hogy Pálóczi Horváth kivonatosan, mintegy tömörítve idézte Lactantius mondatát: *Non ergo ipsas res gestas*

206 DOMOKOS Gyöngyi, „Színekbe zárt emberek, avagy Lactantius és ars poetica – 2. Lactantius poétaképe”, *Holdkátlan* 7, 7. sz. (2020. március 31.), hozzáférés: 2020.10.24, <http://holdkátlan.hu/index.php/publicisztika/tanulmany/9573-domokos-gyongyi-szinekbe-zart-emberek-avagy-lactantius-es-ars-poetica-2-lactantius-poetakepe>.

207 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 6b–7a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 394.

208 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 7b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 395.

finxerunt poetae; quod si facerent, essent vanissimi: sed rebus gestis addiderunt quemdam colorem (Div. Inst. 1, 11, 23).²⁰⁹ Az első *res gestas* 'hamis dolgokká' való föloldása (*falsas*) az igazság mindenekelőtt való megőrzésének követelményénél horgonyozza le Horváth szemében a költő kötelességét (Lactantiusnál: *officium poetarum*). Világosan kell azonban látni, hogy ez Horváth számára nem jár együtt a *festés* (color) és a *képzelőerő* (phantasia)²¹⁰ elvetésével: „A' valódi ékesen szóllásért, ha azt a' kötött beszédre ki terjesztjük is, valóban nem [tiltotta ki Platón a költöket]; sem azért; hogy *poëtai* tulajdonok az ollyan nagyítások, és neki valamelly különös neheztelése volna a' *Poëtákra*[.]”²¹¹

A *color poeticus* festészettől kölcsönzött fogalom Lactantiusnál, s Horváth is a látás érzékszervi körülírásával ragadja meg: mint az imént a *nagyítás* főnévvel, vagy korábban a *lefest* igével. Domokos Gyöngyi a következőképp foglalja össze a *color* jelentését:

A retorikában használatos terminus technicus [...] [a]lapvetően a beszéd tónusa, színe, mely az igazság elferdítésére, *honestummá* alakítására is alkalmas, egyúttal szolgálhat a nyelvi szépség elérésére törekvő ékesítés (*ornatus*) eszközéül. Esetünkben inkább a fiktív beszéd egyik típusának, a beszéd elferdítésének, átszínezésének értelmében interpretálható.²¹²

Ezt fogalmazza meg a maga módján Horváth Ádám is: „szeretem, midőn némelly Hazámfijai a' *beszéllő* verselésben is, de kivált a' *Lantos* versekben ollyan elme gyakorlatokat tesznek, mint a' jó eleven eszű festő szokott: hogy, ha nints előtte valóóságos tárgy, a' melyet ki ábrázoljon; tsinál maga magának”.²¹³

Semmi kivetnivalót nem talál tehát a *festés* költői eszközében, sőt talán némi irigységgel rokonszenvezik is azokkal a szerzőkkel, akik ilyen fiktív módon tudnak történeteket mesélni és kitalálni. A *Rudolphias*, a *Magyar Arion* vagy az *Ötöd-félszáz Énekek* fényében Horváth bevallottan történeti hűségre törekszik, illetve az alkalomhoz köti az ihletet, saját költői alkatát, témáit és alkotói folyamatát illusztrálja énekeskönyve befogadói számára. Nem távolítja el magától a teremtő

209 „[N]on enim res ipsas falsas finxerunt Poëtae, sed rebus gestis addiderunt quemdam colorem[.]” Lásd korábban e tanulmány 195. jegyzeténél.

210 Olyan terminusokról van szó, amelyek mind Bacon, mind Szerdahely vonatkozó művében nagy gyakorisággal szerepelnek, sokszor bővebb argumentáció alapjául szolgálnak. Lásd például BACON, „*De augmentis scientiarum...*”, 287–291 (phantasia); SZERDAHELY, „*Poesis narrativa*”, 11–18 (color).

211 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 8a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 395.

212 DOMOKOS, „Színekbe zárt emberek...”, hozzáférés: 2020.10.24.

213 E néhány oldallal feljebb idézett szöveghely egészét lásd e tanulmányban a 201. jegyzetnél.

ihletet, hiszen olyan szöveghelyet idéz Lactantiustól, ahol a költő *transfigurator* arculata érvényesül. A transzfiguráció pedig a beszéd színezete révén a költésre szánt anyag mind formai, mind tartalmi jellegű alakítását jelenti. A költő eme minőségébe tartoznak Horváthnál a „tsupa szóbul álló” dolgok és az „ékes beszéddel való kicifrázás” is, csak ellenkező értelemben (vö. e tanulmány 201. jegyzetéhez tartozó idézetével). Amíg ugyanis az utóbbi *honestum*, addig az előbbi helytelen, *dehonestum* a transzfiguráció tekintetében. Mivel a transzfiguráció láthatóan nyelvi-retorikai feldíszítést is jelent, ide kell vonni a külső forma használatát is. Horváth Ádám nyilvánvaló módon ellene van a versificatio pusztá formai-nyelvi virtuozitásának, a *res gestae*, az alkalmi tematika nem ilyenfajta felékesítéséről beszél. Épp fordítva, ezt a gyakorlatot ítéli el, amikor azt állítja, hogy „ugy írni le, hogy az, költeményhez, mint az igassághoz közelebb járjon, annyi mint a’ régi történeteket el temetni” (lásd e tanulmány 208. jegyzeténél). A költemény szó itt egyszerre jelent hamisat és üres formaművészetet, amelyekből már csak ha az egyik is fennáll, rosszul cseng a végeredmény. Ilyen módon Pálóczi Horváth a költő *testis* minősége alá rendeli a *transfigurator*t, az előbbi bizonyos értelemben jót áll az utóbbi eljárásaiért.

Másfelől viszont Horváth Ádám Lactantiusszal a referenciális költészet, vagyis a tanköltemények, az alkalmi költői műfajok egy olyan szemléletéig jut el, amely lehetővé teszi, hogy azokat az egyszerű mimézis elvén túllépve a beszédkritériumok elvének megfelelően kategorizálja. Könnyen belátható, hogy „Lactantius euhémerezisztikus poétikája a költészetet a festészettel és a szobrászattal vonja párhuzamba”. Azonban Lactantiusnál ezek a társművészetek nem a mimézis, vagy latin megfelelője, az „*imitatio* relációjában párhuzamosíthatók a költészettel”, hanem sokkal inkább a „horatiusi *Ars Poetica*-ban napvilágot látó klasszicisztikus kettős imitáció elve” mentén. Arról van szó, hogy Lactantiusnál nem csupán önmagukban a személyek, a dolgok utánzásaként jelenik meg a mimézis/imitáció, hanem emellett az egész irodalmi hagyomány is mintegy az „imitáció sablonjaként” van jelen, mint ahogy például Horatius lírájában a görög költészet. Ahogy a szobrászok és festők egyszerre utánoznak természetből vett dolgokat és korábbi műalkotások egész láncolatát is, úgy a költők is ezt teszik. Megtörtént dolgokhoz egy *kis színt* (*quemdam colorem*) adni szemben az olyan dolgokkal, amelyek a „valóságosság és a szükségszerűség szerint lehetségesek” azt jelenti, hogy Pálóczi Horváth lemond a költészet elsődleges mimetikus jellegéről. Ehelyett a már meglévő dolgokhoz, eseményekhez: *költői anyag*ához az imitáció sablonjait (a költészet művelésének különféle hagyományait) rendeli hozzá. Az ilyen „lactantiusi poétikának tekinthető euhémerezista poétikaszemlélet [...] túlmutat az egyszerű mimézis elvén”. Az alkalmi költemények valós, történeti szereplői nem egyszer-

rűen az utánzás tárgyai, hanem a *poeticus color* eszközével mitikusan is elbeszélhető, alkotástörténetileg utánozható figurák lesznek. Ezért nem a pusztá mimézis teszi lehetővé, hogy a szerző valaki helyett beszéljen – láttuk, hogy ezt Horváth a drámával szemben sokkal inkább a *Magyar Arion* darabjaira nézve találta helytállónak, bár a címéből ítélve az is egy „szomorú játék” –, hanem már meglévő irodalmi művek és hagyományok, azaz modellek: az *imitáció* imitációja. Így például amikor Horváth az eposzai írásakor a szerkezeti felépítés kapcsán Vergiliushoz, vagy az anyanyelvi megvalósulás példáját tekintve Péczelihez fordult, ugyanilyen szemlélet jegyében járhatott el. Vagy amit Bíró Ferenc negatívan fogalmaz meg Horváth alkalmi költészetével és annak nyilvánosságával kapcsolatban, azt a hétköznapi eseményeknek a költői hagyomány ilyen imitációjától kiszínezve pozitívan is fel lehetne mutatni, valahogy így: „[E]bben az irodalomművelésben a közönségsiker szempontjából a leglényegesebb elemek közé tartozott, hogy a közönség önmagát – az irodalom által megörökített önmagát – látta benne viszont: a barátok úgy érezték, hogy az örökkévalóságba vonulnak át e versekkel ők és életüknek megannyi szórakoztató és kedves (vagy legalábbis általuk annak látott) eseménye.”²¹⁴

Ilyen módon a *poesis parabolica* (a görög eredetű *parabole*, *-es f.* 'párhuzam', 'egymás mellé rendelés', 'összehasonlítás' latin szóból) műneme a „más értelmének a mondását” megkonstruáló szövegeket, *illetve* az ezeket konstruáló sablonokat (például szokásos tárgyi-műfaji keretek) foglalja magába. Horváth megfogalmazásában: „nem a maga értelmét mondja a Szerző, hanem a személyét, amely helyett beszél”. Egy másik helyen pedig:

a' Szerző nem a' maga' értelmét, vagy hiszenjét adja egy vagy más személly' szájába, hanem azt, a' ki a' *Poëmába*, akár valósággal, akár bizonyos értelmeknek előadása végett, behozódik. *Voltér* irtóztatóságokat mond a' *Henriássában* a' IV. *Henrik*' idejekori, mind külső mind belső *Monarchia* ellen, (ugy értett-e maga, vagy nem? ő lássa) még is a' *Henriást* a' Nagy II. *Fridrik*, a' ki *Monárcha* és a' maga idejében leg tudósabb Király volt, nem tsak szerette és gyámolította, hanem derék Előljáró Beszéddel is ékesítette.²¹⁵

Tulajdonképpen Horváth mintha a *lírai én* fogalmára érezne rá, s így vonja össze a lírát és a didaktikát a parabolika alá, elkerülve az érzelmek utánzásának beiktatását. De egymás mellé helyeződik az imitált mű értelme és az imitáció ál-

214 BÍRÓ, „A felvilágosodás korának...”, 306.

215 HORVÁTH, „Az olvasóhoz”, IV.

tal generált értelem is. Ezért nagyon izgalmasak és elsőre talán nem is világosak azon megnyilvánulásai, ahol a szerző által máshonnet hozott értelemről beszél, például az előbb idézett szakasz folytatásaként itt:

Sőt *Moses*, egy *Kanaáni Pogány Poëta' Arabs* Versseit, mellyek az *Amorrhaeusoknak* a' *Moabitákon* vett győzedelmek' ditséretire íródtak, zsidóul által írja a' maga' Könyvébe, Numer. 21. v. 27. sqq. néki pedig semmi szándékja sem volt, ezt a' győzedelmet sem *poëtassan*, sem történet-íróképpen megditsérni.²¹⁶

Bacon megfogalmazásában így hangzik e műnem definíciója: „*Parabolica* [sc. poesis] vero est historia cum typo, quae Intellectualia deducit ad sensum.”²¹⁷ Az az képpel párosított történet, amely az emberi elmét megértéshez juttatja. Bacon a Szphinx rejtvényét vagy az aiszóposzi állatmeséket hozza példának, de ide tartoznak a mítoszok is. Olyan allegorikus, enigmatikus, avagy emblémaszerű történetábrázolásokról van szó, amelyek a történetekből kihüvelyezhető természeti, politikai vagy morális bölcsesség révén a mitikus múlt homályába vesző tudás, tapasztalati igazság allegorikus olvasás általi megértését szolgálhatják.²¹⁸ Ezek a példák a Mózes által héber fordításban idézett arab költeménnyel együtt a „bizonyos értelmeknek előadása végett” behozott más, a szerzőitől különböző értelem hordozói, s ilyen módon megjelenítik azt a távolságot, amely a szerző és beszélője között érzékelhetővé válva műnemet képez a beszédkritériumok elve szerint. Horváthnál tehát a parabolikára vonatkozó meghatározás, miszerint a „poéta példázatokkal tanít”, egyértelműen Bacon meghatározására emlékeztet.

Ugyanakkor Baconnál is van e műnemnek negatív aspektusa, tudniillik az, hogy haszna bizonytalan, kétértelmű és ellentétes célokra irányul: épp annyira takarja el a dolgokat, mint amennyire megvilágítja azokat.²¹⁹ Horváth számára azonban ez a parabolikus, a tudáshoz való hozzáférést heurisztikus képzettársítás (typus) révén rekonstruálhatóvá tevő referenciális költészet éppen ennek, és e Lactantiusnál is tapasztalható kétértelműségnek, homályosságának a kiküszöböl-

216 Uo., V.

217 BACON, „*De augmentis scientiarvm...*”, 144.

218 Rhodri LEWIS, „Francis Bacon, Allegory and the Uses of Myth”, *The Review of English Studies* 61, 250. sz. (2010): 360–389, 366–367, 386.

219 „Est autem usus ambigui, atque ad contraria adhibetur. Facit enim ad *Involucrum*; facit etiam ad *Illustrationem*.” BACON, „*De augmentis scientiarvm...*”, 146. Lásd még LEWIS, „Francis Bacon, Allegory...”, 366–367.

lését teszi lehetővé.²²⁰ Oly módon, vagyis annak a hagyománynak a felélesztésével kerülhető el a Platón által megjelölt éthoszok, azaz szokás, viselkedésmód fogalmának meghasonulása, hogy a költők először a tudományt és a vallást verselték meg. Mint tanulmányom elején láttuk, a 18. századi hatáseztétika érzékenységfelfogása is épp ezeket a kérdéseket élesztette fel. Az ókori költőknek a múlt történelmi homályába vesző tüzetes felsorolása, vagy az, hogy Horváth Ádám mindkét eposzában történeti személyeket jelenít meg, valamint hogy „a pallérozódás és így hasznosság jegyében olyannyira fontosnak tartotta az irodalomra való rászoktatást, hogy a publikum megnyerése érdekében kész volt tudatosan vállalt engedményt tenni”, azaz műveit széles közönségnek szánta, magyarázó jegyzetekkel, fordításainak, vendégszövegeinek megjelölésével látta el, mind azt mutatják, hogy Horváthot komolyan foglalkoztatta ez a kérdés. Lactantiusnál és Baconnál pedig elméleti megoldást is talált rá. Noha Lactantius neve Szerdahelynél csak említés szintjén kerül elő kétszer, Pálóczi Horváthnak az idézett locus okán Bacon mellett forgatnia kellett őt is. Az, hogy Horváth verstani nézetei a tágabb kontextus sikeres bemérésének igényével a különböző költői hagyományok (zsidó–keresztény, görög–római, alkalmi műfajok, közköltészet, vallásos költészet) felől is értelmezhetők, eddig is világos volt a szakirodalomban.²²¹ Az azonban, hogy elméleti érzékenység tekintetében (fikció és referencialitás kapcsolata) Horváthnál a költői hagyományokhoz való kötődés kérdése a gyakorlaton túl az elméleti megragadottság szintjén is jelen van, nem volt még eléggé tisztázva.²²² Mégis, Szerdahely, Bacon, Lactantius, Arisztotelész és Platón neveinek, illetve az általuk közvetített költészetelméleti összefüggéseknek komoly lecsapódásai vannak Horváth értekező prózájában.

Horváth Ádám költészetfelfogása történeti fejtegetései felől nézve persze valóban hagyományosabb. Viszont ha azt vesszük, hogy Herder „sem tudja elkerülni a korábbi poétikaelméletekre jellemző hermeneutikai kör veszélyét, amennyiben azok is kacérkodtak az egyes műfajok történeti kezdeteire vonatkozó spekulációkkal”,²²³ akkor nehezebben kérhetjük számon Horváthon, hogy „[s]

220 Lásd *uo.*, 367–369. Fontos és termékeny lenne Horváth Ádám Bacon-recepcióját e kérdés tekintetében, valamint általában is alaposabban vizsgálni, erre azonban tanulmányom verstani nézeteire koncentráló irányultsága miatt, illetve ezen nézeteknek tágabb perspektívákba helyezésén túl itt most nem törekedhettem.

221 CSONKI Árpád, „Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796) [recenzió]”, *Irodalomismeret* 27, 4. sz. (2016): 74.

222 BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, 306–307.

223 CSETRI, „Kazinczy poétikájáról”, 101.

aját költészetfelfogása mellett történeti fejtegetésekkel igyekszik érvelni”,²²⁴ miközben a költészet eredeti tárgyát keresi-kutatja. Eszerint inkább egy bevett gyakorlatról, a 18. század történeti érdeklődésének általános tendenciájáról van szó, amely érdeklődés Pálóczi Horváth Ádámot különösen is jellemezte.

(eredetiség a nemzeti hagyományban)

Tanulmányomban összegzésül még egy aspektusát megvizsgálom Horváth Ádám verselési gyakorlatának. Amögött ugyanis, hogy a magyaros, pontosabban rímes-hangsúlyos versformákat részesíti előnyben az antik időmértékkel szemben, a fenti poétikaelméleti és -történeti megfontolások is ott rejlenek.

Az elmélet és a gyakorlat közötti átfedést „egyáltalában a művelődés előmozdítása, a hazának használás” elképzelés hozza létre, s valóban ez a költő kötelessége Pálóczi Horváth esetében, ami „elnyeri jutalmát is, még pedig a haza hálájában és elismerésében”.²²⁵ Ennek a kötelességtudatnak tartozéka egyfelől Lactantius nyomán az igaz tudásról tett költői tanúbizonyság (*testis*), amely, mint láttuk, a költészet eredeti, első témáin, a tudományon és a valláson keresztül valósul meg. Központi műfaja a tanköltemény, fő jellemzője pedig, az éthoszok hasznulását elkerülendő, a referencialitás lehet. Másfelől a hazai művelődés előmozdításának természetes közege az anyanyelv, s ennek a nyelvi beágyazottságnak a jegyében hangzik el Horváth immár sokadszor ismételt kijelentése, amelyet több művében is kifejt a magyar nyelv különböző műfajokra való alkalmasságának tárgyalásában; amely a *Magyar Arion* előszavában s műfajára nézve speciálisan így hangzik: „az a’ tárgyja az én Énekeimnek, hogy a’ Magyar nyelvnek más minden nyelvek felett alkalmas voltát a’ Lantos verselésre, megmutassák”.²²⁶

Ugyanilyen visszatérő állításai egyébként Horváthnak azok is, amelyek a magyar nyelv egységes szótárának, grammatikájának hiányát emlegetik fel, s ezért Horváth Ádám azt a gyakorlatot követi, hogy műveivel együtt, főleg jegyzetekben teszi közzé saját nyelvhasználatának törvényeit, mint a *Hunniás*, a *Rudolphias* vagy a *Magyar Arion* esetében is.²²⁷ Ennek a gyakorlatnak megint csak része a vetélkedés:

224 GYAPAY, „Poézis a hasznosság jegyében”, 178.

225 BORZSÁK, *Pálóczi Horváth...*, 11–12.

226 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 12b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 398.

227 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 13b–14a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 399.

Ha ki *recenseálni* akarja Enekimet, akar kívül, akar belül Hazámon; arra figyelmezz, a' mi ezekben fő tárgy; és így jó Magyar legyen, és egyszersmind Enekes, vagy *Musicus*: mert nem a' költő tehetséget akartam benne mutogatni, annnyival inkább valakivel ebben vetélkedni.²²⁸

Nem sokkal később pedig így fogalmaz Horváth: „nem nagy *recensio* kell, hanem egy munkás mérkőzés; hogy írjon valaki, ugyan-azon *Ariákra* és mértékekre ezeknél jobbakat – de minden tekintetben jobbakat”.²²⁹ Ugyanígy kívánt megmérkőzni *Hunniása* esetében Péczeli *Henriásával*. Végző soron Horváth minden egyes munkája egyúttal a magyar nyelvnek a helyesírás, a dialektusok, a nyelvtan; összegezve: e nyelv szempontjából adott műfaji keretek közötti működtetését proponálja. Ezt persze általánosságban a korszak bármelyik szerzőjéről el lehetne mondani, mégis jelen esetben megkülönböztető erővel bír, hogy Horváth tudatosan hangsúlyozza a nyelvi-formai megalkotottság ezen elvszerűségét. Így a puszta recenziót, illetve cenzori véleményt némi joggal és némi önérzettel tekinthette olyasvalaminek, ami alatta marad az alkotói tehetség egyforma fáradtság alapján remélt összemérhetőségének.

A *Magyar Arion* gyűjteményébe tartozó 47 éneket (melosznak, melódiának is nevezi) Horváth formailag Platón *Államának* harmadik könyve alapján a *beszéd* vagy *Oratio* (logosz), az *öszvehangzás* (harmónia) és a *vers* avagy *Rhythmus* (rhüthmosz) szerint írja le.²³⁰ Az énekek iménti tárgyi meghatározása például a *beszédnél* szerepel az előszóban. Harmónia alatt a dallamnak a ritmusra, azaz a versre való ráillését, a „*Muzsikával öszve hangzó Enekek*”-et érti, ami részint az énekes gyűjtemény műfajának tömör meghatározásaként is érhető.²³¹ Egész pontosan harmónia alatt azonban Horváth – a nyelvi összetevőtől és a prozódia jelenségétől függetlenül – két absztrakció, a dallam testének a verssorokkal-versformákkal való összeillésére utal. Ennek a harmóniának a részét képezi a zenei hangsúly („hangnyomás”), a szünet („pauza”) és a rím (a sorvégek „öszveillése, egyenmősége”).

228 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 12a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 398.

229 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 12b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 398.

230 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 11b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 397. Pontatlan azonban a Horváth kézirat előszavában szereplő görög szavak átírása, azok ugyanis egyenes idézetként, bár ékezet nélkül, mindamelllett nem dativusban, hanem genitivusban szerepelnek Horváthnál, helyesen tehát így: „λογου τε, και αρμονιας, και ρυθμου”. Vö. OSZK Kézirattár Oct. Hung. 587, 11b. Lásd Plat. Politeia III, 398d.

231 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 14a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 400.

Érdekes, ahogyan Horváth a harmónia definíciójából kiindulva a rím eredetének a korábbi, cezúrán alapuló eredete mellett egy másik aspektus, a dallam szerinti eredetére is következtet. Eszerint a különböző versmértékek annak az emléket őrzik, hogy az utolsó két-három hang arányos hangtávolságra, hangközre található a dallam alaphangjaitól.²³² Ez másképp egy-egy dallamív zárlatát vagy félzárlatát jelenti: általában 2, 4 esetleg 6 zenei ütemet, a dallam ritmusától és az ütemmutatótól függően.²³³ Horváth felfogása szerint innen jön még a versbe a rím, amit régen homályosabban (alliteráció, anafora, homoteleuton), ma nyilvánvalóbban alkalmaznak. Annak bizonyítéka, hogy nemcsak a dallamok, hanem a verssorok végén is megvolt ez az összehangzás „az, hogy a’ melly vers-nemeknek elsőb tagjai, a’ hosszú és rövid szó tagokra nézve változók is, mint a *Hexameteré, Pentameteré, Jambicusé Trochaicusé*, de az utolsó szó tagok, kiben három, kiben öt, kiben hét” állandó mértékűek. Öt a hexameter (a szinte állandó daktilus–spondeus zárlattal), hét a pentameter (a cezúrát követő második hemisztichonnal) és három-három az utolsó kettő esetében (a jambikus, illetve trochaikus tetrameter utolsó krétikus periódusaira gondolva).²³⁴ Ez a kétirányú, mind a dallamok, mind a verssorok metruma felőli megfigyelés egyúttal az antik versmértékek énekelhetőségére vonatkozó fejtegetései közül Horváth legpregnansabb megnyilvánulása. A Csokonainak szóló verstani tárgyú levélben például szándékosan olyan tanácsot ad Horváth, hogy sose szeparáltan, a meglévő metrumokra kell éneket írni, hanem előbb a dallamot kell megtanulni, amiből már magától következik, hogy mi a mérték:

En tehát, ha Poëtat tanitanék, soha sem hagynám másként verset írni, hanem előbb minden nemű versnek egy valamely notájára megtanítanám; ’s ugy adnék neki dolgot mintha éneket írna; és ő két három proba után eszre vehetetlenül rá szokna, a’ Quantitásra vigyázni; sőt nem is tartaná azt valami unalmas dolognak, mert az ének maga, vagy az ének tactusaira való figyelmezés ugy meg tanítaná ötet metricze írni, hogy még minekelötte tudná mi a’ hexameter, már hexametert tsinálna[.]²³⁵

232 „[A’] sorok’ végeinek *öszve illésit* is, vagy *egy-neműségit* — nem egyformaságát, vagy ugyanazonságát, mert azt magában a’ tsupa hangban nem teszi a’ gyakorlott Enekes, két egymás után való sorban, hanemha tserélgetve a’ harmadikakban; — hanem *öszve-illésit* vagy *egy-neműségit* értem, ugy hogy az a. b. c. fogain egyarányos lépései legyenek a’ végső két-három hangoknak, noha magok az a. b. c. betűji különbözök[.]” OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 14b–15a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 400.

233 A megfogalmazást ismét Hovánszki Máriának köszönöm.

234 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 15a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 400.

235 CSOKONAI, *Levelezés*, 32–33 (157–165 sk.).

Figyelemre méltó azonban – és itt következne Horváthnak a kortárs versszerzési gyakorlatot érintő legfontosabb kritikai ellenvetése –, hogy Csokonainak nem ajánl s nem is említi a hexametert énekelhetővé tevő dallamokat. Nem úgy, mint a trochaikus tetrameternél, amelyet ő maga is számos énekelt dallam mintájára vont el, s ezek közül, mint láttuk, hetet is tudott.²³⁶

A körkép a kortársak általános gyakorlatáról így fest: szerinte „[h]azafi Poétáink, a’ kik egyenlő végezetű vagy *kádentziás* verseket, vagy nem szeretnek írni, vagy más némelyek’ tekinteti miatt nem mernek, a régi mértékű [értsd: ókori] sorokat tartják meg, szint-ugy a’ *lantos*, mint a’ *beszélgető* versekben”.²³⁷ Mindazonáltal fölöslegesnek tartja az antik versmértékekhez való ilyen szoros ragaszkodást, még akkor is, hogyha a magyar nyelv ezekre „szintolly alkalmas mint a Görög, és Deák”. Elsőre bármily sarkos állításnak hangozzék is, mégis Pálóczi Horváth voltaképpen a klasszicizmus bírálatának szorít helyet énekeskönyve előbeszédében! Bizonyos esetekben persze tűrhetőnek tartja a régi metrumot, például a „[v]itézi történeteket” elbeszélő eposzokban a hexametert, a „Példázoló erköltsieket” tartalmazókban a jambust, az emelkedettebb stílusú románban ugyancsak a hexametert, az alacsonyabbakban a disztichont, vagy a bukolikus énekek tekintetében e kettőből bármelyiket. Annak okát, hogy ezeknél miért „tűrhető ez a’ régiek’ tekintetűl való függés”, Horváth abban jelöli meg, hogy noha valamikor még ezeknek is volt valamilyen énekelt dallamuk, mostanra már „el-vesztették Enek-természetjeket”. Azaz bizonyos értelemben a dallamtól való elszakíttottság állapotában kevésbé problémás az adaptációjuk. „De már a’ *Lantos* verseket – szól egyfajta *furor* hangján –, (:s még a *Distichonokat* is, melyeknek ma is van tűrhető *Ariájok*:) el nem lehet tagadni, hogy valósággal énekek voltak.”²³⁸ Horváth érvelése, szemben az antik formakincs parttalan adaptációjának gyakorlatával, mindvégig (például tanulmányom időbeli keretei között, 1786-tól 1817-ig) azon a tételen nyugszik, hogy a költészet eredeti használati közege a zene. Azonban hiába tudjuk, hogy az antik metrumokhoz bizonyos dallamok tapadtak, hiába ismerünk mi is ilyeneket, ha valójában ezekről mind nagyon keveset tudunk:

Sapphó úgy eneklette e a’ maga-találta verseket? mint ma énekeljük?, és az *Anapaesticus*oknak is az volt e az *Ariája* a’ melly most? (:mert ezeknek most is van:) nem tudom: de volt mindeniknek bizonyos akkori Enek’ *nótája*: – Es mi kényszerít bennünket, hogy azt énekeljük, a’ melyet *Sapphó* mikor *Venust* segítségül hívta, vagy a’

236 Lásd e tanulmány 154. jegyzeténél.

237 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 15a. Vö. KECSKÉS-VILCSEK, 400.

238 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 15b. Vö. KECSKÉS-VILCSEK, 401.

szép leányt ditsérte; vagy *Venus* mikor *Adonist* siratta, vagy *Tyrtaeus*, mikor vitézit vezette, 's 'a t.? holott a' régiek' *Ariájiból* keveset tudunk; sem mindnyájan olyan muzsikások nem vagyunk, hogy a' kész mértékekre, ne tsak szó- hanem hang-sorokat is tsináljunk, mint a mai *Virtuosusok* szoktak.²³⁹

Úgy tűnik, Horváth az éthoszok hasonulásának problémáját saját költészetének mind elméleti, mind gyakorlati, mind pedig használati síkjára kiterjesztette, s ezt a szemléletet érvényesítette mindegyik íróársával szemben. Hogyan? Úgy, hogy szerinte fogalmunk sincs arról, hogy tulajdonképpen milyen mértékig követünk és alkalmazunk helyesen egy olyan költői gyakorlatot – az antik költészetét (és most elsősorban a római költészetét!) –, amelyről (görög mintaképe nyomán) tudjuk, hogy énekelt volt, de ebből a hagyományból nekünk csak a pusztá forma áll a rendelkezésünkre, *dallamok nélkül*. Helyesebb tehát, ha a költészet egy olyan még máig (azaz Horváth koráig) élő hagyományához nyúlunk, ahol a dallamok is megvannak, és ismerjük ezeket. Ez a gondolat a mai fogalmaink szerinti *köz-költészet*hez vezet el Pálóczi Horváth Ádám gyakorlatában.

Mi áll ellent, hogy Nemzeti *Nótáinkra*, vagy Pásztori Dal-hangjainkra alkalmaztassuk Lantos verseinket? holott, ha a' régi *Lyricusok*hoz szabjuk is azokat, szinte úgy kész mértékekre írunk, mint-ha ezekhez; 's úgy se teszünk eleget a' *Virtuosusok*' törvényének; azomban ezeknek az itthoniaknak nagyobb igaza van vers-szerző tehetségünkhöz, mert amazok nem tulajdonink. – 'S Hát! a' mi sipjaink, vagy Hegedűink (:az az, azokon szépen hangzó nemzeti Dalaink:) ki mívelhetetlenebbek, haszonvehetetlenebbek e[?] ²⁴⁰

Ilyen szemmel sokatmondó Borzsák István Horváth lírájáról szóló, már idézett állítása, miszerint „[a] deák (vagy görög) verselés formáit [...] egyáltalában nem használta Horváth abban a mértékben, mint az ókori klasszikusokhoz való vonzódása indokoltta tenné”. Borzsák ezután meg is jelölte főleg a *Hol-mi*-kötetek azon helyeit, ahol hexameter vagy disztichon található, de ezek száma valóban elenyészőnek tűnik felsorolása alapján.²⁴¹ Látványos Borzsák tanulmányának az a listaszerű része, amely ehhez képest a megelőző 27–34. lapokon szótagszám és hangsúly szerinti bontásban terjedősen sorolja a Horváth által szerkesztett, változatos bonyolultságú versformákat. A „csimbókos poéta”, aki büszke volt ma-

239 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 15b–16a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 401.

240 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 16a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 401.

241 BORZSÁK, „Pálóczi Horváth...”, 35.

gyarságára, s rosszallta „minden szeretete mellett, még Kazinczyban is az idegenutánzást”.²⁴² Erről győző meg Csehy Zoltánnak a fordítás kapcsán hozott érve is, hogy Horváth nem őrzi meg a latin szövegek versformáját, hanem domesztikálja azt a magyar vershagyomány alapján.²⁴³ Költőnk az etnokulturális identitás és a hozzá köthető korabeli beszédmód jegyében, melynek része volt, hogy például „a nyelv, a szokások, az öltözet stb. által befelé teremtődő egység kifelé határozott idegenképpel társul”,²⁴⁴ teljes tudatossággal tér el attól az arisztoteliánus-horatiánus mintától, amely az idegen kultúra adaptációjában látja a művészet, a művelődés elsajátításának eszközét. Ilyen módon Horváth Ádám esetében nagyon találónak érzem Takáts József következő állítását:

A népiesség elméletének – amely a kulturális nacionalizmus nyelvét beszélte – legfontosabb szövegeiben a *Nemzeti hagyományok*tól Erdélyi János *Népköltészet és keletiesség* című bírálatán át Arany Millien-bírálatáig minduntalan visszatér az a (herderi) téma, hogy a nemzetek előtt kétféle lehetséges fejlődési modell áll, a római, a magaskultúra szervesen, utánzó átvételének útja és a görög, a szerves, önmagából kifejlődött kultúra modellje, s a kettő közül az utóbbit kell választani.²⁴⁵

Elég csak Horváthnak az *Ötödfélszáz Énekek* című versgyűjteményére gondolni, amely éppen a saját kultúra felfedezésének ebbe az áramába illeszkedik. Horváth Ádám egyik legnagyobb érdeme ugyanis, hogy e szövegekkel „megidézi és átmenti azt a polivalens, pezsgő, többnyelvű közeget, ami otthont adott a néhány évtizeddel korábbi magyarországi közköltészet virágzásának”.²⁴⁶ Számára a nyelvápolás „együtt járt a hagyománymentéssel”,²⁴⁷ „a dialektusokban és a népköltészetben látta megőrizve nemzeti múltunk és sajátosságaink emlékeit”.²⁴⁸ Horváth vállalkozása Révai Miklós 1782-es „rég és népi dalok összegyűjtésére” vonatkozó fölhívásával rokon, hiszen „egy ilyen kiadvány”, amelyben „a régi magyar költői emlékek”, illetve különböző tájszólásokat fölmutató népköltészet is helyet kap, „jó eszköze lenne a magyar nyelv tanulmányozásának”.²⁴⁹ Ilyen módon, a saját kul-

242 Uo., 17.

243 Lásd e tanulmány 137. jegyzeténél.

244 DEBRECZENI Attila, „Nemzet és identitás a 18. század második felében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 513–552, 545. Az etnokulturális identitást lásd bővebben uo., 545–546.

245 TAKÁTS József, „Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején: A keret”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 668–686, 677.

246 CSÖRSZ, „»ki magam tsinálmányja...«”, 322.

247 KÜLLÖS Imola, „Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány”, in *Magyar Arión*, 305–317, 313.

248 Uo., 307.

249 Uo.

túra ápolásának céljával csatornázható be a költészetbe Horváth számára a tudomány. A *Magyar Arion*ban szereplő, az *Ötödfélszáz Énekekből* kiválogatott 47 éneke zömét is ezzel a kulturális önérzettel méri hozzá az antikos, de már főleg görög (!) versgyakorlathoz:

Az én 47^{dik} énekem szorosabb mértékű magyar táncz nota, mint a' régi *Jambicusok*; a' 42^{dik} is a' *Pindar' Dithyrambussainál*: szabadabbak ezeknél a' 35^{dik} és 32^{dik}, de mellyik réginél alább valók? a' 21^{dik} 16^{dik} 15^{dik} 6^{dik} 4^{dik} és 3^{dik} mind Nemzeti *Ariák*, ki régibb, ki újabb, 's mellyik *Trochaikusnak* van szabottabb mértékje, mint ezeknek? vagy mellyik más régi szabásúnak szebb? A' lábak ezekben ugyan-azok, a' mellyek amazokban; a' kettős és hármás lábak szembetűnőképpen egyeznek, a' négyesekben és egyesekben tsak annyit különbözünk, hogy nálam az egyes láb nem láb, vagy ha az, fél láb, mint a' Magyar szokta nevezni a' fél-lábút, fél-kezút, fél-szemút: a' négyesek közül pedig tsak a' *Chorijambussal* élek – az *Arion'* kedvéért – a' szapora *nógotót* v. *Proceleusmaticust*, mint különben is, két *pyrrichius*bul, v. gyúlasztóbúl öszve nőttet, tsak akkor és anynyiban teszem, ha a' *Chorijambus* mértékben, *Poëtai* szabadságbúl hibázok.²⁵⁰

Horváth a *Magyar Arion*ban éppen ennek a „szerves, önmagából kifejlődött” kultúramodellnek az elképzelését követi. Ahogyan megkérdőjelezte a mimézis arisztotelészi elvét, ugyanúgy megkérdőjelezi a horatiusi költészet görög mértékeket adaptáló hagyományát, vagy az e modell alapján a külföldi költészetet adaptálót, s e helyébe a saját hagyomány létjogosultságát helyezi (lásd például a Péczelivel folytatott vitájában). Erről árulkodik a *Magyar Arion* előszavának túlnyomórészt görög kontextusba ágyazott érvelésmódja, vagy például az a szójáték, ami a Horváth számára olyan fontos költői alteregó, Arión neve és a dallam általa itt kedvvel használt kifejezése, az „Aria” között jön létre. E szójáték természetesen a költészet zenei eredetének a hordozója elsősorban: a költő neve egy ókori műfaj, a Bacchus ünnepén énekelt hümnosz miatt is fontos, amelyet Arión után neveztek dithürambosznak, s ezt az Ariónt mindezek mellett Horváth, ugyancsak az antik hagyomány nyomán, egyben a tragédia és a kardal kitalálójának is tartja.²⁵¹ Horváth *Énekei* (melosz) tehát egyértelműen a görög líra darabjaihoz haso-

250 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 16a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 401.

251 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 57a–58a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 406. Csörsz is hangsúlyozza a *Magyar Arion* tudatos programját, miszerint „[a] gyűjtemény első felét egyfajta daljátékként is lehet olvasni, hiszen maga a költő utal erre, például a *Magyar Arion* címében: Magyar Arion az az Muzsikai Hang-mértékekre írott Enekek mellyek Nagybárra egy hosszú szomorú Játéknak Eneklő karjai, vagy Khorussai” stb. CSÖRSZ, „»ki magam tsinálmányja...«”, 324, illetve jelen kötetben. Horváth a *Magyar Arion* 47 darabja elején, ahol csak lehet, megadja verslábazással a költemények mérté-

nítódnak, mely terminus átfedésbe kerül a korábbi *Dall* (carmen) megjelöléssel. Ez utóbbi szót ugyanúgy a dallam–szöveg egység jelölésére alkalmazta. Ezt a kapcsolatot egyébként a *Magyar Arion* műfajának jellemzésekor a másik irányból, a vers (rhüthmosz) felől is megfogalmazza: a vers az a szöveg (textus), amelyet így vagy úgy a dallamhoz illesztünk; az a beszédprodukció, amelyet az önmagában értelem nélküli dallammal társítunk. A vers felől szemlélve dallam és szöveg összefüggését, a vers önmagában pusztán dallam nélküli szöveggént, egyfajta hiány jelölőjeként jelenik meg Horváth értelmezésében.²⁵²

Lényeges az idegen hatástól való elzárkózás tekintetében – ami például a Horváth-szakirodalomban a nyelvtudásával kapcsolatban is artikulálódik²⁵³ –, majd a kortársak, így Kazinczy értetlensége miatt kialakuló, a fenti összefüggések fényében tudatos imázsformálásra valló szellemi távolság, amely a *Magyar Arion* előszavában lépten-nyomon előbukkan. „[K]özönseges *Grammatikát*, annyival inkább *Ornata Syntaxist*, közakarattal nem tsinálhatunk” – ebben benne van az afölött érzett keserűség, hogy nem sikerült ez ügyben összefognia a haza tu-

két, melyeket s realizációikat, magukat a szövegeket, a kólónokra való tagolhatóság és az antik kardalok ritmikái periodizációival való kapcsolat szempontjából önállóan lehetne kimerítően tanulmányozni. Az is kétségtelennek tűnik, hogy a Platón *Politeiájában* a költő magánbeszédéként előkerülő dithürambosz Horváthot a parabolika műnem szintű értelmezésekor is foglalkoztathatta. Lásd e tanulmány 198. jegyzeténél.

- 252 „Harmadik tulajdona a *Plátó’ melodiájának* a’ *Rhythmus*; erről már némelly részben szollanom kellett a’ második szám alatt; mivel a’ kettőnek olyan össze-függése van, hogy azt el nem kerülhettem: itt most szollok különösebben. A’ *Rhythmuson* áltájjában értem magokat, az Enek’-hang-mertekjeire alkalmaztatott szókat; azt a’ *textust*, érthető ki mondást, melyet akar egy akar másképpen hozzá mérünk az érterlen hanghoz.” OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 17a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 402.
- 253 Lásd a német nyelvtől való állítólagos idegenkedését, vagy azt a tényt, hogy „az anyanyelvén kívűl csupán a latint és a görögöt ismerte”. BORZSÁK, „*Pálóczi Horváth...*”, 19. Horváth erről a kérdéstről így vall Szántódról Kazinczynak írt 1788. október 14-ei levelében (a fordításról szóló megállapítása rokon azzal, amit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz szóló jegyzéseiben is leírt): „Való: hogy én az idegen nyelveket nem szóllom. meg-vallom büszkeségemet; hogy ez előtt két-három esztendővel, tsak megvetésből nem igyekeztem tanulássokon. a’ Francziát és Anglust gyermek koromban kapkodtam; a’ Németen tsak azért is, hogy kényszerítettem, nem igen kaptam; és holmi éh gyomrot mutató újabb német szerzemények nagyon meg-utáltatták velem, – azt pedig tapasztalom, megengedj bátorságomnak, hogy az újabb időben élő Magyar Írók igen sokat el-vesztettek ’s vesztenek a’ Magyar nyelv’ Természeti szépségiből, mikor az idegen nyelvekenn írt derék munkákat vagy követvén vagy fordítván, az azoktól költsönzött ki-mondásokat a’ Nemzeti szépségek közé elegyítik. [...] De ne essél felőlem kétségbe, mert még van mind kedvem, mind időm meg-tanulni. Sőt a jövő esztendő elejére ajánlottam is magamat Gróff Széchenyi unszolására, hogy Bétsbe megyek, és egész erővel reá adom magamat.” *KazLev* I, 222. Bécsről és a német költészettről azonban később meglehetősen ironiával így írt Horváth Kazinczynak, Petrikeresztúr, 1814. október 10.: „Béts imádot: meg győzött engem’ hogy sokkal szebbek [ti. a verseik], mintha én scandálnám őket[.]”, in *KazLev* XII, 120. Lásd még e tanulmány 136. jegyzeténél.

dós elméinek. Horváth maga is sok energiát investált abba, hogy a hazai művelődés előmozdítására irodalmi társaság jöjjön létre,²⁵⁴ „*Literator*” barátainak a „közönseges *Grammatica*’, és *Dictionarium*’ készítésére” terjedelmes javaslatot is írt 1792-ben az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság részére, melynek a magyar nyelv egységes prozódijával is kapcsolatos kollektív munkára ösztönző szempontjait itt, ennél az előszónál is tömörítve újból elősorolja.²⁵⁵ Aztán a *Mondolat* nyomán kibontakozó, személyeskedésig menő ellentétek kapcsán ugyancsak lehangoltságának ad hangot, „az orthológusok és neológusok kérlelhetetlen harcában neutrálisnak vallja magát. A túlon túl újításnak, úgy mond, nem híve, de ki tudja, ötven év múlva nem szentesíti-e a közhasználat az újonnan alkotott szavakat?”²⁵⁶ Horváth saját szavaival:

még vége sinsz az ostromnak, már egymást sértegetjük. A’ Böltsnek e’ kevés elég. Ne úgy édes Barátom! Ne úgy vetélkedjünk egy mással, hanem mint a’ *Cyprus*’ századossai *Cyrop*: L. 2. – Azt majd későn, onokáink fogják meg mondani: kinek bokrosabb a’ koszorúja?²⁵⁷

Horváth Ádám ilyen módon a *Magyar Arion* előszavában odáig jut, hogy inkább halála után jelenjenek meg munkái, semhogy az elhallgatás veszélyének vagy indulattól elvakult vetélytársaknak tegye ki magát:

[H]amar haragusznak a’ Poétak: *Genus irritabile vatum*, és vagy megszűnnek munkálkodni egy szerentsétlen penna tsata után, vagy vakmerőbbek háborgatni többeket is, ha egyet le-torkolhatnak: ’s az ilyenek miatt, – mintsem hogy a’ *Diplomaticus* rágalmazóknak még életemben ki tegyem magamat, vagy Földiimnek alkalma-

254 Legújabban: MÉSZÁROS Gábor, „Tudós társaságok és donációs mecénatúra a 18. század végi irodalomban: Széchenyi Ferenc mint Pálóczi Horváth Ádám patrónusa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 772–781.

255 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 13b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 399. BORZSÁK, *Pálóczi Horváth...*, 11–12.

256 Uo., 18. Lásd OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 12b–13a. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 399.

257 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 13b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 399. Horváth itt Xenophón *Kürosz nevelkedése* című munkájára utal, a második könyv azon helyére, ahol Kürosz a perzsa nemesség nevében lelkesítő beszédet intéz e nemesség kíséretéhez, mielőtt a számukra készített, az előkelőkéivel megegyező fegyvereket átadná nekik, hogy e fegyverekkel és a beszéddel együtt a nemesek és kíséretük közti különbségből adódó viszály lehetőségét még csírájában elfojtsa. Sajnos a hely megjelölése ismét pontatlan a szöveggyűjtemény átírásában, helyesen „*Grop*” helyett „*Cyrop*:” (a. m. *Cyropaedia*) stb. Lásd még *Magyar Arion: az az Muzsikai hang-mértékekre írott Énekek*, MTA KIK Kézirattár, RUI 8r 48, XIIIb.

tosságot adjak, egy vagy más tőlök való különbözésért belém kötni; inkább arra határoztam magamat, hogy dolgozom ugyan, és minden tudományokban dolgozom, a' mellyekhez tsak értek; de munkáim, tsak halálom után lássanak világot, *Posthumusok* legyenek[.]²⁵⁸

Az egységes magyar „nyelvemester” hiányán túl tehát ez is ott áll annak háttérében, hogy ha már csupán változatokban létezik az a nyelv, amelyen írnak, Horváth legalább a jegyzetekben rögzíti az utókor számára a nyelvhasználat általa képviselt változatát. A honfitársaktól való további eltávolodására utal egy másik megjegyzése a *Mondolat* mellett, miszerint: „az Itthoniakkal pedig annyival inkább sajnálok vonakodni, mennyivel szomorúbban tapasztaltam fiatalabb koromban, mikor még bennem is forróbb volt az elmét emelgető tűz-szesz mértékletje; hogy *hamar haragusznak a' Poëtak*”.²⁵⁹ Ahhoz a lelkesedéshez képest tehát, amellyel levelezés vagy sajtóbeli közlés útján fogott hozzá verstani (de más egyéb) nézeteinek (is) az 1780–1790-es években a kor kibontakozóban lévő irodalmi nyilvánosságával való közléséhez, Horváth ilyen irányú kedve az 1810-es évekre ellobbant, s egy jóval szűkebb dunántúli nyilvánosságra, például a „Göcseji Helikon” írói csoportosulására korlátozódott, így jóformán egy posztumusz nyilvánosságra, az utókorra, a jelenkori kutatók érdeklődésre.

258 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 11b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 398.

259 OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 587, 11b. Vö. KECSKÉS–VILCSEK, 397–398. Kiemelés tőlem RKJ.

A Pille, a Múzsák és az elektromoskés hal a keszthelyi Helikonon

Új adatok a *Hyperboréi zsenge* értelmezéséhez

Horváth Ádám alkotói kedve mit sem veszített korábbi lendületéből élete utolsó, Petrikeresztúron töltött évtizedében. Az őt ért korábbi támadások, költői, írói tehetségét megkérdőjelező vélemények hatására munkáit már nem elsősorban kora nyilvánosságának szánta, hanem azzal a céllal vetette papírra, hogy halála után a pártatlan utókor ítéljen róluk.¹ Emellett azonban, mint tudjuk, tevékeny tagja volt az őt körülvevő szűkebb göcseji alkotóközösségnek, 1817-től pedig több alkalommal is meghatározó szerepet vállalt a nagyobb közönség jelenlétében megrendezett, országos hírű keszthelyi Helikon-ünnepségeken. E rendezvények egyikének keretében, 1817. május 20-án ő maga olvasta fel az alkalomra írott, *Hyperboréi zsenge* című dramatizált költeményét.² A mű szövege a szerző életében tudomásunk szerint nem látott napvilágot, fennmaradt azonban három, egymástól számottevő mértékben különböző kéziratot változata, mindhárom Horváth tollából. A tisztázott, feltehetően véglegesnek szánt változat 35 számozott lapnyi kézírata jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található (jelzete: Quart. Hung. 3736). Egy további, kivonatos variánst Horváth 1817. május 27-én kelt levelének mellékleteként elküldött Kazinczynak, így ez a 20. század elején nyomtatásban is megjelent.³ A harmadik kézíratról a kutatás mind ez idá-

* A tanulmány a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet) keretében készült.

1 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1817. január 28: „Én pedig az én Robinsonomban közel valék már a’hoz, hogy az ilyen közlés nélkül is el-lehessek: annyira bele édesedtem a’ magánosságba: minden Munkáimat Posthumusokká készíttem tenni; azt vélvén, hogy annál nyugodalmasabb lesz életem, mennél kevesebben ismernek.” in *KazLev* XV, 52.

2 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1817. május 24, in *uo.*, 199–200.

3 *Uo.*, 200–212; a melodráma szövegének közlése: 203–212.

ig nem tett említést: ezt az MTA Könyvtárának gyűjteményében őrzik (jelzete: MTA KIK Kt. RUI 4r 65, 43r–45r), és minden bizonnyal egyfajta első vázlata, piszkozata a később letisztázott szövegnek.

A számos zenei betétet tartalmazó melodráma szereplői allegorikus figurák, illetve megszemélyesített elvont fogalmak, akik részben fiktív magyar, részben az antik történetírás valós elemeket is tartalmazó, de inkább mitikusnak nevezhető európai-ázsiai őstörténeti feldolgozásaiban előforduló görög neveket viselnek. A cselekmény bizonyos részletei is a mitikus őstörténet egyes mondáira vezethetők vissza, de a művészetek és a tudományok új otthonára ráléelő, azokat az őket érdemtelenül művelők seregétől szimbolikus harc révén megmentő Múzsák története egyben megfeleltethető annak az eseménynek is, ahogy Festetics György megalapítja a keszthelyi Helikont mint a tudományok és művészetek új szentélyét. A műnek a Horváth által használt forrásokkal való kapcsolatának, a külső, történeti tényekre, világirodalmi jelenségekre, szerzőkre, a kora újkori természettudomány képviselőire és találmányaira tett utalásoknak, illetve a Horváth egyéni invenciója alapján megszerkesztett összefüggérendszernek a vizsgálata, megfejtése, értelmezése komoly kihívást jelentő feladat. A csekély számú jegyzetnél, amelyek a véglegesnek szánt változatban és a Kazinczynak megküldött kivonatban szerepelnek, jobban hasznosíthatók bizonyos, a széphalmi baráttal váltott egyéb levelekből összegyűjthető információk, valamint a piszkozatban található, noha itt-ott nehezen olvasható, a szöveg egyes pontjaihoz kapcsolt megjegyzések, adatsorok. Horváth alkotói technikájának kortársaihoz képest meglehetősen egyéni vonása volt, hogy különböző témájú szépirodalmi és tudományos munkáit előszeretettel látta el hosszabb-rövidebb jegyzetapparátussal, saját kommentárral. E jegyzetek igen fontos adalékokkal szolgálnak nemcsak az adott szövegek értelmezéséhez, hanem szerzőjük magyar és világirodalmi, valamint tudományos tájékozódása, egyéni ízlése, gondolkodásmódja, szövegalkotói eljárásai közelebbi vizsgálatában is. Mielőtt a *Hyperboréi zsenge* II. és IV. felvonásának példáján bemutatnám, hogyan lehetnek a mai olvasó segítségére Horváth vonatkozó jegyzetei, illetve levelezésének szoros olvasása a szöveg értelmezésében, érdemes megismernünk az őt jellemző alkotói gyakorlatot az életmű tágabb kontextusában, és kitérni arra is, milyen szerepet szánt az író különféle műveihez kapcsolt tudós hivatkozásainak, s mely forrásokra támaszkodott előszeretettel azok összeállításakor.

I. Forráshasználat Horváth szépirodalmi és tudományos munkáiban

1. A „minellizálás” gyakorlata

Horváth Ádám 1788 végén vagy 1789 elején küldte el a *Magyar Museum* szerkesztőségének az „Indúlsz hát, víg Lelkem! a' bánat' útjára” kezdetű, a *Hol-mi* I. kötetében is megtalálható versét.⁴ Batsányi János 1789. február 14-én Kassán kelt levelében a vers átszerkesztését kérte Horváthtól, egyebek között azt kifogásolva, hogy a költő túl sok jegyzetet fűzött a szöveghez.⁵ Horváth a néhány nappal később Batsányinak küldött válaszlevelében védelmére kelt az általa alkalmazott módszernek:

ismerem pedig magamról azt, hogy gyenge vagyok még támasznak a' magyar nyelv mellé, és így legitimálnom kell előttek minden gondolatomat; és *azt akarnám, hogy minden szónak commentariust írhatnék.* – Már Ti a' jegyzésekből láthatjátok, mire céloztam? és hogy nem éppen jégre raktam a' mit építettem, [...].⁶

Ettől függetlenül megkérte a szerkesztőket, hogy ha úgy jobban tetszik, közöljék a szöveget a hivatkozások nélkül. A vers végül *Vidám-indulatú haldokló* címmel, összesen tizennégy jegyzettel együtt jelent meg a *Magyar Museum* Második negyedében (134–147). A jegyzetekben Horváth kedves antik szerzőin, Vergiliuson és Ovidiuson kívül hivatkozik Lukianosz, Püthagorasz és Szerdahely György Alajos írásaira, illetve két francia tudós, Pierre Perrault és Edme Mariotte kutatásaira a látás fiziológiájára vonatkozóan.

A *Vidám Haldokló* esete jól mutatja, hogy Horváth sajátos alkotói módszerei között már pályája elején is nagy jelentősége volt a tudós hivatkozásoknak, s szíve szerint akár még gyakrabban, sűrűbben is élt volna ezzel a megoldással. Ezeknek a főszöveghez való illesztésével elsősorban az volt a célja, hogy nyilvánvalóvá tegye, a műveibe számos ponton beleszövi más szerzők megállapításait, s ez

4 A szöveg megjelent: „XXVII. Vidám Haldokló, (melly már a' Kassai Magyar Múseumba-is be-ment, más név alatt)”, in RMKT XVIII/16, 694–701.

5 Batsányi János Horváth Ádámnak, Kassa, 1789. február 14: „A' sok citatiót is hagyd el, – Jaj a' Poétának, ha mindenütt allusióval etc. A' vidám haldoklódnál majd több a' jegyzés a' materiánál, – *nota sine textu* a' mint mondani szokták. – Kerüld az egy versből másikba való által tsapást is; Szenvedhetetlen az gyakran verseidben – 's a. t. – –”, in *KazLev* I, 290.

6 Horváth Ádám Batsányi Jánosnak, Balatonfüred, 1789. február 20.: „Allusiojimat difficultálod. – Engedd-meg, hogy egy kitsinyt megsértselek. Ha a' többi darabjaimat is hasonló allusiókkal meg cifrázhattam volna; azokat is betsülted volna leg alább annyira, mint a' *Vidám haldoklót.* – Igen nagy hiba bennetek, hogy koránn 's nagyonn válogatók vagytok; [...]”, in *uo.*, I, 287; kiemelés tőlem – L. R.

zel igyekszik mintegy nagyobb súlyt, érvényt szerezni saját gondolatmenetének. Mindemellett a műveihez fűzött utalások szolgálhattak egy másik célt is, amire szintén utal a Batsányinak írt levélben:

Egy tréfás versem ment egyszer Bétsbe, valamelly magyarizált anglus Báróról. Semmi allusiókat alája nem írtam, de tsak hamar levélben meg kaptam, hogy Gróff Teleky a' Vicecancellarius még jobban *minellizálta*, mint én tudhattam volna. El higyd azt, hogy ezerszer könnyebb nekem a' hasonló nóták nélkül írni: inkább is írok két könyvet, mint egy ilyen szegény B[iblioth]ékából magyarázgassak.⁷

Az egy-egy szöveg értelmezéséhez kulcsot adó jegyzetelés, kommentálás jellegzetesen 18. századi megnevezése, a „minellizálás” a holland humanista, Johannes Minellius (Jan Minelli, 1625 k.–1683 k.) tevékenységével hozható összefüggésbe, aki Erasmus tanítványaként igen bőséges kommentárral ellátva jelentette meg a római irodalom jelentős alkotásainak az iskolai használatra szánt kiadásait. E módszerre utalva az európai latinitás szóhasználatában az ilyen szövegkiadásokat az „ad modum Minelli” kifejezéssel illették. A kifejezés másutt is előfordul Horváth Ádámnál, egy alkalommal például arra kéri Kazinczyt, hogy bizonyos, részben aktuálpolitikai, részben a szabadkőműves szimbolikával összefüggő utalásokat tartalmazó versei értelmezésében mindenképpen vegye figyelembe ezeket a magyarázó jegyzeteket.⁸

2. Antik és újabb kori példaképek, ösztönzések: Horváth műveltségének elsődleges forrásai

Horváth Ádám műveltségének alapját az alsó fokú iskoláiban és a debreceni kollégiumban elsajátított tudásanyag képezte, s irodalmi működése során, költői-írói gyakorlatában legszívesebben a klasszika-filológia területéhez tartozó ismeretekre támaszkodott, az antik görög és római költők munkáit hasznosította legnagyobb mértékben. Kedves olvasmányairól, irodalmi műveltségének összetételéről, for-

⁷ Uo., 288; kiemelés tőlem – L. R.

⁸ Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. október 10.: „Hogy én ujsági történeteket tsinálok Dalokká: ez ugyan nagyon közönséges (generális) névvel van mondva; de sok részben igaz: arra az igazra, a' mi egyik fő tárgya, avagy tsak a' patikárosságnál bizonyosan fővebb a' 'Önek, bátorságosabban semminemű köntöst nem lehet adni, mint az időnként előforduló történeteket, melyekből occasionalis Odák lesznek: Énekeimnek több felénél olyan haszonra szolgálnak; de a' mellyek nem mind occasionalisok, ha tovább élsz nálamnál, igyekezz azokat tulajdon minellizálásommal, ha láttatni nem is, leg alább látni”, in *KazLev* XII, 120–121.

rásairól elsősorban a munkáinak főszerzőjéhez fűzött jegyzetek, kommentárok alapján alkothatunk képet, mivel könyvtára halála után nem maradt egyben, könyveiről készült inventárium, katalógus nem őrződött meg. Kazinczynak szóló, 1789. február 7-ei levelében ezt írta:

a' Deák és Görög könyveket pedig nagyon szeretném, ha több volna vagy nálam, vagy hozzám közel, (mert nekem egész B[iblioth]ecám mintegy 30 könyvből áll;) és e' miatt egészen a' magam észére kell szorulnom, 's igen vakmerőenn írnom, nem lévén a' miből gondolatimat meg hazudtoljam. A' Görög könyveket gyermek koromban szerentséssen értettem; de már bizony siratható a' mennyit felejtettem, tsak úgy rémlenek előttem a' gyönyörű Görög versek, mint a' messziről jött 's el fáradt hang rezege a' fül dobjainn. még talám lehetek olyan szerentsés, hogy ezt is elébb vihetem.⁹

Húsz évvel később, a nemesi inszurrekció idején saját beszámolója szerint már több száz kötetes könyvtárát dúlták szét a felkelők.¹⁰ Egy jóval későbbi, 1814. augusztus 3-án kelt, szintén Kazinczynak írott leveléből tudjuk, hogy Spissich János halála után fiától megvásárolták annak könyvtárát barátjával, a Petrikeresztúr közelében élő Tuboly Lászlóval együtt.¹¹ Sajnálatos módon e könyvtár inventáriuma sem maradt fenn, használatának nyomai Horváth életművében nem azonosíthatók, s a legújabb kutatások eredményeképpen csak a könyvek egy kisebb csoportjának későbbi sorsáról rendelkezünk adatokkal.¹²

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy egyelőre szinte kizárólag a művei, az azokhoz fűzött hivatkozások és egyéb peritextusok, előszavak, valamint levelezése adhat támpontot annak a kérdésnek a megválaszolásához, kik voltak Horváth kedves szerzői, mely kötetek sorakozhattak a polcain nyomtatványok vagy kéziratok formájában, s melyeket forgathatta, hasznosíthatta közülük a legnagyobb mértékben. Részletes kimutatás ez idáig nem készült, de nyomtatott és kéziratos szépirodalmi munkáinak jegyzetanyagát, valamint a leveleiben szereplő hivatkozásokat áttekintve megállapíthatjuk, hogy a Biblia mint alapvető forrás mellett a legkiemelkedőbb görög és római szerzők, közülük is Homérosz, Lukianosz, Horatius, Vergilius, Ovidius, Martialis, Cicero és Seneca nevei fordulnak elő a leggyakrabban. Természetesen alapvető olvasmányai voltak a magyar irodalom főbb alkotói, Zrínyi, Gyöngyösi, Faludi, valamint saját kortársai írásai, s noha saját be-

9 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 271.

10 Lásd erről VÖRÖS, *Adalékok...*, 11–21.

11 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, [Petrikeresztúr], 1814. augusztus 3., in *KazLev* XII, 4–5.

12 Lásd erről VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya tanulmányát kötetünkben.

vallása szerint tanult tőlük, e hatások nyomai feltehetően rejtettebbek, feltárásuk további vizsgálatokat igényel (így például fontos eredményeket hozhat Horváth műveinek a Csokonai- vagy Ányos-életmű szókészletével való összevetése). A leveleiben vagy egyéb munkáiban olvasható retorikai, esztétikai tárgyú fejtegetéseiben visszatérően hangot adott abbéli véleményének, hogy a legfőbb mintát saját maga és kortársai számára is az antik szerzők munkái kell, hogy jelentsék, csak az ő alkotásaik érték el ugyanis azt a magas színvonalat, melyet meghaladni nem is lehet, s az elérésére tett igyekezet is többnyire hiábavaló.¹³ Úgy látta, a legkiválóbbnak mondott kortárs szerzők költészete, prózai vagy drámai munkái is számos tekintetben alul maradnak az antik irodalom remekműveihez képest, s a hiányosságokat egyedül azok minél alaposabb tanulmányozásával lehetne orvosolni.¹⁴ Mindazonáltal ezen kijelentései alapján joggal érte a vád Kazinczy részéről, hogy a latinon kívül nem ismer más idegen nyelvet, tehát nem tud megalapozott véleményt formálni az európai irodalom nemzeti nyelveken írt alkotásairól. Horváth ezzel kapcsolatban egy más vonatkozású érveléssel állt elő: mint állította, érdeklődik ugyan a külföldi szerzők munkái iránt, de nem szeretne a hatásuk alá kerülni, ehelyett a magyar nyelven alkotó szerzők esetében hangsúlyozta a magyar nyelv szókészlete, illetve a magyar retorikai-stilisztikai eszköztár alapos ismeretének fontosságát.¹⁵ Irodalomesztétikai nézetrendszerétől tehát távol állt a

13 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. november 14.: „Azomban, a’ mit írtam, úgy írtam, hogy meg-nem bánom, ha leg-nagyobb utálóm, ‘s a’ német Tudósok eránt leg Praejudiciosusabb ember olvassa is. Magad tudod, hogy mindent a’ régiekből tanulunk; és akár mint változtattuk módjokat, tserélgettük, szépítgettük; de még eddig őket utól nem érhettük. – Aeschylusnak, Sophoclesnek, Euripidesnek, utánna tehetjük még Lessinget is, a’ kit legjobb Játékosnak tartanak a’ Németek – avagy tsak Gesznert és Gellértet, a’ mint fordított munkájik mutatják, bizony utánnok. – Mert tsak szép az a’ nem-eröltetett Természet”, in *KazLev* I, 500.

14 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. november 3–6.: „Gellértnek mondjátok meg, hogy ne szegyenljen Senekától,* ‘s más régebbektől tanulni Comoediát írni: ‘s ne tartsa haszontalanságnak a’ Játéknak in Actus, et Actorum in Scaenas Distinctionem: mert ő maga is igen szép hasznát vette volna annak; itt mindjárt: – Ha ez a’ nyolcz ki jövetel, mind egy egy Actus, ugy a’ közép Actusok kelletlenül meg vagynak sokasítva; nézd meg tsak jól; de mivel a’ Játék Pásztori Játék; a’ természetet kövesd a’ Krisisben; ha pedig egy Actus az egész Játék; és a’ ki jövelele tsak Scaenák; mond meg, hogy a’ második ki jövetel jó helyre van e téve?

* Tudom én azt, hogy Senecáról sokann szegényül ítélnek, de azok is, a’ kik szeretni nem akarják, inkább a’ stílussát nehezlelik mint a’ Structuráját; tudom azt is; hogy nagyon különböz a’ Tragoedia és Comoedia nova a’ Vetustól; de én arról nem tehetek hogy különböz, és Senecát nagyon betsülöm: – ha valaki ez eránt többet kérdez tőlem; akkor felelek. – Horváth Á. jegyzete.”, in *uo.*, 494.

15 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Balatonfüred, 1788. december 7.: „azt tartom, és kevély is vagyok vele, hogy a’ mostani magyar világhoz képest jó Magyar vagyok. S noha már régets kénn ismerkedem az újabb magyar Irókkal ‘s írásokkal, még sem tudom meg ízelíteni a’ természeti Magyarságba kevert idegen szépségeket. Sőt meg-vallom azt is, hogy az élő nyelvek Poetáit szeretem tudni, és meg tudni,

kortárs külföldi irodalom újabb keletű megoldásainak átemelése, míg az antik görög és római szerzők munkáit olyannyira etalonnak tekintette, hogy a legapróbb fogásokat is szeretne volna eltanulni tőlük, s ebbéli igyekezetének csak az állhatott útjába, ha nem álltak rendelkezésére a megfelelő forráskiadások.¹⁶ Arra nézve, hogy mely edíciókhoz juthatott hozzá, fontos adatokkal szolgál Sárközy István máig fennmaradt könyvtára és annak korabeli katalógusa, tudjuk ugyanis, hogy Horváth rendszeres olvasója volt a gyűjteménynek.¹⁷ Emellett elvéve megtaláljuk a nyomait annak is, hogy egy-egy alapvető forráskiadás minden bizonynyal saját könyvtárában is megvolt, így például Xenophont rendszeresen a német történetíró, orientalista Johannes Leunclavius (Löwenklau) 1569-ben Bázelen megjelent latin fordítása alapján idézte.¹⁸

3. A másodlagos források: irodalomtörténeti munkák, lexikonok

A Horváth által ismert és gyakran forgatott irodalomtörténeti, irodalomelméleti kézikönyvek, lexikonok számbavétele különálló, nagyobb lélegzetvételű kuta-

mit írtak? de őket minden czirádáikkal együtt olvasni szint-úgy őrizkedem, ne-hogy meg-változzam, hanem minden idegen törvény nélkül azt szeretem a' Poësisnak törvényjivé tenni: hogy a' ki Magyar verset ír, jó Magyar és jó Orátor legyen.” in *uo.*, 241–242.

- 16 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1788. november 3.: „Van helyel helyel a' legnevezetesebb Deák, de kivált a' Görög Poétákban példa, ha nem éppen erre, de, hasonló esetre, hogy a' rövid hangot meg hosszították – szeretném valamely jó Editioban meg-nézni; ha vallyon ugy vagyon é? hogy Martial LII. Ep. 66. ezt írja: Ut digna speculo fiat imago tuo. – *digna* szint' olyan rövid szó tag, mint *Lelkem*, 's még is Martial meg-nyújtja: mondom: hogy nem tökéletes a' hasonlatosság; de tsak-ugyan ér valamit vádolásodra.”, in *uo.*, 232. Vö. Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. szeptember 9.: „de hozd el veled Kallystratust, és egy Görög Dictionariumot; mert azzal nem ditsekedhetem, hogy értem: Valaha bizony jó Görög voltam; de a' boldogtalan feledékenység olyan nagyon ki verte a' fejemből; hogy tsak azokból kell tsinálnom másoknak is értelmet, a' miket Homerusból, Theognisból, Hesiodusból 's más némelyekből még most is Könyv nélkül tudok.”, in *uo.*, 467.

- 17 Vö. VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, *Sárközy István könyvtára*, Csurgói könyvtár 21 (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 2005).

- 18 HORVÁTH Ádám, *A' magyar Magóg pátriarkhátúl fogva I. István királyig* (Pest: Trattner, 1817), Ajánlólevél, [5]: „Xenophon, Socrates után azt vallja, hogy minden nélkül el-lehetni Isteni boldogság, és minél több nélkül, Isteni természethez közelítő tulajdonság. Lewenklaj így teszi ki deákúl: nulla re indigere Divinum esse, quam paucissimis, proximum Dei naturae”. Lásd továbbá Horváth elveszett vagy lappangó, *Kharakterisztika vagy Szívbellyeg-tudomány* című művének egyik, egy levelében fennmaradt részlete egyik szöveghelyét: „Xenophon a' Kyropaediájában, L. 8. a' végén elsiratja a' Persák' régibb erköltseit, melyekre szoktatta őket Kyrus, az öregbik; és kárhoztatja az újjakat, melyek a' Médektül 's részint Görögöktül is úgy rájuk ragadtak, hogy az ő idejekben már azok voltak a' puhaság' fő Mesterei. Lewenklai így fordítja Deákra: [...]”, Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrike-resztúr, 1817. április 16., in *KazLev* XV, 160.

tás tárgya lehet. Itt csupán néhány, a korábbi szakirodalomban fel nem tárt rész-eredményt ismertetek.

Ami a magyarországi szakmunkákat illeti, mint tudjuk, 1788 októberében Baróti Szabó Dávid küldte meg neki ajándékba Szerdahely György Alajos két könyvét, az 1784-ben kiadott *Poesis narrativát* és *Poesis dramaticát*. Horváth ezt követően fel is vette a kapcsolatot a budai esztétikaprofesszorral, és tanácsait kérte a *Hunniás* folytatására vonatkozóan.¹⁹ Leveleik útján folytatott eszmecserejük részleteit nem ismerjük, így nem állapítható meg, hogy Szerdahely hatására állt-e el Horváth az eposz második részének megírásától. Nem rendelkezünk adatokkal arra nézve sem, hasznosított-e valamit a két esztétikai kézikönyvből: ekkortájt, illetve pályája későbbi szakaszában keletkezett munkáiban eddig nem akadtunk ilyen utalásra.

Egyik, Kazinczynak szóló levelében tett utalásából tudjuk, hogy Horváth Ádám ismerte Gottlieb Stolle, a jénai egyetem filozófia-, majd politikaprofesszora *Anleitung zur Historie der Gelahrtheit: denen zum besten, so den freyen Künsten u. der Philosophie obliegen, in dreyen Theilen* (Jéna, 1727) című kézikönyvét. Ez a bővített változata volt az 1718-ban megjelent első kiadásnak (*Kurze Anleitung...*), s az európai tudományosságban rövid idő alatt népszerűvé vált munkának Carl Heinrich Lang elkészítette a latin fordítását is, melyet *Introductio in historiam litterariam ingratiam cultorum elegantiorum Litterarum et philosophiae conscripta* címmel szintén Jénában adtak ki, 1728-ban. Horváth a latin fordítás egy részletét idézte Kazinczynak annak kapcsán, hogy – mint írja – Szántódon „Gazdaságbeli sok foglalatosságim igen kevés időt engednek, szívem szerette Musámnak áldoznom”. Így tehát a maga részéről nem tudja igazolni azt az állítást, amelyet Stolle idézett a német író, költő, diplomata, Casper von Lohenstein (1635–1683) *Grossmütiger Feldherr von Arminius* (Lipcse, 1689–1690) című történelmi regényéből: magukra vessenek a költők, ha szegények, hiszen a versíráson kívül nem törődnek egyébbel, s így olyanok, mint a tücskök a szorgalmas hangyákkal szemben.²⁰ Stolle igen nagy mennyiségű adattömeget mozgósító, szemléltetesként a világirodalom számos jelentős alkotását felvonultató kézikönyve jól rendszere-

19 Lásd erről RMKT XVIII/16, 777.

20 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1788. október 14.: „bőven hazugságba hagyhatom Stollíust, annyiban, a’ mennyiben azt írja in Historia Literaria: «Lohensteimi opinio est: paupertatem plerumque excellentis Poëtae signum esse ideo, quod Parnassus neque Auri, neque Argenti fodinis sit insuetus; ego tamen otium dixerim; qui enim nil, nisi Carmina pangunt revera otiantur. Sunt certe plerique Poëtarum ad vitae Commoditatem nimis proni, quippe qui magis imaginationis, quam rationis ductum sequuntur, atque adeo cum cicadis inter canendum esurire maiunt, quam utiliore vivendi rationem ingredi, et cum formica laboribus se exercere:»”, in *KazLev* I, 220–221.

zett formában tárgyalja az európai szépirodalom és tudományos irodalom történetét. Munkája első nagyobb egységében az „artes liberales” ágait (általános irodalomtörténet, nyelvészet, kritikatörténet, retorika, költészet, történetírás, matematika), a másodikban az „elméleti filozófia” (általános filozófia, logika és metafizika, pneumatológia, természetfilozófia), a harmadikban a „gyakorlati filozófia” (morálfilozófia, természetjog, etika, politika, ökonómia) történetét mutatja be. Az irodalom és a tudomány számos válfaját művelő Horváth számára valóságos kincsesbánya lehetett az *Introductio*, az azonban, hogy életműve mely darabjaiban mutatható ki a német kézikönyv ismerete, egyelőre nem tisztázott. Nincs tudomásunk arról sem, volt-e saját példánya, de figyelemre méltó tény, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában megtalálható Lang fordítása (jelzete: Y309), mely a possessorbejegyzések tanúsága szerint a 18. században a kollégium tanárainak tulajdonában volt: Maróthi György szerezte be 1736-ban Groningenben, majd 1751-től Varjas Jánoshoz került, s 1792-ben Katona Mihály vásárolta meg. Elképzelhető tehát az is, hogy Horváth debreceni diákéveiben tanulmányozta a könyvet, melyből esetlegesen kivonatokat készített a maga számára.

További fontos részlettel szolgál Horváth irodalomelméleti tájékozódásának feltérképezéséhez *A' tétényi leány Mátyás királynál* című színműve előszavában található érdekes hivatkozás:

Meg van benne mind az időnek, mind a' helynek, mind kivált a' fő tselekedetnek (Actio Principalis) józan értelemben vett egysége, annak a' *Homius Henrik'* törvényjének egy kis meg szorításával, hogy: *Unitas Actionis recte tenenda est, sed temporis et loci libertas relaxari potest...*²¹

Horváth itt a skót író, filozófus, ügyvéd, bíró, Henry Home (1696–1782) *Elements of criticism* (London, 1762) című nagyszabású kritikatörténeti munkájára utal. A kézikönyv Home életében még ötször jelent meg, s a 19. század folyamán több mint negyven további kiadásban látott napvilágot. Home abból az alapvetésből indult ki, hogy a művészeti és irodalmi alkotásokra adott reakciók vizsgálata révén behatóbban ismerhető meg az emberi elme, míg az elmében zajló folyamatok megfigyelése révén bővíthetnek a művészetek és az irodalom befogadásának lehetőségei. Munkája első kötetét az érzelmek és indulatok természete és megnyilvánulási formái vizsgálatának szentelte, míg a másodikikat az irodalmi művekben alkalmazandó retorikai szabályrendszer bemutatásának, és a

21 HORVÁTH Ádám, *A' tétényi leány Mátyás királynál* (Pest: Trattner, 1816), Az Olvasóhoz, [6].

kifinomult ízlés normái megállapításának.²² Home alapvető értekezésének néhány éven belül napvilágot látott német változata a sok helyütt megfordult utazó, irodalomtörténész, esztéta, Johann Nikolaus Meinhard (1727–1767) fordításában (*Grundsätze der Kritik*, első kiadás: Lipcse, 1763–1766), melynek későbbi kiadásából, köztük a Trattnernél megjelent 1785-ös bécsi nyomtatványból több példány is megtalálható magyarországi gyűjteményekben. Jelen ismereteink alapján nem rekonstruálható, hogyan és milyen formában jutottak el a skót szerző nézetei Horváthhoz, talán valamely újságban megjelent közleményből, esetlegesen egy barátja vagy levelezőtársa jóvoltából. Mint tudjuk, Berzsenyinek az 1810-es évek második felében már birtokában volt Home munkájának német fordítása; figyelmét Kis János hívta fel a fontos kézikönyvre, s Home nagy hatással volt a niklai költő esztétikájának formálódására.²³ Mindenesetre ez az utalás is fontos adalék annak vizsgálatához, milyen hatások alakították Horváth Ádám irodalomtörténeti, irodalomelméleti műveltségét.

4. Egy másik paradigma: a korszerűség igénye Horváth tudományos műveiben

A fentiek alapján érdemes rámutatni, hogy miközben Horváth irodalmi hitvallásában és gyakorlatában meghatározó szerep jutott az antik példaképeknek, nem hagyta figyelmen kívül a kortárs irodalomtörténeti munkákat sem, noha ezek ismerete egyelőre csupán szórványosan mutatható ki az életműben. Ezzel éles ellentétben áll az a mód, ahogyan a természettudomány, valamint a humán tudományok bizonyos ágai, a filozófia, a pszichológia kortárs művelőihöz viszonyult: különböző műfajú tudományos, sőt olykor a szépirodalmi munkáiban is látványosan és nagymértékben hasznosította a kora újkori vagy akár a legújabb tudományos felfedezéseket, eredményeket. Ez a gyakorlat végigvonul alkotói munkásságán; az ilyen jellegű információkat tartalmazó részleteket, illetve tudós hivatkozásokat megtaláljuk már a pályája első szakaszában keletkezett szövegei nagy részében, ahogy időskori írásaiban is. A tudományos ismeretterjesztésnek ez a sajátos módja nemcsak kimondottan tudományos értekezéseiben kapott teret, hanem néhány szépirodalmi alkotásában is, de nyilvánvalóan a művek utóbbi csoportjában szembetűnőbb, hiszen szokatlanabb eljárás.

22 Lásd erről a kézikönyv modern kiadásának ismertetőjét: Henry HOME, *Elements of criticism, I–II*, ed. by Peter JONES (Indianapolis: Liberty Fund 2005), hozzáférés: 2020. 12. 18, <https://oll.libertyfund.org/title/jones-elements-of-criticism-vol-1>.

23 CSETRI Lajos, „Berzsenyi irodalomszemlélete 1817-ig”, in CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok I*, összeáll. SZAJBÉLY Mihály és ZENTAI Mária, 189–212 (Budapest: L'Harmattan, 2007).

Köztudott, hogy Horváth Ádám a természettudományok szinte minden ága iránt érdeklődött, s az átlagosnál jóval szerteágazóbb és mélyebb ismeretekkel bírt a csillagászat, a fizika, a kémia, a matematika terén végzett újabb kutatásokról, felfedezésekről. Magától értetődő, hogy felhasználta ezeket az ismereteit olyan típusú, a tudományos irodalom körébe sorolható munkáiban, amilyen például a *Legrövidebb Nyári Éjtszaka* című csillagászati tárgyú költeménye. A műben, melynek magvát az antik görög és római szerzőktől átvett asztrológiai, asztronómiai tudásanyag képezi, számos kora újkori csillagász, tudós nevével is találkozunk: Kopernikus, Kepler és Newton mellett Horváth hivatkozik olyan, a szakterületükön szintén kimagasló eredményeket elért tudósokra is, mint Michael von Langren, Giovanni Battista Riccioli, Jan Heweliusz, Giovanni Domenico Cassini, Christian Wolff, Tycho Brahe, John Flamsteed, Julius Schiller, Sir William Herschel, Christian Huygen, Georg Samuel Dörffel, William Jacob s'Gravesande, illetve Johann Bernoulli. E tudósok megfigyeléseit beillesztette más, nem elsősorban tudományos jellegű művei gondolatmenetébe is. Így például a *Hol-mi* I. kötetének *Világi Mulandóság. Halál* című darabjában, melynek középpontjában a teremtet világ időbeli kiterjedéséről való elmélkedés áll, az egyik jegyzetben Ricciolit idézi;²⁴ majd hivatkozik rá a *Hol-mi* II. kötetének nyitó versében (*Az 1789dik esztendőnek Első Napja.*);²⁵ s Langrennel és Heweliusszal együtt említi *Köszönet egy Ifjú Urhoz...* című költeményében is, ugyanebben a kötetben.²⁶

Arra vonatkozóan, hogy mikor és milyen formában ismerkedett meg Horváth Ádám az általa említett tudósok munkásságával, csupán feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Műveikből vagy azokat ismertető iskolai előadásokból, sajtóközleményekből készíthetett jegyzeteket a maga számára diákkorában, ahogyan később is, földmérői munkálkodásának időszakában, az őt alkalmazó főúri családok könyvtáraiban. Saját és barátai levelezése őriz adatokat azzal kapcsolatban, hogy egy-egy alpművet igyekezett beszerezni saját könyvtára számára;²⁷ míg más

24 RMKT XVIII/16, 308–314, itt: 310.

25 Uo., 629–632, itt: 630.

26 Uo., 663–665, itt: 664.

27 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. szeptember 9.: „A' Messiásodat még nem látam: ha hozzám jössz, hozz magaddal, hozz két könyvet is ha találsz: Lockot de Intellectu humano, és egy Gravesandot, de ne a' Physicáját, hanem introductio ad Philosophiam, Metaphysicam et Logicam complectens.”, in *KazLev* I, 467; Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Szántód, 1789. október 16.: „Én a' Magyar Psychológiánn izzadozom: de ugyan vesződöm vele, mert nagy részent a' körmömből írom: mellynek azt a' hasznát vettem: hogy úgy bele raktam Ádámba, minden embereknek nem tsak testeket, hanem Lelkeiket is, hogy generatio nélkül ember legyen a' ki ki szedi belőle; mellyből pedig sok következik olyan, a' mit Te is szeretsz; mind azáltal, ha koránn jössz felém, hozz magaddal a' mit-kezt írtam, Gravesande' Metaphysicáját; és Lockot de Intellectu Humano, hadd lássam, hogy azoknak

esetben például Sárközy Istvánt kérte meg, hogy gyűjtsön ki számára a munkájához szükséges adatokat a nála megtalálható kézikönyvekből, lexikonokból.²⁸ Ismeretanyagát pályája későbbi szakaszában is kamatoztatta: 1815-ben keletkezett, *Rudolphias* című epikus költeményében például a már felfedezett nyolc és a még felfedezésre váró kilencedik bolygó említése kapcsán John Flamsteedre, Sir William Herschelre és Tobias Mayerre is hivatkozik.²⁹ Továbbá, az alapvetően antik szépirodalmi és történeti forrásokra támaszkodó munka más részleteiben is történik utalás kora újkori természettudományos megfigyelésekre: amikor a szereplők aláereszkednek egy, a fikció szerint a Kaszpi-tenger partján fekvő hegység barlangjaiba, „timsó szenet” visznek magukkal, amiről Horváth a holland tudós, Herman Boerhaave *Elementa Chemiae* (Leiden, 1732) című értekezésében olvasott.³⁰ Amikor pedig egy szent templom rejtett termeiben különféle ércekre, drágakövekre, vegyi anyagokra és ókori tudósok műszereire, találmányaira bukkanak, Arkhimédész híres tükrei kapcsán Horváth a jegyzetekben megemlíti az azokhoz hasonló, 18. századi tudósok, például Buffon vagy Ehrenfried Walther von Tschirnhaus által feltalált eszközöket.³¹

II. Új adatok a Hyperboréi zsenge II. és IV. felvonásának értelmezéséhez

1. A mű keletkezésének előzményei

A fenti, többrétű megállapításokat azért tartottam fontosnak összegezni, mert Horváth Ádám alkotói gyakorlatának e vonásai szerepet kapnak a *Hyperboréi zsenge* értelmezésében is. A műve szövegéhez a három fennmaradt változatban

valósággal több eszék volt e mint nekem; vagy tsak nem olyan szabadonn írtak, mint gondolkodtak.” in *uo.*, 482.

28 Sárközy István Kazinczy Ferencnek, Nagybjom, 1805. október 2.: „Horvát Ádok Sógorom bizony sokat változott, az igaz, – de nem abba, hogy Poétából Philosophussá lett. – Mert maga is azt mondja, hogy elébb volt ő az, mint Poéta – Igaz is. Hanem abba, hogy Gazdálkodni kezdett és későcskén. – Most ismét valami más Philosophicumot ír – Kész lévén a’ Novissima Philosophiája régen – mert nagyobb Bibliothecám és kevert lévén e’ napokba, sok neveket küldött, melyekel alig tudtam neki ki keresni Hoffman, Iselin Lexiconjaiból ’s Brukker Hist. Phil.-ból etcet. Nem tudom mi lesz? De az igaz, hogy ő Philosophus Sublimis és sokkal nagyobb: mint Poeta. – itt mindég ki tetszvéen belőle a’ gustus”, in *KazLev* III, 459–460.

29 HORVÁTH Ádám, *Rudolphias, az az a’ Habsburgi Rudolf császár viselt dolgainak egy része* (Bécs: Haykul Antal, 1817), 92.

30 *Uo.*, 83.

31 *Uo.*, 97.

kapcsolódó jegyzetek elemzése egyrészt árulkodik a szerző egész életművén végigvonuló vonzalmáról az antik irodalom iránt, hiszen műfaját, tartalmát és formáját tekintve a görög–római pásztori játékok kései visszhangjának tekinthető. Másrészt nagymértékben magán viseli Horváth egyéni ízlésének, tájékozottságának és világszemléletének jegyeit, amennyiben e színjátékban sajátos módon jelennek meg világirodalmi, irodalomtörténeti és természettudományos ismeretanyagának a saját korához közelebb eső forrásokból származó elemei.

Amikor Festetics György gróf 1817. február 12-re meghirdette az első Helikoni ünnepséget Keszthelyen, Horváth először igyekezett elhárítani a szíves meghívást. Január 28-ai, Kazinczynak szóló leveléhez csatolva másolatban barátjának is megküldte Asbóth Jánoshoz, a Georgikon igazgatójához címzett, január 12-én kelt levelét, melyben az alábbiakra hivatkozva mentette ki magát a tervezett rendezvényen való részvétel alól:

Kissebb tekintetű, de hasonló érdemű tárgyban szoros kötelességem parantsol velem, Február. 10dikére Tolna Vármegyébe mennem, egy, azon Tolnai, de Külső Somogyhoz tartozó Egyházi Megyében, Székelyben kezdett, azután Gyönkre által tett, ültetményemnek, az úgy nevezett Centralis Oskolának meg-tekintésére. [...] e' nagy kenyér-szűkiben, mellyel az a' nevendék oskola is vesződik, [...] ³²

A levél ezt követő részében egy több antik szerzőtől vett idézettel színesített, tudós hivatkozásokkal is ellátott beszámoló következik arról, hogyan éli napjait a költészetnek már szinte teljes egészében búcsút intő, idősödő Horváth göcseji visszavonultságában. A leírás tartalmaz egy, a *Hyperboréi zsenge* értelmezéséhez is felhasználható, a levélíró által kommentált részletet:

Minek-utánna hétszer-hét esztendőt a' fáradságos élet' ezer viszontagsági közt eltöltöttem: el-különöztem a' lármás világtól; búvó barlangot kerestem ezen *Némai* hegyes tartományban, (*ff*) hogy itt, távol az ítélő szemektől – a' fülelésektől – a' kajánságtól, nyugodalmasan éljek abbúl, a' mit akkorig [*!*] gyűlytögettem: *Urania* adogatott itt, az Égiekben telhetetlen lelkemnek mindennapi kenyeret: a' kit hajdani szakállas Apáink is Égi Venus név alatt tiszteltek, (Herodot Melpom: n. LIX) frissítő italokat pedig Erato, és Arionom' lantja. A' Hirt, azt a' nyughatatlan szárnyas állatot, mihelyt természeti állatjánál nagyobbra nőtt (Virg. Aen. 4 v. 174), be-nem-fogadtam; ellenben a' tudományok ' szép mesterségek felül örömet halgattam. Különösen

32 Horváth Ádám Asbóth Jánosnak, Petrikeresztúr, 1817. január 12., in *KazLev* XV, 49.

tsókoltam ötet, midőn a' Balaton' mellyéki *Cyrrha'* (g) újabb újabb épülésérül tudósított; 's ösztönt kaptam Poëtriáim' számát a' Helikon' húrjai számáig nevelni; (h)

ff.) *Nemea* másként *Tristena*, a' hol valaha *Hercules* oroszlányt ölt, közel a' szamaraknak, de az első Énekeseknek is hazájához, *Arkadiához*. Játék van a' szóban, hogy vagy *néma*, vagy *szomorú*, *tristis*.

g) *Keszthelyt* értem, melly (a' világ' sarkai erányját, vagy orientatíot ki véve) hasonló fekvésű, mint *Cyrrha* volt a' Corinthusi öböl mellett; és azt *Cyrrhárul* *Cyrrhicus Sini*usnak is hívták, közel a' Parnassus: tövéhez, most Golfo di Lepante.

h.) Arrúl a' *Helikon* nevű kilencz húrú musikárúl emlékezik Jul. Caes. Scaliger Poet. L. I. c. 48. Ptolemaeus után de Musica L. 6.³³

Amint látjuk, Horváth akkori élethelyzetét s az őt érő tapasztalatokat egyfajta poetikus, mitizált formában jeleníti meg, s életének színtereit az általa a magyar nép őseinek tartott szkíták Hérodotosznál olvasható leírásában szereplő távoli helyekkel azonosítja. Végül mégis ellátogatott „a' Balaton' mellyéki *Cyrrhá'*”-ba, azaz Keszthelyre is, ahol az ünnepség első és második napján egyaránt szerepet kapott: február 21-én a jelenlévő költők, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Sándor, Dukai Takács Judit és Horváth Ádám közösen fát ültettek nagy elődjük, Gyöngyösi István, majd egy-egy fát saját maguk tiszteletére, Horváth pedig felolvasta *A' Föld-mívelő Varró. Pásztori beszélgetés, a' Keszthelyi Helikon' Innepére* című eclogáját, melynek szövegét március 2-ai leveléhez csatoltan elküldte Kazinczynak.³⁴ A költő e bukolikus művében magának a Helikon-ünnepségnek az eseményssorozatát örökítette meg allegorikus formában, s belefoglalt egy-egy kortárs történelmi eseményre tett utalást is. Az ecloga néhány részlete – ahogyan alább bemutatom – intertextuális kapcsolatban áll a *Hyperboréi zsengével*, ezért érdemes megvizsgálnunk legalább egy ilyen szöveghelyet:

Ama kemény hódoltató, *Brennus Senó*, iszontató
Nagy földeket be nyargala, Mint bosszús égne angyala:
Ferencz, ki Jánust tiszteli; kétszer amaszt le-kérleli;
'S ha bár gyanús is a' kötött Frigy *Pompej* és *Czézár* között;
Hogy *Ibibe* repüle ki: kötés szerént segít neki.
Hyberborei kertibe'-Is, mint valaha *Delphibe'*

³³ Uo., 51–52; 54.

³⁴ Uo., 84–95.

Fejér szüzeivel mene *Apollo Brennek* ellene:
 Le győzi a' Hódoltatót, 'S mindjárt talál ötöt hatot,
 Kik öszve fogva űzik azt A' most ina-szakadt ravaszt:
 'S köztök *Ferencz*' ditső neve Békéltető Biró leve.³⁵

Az idézett részlet burkoltan a napóleoni háborúk eseményeit eleveníti fel: míg I. Ferenc királyt a szerző saját nevén szerepelteti, addig Napóleont a Rómát fel-dúló gall törzs, a szenonok vezérével, *Brennus Senóval* azonosítja. A két uralkodó egy időben szövetségben (és rokonságban) állt egymással, de Ferenc később ismét Napoleon ellen fordult, s a porosz–orosz oldalt segítve győzték le a francia császár.³⁶ Az események Horváth általi feldolgozásának figyelemre méltó vonása, hogy e szerint Brennus legfőbb ellenfele Apolló és a múzsák voltak, akik most a „*Hyberborei kert*”-ben ugyanúgy támadtak rá, ahogyan hajdan Delphiben. Alább látni fogjuk, hogy Horváth itt szintén egy többek között Hérodotosznál olvasható történetre utal vissza, s hogy ez lesz az a motívum, mely alapjául szolgál majd két évvel később bemutatott alkotásának, a *Hyberboréi zsengek*nek.

2. A Pille és a világirodalmi szerzők katalógusa

Horváth Ádám a későbbiekben is aktív szerepet vállalt a keszthelyi Helikon-ünnepeken. Kazinczyt részletesen tudósította az 1817. május 20–21-én megrendezésre került eseményekről is, amelyek keretében a második napon maga adta elő melodramáját, a *Hyperboréi zsenget*, s el is küldte neki – mint írja – a mű „any-nyira öszve vontt velejét a' mennyit egy Posta el-birjon”.³⁷ E kivonatos változat címléírása három hivatkozást tartalmaz („Herodot: Melpom, 33. sq. Plin. Hist. Nat. L. 4. c. 12. Solin. c. 21.”), valamint a műfaji megjelölést: „egy régi kis világi Melodráma. (a' mi benne folyó beszéd, Hexameterekkel megy: a' többi többféle Áriaju énekekkel).”³⁸ A zenés játék tisztázott kéziratában a *Hyperboréi Zsenge, régibb szabású Melodrama. a' Keszthelyi Georgikon Majusi ünnepére 1817.* címléírást találjuk, míg a harmadik változatnak, a piszkozatnak nincsen címlapja, s a főcím sem szerepel benne. A tisztázott kézirat utolsó oldalán a mű szövegét köve-tően megtaláljuk annak pontos keltezését: „Pxur [Petrikeresztúr] 11a Mai 1817”.

35 Uo., 92–93.

36 Horváthnak a napóleoni háborúk eseményeit feldolgozó verseiről lásd Matányi Marcell és Csörsz Rumen István tanulmányait kötetünkben.

37 Uo., 200, 202.

38 Uo., 203–211.

A mű értelmezéséhez az elsődleges támpontot a három indító hivatkozás adja, melyek a végleges változatban a 2. lapon, csillagokkal jelölt lábjegyzetekben szerepelnek. Horváth e szerint egy olyan történeti, helyesebben mitikus őstörténeti mondát dolgoz fel melodramájában, melynek forrásaként a következő ókori történeti, földrajzi munkákat jelöli meg: Hérodotosz *A görög–perzsa háború* (IV. 33. és a következő bekezdések); Plinius *Természettan* (IV. könyv, 12); Gaius Julius Solinus *De mirabilibus mundi* (21). A hivatkozott szöveghelyek közül érdemes legalább az egyiket hosszabban idéznünk, hogy lássuk, mely történeti időben, helyszíneken játszódik a magyar költő által alapul vett elbeszélés, s kik a szereplői:

32. A hüperboreoszokról viszont sem a szküthák, sem más ott lakók nem mesélnek semmit, legfeljebb talán az isszédonok. Azt hiszem azonban, ezek sem tudnak róluk semmi érdemlegeset, azt ugyanis a szküthák is emlegetnék, akárcsak az egyszeműek. Hésziodosz azonban említi a hüperboreoszokat, valamint Homérosz is az *Epigonoszok* című költeményében, ha ugyan valóban ő szerezte ezt a művet.

33. A legtöbbet azonban a délosziak beszélnek róluk. Elmondják, hogy a hüperboreosz nép földjéről búzaszalmába csomagolt áldozati ajándékok érkeznek a szküthákhoz, amit a szkütháktól átvesznek a mindenkori szomszédaik, és viszik kézzel kézre továbbítva a legtávolabbi nyugatra, az Adriához. Innen aztán dél felé küldik, és a helének közül először a dódónaiakhoz érkezik el, tőlük továbbjut a Méliszi-öbölbe, majd a tengeren át Euboiába, s ott városról városra adják tovább Karüsztoszig. Innen, Androsz városát kikerülve, a karüsztosziak viszik a szállítmányt Ténoszra, a ténosziak pedig Déloszra. Ilyen tehát állításuk szerint az áldozati ajándékok útja Déloszra. Először azonban a hüperboreoszok két leánnyal küldték el az áldozati ajándékokat, akiket a délosziak Hüperokhénak és Laodikénak neveznek. Biztonságból öt polgárt küldtek velük kísérőül, akiket most Déloszon perphereesz néven nagy tisztelettel öveznek. Mivel azonban ezek a küldöttek nem mentek haza, a hüperboreoszok megijedtek, hogy a küldötteik egyre-másra soha nem fognak visszatérni, ezért búzaszalmába csomagolják az ajándékokat, elviszik a határra, rábízják a szomszédaikra, akiket erősen megkérnek, hogy küldjék tovább őket egy másik néphez. Azt mondják, így érkeznek el a küldemények Déloszra. Magam is ismerek olyat, amit úgy készítenek, mint ezeket az áldozati ajándékokat. Mert amikor a thrák és a paion asszonyok Artemisz Baszileiának áldoznak, ugyanúgy búzaszalmába csomagolva nyújtják át az áldozati ajándékot.³⁹

39 HÉRODOTOSZ, *A görög–perzsa háború*, ford. MURAKÖZI Gyula, kiad. HEGYI Dolores, jegyz. GYÖRY Hedvig (II. könyv) és HEGYI Dolores (I. és III–IX könyv), Sapientia humana (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 140–141.

A Hérodotosznál szereplő adatokhoz képest Plinius más érdekességeket is elárul a hüperboreoszok népéről.⁴⁰ Az e nemzetséghez tartozók, írja, rendkívül magas életkort érnek meg; azon a tájon élnek, ahol a Föld sarokpontjai találhatók, s ezért országukban hat hónapig nem megy le a Nap, csak egyszer kel fel, a nyár közepén, és egyszer nyugszik le, a tél közepén. Vidékük terményekben igen gazdag, az emberek az erdőben és barlangokban laknak, s maguk választják ki haláluk időpontját: amennyiben elérkezettnek látják az időt, gazdag lakomát követően egy magas szírről a tengerbe vetik magukat. Országukat egyes szerzők Európába, mások Ázsia partvidékére helyezik. Solinus ugyanezeket az adatokat veszi át, némileg rövidített formában.⁴¹

Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a hüperboreoszok népével kapcsolatos mitikus elbeszélésnek csupán egy eleme jelenik meg Horváth költeményében. A cselekményben központi szerepet kap két lány, Hyperoche és Laodicé utazása, akik azért tartanak a Parnassusra, hogy áldozati ajándékként elvigyék oda a „hyperboréi zsenget”. A költő azonban nem a hüperboreosz nép tagjaiként nevezi meg őket, hanem rögtön az I. felvonás elején azt írja, hogy „két Felső *Scythiai* vagy *Tanaita* szűz”-ről van szó. Ahogyan fentebb már utaltam rá, Horváth saját göcseji életkörülményeinek költői leírásában hivatkozott Hérodotosz munkája IV. könyvének 59. bekezdésére. A *görög-perzsa háború* IV. könyve nagyrészt a Horváth által a magyarok őseiként számon tartott szkítákkal kapcsolatos ismereteket dolgozza fel, így például megtalálható nála az adat, mely szerint nyolcadik folyójuk a Tanais (IV, 57; a kommentárok a Don folyóval azonosítják, lásd a magyar kiadás jegyzeteit), s több, a görög hitvilágban is előforduló istent, köztük Apollót is tisztelték (IV, 59). Ez alapján megállapíthatjuk, hogy Horváth Ádám több, az európai, ázsiai népek mitikus őstörténetéhez kapcsolódó monda elemiből alkotta meg a *Hyperboréi zsenge* fiktív történetének magvát.

A melodráma cselekménye röviden a következőképpen foglalható össze: a tanaita szüzek útjuk során találkoznak Szilénnel (neve a kivonatban Sylenus, a piszkozatban Silenus), aki elmeséli nekik, hogy a Parnasszon lévő Delphi templomában már nem találják meg Apolló isten erekyeit, azt ugyanis egy bizonyos Nomius elvitte onnan Czirhába, ahol új Helikont alapított, és oda hívta a Múzsákat is. Hyperoche és Laodicé tehát útjukat Czirha felé veszik, Szilén pedig találkozik egy Pille nevű lénnel, aki azt állítja magáról, hogy ő volt a Parnassz ura, és sé-

40 A *Természettajz* ma használatos kiadásaiban a szöveghely a IV. könyv 89–91. bekezdése, vö. <http://thelatinlibrary.com/pliny.nh4.html>, hozzáférés: 2020. 12. 18.

41 Vö. Solinus munkájának 16. bekezdését: <https://www.thelatinlibrary.com/solinus2a.html>, hozzáférés: 2020. 12. 18.

relmezi, hogy Nomius mindenétől megfosztotta. Miután Sziléntől megtudja, hogy az Apolló-szobor Czirhába került, elhatározza, hogy kilenc társával együtt megrohamozza az ottani templomot. Pille és serege összecsap a Múzsákkal, akik egyrészt „vegyi fegyverek”, másrészt Apolló, Cybele és a szkíta bölcs, Abaris segítségével legyőzik őket. Abaris színre lépése után varázslattal visszaállítja Apolló ereklýeit eredeti állapotukba, melyek így elnyerik méltó helyüket Czirhában.

Mint látjuk, a mű allegorikus cselekménye számos nehezen megfejtethető, többértelmű utalást tartalmaz. Egyrészt olvasható a magyarok őseinek tartott szkíták kiművelésének történeteként, de amennyiben Czirha megfeleltethető Keszthelynek, egy új Helikonnak, akkor az oda áldozatot vivő lányok alakjában a Festetics-féle ünnepségekre érkező vendégeket kell látnunk. A legrejtélyesebb szereplő kétségkívül a Pille, akiről tehát a fiktív elbeszélésből annyit tudunk meg, hogy évszázadok óta a Parnassz ura volt, korábban hernyó, majd szárnyas lepke alakban, s ily módon magát teszi az első helyre a művészetek és tudományok világának hierarchiájában. Szilénnek elárulja magáról azt is, hogy Pille alakját csak az utóbbi időben nyerte vissza újra, az ezt megelőző 500 évben ugyanis számos más alakban volt jelen a világban. Ez a közlése első olvasásra még inkább elbizonytalanítja alakjának meghatározását, de egyben a *Hyperboréi zsenge* II. felvonásának igen érdekes, Horváth teljes életművét tekintve rendhagyó részlete, mellyel emiatt érdemes teljes egészében megismerkednünk. A rendelkezésre álló három szövegváltozatból a tisztázott kéziratban szereplőt közlöm, melyhez képest a piszkoszat jelentősen eltér, míg a kivonatban szinte kivétel nélkül csak helyesírási eltérések mutathatók ki.

Testemet annyi külömb formára tseréltem időnként
Mint Proteus: Petrarcha elébb és Poggi⁴² nagyokra
Nőtették, és annyira meg-nevelék vala Pille-
Szárnyaimat, hogy azok meg bírtak volna ökörnyi (a)
Testet is,* a' millyennel utóbb tsak ugyan Guarini,
Ongaro, Marini, Cremorino, Bortola, 's a' nagy
Elme Metastazio,⁴³ fel is ékesgettenek; ám de
A' mikor akkora szárnyaimat Petrarkha meg-adta,
Csak hamar egyszersmind, sok ezer tűz lepte Byzantzi

42 Francesco Petrarca (1304–1374); Poggio Bracciolini (1380–1459).

43 Guarino Veronese (1374–1460); Antonio Ongaro (1560–1600); Giambattista Marino (1569–1625); Cesare Cremorino (16. század második fele); Aurelio Bertola de' Giorgi (1753–1798); Pietro Metastasio (1698–1782).

Hernyó hamvakból, Eurus, tova hord vala annyi
 Kész Feniks porokat; hogy azok Petrárka' magassan
 Tett repüléseivel versent vetekedve repülni
 Képesek voltak (b) 's nekem is kettős tsuda testet
 Formáltak: 's azután Martelli, Trissino, Bojárd,
 Angvillare, Gyrald, és Tassus, 's Angeli Dolce,
 Főképp Pallavicini, de még két Asszony is, ugy mint
 Maria Gournai és Fortuna,⁴⁴ pille szabású
 Testem' oroszlánnyal, kígyóval, néha kereszttel,
 Vér szín gombokkal, 's hármassal koronával, ezüst-szín
 Övvel, 's el-csonkáltt ember-főkkal tsudaképen
 Czifrázták. – El véttve pedig Corneille, Racin, és
 Voltaire, és Regnard, Quinault, Molier, Fenelon 's még
 Moreau, Motte, kivált Scudery 's La Fayette, nagy elmés
 Asszonyok; és azután Diderot, és Fontenel⁴⁵ össze-
 Bokrétázva fejér Liliommal tarkították: –
 Ellenben Fletcher, Dryden, Otway, Milton, Addison,
 Rowe, Yung, 's meg-utóbb Thomson, Vilkin, és Garrich,
 És a' szép Nemből Griffith, 's Sheridan,⁴⁶ Leopárdot
 Raktak pillésültt Hernyó formámra: mi több, még
 Esztendőknék, 's néha napoknak közbe-vetése
 Nélkül változtatott formámnak adott vala Roche
 Sófia, majd Gottsched, Gellért és Rabener; és a'
 Hallerek, és Wieland, Lessing, Michaëlis,⁴⁷ és több

44 Lodovico Martelli (1500–1533 k.); Gian Giorgio Trissino (1478–1550); Matteo Maria Boiardo (1441–1494); Giovanni Andrea dell'Anguillara (1517–1570); Giovanni Battista Giralaldi (1504–1573); Torquato Tasso (1544–1595); Pietro Angeli (1517–1596); Lodovico Dolce (1508–1568); Ferrante Pallavicino (1615–1644); Marie de Gournay (1565–1645).

45 Pierre Corneille (1606–1684); Jean Racine (1639–1699); Voltaire (1694–1778); Jean-François Regnard (1655–1709); Philippe Quinault (1635–1688); Molière (1622–1673); François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651–1715); Madeleine de Scudery (1607–1701); Madame de La Fayette (1634–1693); Denis Diderot (1713–1784); Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757).

46 John Fletcher (1579–1625); John Dryden (1631–1700); Thomas Otway (1651–1685); John Milton (1608–1674); Joseph Addison (1672–1719); Nicholas Rowe (1673–1718); Edward Young (1683 k.–1765); James Thomson (1700–1748); John Wilkins (1614–1672); David Garrick (1716–1779); Elizabeth Griffith (1727–1793); Frances Sheridan (1724–1766).

47 Sophie von La Roche (1730–1807); Johann Christoph Gottsched (1700–1766); Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769); Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771); Albrecht Haller (1708–1777); Gottlieb Emanuel von Haller (1735–1786); Christoph Martin Wieland (1733–1813); Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781); Johann David Michaelis (1717–1791).

Mások pille helyett Sas tollakat; és koronázott
 Dupla madár-fejeket hernyó testemre tetéztek: –
 's tsak minapába' midőn ki valék pusztítva, – le hullott
 Régi ditsőségem; ragadám-vala vissza valódi
 Pillés formámat: de ama' tsuda-test-tümenények
 Már ki elébb, ki utóbb, sorjával, tőlem, időnként
 El-különöztek: az egy Bagoly áll vala helyt, – maga látszott
 Egy örökös friggyel' állandón körve-le pille-
 Képemhez; – sokszor pillére tserélni magát is
 Érttem, vagy leg-alább olyá tekeríteni farkát:
 Ő vala úgy tetszik hívem,⁴⁸ 's lett volna tovább is;
 Hogy ha erőszakosan, az erős – kirúl emlegetőzénk –
 Nomius, így meg-nem-fosztott vala mind magamat, mind
 Kies hegymet, mind a' Músáktúl, mind az Apolló'
 Titkos képétül, 's birodalmamat el-nyomorítá!!
 (11–12.)

A tisztázatban az idézett helyhez kapcsolódó jegyzetek:

- a. Varro és Columella azt mondják, hogy Italus a' régi görög nyelven ökröt jelent.⁴⁹
 b. 1453ban vették meg a' Törökök Byzantot. Agrippa⁵⁰ pedig 1374-ben már meg halt, de a' közben el folyt 79 esztendő alatt is már a' sok viszontagságok miatt számos Tudósok költöztek Constantinapolyból Olasz Országba, és ott a' Görög nyelvet újra virágzásba hozták.

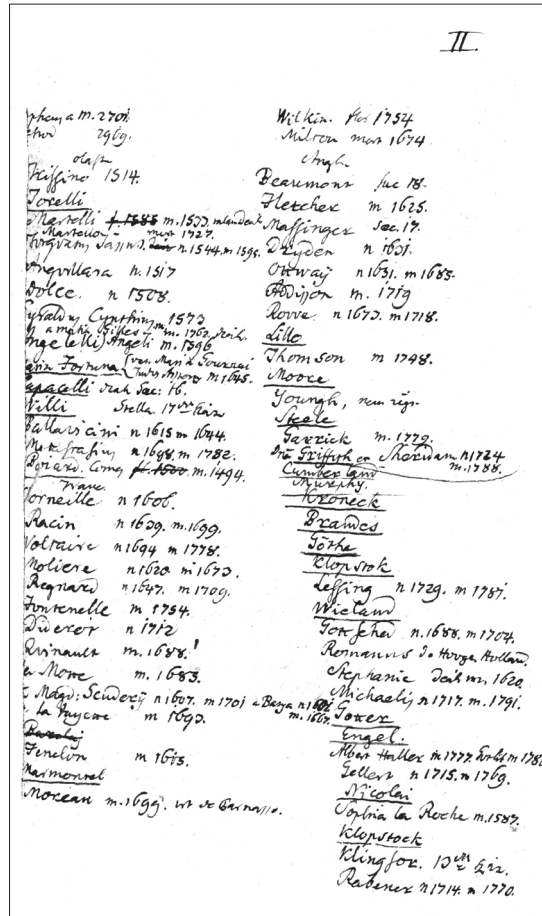
Az idézett részletben szereplő írókatalógus elsősorban azért különleges, mert számos olyan világirodalmi szerző nevét tartalmazza, akiket Horváth más műveiben jelenlegi ismereteink szerint egyszer sem említ. A három fennmaradt szövegváltozat közül azért van nagy jelentősége a piszkozatnak is, mert jól mutatja, hogy a költő igyekezett legalább alapvető információkat is szerezni a felsorolásban szereplő személyekről. Ahogyan a mellékelt fotón látszik (*1. kép*), feltehetően irodalomtörténeti lexikonok vagy kézikönyvek alapján állította össze a listát, melyen

48 Az ezt követő négy és fél sor a kivonatból hiányzik, lásd *KazLev* XV, 206.

49 A kivonatban csak ez a jegyzet kapcsolódik az idézett részhez, a következő formában: „*Italus* régi görög nyelven ökröt tett. lásd Varrónál és Columellánál.” Uo., 205.

50 Horváth valójában Petrarcára utal, aki 1374-ben hunyt el. Elképzelhető, hogy Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheymmel (1486-1534/1535) tévesztette össze, aki Petrarcához hasonlóan szintén írt szatírárt az orvosokról.

– amennyiben megtalálta – feltűntette az írók, költők születési és/vagy halálozási évszámait is. Feltűnő az is, hogy a *Hyperboréi zsenge* szövegébe ismeretlen okból nem került bele az összes, a piszkozatban megtalálható név. A nemzeti nyelvű európai irodalom legelesebb képviselőinek felsorolása mindenesetre elősegíti a Pille rejtélyes alakjának azonosítását. Az idézett részlet alapján arra következtethetünk, hogy az antik görög és római irodalom összességét, illetve szellemiségét személyesíti meg, amely éppen az elsőként említett Petrarca (s – tegyük hozzá – a Horváth által talán nem ismert Dante), valamint a Pille által felsorolt más olasz, francia, angol és német szerzők működése révén vesztette el primátusát a nemzeti nyelvű irodalmakhoz képest. Ez az a letűnt dicsőség, melynek elrablásán kesereg, s melynek visszaszerzését harc árán kísérli meg. Talán nem járunk messze, ha a Pille műveit a nemzeti nyelvű irodalom szövege efféle rejtett jelentést hordozó, a nemzeti irodalom segítőtársakra számít a Pille a M



1. kép: A költők jegyzéke

3. A Pille serege: kilenc allegorikus vitéz

A Pille seregét kilenc, meglehetősen különös, allegorikus szereplő alkotja, akik az irodalom, illetve akár a tágabban értett tudományosság képviselőit jellemző tulajdonságokat, viselkedésmódokat, alkotói attitűdöket, módszereket személyesítenek meg. Közülük az elsőt a Pille a következő szavakkal mutatja be Szilénnek:

Im! ez elől, a' szárny-vezető, *Tudomány beli Vágyás*
Tetszetes Ambitio, Tudós dühe, fő szüleményje
 A' böls *Pallás*nak; sziv-béllyege büszke kevélység;
 'S most nekem ez hasznos; minthogy tsak-ugyan nevelője
 Nekie századok ólta magam vagyok. – Ő neki tetszik
 A' széles tudomány, és tudja mutatni, ha mit tud;
 És a' mit még nem tud, erőszakosan ki tanulni
 'S tudni kívánja: pedig, neki, állapotomra miolta
Achai hernyóból *Latini* hernyóra tseréltem
 Testemet, olly hív gondja vagyon, hogy akármit akarjon
 Tudni, tanulni, tanítani, deákul hangzik az, és ezt
 Nem tsak az óltárnál gyakorolja, ki zárva egyéb más
 Nyelveket Istentül; hanem azt közös oskola-nyelvre
 Tette azoknál is, kik az óltárt gyűlölik. – –

A kilenc vitéz leírását tartalmazó részlet legteljesebb leírása a tisztázatlanban található meg, így ezt az első részletét onnan idéztem (15). Mivel azonban a teljes leírás meglehetősen hosszú, a kéziratban több mint három lap terjedelmű (15–18), itt nem áll módomban közreadni. Helyette álljon itt a kilenc szereplő rövid bemutatása a Kazinczynak megküldött kivonatból:

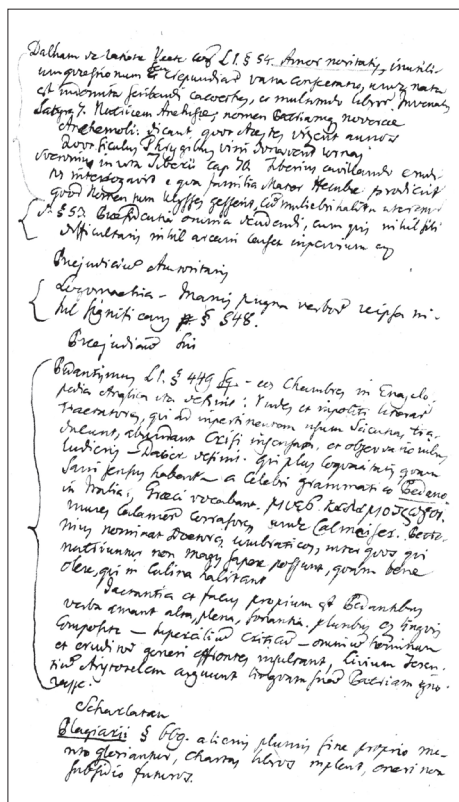
Pille. (Lárma-sipot fuj a' Jerusalemi nótára, mellyre elő állanak az ő kilencz vitézei, és ő azokat meg ismerteti Szilennel (aufirolja). Ezek ugy mond 1. A' Tudománybeli Vágyás – Erudita ambitio, 's mi ennek a' caractere? 2. Maga hittség, Praefidentia, v. Praejudicium sui. 3. E' majom arcú szolgai vak függés, Praejudicium auctoritatis – – αὐτος εἶφα. 4. A' százfeji Tudománybíró, [a tisztázatlanban lévő leírásában a *Polyhistor*, *Kritikus*, *Censor* megnevezések is szerepelnek] 5. Logomachia – Szóharcz. 6. A' Pedant, nem régi tulajdon név, Pedan nevű Olasz grammaticusrul: igazán pedig toll-rágó egérnek hívják *μυς καλαμο τρωγος*, mellyből lett a' Calmeiser szó. 7. A' fényes tudományú Sarlatan. 8. Az újság' szeretés, novitatis studium. 9. A' tudomány-tolvaj, Plagiarius, mellynek sok tanítványi vagynak még a' teremő lelkek közül is etc.)⁵¹

A Pille seregét tehát olyan különös figurák alkotják, akik egy-egy jellemző tulajdonságuk kiragadása révén az irodalom és a tudomány művelőinek bizonyos típusait jelenítik meg. Az e típusokba tartozó szerzők, tudósok alkotói tevékenységét, mint látjuk, bizonyos szempontok szerint többé-kevésbé kifogásolható attitűd, il-

51 Uo., 206–207.

letve módszerek jellemzik. A kilenc vitéz tehát semmiképp sem a legkiválóbb, saját területükön kimagasló egyéniségek képviselője, hanem olyan alkotók, akiknek módszerei etikai szempontból elítélhetők, tehetségük hiányát meglévő ambícióik, önhittségük sem tudja pótolni; azt képzelik magukról, hogy szinte mindenhez értenek, s mindent érdemben elbírálnak; előszeretettel vívnak haszontalan tollpárbajt kollégaikkal; túlságosan szörszálhasogatók; képesség- és tudásbeli fogyatékoságaikat igyekeznek mások elől elleplezni; vagy éppen arra vete-mednek, hogy saját ötletek és gondolatok híján más, náluk kiválóbb szerzőktől lopjanak. A Pille vitézeinek bemutatása alapján nyilvánvaló, hogy tovább kell pontosítanunk e Horváth fantáziája által költött alak kilétének meghatározását. Az újabb szempontok figyelembevétele tovább erősíti a feltételezést, miszerint amennyiben a Pille a görög és latin nyelvű antik irodalom egészét jelképezi, úgy a melodráma cselekményében megjelenített események jelen korára azért kell átadnia helyét a nemzeti nyelvű irodalmaknak, azért nem jöhet el egy újabb virágkora, mert a legkiválóbb alkotók már nem a görög vagy a latin nyelvet választják, az e nyelveken írott munkák szerzői náluk jóval alacsonyabb színvonalon tevékenykednek, s módszereik is kisszerűek, nem követendőek.

Amennyiben nem állna rendelkezésünkre a *Hyperboréi zsenge* piszkozata, a kilenc vitéz alakját és leírásukat Horváth egyéni leleményének tekinthetnénk. A piszkozatban azonban ehhez a szöveghelyhez kapcsolva találunk egy olyan jegyzetet (43a, 2. kép), amely pontosan eligazít a tekintetben, mely munkában találta meg a göcseji költő e szerzői típusok karakterológiáját. A jegyzet elején ezek a szavak állnak: „Dalham de ratione recte cog.” Ez alapján pontosan azonosítható Horváth Ádám forrása: a bécsi Theresianum filozófia- és matematika-professzora, Florian Dalham (1713–1795) *De ratione recte cogitandi, loquendi et intelligendi libri III* (Augsburg, 1762) című tankönyve. A három nagyobb egy-



2. kép: Jegyzetek Dalham nyomán

ségre tagolt értekezés első könyvében Dalham bemutatja a logikus gondolkodás folyamatát, leírja, hogyan érdemes kérdéseket, kételyeket megfogalmazni egy-egy téma kapcsán, s hogyan lehet eljutni az igazsághoz, majd részletesen taglalja a logikus érvelés ismérveit, retorikai felépítését, anomáliáit. A második könyvben nyelvészeti, nyelvtörténeti fejtegetések olvashatók, míg a harmadikat a hermeneutika általános bemutatása nyitja, majd ezt követően a szerző felvilágosítja olvasóját a szövegkritika módszereiről, a cenzúra mikéntjéről, s a kritika helyes alkalmazása, illetve a vele való visszaélés tipikus eseteiről. Horváth Ádám e kézikönyvben talált rá a melodramájában allegorikus figurákként bemutatott alkotói típusok, módszerek leírására, s ezek alapján fogalmazta meg jellemzésüket (vö. „Erudita Ambitio”: I. könyv, I. rész, III. fejezet, §. 51.; „Praefidentia”: I, I, III, §. 53.; „Praejudicium auctoritatis”: I, I, III, §. 81–84.; „Tudománybíró”: III, IV–V. fejezet; „Logomachia”: I, IV, V; „pedantismus”: I, III, VII, §. 449–456; „újság-szeretés”: I, I, III, §. 54; „Plagiarius”: I, IV, IX, §. 669).

Az, hogy hogyan viszonyul egymáshoz Horváth és Dalham szövege, további elemzés tárgyát képezheti, ahogyan érdemes lenne megvizsgálni azt is, előfordulnak-e utalások a bécsi professzor értekezésére a költő életművének más darabjaiban is. Mindenesetre a piszkozatban olvasható kijegyzés fontos adalék a *Hyperboréi zsenge* értelmezéséhez. És mivel a piszkozat kéziratában találunk két további, a már tárgyalt írói listához és a Dalham-hivatkozáshoz hasonló jegyzetet, röviden érdemes megvizsgálni azokat a szöveghelyeket is, melyekhez kapcsolódnak.

4. Hogyan lehet hadra fogni a modern természettudományt?

A IV. felvonásban a Pille ostrom alá veszi seregével a Czirhai Helikont, őt magát azonban súlyos találat éri. A Múzsák megidézik Apollót, aki lesújt az ellenség vezérére:

(akkor egy igen lassú ég-zörgés hallik, de sebes villámmal: *Electrum*’ tüzével; mely a’ Pille szárnyait el-perzseli; de ő szárnyait el vesztvén is meg-nem-ijed; hanem a’ vi-tézek sort kezdenek bontani)

Pille

Engem ugyan meg lőtt valaki; de talán nem *Apolló*;
Szárnyaim el-vesztek: de azért Ti ne féljetek; én még
Helyt állok; ’s ha ti is helyt állatok; élni fogunk, és
Győzni; hiszen voltam már én sok századokon is
Szárnyatlan, míg még *Hernyó* vala állatom; akkor
Nőttek ezek nékem, mikor a’ sok féle kevertt nép

Meg-fészkelte magát *Latiumba*; hol egy közös új nyelv
 Lévén szükséges, illy pille keletkeze végre
 A' görög *Hernyóbúl*; most, hogy véletlen el-égett
 Kiskorrig a' szárnyam; de nem egy marad ám ez örökre;
 Két orvos házat már is tudok, ott ki lehet majd
 Sarjazztatni hamar, 's hosszabbra nevelni, ha tetszik;
 Oskola és óltár. – (de a' vitézek már futóban voltak, és a' *Múzsák* győzedelmet énekeltek)

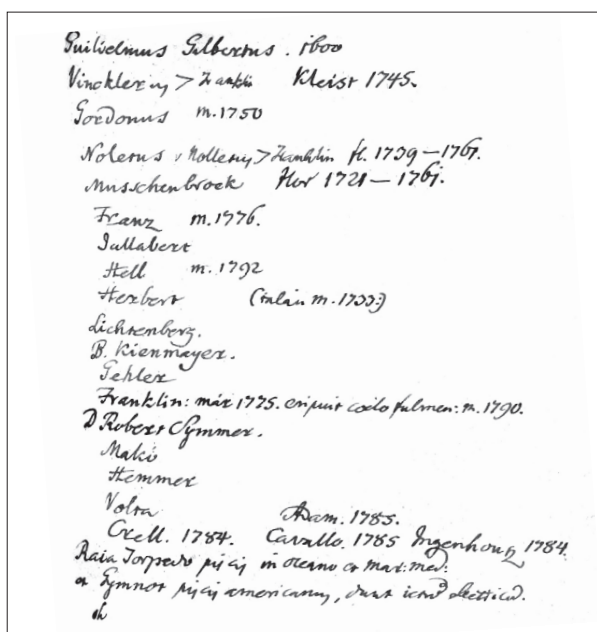
Múzsák

Hálá neked ditső égi tűz nagy tettedért,
 Vért tehát ontanunk nem kelle Szent Nevedért.
 (de még a' második sort is alig tudták el-mondani, midőn nagy buzditó láрма
 hallatodott) *Újság szeretés*

Mit akartok? gyáva tselédek!

Mit, 's hova futkoztok? hát otthon, sőt utotokban
 Nem lele benneteket valamelly váratlan az illyen
 Szemfény-vesztések sokat érnek ugyan; de tudatlan
 Emberek ellen tsak: hiszen én illy tűz-tsuda-szesszel
Czirhát is szemetek' láttára fel-égetem; és ők,
 A' *Múzsák* – hitvány majmok; 's egyszerre ki kopnak
 Mennykövező mesterségjeből; most valamelly *Crell*,
 Vagy tán *Ingelholcz*, vagy is *Adán*, 's hátha *Cavallo*'
 vagy *Hell*' lelke került közibek; kik többnyire voltak
 Harmincz esztendővel elébb az ezen tsuda tűznek
 Mesteri; mert ezeken túl, – bár nagy is a' neve – *Franklin*,
Musschenbrock vagy *Franz* kevesebbet; 's még ezeken
 Túl *Nollét*, *Vincler*, *Gordon*, *Kleist* még kevesebbet
 Értettek hozzá: – hát még *Gilbert*⁵² ez előtt két
 Százzal, alig valamelly árnyékját látta tüzünknek,
 E' gyántás szesznek: a' kik pedig a' ki-avúltabb
 Százakban éltek, kiktől szeret egyre tanulni
 Mint-egy Istenesítettektől ez kevesé bölts
 Gyáva Leány sereg, *Arkhítás*, a' vállas *Plátó*,
 'S tisztes *Aristoteles*, értetlen hangokat adtak

52 A felsorolt tudósok: Lorenz Florenz Friedrich von Crell (1744–1816); Jan Ingenhousz (1730–1799); George Adams (1750–1795); Tiberius Cavallo (1749–1809); Hell Miksa (1720–1792); Benjamin Franklin (1706–1790); Pieter van Musschenbroek (1692–1761); Franz Maria Aepinus (1724–1802); Jean-Antoine Nollet (1700–1770); Johann Heinrich Winkler (1703–1770); Andrew Gordon (1712–1751); Georg von Kleist (1700 k.–1748); William Gilbert (1540–1603).



3. kép: Részlet a tisztázatból

E' felül; Én Raia' egy föld-közi-tengeri hallal
 Vagy nagy Amerikai Gymnottal gyenge tapintást
 Tennék vállaikon; sullyosbb 's nehezebb rándulást
 Érzene váz testek, mint most a' Pille. – – (27–28)

Az idézett részlet egyrészt azért érdemel figyelmet, mert igazolja azt a feltételezést, mely szerint a Pille alakjában a görög és a latin irodalom és tudomány, nyelv és kultúra megszemélyesítőjét kell látnunk, akinek továbbélését a még mindig latin nyelvű egyházi és iskolai művelődés biztosítja. Másrészt, amint látjuk, a két szembenálló fél közötti harc egy másik terepen folytatódik, Horváth – talán hogy elkápráztassa keszthelyi hallgatóságát, illetve későbbi olvasóit – beveti természet-tudományos ismereteit is. A Pille villám általi sebesülése kapcsán, az érdekes adatok halmozásával betelni nem tudó Újságszeretést megszólaltatva, mintegy tudománytörténeti kitérővel felsorakoztatja azon kora újkori tudósok neveit, akik jelentős eredményeket értek el az elektromossággal való kísérletezésben, s lesajnálóan szól azon ókori gondolkodókról, akiknek még nem sikerült megfejteni e természeti erő működésének titkát. A tisztázatban (45a, 3. kép) e szövegrészhez is kapcsolódik egy lista: a tudósok névsorát néhányuk esetében születési és halálzási évszámaikkal egészítette ki Horváth.

A jelenet igen különös részlete, hogy az Újságszeretés az elektromosság komoly fegyverként való felhasználásával fenyegetőzik, mellyel nagyobb csapást mérhetne ellenfeleire, mint Apolló a pillére. A Földközi-tengerben élő elektromos rája és a Dél-Amerikában honos elektromoskés (Gymnotiformes, amely rendbe több különféle faj tartozik, s némelyik már Linné rendszertanában is szerepelt) említésével felvillantja korszerű biológiai felkészültségét is. A harcban ezt követően szokatlan, „vegyi” fegyverek is bevetésre kerülnek: az egyik lány kémiai kísérletet mutat be, amikor meggyújtja a nála lévő üvegbe öntött „Gálicz-kő olaj” és „vaspor” elegyéből támadt gőzt, s „ijesztő tünetmények kerekednek belüle” (28–29); majd a Múzsák a Pille elrémítésére tudományosan előidézék a Parnassz rengését és gőzölgését is (30). Horváth ez utóbbi jelenséghez lábjegyzetet fűz, mely a piszkozatban nem szerepel, de a tisztázatban és a kivonatban is megtalálható: „NB. Ezt a’ föld rengést, és Sinai hegy forma füstölgést miképpen kell azt tiszta vasporról és büdösküvel meg tsinálni. Lásd Boërhaav. Elem: Chem: T. I. 6. 2. p. 384.”

További érdekesség, hogy nem csupán Boerhaave *Elementa Chemiae*-jének említése köti össze Horváth két munkáját, a *Hyperboréi zsenget* és a *Rudolphias*t. Ennek szemléltetésére idézzük az eposz egyik szöveghelyét és a hozzá fűzött lábjegyzetet. A történet e pontján a szkíta pap, Majmon részletesen bemutatja Apolló tiszteletének és kultushelyeinek történetét:

Apolló (néki Phoebus a’ tisztább neve)
 Ő magának *Delfi* mellett *Parnasus* tővén vere
 Illy’ lakást, de titkosabbat, és tsak a’ tornácza volt
 Tudva a’ köz-nép előtt, hol egy ki-vésett nagy kü-bólt
 Pitvarúl az áldozóknak tett elébb szolgálatot,
 Mellyet utóbb oldal-szobákkal két felül meg-toldatott,
 Mellyet a’ Sors-kérdezőknek gazdag ajándékjai
 Nagy hirűvé tettek; ennek kívül Asszony Papjai
 Voltak, ismeretlenségben éltek a’ nagyobb Papok,
 Bent a’ hegyben börtsek, és sok mélyly titokban jártasok.
Xerxes ennek a’ tanyának elrabolta kintseit,
 És szegény kenyérre jutni kényszeríté börtseit,
 ’S a’ Görög nép, jóllehet vak, még sem olly buzgó vala,
 Hogy tsak egy-részben is a’ kár pótolódna általa’.
Abaris, a’ *Scythia* Fő-Pap, éppen akkor utazott
Fóczison által; be-tére *Delfibe*, ’s ott áldozott,
 Láttá a’ hely’ pusztulását; a’ Papok’ sok tetteit
 Sem javallta: fel szedé hát titkosabb szentségeit,

'S helyt adott *Marmorba* nékik a' *Rha* és *Jaik* között
'S ennyi az, hogy *Fébus* innen *Scythiába* költözött.⁵³

A kapcsolódó lábjegyzetben Horváth többek között a következő tényeket sorolja fel a delphoi Apolló-szentély történetéről:

Két nevezetesebb ki rabóltatást szenvedett ez a' *Delfusi* külső Templom *Xerxestől* 480. és a *Szenó Brennustól* 278. esztendővel Kristus előtt. Utolsó volt a' Nero' puztitássa, de voltak előbbie is Abarisnál mint a' *Pyrhusé* és más némelly hazafi Görögöké időnként a' mint a' Templom gazdagodott.⁵⁴

A *Hyperboréi zsenge* piszkozatában Horváth a következő jegyzetet fűzi a II. felvonás végi jelenethez, ahol a Pille eltervezi, hogy elutazik Czirhába, és visszaszerzi Apolló ereklyéit (44r):

Brennus az első ante Chr. 391.

a második Delphisi rablo 278

Pyrhus az Achilles fja ki rablotta Delphit, és a' felesége Hermione, a' Menelasz [!] és Helena leánya, a' Delphusi templomban ölette meg ötet, mivel Tyndarus, a Hermione Nagy Anyja, Menelaus Anyja, már elébb Orestesnek jegyzette el ötet; és Pyrhusnak Menelaus a' Trojai Harcz végével ígérte (ez hát volt Xselőtt év [?] 1100)

Servius Tullus a' kivel egy idejünek kelle lenni Abarisnak, R Királlyá lett Xr előtt 577.

Ahogy az idézett, egymással többszálú intertextuális kapcsolatban álló szöveghelyek mutatják, Horváth Ádám több alkalommal is beleszötte műveibe a delphoi Apolló-szentély mondabeli történetének elemeit, s előszeretettel domborította ki az elbeszélésnek azt az elemét, mely szerint Apolló-ereklyéinek a magyar nép elődei, a szkíták földjére kerülése együtt járt azzal, hogy a művészetek és a kultúra is gyökeret vertek a társadalmukban. Mint tudjuk, más helyütt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy – az egyes ókori és középkori történetíróknál szereplő leírásokkal ellentétben – sem a magyarok ősei, sem a Kárpát-medencébe érkező ősmagyarok nem voltak barbárok.⁵⁵ Emellett a történet, melynek központi motívuma, hogy egy bölcs ember új helyre költözteti a műzsákat, s új szentélyt emel a művészeteknek és a tudománynak, megfeleltethető a Helikon Festetics György

53 HORVÁTH, *Rudolphias*, 42–43.

54 Uo.

55 Uo., 43.

általi megalapításának is. Így érnek össze és csúsznak egymásba a múlt és jelen, az antikvitas és saját kora, az őstörténet és a jelenkori történelem idősíkjai, eseményei, szereplői Horváth magánmitológiájában, mely igen egyedi módon áll össze számos, különféle forrásból táplálkozó tájékozottságának, sokrétű ismeretanyagának írói-költői víziója, fantáziája által összekapcsolt elemeiből.

III. A Hyperboréi zsenge befogadásának esélyei régen és ma

Amint a bevezetőben már utaltam rá, a *Hyperboréi zsenge* teljes szövege ezidáig nem jelent meg nyomtatásban. Arra vonatkozóan, hogy hogyan fogadhatta a keszthelyi hallgatóság, értették-e a mondanivalóját, nem volt-e túlságosan elvont, homályos a számukra, nem rendelkezünk adatokkal. Horváth Kazinczyval folytatott levelezésének éppen az 1817 májusát követő csoportja feltehetően hiányos, így azt sem tudjuk, hogyan vélekedett a széphalmi író idős barátja újabb alkotásáról. Összehasonlításul mindenestre érdemes beleolvasni azokba a levelekbe, melyekben Kazinczy – Horváth és Berzsenyi levélbeli beszámolóí alapján – hírt adott barátainak az 1817. februári Helikon-ünnepségeken történekről, ahol többek között Horváth *A' Föld-mívelő Varró* című „pásztori beszélgetése” is elhangzott. Döbrentei Gábornak és Dessewffy Józsefnek a következőket írta: „Horváth Ádám még énekelt is az ültetés alatt, a' megszakadt (herniás) [értsd: lágyéksérvtől szenvedő] és ezért beszélni is alig tudó ember.”⁵⁶ Kis Jánosnak így számolt be az eseményekről:

Horváth Ádámnak ma vevém levelét a' Keszthelyi poetai innep felől. Megküldi ott felolvasott Eclogáját, mellyhez Scholionokat a' Bibliából, Strabóból, Suidásból, Pliniusból, Ciceróból, Hesiodusból, Hecataeusból, Plutarchusznak Praecept. Conjugalia nevű munkájából veve. Mondja, hogy ott énekelt is. Én ha ott voltam volna, néma voltam volna mint Berzsenyi volt.⁵⁷

Döbrentei Gábornak egy következő levelében is megemlíti a göcseji költő szereplését:

⁵⁶ Lásd erről Csonki Árpád és Tóth Tünde tanulmányait kötetünkben.

⁵⁷ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1817. március 13., in *KazLev* XV, 114; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1817. március 16., in *uo.*, 117.

Horváth Ádám egy Eclogát declamála Keszthelyen. Ma vettem azt tőle írásban. Képzeltetetlen tudományú ember, 's szórja, önti a' verseket.⁵⁸

Nem lehet nem észrevenni a Kazinczy híradásaiban burkoltan benne rejlő értetlenséget és finom iróniát, mellyel dunántúli költőbarátja időskori tevékenységét és nyilvános szereplését fogadta. Ez alapján feltételezhető, hogy a *Hyperboréi zsenyét* sem tudta oly módon értékelni, ahogyan Horváth azt esetleg elvárta volna. Vonatkozó források híján egyébként is nehéz megítélni, milyen szándékok vezérelték Horváthot e kései műve megírásakor, s milyen hatást kívánt tenni olvasóira, hallgatóira. Talán nem alaptalan a kijelentés, mely szerint a melodráma csak manapság, a 21. században találhat végre értő olvasókra, akik a mű értelmezését a fenti szempontok és módszerek figyelembevételével végezhetik el a megfelelő, Horváth egyéni alkotói világához, látásmódjához leginkább közel álló formában.

58 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1817. március 19., in *uo.*, 121.

Az Ötödfélszáz Énekek „fajtalan” darabjai

„Pajkos” énekek a 17–18. századi közköltésben

Az *Ötödfélszáz Énekek*¹ folklorisztikai és etnomuzikológiai szempontból kétségen kívül az egyik csúcsteljesítménye Pálóczi Horváth Ádám életművének. A gyűjtemény népköltészeti vonatkozásai és a költő rajongása a magyar nyelv, elkötelezettsége az énekelt vers és a nemzeti dalköltészet megújítása iránt közismert. Az irodalomtörténészek és folkloristák azonban ez idáig nem foglalkoztak a gyűjtemény latrikánus és trágár verseivel. Viszonylag kevesen és keveset tudtak ezekről, hiszen az 1953-as összkiadásban még java részük kipontozottan jelent meg. Teljes szöveggel, bár bizonyos trágár kifejezéseket ugyancsak kipontozva már közölt belőlük az *Énekes poézis* című válogatás (*ÉP*), majd tizenegy vers megjelent a Stoll Béla által sajtó alá rendezett *Pajkos énekek*² című gyűjteményben is. Meglepett, hogy Voigt Vilmos az előbbi gyűjteményről elismerőleg nyilatkozott, de a Stoll-féle összeállításról szót sem ejtett, amikor arról elmélkedett, hogy miért nincs a magyar népköltészetnek „reprezentatív”, kommentárokkal ellátott erotikus vers/dal-antológiája, és miért nem definiáltak az erotikus költészetbe tartozó alkotások megnevezései.³ A definíciókra sokat adó Voigt nem nevezte meg, melyek azok az alkotások és műfajok, amelyeket ő „erotikusnak” gondol. Azt viszont elismerte, hogy az utóbbi évtizedekben „írók és irodalomtörténészeink” már elég sok adatot feltártak a „latrikánus és laszcív költészetből”, aminek eredményeként „úgy látjuk, már a 16. század óta létezik a magyar erotikus költészet

1 Kritikai kiadás: *ÖÉ* 1953.

2 *Pajkos énekek*, kiad. STOLL Béla, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1984).

3 „A kiadvány azzal is iskolát teremtett, hogy az ún. »pásztorművészet« dísz tárgyaiból kifejezetten erotikus ábrázolásokat (is) közzétett.” VOIGT Vilmos, „Van-e magyar erotikus népköltészet (pontosabban népdal), vagy csak a kézikönyvekben, és miért nincs közzétéve, ha van/nincs?”, in *Ámor, álmom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 217–226 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 217, 1. lábjegyzet.

kontinuitása”.⁴ Ebbe a hagyományláncba sorolta a 18. századi kollégiumi diákköltészet vonatkozó kéziratot alkotásait és Pálóczi Horváth Ádám dalait is, nehezményezve azt, hogy feltáratlan a szóbeliség/írásbeliség korántsem „egyszerű”, viszonya, valamint a „szövegek társadalmi-történeti hovatartozása”. Ismereteim szerint „a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténetét” vizsgáló 1999-es sátoraljaújhelyi tudományos konferencián elhangzott, majd kiadott előadások óta⁵ elég jelentős mennyiségű forrásadat és tanulmány jelent meg e kérdések tisztázására⁶ – az alábbi összefoglalás is ezt a célt szeretné szolgálni.

Az *Ötödfejszáz Énekek* „fajtalan” (tehát erotikus, latrikánus) és trágár énekei mindössze 7,5–8%-át teszik ki a gyűjteménynek. Nehéz számszerűsíteni az egyik vagy másik csoportba sorolható dalokat, egyrészt azért, mert nem tisztáztak a minősítés kritériumai, másrészt azért is, mert mai stílusérzékünk, a köznyelv és az ún. „irodalmi” nyelv távol áll a 17–18. század irodalmának és még korántsem teljesen feltárt közköltészetének „szabadosságától”. Nem állíthatjuk, hogy ez az alig 8%-nyi szöveg jelentős része a 479 énekből álló *ÖÉ*-nek, azt még kevésbé, hogy ez költészet (*Kunstpoesie*) volna a szó eredeti értelmében, hiszen a versek többsége nem egyéni költői invención alapul, inkább csak (alkalmi) versifikálás. Mégis úgy gondolom, hogy bemutatásuk néhány ecsetvonással hozzájárul ahhoz a képhez, amely az elmúlt évtizedek kutatásai nyomán egyre élethűbben jeleníti meg Horváth Ádám, a „csimbókos, igaz magyar, nagy dalos és jó táncos” költő portréját. Annál is inkább, mert az élete végén külön remetévé vált költő „ezzel a kéziratcsoporttal a saját írói univerzumát is szeretné rögzíteni, értelmezhetővé tenni”, versgyűjteménye nosztalgiából született, és „önértelmező” szándékú.⁷

Tanulmányomban arra is keresem a választ, hogyan illeszkednek ezek a „fajtalan”, olykor durván közönséges énekek a nagy tudású, valóban sokoldalú Pálóczi Horváth költészetéről és patrióta ihletésű gyűjtőtevékenységéről már kialakult képbe. Közköltési példákon keresztül, helyenként folklór párhuzamokkal is illusztrálva szeretném felvillantani az alig ismert magyar „pajkos énekek” költészettörténeti hátterét, műfaji sokszínűségét és stílári rétegeit; valamint azt a közismert

4 Uo., 225.

5 Lásd az *Ámor, álom és mámor* c. kötet további tanulmányait.

6 Lásd pl. RMKT XVIII/4, továbbá KÜLLÖS Imola, „Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány”, in *Magyar Arión*, 305–317; újra kiadva: KÜLLÖS Imola, *Közkezen, közszaon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, 276–288 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2012); CSÖRSZ Rumen István, „A Népda-lók és mondák közköltészeti forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 611–628; CSÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016).

7 Csörsz Rumen István, „»ki magam csinálmanya, ki másé«: Közköltészet és írói program Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfejszáz Énekek* (1813) című gyűjteményében”, in *Magyar Arión*, 319–358, 323.

metaforákat és szóképeket alkalmazó, de nem nyilvános, gender-orientált *lingua francá*⁸ (magyarán: a főként férfiak használta köznyelvet), amelyen ezek az énekelt versek megszólaltak. Az adatok nagy száma miatt tanulságos lenne összeállítani egy szókép- és metaforalistát, amelyeket a 16–18. századi erotikus költészet használt „Vénus játékáról”, a testi szerelemről szólván. Erre azonban itt nincs mód, csak néhány kortárs példát idézek illusztrációként. Nem kívánok csatlakozni a népköltészet szerelmi/erotikus nyelvét, szimbólumrendszerét fejtegető, megoldó (?) szerzőkhöz.⁹ Csupán arra szeretnék néhány versidézzel rávilágítani, hogy Pálóczi Horváth Ádám mennyire volt közvetítője, alakító résztvevője a régi magyar poézis alantas, *latrikánus*nak nevezett hagyományának. Egyúttal megpróbálom pontosabban körvonalazni, szerintem mely vers- vagy dalszövegek, műfajok tartoznak bele ebbe a hagyományba. Tehát most is, mint a legtöbb tanulmányomban, a szövegekből indulok ki, és azok kontextusát, kapcsolathálóját vizsgálom.

A Klaniczay Tibor által megtalált, 1595–1608 között összeírt *Fanchali Jóbkódexben*¹⁰ lejegyzett *Pajkos ének* több szakasza is arról tanúskodik, hogy már a 15–16. században közszájon éltek a sókimondó, csúfolódó gajdok, lator- és latrikánus énekek.¹¹ Ezt sejtetik továbbá a 16. századi hegedősök repertoárjából

8 A *lingua franca* eredeti jelentése a mediterrán országok kevert (szókincsű) közvetítő nyelve. A közköltészeti alkotások elemzésekor az eufemizmusokból, erotikus konnotációjú metaforákból álló, közös(ségi) tudásra építő kétértelmű, „vásári”, „tolvajnyelv”-et nevezzük így, elsősorban Mihail Bahtyin nyomán. A kérdéshez lásd még: BERNÁTH Béla, *A szerelem titkos nyelvén* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), illetve a 9. jegyzetben felsorolt szakirodalmat.

9 BERNÁTH Béla, „A szerelem képes nyelvéről”, in *A szerelem kertjében: Erotikus jelképek a művészetben és a folklórban*, szerk. HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika, 117–143 (Budapest: Európai Folklór Intézet – Osiris Könyvkiadó, 2001); VARGYAS Lajos, „Szerelmi erotikus szimbolika a népköltészetben”, in uo., 144–159; *Képek a folklórban: Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció köréből*, szerk. TÁNCZOS Vilmos, Kriza könyvek 22 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004).

10 Tartalomjegyzéke és leírása: *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, 2., bővített kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 2002; a továbbiakban: STOLL + tételszám), 4. sz., 25; KLANICZAY Tibor, „A *Pajkos ének*”, in Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor és KLANICZAY Tibor, *A Fanchali Jóbkódex magyar és szlovák versei*, Irodalomtörténeti füzetek 25, 199–207 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

11 A latorköltészet jellegzetes témacsoportjairól, műfajairól és kapcsolatairól a 19–20. századi folklór műfajokkal már 1990-ben készült kandidátusi disszertációmban írtam. „Az újkori közköltészetben fennmaradt *latorénekek* egy heterogén társadalmi összetételű, deviáns életforma képviselőitől származnak. [...] Ez az autochton (?), mindenesetre »irodalom alatti« költészet a korábbi költészeti hagyományokból (a moralításokban, iskoladramákban elhangzó mulatódalokból, csúfolókból, börtönénekekből, halotti búcsúkból) merített. A latorköltészet alkotásait durvaságig nyers, vágáns hangvétele, normasértő morálja, deviáns mentalitása miatt nem őrizte meg az irodalom, és a színhagyományból is fokozatosan kiszorította a zömében más stílusú és mondanivalójú, romantikusabb szemléletű betyárfolklór. Csak olyan területen találunk a 19–20. századi szóbeliségben is lator stílusú (tehát a valóságot nem szépítgető, a tolvajlást és garázdaságot nem megideologizáló) szövegtörödeléket, ahol

fennmaradt (vagy azt imitáló), hasonló stílusú és mentalitású alkotások, strófák. A vándor énekmondók keresztül-kasul járták az országot, nemesi udvarházaknál, kocsmákban, vásárokon és lakodalmakban csekély enni-innivalóért mulattatták a közönséget, többnyire saját szerzeményeikkel, amelyeket vonós vagy pengetős hangszerrel kísértek. A hegedősénekeket erkölcstelennek ítélt tartalmuk és nyelvezetük miatt katolikus és protestáns részről egyaránt kárhóztatták és üldözték, éppúgy, mint a szerelmi témájú virágénekeket.¹² A 17. századi szerelmi és lakodalmi dalok között is szép számmal akadnak ilyenek,¹³ hol emelkedettebb stílusú szerelmi vallomásba ágyazva, hol közönséges kifejezésekkel tarkított csúfolóként. Hajdanán a *Szentsei-daloskönyvbe* jegyezték fel azt a 31 strófás, *Cantio elegans* című tréfás egyveleget,¹⁴ amelynek második versszaka meg is jelölte az „összeénekel” lakodalmi mulattató célját:

[...] mondgyunk csúfságokat,
Az ki itt lakozóknak adjon vigasságot.¹⁵

Nem csodálkozom tehát azon, hogy a társasági életet kedvelő Pálóczi Horváth is megörökített efféle énekeket a különböző csúfolók, mulattató halandzsák (mint amilyen pl. az erotikus *Rák-mászás*)¹⁶ a szabadszájú bordalok és tusok között, illetve mellett. Számomra inkább az az elgondolkoztató, hogy miért vette fel az énekes poézis művelésére elkötelezett költő a megörzésre szánt régi, „értékesnek” tartott „nemzeti” énekek és saját, aktuálpolitikai vagy vallásos témájú versei közé ezeket a dalszövegeket? És miért verselt olykor maga is alantas stílusban? Talán két balul sikerült házassága után az egész női nemből kiábrándult, idősödő Horváth Ádám kedvét lelte a trágár (vén)asszony és lánycsúfolók, mulatónóták szerzésében?

nem volt igazi betyárvilág, s ezért nem alakult ki betyárfolklor, mint pl. Erdélyben.” KÜLLÖS Imola, „A latorköltészet és betyárfolklor összefüggéseiről”, *Ethnographia* 115 (2004): 405–433.

12 A műfajelnevezés egyébként 19. századi. Vö. *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

13 Pl. *Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961; a továbbiakban: RMKT XVII/3), 18., 119., 129. és 254. sz.

14 *Szentsei-daloskönyv* (1704 előtt), vö. STOLL 168. sz. A dunántúli gyűjteményt valószínűleg Veszprém megyében írták össze 1702–1704 között. Hasonmás kiadásban és modernizált átírás: *Szentsei György daloskönyve*, kiad. VARGA Imre, Bibliotheca historica (Budapest: Magyar Helikon, 1977).

15 RMKT XVII/3, 255. sz., 467–471.

16 *ÖÉ* 243. sz., *ÉP* 101. sz.

Sikamlós szövegű, erotikus szerelmes versek és dalok, trágár, malackodó rigmusok mindenütt voltak, amióta világ a világ. Babérkoszorús költők, „latrikámos” (értsd: lator) fűzfapoéták, a poézist hallomásból sem ismerő férfiak és diákok egyaránt daloltak és gajdoltak efféléket vidám kompániákban, többnyire boros fejjel. Elég, ha Ovidius erotikus szerelmes verseire és tankölteményére,¹⁷ a Vergiliusnak tulajdonított *Priapeiára*,¹⁸ a *Carmina Burana* májusi és kocsmadalaira, François Villon verseire vagy Janus Pannonius¹⁹ erotikus epigrammáira utalok. Műfajt teremtetek – de szorosan vett témánkhoz csak „túlélő” példaként tartoznak hozzá – az elsősorban nyelvi játékokon alapuló, szellemes és obszcén *limericke*k, melyeket a 18. század óta világszerte (hazánkban is) napjainkig írnak és előadnak. Szilágyi Márton úgy vélte, hogy

A Janusnál kimutatott erotikus töltetű, tudós allegorizálás egyébként Csokonai verseihez is kulcsot adhat: ahogyan Csokonai több versében is (pl. *A pendelbergei vár formájáról és megvételeéről*, *Az aranysújtásos nadrág*, *Az istenek osztozása* stb.) a nemi aktus a várvívás leírásához használt klasszikus toposzok révén jelenítették meg, az nemcsak a követett poétikai tradíciók (pl. a Homérosz vagy Vergilius travesztálásából ismert eljárások) miatt sokatmondó, hanem azért is figyelemre méltó, mert voltaképp a szövegbe kódolva mutatja meg a vers „implicit olvasó”-ját: egy olyan, hangsúlyozottan férfi-olvasót, aki birtokában van mindazon retorikai-poétikai műveltségnek, amellyel élvezni lehet a paródia révén feltáruló új, ezúttal erotikus jelentésrétegeket is.²⁰

A 17–18. században (különösen a latinul tudó diákok és értelmiségiek által) kedvelt Ovidius szerelmes verseinek társadalmi veszélyeiről, a mindkét nembéli ifjúság, a házas emberek és a katonák (!) erkölceit romboló, züllesztő hatásáról a

17 Ovidius *Ars amatoria* I–II. című erotikus szerelmi tankölteménye a tudományos kézikönyvek módszerességével adott tanácsokat a férfiaknak arról, hogyan lehet a szerelmi vágyat felkelteni, megszerezni és megőrizni, majd a III. könyvben, a *Remedia amoris*-ban (A szerelem orvosságaiban) amely a „Szerlem művészetének” ironikus ellentettje, ugyanezt a fegyvert adja a nők kezébe a férfiakkal szemben. Publius OVIDIUS NASO, *A szerelem művészetek*, ford. BEDE Anna, *A szerelem orvosságai*, ford. SZATHMÁRY Lajos (Budapest: Európa–Helikon Könyvkiadó, 1982); OVIDIUS, *Amores, Elégiák, Szerelmek*, ford. és kiad. GAÁL László, Görög és latin írók (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

18 SZEPES Erika, „Carmina Priapea”, in *A szerelem kertjében*, 29–59.

19 JANKOVITS László, „Kanbolhavadászat: Janus Pannonius pajzán epigrammái”, in *Ámor, mámor...*, 141–152. Ugyanitt a Vergiliusnak tulajdonított *Priapusi költeményekről*: 142–143.

20 SZILÁGYI Márton, „»Alkalmatosságra írott versek«, avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62.

Nasónak számkivetése című iskoladráma is megemlékezett.²¹ Csak néhány strófáját idézném:

Mégis ama tiltott szeretet mestere
Sok fertelmességet versekbe kevere,
Sokat, kiket eddig ellenség fegyvere
Nem fogott, elrontott, Vénusnak megnyere. [...]

Nasó okozta ezt szerelem könyvével,
Vesszen el előlem fertelmes tüzével,
Mert né, tám ha lenne közöttünk békével,
Kurvává, latorrá tehetne versével. [...]

E buja verseknek buja készítője
Lett minden virtusnak sírba temetője. [...]²²

Az ily versek minket arra indítanak,
Hogy feleséginkre latrok ásítanak,
Azok is, akik már megházasodtanak
Sok fattyú gyermeket szaporítottanak. [...]

Hogy hát a bujaság el ne terjedhessék
Így az ifjúság meg ne vesztegettessék,
Illő, hogy ez ellen példa tétetessék,
S Ovidius Naso számkivettetessék.²³

Jankovich Miklós, a könyvbarát, verskézirat- és műgyűjtő hazafi „félre tette” és összefoglaló néven „fajtalannak” vagy „feslettnek” nevezte a trágár, erotikus ének-szövegeket, amikor *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* című tízkötetes kéziratát összeállította.²⁴ Ő is tudta, hogy az efféléket nem szokás leírni, különösen nem illendő

21 „Nasónak számkivetése (Losonc, 1792 körül)”, in *Protestáns iskoladramák*, kiad. VARGA Imre, Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század 1/1, 503–543 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989; a továbbiakban: RMDE). A könnyebb olvashatóság kedvéért nem betűhíven idéztem.

22 Uo., 506, 49–52. sor; 507, 57–60. és 77–78. sor.

23 Uo., 508, 97–100; 509, 113–116. sor.

24 KÜLLÖS Imola, „Jankovich Miklós kéziratossá válnak énekgyűjteményeinek folklórisztikai vizsgálata”, in *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, 154–172

közreadni. Tulajdonképpen Horváth Ádám is tisztában volt ezzel, ezért az 1813-ban letisztázott verskézirata elejére – bevezetésképp – a következő sorokat írta:

[...] nem átalítottam gyermekebb időmkori énekeimet is ide írnom, melyek ha helyellyel-
hellyel ízetlenek is, ha sokakhoz érdemetlenek is, senki se neheztelheti, hogy őrzöm
magam szülöttjeit a haláltúl, szintúgy mint minden élő állat a tőle származottat. [...] Vagynak ezen gyűjteményben némely olyan fajtalanabb darabok is, mint amilyeket
valaha Sappho irogatott és elvéttve Ovid. [...] Ezeket én, amint egymás után
öszvértam, eltakarva, bevarrva tartom, nehogy valakit botránkoztatassanak, hanem-
ha magok önként úgy akarják.²⁵

Az ŐÉ „bujá”, „fajtalan”, helyenként pedig kifejezetten alpári témájú és stílusú „ízetlen” énekeinek vizsgálatakor érdemes szemügyre venni néhány gyakorta használt magyar terminus technicust, melyeket a csúfondáros hangvétellű, erotikus, eufemizmusokkal teli szerelmi dalok és az obszcén mulatónóták megnevezésére egyaránt alkalmaztak a 16–20. században. Az erotikus és öncélúan trágár, illetve pornográf műalkotások megkülönböztetését fontosnak tartották a szak-
kutatók,²⁶ ám ez a különbségtétel nemigen érződik sem Pálóczi Horváthnál, sem a kortárs közköltészetben.

Pajkos, fajtalan és latrikánus

1984-ben, amikor Stoll Béla kiadta *Pajkos énekek* című válogatását, tudatosan választotta ezt a műfajt (is) jelölő, ernyőszerű címet, s a következő nagy csoportokba sorolta a 16. század végétől a 19. század első harmadáig feljegyzett, „pajkosnak” minősített énekeket:

- 1) *Csavargók* (ide elsősorban a vándor hegedősök, mulattatók repertoárjából került be 12 versszöveg);
- 2) *Tobzódók* (mulatónóták, bordalok és ivónóták, illetve a részeges emberek / hivatásos mulattatók életmódjának bemutatása 23 verssel);

(Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); Csörsz Rumen István, „Jankovich Miklós és a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*”, *Irodalomismeret* 4. sz. (2019): 63–78.

25 ŐÉ 1953, 112–113. Az eredeti kéziratón jól láthatóak az apró öltésnyomok, a költő valóban összevarrta azokat a lapokat, melyekre „fajtalanabb” énekeit feljegyezte. (Csörsz Rumen István szíves szóbeli közlése.)

26 Hangsúlyosan pl. a *Szerellem kertjében* c. kötet (2001) szerzői és szerkesztői (vö. 18. lábjegyzet).

- 3) *Latrok* (27, férfiak énekelték, férfiakról szóló dal, a morális és szociális „deviancia” változatos stílusú példái);
- 4) *Kurvák* (mind a 29 változatos stílusú, férfiak szájába adott vers a szabados erkölcsű nőkről szól, többnyire gunyoros hangnemben);
- 5) *Lányok – asszonyok* (a 21 különböző műfajt képviselő ének – a férjpanaszról a mesterségcsúfolón át a kikapós menyecske/vénlány/vénasszony csúfolóig – a nők erkölcstelenségéről szól).

Azért soroltam fel a fejezetcímeket, mert gyakorlatilag lefedik az ÖÉ fajtalan énekeinek változatos műfajait, és érzékeltetik az énekek témáját, stílusát.

Stoll nemcsak közzétette a kötet nyitó darabjaként az 1962-ben „felfedezett”, *Pajkos ének* című mulattatót, hanem elemző tanulmányt is írt róla. Míg Klaniczay nehezen értelmezhető, széthullásban lévő alkotásnak vélte, addig Stoll az első „összeénekelte”, í-ző nyelvjárásban lejegyzett magyar folklórszövegnek tartotta.²⁷ Magam inkább hallomás után, emlékezetből leírt, különböző műfajokat egyesítő, populáris dalokból kompilált közköltési produktumnak vélem, mely ebben a formájában invariáns, jöllehet egy-egy részletének vannak topikus/motivikus változatai, sőt egy-egy sorának népi szövegvariánsai is.

Legutóbb Vadai István foglalkozott részletesen a *Pajkos ének*kel,²⁸ ismertette kutatástörténetét, elemezte szerkezetét, tartalmát és poétikai megoldásait. Megállapításai módosítják a fenti téziseket, mivel ő ezt a mulattató éneket egyéni szerzeménynek tartja. Összefoglalása értelmében a vers „eredetije” valószínűleg Borsod-Abaúj megyében keletkezett a 16. század közepén vagy második felében:

[...] annak az egy szerzőnek az alkotása, aki a kolofont megfogalmazta. Ha az általa készített vers korábbi darabokból áll, akkor azt már nem összeéneklésnek, hanem tudatos összeszerkesztésnek, versírásnak nevezném.²⁹

Ettől a szerzőtől egy másik, hasonló hangütésű darab, az ún. *Szendrői hegedősének* is fennmaradt.³⁰ Ez a közismert formulákból, műfajokból álló egyedi alkotás bekerülve a korabeli populáris hagyományba folyamatos átszerkesztéseken, aktualizálásokon esett át. Az ének címében szereplő „pajkos” szó 16–17. századi jelen-

27 STOLL Béla, „A Pajkos ének és a népköltészet”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 180–192.

28 VADAI István, „A Pajkos ének szerzője”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 105–131 (Budapest: Reciti, 2014).

29 Uo., 125.

30 ECKHARDT Sándor, „A Szendrői hegedősének”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 58 (1954): 406–414; kiadása: *Pajkos énekek*, 10–12.

tése társadalmilag kirekesztő, morálisan dehonesztáló, és jelentése igen távol áll a ma ’csintalan’ jelentésű szótól.³¹ Ez a jelző eredetileg a kora újkori latrok, kőbor katonák, részeges, vándor hegedősök deviáns, erkölcstelen életmódjára, mentaltásására utalt. Ezt a jobbra ismeretlen „világot” tárja elénk Stoll (először betiltott, ma is nehezen hozzáférhető) versválogatása:

A szöveg közismert lehetett, hiszen egy XVII. századi nyomtatványban is megtalálható néhány strófája, mint elítélendő példa. Ugyanakkor valószínű, hogy az ilyen típusú *latorénekek* nem vagy nagyon ritkán kerültek be az írásbeliségbe. A datálás (Klaniczay nyomán) Drágfiné emlegetésén alapul, akire az ének utalásai 1545–1550 között vonatkoztathatók.³²

Vadai elfogadta Klaniczay elméletét, miszerint a *Fanchali Jób-kódex* összeírója (egy Liptó megyei nemes, Thurzó György familiárisa) már az eredeti mulattató ének széthullóban lévő formáját rögzítette 1606–1607 között. A *Pajkos ének* hangütése és stílusa tehát nemcsak a szóbeliségben létező ún. *lator-* és *latrikánus költészettel*, hanem a szerzőkhöz köthető, kolofonnal záródó, írásban is megörökített, mulattató funkciójú *hegedősénekekkel* is rokonítható.

A világszerte ismert és az ókor óta létező *latrikánus költészet* központi témája a nemiség, illetve az afölötti gúnyolódás volt, ahogyan erre Pálóczi Horváth fentebb idézett *Jelentése* is célzott. A testi szerelemre, primer szexualitásra nyíltan utaló, obszcén tartalmú és trágár stílusú lírai dal/vers, a *kriptiáda* 16–17. századi magyar minősítései egyhangúan elítélőek voltak: „fajtalan”, „parázna”, kocsmba való „lator dúdolás”, „szajhákrol vagy szajhának írt ének”.³³ Legkorábbi szövegemlékét, a *Körmöcbányai táncszót* (1505) részint (vén)asszonycsúfolónak, részint refrénje miatt („Haja, haja, virágom!”) latrikánus *virágéneknek*, „lator dúdolásnak” tartották mindkét felekezet papjai és az irodalomtörténészek.

Melius Juhász Péter ezt írta 1561-ben Pál apostol levelének magyarázatokor:

31 Hasonló jelentésmódosuláson esett át a 18. században még szitokként használt, kutyaszart jelentő „huncut” is. Vö. BÍRÓ Ferenc, „Hogyan lett a ’gazember’-ből ’hamiskásan pajkos <gyermek>’, sőt szép <leány>”: Adalékok huncut szavunk magyar nyelvi életéhez”, *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* (2008): 29–39, hozzáférés: 2020. 12. 01, <http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/id/eprint/2542>; Pálóczi Horváth a *Német corivalis* című közköltési csúfolóban (ÖÉ 286. sz., ÉP 135. sz.) csak a szó kezdőbetűjét írta le.

32 Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II, 3. fejezet.

33 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 280.

Itt megtiltja Pál a parázna, hívságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dúdolást. Úgy mint imezek: *Péter férjem; Az zöldvári ének; Az agg nőnek s az agg ebnek annak mind egy ára*.³⁴

Soos Kristóf bibliamagyarázatában (Bártfa, 1597) is ez állt:

[...] nem valami trágár beszédekkel rakva való énekléseket kíván az Apostol, aminéműk szoktanak forogni az részegesek szájakban, mint: *Hegedűsek, néktek szóllok, meghallgassátok; Az szerelmet ki nem tudja; Az olasz leányról* és többek effélék.³⁵

Más lakodalomban és kollációban előáll valami szemtelen, lator inas, és akárminémű fajtalan, botránkoztató virág és szereleménekeket nagy torokszóval és szemtelenül énekel.³⁶

Geleji Katona István³⁷ „tisztátalan szerelemről írt pajkos énekeket” emleget, amelyekben „valami fajtalan, latrikámos füsza Poétának szemtelen beszéde” szólal meg.³⁸ Egy iskolai rendtartás egyformán kicsapással bünteti mindazokat a tanulókat, akik trágárul beszélnek, szitkozódznak, vagy „szemtelen és fajtalan éneket (melyek inkább a kurvákhoz illenek)” dalolnak.³⁹

Az egyházi prédikációk feddő-oktató hangját és stílusát utánzó, Európa-szerete ismert középkori vágáns műfajok egyik hírhedt irodalmi példája Madách Gáspár (1590?–1640) obszcén asszonycsúfolója, *Bendő Panna komáromi asszony éneke*.⁴⁰ A latrikánus költészet másik vágáns eredetű témacsoportja a „kurvás” férfiak kipellengérezése viszont a szerelmi líra obszcén paródiája volt. Valószínűleg szintén Madách Gáspár írta a *Balassa János éneke solymocskájáru* című verset,⁴¹ melyet az irodalomtörténészek kezdetben rajongó szerelmes versnek véltek, mivel a szerelmi költészet eufemisztikus nyelvét, képes beszédét utánozta. A trágár kiéneklő-csúfoló énekek mindkét válfaja, a szerelmi témájú dalokat és a vallásos-didaktikus énekeket parodizáló alkotások „elsősorban a deákos műveltségű ne-

34 Betűhíven idézi a forrást Stoll Béla, vö. RMKT XVII/3, 554.

35 Betűhíven idézi a forrást uo., 564.

36 MIHÁLYKO János, *Hét prédikáció [...]* (Bártfa, 1612). Betűhíven idézi uo.

37 Ortodox református teológus, prédikátor (1589–1649).

38 Datálás és forrásmegnevezés nélkül idézi STOLL Béla, *Pajkos énekek*, 230.

39 Datálás és forrásmegnevezés nélkül idézi uo., 230.

40 Lásd kiadva uo., 138–139. Már a kikapós menyecske neve is beszédes. Egyrészt a korabeli névcsőfolókból ismert rímtoposz (*Anna – adna*) miatt, másrészt sejteti, hogy egy telhetetlen, kielégíthetetlen asszonyról van szó.

41 Lásd kiadva uo., 95–97.

mességnek (s valószínűleg még a polgárságnak) volt az »irodalom alatti« irodalma” – vélekedett Gerézdi Rabán.⁴²

Amint az iménti idézetekben felsorolt szövegkezdetek is sejtetik (hiszen teljes „világi” dalok nem maradtak fenn a 16. századból) a papok, lelkészek és prédikátorok által ostromozott fajtalan alkotások változatos műfajokat képviselnek a szerelmes (virág)énektől a lány-, (vén)asszony- és férjcsúfolókon át a hegedősenekig, de stílusukat, hangütésüket és tartalmukat tekintve ezeknek csak egy része volt ténylegesen „lator dúdolás”.

A korábbi elítélő véleményekkel szemben Pálóczi Horváth már nem érezte aláválónak a „pajkos” jelzőt és a *Telekes bocskor! Gyöngyös kapca! Járd meg, tubám, járd meg!*⁴³ kezdetű táncdalról ezt jegyezte meg: „Könnyű *pajkos falusi ének*. Ez az első és második sor régi; a többi hozzá van töldva”.⁴⁴ A hajdútánc-dallam „eredeti” (2 strófányi) szövege már két nemzedékkel korábban egy 1767-ből származó latin nyelvű jezsuita iskoladráma betétdalaként is felbukkant.⁴⁵

A pajkos, latrikánus énekek sem témájuk, sem stílusuk, sem műfaji karakterük szerint nem egységesek. A Stoll-féle válogatásban közreadott szövegeket elsősorban a deviáns, normasértő életfelfogás és életmód bemutatása (a tolvajlás, a részegeskedés és a tobzódás „dicsérete”), a „szereplőik”, tehát a latrok, tolvajok, csavargók és kurvák, valamint a testiség szabadszájú emlegetése tette tilalmassá, „fajtalanná” a kortársak szemében. Akkor is, ha eufemisztikus képekkel és kifejezésekkel verselték meg a szerelmi vágyat, a női testet, a kicsapongó életmódot, az érzékiséget, azaz a paráznaságot; és akkor is, ha durván, naturálisan vagy tréfás körülírással „mocskos és szennyos versekben kópék és betyárok nyelvén”⁴⁶ nevezték meg a nemi szerveket, a közösülést vagy a paráználkodást.

Nehéz helyzetben van a magamfajta szövegfilológus, amikor arról kell döntenie, hogy a bélműködés és ürités durva kifejezéseit tartalmazó vagy köznyelvi szitokszókkal tarkított, tulajdonképpen egyáltalán nem erotikus szövegeket a fajtalan énekek közé sorolja-e? Pálóczi Horváth nem ezt tette, az ízetlennek titulált konyhanyelvi dalok nem tartoztak az eltakarni valók közé.⁴⁷ A szekundér jelle-

42 GERÉZDI Rabán, „A lator-ének [1965]”, in GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, 437–447 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 447.

43 ÖÉ 277. sz., ÉP 130. sz.

44 Lásd ÉP 421, a 130. sz. jegyzete. A kiemelés tőlem származik.

45 KERÉNYI Ferenc, „A hajdútánc XVIII. századi szövegéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 213–214, a szövegcsaládról: RMKT XVIII/8, 65. sz.

46 Erdélyi János írt így a népköltészetből különböző „természeti” költészetről (1846). A teljes idézet lásd később. A káromkodás, szitkozódás korábbi megnevezése „hajdú beszéd” volt a köznyelvben; a későbbi „kaszányastílus”-nak minősült.

47 Pl. *Mindenkinek kurvanyja*, ÖÉ 320. sz., ÉP 155. sz.

gű kézirat tudatosan összeállított téma- és műfajcsoportjait Csörsz tanulmánya vette számba,⁴⁸ „az összevarrásra ítélt” trágár-latrikánus „fejezet” saját és anonim dalai jobbára a kötet végén vannak, a 357–407. szám között.

Amikor az *Adj egy csókot, rózsám, kettőt adok érte* kezdetű, nemzeti nótára ráhúzott „pásztorének”⁴⁹ végén a visszautasított fiatalember így fakad ki: „Keress mást, fuss hamar tőlem kurv’anyádba” – a tanult költő is érezte a stíluskülönbséget a pásztoridill tartalma és befejezése között, ezért így mentegetőzött: „biz’ ez egy kicsinyt konyha szó, de ide nem illetlen”.⁵⁰ Kortársai sem érezték így. Csokonai például *A’ Bor italért való rágalmazás ellen* című versében három ízben „kurvanyázik”, sőt egyebet is kimond:

Nem! baszom az annya hugyos Németjének,
Huntzfut, a’ ki hódol otsmány manérjének. [...]

Igyatok! Kurvannya fiúk a’ Világnak,
Kurvannya azoknak, a’ kik minket rágnak.⁵¹

A Horváthnál egy generációval fiatalabb, de hozzá hasonló, klasszikus műveltségű református lelkész, a botrányos életű Csenkeszfai Poóts András (akit Weöres Sándor „trágyadombi Baudelaire”-nek nevezett),⁵²

éppen huszonháromszor használja a *kurva* megnevezést a széphistória 1791-ben SENAI LUKRÉTZIA címmel megjelent fordításában, és ebből a huszonhárom kurvás locusból három még erőteljesebb: kétszer a *katonák kurvája*, egyszer a *tábori kurva* nyomtatékosít. A kurvát a megcsalt Poóts mindig a feleségére érti, akit Lucretia szerepében léptet fel, az elszertető Csabay Andrást pedig mint a csábító Eurialiust ábrázolja.⁵³

48 CSÖRSZ, „»Ki magam...«”, 324.

49 ÖÉ 104. sz., ÉP 45. sz.

50 ÖÉ 1953, 791.

51 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „A Bor Ital mellett”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 3: 1794–1796*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 248. sz., 163–164 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992). A verset csak másolatokból ismerjük.

52 KOVÁCS Sándor Iván, „Csenkeszfai Poóts András a »trágyadombi Baudelaire«”, *Holmi* 7, 1. sz. (1995): 76–87; újra kiadva: *Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*, szerk. HADOBÁS Pál, Edelényi füzetek 16, 7–25 (Edelény: k. n., 1997).

53 Uo., 15–16.

Kérdéses, hogy az „anyázáshoz”, kurvázáshoz hasonlóan „illetlennek” tartotta-e azt az önironikus vénember-panaszt, amit állítólag maga is nagyon kedvelt:

Elfogyok én,
Mint a fosó gém;
Feleségem engem
Kenceficél engem.
Elfogyok én,
Mint a fosó gém.⁵⁴

Tudjuk, hogy a fekália-költészetnek évszázados hagyományai voltak Európa-szerre. Az emberi és állati ürülék, illetve a szellentés emlegetése egy-egy „költeményben” nem volt ritka (és a folklórban ma sem az), miképpen az altest és a nemi szervek konyhanyelvi megnevezése sem. Az *ÖÉ*-ben még a *fin*g–*trink* rímpár is szerepel. Mindezek rendszerint az előadás komikus/humoros hatását fokozták,⁵⁵ olykor csúfolódva (mint például az egymást gyalázó diákok párbeszédes veszeke-dő-vetélkedő verseiben: apád „kecskeszarral kente a bajuszát”), olykor pedig tréfás fenyegetésként hangzottak az elutasított mendikánsok adománykérő rigmusainak végén: „majd ide hugyozok!” vagy: „Szarvastag az uraknak”. Az olyan dalok, mint az *Annyi nekem az irigyem* durva kitoldása:

Óromra tojni nem hagyok
Sok akar, de kinevetem,
Majd magával megetetem⁵⁶

– még felfogható az irodalomban (és magánéletében is) fokozatosan háttérbe szoruló költő bátor kiállításának. De mivel magyarázzuk az *Edd meg magad* című közönséges versikét, amit annak idején sikerült kihagyatnom Katona Tamással az *ÉP*-ből:

Édes a szar, míg meleg
Ha nem hiszed, kóstold meg!
Ülj fel rá, nyergeld meg,
Ha nem mehet ott edd meg!⁵⁷

54 *ÖÉ* 312. sz., *ÉP* 154. sz.

55 KÖSZEGHY Péter, „A humor a 16–17. századi magyar irodalomban”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 39–52.

56 *ÖÉ* 291. sz., *ÉP* 139. sz.

57 *ÖÉ* 385. sz. 439.

A tusokban, bordalokban kiénekelte, altesti „funkciókat” érzékeltető, szabadszájú szövegek a 17. századi lakodalmi dalokban, a 18–19. század diákkéziratokban és a szájhagyományban is szerepelnek, tehát szerintem egyfajta naturalista kor- és rétegstílust képviselnek, tükröznek, de valójában nem tekinthetők latrikánusnak.

Ez a véleményem a *Vénember-tusról*,⁵⁸ illetve a *Venus lesz belüle* című lánycsúfolóról, amelyben a veszprémi kisasszonyok

Ganékupac mellé állnak,
Mind egy rakásra pisálnak.⁵⁹

– sőt arról a trágár vénasszonycsúfolóról is, amelynek számos (ennél durvább) kortárs kéziratos folklórváltozata van:

A vénasszony bogározik,
Ide s tova kalandozik,
Tüzet eszik, vasat szarik,
Patkószeget okádozik.⁶⁰

Ezek a csúfolódó, elég ízléstelen, konyhanyelvi szövegek nem részei az évszázados hagyományra visszatekintő magyar erotikus, latrikánus költészetnek, talán jobb is lenne elfeledkezni róluk. Ám nem tehetjük, mert Pálóczi Horváth megírta, illetve feljegyezte (amint írta: a „haláltól” őrizve meg „szülötteit”), és már öelötte is kedvelt volt a lakodalmi mulattatókban ez a nő- (főként vénasszonyellenes) téma és stílus.

Nagy szuszogást hallok az ajtó mellett,
Poszognak az bábák ő víg kedvekben,
Rossz szelet bocsátnak az alfelekből,
Ebet itassanak olyan pohárból.⁶¹

A gyűjteményben találunk olyan, erotikus közköltészeti háttérrel, variantúrát és kontextust sejtető, de nem trágár dalt, például a *Pusztá lik* címűt,⁶² vagy „ártat-

58 ÖÉ 342. sz., ÉP 163. sz.

59 ÖÉ 267. sz., ÉP 124. sz.

60 ÖÉ 272. sz., ÉP 128. sz. Az *Azt akarnám a vénasszony* kezdetű csúfoló szövegcsaládjának variantúráját és dallamát lásd RMKT XVIII/4, 421–422.

61 *Vásárhelyi-daloskönyv* (1672 körül, STOLL 96. sz.); RMKT XVII/3, 45. sz., 24. versszak.

62 ÖÉ 299. sz., ÉP 144. sz. A szövegcsalád variantúráját lásd RMKT XVIII/4, 118. sz. és jegyzete: 532–534.

lannak” tűnő, „töredéknek” látszó dalszövegeket is, amelyeket ő maga nem sorolt az „eltakarandó” énekek közé:

Ángyom adott egy pogácsát, vajjon hol egyem meg?
Kerülj hátul, kukorodj le, mintha szarnál, edd meg!⁶³

Ezekkel ellentétben az „eltakarni való” latrikánus dalok közé sorolnám a Horváth Ádám által százévesnél régibb népdalnak (!) tartott *Fing és fütty* című tust,⁶⁴ a *Sokfelé*⁶⁵ a *Két tükör*,⁶⁶ a *Találós remete*⁶⁷ című trágár dalokat és verskitoldásokat (ÖÉ 263. sz.: *Katonának hívnak engem...*; 264. sz.: *Az én farkam borbé legény...*).⁶⁸ Ugyancsak idesorolhatóak a *Bőjti csík és húsos fark-tű*⁶⁹ vagy a *Leány ÁBÉCÉ*⁷⁰ címmel elhíresült versek,⁷¹ parafrázisok, félreérthetetlenül szemléletes képekkel, metaforáikkal. A *Leány ÁBÉCÉ* 17. századi közköltési mintát követő topikus és motivikus előképe, modellje, a *Fanchali Jób-kódex*ben feljegyzett latrikánus lány-soroló annyira közkedvelté vált a 18. században, hogy mesterségcsúfolóval kombinált változatát ponyván is kiadták,⁷² kibővített trágár variánsa pedig megtalálható a *Dávidné Soltári* című dalgyűjteményben.⁷³ Az RMKT XVII/3. 119. számú, azonos műfajú, „asszonyépekről” szóló seregszemléjének hat korabeli kéziratos változatát sorolta fel Stoll forrásantológiája.⁷⁴

Páloczi Horváth verse az előképeknél is szabadszárúbb, bár az egyes női nevekhez kétségtől szembeszökő, erotikus szóképeket kapcsolt és ötletes alliterációkat sorjázott. A 29 (!) szakaszos, Angyaltól Zsófiig tartó, csúfondáros, erotikus lány-seregszemlében a vénecske „Náni néni” és más menyecskék szexuális képességei is ki vannak énekelve. A vers már a 19. században folklorizálódott ezekkel a

63 *Az ángyom pogácsája*, ÖÉ 309. sz. A legény pogácsával, lepénnyel etetése egyértelműen szexuális, szerelmi kapcsolatra utal. *Pogácsázza a legényt* 'szereti', vö. SZABÓ T. Attila, összeáll., *Erdélyi magyar szótörténeti tár* [SZT] X, 767.

64 ÖÉ 263. sz., ÉP 120. sz. Variantúráját és erotikus szóképeinek magyarázatát lásd RMKT XVIII/4. 43. sz. és jegyzetei: 416–418.

65 ÖÉ 372. sz., ÉP 181. sz.

66 ÖÉ 387. sz., ÉP 192. sz.

67 ÖÉ 392. sz., ÉP 194. sz.

68 Kiadta STOLL, *Pajkos énekek*, 113–114, viszont Katona Tamás nem vágotta be az ÉP-be.

69 ÖÉ 357. sz., ÉP 172. sz.

70 Kiadta STOLL, *Pajkos énekek*, 204–208.

71 ÖÉ 367. sz., ÉP 176. sz.

72 RMKT XVII/3, 18. sz. és jegyzete: 563.

73 *Dávidné Soltári* (1790–1791, STOLL 393. sz.); kiadva variantúrájával a *Házasodnom kellene* kezdetű szövegcsaládnál: RMKT XVIII/4, 2. sz. és jegyzete: 356–358.

74 RMKT XVII/3, 613–614.

sorkezdetekkel: „Gyere pajtás katonának”; „Angyal ágyó egy szülöttem”; „Olyanok már minden lányok”.⁷⁵ Idézem néhány szolidabb strófáját:

Angyal! Ágyom egy szülötte! hajja rózsza, csókra csók!
Kacsintásom elérte, hajja rózsza, csókra csók!
Ne, Angyalom egy pár csók; adj te is egyet, nem kell sok.
Hajja rózsza, tubarózsza! hajja rózsza, csókra csók!

Bábi báránfarkra vágyik, hajja rózsza, hajja haj!
Jancsinál ez nem hibázik, hajja rózsza, hajja haj!
Tapintsd, Bábi! Be kövér, egy font húsnál többet ér;
Hajja rózsza, tubarózsza! hajja rózsza, hajja haj! [...]

Franci franciát szeretett, trallalalom, trallala,
Attúl olyan pettegetett, trallalalom, trallala,
Ferkó is attúl kapott minap egy üres dobot,
Trallalalom, trallalálom, trallalalom, trallala.

Ritkábban ugyan, de olykor a férfiak erkölcstelenségei, paráználkodása is közszájra került. A latrikánus versek trágár stílusú nagy csoportjába tartoznak a Debrecen hírhedt latrait (Petrovits, Simonyi, Lukácsi) megszóló és megszólító diákszatírák a sárospataki *Felvidítő*ban.⁷⁶ A lányserگزemlék 18. századi párjában, a (néha mesterségcsúfolással is kombinált) kétértelmű legényválogatókban a különböző foglalkozások (borbély, mészáros, patikus, diák stb.) egyúttal a férj szexuális teljesítőképességére is utalnak. Ilyen témájú férfiellenes versek azonban (17. századi és korabeli népszerűségük ellenére) nem szerepelnek az *ÖÉ*-ben. Többek között ezek miatt a költészettörténeti előképek miatt nem adhatunk hitelt Kodálynak, aki a lakodalomban elhangzó obszcén (vagy ahogy egy nógrádsipeki adatközlőm mondta: „pikáns”) dalokat így mentegette:

A magyar nép szomszédaival és más hasonló műveltségű népekkel összevetve határozottan az illedelmesebbek közé tartozik [...]. Egyes vidékeink mintha hajlamo-

75 Kiadta STOLL, *Pajkos énekek*, 204–208. *Olyanok már minden lányok* kezdettel TÖRÖK Károly *Csongrádmegyei gyűjtése*, Magyar népköltési gyűjtemény 2 (Pest: 1872), 217. A műfaj „halhatatlanságát” bizonyítja az 1970-es évek elejének egyik slágere Szécsi Pál előadásában: *Mesélj a nőkről* (szöveg: Hajnal István, zene: Ullmann Ottó).

76 Kiadása: STOLL, *Pajkos énekek*, 100–102.

sabbak volnának a kriptiádára. Így pl. a nyugati palócság; itt »kórdé«-nak nevezik az ilyen dalokat.⁷⁷

Közelebb áll a valósághoz az a tény, hogy a nemzeti irodalom és dalköltészet szempontjából értékesnek tartott népköltészet esztétikumának bűvöletében sem a 19. századi, sem a későbbi gyűjtők nem jegyezték le *kriptiádának* minősülő trágár szövegeket, sőt még a megszépítő eufémizmusokkal élő pajzán dalokat sem, ha tudtak/hallottak is effélet. Vagy ha mégis lejegyezték azokat, nem adták ki.⁷⁸ Ugyanis az első népköltési gyűjteményt közrebocsájtó, európai műveltségű és látókörű Erdélyi János kánonalkotó véleménye így szólt:

úgy tetszik a természeti költészet mindig megmarad, különösen az alnépnél mocs-
kos és szennyes versekben kópék és betyárok nyelvén; ezek az ízlés előtt ízléstelen-
ség, nekünk trágárság, s mint ilyen, úgy tartoznak a népköltészethez, mint arany-
hoz a salak.⁷⁹

A szóban élő néphagyomány esztétikai, poétikai szempontú megrostálását, a szabad szájú vagy kétértelmű, sikamlós szövegek sommás elítélését a gyűjtők/lejegyzők és kiadók legalább másfél évszázadig jól észben tartották, ez pedig szinte lehetetlenné teszi azt, hogy a folklórkutató életszerű képet kapjon a 18–19. század „erotikus”, „latrikánus és laszcív” szájhagyományáról. Ma sem tudjuk pontosan, mely műfajokat sorolt Erdélyi a *természeti költészet* (*Naturpoesie*) terminus alá, de az kétségtelen, hogy az ízléstelennek minősített latrikánus énekek, szokáscelemekényeket kísérő és kommentáló trágár rigmusok mindenkor szerves részei voltak a közköltészetnek és a folklórnak is, amely lényegét tekintve sohasem a gyönyörködtetést, hanem gyakorlati funkciókat szolgált. Elhangzottak szókimondó, erotikus szövegek pl. a termékenység mágikus előidézése céljából nemcsak a lakodal-
makban (pl. csujogatások és táncszók formájában),⁸⁰ hanem egyéb társas mulat-

77 Kodály Zoltán előszava, in *Lakodalom*, kiad. Kiss Lajos, A magyar népzene tára 3/A (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), IX.

78 A folklorisztikai kutatás számára ily módon veszett el (immáron véglegesen) az a néhány trágár mese, amelyet Vikár Béla ma már gyakorlatilag nem dekódolható gyorsírással jegyzett le a 20. század első évtizedében a Dunántúlon.

79 ERDÉLYI János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, A magyar irodalomtörténetírás forrásai 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 104.

80 BOSNYÁK Sándor, „Gyimesvölgyi hujjintások”, in *Erősz a folklórban: Erotikus jelképek a néphagyományban*, szerk. HOPPÁL Mihály és SZEPES Erika: 177–182 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987). Újra kiadva: *A szerelem kertjében*, 238–242; BOGDÁN Melinda, „Hopp, hajnalig, virradtig!: A moldvai csángó táncszók jelképei”, in *Képek a folklórban: Tanulmányok az archetipikus szimbolizáció kö-*

ságokban is, általában (szüret, farsang, férfiak borozása során) mulattató, olykor szórakoztatva oktató céllal, az évszázados „patriarchális” hagyomány szellemében többnyire nőellenes attitűddel, csúfondáros hangütéssel. Az egyik, Bartók Béla gyűjtötte csallóközi lakodalmi dalfüzérben számos ilyen „pikáns” strófa van.⁸¹

Trágár és kétértelmű dalok természetesen nemcsak a zárt, borgőzös férfitársaságokban, hanem asszonymulatságokban és a fonóban is előkerültek, bár ritkábban. Az a sajátos a különböző stílusú női „pikáns” dalokban, hogy az asszonyok – nemi szerepüknek megfelelően – a férfiak, illetve a normasértő paráznák, vagy az öreg nők rovására tréfálkoztak, gúnyolódtak.

A szerelmi és erotikus költészet két legfontosabb poétikai eszköze minden korban a szimbolikus jelentésű, kétértelmű „közös nyelv”, illetve a nyers szókimondás volt.⁸² Ez utóbbira jó példa a *Csípd még, bogár, a seggit* kezdetű táncnóta,⁸³ amit gróf Széchenyi István is megemlített naplójában kedvenc magyar táncai felsorolásakor. Ez a nótaszöveg az első két sorától eltekintve elég „szolidan” folytatódik Horváth feljegyzésében, nem úgy, mint a Bartók gyűjtötte változatban:

Csípd még bogár a seggit,
Vörös hangya ja pöckit,
Sárga darázs az inát,
Mér' nem adott kis pinát.
(1932, Murakeresztúr)⁸⁴

Nincs kétségem afelől, hogy a dunántúli költő hallotta jártában-keltében a „népi” variánst is.

A szójátékra épülő dadogást mint poétikai eszközt már Gyöngyösi István is alkalmazta a 17. század utolsó harmadában, majd rendszeresen felbukkannak hasonló rím-toposzokra, nyelvi játékokra épülő versek a legkülönbözőbb témájú 18. századi kéziratos alkotásokban, természetesen Pálóczi Horváth gyűjteményében is:

réből, szerk. TÁNCZOS Vilmos, Kriza könyvek 22, 139–169 (Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004).

81 BARTÓK Béla, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény I.*, kiad. KOVÁCS Sándor és SEBŐ Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 201–212, a 27-i dallam 38–39., 74., 180. és 186. versszaka.

82 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Az Olvasóhoz”, in *Ámor...*, V–XXXVI; HEGEDŰS Attila, „Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben”, in *uo.*, 211–216.

83 *ŐÉ* 390. sz., *ÉP* 193. sz.

84 BARTÓK, *Magyar népdalok*, 934.

Azt mondják, azt mondják, igazán is mondják:
A szomszéd lányának szűk pi-pi-pi-pi-piros csizmája van.

Azt mondják, azt mondják, igazán is mondják:
A szomszéd legénynek nagy fa-fa-fa-fa-fa-fa-fa-baltája van.

Azt mondják, azt mondják, igazán is mondják:
A szomszéd legénye a szomszéd leányát megba-ba-ba-ba-ba-ba-baltafokozta.⁸⁵

Horváth *Menyecske* tusában a kontextus teszi teljesen egyértelművé az „ártatlan-
nak” tűnő, ámde erotikus piros csizmás szóképet:

Három óra már,
Majd megvirrad már.
Uccu patkó! piros csizma!
Ki patkol meg már?⁸⁶

A nemi aktus körülírására használják a „patkolni” igét a sárospataki *Felvidítő*⁸⁷
című kézirat diákdalgyűjteményben is:

Mars és Vénus szentek voltak,
Mégis eleget patkoltak.
Hát mi szentek nem vagyunk,
Még többet patkolhatunk.⁸⁸

A „mesterkedő” költők közé sorolt Csenkeszfai Poóts felesége hűtlensége miatt
elég sokat verselt a nők csapodárságáról és szerelmi praktikáiról a korabeli köz-
nyelv eufemizmusait használva:

az ő cimbalmán más muzsikás hárfáz. [...]

Sok a férjét csupán csak azért vexálja,
Mert tudja, a vexát nem örömet állja.

85 ÖÉ 371. sz., ÉP 180. sz. jegyzete: 440.

86 ÖÉ 342. sz., ÉP 166. sz.

87 STOLL 720. sz. (1824 után), III. 43.

88 STOLL, *Pajkos énekek*, 108.

Elmegyen előle, ürül házatája,
Azalatt az asszonyt más kandúr piszkálja. [...]

Nem kell – úgymond – nékem Vénus édessége,
Játékában épen nincs gyönyörűsége,
Elhiszem, mert megúnt férje mestersége,
De ha másra kaphat, nincs hossza, sem vége.⁸⁹

A 17. század elején leírt *Pajkos ének* vénlánycsúfoló strófájának egyik eufemizmusát

Nem kell neki túró,⁹⁰ csak kell neki fúró
Mert az öreg leány gúnárnyakat kíván

Horváth általános asszonycsúfolóvá, a női szexuális telhetetlenség szimbólumává formálta és további szóképekkel egészítette ki:

Nem kell nékem hosszú, vékony, se nem kell rövid, vastag
Megalégszem akkorával, mint egy öreg gunár-nyak;
Süket legyen bár, vagy vak, legyen csonka, bénna, vak,
Estve-reggel, szeget-szeggel, dupla legyen az abrak.⁹¹

A sokat emlegetett *Pajkos ének*ben szerepelt először a szüzesség megrontására utaló „edénytörés” motívuma:

Bánod, bíró, bánod, hogy lányoddal hálók,
Regvel inkább bánod, ha fazekat török.

Ez az eufemisztikus szókép is évszázadokon át ismert és használt volt a közköltészetben, Pálóczi Horváthnál és a népköltésben is előfordul.

89 Újra kiadta: HADOBÁS, *Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*, 84, 89–90.

90 A „túró” átvitt értelméről, metaforikus jelentéséről tanúskodik a *Tej, túró, tejfel* kezdetű erotikus népdal, illetve az *Ez a kislány tejet visz...* kezdetű párosítókból X nevű leány tej/tejföl-csöpögtetését felnyalagató legény emlegetése is. Vö. *Párosítók*, kiad. KERÉNYI György, A magyar népzene tára 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 619; 624; 625; 628; 632–636. sz. stb.

91 *ÖÉ* 406. sz., *ÉP* 200. sz., vö. STOLL, *Pajkos énekek*, 218. Feltűnő, hogy a coitusra utaló erotikus eufemizmusok mindig férfi(as) munkákat, cselekedeteket (fúrás, szegelés, abrakolás) más közköltészeti alkotásokban őrlés, kaszálás, szántás, lovaglás jelenítenek meg.

A lator és latrikánus költészet metaforákkal teli „lingua francája” a kora újkori és újkori keresztény erkölcsi normák, szokásjogon alapuló büntető eljárások, valamint a régi magyar nyelv ismerete nélkül sokszor már alig érthető, latrikánus tartalma olykor csak sejthető. Például ebben a 17. századi házassági intő és oktató énekben a férj leendő feleségének elrettentésül egy „vásott ifjak” által költött kurvacsúfolót idéz:

Ez az asszony az sőtartót bal felől kötötte,
És az rézdobosságot tegezben fölvette;
Jeles jó szitakötő,
Gyapjával kereskedő,
Parittyát hord Bécsben,
Mikor kedve van néki,
Még sörrel is keresi,
Kobzot hordoz véle.⁹²

Ember legyen a talpán az a folklorista, nyelvész, vagy „régí magyáros” irodalomár, aki első hallásra érti a dalocska becsmérésekkel teli képes szövegét. Ez vajon beleillenek a Voigt Vilmos által szorgalmazott magyar erotikus antológiába?

A *Kukorica hajítás, hajítás* kezdetű latrikánus énekből (ÖÉ 388. sz.) nem, de a *Kozma-énekeskönyv*⁹³ kurvacsúfolóiból az is kiderül, hogy a nyilvános megszóláson kívül milyen nyilvános büntetései voltak a paráználkodásnak:

Oda vagy te, Csátríné, galambom,
Mert megcsaptak a szikszai piacon,
Haj, ringyó, kotyogó, salavári bugyogó.⁹⁴

Vagy:

92 *Cantio matrimonialis*, RMKT XVII/3, 258/I. sz., 13. versszak, *Szentsei-dalokönyv* (1704, STOLL 168. sz.). Ugyanennek a strófának szószintű változatát lásd uo., 258/IV. sz., *Szakmári Ötves János jegyzőkönyve* (XVIII. század 1. fele, STOLL 231. sz.). Míg az első változatot Veszprém megyében, a negyediket Erdélyben jegyezték le.

93 *Kozma-énekeskönyv* (1777–1781, STOLL 327. sz.).

94 STOLL, *Pajkos énekek*, 159; RMKT XVIII/4, 10. sz. A jegyzetben írom (uo. 371), hogy a kurvákat, házasságtörőket pellengérré állították, nyilvánosan megvesszőzték, majd szalmakoszorúval a fejükön kiséprűzték a helységből. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár I.* kötetéből idézem az eljárást igazoló kolozsvári törvénykezési adatot [SZT I. 636].

Uccu, ringyó, Szabó Sári,⁹⁵
 Be jó volna veled hálni,
 Az előtöt férgetenni
 A kandallót befűjteni. [...]

Azt a várat sokan vítták,
 Turka fiak ostromlották,
 Jól fel is domborították,
Amint minden utcán fűjják.

A tök bimbója már látszik,
 Nemsokára kivirágzik.
A bikapénzt már készítik,
 Mivel a zsák nagyon telik.⁹⁶

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a latrikánus versek nagy csoportjába az eufémizmusokkal teli erotikus és szabadszájú, trágár stílusú alkotások is beletartoznak, amint azt a 17–18. századi kéziratos énekeskönyvek mulattatás céljából létrehozott alkotásai, a kollégiumi diákköltészet, pl. a *Dávidné Soltárinak* vagy a sárospataki *Felvidítónak* számos gúnydala és az *ÖÉ*-nek egy része mutatja.⁹⁷ E körbe sorolhatók továbbá a 17. századi kéziratos énekeskönyvek és a 18. századi ponyvák a mesterségszűfólok kombinált latrikánus, tréfás, gúnyos lány- és asszonysorolói, illetve a keresztnév szerinti leány- és legényválogatók.

A Pálóczi Horváth által „fajtalan”-nak tartott, az *ÖÉ* 1813-ban lezárt kéziratainak utolsó negyedébe „bevarrt” énekek (mi több: jó néhány olyan is, ami ugyan számunkra ízléstelen, de nem erotikus) hitelesen képviselik a jobbára férfiak repertoárjába tartozó 18. századi populáris hagyományt. Horváth ugyanis a kollégiumi diákköltészet formai, műfaji változatosságát, poétikai és stílári eszközeit alkalmazva készítette énekelt verseit, de sohasem szakadt el a paraszti mulatságok világától, sőt (nép)nyelv iránti érdeklődése okán⁹⁸ egyre inkább ismerőjévé,

95 Ugyanerről a megesett lányról egy másik nótát is költöttek *Ári, Ári, Szabó Sári, nagy ringyó* kezdettel, és feljegyezték a *Dávidné Soltárinak* (1790–1791), RMKT XVIII/4, 18. sz.

96 STOLL, *Pajkos énekek*, 161; RMKT XVIII/4, 12. sz. *Bikabírság* ’latorkodási büntetéspénz’; ’paráznabírság’ már 1640-től adatolható súlyos testi sértésért is (SZT I. 895). Büntetésként *bikapénzt* kellett fizetni a paráználkodó legénynek, házasságtörő férfinak, ha szeretője másállapotba került.

97 Az eddig idézettekén kívül a 364–367., 371., 372., 380., 381., 384., 392., 393., 395., 403. és 404–406. sz.

98 Göcseji tájszólásban két „falusi éneket” is írt; *ÖÉ* 407/a, 450–451. A magyar nyelv dialektusairól szóló pályamunkájáért (ami csak 1821-ben, posztumusz jelent meg) Marczibányi-díjat kapott.

részesévé vált a szájhagyományozó falusi folklórnak. Gyermekek- és ifjúkorában belenevelődött az elit kultúra ún. „kis” hagyományába, de benne élt a szélesebb társadalmi kört érintő populáris és népi „nagy” hagyományban is.

Kazinczy annak idején így jellemezte a fiatal költőt (akit kétszer látogatott meg Szántódon, 1789-ben és 1791-ben) Aranka Györgyhez írott levelében, épp a *pajkos* jelzőt használva:

Horváth egy szeretetre méltó Kurutz. Nem lehet hozzá hasonló Litteratort kapni, mert ő a maga nemében egyetlenegy. [...] A leg-pajkosabb fitzkonak esmerné az, a ki látja, 's megesküdne, hogy nem csak nem Poéta, de a Poésisnek nevét sem hallotta. Szüntelen danol, mint a Kávinista Deák szokott; pipázik; tréfát úz, 's neveteti azt a kivel szól.⁹⁹

Ezt a jellemzést én úgy értem: a költő már fiatalkorában is konvencióellenes volt, nemcsak politikai nézeteit, de magatartását és költészetről vallott felfogását, dal-költői gyakorlatát illetően is.

Jó mediátorként nemcsak megőrzött és közvetített folklorikus (népi ritmusú és hangvételi) „funkcionális” dalszövegeket, műfajokat, de a köz- és népköltési hagyomány szellemében maga is szerzett és továbbköltött pajkosnak minősülő latrikánus alkotásokat. Ezek nemcsak Pálóczi Horváth Ádám önreflexív költői-emberi portréját egészítik ki, hanem a 18. századi vidéki, nemesi literátus réteg ízlésvilágát is tükrözik. Azért szükséges jobban ismernünk a költészettörténeti hátteret és az adott kulturális kontextust, a bevett és elutasított korstílust, hogy az *ÖÉ* pajkos énekeit és trágár dalocskáit saját „helyi értékükön” tudjuk kezelni.

99 *KazLev* I, 271. levél, 218. Idézet: *ÉP*, *Utószó*, 333.

„Horváth Ádám gyűjteményéből.” „Dallama régibb.”

Jegyzetek Bartalus István 1869-es kiadásához

Bartalus Istvánnak, Pálóczi Horváth Ádám néhány éneke első kiadójának két különböző jelzete áll a címben összevonva, melyekkel először 1869-ben, *Magyar Orpheus* című kiadványában találkozunk.¹

Bartalus forrást megnevező eljárása méltányolandó, a több helyen olvasható „Horváth Ádám gyűjteményéből (1750)” megjegyzését azonban már Bartha Dénes jogosan kifogásolta: „az 1750. évszámot elegendő alap nélkül, találmomra adta hozzá” – írta.² Pálóczi Horváth másik megjegyzése némelyik dal eredetével kapcsolatban – „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb” – gyakran igaz, de fölmerül a kérdés: milyen korú a dallam, mennyire régi és milyen eredetű? Jól ismert – különösen a néphagyományt vizsgálók előtt –, hogy a színhagyományban forgó szövegeket, dallamokat sokan már akkor is réginek tartották, illetve tartják, ha azok keletkezési ideje legfeljebb a szülők, nagyszülők ifjúkoráig nyúlik vissza. A régi zenetörténetben bújárkodó Bartalus, aki kiadványaiban igyekezett jelezni a dallammal elterjedt versek költőinek nevét³ és a közölt dallamok lelőhelyét, esetenként saját gyűjtései előadóinak a nevét is, bizonyára egy-két emberöltőnél régebbi időkre gondolt. Eljárásának okát leginkább abban kereshetjük, hogy éppen az 1850–60-as két évtizedben erősödött föl az érdeklődés zenei múltunk iránt. A magyar zenetörténet témái közt jelen volt például a Tinódi-dallamok megfejtésének kérdése, amelyhez először Mátray Gábor 1852-ben az Akadémián felolvasott, ma is helytálló elvi alapokon álló tanulmánya egyik

1 *Magyar Orpheus: Vegyes tartalmú zenegyűjtemény XVIII–XIX. század.* Össze szedte S A Magyar Tudományos Akadémia S Kisfaludy Társaság párfogásával kiadja BARTALUS István a Kisfaludy Társaság tagja (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1869).

2 *ÖÉ* 1953, 634.

3 Így az 1861-ben megjelent *101 magyar népdal* (Pest–Lipcse: Rózsavölgyi és Társa) gyűjteményben többek közt Csokonai, Fazekas Mihály, Jósika Miklós, Kisfaludy Károly és Petőfi nevével találkozunk.

részében adott támpontokat.⁴ Zenetörténeti kutatásai alapján 1859. március 13-án a Nemzeti Zenede növendékeivel Tinódi Sebestyén énekeit a közönségnek is bemutatta ún. „történeti hangverseny” keretében.⁵ Mátray, aki 1824-től kezdve⁶ már számos zenetörténeti munkáját közreadta, tanulmányban is beszámolt eredményeiről.⁷ A zenetörténeti múlt feltárásához az 1860-as években Bartalus István is csatlakozott, például 1864-ben *A magyar zene története* című közleményével. E munkát Arany János nem csupán ismertette,⁸ hanem, fölismerve Bartalus dallam-összehasonlító kísérletének fontosságát, először hívta fel a figyelmet az „összehasonlító zenészet” létrejöttének szükségességére.⁹ Bartalus 1869-ben újabb lépést tett a zenetudomány szakszerűvé válása útján: jó megfigyeléseket tartalmazó, ám mára szinte elfeledett tanulmányt írt *Magyar Orpheus* című kiadványa bevezetőjeként a gyűjteményben felhasznált dallamok szerzőiről és közölt darabjaikról, így többek közt Verseghy Ferencről, Spech Jánosról, Fusz Jánosról, Kisfaludy Sándorról, Faller Jánosról, Podmaniczky Lajosról és Horváth Ádámról, életrajzi adataikat, zeneszerzői működésüket ismertetve. „A korszak, melyből anyagot szedtem e gyűjtemény számára, nemcsak szóköltészetünk újjászüelője, hanem egyszersmind lendületet adott világi zeneirodalmunknak, s főképp műda-

4 VÁRNAI Péter, „Egy magyar muzsikusz a reformkorban: Mátray Gábor élete és munkássága a szabadságharcig”, in MÁTRAY Gábor, *A Muzsikának Közönséges Története és egyéb írárok*, szerk. GÁBRY György, Magyar hírmondó, 361–546 (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 501–502.

5 TARI Lujza, „A Hangásgyűleti Zenede (1839–1867) és a Nemzeti Zenede (1867–1890)”, in *A Nemzeti Zenede*, szerk. TARI Lujza és SZ. FARKAS Márta, 11–73 (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Budapesti Tanárképző Intézete, 2005), 52. A koncertről szóló beszámolóban olvashatjuk: „Különösen nagy tetszést arattak az utolsó magyar lantos, Tinódi nótái, melyek másodikát közkivánatra a karnak ismételnie kellett.” „(A zenede növendékeinek hangversenye)”, *Vasárnapi Újság* 6, 12. sz., március 20. (1859): 143.

6 VÁRNAI, „Egy magyar muzsikusz...”, 418.

7 SZABOLCSI BENCE, „Tinódi zenéje: A Tinódi dallamok hasonmásával és átirataival”, in SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai a középkortól a XVII. századig*, kiad. BÓNIS Ferenc, 39–100 (Budapest: Zeneműkiadó, 1959), 52; TARI Lujza, „Mátray Gábor, a népzene kutató”, *Zenetudományi Dolgozatok* (2013–2014; Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából): 414–415.

8 Arany ismertetése: *Koszorú* 1, 20. sz., május 15. (1864): 476–478.

9 TARI Lujza, „Gitár és »tambura« – A »hangzó művészet« Arany János életművében”, in „*Hazám tudósi, könyvet nagy nevének! Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*”, szerk. CIEGER András, 67–88 (Budapest: MTA BTK–OSZK–Universitas Könyvkiadó, 2017), 80–81. Bartalus majd 1882-ben ad ki két másik zenetörténeti tanulmányt: BARTALUS István, „Adalékok a magyar zene történelméhez: Bakfark Bálint lantvirtuóz és zeneköltő és Eszterházy Pál egyházi zenekölteményei”, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 10, 11. sz. (1882): 1–77; BARTALUS István, „Újabb adalékok a zene történelméhez”, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 10, 13. sz. (1882): 1–60.

laink első korszakául tekintendő” – írta az előszó első mondataként.¹⁰ Tudatta, hogy Pálóczi Horváth *Ötödfélszáz Énekeit* és *Magyar Arionját*¹¹ a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában tanulmányozta.

Itt egy pillanatra kitérőt kell tennünk az utóbbi, 1814-es kézirat kalandos sorához kapcsolódva. Török Zsuzsa oknyomozó kézirat történeti tanulmánya részletes ismertetést ad, melyből kiderül:

Pálóczi Horváth 1814 tavaszán ismételten lejegyezte a dalokat [ui. az 1813-as *Ötödfélszáz Énekek* anyagát]. A két teljesnek minősülő, látszólag azonos tartalmú kézirat közül ráadásul az 1814-es valamivel gazdagabb mind a dallamanyag, mind pedig az énekek szövegeinek tekintetében [...]. A [z 1814-es] kézirat útjának különböző állomásai pontosan megállapíthatók. A bizonytalanságok a helyszínváltások időpontjával és a kézirrattal érintkező különböző személyek kilétével és indokaival kapcsolatosak. Tény, hogy az *Ötödfélszáz Énekek* 1814-es változata a XIX. század végén Pécsről Erdélybe került, először Kolozsvárra, majd Marosvásárhelyre, onnan Brassóba, végül pedig a XX. század első évtizedében Budapestre.¹²

A Kolozs megyében született Bartalus István 1846–1851 között még Kolozsváron működött, s csak 1851-ben jött Pestre. Ha az Akadémia könyvtárában tanulmányozta Pálóczi Horváth mindkét kéziratát, az 1851-nél nem lehetett korábban. Pesti működését azonban nem zenetörténeti bűvárkodással kezdte. Az 1850-es években még zongoraművészként és tanárként működött. Arany Jánossal is épp egy 1852-es hangversenykörútja során ismerkedett meg Nagykovácsoson.¹³ 1858-tól rendszeresen megjelentek írásai különböző lapokban, s ő lett Arany lapjainak, a *Szépirodalmi Figyelőnek* és a *Koszorúnak* a zenei referense. Az 1860-as évtizedben már zenetudományi kérdésekkel is foglalkozik a lap hasábjain, valamint 1860–1861 között a *Zenészet*i Lapokban¹⁴ és más újságokban. Nem valószínű, hogy a naprakész felkészültséget igénylő sok zenei írás, koncertkritika, az 1861-ben megjelent népdalkiadvány szerkesztése, a zongoratanítás, a zeneszerzés,

10 BARTALUS, *Magyar Orpheus*, 3. A 64–74. lapon található megzenésített Csokonai-verseknél feltűntette, hogy azokat Márton József Bécsben kiadta. A közölt kilenc vers címe alatt két kivétellel az 1813-as évszámmal jelezte a bécsi kiadást.

11 MÉSZÖLY Gedeon, „Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. II.”, *Népünk és Nyelvünk* (1930): 110–119, 111.

12 TÖRÖK Zsuzsa, „Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének 1814-es másolata: Kézirat történet”, in *Magyar Arion*, 427–434, 427–428.

13 TARI, „Gitár és »tambura«”, 69; Sz. FARKAS Márta, *Bartalus István*, A múlt magyar tudósai (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 46–47.

14 TARI, „Gitár és »tambura«”, 73.

majd az 1862-ben megjelent zongoraiskola¹⁵ elkészítése közben, sőt kora zenei életének fonákságait pellengérre állító novella- és egyéb írói tevékenysége¹⁶ mellett jutott volna ideje Pálóczi Horváth Ádám Akadémián lévő kéziratának tanulmányozására. Sokkal valószínűbb, hogy erre csak a *Magyar Orpheus* megjelenéséhez (1869) viszonylag közeli években kerülhetett sor. Ezzel viszont megkérdőjeleződik a Mailáthok szerepe az 1814-es kézirattal kapcsolatban. Bár, ha az ifjabb Mailáth Györgynek 1860-tól kapcsolata volt az Akadémiával,¹⁷ elvben vissza is juttathatta a kéziratot a könyvtárba. Ezzel persze nem jutottunk közelebb ahhoz a kérdéshez: mikor és hogy került az 1814-es kézirat Erdélybe. Bartalus azonban megbízható forrás, elhihetjük neki, hogy a két kéziratot még együtt látta Pesten az Akadémia könyvtárában. Nagy kár, hogy nem tüntette föl, mikor.

Pálóczi Horváth kézírata alapján tömör, szakszerű jellemzést adott a feljegyzett dallamok kottázásmódjáról, összességében pedig Horváth Ádám munkájának jelentőségéről.¹⁸

A magyar tudományos akadémia könyvtárában két kötet kézírata őriztetik: melyeket maga a szerző sajtó alá rendezett volt. Egyik címlapja: „Ő é s új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmanya, ki másé. 1813. szept. 8. [...] A másik kötet: „Magyar Arion, azaz muzsikai hangmértékekre írott énekek, melyek nagyobbára egy hosszú szomorújátéknak éneklő karjai vagy khorussai. Irta időnkint amint a tragoediának folyamatja magával hozta, és most közrebocsátja Horváth Ádám.” E kötet két részből áll; első részét hibásan kötötték hátul. Évszáma szintén 1813. szept. 8. A második részé, melyet hosszú előbeszéddel kezd, 1814. december 27. [...]. A két kötet tartalma ugyanaz; kivéve, hogy utóbbi kötetbe csak saját eredeti szókölteményeit vette fel, az első pedig régiekkel vegyes. Szintén dallamokat is költött, habár nem tartotta magát nagy zenésznek, mint előszavában mondja, s ezt teljesen igazolva is látjuk, dolgozatai nem mondván ellent őszinteségének. Mert dallamait csak a régi khorál hangjegyekkel írja, hol öt, hol hat vonalba; hangjegyei csak szögletesek és kerek alakúak, amazok alatt

15 BARTALUS István, *Módszer a zongora helyes játszására* (Pest: Rózsavölgyi és Társa, 1862).

16 „Egy bukott zenész élete. (Tollrajzok a magyar zenész-életből.) Bartalus Istvántól.” című, első ilyen írása a *Hölgyfutár* 10. évfolyamában részletekben jelent meg, az első rész: 1859. október 6., 119. A regényt könyv alakban is kiadták: BARTALUS István, *Egy bukott zenész élete: Regény a magyar zenészéletből* (Esztergom: Buzákovits Gusztáv, 1884).

17 TÖRÖK, „Pálóczi Horváth Ádám...”, 429, 12. jegyzet.

18 BARTALUS, *Magyar Orpheus*, 7–8. A Horváth Ádámra vonatkozó teljes leírás: 7–11.

értvén a hosszúkat, ezek alatt a rövideket. De ezek alakjára se nagy gondot fordít, mely miatt olykor a szöveget a kerekthől alig lehet megkülönböztetni [...].¹⁹

Bartalus írt a költészet és a zene viszonyáról is, s nem hallgatta el, hogy

Szóköltészetünk elérte teljes férfú korát. Zenénkkel még mindég kezdők vagyunk. Van ugyan műzenénk, de nem él benne a nemzet, és nem él a nemzetben.²⁰

A 20. század közepén Bartha Dénes már az összehasonlító zenetudomány talaján állva fejtette meg Pálóczi Horváth Ádám dallamait.²¹ Érdemeit nem hangsúlyozhatjuk eléggé, mert szinte fölülmúlhatatlan munkát végzett nemcsak a kulcsok, az előjegyzések, az ütemek nélküli dallamok megfejtésével, hanem azok típuskörnyezetének, eredetének, népi és műzenei, egyházi és világi, hazai és külföldi változatainak felderítésével is.²²

A népzenetudomány részéről az *ÖÉ* megjelenése óta sok új zenei adat került a Pálóczi Horváth által feljegyzett dallamok mellé, továbbá az általa lekottázott dalok legtöbbje a zenei ismérvek alapján bekerült a Bartók–Kodály örökségként, népzene kutató generációk által finomított zenei stílus-csoportba, azon belül besztásra került a megfelelő dallamtípusba.

S noha Bartha Dénes valamennyi Bartalus által a *Magyar Orpheus*ban kiadott dalt feltüntette, érdemes Pálóczi Horváth Ádám válogatott dalainak első kiadása apropóján újból belepillantanunk az *Ötödfélszáz Énekek*be további lehetséges változatok után nyomozva. E kitekintés alapja a *Magyar Orpheus*, de nem korlátozódik kizárólag annak anyagára. Figyelemmel van a szélesebb körű elterjedtségre, támaszkodik a kottás forrásokra és a népzenei háttéranyagra.²³

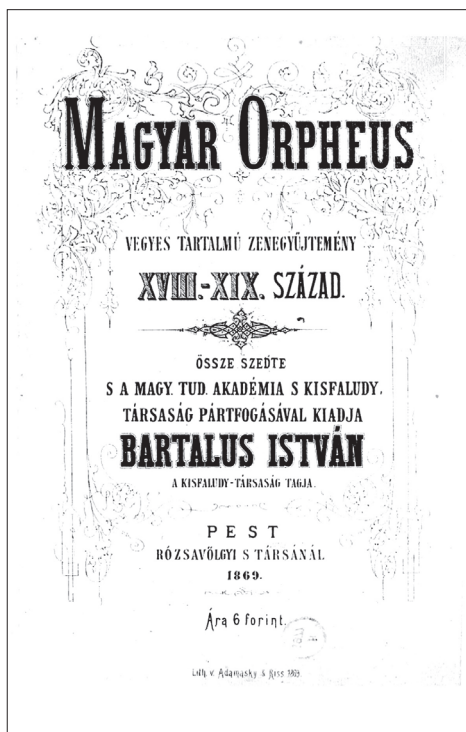
19 Uo., 7.

20 Uo., 18. Megjegyzése mintegy Kodály későbbi véleményét tükrözi, mint amilyen az alábbi megfogalmazása: „A kultúra palántái nem egyszerre nőnek; nálunk leginkább a zene maradt el.” KODÁLY Zoltán, „Magyarság a zenében”, in *Mi a magyar?*, szerk. SZEKFÜ Gyula, 379–418 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939), 409.

21 *ÖÉ* 1953.

22 TARI Lujza, „Bartha Dénes, a 18–19. század magyar zenéjének kutatója”, *Magyar Zene* 47, 2. sz. (2009): 193–210; CSÖRSZ Rumen István, „Közép-európai népzenei variánsok az *Ötödfélszáz Énekek* (1813) dallamaihoz”, in *Magyar Arión*, 383–425, 383.

23 Esetenként megemlítem, de teljes listát nem adok BARTALUSNAK a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* [a továbbiakban MNDEGY] I–VII zongorakíséretes sorozatában (Budapest, 1873–1896) Horváthtól átvett, feldolgozott formában kiadott darabjairól.



Haj! Rákóczy Bercesényi. 1

LASSAN. A XVIII század elejéről.
Horváth Ádám gyűjteményéből.

Haj! Rá - kóczy Bercesényi! Beze - ré - dy! Magyar vi - lé - zek neves
ve - zé - ri Ho - vá - lettek Ho - vá - mentek vá - lo - ga - tott Vi - lé - zé - zé?

Patyolat a kurucz. A XVIII század elejéről.
Horváth Ádám gyűjteményéből.

Pa - tyo - lat a ku - rucz, gyűl - cs a fe - le - sé - ge; He - tes váro - s
s lu - j - du, kü - d a fe - le - sé - ge. Ber - ju szá - ju pa - ra - d - em - ler
Ber - ju szá - ju pa - ra - d - em - ler Ku - ra fe - le - sé - ge ku - ra fe - le - sé - ge.

Fut az oláh hegy oldalán. A XVIII század elejéről.
Horváth Ádám gyűjteményéből.

Léptetve.

Fut az ó - lah hegy ál - ta - lom Ma - gyar leg -ény Ré - zé pa - ra - d - em
Di - da - lom ma - di - da - lom Di - da - lom ma - di - da - lom di - da - lom.

Lám megmondám Rabul ücsü!:
Hogy nyergeljünk két paripót
Didalom madidalom
Dilamalom madidalom
Dilamalom.
Rabul ücsü! rabul ücsü!
De én magam elszaladték.
Didalom madidalom
Dilamalom madidalom
Dilamalom.
Még mité tarisznyámban
Mité mité kupa cipő.
Didalom madidalom
Dilamalom madidalom
Dilamalom.

Pálóczi Horváth Ádám dallamai a Magyar Orpheusban

Bartalus összesen 42 dalt adott ki Pálóczi Horváth Ádámtól (valamennyit jelzi Bartha Dénes és nyomában Molnár Antal),²⁴ ami a 127 darabot tartalmazó gyűjteménynek tekintélyes része. (A teljes antológiában a tisztán hangszeres darabok száma mindössze nyolc.) A *Magyar Orpheus*ban nincs sorsszám, az egyes oldalakon a dalok címét, a költő nevét és a zeneszerzőt adta meg. A kötet végén tartalomjegyzékben ábécésorrendben dalszövegmutató segíti a tájékozódást. Pálóczi Horváth dalait mind egy szólamban közölte, különböző hangnemekben, de leginkább az *egyvonalas g*, vagy az *a* hangot választotta alaphangként. Átírásai ál-

24 MOLNÁR Antal, „Nyugatias magyar dallamok a XVIII. század végén és a XIX. század első felében”, in *Zenatudományi Tanulmányok IV.: A magyar zene történetéből*, szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes, 103–162 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 112–116.

talában mentesek a rá később annyira jellemző choriambusoktól,²⁵ viszont Horváthnál nem létező tempójelzéseket adott a dalok mellé. Ezek (néhány példával) *Adagio* (86), *Frissecskén* (8/1,²⁶ 85/1), *Lassan* (2/1–2, 4/2, 5/2–3, 6, 7/1, 78/1, 81, 88/1), *Léptetve* (80/1, 91, 93), *Mérsékelve* (2/3, 4/1, 3, 5/1, 7/2, 75, 78/2, 79, 82–84, 87, 88/2, 89, 90, 92), *Stájer módra* (77).

1. oldal – az első három darab; mindháromnál „A XVIII. század elejéről. Horváth Ádám gyűjteményéből.” – találomra jelzett évszámmal:

1. *Haj! Rákóczy, Bercsényi*²⁷

Bartalus kottás kézírata²⁸ I. kötetének 382. darabja szintén a *Rákóczi-nóta* dallama. Az azonban a negyedmozgással kezdődő, a kvintet fölülről és alulról körülíró, majd az alaphangra leugró *m-f-m-r dr m mmm l*, dallammal szemben az ének egy másik jellemző megoldása. Az nyolcadmozgással, a kvinten recitálással, majd az oktávra, onnan pedig az alaphangra leugrással kezdődik (*mmmm mm l' l*). Bartalus, mint több más esetben, a *Rákóczi-nótánál* is „az előbbi”-vel utal Almási Sámuel gyűjteményére,²⁹ amelyből sok dalt kimásolt.³⁰ Bartalus kézíratos feljegyzése és főleg annak forrása azért érdemel figyelmet, mert bár Almási Sámuel kottás dalgyűjteménye nem a szülő- és működési helyét jelző Szolnok-Doboka megyei népdalgyűjtemény, feltűnő, hogy a *Rákóczi kesergője* címmel játszott hangszeres

25 Érdemes ennek elterjedésével kapcsolatban Seprődi Jánost idézni. „az a szigorú igazság, hogy a mai magyar népdalnak legjellemzőbb sajátosságait: a choriambust, rövid hangsúlyos kezdetet, magyar skálát és hangnemet, a szabad (rubato) előadásmódot, egészen a XIX. század első feléig sehol hangjegyre írva meg nem találjuk. [...] Mátray és Bartalus [...] az egyik Tinódi dallamait, másik Pálóczi Horváth Ádámét telerakták többek között choriambussal is, bár ezt a ritmikai formulát csak Fogarasi János elmélete és Arany János gyakorlata tette annyira népszerűvé, hogy ma már szinte fulladozunk benne. Fabó pedig ezt a felfogást és eljárást nemcsak minden kritika nélkül követi, de nagy szabadon oda is belejavít és belesimít, ahol arra nincs semmi szükség.” SEPRŐDI János, „A magyar népdal zenei fejlődése” [Fabó Bertalan könyvének bírálata, 1908], in SEPRŐDI János, *Válogatott írásai és népzenei gyűjtése*, bev. ALMÁSI István, BENKŐ András és LAKATOS István, kiad. BENKŐ András és ALMÁSI István, 82–142 (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), 113.

26 Az első szám az oldalszám, a második az oldalon szereplő első stb. dal száma.

27 ŐÉ 11. és 13. sz., ÉP 1979, 7. A helyesírás eltéréseire (itt pl. Pálóczi Horváthnál „Haj Rákoczi”) nem térek ki.

28 A kétkötetes kézirat Kodálynak köszönhetően az MTA Népzene kutató Csoportjának könyvtárában őrződött meg, mely annak jogutódjában, a Zenetudományi Intézet könyvtárában található.

29 ALMÁSI István, „Almási Sámuel dalgyűjteménye”, in *Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, LANDGRAF Ildikó és MIKOS Éva, 1–2. köt., 1: 433–444 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2004).

30 Ennek közelebbi körülményeit nem ismerjük, Almási István sem említi.

darab az említett formában csak ezen a tájon, a szomszédos Szilágy megyében maradt fenn, pontosan az Almási Sámuel által leírt és Bartalus által lemásolt formában.³¹ Ennek azért tulajdoníthatunk jelentőséget, mert az élettérhez köthető területi vonásokra Pálóczi Horváth Ádám, Kiss Dénes³² és más 19. századi népdalgyűjtő esetében is találunk példákat.

Bartalus már a *Magyar Orpheus*-ban jelentősen módosította a Horváth által leírt zárósort. Az utolsó ütemben lévő 2. fok valóban leszállított módon szólal meg a fennmaradt népi változatokban is, de ő a hangot már két ütemmel a zárlat előtt leszállítja. Az utána következő 3. fokot viszont felemeli, ami bővített szekundlépést idéz elő (*a'* alapú kottáján *b'-cisz'* lépés) a „hová mentek” szövegrészen.³³ Ezt az éneket ugyanígy jelenteti meg feldolgozásában, augmentált ritmusértékekkel,³⁴ korának Pálóczi Horváth óta jelentősen megváltozott zenei hangvételéhez igazodva.

2. *Patyolat a kuruc*³⁵

Változata Bartalusnál: 88/2.³⁶ Bartha felhívta a figyelmet arra, hogy Bartalus „hibás, torz ritmikai értelmezésben” közölte, tőle a hibás ritmussal vette át Limbay Elemér és Fabó Bertalan.³⁷

Az *ÉP* 109. számmal közölt dallamnál Domokos Mária ismerteti, miként hozott létre Káldy „egy feltételezett eredeti formát”,³⁸ melyet egyébként már Sep-

31 Közli ALMÁSI István, *Szilágysági magyar népzene* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1979), 242. kotta. Jegyzetben Lajtha László 1914-es diósadi gyűjtéséből egy vokális változatot is közöl, uo., 312–312. Ez kiadva: *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjtemény*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1934–1940-ig szerk. BARTÓK Béla (A 1. osztály 1–416 sz.), kiad. KOVÁCS Sándor és SEBŐ Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 19d kotta. A hangszeres *Rákóczi-kesergőt* lásd még PAKSA Katalin, *Magyar népzene-történet* (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 172–173.

32 Ilyenre utaltam Pálóczi Horváthnál a *Csípő meg bogár* virtuóz hangszeres zenei darabban kapcsolatban. TARI Lujza, „»Írok, komponálok..., de mindent csak Manuscriptumba«: Pálóczi Horváth Ádám »örökkévalóságra való« dalai”, in *Magyar Arión*, 367–382, 372–377. Lásd továbbá: TARI Lujza, „Bepillantás két dunántúli gyűjteménybe: Kiss Dénes dallamgyűjteményei és Noszlopy Titus (eredetileg kottás) kézírata”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 255–267 (Budapest: Reciti, 2018). Megjegyzendő, hogy Bartalus kézírata II. kötetébe a 285. szám alatt két további változatot kottázott le. Az első Putnokról, a másodikat „Arany János után” valóként jelezte.

33 Nyilván ezt vette át KÁLDY Gyula, *Kurucz dalok* (Budapest: 1892), 13. darabjában: *Rákóczy Ferencz dala*. (Kodály zenei rendjében = KR: ZTI Népzenei Gyűjtemény: KR_00919.)

34 BARTALUS, MNDEGY II., 1875, 1. sz.

35 *ÖÉ* 251. sz.

36 *ÖÉ* 7. sz.

37 BARTHA jegyzete, *ÖÉ* 1953, 631.

38 DOMOKOS jegyzete, *ÉP* 412.

ródi János is kifogásolt.³⁹ Kodály a zenei rendje számára Rácz Ilonával lemásoltatott, „Riadó (1716)” című kottára utóbb ráírta: „Csínom Palkó”, „forrást nem nevez meg”.⁴⁰

3. *Fut az oláh hegyoldalon*⁴¹

Pálóczi Horváth moll dallamával szemben mindeddig a Tóth István kéziratos kottájából⁴² ismert dúr dallam olvasata bizonyult helyesnek. Horváth azonban nem írta egy szekunddal följebb sem a kezdő hangot, sem a záró ütemet, mint ahogy azt Domokos Mária korábban gondolta,⁴³ továbbá Bartalus is pontosan írta át Horváth dallamát. A *Fut az oláh hegyoldalon*, a ritmizálást leszámítva, a Pálóczi Horváthéval és Bartaluséval egyező módon megtalálható ugyanis Almási Sámuel *Magyar Dalnok* című gyűjteményének V. kötetében, szintén moll hangnemben.⁴⁴ Mivel Bartalus ezt a dalt sem kéziratába nem jegyezte föl, sem a MNEGY sorozatában nem adta ki, nem tudhatjuk, honnan vette. Ha nem Almási gyűjteményéből írta ki, nem lehetetlen, hogy még ő is abban a változatban ismerte, mely segítette őt Pálóczi Horváth dallamának pontos visszaadásában.

A 2–3. oldal dallamai az első oldalon található megjegyzéssel: „A XVIII. század elejéről. Horváth Ádám gyűjteményéből.”

1. *Árokszállásánál volt egy veszedelem*⁴⁵

Az ÖÉ-n belüli további változata 46. és 342. A Rákóczi-dallamcsaládba tartozó énekről legújabban Domokos Mária és Paksa Katalin adott áttekintést.⁴⁶

39 SEPRŐDI, *Válogatott...*, „A kuruc dalok és Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye” fejezet, 121–125; Káldy bírálata főleg 121–123.

40 ZTI KR_030323.

41 ÖÉ 247. sz.; dallama 58. sz., illetve 47. sz.; ÖÉ 1953, 527–528; ÉP 1979, 105.

42 *Kis Kún Filepszállási Orgonista Kántor Tóth István által le kótázott Áriák és Dallok verseikkel*, 1832 (a gyűjtemény vége: 1843). MTAK KIK RUI 8r. 63, I. rész 121, 80. sz. (a továbbiakban: TÓTH).

43 ÉP 1979, 410.

44 ALMÁSI Sámuel, *Magyar Dalnok* IV–V., mikrofilm: MTA KIK A 2910/1–2; V. 229. sz.

45 ÖÉ 265. sz., ÉP 1979 122; vö. ÖÉ 1953, 641–642.

46 A Rákóczi-dallamcsaládba tartozó dalról legújabban: DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, „Víg-sággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány. – „The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-century Musical Sources and the Hungarian Folk Music Tradition (Budapest: Akadémiai Kiadó–MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2016), 50. dallamcsoport.

2. *Verd meg uram, verd meg [Ebadta németjét / a világ ostorát]*⁴⁷

Bartha hivatkozik arra, hogy a dallamot először Bartalus közölte.⁴⁸ Megjegyezte, hogy „Újabban Horváth Ádám eredeti kottázásával” Mészöly Gedeon adta közre. Ám az ő „szövegközlési ütemezési javaslatával szemben” Kodály tanácsára Bartha a 4+2-es sortagolású átíratot adta. Hogy az mennyire közel áll a vers természetes tagolásához, azt számtalan hat szótagos népdalunk bizonyítja (de említhetjük a *Boci, boci, tarka* mű-gyermekdal ütembeosztását is). Bartha nemcsak a 19. századi dallamváltozatokat sorolta föl, de felfigyelt a dallam siratóval való kapcsolatára, továbbá a Pálóczi Horváth által 391. számmal leírt, *Lám, megmondtam, rózsám* kezdetű ének dallamával való rokonságra is. A sirató alapmotivikát használó, dór és fríg záróhangos, nem szervesen típusú összeálló laza csoport egyedi példáira 18. századi dallamfeljegyzések is akadnak, szintén Bartha kiadásában. A szájhagyományban a nyelvterület több pontján fennmaradt különböző szöveggű, e laza csoportba tartozó dallamok közt Dobszay László egy Cegléden lekotázott éneket közöl Kenesei Ilona 1910-es gyűjtéséből, mely *Verd meg Isten verd meg! A kutya németet!* szövegével, valamint dallamával egyaránt közeli változata a Horváth által leírt éneknek.⁴⁹

3. *Fennyen tartod a nagy orrod* (a 2–3. lapon)⁵⁰

Bartha jelezte, hogy először Bartalus adta ki ezt a dalt, tőle vette át Káldy, aki „az 1709. évszámot elegendő alap nélkül, találmóra adta hozzá és a dallam ritmusát elváltoztatta”.⁵¹

47 ÖÉ 12. sz.

48 ÖÉ 1953, 507.

49 DOBSZAY László és SZENDREI Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa – stílusok szerint rendezve* – I. (Bevezetés, 2. és 4. fejezet: DOBSZAY László; 1. és 3. fejezet: SZENDREI Janka) (Budapest: MTA ZTI, 1988), 287, II/20c kotta. Megjegyzendő, hogy több hasonló dallam Moldvából került elő. Egy ilyen ugyanott II/20d, valamint ZTI KR_01045. (JAGAMAS János 1955-ös gyűjtése). Kenesei Ilona gyűjteményéről: SZALAY Olga, „19. századi források Kodály népzenei gyűjteményében”, *Magyar Zene* 55, 3. sz. (2017): 336–347, 339, 12. jegyzet; KIMLEI Péter, „Radó Gyuláné Kenesei (Klein) Ilona (1883. február 9. Veszprém–1960. február 3. Budapest)”, in *Moson megyei életrajzi lexikon*, szerk. KIMLEI Péter és TUBA László (Mosonmagyaróvár: Huszár Gál Városi Könyvtár, 2006), <http://www.hgkmo.hu/mmel>, hozzáférés: 2020.10.01. Kenesei Ilona 1902-től mosonmagyaróvári, 1913-tól isaszegi tanár. 1905-től gyűjtötte a népdalokat. 1907-től a Magyar Néprajzi Társaság tagja. Nevét közlik a tagok névsorában: *Ethnographia* 18 (1907): 377. A következő évben *Én Ilonám (mesés ballada)* címmel, cikket is közölt a folyóiratban, kottával: *Ethnographia* 19 (1908): 297–299.

50 ÖÉ 248. sz.

51 ÖÉ 1953, 628–629.

4. oldal

Szintén három dal van egy oldalon, mindháromnál: „Horváth Ádám gyűjteményéből”, a címek alatt évszámmal: „(1750)”. Bartalus „az 1750. évszámot elegendő alap nélkül, találomra adta hozzá”⁵² e helyen is.

1. *Ej! haj! micsoda?* „(1750)”

Zongorakíséretes kiadásában még: MNDEGY VII. 165.⁵³

2. *Duna vize lementében* „(1750)”⁵⁴

A Kodály Zoltán bukovinai gyűjtéséből népi változatként hivatkozott Görög Ilo-na-balladához⁵⁵ jellegében hasonló, 1 b3 V-ös kadenciájú távoli változatát (*Egy a magyar eredete* szöveggel) Bartalus Kézdivásárhelyen Boga János csíkszentmihályi tanítótól jegyezte föl kéziratot füzetében (II. 66. sz.), melyet zongorakísérettel adott ki.⁵⁶

Bartha Dénes jelezte, hogy e dallam változata Horváth Ádám 287. számú, *Cserebogár! Cserebogár!* darabja, mely a dallam „Ungaresca-formára való átalakítása”.⁵⁷ A szájhangományban fennmaradt, ilyen szövegű dalok kottáján Kodály Zoltán mindannyiszor föltüntette a dallam és a szöveg előfordulását gyűjteményekben, kiadványokban. Így a Bartalus-kézirat II. kötetében szereplő dallam (361. sz.) támlapjára többek közt a következőket jegyezte föl: „egy népi v[áltozat]. Ecseg (Nógr[ád].)”, „Szöv[eg]. Erdélyi III. 314.” Alatta: „H. Á. 287. más dall[am].” Ehhez leírta a sorzáróhangokat (5 b3 b3) és a szótagszámot (8.8.8.8.4.). Mint írta, Bartalus „A[rany]. J[ános].” után valóként jelzi a dalt, egyben odaírta a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* sorozat 5. kötetében zongorakísérettel megjelentetett 160-as sorszámot. Alatta: „Innen [vette át] Kún [László] IV. 98.” kötetébe.⁵⁸

52 Uo., 634.

53 ÖÉ 270. sz.; ÖÉ 1953, 645.

54 ÖÉ 254. sz.; ÖÉ 1953, 634; ÉP 1979, 112.

55 Közölve: *Erdélyi Magyarság: Népdalok*, kiad. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1921; reprint kiadása Budapest: Zeneműkiadó, 1987), 80. sz.

56 MNDEGY VI., 1895, 83. sz.

57 ÖÉ 1953, 657; ugyanez: ÉP 1979, 136.

58 ZTI KR_02157. KÚN László, *A magyar dal*, I–V. köt., *Ezer magyar népdal*, kiad., zongorára és énekhangra harmonizálta KÚN László (Budapest: Könyves Kálmán RT, 1907).

12.12.12.8.
V-6. ny. *Leptetve*

Bartalus kézirata. II. 361.
V. 160 *A. 4. után!*

Cserebogár mond meg nekem mikor lesz nyár.

1. sor.

Szöveg. 1. sor.

Majd, hogy ha a kaszás a rend végén megáll,

ny: *ny: 5. 5. 5.* *Egy nap v. Esze (Hör.)*

Köszörsülni, akkor lesz nyár. *Horv. Erd. III. 314*
H. A. 287 más d. áll. 8.8.8.8.4

2614/a

Kodály 1913-ban Kisvisnyón (Gömör megye) öregektől gyűjtötte a dalt *Bogár, bogár, cserebogár, mikor lesz nyár* szöveggel. Egy Seemayer Vilmos által 1931-ben egy 76 éves férfitől gyűjtött dal támlapjára pedig ráírta Horváth Ádám nevét és az ÖÉ sorszámat. Az előadó információja szerint „ez vót az apám legénykori nótája”, amit 1892-ben egy Gömör megyei gazda énekelt el neki.⁵⁹ Az előadó születésének idejét (1855) figyelembe véve a Horváth Ádám által leírt szöveg még (más dallammal is) fogott az 1830–1840-es években.

3. *Őszve jöttek a banyák* „(1750)”⁶⁰

Bartha említi, hogy „A Horváth gyűjteményében gyakori kanásztánc típus példája”. A gyűjtemény ilyen darabjai egyező dallamszakaszai felsorolása után hozzáfűzi: „Mindezek azt bizonyítják, hogy a Horváthnál feljegyzett hajdutánc, kanásztánc-dallamok elemei meglehetősen szabadon, szeszélyesen keverednek, kapcsolódnak egymáshoz.”⁶¹ Bartalus zongorakíséretes feldolgozásában is kiadta (MNEGY VII., 8. sz.), megtartva a *Magyar Orpheus* kiadáshoz beiktatott choriambusokat.

59 Kodály gyűjtése: ZTI BR_11591, Seemayeré: ZTI KR_02158. Itt jegyzem meg, hogy területi okokból mértékkel közlők kottákat, de az olvasó a jelzetek alapján a Zenetudományi Intézet honlapján szereplő adatbázisokban (itt főleg Forrásközlés / Népzenei hangfelvételek lejegyzései, Bartók- és Kodály-gyűjtemények) megtalálhatja a hivatkozott dallamokat. Bővebben: <http://zti.hu/index.php/hu/adatbazisok>, hozzáférés: 2020. 12. 04.

60 ÖÉ 299. sz.; ÉP 1979, 144.

61 ÖÉ 1953, 667.

5. oldal – Mindhárom darabnál: „Horváth Ádám gyűjteményéből. (1750).” áll.

1. *Ha nékem szóltál volna.*⁶²

Bartha Dénes nyomán Molnár Antal is jelezte, hogy „Német eredetű, megmagyarosodott dallam”.⁶³ Pálóczi Horváthnak ehhez a kottájához korábban német népdalváltozatokat, egyben azok dallamtípusát illesztettem.⁶⁴ Csörsz Rumen István a környező szláv népek köréből származó adatokkal gyarapította a dallamtípus térképét.⁶⁵

2. *Könnyű venni feleséget*⁶⁶

Bartha pontosan jelzi Bartalus módosításait, aki zongorakísérettel is kiadta.⁶⁷ A Molnár Antal által menüettszerűnek nevezett,⁶⁸ házasságról szóló hat versszakos vers hasonló jellegű, 4 2 4-es kadenciájú más moll dallammal megvan Kodály 1913-as felsőrási (Gömör megye) gyűjtésében.⁶⁹ A *Könnyű venni feleséget* kottáján „L. P. H. Á. majdnem u.a. a dall. is”. [Lásd Pálóczi Horváth Ádám majdnem ugyanaz a dallam is] jelzet áll.⁷⁰

3. *Oh mely kínos gyötrelmem*⁷¹

A Bartha Dénes által felsorolt 18. századi kottás feljegyzéseken és a népi változatokon kívül⁷² távolabbi változatként ide sorolhatjuk Tóth István egy másik, kétsoros dalát: *A' pór kunyhóbann Egy rab Született.*⁷³

62 ÖÉ 126. sz.; ÉP 1979, 55; vö. ÖÉ 1953, 572–574.

63 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok...”, 115.

64 TARI, „Bartha Dénes...”, 206–208.

65 CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...”, XI. dallamtábla, 399–401.

66 ÖÉ 128. sz.; ÖÉ 1953, 575–576; ÉP 1979, 56.

67 BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 162. kotta.

68 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok...”, 115.

69 ZTI BR_014760. Feltehetően erre utalt Bartha a következőképp: „Másik népi változatáról (4 2 4 sorvégzőkkel...) Kodály Zoltán szíves szóbeli közléséből van tudomásunk.” ÖÉ 1953, 575.

70 Jelzete Bartók zenei rendjében: BR_0508. Kiadva: *Lakodalom*, kiad. KISS Lajos, A magyar népzene tára 3/A–B (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955–1956), A/475. sz.; BARTÓK, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, 508. sz. Kottáját lásd: <http://systems.zti.hu/br/hu/search/1465?plc=43>, hozzáférés: 2020. 12. 04.

71 ÖÉ 131. sz.; ÖÉ 1953, 577–578; ÉP 1979, 59.

72 ÖÉ 1953, 577–578.

73 TÓTH 131, 145. sz. – Kétsoros dallam, így csak az első két sor hasonlóságáról van szó.

6. oldal

Gerlitzeként nyögdecselek. „Horváth Ádám gyűjteményéből.”⁷⁴

Mint Molnár Antal írta, „Amadé révén ismert rokokódal-típus változata”.⁷⁵

7. oldal – „Horváth Ádám gyűjteményéből.”, a harmadik darabnál az alap nélkül odaírt „(1750)” évszámmal.

1. *Erdőkön, mezőkön járó*⁷⁶

18–19. századi forrásanyagát közölte Bartha Dénes.⁷⁷ Molnár Antal a 210a „Rokon melódiá”-jaként nevezte meg.⁷⁸ Bartalus zongorakíséréssel is kiadta, melynél megnevezte Horváth Ádámot, ezúttal is a légből kapott 1750-es évszámmal.⁷⁹

2. *Ne menj el gyermekem*⁸⁰

Bartalus a Horváth Ádámnál befejezetlenül hagyott (?), háromsoros, 2. fokon záródó formában vette át a dallamot. Bartha Dénes „Változatot nem ismerünk” megjegyzése⁸¹ a dallam félben maradt voltánál fogva ma is érvényes. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a dunántúli zenedialektus régi stílusú, alacsony szótagszámú dallamai között nem ritka a 2. sor első fokra zárása. Kodály héregi (Komárom megye) gyűjtésében *Jeges a sudárfa* szöveggel van egy dallamformálásban Horváth feljegyzéséhez hasonló felépítésű dal,⁸² melynek első sorában az alapfokról skálaszerűen 5. fok helyett oktávig ível fel a dallam. Ilyenre Moldvából is akad példa,⁸³ de itt a folytatás is közel áll a feljegyzéshez. Kodály gyűjtésében a nagy terces és kis szextes dallammenet egyértelműen jelzi a dunántúli környezetet. A 3. sor zárlatában a 2. fok helyett 4. fok áll, amely két hang a dallamformálás során gyakran helyet cserél egymással.⁸⁴

74 ÖÉ 139a; ÖÉ 1953, 582–583.

75 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok...”, 115.

76 ÖÉ 205. sz.

77 ÖÉ 1953, 604–605.

78 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok...”, 116.

79 BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 7. kotta.

80 ÖÉ 229. sz.

81 ÖÉ 1953, 619.

82 ZTI KR_06496, BR_00676. Közölve BARTÓK, *Magyar népdalok: Egyetemes gyűjtemény*, 222b.

83 *Szerelem, szerelem* szövegkezdettel Veress Sándor 1930-as trunki gyűjtésében: *Moldvai gyűjtés*, gyűjt., kiad. VERESS Sándor, BERLÁSZ Melinda és SZALAY Olga, Magyar népköltési gyűjtemény: Új folyam 16 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság – Múzsák Kiadó, 1989), 29. kotta.

84 Kottáját lásd: <http://systems.zti.hu/br/hu/search/639?inc=Jeges+a>, hozzáférés: 2020. 12. 03.

3. *Béborúla már elmúla*⁸⁵

Újabb adatokkal Csörsz Rumen István bővítette a dallam körét.⁸⁶

13. oldal

*Ezerhét-százhetvennégyben*⁸⁷

Bartalus közlésében jelentős dallami eltérések vannak az eredetihez képest, melyeket megtartott zongorakíséretes feldolgozásában is. Míg azonban 1869-ben a 17. század végéről valóként jelzi a dalt, az 1896-os kiadásában már így írja: „(Horváth Ádám gyűjteményéből) a XVIII. század végéről.”⁸⁸

A dallam első része a faragószék nótájáig,⁸⁹ annak témája pedig a német–osztárak területen népszerű, vásári képmutogatókig vezet. Második részének dallama a korábbi oktávindítású dudazenéből, a 6-5-4-3-2. fokon az alapfokra leereszkedő, 18. században megújult ereszkedő dūr dallamossággal, s vele együtt az ilyen módon felépülő betlehemeseink dallamvilágával mutat rokonságot.

Bartha közli a 18. századi szövegek és a gazdag 19. századi dallamfeljegyzések lelőhelyét, s megjegyzi: „A XIX. századi közlések javarészt egymást másolgatják. A nép nemigen vette át; az új népzene gyűjtés már nem találta.”⁹⁰ Foszlányait azonban kétségtelenül átvette és beépítette például a szándékosan tört magyarsággal énekelt 1848-as németcsúfolókba.⁹¹

Bartha jelzi, hogy ez a dal a *Nehéz tudni célját végét* dallamváltozata, további adatokat így a Bartalus által 78. oldalon közölt dallamnál mutatok be.

75–76. oldal

*Menj el, menj el szegény magyar*⁹²

„Szövege Horváth Ádámtól. Zenéje Hunyadi János korából mikor a magyar uraknak nagy része tőle elpártolt Giskra kedvéért.” (Mint tudjuk, ez az értelmezés a *Hol-mi*-beli kiadásból származik, csökkentve az ének aktualitásait.)

85 ÖÉ 253. sz.

86 Csörsz, „Közép-európai népzenei variánsok...”, XIX. dallamtábla, 410.

87 ÖÉ 195. sz., dallamát vö. 85. 179. sz.

88 BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 10. kotta, a jelzet: 24.

89 LÉVAYNÉ GÁBOR Judit, „A faragószék nótája”, *Ethnographia* 85 (1974): 98–110.

90 ÖÉ 1953, 552.

91 LÁZÁR Katalin, „Adalékok az 1848-as dalokhoz”, in *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, szerk. KRÍZA Ildikó, 166–168 (Budapest: Néprajzi Társaság, 1998), 159–171.

92 ÖÉ 1. sz.; ÉP 1979, 1. sz.

Bartalus zongorakíséretes kiadásában az alábbi olvashatjuk: „Horváth Ádám szövegére 1813”.⁹³ Bartha gazdag jegyzetanyaggal tájékoztat a dallam változatairól,⁹⁴ melyekhez korábban további történeti és népzenei változatokat fűztem, elsősorban a hangszeres zene köréből.⁹⁵

77. oldal

Hát isten neki, kapjunk rá... „Stájer módra. Szövege Horvát Ádámtól. Dallama régiebb.”⁹⁶

„Sem +, sem * jel nincsen ez ének előtt, tehát mind az ária, mind a szöveg »más csinálmányja«, vagyis – mint látjuk – igazi, régi kuruc nóta” – írta róla tévesen Mészöly Gedeon.⁹⁷ Megjegyzendő, hogy bár németes a dallamformálás, nem mutatja a Steyerisch tánc típus jellegzetes jegyeit.⁹⁸ Mint Bartha jelezte, Bartalus nyomán kuruc dalként közölte Káldy Gyula is.⁹⁹

78. oldal

1. *Hervadjatok koszorúim.* „Szövege Horvát Ádámtól. Dallama régiebb.”¹⁰⁰

A Pálóczi Horváth által „lassú siralmas magyar ária”-ként jellemzett dallamról Bartha Dénes megállapította, hogy „máshonnan nem ismerjük. Alighanem műdal lehetett.”¹⁰¹ Az első sorral azonos, a további sorokban hasonló dallamvonalú változatok a Dunántúlról, Garay Ákos haraszti (Verőce megye) és Vikár Béla kaposvári gyűjtéséből vannak. Utóbbit egy főszolgabíró énekelte, amely jelzi, melyik társadalmi réteg körében divatozott leginkább.¹⁰²

93 BARTALUS, MNEGY VII. (1896), 14. kotta.

94 *ÖÉ* 1953, 500–501.

95 TARI, „Bartha Dénes...”, 199–200.

96 *ÖÉ* 48. sz.; *ÉP* 1979, 25.

97 MÉSZÖLY, „Pálóczi Horváth Ádám énekeskönyve. II.”, 119.

98 Lásd Walter DEUTSCH und Annamarie GSCHWANTLER, *Steyerische Tänze*, Corpus Musicae Austriae, Gesamtausgabe der Volksmusik in Österreich, geleitet von Walter DEUTSCH, Band 2: *Volksmusik in der Steiermark* (Wien: Böhlau, 1994); TARI Lujza, „Német dal, Deutsch, Ländler, Galopp – a verbunkos árnyékában” in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7., szerk. CSÖRSZ Rumen István, 189–209 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

99 *ÖÉ* 1953, 529.

100 *ÖÉ* 87. sz.

101 *ÖÉ* 1953, 553.

102 ZTI KR_07388, KR_04481.

M.F. 46. b. duplum 2 ① 1

A felvétel helye: *Kaposvár* m. 191 Gy.: *Béka Béla*

Előadta: *Pete Lajos (Páldafalvi) ékes,*

Elterjedtség: _____

1. szakasz
Molto rubato

2. szakasz

Am-gyom, am-gyom sej édes am-gyom, *Ha sze-net is of-jan na-gyon sej*

Mér sze-net ké, mér sze-net ké, sej, *Hi ne vi-la', hi ne vi-la', sej,*

Mér sze-net ké, mér sze-net ké, *Hi ne vi-la', hi ne vi-la',*

Of-jan na-gyon, of-jan na-gyon, *-Go-sét-sa ké, -go-sét-sa két!*

3. Mót: Ha kíválgasson szeret,
Máginillik, még is széllek,
Máginillik, még is széllek,
Az embőrék, az embőrék.

Arany J. Rész. 4.

2. *Nehéz tudni célját végét* „Szövege Horvát Ádámtól. Dallama régiebb.”¹⁰³

Bartalus hivatkozott erre a dalra a bevezetőben: Pálóczi Horváth Ádámnak

ha más érdemei nem volnának is, fontos szolgálatot tett irodalmunknak régiebb népdalaink egy részének megmentésével. Ezek közül több már végfeledésbe merült; mások más szöveggel párosultak; mások végre anyagul szolgáltak későbbieknek. Péld.:

6+7, 6, 4+7, 6, 3) 2) 4

C $\sharp$ 6

$\text{♩} = 96-100$

Turriscoe (Sarkis) 1921 XI. 2. R. G. arda feneke D. e.

1) 2)

Ba-nom hogy men-tem ma fűz-gel-re a kúp-lant-ka-szent-lé-a-té-m,

Sám-pás nél - Kúl men-tem, Melyem el-lé-ve-sét-tem, Egy ós-zu-mul-lé-ül-tem.

2. Meghitt a küspör, 1
Benez vót a-or-az früstök,
Jára-dott az üstök
Éngamut megkötöttem,
Kut-at-as-ra ve-re-let
Bőstöm-be F. leledett

3. De attól sem félek
Hogy ki nem szabadulok:
Katonámat állor
Nem kell a réveranda
Maradjon a keatornba
Nekem bírom soha.

4. Nagy urak a papok,
De még minden jó dolgot
Szecsem rabjai
Járnak gyanakodva
Nem lehetnek a balla
Sem a jalek-hal-ba.

1) 2)

a) Bakonybél, Vespereim vi.
1922. VII. 3. Német Xme. 6. 5. e.
Ezerhét:

687/c ut
687/c ut

o korea infini

„Ezerhét-százhetvennégyben” kezdetű költemény, melyben egy barát elpanaszolja a koldulás s zárdái élet nyomorait, megosztotta dallamát egy másikkal: „Nehéz tudni célját végít” s ebből módosult végre: „Kalapom szememre vágom”.¹⁰⁴

Bartha Dénes felsorolta mindhárom ének előfordulását a különböző 18–19. századi gyűjteményekben, és közölte az *Ezerhét-százhetvennégyben...*, valamint a *Kalapom szememre vágom* kottáját is. Az utóbbival kapcsolatban megjegyezte:

104 BARTALUS, *Magyar Orpheus*, 10.

„A nép nemigen vette át; az új népzene gyűjtés már nem találta.”¹⁰⁵ Bartha Pálóczi Horváth-kutatásával kapcsolatban korábban fontosnak tartottam megemlíteni, mennyire naprakészen ismerte a legfrissebb népzenei gyűjtéseket is, melyeket bedolgozott munkájába.¹⁰⁶ E dallam esetében valóban nem állt a rendelkezésére friss gyűjtés. Megvan a *Kalapom szememre vágom* már Vikár Béla első gyűjtései között Hetesről (Somogy megye), illetve Bartók kolozsvári születésű, zeneakadémiai zongorista tanítványának, Balabán Imrének 1912. áprilisban Egeresen (Kolozs megye) fonográffal végzett gyűjtésében.¹⁰⁷

Utána azonban hosszú ideig hiányoznak az adatok, melynek okaként a Trianon után beszűkült gyűjtési lehetőségeket, valamint a diákos, félnépi költészetnél és annak dallamvilágánál mélyebb gyökerű anyag feltárására való törekvést egyaránt megnevezhetjük.¹⁰⁸ A Pálóczi Horváth-kötet 1953-as megjelenését követő első adatok 1954–55-től valók, majd 1958-tól, 1960-tól kezdve bőséggel kerülnek elő új adatok a nyelvterület egészéről, mind a vokális zenei, mind a hangszeres tánczenei használatra vonatkozóan. Részben új történeti forrásokat, részben a népzenei elterjedtség egy szeletét mutathattam be ezek alapján Bartha Dénes kutatásához kapcsolódva.¹⁰⁹

A *Kalapom szememre vágom* a témája Bathó Edit egyik tanulmányának is. Bathó részletes áttekintést ad a dal szöveges és kottás gyűjteményekben felbukkanására, népszínműben felhasználására, valamint szövegeinek más-más szövegtípus irányába történt elágazására.¹¹⁰ Sok szempontot figyelembe vevő tanulmánya címének „elfeledett” jelzője azonban ezért sem, és a dallam szétágazása miatt sem helytálló. A dallamok ugyanis – mint azt Szendrei Janka részletesen bemutatta – három egymás mellett élő, egymással rokon típust alkotnak, melyek gyökereiket tekintve korábbiak a 18. századnál, felépítésükben viszont szövegben és dallamban egyaránt főként a 18. századi diákos-tréfás közköltészet jegyeit mutatják.¹¹¹

105 *ÖÉ* 1953, 552.

106 TARI, „Bartha Dénes...”, 196.

107 Vikár: ZTI BR_11722, Balabán: ZTI BR_11167.

108 Jól példázza ezt az 1936-os mintalemezekkel, majd 1937-től sorozatként elindított, reprezentatívnak szánt népzenei Pátria lemezsorozat kiadása.

109 TARI, „Bartha Dénes...”, 200–201.

110 BATHÓ Edit, „Népdalból műdal, műdalból népdal?: »Kalapom szememre vágom...«. Egy rég elfeledett dal kultúrtörténete”, *Ethnographia* 122 (2011): 349–360.

111 DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok katalógusa*, III/(B) 64–66. dallamtípus. Lásd még: DOMOKOS és PAKSA, „Vígággal zeng Parnassusnak...”, 112–113. kottacsoport. A közköltészeti előképekről lásd még: RMKT XVIII/14, 186. sz. és jegyzetei.

rácsonyi éneket (utóbbi például Rajeczky Benjamin 1954-es tápéi gyűjtésében¹¹³), a *Pitypalatty a nevem*¹¹⁴ kezdetű éneket, valamint több névnapi köszöntőt. Szomjas-Schiffert György gyűjtésében több ilyenre találunk példát az Alföldről és Pozsony megyéből.¹¹⁵ Bodor Anikó 1981-ben a magyar és szerb dalhagyomány közös rétegét vizsgálva első példaként mutatta be „Pálóczi Horváth Ádám: Ciprus és Páfus és változatai”-t,¹¹⁶ melyhez a szerb dallamokon kívül egy Sopron megyei bölcsőskét és Zala megyei adventi éneket fűzött példaként.¹¹⁷

79. oldal

Jer ártatlan galambjaim

„Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb.”¹¹⁸

Variánsköréről legutóbb Domokos Mária és Paksa Katalin adott áttekintést.¹¹⁹ Már Bartha szóvá tette: Bartalus „önkényes olvasásban: első fele dur második fele moll” és egyéb ritmikai, dallami változtatásokkal közölte,¹²⁰ s ugyanezt ismételte meg zongorakíséretes kiadásában. Ott azonban világosabb, hogy a feldolgozás „Horváth Ádám szövegére 1813” készült, nem a teljes dalt vette át a zeneszerző.¹²¹ Mivel ez az ének sincs meg kéziratában, újból fölmerül, ismerte-e esetleg ő maga, s az általa ismert formában adta-e ki? A népzeneben és a 19. századi közdal-anyagban egyaránt van példa a „bitonalitásra”. Itt azonban (legalábbis vokális zene esetén) nem a műzenei bitonalitásról, két különböző hangnem szimultán hangzásáról van szó, hanem egymásutániságról, amikor a dal egyik fele dúr, a másik moll hangnemben (vagy fordítva) van. Különösen gyakori ez a Zobor-vidék régi dalanyagában, amire Kodály is utalt egy ízben Bartalust kritizálva. A *Tréfáld meg*

113 *Jeles napok*, kiad. KERÉNYI György, A magyar népzene tára 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 694. sz.

114 Kodály dunántúli gyűjtéseiben: ZTI KR_02816. A szövegcsalád régi változatainak kiadása: RMKT XVIII/15, 7. sz. (*Szörnyű nagy a munkám*).

115 István-napi köszöntő például: *Zengedezzel nekünk*, Olgya, ZTI AP 2791g; Sárospán (Pozsony megye) szintén névköszöntőként gyűjtötte: AP 6106j.

116 *ÖÉ* 100. sz.; *ÉP* 1979, 42.

117 BODOR Anikó, „Közös hexachord dallamok magyar és szerb nyelvterületen”, *Hungarológiai Közlemények* 13, 1–2. (46–47). sz. (1981): 103–127; *Ciprus és Páfus*: 105–111. Lásd még CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...”, X. dallamtábla, 397.

118 *ÖÉ* 93. sz., változata: 306. sz.

119 DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 95. kottacsoport. A népzenei elterjedtséggel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy a fennmaradt néhány adat főleg Nyugat-Dunántúlról való. DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok katalógusa*, IV. 280, 753.

120 *ÖÉ* 1953, 556.

121 BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 13. kotta, 29.

7
1-6p

var Nyitra. (haj rózsám)
Bart. hasból átírja moliba!
valószínű a gyűjt. H. Á. féle írás

Bartalus János
III. 106. old. 183. sz.
(Egy erdélyi gyűjteményből)
a jelen nóták egy részénél
Molnár Antal 184

„Frisseu.”

ric

Lé- fald ucs a rek- tor- ucs, Lóp- el a p- hó- hó- jcs. Ej! haj! dum- na, un- na,
Hó- fald ucs a já- jir- dák, Lóp- el az ol- va- so- jcs.

ej! haj! dum- na, un- na.

Hozni 107.
Molnár legy vótam én.
(= Kriza i Va dro' nés.)

a rektornét Bartalus zongorakíséretes kiadásából¹²² kimásolt támlapjára a következőt írta fekete tollal: „var[iáció]. Nyitra. (haj rózsám) Bart[alus]. hasból átírja moliba! valószínű[űleg]. a gyűjt[emény]. H[orváth]. Á[dám]. féle írás.” Később ceruzával a következőképp korrigálta bejegyzését: „Nb Mátraynál is moll 71. sz.”

80. oldal

1. Míg szerelmem közel értem.

A kotta alatt az előzővel azonos megjegyzés olvasható.¹²³ Molnár Antal Bartha nyomán megjegyezte, hogy „3/4-es változata német népdal. Egyezik 183-al.”¹²⁴

122 BARTALUS, MNDEGY III. (1883), 16. kotta. Forrását így jelzi: „Egy erdélyi gyűjteményből a jelen század elejéről.” Uo., 83. Ugyanez megvan kézírata I. kötetében, ahol Almási Sámuel (mint több helyen, itt is tévesen Sándor névvel) gyűjteményére „az előbbiben” utal a 409. számmal.

123 ÖÉ 95. sz.

124 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok...” 115; ÖÉ 1953, 557.

A Bartha által jelzett német *Schäfer, sag, wo tust du weiden*¹²⁵ népdal ma is népszerű, mely többféle formában (hangszeres kíséretű előadásra is szánt, akkordokkal ellátott kottával, különböző hangfelvételeken) megtalálható az interneten.

2. *Mások azért búsök.* „Szövege Horváth Ádámától. Dallama régibb.”¹²⁶

Bartha Dénes a 19. századi gyűjtemények dallamain kívül szlovák változatot adott meg.¹²⁷

81. oldal

Meddig üldözsöl oh kegyetlen. „Szövege Horváth Ádámától. Dallama régibb.”¹²⁸

Új dallamadatokat Tari Lujza, Domokos Mária és Paksa Katalin, valamint Csörsz Rumen István munkáiban találhatók.¹²⁹

82. oldal

1. *Azt mondják a kik nem tartnak velem.* „Szövege Horváth Ádámától. Dallama régibb.”¹³⁰

Bartha Dénes még csak azt állapíthatta meg, hogy „egyező változatot nem ismerünk”. A későbbi kutatás a Dunántúlról és a Duna–Tisza közéből hozott elő halottas, búcsús és egyéb, részben kántorszövegekre énekelt egyházi népdalokat, melyek dallama rokon Horváth feljegyzésének dallamával.¹³¹

2. *Adj egy csókot rózsám.* „Szövege Horváth Ádámától. Dallama régibb.”¹³²

125 Hermann Peter GERICKE, *Lieder unseres Volkes* (Kassel: Bärenreiter, 1941).

126 *ÖÉ* 96. sz.

127 *ÖÉ* 1953, 557.

128 *ÖÉ* 103. sz., változat: 225. sz.

129 TARI Lujza, *Magyarország nagy vitézség: A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban* (Budapest: Néprajzi Társaság, 1998), 67–68; online elérhető: hozzáférés: 2020. 12. 04, <http://48asdalok.btk.mta.hu/>. Vö. TARI Lujza, *Kodály Zoltán Bars megyei népzene gyűjtései* (Budapest: Argumentum Kiadó – MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018), 78. kotta. Leszámítva a sorok számának eltérését (Horváthé három-, a népdaloké négy sor), az első sorok azonosak még: 48. és 59. kotta. Vö. DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 41. kottacsoport; CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...” IV. 391.

130 *ÖÉ* 113. sz.

131 DOBSZAY és SZENDREI, *A magyar népdaltípusok katalógusa* IV(A) 45. Kissé távolabbi népzenei példa: DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 64. kottacsoport.

132 *ÖÉ* 104. sz., *ÉP* 1979, 45.

A dallam a történeti forrásokban és népzében többféle szöveggel megtalálható, nagyobb szerepet pedig a hangszeres népzében kapott.¹³³ *Gyere ki, gyere be* szöveggel Mátray Gábor jegyezte föl kottás kéziratába, majd adta ki a *Hunnia* II. kötetében (6. sz.) „1828-ki Népdal Szerént – Nach einem Volksliede von 1828” címmel.¹³⁴ Hangszeres csárdásként jelentette meg Bartay Ede és Konkoly-Thege Miklós; Horváth Ádám versével Limbay Elemér adta ki.¹³⁵

83. oldal

Árionnak ki született „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb. (1813)”¹³⁶
A dallamról újabban Domokos Mária és Paksa Katalin írt.¹³⁷

84. oldal

1. *Mikor en kis piczi gyermek voltam.* „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb. (1813)”¹³⁸

2. *Némelyek azt mondják.* „Horváth Ádám gyűjteményéből.”¹³⁹

85. oldal

1. *Bécsi német.* „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb.” (1813)¹⁴⁰
Bartha nyomán Molnár Antal jelzi a dallam olasz *forlanával* való rokonságát.¹⁴¹
Ehhez korábban további adatokat adtam.¹⁴²

2. *Jer haza vitéz pajtásom.* „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb. (1814)”
áll a címben Bartalusnál.¹⁴³

133 DOMOKOS Mária jegyzete: *ÉP* 1979, 385–386; vö. TARI, „Bartha Dénes...”, 200–201.

134 TARI, „Mátray Gábor...”, 14. sz., 395. (A *Hunnia* kiadása: Bécs, 1829.)

135 BARTAY Ede, *50 legkedveltebb népies csárdás* (Pest, 1850?); KONKOLY-THEGE Miklós, *Dínom-dánom csárdás* (Buda, 1860); LIMBAY Elemér, *Magyar Daltár [...]*, III. (Győr: Hennicke Rezső, 1882), 405.

136 *ÖÉ* 169. sz., változata: 82. sz.

137 DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 122. kottacsoport.

138 *ÖÉ* 170. sz.

139 *ÖÉ* 245. sz.

140 *ÖÉ* 237. sz.

141 MOLNÁR, „Nyugatias magyar dallamok ...”, 116.

142 TARI, „Bartha Dénes...”, 205–206.

143 *ÖÉ* 38. sz.

A dallam a kutatás jelenlegi állása szerint a középkorig visszavezethető.¹⁴⁴ *Kalevala*-ritmusa és a nyelvrokon népek körében ahhoz kapcsolódóan szintén moll kis ambitusban felépülő dallamossága alapján azonban, véleményem szerint, sokkal régebbre visszavezethető. Bartha felsorolja a 19. századi feljegyzéseket, s megemlíti, hogy Bartalus *Nem jöttem volna én ide* verssel már kiadta a népdalt 1861-ben a *101 magyar népdalban*.¹⁴⁵ A Népzenei Típusrendben (III/100) fő szövegeként a *Nincsen széna, nincsen abrak* szerepel, amellyel Színi Károly adta ki.¹⁴⁶ Újabb szlovák és morva változatokat Csörsz Rumen István talált.¹⁴⁷

86. oldal

*Látd-e pajtás megmondám*¹⁴⁸

E dalt nagy valószínűséggel Bartalustól vette át Limbay Elemér.¹⁴⁹

87. oldal

*Mit akarsz te kutya fájta!*¹⁵⁰

Figyelemre méltó, hogy a „Pávás lány” Horváth dallamával megegyező népi változataiként Bartha által felsorolt példák (Kodály Komárom, Esztergom és Veszprém megyei gyűjtései) mellé azóta sem került újabb.¹⁵¹ A 19. századi források közt ide sorolandó még a Mindszenty Dániel által 3/4-ben leírt dallamváltozat, melyhez gyimesközéploki gyűjtéséből egy asszonyok által kéziratosszerűen énekelt, vallásos témájú ének kapcsolható.¹⁵²

144 Besorolását lásd: DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 28. kottacsoport.

145 *ÖÉ* 1953, 523.

146 SZÍNI Károly, *A magyar nép dalai és dallamai* (Pest: Heckenast, 1865), 35. sz.

147 CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...”, V. dallamtábla, 392.

148 *ÖÉ* 39. sz.

149 *ÖÉ* 1953, 524. Nem közli. Limbayé (a kötet száma nélkül 732. sz.) a Kodály rendben: ZTI KR_04552.

150 *ÖÉ* 51. sz.; Horváthnál: *Mit beszélsz...*

151 ÁG Tibor Pozsony és Nógrád megyei gyűjtésében a vers előkerült más-más dallammal: ZTI AP 10.456b-c.

152 88 *Eredeti magyar Dal. Fortepiánóra 'S mellesleg Gítár-kisérettel elkészítve Toldalékul A' nemzeti Dalgyűjteményhez Mindszenty Dániel által* [1832], Nr. 20. KR_07114.; 1973-ban gyűjtöttem *Ének egy budapesti történetről* című verssel társítva, melynek eredetét nem tudták megmondani. ZTI AP 8689a, hozzáférés: 2020. 12. 04, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_AP_08681-08700/?pg=120&layout=s. További változatok: CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...” VI. dallamtábla, 392–393; DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 128. kottacsoport.

88. oldal – Bartalus mindkettőhöz az 1814-es évszámot írta.

1. *Búcsúzz pajtás honyodtúl*¹⁵³

Bartha megjegyzése ma is igaz: „Idegen eredetű dallamnak látszik. Későbbi változatot nem ismerünk.”¹⁵⁴

2. *Jere velem pajtás*.¹⁵⁵ Lásd 1. oldal 2.

89. oldal

Mars! siess hazámba vissza kis seregem.¹⁵⁶

A dalra vonatkozó, mára megszaporodott szakirodalomhoz legutóbb Csörsz Rumen István fűzött új adatokat.¹⁵⁷

90. oldal

*Sári rózsám hová mégy?*¹⁵⁸

A *Megfogtam egy szűnyogot* kezdetű – Bartók által 1910-ben Nagymenyeren gyermekjátékként fonográfra vett –, másik jellemző szövegével *Még azt mondják, nem illik népdalcsoportba tartozó dallam*.¹⁵⁹

91. oldal

Mi suhog itt valahól. „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régiebb. (1814)”¹⁶⁰

153 ÖÉ 63. sz.

154 ÖÉ 1953, 535.

155 ÖÉ 7. sz.

156 ÖÉ 37. sz.; ÉP 1979, 16.

157 TARI, *Magyarország nagy vitézség*, 157–168, valamint online elérhető: hozzáférés: 2020. 12. 03, <http://48asdalok.btk.mta.hu/>. DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 129. kottacsoport; CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...”, XXVI. kottatábla, 422–423.

158 ÖÉ 70. sz.

159 ZTI BR_03413; ÖÉ 1953, 541; DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 31. kottacsoport.

160 ÖÉ 60. sz. (változata: 142. sz.). Variánsköréhez lásd: DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 127. kottacsoport.

92. oldal: Bartalus mindkét dalt 1814-esként jelzi.

1. *Úgy-e magyar a mi nemünk*¹⁶¹

Bartalus a *Töredék* kéziratból közölte.¹⁶² Utolsó nyolc üteme dúr, lefelé kvintváltó dallam, mely jellemző többek közt a betlehemesekben.

2. *Veszni hivnak el kell múlni*¹⁶³

Bartha Dénes már közölte a Csokonai *Drága kincsem, galambocskám* versével elterjedt, dúr kvintváltó dallamot, melyhez 19. századi kottás forrásokat is közölt.¹⁶⁴ A dallamot énekelték Csokonai *Felfogadtam száz meg százszor* versével is, melyet Bartalus zongorakísérettel adott ki.¹⁶⁵ Tóth István kéziratában ugyanez a dallam némi eltéréssel, *A' Kenyér Apológiája Notája* címmel szerepel.¹⁶⁶ További adatokat közöl Domokos Mária és Paksa Katalin.¹⁶⁷

93. oldal

Bezzeg elalélt a nagy erő (1814)¹⁶⁸

Bartha Dénes már jelezte, hogy „az összes későbbi források »Sárga csizmás Miska sárba jár« szöveggel közlik a dallamot”. Ez érvényes a későbbi szöveges forrásokra is, például Dessewffy Virginiaéra.¹⁶⁹

94. oldal

Láttál-e oly jeget. „Szövege Horváth Ádámtól. Dallama régibb. (1814)”¹⁷⁰

161 *ÖÉ* 65b.

162 *ÖÉ* 1953, 537.

163 *ÖÉ* 66. sz.

164 *ÖÉ* 1953, 538.

165 BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 29. kotta.

166 TÓTH 124, 67. sz.

167 DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 141. kottacsoport.

168 *ÖÉ* 64. sz.

169 DESSEWFFY Virginia, *Népdal Gyűjtemény* (1844–1846), II. 81. sz. MTA KIK Kt. RUI 8r 206/54. A gyűjtemény egy részéhez eredetileg kotta is tartozott, melyeket összeírója külön füzetben küldött be Erdélyi Jánosnak. Jelenleg lappang. A dallam variánsköréről lásd DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnassusnak...*”, 145. kottacsoport, közte a dallam fennmaradását mutató 1959-es kunszentmiklósi népzenei adattal.

170 *ÖÉ* 75. sz.; *ÉP* 1979, 33.

„Változatot nem ismerünk” – írta róla Bartha Dénes, s ez azóta sem változott. Bartha Bartalus zongorakíséretes kiadását és Limbay Elemérét is jelölte.¹⁷¹ Ennek másolt támlapjára joggal írta rá Kodály: „= Bartalus VII de az csak 1896”.¹⁷² Kérdés, hogy Limbay honnan vette a dallamot, melynek Horváthnál meglévő valamennyi versét is kiadta.

Összegzés

A Bartalus István által Pálóczi Horváth Ádámtól 1869-ben kiadott dalok válogatása és kötetben belüli elhelyezése a közreadó egyéni ízlését tükrözi. Ugyanakkor feltűnő, hogy a közlésre kiválasztott darabok egyszólamú dalként kerültek be az egyébként többszólamú, közel kortársi műzenét, zongorakíséretes dalokat tartalmazó kiadványba. Bartalus minden jel szerint tiszteletben tartotta Horváth Ádám „szerzőségét”. Azokat a dalokat, melyeket zongorakíséréssel földolgozott, főleg az utolsó *MNEGY* sorozatban adta ki 1896-ban. Horváth kiválasztott dalai nincsenek meg két kötetből álló kéziratában, s annak sem maradt nyoma, mi segítette a kották értelmezésében. A kiválasztott Pálóczi Horváth-énekek egy része szorosabban népi gyökerű, illetve félnépi eredetű, egyben ugyanakkor széles társadalmi rétegek írott formában is létező, színhagyományos zenéjének a része. Meglehet, hogy a dalalbum címének ötletét is Horváth *Magyar Arion* című kézírata sugallta – lásd a mindkét ógörög dalnok nevét őrző, *Árionnak, ki született vak vala* kezdetű ének közlését.

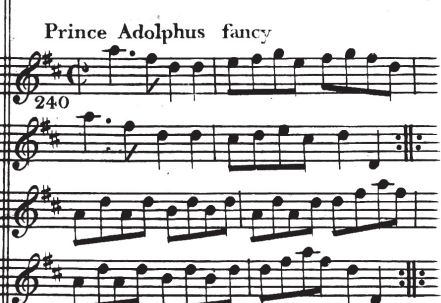
A dalok egy része Bartalus *Magyar Orpheusa* nyomán, de részben attól függetlenül beépült a hagyományba. Bartalus érdeme, hogy először hívta föl a figyelmet a népdalok, népies dalok iránt fogékony Horváth Ádámról. Horváth érdeme pedig többek közt az, hogy fogékonyan reagált korának a színhagyományban még és már élő zenéjére, melyek közt magyar és más népi zenét egyaránt hallott. Az utóbbiak közül való az általa német ritmizálással leírt *Mit keressz? ki vagy?* (ÖÉ 27.), mely strassburgi táncdallamként terjedt el. Mátray Gábor *Bundás Getzi a' Strassburgi tántznak nótájára. Vác, Pest 1806-12.* címmel kottázta le kézíratos füzetébe az 5. darabként, Nagy János versével.¹⁷³ E dallamhoz legutóbb Csörsz

171 ÖÉ 1953, 546; BARTALUS, MNDEGY VII. (1896), 33. kotta; LIMBAY Elemér, *Magyar Daltár* V. (Győr: 1885), 992. kotta. Kodály jelezte még a „M. Orph.” kiadást is.

172 ZTI KR_00885.

173 TARI, „Mátray Gábor...”, 395. A dallam közölve: TARI Lujza, „Beiträge zur Entstehung des Volksliedbegriffes und zum deutschen Material ungarischer Notenhandschriften vom Anfang

Rumen István közölt változatokat.¹⁷⁴ Itt befejezésül egy 1794-es angol, táncleírás-sal összekapcsolt hangszeres verziót¹⁷⁵ illeszthetünk mellé.

100 The Fitzwilliam  Foot it & right hands across ♩ Foot it & left hands back again ♩ Lead down 2 Cu! up again ♩ Allemande ♩ Lead thro' the bottom come up 1 Cu: ♩ Right & left at top ♩	Prince Adolphus fancy  The 1st Lady turn the 2^d Gentⁿ & retreat back to her place ♩ The 1st Gentⁿ do the same with the Ladies ♩ Lead down the middle & back again into the 2^d Cu^r places ♩ The 1st & 2^d Cu: Le Poufsette ♩

des 19. Jahrhunderts”, in *Festschrift Walter Wiora*, Hg. Christoph-Hellmut MAHLING und Ruth SEIBERTS, 492–536 (Tutzing: Hans Schneider Verlag, 1997), 523, 12. kotta.

174 CSÖRSZ, „Közép-európai népzenei variánsok...”, 388–389.

175 Preston's *Twenty Four Country Dances for the Year 1794 with proper Tunes and Directions to each Dance as they are performed at Court, Bath and all Public Assemblies* (London: Preston & Son, 1794). <https://www.vwml.org/topics/historic-dance-and-tune-books>, English Folk Dance and Song Society, Vaughan Williams Memorial Library, hozzáférés 2020. 07. 28.

TUDÁS ÉS VILÁG

Pálóczi Horváth Ádám kéziratos térképei

Kutatástörténet és térképatalógus

Ez a tanulmány arról ad áttekintést, hogy milyen földmérő, térképészeti munkákat végzett egy felvilágosodás kori polihisztor poéta kenyérkereső tevékenységként. Egy részletezőbb recepciótörténeti részt követően (mert az is beszédes, amikor nincs adatunk, vagy amikor valamiről *nem* szólnak) a rendelkezésre álló dokumentumok alapján ismertetem Pálóczi Horváth Ádám fellelhető kéziratos térképeit – ahol térkép nem áll rendelkezésünkre, ott írásos formában, ahol pedig megvan a forrásmű, ott táblázatként. A táblázatban megadom őrzési helyüket és lehetőség szerint jelzetüket, majd rövid technikai és térképészeti leírással, továbbá olykor kiegészítő információkkal szolgálok róluk.

I. Pálóczi Horváth Ádám földmérő munkássága. Szakirodalmi áttekintés

Főszereplőnk a tanulmány témája révén egyszerűen Horváth Ádámnak kellene neveznem, ugyanis egyetlen általa készített térképen, de kiadott munkáin és levelezésében sem használta a Pálóczi előnevet. Erre Péterffy Ida több tanulmányában felhívta a figyelmet.¹ Vele közel azonos időben Hrenkó Pál térképtörténész szintén – olykor erős rosszallással – rámutatott erre Horváth térképkészítő munkásságát feltáró dolgozataiban.² Ugyanezen a nézeten van Bíró Ferenc is,

* Köszönetet mondok Pászti Lászlónak, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára vezetőjének tanulmányom előzetes lektorálásáért.

1 PéTERFFY Ida, „Pálóczi Horváth Ádám, a »császári fi«”, *Új Forrás* 9, 3. sz. (1977): 69–80, 70; PéTERFFY 1980, 7; PéTERFFY 1985, 5.

2 „Pálóczi” – Horváth Ádám földmérő című dolgozatában a címben idézőjel utal bizonytalanságára. Ezzel összhangban, az első bekezdésben az *Énekes poézis* népszerű kiadására hivatkozva ír erről. HRENKÓ Pál, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, *Geodézia és Kartográfia* 32, 4. sz. (1980): 272–278, 272.

aki *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című, először 1994-ben megjelent korszakmonográfiájában kizárólag a nemesi előnév nélkül nevezi Horváth Ádámot a róla szóló fejezetben.³ Deák Varga József viszont szembeszáll az előző kutatók (nevesítve csupán Péterffy Ida) nézetével. Deák Varga két érvet sorakoztat fel az előnév mellett. Egyrészt úgy véli, az

a tény, hogy a költő sem írásban, sem nyomtatott műveiben nem használta a pálóczi előnevet, nem bizonyít semmit. A nemesi előnév általános használata, mondhatnám „hangoztatása” csak a századforduló, vagy inkább a XX. század első felének felkapott divatja volt.⁴

Másrészt, miután bemutatta a létező Pálóczi Horváth családot, rögzíti, hogy a költő e család tagjának tekintette magát, és így érthető, hogy a halotti anyakönyvbe is így került be:

Horváth Ádám maga vallotta magát a »Pálócziak közül valónak«. A lexikon is így említi. Előnevét az újságok már a halotti bejegyzésből vehették át, az akkori nagybajomi ref. lelkész már így írta a nevét, nyilván így is ismerte, a halott költő már nem nyilatkozhatott.⁵

Tóth Barna a *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai (1787–1796)* című kritikai kiadáshoz írt bevezetőjében a nemesi előnév használata mellett teszi le a voksát. Szerinte, bár Péterffy Ida több helyen is hangoztatta, hogy „helytelen Horváth Ádámot *Pálóczi* Horváth Ádám néven említeni, hiszen nemesi nevét nem használta egyetlen megjelent munkájában sem”, Deák Varga érveit tényként fogadja el:

a nemesi név használata helyes: [...] egyházi anyakönyvekben többször használják a Pálóczi nevet (pl. halálának bejegyzésekor), s Horváth maga is a Pálóczi nemzetségből származónak vallja magát egyik önéletrajzában [...]. Deák Varga tudósít tovább-

A *Földrajzi Közlemények* 1980. évi 1–2. számában megjelent, *Horváth Ádám földmérő munkássága* című tanulmányát így kezdte: „Napjaink szűkszavú embere egyszerűen »Pálóczi« néven nevezi, halott életében mindvégig Horváth Ádámnak írta nevét.” Lásd HRENKÓ Pál, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, *Földrajzi Közlemények* 104, 1–2. sz. (1980): 114–122, 114.

3 BÍRÓ FERENC, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi, 2003⁴), 304–313.

4 DEÁK VARGA JÓZSEF, „»Pálóczi« volt-e Horváth Ádám?: Heraldikai adalék egy vitatott irodalomtörténeti kérdéshez”, *Turul* 71, 1–2. sz. (1998): 36–38, 37.

5 Uo., 38.

bá egy 1801-ből származó, Pálóczi Horváth által írt levélről, melyen a címer egyértelműen azonosítható a Pálóczi Horváth család címerével.⁶

A név problémája után egy másik gyakori elírásra szükséges felhívni a figyelmet. Hrenkó Pál figyelt fel rá, hogy sajnálatos módon több helyen ez olvasható: Horváth Ádám a *geometriai hitet* tette le, és így az a tévképzet született, hogy a matematikai tanulmányokat folytató Horváth Ádám effektíve mértannal foglalkozott, holott a *földmérő* kifejezést már 1604-ben a *geometra* szóval felelteti meg Szenci Molnár Albert latin–magyar szótára. A téves olvasat a 19. század végén, Garda Samu életrajzában jelent meg először, és innen vették át a többi fontos életrajzok. Garda 1890-ben ezt írta: „Hathvanitól nyert bizonyítvány alapján ugyanabban az órában a »Geometriai hitet« is letette”.⁷ Gardától szó szerint átvette 1939-ben megjelent doktori értekezésében Hegyi Ferenc: „mérnöki esküt, »geometriai hitet« is tett”,⁸ majd az *Ötödfélszáz Énekek* 1953-as kritikai kiadásában olvashatjuk Bartha Dénes bevezető tanulmányában: „amint akkor mondták, »geometriai hitet« tesz”.⁹ Innen kerülhetett át számtalan további helyre. Bajkó Mátyás a *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban* című monográfiájában (1976) szerepel a debreceni kollégiumról szóló fejezetben, miszerint a kiváló természettudományi tanár, Hatvani István egyik tanítványa, Horváth Ádám „tanára iránti tiszteletből csillagászati tankölteményt írt, és »geometriai hitet« tett a földmérés mellett”.¹⁰ Szintén 1976-ban jelent meg a helytörténész Zákonyi Ferenc *Régi épületek Balatonfüreden* című kötete, ebben a poéta nagyobbik háza bemutatásának részeként ismerteti Horváth életét, s természetesen említi végzettségét is.¹¹ Az *Énekes poézis* Küllös Imola által jegyzett utószavában, a *Pálóczi Horváth Ádám élete és egyénisége* alcímű részben is ez a téves értelmezés olvasható: „Hét hónap múltán a »a nagy nevezetű« Hatvani professzortól nyert bizonyítvány alapján »a Geometriai hitet« is leteszi, s mérnöki diplomájával földmérői (inzselléri) hivatalt vállal.”¹² Pedig Horváth Ádám a valóságban a *geometrai hitet*

6 TÓTH Barna, „Bevezetés”, in RMKT XVIII/16, 16.

7 GARDA Samu, *Horváth Ádám életrajza* (Nagyenyed: Wokál János, 1890), 13.

8 HEGYI 1939, 9.

9 BARTHA Dénes, „Pálóczi Horváth Ádám élete és egyénisége”, in *ÖÉ* 1953, 11.

10 BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 73.

11 ZÁKONYI Ferenc, *Régi épületek Balatonfüreden* (Pécs: k. n. [Mecseki Ércbányászat Vállalat], 1976), 44. Későbbi Balatonfüred-monográfiájában változatlanul ugyanígy olvasható ez a részlet: ZÁKONYI Ferenc, *Balatonfüred: Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig* (Balatonfüred: Veszprém Városi Tanács, 1999), 466–467.

12 KÜLLÖS Imola, „Utószó”, in *ÉP*, 331.

tette le, mint maga írta életrajzában: „Professoromtól, a’ nagy nevezetű Hatvaniól jó Testimonialisom volt; a’ Geometrai hitet is le-tettem.”¹³

Horváth Ádám térképészítő tevékenysége még irodalmi munkásságánál is ismeretlenebbnek mondható. Bár a két nagy századfordulós kézikönyvben, Szinyeyi Józsefnél és *A Pallas Nagy Lexikon*ában is része Horváth életrajzának prókatori és matematikai végzettsége és ezek gyakorlati használata, ám egyik lexikon sem mutatja be konkrét földmérői munkáját a nagymértékben azonos ismertetőben. Annál alaposabban kitérnek a korabeli írókkal (Kazinczy Ferencsel és Földi Jánossal) való kapcsolatára, és ennek folyományaként irodalmi munkásságára. Van azonban egy fontos különbség a két munka között: a *Pallasban* *költő*, míg a *Szinnyei*ben *ügyvéd és hites mérnök* a fő tevékenység. Utóbbi szerint Horváth Ádámot falusi iskolái után

1773-ban Debreczenbe vitték logikára s retorikára; 1775. ápr. 27. togátus lett; azonban szenvedélyes, nyugtalan természete s a diák élet korhely mulatságaiban való részvétele miatt sok kellemetlensége volt előljáróival; azért a theologiai tanulmányoktól elidegenedvén, a debreczeni iskolától 1780-ban önként megvált. A nagyhírű Hatvani István tanártól matematikai képzettségéről jó bizonyítványt kapott és ez segítette a mérnöki hivatalhoz. Miskolczra ment patvariára s hét havi gyakorlat után Eperjesen a kerületi táblánál ügyvédnek és azon egy nap és órában mérnöknek is felesküdt. Pápára költözött és mérnöki foglalkozással kereste kenyerét.¹⁴

Az e kézikönyveknél korábbi szakirodalomban vizsgálódva még kevesebbet látnunk. Horváth Ádám nem szerepel a nagy vitát kavart, 1850 és 1855 között hat kötetben, Heckenastnál megjelent, *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és po-*

13 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 175. sz., 268.

14 SZINNYEI József, „Horváth Ádám (pálóczi)”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., 4:1121 (Budapest: A magyar könyvkiadók és könyvterjesztők egyesülete utánnyomása, 1980–1981). *A Pallas Nagy Lexikon*ában N. L. monogrammal Négyesi László (akire Szinyeyi hivatkozik) így indítja a pályarajzot: „13 éves korában a debreceni kollégiumba küldötték retorikára és logikára. 1775. togátus diák lett s végezte a filozofia 3 évi folyamát; ezután a teológiára maradt benn. 1779-ben kilépett a kollégiumból; egyik tanára, a híres Hatvani, kitűnő bizonyítvánnyal látta el a matematikából. Miskolczra ment törvénygyakorlatra, 7 hónap mulva a jászói konvent előtt prókátornak esküdött fel s ugyanaz napon még a földmérői hitet is letette a hatvani bizonyítványa alapján. Két diplomája közül egyelőre a földmérőinek vette hasznát. Hazájába, a Dunántulra költözött vissza s Pápán letelepedvén, mérnöki foglalkozásból élt.” N. L., „Horváth, I. Ádám (pálóczi)”, in *A Pallas Nagy Lexikona*, 16 köt., 9:378 (Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1895).

litikai 's társas élet encyclopediája című munkában.¹⁵ A Ferenczy Jakab és Danielik József által összegyűjtött, 1856-ban két kötetben kiadott, *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény* című munkában önálló szócikk szól róla. Horváth Ádám fő érdeme e szerint, „hogy nemzeti irodalmunkat vig énekekkel gazdagította, melyek »Holmi« név alatt jelentek meg Győrött és Pesten, 1788–1793. 3. k. Népdalai tul a Dunán közzsájon forognak”. Térképész voltáról nem esik szó, de polihisztorságáról igen. Érdekes azonban, hogy ez az ismertető egészen különbözik az idézett kézikönyvek életrajzától:

Tanulni kezdett szülőhelyén atyja örködése és utmutatása alatt; majd a falusi iskoláit 1773. Debreczennel cserélé föl, hól a szónoklati osztály bevégezése után egyházi pályára szánván magát, 1773. az ugynevezett togatusok közé soroztatott. A hittani folyam elteltével azonban szándokát változtatván, az egyházi életéről lemondott; s végezvén a törvényfolyamot, Miskolczon gyakornok, majd ügyvéd lón, és Eperjesen letelepedett. Szép és találékony esze őt csakhamar kitünteté; jeles volt ő a bölcstszet-, hittudomány-, mennyiségtan-, csillagászatban; de mégis a költészeti mező volt az, mellyen leginkább volt elemében.¹⁶

Az életrajzi sablon ezután Horváth Ádám megházasodásáról és felesége birtokain, illetve bérelt birtokokon való gazdálkodásáról szól, ami *mellett* irodalmi tevékenységet folytatott. A *Pallas Nagy Lexikon*ában:

Korán (1782) nősült; feleségének birtokai voltak a Balaton mellékén és része a füredi tóban is. H. gazdálkodni kezdett, 1785. kibérelte a tihanyi kamarai birtokokat s Füreden és Szántódon lakott, szorgalmasan gazdálkodva, olvasgatva, irogatva s fiatal barátaival szórakozva.¹⁷

Szinnyeinél:

1782-ben megnősült és a tihanyi kamara jószágait bérelte ki s hol Füreden, hol Szántódon lakott. De a gazdálkodás mellett nem feledkezett meg az irodalomról, szorgal-

15 *Ujabb kori ismeretek tára: Tudományok és politikai 's társas élet encyclopediája*, 4, Girod – Kazau (Pest: Heckenast, 1852), 370, 385, 388.

16 FERENCZY Jakab és DANIELIK József, *Magyar írók: Életrajz-gyűjtemény*, 2 köt., 1:190–191 (Pest: Szent-István-Társulat, 1856).

17 „Horváth, Ádám (pálóci)”, in *A Pallas...*, 9:378.

masan írt, olvasott és irodalmunk jeleseivel folytonosan levelezett, különösen Földivel és Kazinczyval, ki 1789- és 1791-ben meglátogatta.¹⁸

A századelőn megjelent *Révai Nagy Lexikona* szócikke kissé eltér. Az életrajz hasonló, de Horváth irodalmi munkásságáról újabb részleteket mutat meg. Szempontunkból fontosabb, hogy Horváth tudományos pályáját is alaposan értékeli, bár eléggé lesújtó véleményt ad róla:

H. egyike volt legmunkásabb íróinknak, s nemcsak költő volt, hanem művelte a tudomány változatos ágait is. Sem tehetsége, sem izlése nem állott arányban buzgal-mával s tudománya is, mint autodidaktának, csak széleskörű, de nagyon fölületes volt, amelletts nyelvismeretei is nagyon fogyatékosak voltak (csak magyarul és latinul beszélt). Tudományos dolgozatai, melyek között vannak filozófiai, vallásos, jogi, történelmi, földrajzi, nyelvészeti, mennyiségtani és csillagászati tárgyuak, nagyrészt kéziratban maradtak, de a nyomtatásban megjelenteknek sincs értékük [...].¹⁹

A Kenyeres Ágnes főszerkesztésében 1969-ben készült *Magyar életrajzi lexikon* immár egy *Pálóczi Horváth Ádám költő és hagyománygyűjtő* című szócikket tartalmaz. A szócikk szerzője, bár tud Horváth ügyvédi és a mérnöki vizsgájáról, azt állítja, hogy földmérői tevékenységét csupán rövid ideig folytatta, s 1783-tól kezdve haláláig a Dunántúlon gazdálkodott:

1773-tól a debreceni ref. kollégiumban tanult. Mivel a papi pályához nem érzett kedvet, 1780-ban kimaradt a kollégiumból s még abban az évben ügyvédi és mérnöki vizsgát tett. Rövid földmérő mérnöki működés után, 1783-tól fogva, élete végéig Somogy, ill. Zala megyei községekben gazdálkodott.²⁰

Az *Új magyar irodalmi lexikon*ban László József szócikke sem közöl pontosabb leírást. Itt a „magyar zenei folklór első hazai gyűjtője”-ként aposztrofálják, s a debreceni kollégiumi tanulmányok után ez az enyhén túlzó állítás olvasható: „Földmérői és jogi diplomát szerzett, majd Pápán letelepedve mérnökként tevékenykedett.”²¹

18 SZINNYEI, „Horváth Ádám (pálóczi)”, 1121.

19 *Horváth Ádám (pálóczi)*, in *Révai Nagy Lexikona*, 16 köt. (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1914), 10:283.

20 „Pálóczi Horváth Ádám”, in *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. KENYERES Ágnes, 3 köt., 2:348 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).

21 „Horváth Ádám, Pálóczi”, in *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, 3 köt., 2:902 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000²).

Üdítő kivételként az ezredforduló utáni *Új magyar életrajzi lexikon* említhető, amelynek szócikkében helyet kapott Horváth Ádám földmérői tevékenysége is. Itt a debreceni kollégiumban folytatott kihágásos életvitellel kísért tanulmányok elhagyása után azt írják tanulmányai zárásáról: „Miskolcon hét hónapig joggyakornok, majd Eperjesen a ker. táblán ügyvédi, valamint mérnöki vizsgát tett.” Az 1781-es pápai mérnöki gyakorlat folytatásáról is szólnak, majd nősüléséről. Az eddigiekhez képest új elemként megemlítik, hol végzett Horváth Ádám gyakorlati geodéta munkát: „1783-ban Pomázon vállalt földmérést, de több dunántúli birtokra is meghívták. 1785-ben elkészítette Balatonfüred első részletes térképét [...]”²²

A földmérői pálya kellő súllyal a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 2009-ben megjelent IX. kötetének szócikkében kap helyet, a főbb szakirodalmi hivatkozások között felsorolja Hrenkó Pál *Földrajzi Közleményekben* megjelent írását, s viszonylag részletes képet ad Horváth térképész munkásságáról:

Író, költő, hites földmérő. Az utókor leggyakrabban a Pálóczi előnévvel említi, az újabb kutatások szerint azonban maga ezt nem használta. Ref. lelkészcsaládból származott. A debreceni kollégiumban tanult, ügyvédi oklevelet és földmérői végzettséget szerzett. Pápán, Balatonfüreden, Szántódon, Nagybajomban élt, 1800 u. Petrikeresztúrra vonult vissza. Két évtizeden át működött földmérőként (20 térképe maradt fenn), mellette gazdálkodott. 1784-ben a helytartótanács megbízta a Balatonfüred fejlesztésének alapjául szolgáló térkép elkészítésével, ehhez a nevezetesebb füredi épületek homlokzati és alaprajzát is mellékelte (MOL).²³

A teljesség igényét viszonylag szem előtt tartva megnéztem a *Wikipédia* magyar nyelvű oldalát is. Az online szabad enciklopédia *Pálóczi Horváth Ádám* szócikke lényegileg a Szinnyei-féle és az irodalomtörténeti kézikönyvekből származó életrajzot adja vissza, a mérnökké való fölesküdest magyarázatlanul hagyva.²⁴

A lexikonok tehát néhány ritka kivételtől eltekintve nem részletezik Horváth Ádám mérnöki tevékenységét, bár tudatában voltak/vannak annak, hogy poétánk végzettsége szerint hites prókátor és földmérő volt.

22 „Pálóczi Horváth Ádám”, in *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, 6 köt., 5:73 (Budapest: Magyar Könyvklub, 2004).

23 DEBRECZENI Attila, „Pálóczi Horváth Ádám [...]”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerkesztő KÖSZEGHY Péter, szerkesztő TAMÁS Zsuzsa, 13+1 köt., 9:16–18 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 16. Hálózati verzió: <http://mamul.btk.mta.hu>.

24 *Pálóczi Horváth Ádám*, hozzáférés: 2020. július 7, https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1l%C3%B3czi_Horv%C3%A1th_%C3%81d%C3%A1m.

Nem járunk jobban az irodalomtörténeti összefoglaló munkákkal sem. Toldy Ferenc *A magyar költészet kézikönyve. A mohácsi vésztől a legújabb időkig* című, 1855-ös összefoglalása egyrészt pontosabb az enciklopédiáknál, amennyiben feltünteti életrajza forrásait, másrészt a költészetén kívüli egyéb tevékenységeit is említi: „Ezen s a következő idő alatt foglalkodott ugyan a költészettel is, de sokkal nagyobb kiterjedésben a komolyabb tudományokkal, név szerint a bölcsészettel, az égtudománnyal és a történelemmel”, ám matematikus és geodéta munkásságát nem regisztrálja. Pálóczi Horváth Ádámként nevezi a költőt, aki innen kezdve valamennyi irodalomtörténeti munkában a nemesi előnévvel együtt kerül említésre. Irodalomtörténet-írásunk atyja így adja életrajzát (az autográf forrásokat is felhasználva), részletesen bemutatva a debreceni diákélet féktelenségét:

Pálóczi Horváth Ádám 1760. május 11-dikén született Kömlődön, Komárom vármegyében, hol atyja György ref. prédikátor volt. Hat éves korától fogva a tizenkettedikig falusi iskolákban tanult, Császáron Komárom, Bicskén Fejér, és Kocson ismét Komárom megyékben; 1773-ban Debrecenbe vitetett retorikára és logikára, s 1775-ben togátussá lett. Ott prof. Hatvani István különösen kedvelte, de Varjas, a miért Horváthnak a zsidó nyelvhez nem igen volt kedve, éreztette vele elégtelenségét; ez viszont hol apró, hol igen is nagy csínyokkal sértvén őt, gyakran a legkeményebb büntetést vette: s ez oka, hogy a theológiai tanulmányoktól elidegenedvén, azok elvégeztével, 1780. elején, Debrecen oda hagyá, s miután Miskolcon joggyakorlatot folytatott, Eperjesen a kerületi táblánál ügyvéddé, s azonegy nap és órában mérnökké is felesküdt.²⁵

Meglehet, a *Révai*-enciklopédia negatív értékelésének előzménye is Toldytól ered, mivel zárásul így értékelte a poétát:

Élte utolsó éveiben egy egyetemes reállexikonon, egy bibliai szómutatón s egy deák-görög szónyomozó munkán dolgozott, mikbe csakugyan bele halt. Horváth anyanyelvén kívül csak a görögöt és deákot értette, s innen különben kiterjedt tudása egyoldalú s egyszersmind előítéletes volt; ízlése fejletlen. Nemzeti irodalmunkban a népies iskolának Dugonics után feje, az eposban egy ideig tekintély és példány; a dalba azonban szerencsés behozója a népies jellemnek.²⁶

25 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve: A mohácsi vésztől a legújabb időkig*, 2. köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855), 1:546. Lábjegyzetében Toldy hivatkozása: „Így beszéli ezeket maga Kazinczynál a Tud. Gy. 1822-ki II. köt. 69 s köv. II. Ez önéletrajzból vevék adataink, melyeket a közlő egészített ki. – V. ö. ifjúságára nézve a Holmi I. köt. 191. s köv. II. álló verszeretét: »Ének egy ifjunak szerencsétlen életéről. Iratott 11. május 1782.«”

26 Uo., 1:547.

Beöthy Zsolt milleniumi kétkötetes, igen népszerű irodalomtörténete nem nyújt újdonságot Toldyhoz képest. Átveszi a negatív értékelést is: „Az egész laza történetből épp úgy hiányzik az egység, mint kidolgozásában a költői emelkedettség: hatását kétségkívül csak lelkesítő tárgyának köszönhetette” – írja a *Hunniásról*.²⁷ Ő is csupán irodalmi munkásságát méltatja, életrajzot sem ad, csupán mellékesen jelzi végzettségét és hivatását: „Nagy költői hírben állott Dugonics kortársa: Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820), ügyvéd és mérnök is.”²⁸ Az egykor legalább ilyen népszerű, századfordulós *Képes magyar irodalomtörténet* sem említ térképész tevékenységet. Beöthy és Badics munkája az életrajzi ismertetőt tekintve csak árnyalatokban tér el Toldy írásától.²⁹ Badics kitér Horváth közéleti pályájára is, de a poézis mellett művelt egyéb tevékenységéről nem számol be:

A költészetén kívül mívelte a tudományok több ágát; azonfelül szorgalmasan gazdálkodott, közéleti szereplésével pedig tekintélyt szerzett. 1790-től kezdve, egyet kivéve, jelen volt valamennyi országgyűlésen; szorgalmasan járta a megyegyűléseket; 1793-ban már táblabírája volt Zala és Veszprém, utóbb Somogy és Baranya vármegyéknek. Mint a külső-somogyi és felső-baranyai református egyházmegyeek világi kurátora, tevékeny buzgóságot fejtett ki egyháza ügyeiben is.³⁰

A *Képes magyar irodalomtörténet* az irodalmi topográfia, a helytörténet révén nyújt látszatra többletet, részint mivel a főszövegbe belekerült, hogy Horváth 1782-ben, első házasodása után Balatonfüredre költözött, részint, mivel ezt a várost 19. század eleji képével illusztrálják – az ehhez tartozó, térképészeti vonatkozású releváns adatok nélkül.

Pintér Jenő 1931-es *Magyar irodalomtörténete* az alcímében ígért tudományos rendszerezés mellett is nyújt újdonságot, kiegészíti Toldy tudását. Említi a mérnöki munkát, s jelzi a fejezet felütésében: a „szépirodalom művelése mellett sokat foglalkozott tudományos kérdések bűvárlásával is”.³¹ Poétánk tanulmányairól így ír: „Eleinte a papi pályára készült, de később belátta, hogy a lelkipásztorság nem egyezik szilaj természetével. Kimaradt a teológiáról, elhagyta Debrecent

27 BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése: A legrégibb időkől Kisfaludy Károlyig*, 2 köt. (Budapest: Atheneum, 1919¹³), 1:107.

28 Uo., 1:107.

29 BADICS Ferenc és BEÖTHY Zsolt, *Képes magyar irodalomtörténet: A magyar irodalom története: A legrégibb időkől Kisfaludy Károly felléptéig*, 2 köt. (Budapest: Atheneum, 1906), 1:669.

30 Uo., 1:670.

31 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés: A magyar irodalom a XVIII. században*, 4 köt. (Budapest: Stephaneum nyomda, 1931), 4:509.

s a jogi és mérnöki vizsgálati anyag megtanulása után fölesküdtött prókátornak és földmérőnek.”³² Az első pontosító kiegészítés a matematikus végzettséghez járul: „Mint mérnök jelentékeny összegeket keresett, vagyonából néhány év mulva földet bérelt a Balaton mellett.” Pintér második, témánk szempontjából fontos megjegyzését az 1780. évi adatoknál találjuk, a legfontosabbat zárójelek között:

Kimarad a debreceni kollégiumból. Miskolcra megy egy ügyvéd mellé, héthónapi gyakorlat után fölesküszik prókátornak, leteszi a mérnöki vizsgálatot. (Ez időtájt a jog hallgatása nélkül is ügyvéd vagy bíró lehetett bármelyik nemesember, csak némi gyakorlatot kellett szereznie egy jobbnevű fiskális oldalán. A mérnöki diploma megszerzését is csak később kötötték külön tanfolyam elvégzéséhez. Horváth Ádám látta, hogy sok az ügyvéd és kevés a mérnök, ezért a földmérői pályán kereste boldogulását. Gazdag földbirtokosok szívesen alkalmazták.)³³

A mindmáig meghatározó jelentőségű akadémiai irodalomtörténet, a „Spenót” sem tud poetánk térképészeti munkásságáról. A *Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés* című, Mezei Márta által írt fejezet első bekezdése tartalmazza az életrajzot, a második tér ki jellemére és polihisztorságára, de a térképészeti említése nélkül.³⁴ Az ezredforduló után tíz évvel jelent meg az Akadémiai Kiadó kézikönyv-sorozatában, Gintli Tibor főszerkesztésében a *Magyar irodalom* című egykötetes összefoglaló. A klasszikus magyar irodalommal foglalkozó fejezeteket Szilágyi Márton és VADERNA Gábor társszerzőként jegyzi,³⁵ Pálóczi Horváth Ádámnak neve szerepel az áttekintésben, azonban nem a földmérő hivatás kapcsán.

A teljes magyar irodalom történetét összefoglaló kézikönyvek mellett regisztrálnunk kell Bíró Ferenc korszakmonográfiáját, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című munkáját (első kiadás: 1994). Ebben ugyanis megfelelő módon előkerül Horváth térképész volta:

[...] a nyolcvanas évek elejétől földmérőként dolgozott, tevékenységének színhelye elsősorban Észak-Dunántúl volt, Pomáztól Balatonfüredig, amelynek első térképét

32 Uo., 4:513.

33 Uo., 4:514.

34 MEZEI Márta, „Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) és a korabeli énekgyűjtés”, in *A magyar irodalom története: A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, főszerk. SÖTÉR István, 118–122 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 118.

35 SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „A mesterkedő költészet”, in *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, 327–329 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

ő készítette el. Pályafutásában az igazán figyelemre méltó azonban az, hogy az értelmiségi pályára kényszerült familiából származó és értelmiségi pályán működő Horváth Ádám karriert tudott csinálni egy nemesi társadalmi környezetben.³⁶

Az irodalomtörténeti összefoglalások után nézzük meg, miként kerül elő Horváth Ádám a térképészet áttekintő munkáiban. E munkásságának legfőbb feltárója, Hrenkó Pál térképtörténész összefoglaló írása pontosan summázza a helyzetet:

Lexikonjaink Pálóczi Horváth Ádámról, a költőről tudósítanak elsősorban, bárha az ő költői dicsősége még életében elhalványodott. Ma inkább a népköltészet gyűjtőjét tiszteljük benne. [...] Számunkra fájdalmasabb, hogy a magyar térképészet története megfeledezett róla, térképészeti munkásságáról nemigen tudnak, térképeit általában nem ismerik, bár térképészeti, földmérési adatai szétszórta ugyan, de megtalálhatók.³⁷

A magyar térképészet összefoglaló-áttekintő szakkönyveiben sem találtam meg Horváth Ádám térképkészítő nevét vagy munkáit, pedig a kötetekben van olyan fejezet, ahol említésre kerülhetett volna.³⁸ Kétségtelen, hogy ezek az összefoglalások nem érnek rá bővebben foglalkozni egy-egy újkori mérnökkel vagy polgári térképésszel, hiszen jóval nagyobb léptékben, leginkább az országos felmérések (mint például az I. és II. katonai felmérés) kapcsán adnak összefoglalást a korszakról.

Úgy tűnik, ennél a szaktudománynál egyetlen összefoglaló munkát lehet pozitív kivételként nevesíteni, a Raum Frigyes által összeállított 1986-os főiskolai jegyzetet. A rövid ismertető több Horváth-térképet felsorol, s a téma releváns szakirodalmát is megadja:

36 BÍRÓ, *A felvilágosodás korának...*, 304–305.

37 HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 114.

38 Vö. FODOR Ferenc, *A magyar térképiírás*, 1–3. köt., *A Térképészeti Közöny* 15. külömfüzete (Budapest: Honvéd Térképészeti Intézet, 1952–1954); STEGENA Lajos, *Térképtörténet*, 3. átdolg. kiad. (Budapest: Tankönyvkiadó, 1983); *A magyar földmérés és térképészet története*, I–IV. köt. főszerk. Joó István és RAUM Frigyes, 1. és 2. fejezet, *Első kötet B: A magyar földmérés és térképészet története Mikoviny Sámuel fellépésétől a XIX. század közepéig* (Budapest: Geodéziai és Kartográfiai Egyesület, 1992); RAUM Frigyes, *A földmérés története*, kézirat (Székesfehérvár: Erdészeti és Faipari Egyetem, Földmérési és Földrendezői Főiskolai Kar, 1995); KLINGHAMMER István, PÁPAY Gyula és TÖRÖK Zsolt, *Kartográfia történet: A történetiség a térképészetben: A térképtudomány fejlődésének alapvonalai: A tematikus kartográfia fejlődése* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem–Eötvös Kiadó, 1995); PAPP-VÁRY Árpád, *Térképtudomány: A pálcikatérképtől az úrtérképig* (Budapest: Kossuth Kiadó, 2007).

Horváth (Pálóczi-Horváth) Ádám (Kömlőd 1760 máj. 11 – Nagybajom 1820 jan. 28). Elsősorban mint költő ismert. 1773-tól a debreceni ref. kollégiumban tanult. 1780-ban ügyvédi és mérnöki vizsgát tett. 1780-82 között Pápa város földmérője volt. Erről 1814-ben így írt: „1780-ban prókátornak és földmérőnek fel esküdtem. [...] Szentkirályszabadján írta 1781-ben földmérést tárgyaló panaszos versét. Nagy munkájára a pomázi uradalom felmérésére 1783-ban került sor. Dráva menti térképei 1795 körüliek. Nagykovácsiról és Budakalászcól készített térképeit a bp-i Történeti Múzeumban őrzik.³⁹

Visszatérvén az irodalomtörténet területére: az összefoglaló kézikönyvek után tekintsük át az életrajzokat. Horváth Ádámról csupán két alkalommal készült nagyobb lélegzetű, önálló kötetben kiadott életrajz. Garda Samu kismonográfiája 1890-ben Nagyenyeden jelent meg, és címében mellőzte a poéta nevéhez halálakor került előnevet: *Horváth Ádám életrajza*. Garda alaposan tanulmányozta Kazinczy levelezését, Horváth munkáit, költeményeit, s az irodalomtörténeti vagy más bölcsészeti (pl. teológiai, filozófiai) irodalmakat is átnézte. Ezek használata mellett mai szemmel nézve kissé regényes életrajzot készített, olykor jelezve az életút bizonytalan pontjait. Hét oldalon keresztül foglalkozik a Horváth születésétől tanulmányai zárásáig tartó időszakkal. Beteges gyermekkoráról Toldyt követve a 22 évesen írt *Ének egy iffunak szerencsétlen életéről. Íratott 11 Máj. 1782.* című költeményre hivatkozik. Hosszan mesél a diákkori korhely mulatságokról, és így írja le a kollégiumból való kilépést:

Horváth Ádám jeles tanuló volt. Az iskolában kezdte fordítani Xenophont, de különösen a matematikát tanulmányozta nagy szorgalommal. Saját állítása szerint: a „militaris architectura” híján a mathesis többi ágán minden vezető nélkül ment át, csak a héber nyelvvél nem tudott megbarátkozni s a héber archeologia tanára: Varjas János nem is akarta bizonyítványát aláírni, mire haragjában Horváth Ádám az egész bizonyítványt összetépvé, Varjastól távozott. A híres Hathvani azonban jó bizonyítványt adott mennyiségtani képzettségéről s az is segíté a mérnöki hivatalhoz.⁴⁰

Garda két oldalt szentel Horváth végzettsége és a földmérői munkássága bemutatásának: megemlíti két életszerű elemet, a pomázi uradalomban folytatott ne-

39 RAUM Frigyes, *A magyarországi földmérők és térképészek fontosabb életrajzi adatai* (Budapest: Erdészeti és Faipari Egyetem, Földmérési és Földrendezői Főiskolai Kar, 1986), 112.

40 GARDA 1890, 12–13.

héz kenyérkeresetet, valamint a rendeki perpatvart is, hivatkozva a poéta önéletrajzára s költeményeire:

Debrecenből Horváth Ádám Miskolcra ment, saját szava szerint: patvariára s hét hónapi gyakorlat után a jászói konventen prókátornak esküdött föl, de a Hathvanitól nyert bizonyítvány alapján ugyanabban az órában a „Geometriai hitet” [!] is letette. Ez 1780. tavaszán történt. Itt idézett verse szerint ugyanis: „Már huszonnégy esztendőmnek / Közepén, csaknem időmnek Reggelében / Allegálok, földet mérek.” Ez pedig, meggondolva, hogy 1760. május 11-én született, 1780. tavaszára esik, a miből világos, hogy Debrecen 20-dik évében hagyta el. Tehát prókátor és mérnök lett. Életmódjában azonban az utóbbit választotta. Szülei jószágára, míg azok éltek, vissza nem mehetett, s ő Pápára költözött, egész önállóan a saját szerzeményéből tartva fenn magát. Ő vezette a föld-felmérést gr. Teleki Józsefnek pomázi birtokán is, mi alatt naponként tizenegy mérföldet is gyalogolt, de utána tizenöt aranyat is kapott. [...] Mérnöki foglalkozása közben történt, hogy Rendeken végezve munkáját, a szomszédos ajkaiak kigyűltek a határra, bottal, fejszével, vasvillával s elakarták pusztítani, azt hívné, hogy az ajkai pörös földeket is el szándékozik mérni. De ő nem is menvén az ajkaiak földjére, nyugodtan dolgozott, míg azok tétlenül vesztegeltek. E veszélyesnek induló, különben pedig komikus történetet jó kedélylyel humorosan írja le *Ajkai veszedelem* című versében.⁴¹

Garda úgy sejteti, e két eseten túl nem volt további térképészeti megbízása Horváthnak. Az 1782-es első házasodását követő balatonfüredi és szántódi letelepedéséről ír, s arról, hogy mivel a „földmérő hivatal nagyon rongálta irónk egészségét”,⁴² 1785-től jószágokat vett ki, s gazdálkodó poéta lett.

Garda után a következő, kismonográfiának beillő életrajzot a piarista Hegyi Ferenc készítette doktori értekezésésként még 1932-ben, ám csak 1939-ben jelentette meg Debrecenben, *Pálóczi Horváth Ádám* címmel. Az életrajzi fejezeten belül Horváth tanulmányaival négy oldalon foglalkozik, Gardához hasonlóan főként a debreceni időszakról mesél hosszabban. Követi abban is, ahogy a kolégiumot követő rövid gyakorlat utáni vizsgákról számot ad, hiszen Hegyi szin-

41 Uo., 13–14. – 1906-ban Id. Barta László jelzés nélkül, de szó szerint átveszi Garda szavait a balatonfüredi emléktábla felavatásakor. Lásd *Pálóczi Horváth Ádámról való megemlékezés: Életrajzi és irodalomtörténeti adatok nyomán írta: id. Barta László, nyug. székesfővárosi tanácsjegyző. Fölvastatott a költőnek 1782–1793-ig Balatonfüreden laktat megörökítő emléktábla ünnepélyes leleplezésekor, 1906. szeptember hó 23. napján* (Balatonfüred: Balatonfüred és vidéke társadalmi érdekeit szolgáló egyesület, 1906), 10.

42 GARDA 1890, 14.

tén Horváth versére hivatkozva beszél a földmérésről. Annyiban pontosabb nála, hogy Toldyhoz hasonlóan megadja a költemény megjelenési adatait. Ám míg Garda még csak sejteti, hogy Horváth Ádám néhány év után feladta volna a földmérői hivatalt, Hegyi már egyértelműen ezt írja:

A Kollégium elhagyása után két hónapig [!] Miskolcon patvariáskodott. Huszonnégyéves [!] korában a jászói premontrei konventnél prókátor lett. Ugyanakkor mérnöki esküt, „geometriai hitet” [!] is tett. Végül is a földmérő hivatal mellé kötött ki, amely jól jövedelmezett neki. Már huszonegy esztendőmnek / Középén, tsak nem időmnek Reggelében, / Állégalok, földet mérek. (Hol-Mi. I. 192. l.) [...] Házassága után gazdálkodással foglalkozott. Első feleségének, Oroszi Juliánnának Veszprémben és Zalában nagy kiterjedésű birtokai voltak, ezenkívül még a füredi tóban is része volt. Mivel a földmérő hivatal nagyon rongálta Horváth egészségét, felhagyott vele és a Balaton mellé, Füredre vonult. Tíz évre kibérelte a tihanyi apátság szántódi jóságait és azon gazdálkodott felváltva, Füreden és Szántódon lakva. Igazi lakóháza a füredi volt, a szántódit csak remeteségnek nevezte.⁴³

A két önállóan megjelent kötet mellett a két kritikai kiadásban találjuk meg Horváth életrajzának alapos ismertetését: az *Ötödfélszáz Énekek* és a *Pálóczi Horváth Ádám verses kiadványai* (1787–1796) című kiadásokban. A két vaskos kötet életrajza között jelentős különbség van Horváth földmérői munkássága tekintetében, az *Ötödfélszáz Énekek* ugyanis 1953-ban jelent meg, évtizedekkel az előtt, hogy alaposabban feltárták volna e tevékenységét, míg az RMKT-t 2015-ben adták ki, és így számot vet az időközben felkutatott térképtörténettel is.

Az *Ötödfélszáz Énekek* kritikai kiadása 1953-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál, Bartha Dénes és Kiss József munkájaként. A kötet bevezetésének része a *Pálóczi Horváth Ádám élete és egyénisége* című életrajzi ismertető, ebben a szempontunkból lényeges részlet egyetlen bekezdésnyi terjedelmű, és látszólag ugyanazt adja elő, mint amit a két korábbi kismonografikus életrajzban láttunk. A valóságban azonban egyrészt még jobban felerősíti a Hegyinél megfigyelt csúsztatást a földmérői munka rövid voltáról, másrészt, újdonságként minden korábbi irodalomhoz képest, az azokban szereplőket átfogalmazva, ám jelentését tekintve egész mást hozva létre „országos földmérői hivatal”-nál való szolgálatról szól. Ilyen hivatal nem létezett ebben az időszakban, Horváth Ádám pedig vállalkozóformán módon végzett különböző földbirtokosoknál földmérői munkát, miként maga is megírta Kazinczynak 1789. február 7-én („utálván másnak bérbe foga-

43 HEGYI 1939, 9.

dott szolgálja lenni, egy néhány meg lehetsz salariumú hivatalokat meg-vetettem, 's tsak annak dolgoztam, a' kinek akartam”):⁴⁴

Kollégiumi tanulmányai befejeztével egy ideig Miskolcon ügyvédkedik, majd 24 éves [!] korában földmérő mérnöki esküt, amint akkor mondták, »geometriai hitet« [!] tesz s az országos földmérő hivatal szolgálatába szegődik. Ez a munkája megint szülőföldjére, a Dunántúlra szólítja. Korán megnősül: első felesége, Oroszi Juliánna kezével számottevő dunántúli (veszprém- és zalamegyei) földek jutnak birtokába. A földmérő hivatalt egészségére ártalmasnak találván, hamarosan felhagy vele, s felesége birtokán gazdálkodva, mindinkább a társas életnek s immár felismert írói hivatásának szenteli java idejét.⁴⁵

A 2015-ben megjelent kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Tóth Barna szempon-tunkból összehasonlíthatatlanul pontosabb. A költő életrajzának itt precízen részét képezi számtalan általa készített felmérés és térkép, az életút több pontját a versek mellett térképei készítésével igazolja. Tóth a költő tanulmányai zárásakor jelzi a kettős végzettséget, s rögtön ezt követően is megad egy geodéta munkát:

Elvégzett tanulmányairól Pálóczi Horváth bizonyítványt kért a kollégiumtól, de annak aláírását Varjas megtagadta – végül Hatvani István segítségével kapott abszolutoriumot. Hét hónapon át Miskolcon patvaristáskodott, majd Eperjesen fölesküdt prókátornak és földmérőnek. A következő néhány évről csak részleges adatok maradtak fenn. Az 1780-as évek elején Pápán lakott, erről többek között versei és a Pápán élő Kováts Ferencsel, Veszprém megye főmérnökével közösen készített térképei tanúskodnak.⁴⁶

Tóth Barna a költő első, Oroszi Juliánnával kötött házasságánál (1782–1793) il-leszt az életrajzba két nagyon jelentős térképet: a pomázi uradalom felmérését és Balatonfüred térképét. Mindjárt a házasság kezdeténél jelez egy felmérést, majd a válást követő, Horváthot sújtó anyagi nehézségek révén is megemlíti egy jelentős földmérő vállalkozást, ezzel cáfolatát adván annak a korábban elterjedt tévedés-nek, miszerint egészségügyi okokból felhagyott volna e tevékenységgel:

44 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 175. sz., 269.

45 BARTHA, „Pálóczi Horváth Ádám élete és egyénisége”, 11.

46 TÓTH, *Bevezetés*, 18.

1782-ben a tótvázsonyi Oroszi család részére Kishidegkúton végzett földmérői munkát, s még ebben az évben feleségül vette Oroszi Juliannát (1766–1842). [...] Pálóczi Horváth 1783-ban Pomázon, Teleki József birtokán dolgozott földmérőként, ezzel igen jól keresett: [...] 1785-ben elkészítette Balatonfüred térképét. E munkával Balassa Ferenc gróf bízta meg, aki pár évvel később a *Hunniás* folytatásához ígért anyagi segítséget. [...] Földmérői munkájáról már 1789-ben azt írta, hogy felhagyott vele „ne hogy magamat idő nap előtt elrontsam” (KazLev. I. 270, 175. sz.), de később gyakran ez a munka segítette át az anyagi gondokon. Széchényitől is kölcsönzött pénzt, s amikor nem tudta visszafizetni, földmérőként dolgozta le a tartozást; 1794-ben Nagybajomban mért földet, 1795-ben legnagyobb szabású munkájaként a Dráva-vidékről készített térképet, s maradtak fenn térképei 1798-ból, 1799-ből és 1800-ból is.⁴⁷

A két kritikai kiadás között 1979-ben jelent meg az *Énekes poézis* című népszerű kiadás, éppen akkor, amikor Hrenkó Pál felkutatta Horváth térképeit a levéltárakban. Ennek megfelelően Küllös Imola a kötetben utószóként olvasható, amúgy alapos életrajza még nem tud a poéta térképeiről, s földmérő tevékenységét Hegyi életrajzát követve (de tévesztéseit igazítva) rövid ideig tartónak írja:

„a nagy nevezetű” Hatvani professzortól nyert bizonyítvány alapján „a Geometriai hitet” [!] is leteszi, s mérnöki diplomájával földmérői (inzselléri) hivatalt vállal. [...] Munkája bőven van, mert ez a kor a földesúri birtokok újrafelmérésének ideje. Horváth lelkiismeretesen dolgozik, de úgy érzi, ahhoz, hogy sokoldalú tehetségének megfelelően, „emberséges ember”-ként élhessen, azaz a mások hasznára is, önálló egzisztenciát kell teremtenie, vagyont kell szereznie. Házasságai segítik ebbeli törekvését. Korán, 1782-ben nősül először. Felesége Oroszy Julianna, művelt nő, akinek jelentős földbirtokai vannak Veszprém és Zala megyében, ezekből azonban anyósa haláláig nem részesülhetnek. Horváth 1783-ban felhagy földmérői hivatalával, [...] – hisz volt olyan nap, hogy tizenegy mérőföldet járt be gyalog! [...]”⁴⁸

Horváth Ádám térképészeti munkássága a jelek szerint leginkább és alapjaiban Toldy Ferenc és Szinnyi József révén maradt meg az utókor számára. E kutatások nevesítik a forrásaikat, a későbbi tudósok is ezeket hasznosítják, s olykor újabbakkal egészítik ki (néha tévesen). Tudásunk alapjának leginkább három forrás látszik, és mindhárom mögött ott sejlik a korszak irodalmi vezérfigurája, Kazinczy Ferenc: 1) Pálóczi Horváth Ádám halálakor, 1820-ban három helyen jelent

⁴⁷ Uo., 18, 19.

⁴⁸ KÜLLÖS, *Utószó*, 331.

meg róla nekrológ; 2) ő maga 1789-ben, 1814-ben és 1819-ben, tehát háromszor is megírja levélben Kazinczy számára életrajzát; 3) a széphalmi vezér kiegészítve publikálta Horváth Ádám neki megírt életrajza 1819-es harmadik változatát, J. H. G. monogrammal a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évi II. számában.

Horváth Ádám 1820. január 28-án hunyt el Nagybajomban. Halálakor három korabeli lapban jelent meg nekrológ. Az elsőt a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* közölte (jó eséllyel Kulcsár István tollából), az 1820. évi 14. számában, Pesten, szerdán, „Böjt-Elő-Hava 16-dik napján”.⁴⁹ Ezt vette át a *Magyar Kurir* 1820. évi 15. száma (Bécsből, Kedden, Februárus 22-dikén, 1820.) hivatkozás nélkül, majd a *Tudományos Gyűjtemény* 1820. évi II. kötetében megjelent szöveg a *Kihalt Tudósok és Írók* rovatban, Th. monogrammal, hivatkozva a *Hazai 's Külföldi Tudósításokra*.

Bár a nekrológ tud a poéta földmérő voltáról, de ezt mellékes, „Tek. Pálóczi Horváth Ádám Ur, több Ns. Vármegyéknek Tábla Birája, a' Külső-Somogyi, és Felső-Baranyai Helvetika Vallást követő Egyházi Megyék Világi Igazgatója” rangjához nem illő foglalkozásnak tartja. Az elhunytat *Legrövidebb Nyári Éjszaka* című művénel „Tudós Mathematicus”-nak nevezi, s zárójelben ezt a magyarázatot fűzi a szintagmához: „(mert Földmérőnek mondani ötlet, a' ki a' Mathesisnek minden ágait igazán tudta, megalatsonyittás volna)”. Ezt a részletet is átvette a *Magyar Kurir* és a *Tudományos Gyűjtemény*. Érdemes megjegyezni, hogy innen ered az utóbb sok helyütt visszaköszönő értékelés: „Fő érdeme a' Boldogultnak, hogy a' Nemzeti nyelvet víg énekekkel gazdagította, mellyek az országban szerte szélt ismételtesek, 's egyrészen Holmi nevű munkájában is megtaláltnak.”⁵⁰

A halálról hírt adó cikk mellett a *Horváth Ádám' Élete* című, Kazinczy Ferenc által jegyzetekkel és kiegészítésekkel a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évi II. számában publikált, eredetileg Horváth Ádám által készített életrajz is elsősorban íróként mutatja be személyét. Részletesen felsorolja, milyen nyomtatott, nyomtatatlan és „Most készülnek, ha megkészülhetnek” megjelölésű munkái vannak, és ezek között bizony egyetlen térkép sem szerepel, kizárólag könyvek.⁵¹

49 *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 14, I. 14. sz. (1820): 106–107. A teljes szöveget a többi egykorú életrajzzal együtt egy párhuzamosan készülő másik kötetben közöljük LENGYEL Réka főszerkesztésében (megjelenik 2021 folyamán).

50 Uo., 106–107.

51 Érdemes megjegyeznünk, hogy ez az életrajz Kazinczy útmutatásai alapján lett ilyen (Bódi Katalinnak ezúton is köszönetet mondok, hogy erre a tényre felhívta figyelmem). 1818. október 17-én így kérte barátját életrajza elkészítésére, megadván a pontos módját annak: „Édes barátom, hajdani leveleid nálam veres kordovány kötetbe vagynak kötve; mihelytt 1801. Július első napján ismét meglátam Regmeczet, az vala eggyik első gondom, hogy azt a' csomót is rendbe szedjem, és hogy a' levelek

Fontos, hogy a születés, a származás és a tanulmányok után házasságairól szól, majd a gyermektelenségről, amihez a munkái felsorolását megelőzően átvetetőként ezt írja: „Gyermekeim egyik feleségentől sem volt, ’s az elsőnek a’ mostani férjétől sincsen. Hanem vagynak szüleményeim, mellyekkel a’ későbbi időknek használhatok, avagy csak akarok.”⁵² Ugyanakkor a nekrológgal két ponton szemben áll az ősi, nyilvános életrajz. Egyrészt természetesen tartalmazza a földmérői végzettséget, másrészt erről nincs értéktétele:

Én Horváth Ádám, Györgynek (Prédikátornak) Hollói Somogyi Katától első gyermeke, születtem 1760. Május 11-ikén Kömlődön, Komárom Várm. Hat esztendő koromtól fogva 12-ig tanultam falusi Oskolákban Czászáron [!] Komárom, Bicskén Fejér, és Kocson ismét Komárom Vgyékben. 1773. Debreczenbe vittem Rhetoricára és Logicára; 1775. Togátussá lettem. – (Prof. Hatvani által különösen kedveltetett, de Prof. Varjas által, mivel Zsidó nyelvet tanulni nem igen akart, gyűlöltetett, és mivel a’ Professort hol apró, hol igen is nagy csintalanságokkal bosszantgatá, a’ legkeményebb fenytéssel büntettetett meg; ’s ez volt az oka, hogy a’ mint maga folytatja az előadást) – 1780. elején, a’ Theologiai Cursust végezvén, Debreczent oda hagyám, ’s Miskolczon Patvaristává, Eperjesen pedig, egy nap és egy órában, Prókátornak is Földmérőnek is felesküdtém.⁵³

el ne veszhessenek, beköttessem. Ezekben meg van születésed napjának feljegyzése. De szabad volna e arra kérni, hogy vennél egy darab papirosát, ’s tulajdon kezddel írnád-fel ezt:

Én Horváth Ádám, első, második, 3dik etc. gyermeke

– nek és – nek, születtem – – – – –

tanultam

Debreczenbe küldtettem

Debreczent elhagytam

Patvarián voltam – – – –

Prókátorrá felesküdtém: – – –

Földmérővé – – – –

Megházasodtam először ’s elvettem Oroszi Juliannát.

Tőle elváltam a’ – – – – előtt 179 – – –

Másodszor

elváltunk a’ – – – – előtt.

Harmadszor elvettem K. Klt. 1818. Aug. 12d.

Még hozzá tehenéd ezekhez, hogy gyermekeid nem voltak és kiadott Munkáidnak címjeiket, a’ nyomtatás esztendeje és helye kimutatásával.

Érted te, hogy ezen kérésém által a’ később időnek akarom kedvét tölteni és használni; az ezt a’ jegyzést kincs gyanánt fogja tekinteni.” Kazinczy – Horváth Ádámnak. Széphalom, 1818. október 17., in *KazLev* XVI, 3649. sz., 193–194.

52 – J. H. G. –, „Horváth Ádám’ Élete”, 69.

53 Uo., 68–69.

Érdemes regisztrálnunk (különösen a névhasználati kérdés szemszögéből), hogy poétánk, sőt maga Kazinczy sem használta az életrajzban a nemesi előnevet, pedig ő általában pedánsan ügyelt arra, főként a magas rangú személyek esetében, hogy a méltóság, a tisztség a neki járó módon fel legyen tüntetve. Azt gondolom, ez szemben állhat a nekrológból érezhető lenézésével a földmérői, inzellér hivatásnak. Ezt igazolják Horváth Kazinczyhoz írt két korábbi levelének önéletrajzi részletei is. A költő ugyanis Kazinczy számára megírta életrajzát már 1789. február 7-én, majd 1814. június 13-án is (e második változat hat pontban röviden felsorolja a harmadik házasságát követő, Petrikeresztúrba költözése „óta rész szerint készített, rész szerint összeszedett” munkáit).

Horváth privát életrajza első változatában, szántódi remeteségéből 1789-ben így írt származásáról, iskoláiról és végzettségéről:

Nem sokkal születéltél előbb én nálam. Mert én születtem 1760ban 11-a Mai. az Atyám Predikátor volt, de egy valóságos Ember, és olyan tulajdonságokkal bírt, a' mellyeknek még én bennem sok híjja van: de tsak ugyan a' rólam való jó reménység engemet tett ő néki gyönyörűségévé. Ő maga volt egyedül minden előmenetelemnek eszköze, [!] annyiban, hogy taníttatásomban nem tsak bőv költő, hanem talám vesztegető is volt; de mivel tsak egy Férfi gyermeke voltam, a' nagy szeretet miatt nehéz volt neki jól meg határozni azokat, a' mellyek szerentsémnek hasznossabb eszközei lettek volna: a' sok consiliarius el ijesztette őtet attól, hogy gyermek koromban német oskolákban taníttasson; ne hogy a' gyenge regula mellett rossz erköltsökre vete-medjem. 13 esztendő koromban már a' Debreczeni kemény vessző alá adott, a' hol még 15 esztendő sem voltam, mikor a' Togát, és a' Klastromi servilis Törvényeket is vállamra adák; ugy hogy már minden nemes hajlandóságim tsak-nem el-repültek, mikor eszre vettem magamat. – Sijettem hát a' Theológiával is, és öt esztendő mulva ott hagyám a' Papi ruhát; és azólta minden vezető és tanács adó nélkül, mentem a' mire mehettem, magam esztől. Miskolczon hét hólnapig (nagy részént a' Királyi Fiscus mellett) a' mint mondják, patvaristáskodtam: 's akkor Vármegyétekbe által rándulván, a' Jászói Contventbe [!] Prókátornak esküdtem huszonegyed fél esztendő koromba; 's egyszersmind, mivel Debreczenbe az egész Mathesisonn (ki bevén a' Militaris Architecturat) még pedig annak felségesebb részeinn, az Astronomiann, és Sublimior Algebrann, minden vezető nélkül által mentem, 's a' Professoromtól, a' nagy nevezetű Hatvanitól jó Testimonialisom volt; a' Geometrai hitet is le-tettem.⁵⁴

54 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 175. sz., 268.

Az életrajz első változata után pár hónappal, szintén Szántódról Kazinczynak írt levelében is előkerül kettős felesküdése. 1789. május 13-án mesél hosszan debreceni korhely diákságáról, és bizonyítványa megszerzésének nehézségéről, itt csak a végzést idézem:

Testimonialist kértem; – adtak, – de az öreg Varjas subscribálni nem akarván, előtte öszve szaggattam, azt mondván, hogy én hozok levelet onnan, a' hova menni akarok, hogy meg érdemlem a' Testimonialist; – Hathvani adott osztán maga neve alatt másikat, a' melly mellett Ingenieurnak a' Jászói Conventben felesküdttem éppen akkor, mikor hét holnapi Patvariám után a' Prokátori hitet le tettem.⁵⁵

A Kazinczy megrendelésére 1792-ben Johann Ernst von Mansfeld által Bikfalvi Kóré Zsigmond festménye alapján készített rézmetszet is bizonyítja (jelen kötet 5. lapján), hogy Horváth Ádám sokoldalúságába beletartozott a földmérés is. Kazinczy Ferenc, amikor végre megkapja Bécsből az ő díszítőrajz-terve alapján készült portrét korrektúra végett, nagy örömmel fogadja, és így írja le október 2-án barátjának, mi látható rajta és miért:

Ha egészenn eltalálta é képedet, azt mások itéljék meg: elég az, hogy én ebbenn is reád ismerek, 's bátorkodom állítani, hogy ez tökéletesen hasonlít a' Kóré Zsigmond festéséhez. A' ki gáncsolni fogja, gáncsolja Kórét a' Festőt, ne pedig a' Rézmetszőt. Kiváltképen a' kép ornamentumainak örülök. Azokat egészen úgy csinálta, a' mint hagytam, óhajtottam 's magam rajzoltam. Tölgyfán függ a' felkoszorúzott kürt és lant; jele annak, hogy Epicum Carmenben szerencsésen futottad pályadat; egy kőre *bárelief* módjára vagyon vésve a' Delphinen nyargaló Arion, titkos jelentője nevednek; – ott van a' félig befedett csillagos mennygolyóbis; résszerint annak jeléül, hogy Astronomiai poémát írtál, résszerint annak, hogy megszűntél lenni *ἄλιτρος*. Ott a' könyvenn a' kard, akár annak jeléül, hogy Scriptor is vagy, Banderista is, akár annak, hogy 19/XI. 89. Ott a' cirkalom és szegmérő, mert Mathematicus is vagy; 's Özvegynek fija is, ott a' cubus és rajta a' Lélek halhatatlanságának symboluma és Volumenje. Ott végre a' Templum honoris, melly nevedet még holtod előtt elfogadta.⁵⁶

Az 1789-es privát életrajz huszonnégy évvel későbbi második változatában (Petrikeresztúr, 1814. június 14.; a levélírás átnyúlt a következő napra) Horváth csak

55 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód 1789. május 13., in *uo.*, 204. sz., 354.

56 Kazinczy – Horváth Ádámnak, Regmetz, 1792. október 2., in *KazLev* II, 415. sz., 281–282.

röviden beszél az iskolai tanulmányairól, de származását változatlanul adja elő. Érdeemes felfigyelni arra, hogy apja esetében a gyakori Horváth vezetéknev miatt iskolai ragadványnevről ír, s nem a nemesi előnév használatáról:

Én születtem 1760-ban 11-a Mai Kömlőd nevű Nemes helységben Komárom Vármegyében, az Atyám volt Horváth György, a' ki irta a' Természetnek és Kegyelemnek Oskoláját: az Anyám Hollósi Kata, Somogyi de Hollós, az Atyám Szathmár sőt régebről Zemplén Vármegyei Származás, Pálócziak közül, de még az Öreg Atyja ki költözött onnan a' vallásos háborgatás miatt, ő levén egyik a' halálra ki jelelt 70 közül: el ment hát Erdélybe, ott hagyván minden örökségét; onnan a' Nagy Atyám ki jött Szathmár, az Atyám pedig idébb Komárom Vármegyébe: én Veszprémbe, Zalába, Somogyba, onnan ismét Zalába (de ezek hát nem mind Biográfiába valók). Debreczenbe mentem Rhetornak 1773-ban, Deákká lettem 1775ben. a' Theologiat absolválván, ki jöttem 1780ban Miskolczra törvénytanduló vagy Patvaristaképpen, 1781ben Prokatornak és Földmérőnek esküdtem (néhai Szilágyi Samuel Nagy Püspök azt mondta, hogy az Atyámat is Mathematicus Horváthnak hívták Deák korában meg különböztetés kedvéért; mivel három Horváth György volt azon egy Gradusban).⁵⁷

Horváth Ádám geodéta munkásságához Vörös Károly *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez* című, 1958-ban megjelent kötete nyújt fontos kiegészítéseket. A kismonográfia első része ugyanis a somogyi inszurgensek zendülését tárja fel; ez volt az az esemény („1800ban Sz. Márton éjtszakáján a' Somogyi gyalog inszurgensek talpig ki rablottak”), melynek a Kazinczy kérésére készült életrajzában való feltüntetésén Horváth elgondolkodott. Vörös szinte mikrotörténeti alaposággal tárja fel zendülést. Az általa idézett iratok Horváth földmérő voltát is bizonyítják. A Véssey Mihály szolgabíró aláírásával 1801. január 7-én készült jelentés az ingóságokban történt károk⁵⁸ mellett az iratpusztulásról is számot ad:

57 Horváth Ádám – Kazinczynak, Petrikeresztúr, 1814. június 13., in *KazLev* XI, 2678. sz., 423.

58 „Ablakok, üvegнемűek, asztali edények, négy zöld kályha ezer darabra törve (talán egy kályhát még használni lehet) hever szétszórva a szobákban. [...] A ruhásszekrények s az értékesebb holmi tárolására szolgáló, »a kérelmező musaeumában őrzött ládákat« és irattartókat mind feltörték és kifosztották, a nagyobb könyvtárat a földre szórták, a kisebbet, az értékesebb könyvekkel kiborították, csekély kivétellel minden fabútort darabokra vágtak s roncsaikat a szobák közepén halmozták fel.” Az eseményről és Horváth vonatkozó verseiről legújabbban: MÉSZÁROS GÁBOR, „Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 151–166 (Budapest: Reciti, 2018); lásd MATÁNYI Marcell tanulmányát kötetünkben.

„Iratai az udvaron és az utcákon szóródtak szét, részint épségben részint széttépte és sárosan.” Vörös kiegészítésül hozzátette: a szolgabíró az

iratroncsokat négy ládába és néhány zsákba gyűjtötte össze regisztrálás végett Kaposvárra beviendő. Elpusztult több különféle birtoktérkép is. Mindezekről az iratkárokról a bizottság külön részletes jegyzéket is készített.⁵⁹

Az elpusztult iratok és térképek Horváth Ádám a megyegyűlés elé január 8-án terjesztett beadványának mellékletében így lettek felsorolva:

Másutt officiosa, másutt missilis, ismét másutt a mérést illető leveleim és mappáim. Ezeket résszerént darabokra szaggatták, résszerént meg hasogatták által szurkálták és széllyel szórták s be sározták.

Elrabolták továbbá két geodéta műszerét, melyek együttes értéke 32 forint: „Egy mérő dioptra és egy jókora kompassz”; felvett a kárleltárba egy föld- és egy éggömböt („Két glóbus, coelestis és terraquerus, az egyik még reparálható” – 16 forint), s a melléklet kitért könyvtárára is („Író szobámban circiter 400 darab könyv két deszka tékában; mi hijjok még nem tudom, hanem a kisebbik téka, és az író asztal, rajta lévő író és rajzoló eszközökkel öszve rontva” – becsült értéke 15 forint).⁶⁰

Bár Vörös Károly Hegyi Ferenc életrajzára hivatkozva festi le Horváth Ádámot, mégis úgy tűnik, pontosabb képet rajzol róla. Vörös a felfele törekvő, elszegényedett nemesi családból származó Horváthot ábrázolja, s ennek a felfele törekvésnek az egyik eszközeként beszél a földmérésről:

Származására nézve elszegényedett, sok ágra szétvált, jóformán már birtoktalan köznemesi papcsaládból származik, életpályájában és terveiben is a hozzá hasonlók útját választva: papnak készül, majd alkalmatlan voltát felismerve, földmérőnek megy. A kor a nagy földesúri regulációk kora: most méretik fel a birtokosok földjeiket, egyre szűkebb faluhatárba szorítva be a parasztot. Horváth lelkiismeretes földmérő: térdig járja lábát, ha kell, megbízói szolgálatában. De belülről egyre határozottabb, nyilván sokoldalú tehetségének érzetétől sarkalt, kialakuló nagyratöréssel is: az önálló, független egzisztenciává válás, a birtokos nemesség soraiba való feljutás vágyával.⁶¹

59 VÖRÖS, *Adalékok*, 11.

60 Uo., 20–21.

61 Uo., 8.

Toldy, Garda, majd Hegyi életrajzai alapján köztudottá vált, hogy Pálóczi Horváth Ádám földmérő munkája a poéta egyik versében is szerepel. Garda csak idézte a fiatalkori költeményt, Toldy és Hegyi jegyzetben meg is adta, a *Hol-mi* I. kötetében jelent meg az *Ének egy Ifjúnak szerencsétlen életéről* című (*Bosszús biográfia* címvariánssal az *Ötödfélszáz Énekekben*), 22. születésnapján keltezett („Iratott 11. Máj. 1782.”) önéletrajzi verse Horváth Ádámnak. Sokszor idézett, témánkhoz releváns részlete így hangzik:

Már húszon egy esztendőmnek
Közepénn, tsak nem időmnek Reggelében,
Állegalok földet mérek
Prokatorok 's *Ingy'senének*' Seregében⁶²

Kevésbé ismert, de Hrenkó Pál megemlíti a poéta saját sírversét is. Az *Egy Papnak és egy Föld-mérőnek Koporsó Írása* (a *Hol-mi* címvariánsa szerint *Egy Papnak és egy Ingy'senének építáfuma*) szintén önmaga földmérő voltát demonstrálja:

Másik – – Ádám, a' ki gyors lánczával
A' Földet, 's az eget mérte czirkalmával,⁶³

A földmérő hivatás általános említésén túl viszonylag későn került be a szakirodalomba Horváth Ádám által készített eredeti térképre tett utalás (a Garda Samu által felhozott, az *Ajkai veszedelem* című versből ismert felmérést leszámítva, amelynek a térképe egyelőre nem került elő). Zákonyi Ferenc, a Balaton kutatója 1971-ben adott közre újabb történeti adatokat egyes balatonfüredi műemlékekhez. Füred két meghatározó épületéről szól, Pálóczi Horváth Ádám és Széchényi Ferenc házaról, és ebben a dolgozatban – minthogy „jelentős adatokkal gazdagította ismereteinket” – elsőként hasznosítja Horváth munkáját, ami az „első eddig ismert legrégibb füredi térkép 1785-ből”.⁶⁴ A térkép ekkori felkutatását Zákonyi jegyzete mutatja, hivatkozása ugyanis nem csupán a jelzetet és az őrzési helyet tartalmazza: „Arács és B. füred térképe, 1785. VII. 22. OL. Térképtár. HA. Térképek D. 8. No 258: Z. E térképet, a kérésemre folytatott kutatás során dr. Pataki János találta meg a Helytartótanács iratai között, fogadja érte őszinte köszönete-

62 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Ének egy Ifjúnak szerencsétlen életéről. Iratott 11. Máj. 1782.*, in RMKT XVIII/16, 386.

63 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Egy Papnak és egy Föld-mérőnek Koporsó Írása*, in *uo.*, 677–678.

64 ZÁKONYI Ferenc, „Újabb adatok egyes balatonfüredi műemlékekhez”, *Műemlékvédelem* 15, 3. sz. (1971): 158–162, 158.

met.”⁶⁵ Zákonyi, mielőtt Péterffy Ida 1967-es, *Pálóczi Horváth Ádám nyomában Balatonfüreden* című munkája nyomán, immáron a térképpel a kezében pontosan beazonosította volna Horváth házát, annak ritka értékét méltatta, jelezve a poéta geodéta hivatását. Szerinte a térképet három tényező teszi különlegessé:

Elsősorban az, hogy a Balatonvidék neves költője, Pálóczi Horváth Ádám „egész Magyarországra felesküdt mérnök” készítette, másodsorban az, hogy a térképen számokkal feltüntette az akkor nevezetes épületeket, köztük a saját házát is, [...]. Harmadsorban pedig, hogy a térkép mellékletén le is rajzolta a fontosabb épületeket, megadva azoknak homlokzati és alaprajzát. Kitűnő, jó rajz, munkái szinte még ma is élnek, és milyen segítséget jelentenek a mai kutatónak!⁶⁶

A Balatonfüredet, Arácsot és a Savanyúikutat ábrázoló térképet innentől kezdve az itteni helytörténeti szakirodalom folyamatosan használja, ám mivel kutatásuk az épületekre fókuszál, a térképet nem közlik, csupán az épületábrázolásokat és az alaprajzokat. Ezt látjuk Zákonyi Ferenc *A balatonfüredi Horváth-ház története* című, az épület fennállásának 175. évfordulóján, 1973-ban megjelent kis kötetében,⁶⁷ valamint Némethné Rácz Lídia *Balatonfüred nevezetes épületei* című összefoglalásában is. E kötet végén az 1858-as kataszteri birtokvázlat, majd 20. századi térképek szerepelnek; a mostani Ferencsik János Zeneiskola, eredetileg Horváth háza bemutatásánál szintén az 1858-as kataszteri birtokvázlat az illusztráció Horváth Ádám 1785-ös homlokzati és alaprajza mellett. Kisebbik háza ismertetésénél is a nádfedeles hosszú épület homlokzati és alaprajza látható.⁶⁸

Horváth Ádám térképeinek nagymérvű felmérése és leírása 1979–80-ra tehető, és jószerivel egyetlen személyhez, a már többször említett térképtörténészhez, térképész alezredeshez, a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület titkárához köthető. Hrenkó Pál 1979 táján eredt Horváth térképei nyomába, és a balatonfüredi, továbbá egy nagybajomi anonim térkép kivételével ő kutatta fel őket különböző levéltárakban. Munkájáról elsőként egy olvasói levélben tett említést. 1979

65 Uo., 162.

66 Uo., 158–159.

67 „Nagy segítségünkre volt ezen idők építéstörténetének felkutatásában ez a szép és értékes térkép, amelyet Pálóczi Horváth Ádám, a kitűnő költő, aki egyben hites mérnök is volt, készített Balatonfüredről. Nemcsak Füred és Arács községek minden háza és tulajdonosának neve található meg rajta, hanem a Savanyóvíznek nevezett telep minden épülete is, így könnyen tudtam eligazodni a sok, a leírásban emlegetett épületen.” ZÁKONYI Ferenc, *A balatonfüredi Horváth-ház, új nevén Bányász üdülő szanatórium története* (H. n. [Pécs]: k. n. [Mecseki Ércbányászati Vállalat], 1973), 10.

68 NÉMETHNÉ RÁCS Lídia, *Balatonfüred nevezetes épületei*, Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 40 (Balatonfüred: k. n., 2008), 289–292; 195–204; 235–238.

augusztus–szeptemberében ugyanis a *Magyar Nemzet* hasábjain egy olvasói vita bontakozott ki Horváth balatonfüredi kisebbik házával kapcsolatban, s ehhez ő kétszer is hozzászólt. Hrenkó véleménye szerint az úgynevezett Feri-lak, a Horváth Ádám utca 12. szám alatti, az eredetihez képest akkor félig már lebontott épület nem Horváthé volt. A vitát indító, 1979. augusztus 1-jei olvasói levelében Zsaródy Réz Balázs, balatonarácsi lakos így írta le a házat: „Bizony keserű szájízt okozott a félig már lebontott, romos, és láthatóan pusztulásra ítélt épület. Az utca, a Pálóczi Horváth Ádám utca legszegyenteljesebb állagú épülete a hajdani hajlék, de még a »maradék ház« falán sem látni semmilyen jelét az emlékezésnek”.⁶⁹ A Feri-lakhoz fűződő legendát kedves tévedésnek tartó olvasói levelében Hrenkó megjegyezte, hogy az „ország különböző levéltáraiban 17 kéziratos térképet”⁷⁰ kutatott fel.⁷¹ Annak ellenére, hogy a balatonfüredi Öreg-hegy oldalában található régi ház egykori tulajdonosának Hrenkó a térkép alapján Kiss Ferenc özvegyét, Skultéti Apollóniát tartja, a *Műemlékvédelem* 1979. évi 3. számában az ingatlan felének romba dőlése apropóján⁷² önálló cikket adott közre. Ez az írás természetesen nagyobb jelentőségű, mint egy olvasói levél, és történetesen ez az első olyan publikáció, amiben Horváth Ádám-térkép, természetesen a Balatonfüred és Arács savanyúvizeit ábrázoló, illusztrációként megjelent. Hrenkó így kezdte a Fekete-ház (későbbi nevén: Feri-lak) bal szárnyának lebontása feletti veszteség számbavételét:

69 ZSARÓDY RÉZ Balázs, „Pálóczi Horváth Ádámról”, *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 1., 9.

70 HRENKÓ Pál, „(Pálóczi?) Horváth Ádámról”, *Magyar Nemzet*, 1979. szeptember 4., 9.

71 Érdemes Hrenkó Pál olvasói leveléből tovább is idézni ezt a bekezdést – egyrészt, mert helyreigazító, másrészt, mert ekkor még ő is elköveti a *geometriai* tévesztést: „Kevésbé ismeretes ugyanis, hogy igazi mestersége a földmérés és a vele kapcsolatos ügyvédi gyakorlat volt. Debrecenben Hatvani professzortól matematikából jó bizonyítványt nyert, Miskolcon fél évig patváriáskodott, majd a jászói konventben földmérőnek és ügyvédnek felesküldött (geometriai [!] és prókatori hitet tett). Maga vallotta be, hogy a földmérést választotta hivatásának (professziójának), ezzel szerezte be azt a nagy jövedelmet, amiből felépítette balatonfüredi lakását (Ady E. u. 13.), amivel fedezte irodalompártoló tevékenységét.” Uo.

72 A ház bontásáról a *Magyarország* 1978. június 25-ei számában olvasható, Szekér Ernő, balatonfüredi lakos által írt olvasói levél adott fényképpel dokumentált hírt: „Pálóczi Horváth Ádámnak, Kazinczy, Csokonai és Széchenyi Ferenc barátjának balatonfüredi »kisebbik házát« elkezdték bontani, köveit ma köbméterre árulják.” SZEKÉR Ernő, [„Olvasói levél”], *Magyarország*, 1978. június 25., 31. Az olvasói levél után a ház emlékére Péterffy Ida, aki 1966 őszén megtalálta az épületet, és felfedezését követően szorgalmazta védetté nyilvánítását és irodalmi kiállítóhellyé alakítását, a *Magyarország* 1978. július 23-ai számában *Rekviem egy házért* címmel írt szomorúan: „Horváth Ádám, a hajdan Orfeusz majd Arion nevét is viselő füredi dalos poéta házát, mint nemrég megtudtuk (Magyarország 1978/31) [!] »elkezdték bontani, köveit ma köbméterre árulják«, ezek szerint már csak egy Amfion támaszthatná fel, kinek lantja zengésére – görög monda szerint – magasba emelkedtek egykor a kövek, s újra felépültek híres Téba városának romba dőlt falai.” PÉTERFFY Ida, „Rekviem egy házért”, *Magyarország*, 1978. július 23., 27.

Ki ne hallott volna a poéta Pálóczi Horváth Ádámról? Kevesebben tudják, hogy valójában Horváth Ádám földmérő és ügyvéd, több vármegye táblabírája egyazon személy volt a lelkes irodalomárral, a népdalgyűjtő poétával. Irodalompartoló és politikai tevékenysége mellett kevésbé ismert két évtizedes földmérő és birtokrendező munkássága, amelynek csaknem húsz térképi és birtokkönyvi bizonyosságát találtam meg. Boldog füredi éveiben elkészítette a környék legkorábbi részletes helyszínrajzát, a jelentős épületek oldalnézeti és alaprajzi képével együtt.⁷³

Az első önálló cikk, amely egy Pálóczi Horváth Ádám által készített térképet ismertet, 1980-ban látott napvilágot. A Pécsi Geodéziai és Térképészeti Vállalat folyóiratában D. Varga József és Pálföldi Lászlóné *Ismert költő – ismeretlen földmérő (Pálóczi Horváth Ádám emlékezetére)* címmel tett közzé egy írást, éppen a „geometrai hit” letételének 200. évfordulóján.⁷⁴ A dolgozat egy kézzel rajzolt, színes, anonim és datálatlan, Nagybjom északi részét magába foglaló, Alsó- és Felsőlakot, valamint Lencsen-pusztákat ábrázoló térképet mutat be. Készítőjeként Pálóczi Horváth Ádámot azonosítja, készítése dátumát a feltüntetett birtokosok genealógiája alapján 1793 és 1795 közé teszi, legvalószínűbb dátuma: 1794. A tanulmány egyik katalizáló műve Mikóczi Alajos és Solymosi László *Nagybjom története* című monográfiája (1979),⁷⁵ a másik Hrenkó Pálé, amely a *Műemlékvédelem*ben jelent meg.

Hrenkó Pál nemcsak katalizátora volt a somogyi térkép közzétételének. A dolgozat után – a GKE Szakmatörténeti Bizottsága titkáráként – a szerkesztőséghez küldött lelkes hangú köszönőlevele olvasható: „Ritka szerencse, hogy a somogyi patrióták egy ismeretlen, rendkívül értékes és szép kéziratos Horváth-térképet fedeztek fel és adatait kiválóan meghatározták.” A térkép fotói alapján igazolja, „hogy a Sárközy-hagyatéki lap eredeti Horváth-munka”, és örömmel csatlakozik a szerzőkhöz:

73 HRENKÓ Pál, „A balatonfüredi »Pálóczi ház« és a többiek”, *Műemlékvédelem* 23, 3. sz. (1979): 252–254, 253.

74 D. VARGA József és PÁLFÖLDI Lászlóné, „Ismert költő – ismeretlen földmérő (Pálóczi Horváth Ádám emlékezetére)”, *PGTV Tájékoztató* 15, 1. sz. (1980): 18–22.

75 MIKÓCZI Alajos és SOLYMOSSI László, *Nagybjom története* (Kaposvár: Nagybjom Nagyközségi Közös Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1979), 157. A kötet képmelléklete három térképet tartalmaz: 21. Nagybjom belterülete 1784-ben a II. József-kori térképfelvételen. 23. Tavak, berkek és legelők a község keleti határában 1789-ben. 25. Úri és paraszti birtokosok rét- és szántóföldparcellái a település határában 1789-ben.

Horváth Ádám földmérői tevékenységét régen kutatom, a veszprémi kollégák szives kérésére tavaly előadást is tartottam róla, a cikkem pedig nyomdába adtam. Jó ismerősöm tehát Horváth – pálóczi nélkül. [...] Kaposvárott a levéltárban még három térképét és egy birtokkönyvét láttam. Köztük egy az első katonai felmérés anyagából készült, ami pedig nagy megtiszteltetésszámba vehető, ugyanis a katonai felmérés térképeit nem akárkinek mutogatták. De egy kiváló földmérőnek, aki a Dráva Vegyes Bizottságban mint a vármegye kiküldöttje tevékenykedett? Ő kivétel.⁷⁶

Hrenkó így bírálja a szakmát:

A pontatlanságokért, hibákért részben magunkat, szakmatörténetírásunk művelőit is okolhatjuk. Bizony megfeledkeztünk erről az érdekes és a maga nemében páratlan kollégáról. Pedig adatai szétszórtan bár, de megtalálhatók, mintegy húsz kéziratos térképét és birtokkönyvét máris sikerült felkutatnom.⁷⁷

A *Földrajzi Közlemények*ben megjelent írás Horváth földmérő munkásságát ismerteti, két esetet leszámítva kizárólag térképekre támaszkodva (a pályakezdésnél idézi az önéletrajzi költeményt az *Ötödfélszáz Énekekből*, a korai, rendeki felmérésnél pedig az *Ajkai veszedelem* című verset). A fellelt munkák szűkszavú kronológiai felsorolását⁷⁸ a készítő lakhelyei szerint három nagyobb csoportra bontja. A pályakezdést követi a *Balaton-parti esztendőik*, majd a *Somogyi és göcseji magányosság*. A szöveges ismertetést követően *Horváth Ádám kéziratos térképei* cím alatt számozott listában is közli a térképeket, összesen 17 darabot, mindegyiket leírja, őrzési hellyel (hol közöl jelzetet, hol nem), megadja a pontos latin címet és

76 HRENKÓ Pál, „Tisztelt Szerkesztőség!”, *PGTV Tájékoztató* 15, 1. sz. (1980): 22–23, 23.

77 HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 272. – A *Földrajzi Közlemények*-tanulmány korábbi voltát mutatja, hogy az első lábjegyzetben Hrenkó köszönetképpen felsorolja, kiktől kapott a kutatásban segítséget: „A térképek adatainak tisztázásában és fordításban DR. MUZSNYAY LÁSZLÓNÉ és DR. KENÉZ GYÖZŐ volt segítségemre, a georgikoni tankönyv adatára CENTGRÁF KÁROLY hívta fel figyelmemet, a Kiscelli Múzeum térképeit DR. L. GÁLL ÉVA figyelmességének köszönhetem, a kaposvári levéltári adatokat DR. BENCZI GÉZA és BOGNÁR TIBOR segítségével tanulmányozhattam, a veszprémi térképet SOMFAI BALÁZS mutatta be a veszprémi Geodéziai és Kartográfiai Egyesületben 1979. szeptember 14-én tartott előadásomon.” Vö. HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 114. Továbbá a *Geodézia és Kartográfia*-publikáció már tud a *PGTV Tájékoztató*ban megjelent Nagybajom-térképről is, jegyzete szerint „kéziratos térkép D. Varga József (Kaposvár) tulajdona, felesége révén a Sárközy-rokonságból származik”. HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 277.

78 „[...] ennek a mesterségének közel két évtizedes nyomára találtam abban a mintegy húsz kéziratos térképében, birtokkönyvében, amelyek az ország különböző levéltáraiban, múzeumaiban várják a földrajz és helytörténet kutatóit”. HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 114.

fordítását, méretét, tájolását és léptékét, továbbá kiegészítő információkat, pl. milyen érdekességek szerepelnek rajtuk.

A *Geodézia és Kartográfia*ban megjelent írás nem csupán a térképekkel foglalkozik, bár ezeket is ismerteti, de egyrészt adalékokat nyújt Horváth Ádám életrajzához, másrészt alaposabban foglalkozik *A földmérés poézise* alcím alatt azokkal a költeményekkel, amelyek tartalmukban a geodétsághoz kapcsolódnak: elsőként természetesen a *Bosszús biográfia*val, s részletesen a rendeki felmérést igazoló *Ajkai veszedelem*el. Mindkét közlemény tartalmaz térképeket illusztrációként.

Hrenkó a *Földrajzi Közlemények*ben az Országos Levéltárban található három térképet közli: Ványpusztá, a Sümeg és Csabrendek közti vitás határ, valamint Balatonfüred színes térképét; a *Geodézia és Kartográfia*ban a nagykovácsi térkép címfeliratát (örzési helye: Kiscelli Múzeum), majd két, az Országos Levéltárban található dokumentumot: Áporka felmérésének egy részletét, valamint a balatonfüredi térkép mellékletét, a főbb épületek alaprajzával és homlokzatrájával.

Hrenkó Pál a két szaktanulmány mellett laikus olvasók számára is közzétett egy írást. Még ugyanebben az évben „Pálóczi” Horváth Ádám földmérő a Pomázi Uradalomban címmel a geodéta első nagy munkáját adó térképeket mutatta be. Hrenkó hosszan idézi Mansfeld metszetéhez Kazinczy magyarázatát a díszítőrajz értelméről, csak érintőleg hozza fel Horváth élete kezdetét, és későbbi térképész munkáit,⁷⁹ így a Wattay családi hagyatékából megmaradt, az Országos és a Pest Megyei Levéltárban, valamint a Kiscelli Múzeumban őrzött térképekre fókuszál. Illusztrációit (Mansfeld metszetén kívül) szintén ezek adják, három címfelirat: a Budakalászt, a Pomázt és a Pomázi Dominium más birtokait ábrázolóké, valamint egy részlet Nagykovácsi térképéből.

A szélesre vett recepciótörténeti rész zárásaként azt kell áttekintenünk, hogy milyen hatása lett Hrenkó Pál tanulmányainak. Láttuk, a lexikonokat az *Új magyar életrajzi lexikon* és a *MAMŰL* kivételével a *Wikipédia*ig nem sikerült megérinteni. 1980 után a Gintli-féle összefoglaláson kívül igazán fontos irodalomtörténeti összefoglaló kézikönyv nem született (*A magyar irodalom történeteinek* más a célja), és ide nem került be a poéta mérnökségének említése.⁸⁰ Raum Frigyes *A magyarországi földmérők és térképészek fontosabb életrajzi adatai* című főiskolai jegyzete 1986-os, s Hrenkó mindhárom írását megadja szakirodalomként. A leg-

79 „Több mint húsz kéziratos térképet sikerült felkutatnom, amelyek Horváth húszéves földmérési tevékenységéről tanúskodnak. A többiek Veszprém, Somogy és Zala megyében készültek, ahol Horváth élt; Balatonfüreden első nejevel, Nagyabajomban Sárközy Jusztinával, Petrikeresztúron pedig Kazinczy Klárával.” HRENKÓ, „»Pálóczi« Horváth Ádám földmérő a Pomázi Uradalomban”, 40.

80 Ez a kötet műfajával is összefügg, hiszen pl. Toldy Ferenc orvosi pályafutása sem lehet egy másról szóló, tömör kézikönyv témája.

frissebb, 2015-ös kritikai kiadásban Tóth Barna számon tartja a költő mérnöki tevékenységét, Hrenkó *Földrajzi Közlemények*ben megjelent munkája alapján.

Az újabb helytörténeti irodalomban különböző módon jelenik meg Horváth Ádám földmérő volta, s Hrenkó írásaira jórészt csak szórványosan hivatkoznak. Péterffy Ida a Balaton déli partján található Szántóddal kapcsolatban talán hasznosította Hrenkó kutatását.⁸¹ Nagybjom monográfiája még akkor jelent meg, amikor Hrenkó csak kutatta a térképeket. Balatonfüreddel kapcsolatban ellentmondásos a kép. Zákonyi Ferenc – mint említettük – már Hrenkó előtt felfedezte Horváth térképét, azonban csupán az épületrajzokat hasznosította. Horváth két házának harmadszor megjelenő leírásában, az 1988-as Balatonfüred-monográfiában Hrenkó egyik munkájára sem hivatkozik. Nincs Hrenkó-idézet Némethné Rácz Lídia *Balatonfüred nevezetes épületei* című kötetében (2008) sem. A hely másik monográfiájának nevezhető, *Balatonfüred és Balatonarács története* című kötetben (1999) Ács Anna a *Balatonfüred irodalmi életének nagy korszakai* című, egyébiránt alapos tanulmányának első fele a különösnek ható *Pálóczi Ádám füredi évei (1782–1797)* cím alatt foglalkozik a poétával. Szól földmérő voltáról, s benyomásom szerint ő is a Vörös-féle *Adalékok...* alapján teszi ezt, ám a szerzőnek ez a munkája nincs benne a felhasznált szakirodalom felsorolásában, csupán a *Kisfaludy Sándor világa*, Hrenkó Pálnak pedig egyetlen munkája sincs említve.⁸²

2010-ben jelent meg a *Pálóczi Horváth Ádám, a Magyar Tenger poétája Füreden* című, tanulmányokat és szemelvényeket tartalmazó kötet Ács Anna szerkesztésében. Karika Erzsébet *Az Oroszy család és Pálóczi Horváth Ádám* című dolgozata tud a poéta földmérőségéről, hiszen a házassághoz egy földmérés vitt: „Mint földmérő, meghívást kapott a Veszprém megyei Kis-hidegkútra, ahol egy puszta birtok megosztásának a helyszínrajzi térképét kellett 1782-ben elkészítenie az Oroszy család számára. Ekkor is találkozhatott Oroszy Juliannával.”⁸³ A felhasznált irodalomban Hrenkó egyik írása sem szerepel, s ezért rejtély, honnan tudnak a kis-hidegkúti felmérésről.⁸⁴ Tóth-Bencze Tamásnak a kötetbe került, *Pálóczi Horváth Ádám, a térképész* című tanulmánya a címevel szemben lé-

81 PÉTERFFY 1980, 7–8. (A füzet nem tartalmaz hivatkozást, a jegyzetekben nem szerepel Hrenkó Pál egyik írása sem.)

82 Lásd Ács Anna, „Balatonfüred irodalmi életének nagy korszakai”, in *Balatonfüred és Balatonarács története*, A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 14, szerk. LICHTNECKERT András, 661–680 (Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 1999).

83 KARIKA Erzsébet, „Az Oroszy család és Pálóczi Horváth Ádám”, in *Pálóczi Horváth Ádám, a Magyar Tenger poétája Füreden: Tanulmányok és szemelvények*, szerk. Ács Anna, 13–22 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2010), 17–18.

84 A megadott szakirodalmak (Garda, Péterffytól a *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, Zákonyi monográfiája, Némethné Rácz Lídia kötete, Ács Anna tanulmánya) nem tudnak róla.

nyegileg a balatonfüredi térképet és melléklapiját tárgyalja részletesen, illusztrációként is közzéteszi mindkét lapot, a többi munkáját évenkénti csoportosítással sorolja fel. Tóth-Bencze adatsora pontosnak látszik, valamennyi addig felkutatott térképet tartalmazza, a megtaláltakat éppúgy, mint a költemény szerint ismertet. A cikk első bekezdése:

Pálóczi Horváth Ádám tanulmányai elvégzése után 1781-ben a jászói (Abaúj vármegye, ma Jasov, Szlovák Köztársaság) konvent előtt földmérői esküt tett, földmérő mérnök lett, továbbá Miskolcon letette az ügyvédi (prókátor) vizsgát. Hivatásául a földmérést választotta, de inkább költőként és dalgyűjtőként tartják számon, eposzt, drámát, dalokat egyaránt írt, továbbá foglalkozott matematikával és csillagászáttal, mágiával is. Bár oklevele alapján – lévén királyi hites földmérő és ügyvéd – az egész Magyar Királyság területén vállalhatott földmérést és birtokrendezést, nem valószínű, hogy az országos földmérő hivatalban vállalt állást, hanem inkább magánpraxist folytathatott [...]⁸⁵

Horváth Ádám első nagy felmérését tekintve eltérő a helyzet, leginkább Pomáz-zal kapcsolatban látunk eltérést. Péterffy Ida ugyanis olvasta a *Dunakanyart*, és még az az évi 4. számban nemcsak örömmel üdvözölte Hrenkó Pálnak a pomázi uradalmat felmérő Horváthról írt dolgozatát,⁸⁶ hanem ki is egészítette a „Pomázzal kapcsolatos értékes kultúrtörténeti anyagot Horváth Ádámra vonatkozó pár adattal”, s levonta a következtetést: „Pomáz és környéke térképeinek életrajzi tanúsága: Horváth Ádám hosszabb időt töltött Pomázon, mint azt eddigi életrajzainak bármelyike is feltételezte!”⁸⁷ Péterffy mindezt belefoglalta az 1985-ben megjelentetett, *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt* című kismonográfiájába is. A kötet *Házasság – kenyérkereset* című fejezetének második része a *Földmérés Pomázon* címet viseli, ebben Teleki József és Horváth Ádám kapcsolata lehetséges okainak számbavétele után a pomázi uradalom felméréséről szól:

Horváth Ádám mindent elkövetett, hogy „Társát szerentséssé” tegye, „magát megerőltette”, hogy felett-is” jó módot teremtsen asszonyának. 1783-ban végzett nagy

85 TÓTH-BENCZE Tamás, „Pálóczi Horváth Ádám, a térképész”, in *Pálóczi Horváth Ádám, a Magyar Tenger poétája Füreden*, 73–80, 73.

86 „A dalszerzésről, énekgyűjtésről ismert, a maga korában híres rögtönző poéta, nagy sikerű énekes, Horváth Ádámról kevesen tudják, hogy évtizedeken keresztül földméréssel foglalkozott. Ezért tartjuk nagy jelentőségűnek, hogy Hrenkó Pál éppen ebben a minőségében mutatta be a *Dunakanyar* 1980/2. számában.” PÉTERFFY Ida, „Pálóczi Horváth Ádám Pomázon”, *Dunakanyar* 17, 4. sz. (1980): 13–14, 13.

87 Uo.

munkájáról tanúskodnak fennmaradt térképei, amelyeket a Pest Megyei Levéltár, a Kiscelli Múzeum és az Országos Levéltár iratai között nemrégén talált meg Hrenkó Pál kutató. Részletes leírásukat, részben kicsinyített másolatukat is közli a *Földrajzi Közlemények* 1980. 1–2. számában. [...] Valamennyit 1783-ban készítette „Adamus Horváth” magyar királyi hites földmérő. Szakmailag elismert térképeihez jó kéz-ügyességre valló, barokk és klasszicista stílusban tervezett díszes címlapokat készített, szép felirattal. Ezekből közöl hármat felfedezőjük a *Dunakanyarban*.⁸⁸

Így aztán Pomáz irodalmi topográfiájának része lett Horváth Ádám itteni tartózkodása és földmérése. Tóth Ferenc készítette a *Pomáz történetének forrásai, fejezetek a község életéből a XX. század első feléig* című, 1994-ben megjelent kötetet, amelyben Horváth Ádám térképe kétszer is előkerül (mindkétszer sajtóhibával): először *A község határában lévő dűlőnevek a XIX. században* fejezetben közlik „Horváth Árpád [!] a kor kiváló térképésze 1783-as térképe alapján [...] a község határában lévő hegyek, völgyek, patakok, vízfolyások neveit”,⁸⁹ másodszor pedig a *Pomáz területét bemutató térképek* fejezetben belül felsorolják a Pest Megyei Levéltár alatt: „P.m.8. [!] Pomáz Mappa Representans [!] faciem Possessionis 1733. [!] Horváth Ádám matematikus. 96 x 500 [!] m.”⁹⁰ Tóth kétszer közli a térképet: fekete-fehér képként, illetve egész oldalas színes mellékletként. Sin Edit *Szentendre és vonzaskörzetének irodalmi topográfiájában* (2001) a községnél Pálóczi Horváth Ádám kapcsán ez olvasható (az őrzési helyek tekintetében hibával), Hrenkó *Dunakanyar*-beli írására és Péterffy 1985-ös kismonográfiájára hivatkozva: „1783-ban gr. Teleki József pomázi birtokán földmérőként dolgozott. A Pest Megyei Levéltár, a Kiscelli Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár őrzi [!] Pomázon készített szép kivitelű térképeit (pl. Pomáz, Budakalász, Nagykovácsi).”⁹¹ Végezetül regisztrálnom kell: a Kiscelli Múzeum révén Horváth Ádám két, ebben az intézményben őrzött térképe az őt megillető módon van számon tartva. *A Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztályának kéziratos térképei* című katalógusban 18. és 19. szám alatt található Nagykovácsi és Budakalász egész területének a művelési ágak megoszlását feltüntető térképe, mindkettő 1783-as, Horváth Ádám munkája; a Wattay család leszármazottaitól vásárolták

88 PÉTERFFY 1985, 72–73.

89 TÓTH Ferenc, *Pomáz történetének forrásai, fejezetek a község életéből a XX. század első feléig* (H. n. [Pomáz]: Pomáz Nagyközség Önkormányzata, 1994): 185.

90 Uo., 201.

91 SIN Edit, „Szentendre vonzaskörzetének irodalmi topográfiája”, in *Kutatások Pest megyében: Tudományos konferencia III.*, szerk. KORKES Zsuzsa, Pest megyei múzeumi füzetek (Új sorozat) 6, 297–306 (Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001), 300.

őket a gyűjtemény számára. Gál Éva nemcsak a térképek technikai és térképészeti adatait adja meg, hanem tartalmi és kartográfiai leírást is nyújt.⁹² A katalógus megjelenését megelőzően, 1981 telén a Budapesti Történeti Múzeum reprezentatív kamarakiállítást szervezett a Budavári Palota E épületében *Régi térképek Pest-Budáról és környékéről* címmel. A kiállított 30 kéziratos térkép között (ez majd a fele a BTM kéziratos térképgyűjteményének) megtekinthető volt Horváth Ádám mindkét itt őrzött munkája, s a kiállítást rendező Gál Éva által írt vezető röviden ismertette is azokat.⁹³

II. Pálóczi Horváth Ádám fennmaradt térképei (áttekintés)

II. 1. Csupán írásos említés alapján ismert térképek

Horváth Ádámnak nem mindegyik térképét sikerült eddig megtalálni, néhányról csak írásos dokumentum, vers vagy levél alapján tudunk. Talán legkorábbi és az eddig ismert legkésőbbi felmérése is ilyen. Hrenkó Pál írja:

Korai munkájának vélem a rendeki felmérést, talán a legkorábbinak. Itt történt, hogy a szomszédos ajkaiak fejszével, kaszával, villával felfegyverkezve kigyűltek a határra, peres földjeik védelmére. *Horváth* önuralommal lett úrrá a helyzeten, megmenekült a tettelegességtől, de a tumultus bekerült a magyar irodalomba.⁹⁴

A vers címe *Ajkai veszedelem. Vagy annak le-írása: miképpen akartak egy pár Földmérőt a' peres-földönn agyon-verní.*

A Somogy megyei inszurgensek 1800. november 10-ei zavargását követő időről Hrenkó ezt írja, a leltári számot zárójelben jelezve:

Alig múlt el a veszély, máris dolgozik Horváth; [...] Szapáry grófnak megküldi a letenyei uradalom térképét, amely a romboláskor megsérült. Az eredeti piszkozatról kibebítt „Kitsény” (Orsz. Lt. P 813.) egyelőre nem került elő, pedig érdekes szakmatörténeti dokumentum volna sérült mivoltában.⁹⁵

92 Lásd GÁL Éva, *A Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztályának kéziratos térképei: Katalógus*, Monumenta historica Budapestinensia 6 (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1989).

93 Lásd GÁL Éva, *Régi térképek Pest-Budáról és környékéről* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 1981).

94 HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 274.

95 HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 115.

Hrenkó második írásában a Szapáry Péter grófhhoz 1802 januárjában írt levelet adja „Horváth térképészeti munkásságának legkésőbbi keletű, bár csak írásbeli”⁹⁶ dokumentumaként, s két bekezdést idéz belőle.

A két végpont között Hrenkó a széles körben elterjedt tévedés – Horváth egészségügyi okból felhagyott volna a földméréssel első házassága alatt – cáfolataként csupán a Kazinczy-levelezés első kötetére hivatkozva hoz fel egy birtokfelosztást a *Földrajzi Közleményekben*: „Jövedelme kiegészítésére továbbra is folytatja a földmérést, 1789-ben három atyafi között feloszt egy húszezer forint értékű földbirtokot”.⁹⁷ Ezzel is alaposabban foglalkozik a *Geodézia és Kartográfia*ban, részint mivel idézi Horváth Kazinczyhoz 1789 februárjában írt levelét (ebben említi helyzete változását), részint mivel citálja a birtokfelosztásról tudósító októberi levelet. A földmérő munka tudatos csökkentéséről így írt:

Mivel a' föld mérő fáradozásban nagyon telhetetlen voltam, nem mertem azt tovább úgy, mint professiómat folytatni, ne hogy magamat idő nap előtt el rontsam, Successiom pedig még eddig sintsen; de ha lessz is, a' mi jövedelemem be jön, azzal magam es jó Barátim be nem érjük; meg próbáltam hát a' Gazdaságot; a mi jószágai vagynak a' Tihani Conventnek Somogy Vármegyében, minek utánna azok a' F. Kamara kezére jutottak, fel-fogtam 10 esztendeig, és fizetek esztendőnként a' Kamarának 5200 forintokat, 's már most a' Balatonnak egyik partján Füredenn a' magam Háza van, egy gyönyörű ki nézéssel; a' Másikon Szántódonn ez a' Remete lakásom.⁹⁸

A szükségből elvállalt birtokosztást a *Psychologia* című könyve pályadíj reményében egy hónap alatt történt megírásához kapcsolva meséli Horváth barátjának: „ugyan addig, egy 11 territoriumból álló 's circiter 20 ezer forint jövedelmű Dominiumot, itt nem messze; három atyafi között effective fel osztottam”.⁹⁹

Horváth Ádám 1793. szeptember 17-én írt Széchényi Ferencnek Füredről. Ez is forrásként szolgál egy földmérésére, hiszen Horváth jelzi, hogy másodmagával háromezer magpénzzel adósa Széchényinek, s földmérői munkával is törleszti tartozását. A levél azért is érdekes szempontunkból, mert a tevékenységet nem alacsonyként említi:

96 HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 277.

97 HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 115.

98 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód, 1789. február 7., in *KazLev* I, 175. sz., 268.

99 Horváth Ádám – Kazinczynak, Szántód, 1798. december 29., in *uo.*, 276. sz., 528.

Nemzetes Dervarits Mihály Fiscalis Ur, a' múlt Hónapnak vége tályán bizonyos Föld-mérő munkára kért Excellentiád' nevével engemet, úgy-mint hogy a' Nagy Kutasi Pörösnek új ábrázolatot tsináljak, és az osztály Lineát 's határ halmokat belerakjam; 's ezen fáradságotskát olyan tartózkodva kérte tőlem, mint-ha én tsekély rangomhoz, sőt akarmelly nagyhoz is, a' Föld-mérő Tudományt alatsónynak, vagy illetlennek tartanám; vagy ha bár akárki annak tartaná is, mintha Excellentiád kegyessége meg-nem kívánhatná tőlem, hogy azt meg tselekedjem: holott már más jó Barátim által önként könyörgöttem, hogy illyesben, sőt mindenben, valami tsak tsekélységemtől teltetik, méltóztasson Excellentiád velem kémélletlenül parantsolni. Ez tsekély fáradságot meg-is tettem tellyes készséggel, és a' munkát fent tisztelt Úrnak által adtam.¹⁰⁰

Egy esetben a térkép készítését megelőző felmérésről tudunk csupán, és arról, mi akadályozta meg a munkát:

Megbízták a megye kereskedelmi útjairól készítendő hasznos tervezet és térkép összeállításával. Somogy vármegye pontatlan térképeiből a munkát megcsinálni nem tudta. Mechanikai-méréseket (derékszög kitűzést) tartott szükségesnek, és a célra alkalmas térképek kölcsönzése ügyében *Festetics György* grófhhoz fordult.¹⁰¹

Hrenkó jegyzetében megadja, amit a tárgyról Iványi Béla *A Festetich-uradalom régi geometriai* című tanulmányából tudunk:

Mint ahogy okleveleket és írást a családi levéltárból György gróf tudta nélkül senki-nek kiadni nem volt szabad, ugyanígy állt a helyzet a térképtárral is. 1798-ban *Horváth Ádám* levelet intézett György grófhhoz, melyben előadja, hogy Somogy vármegye rendei megbízták őt, hogy a „commerciális utakról” tegyen „egy hasznos projektumot” és plánumot. Ezt a munkát azonban Somogy vármegye mappájából megcsinálni nem tudja, „elegendő accuratiával ki téve nincsenek”. Erre nézve vagy a „mechanikai mérésekkel, vagy a territoriális nagyobb mappákkal kell segítenem”. Megkérdezte tehát Csépán fiskálist, hogy a gróf mappáiból szabad-e neki annyit megtekinteni,

100 Pálóczi Horváth Ádám Széchenyihez, Füred, 1798. szeptember 17., közli: VALJAVEC Frigyes, „Magyar írók levelei gróf Széchenyi Ferenchez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44 (1934): 181–192, 190. Sajnálatos módon a *Gróf Széchenyi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa* földrajzi névmutatójában nem szerepel Nagyktas vagy ennek valamilyen változata, vö. *Gróf Széchenyi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa, 1. kötet: Kéziratok térképek és atlaszok*, szerk. PLIHÁL Katalin (Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2002).

101 HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 274.

amennyi neki kell. Erre Csépan azt felelte: „Nagyságod hire nélkül éppen semmit sem szabad”. Tehát a gróf engedélye nélkül a térképtárat tilos volt megtekinteni.¹⁰²

Hrenkó Pál tanulmányaiban következetesen mintegy húsz kéziratos *térkép és birtokkönyv* megtalálását említi. Birtokkönyv ezek között egy van, Csertőé. „A kaposvári levéltárban láttam Csertő község birtokkönyvét, amelyet 1799-ben *Horváth Ádám* földmérő állított össze. Nemcsak térképeket készített tehát, hanem birtokrendezéssel is foglalkozott” – írja a *Geodézia és Kartográfia*ban, de a leltári számot mellőzi. Erről az előbb készült írása mond többet, már csak azért is, mert egy felkérésre született honismereti munka véleményezéséhez kapcsolja Horváthot. Kanyar József 1975-ös publikációjából lehet tudni, hogy Vályi András 1796-ban megjelent, *Magyarországnak leírása* című kötetének Somogyra vonatkozó részét bírálta háromoldalas lektori jelentésében, mely 1798. április 23-án került a megyegyűlés elé:¹⁰³

A megye vele lektoráltatta Vályi András földrajzának somogyi részét: 1789-ben [!] Horváth Ádám táblabíró tollából íródott a tanulságos és érdekes vélemény. Szent Örsébeti pusztán török gyalogutat és gyümölcsös maradványát említi. Bizonyára a szomszédos Csertő község telekkönyvének elkészítésekor szerzett róla tudomást: a könyvet 1799. július 13-i kelettel maga készítette a felmérés alapján (Somogy megyei Levéltár).¹⁰⁴

Hrenkó Pál a *Földrajzi Közlemények*ben említést tesz továbbá Horváthnak két, a geodétasággal rokon munkájáról, egy kéziratról és egy tankönyvről:

Az MTA kézirattárában található az indiai Aurangabád melletti Ellora barlangtemplomról írt cikke és a templom alaprajza (M. irod. R. és újabb írók 4-rét 65. l.). A keszthelyi Georgikon számára geodéziai segédkönyvecskét írt (Practica Geodesia), miként lehessen a hegyes-völgyes felszínt fejtő számolások nélkül megmérni (Orsz. Lt. P. 279 1818:654/1178).¹⁰⁵

102 IVÁNYI Béla, „A Festetich-uradalom régi geometriái”, in *Térképtudományi tanulmányok (Studia cartologica): A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének évi beszámolója az 1956–58. évre, 277–278* (Budapest: H. M. Térképészeti Intézet, 1958).

103 Lásd KANYAR József, „Két honismereti munka véleményezése Somogyban a XVIII. században. – Pálóczi Horváth Ádám ismeretlen »lektori« jelentése –”, *Somogy* 5, 2. sz. (1975): 91–94.

104 HRENKÓ, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, 115.

105 Uo. E forrás további kutatnivalót kínál, s meglehet, hogy a Georgikon más iratanyagai is utalnak a tankönyv használatára.

Tóth-Bencze Tamás a tevékenység pontosabb megnevezése nélkül azt írja, hogy Horváth „1787-ben a Somogy megyei Lengyeltótiban dolgozott”.¹⁰⁶ Az irodalomjegyzékben sincs nyoma az adat forrásának. Péterffy Ida írt ugyan Lengyeltótiról egy fejezetet a *Pálóczi Horváth Ádám Szántódón* című kötetben, s ebben szólt itteni mérnöki munkájáról is, az azonban, hogy milyen térképet készített volna Horváth, ebből nem derül ki, sem az adat forrása:

Horváth mint földmérő sokfelé járt, s ahol megfordult, pártfogókat szerzett. Így történt ez Lengyeltótiban is. Szanyi barátjához [Nagy Jánoshoz – szerk.] küldött első levele is erről tanúskodik; ez idő tájt földmérést végzett a „Toti megyében” 1788 februárjában, „sok gondba keverve Somogyban / Ott amaz Archimedes fej-rontó görbe vonási” foglalkoztatták.¹⁰⁷

Másodikként közölt szaktanulmányát Hrenkó azzal a feltételezéssel zárja, hogy további gyűjteményekben is lappanghatnak még Horváth Ádám által rajzolt térképek: „A sor még bővíülhet. Pápa, Szentkirályszabadja, Kéthely, Szántódpuszta környéke és Ajkarendek térképei, sőt mások is előkerülhetnek.”¹⁰⁸ A *Hungaricana* – Közgyűjteményi portál révén most egy 1784-es veszprémi birtoktérkép és egy 1786-os, Aszófő, Nagypécsely és Kispécsely határát ábrázoló térkép került elő, ezek mellett a pomázi uradalom felmérésének egy újabb darabjára, Kaskantyú mezőgazdasági térképére sikerült rábukkannom a Teleki-Wattay Kastélyban (részletesebben lásd a táblázatban).

Negyven évvel Hrenkó Pál kutatása után, az adatait egyes pontokon pótló és korrigáló, Horváth Ádám kéziratosszerű térképeit táblázatként összefoglaló rész előtt elődöm dolgozatának záró szavait érdemes idéznem. Pálóczi Horváth Ádám irodalmár pályájánál

[f]öldmérői tevékenysége mostohább terület, de ez nemcsak az ő esetében tapasztalható jelenség. A kultúrtörténet művelőinek érdeklődési körében általában fehér folt a térképészet. Pedig Horváth térképei nemcsak kultúrtörténeti szempontból értékesek. A névírás és a birtokosok megnevezése, nemkülönben a megbízók személye, mindmegannyi kutatásra érdemes téma.¹⁰⁹

106 TÓTH-BENCZE, „Pálóczi Horváth Ádám, a térképész”, 80.

107 PÉTERFFY 1980, 18.

108 HRENKÓ, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, 278.

109 Uo., 278.

II. 2. Pálóczi Horváth Ádám térképeinek katalógusa időrendben (1782–1800)

HRENKÓ Pál, „Horváth Ádám földmérő munkássága”, *Földrajzi Közlemények* 104, 1–2. sz. (1980), illetve HRENKÓ Pál, „»Pálóczi« – Horváth Ádám földmérő”, *Geodézia és Kartográfia* 32, 4. sz. (1980) alapján, pontosítva és kiegészítve.

A Hungaricana – Közgyűjteményi Portálon elérhető térképek adatai onnan átvéve.

1.	Kishidegkút, 1782
Örzés helye	Veszprém Megyei Levéltár
Jelzet	VeML XV 11 a T 260
Cím	Mappa exhibens faciem et subdivisionen pradii Kis Hideg Kut A Veszprém megyei Kishidegkút pusztabirtok megosztásának helyszínrajzi térképe.
Dátum	1782
Szerző	A. 1782. Delineavit Adamus Horváth Jur. Mathematicus 1782-ben rajzolta Horváth Ádám hites földmérő
Méret, tájolás	77×62 cm, 500 bécsi öl 150 mm (kb. 1:6300). 1 hüvelyk = 90 öl. Tájolása nyugati.
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: vászonra ragasztva, selyem kerettel, színes
Tartalmi jellemzők	Színes, részletes ábrázolás, írásmódja kiforratlan.
Link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6045/

2.	Pomáz, 1783
Örzés helye	Pest Megyei Levéltár
Jelzet	PMU 80. IV. 165-d (Wattay cs. lt.)
Cím	Mappa Repräsentans faciem Possessionis Pomáz Capitis I: Dominy Pomáziensis in I. Cottu Pestiensi existensis A Pest megyei Pomázi Uradalomban fekvő Pomáz község helyszínrajzi térképe.
Dátum	1783
Szerző	Delineata Anno 1783. per Adamum Horváth per I. Regnum Hungar. Juranum Mathematicum mp. Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő, 1783-ban.

Méret, tájolás	94×50 cm, 600 bécsi öl 79,5 mm (kb. 1:14100). Tájolása keleti.
Nyelv	Magyar, latin, szlovák
Technikai jellemzők	Állapot: bekeretezve, üveg mögött az eredeti papír, színes
Tartalmi jellemzők	Pomáz község területének színes ábrázolása. A községet tömbszerűen, két templomát oldalnézetben, a domborzatot csíkozással, a növényzetet a megszokott egyezményes jelképekkel ábrázolta. Az utak, vizek és a határvonalak jele is a megszokott. Névírása eredeti. Magyar nevek pl. Kis bükk patakja, Hold világ völgy, Lom hegy alya, 'Sellérföldek, Nagy Somos, Kőhegyi tó; szlovák nevek pl. Na Kalázki put, Dobra Voda, Jurginova Jáma, Czernovátz Kamení Csót, Klisza. A címfelirat díszítőelemei között az irányvonalzó válszijas hordozótokját is megtaláljuk. A birtokadatokat Doleschall Sámuel uradalmi hites földmérő vezette rá 1805-ben.

2/a	Sikárosi-rét, 1800 és 1806
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 148 – No. 49.
Cím	Planum Geometricum Terreni Pomáz [...]
Dátum	[1800.]
Szerző	Doleschall, Samuelis – domin. Pómaz geometra
Méret, tájolás	43×31 cm, lapméret: 47×36 cm
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: eredeti, kéziratos
Tartalmi jellemzők	Valószínűleg Horváth munkája az OL S 148 49 jelzetű kéziratos laptöredék is (Planum Geometricum Terreni Pomáz), amely a „Prata Bük” (Bük-rét) hasonló kivitelezésű színes ábrázolása, Doleschall 1806. évi adataival.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38582/

3.	Budakalász, 1783
Örzés helye	Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum
Jelzet	BTM Kiscelli Múzeum 79.6.1
Cím	Mappa patricularis repraesentans facium Possessionis Kaláz In I: Cottu. Pestiensis et I. Dominio Pomáziensi existensis A Pest megyében és a Pomázi Uradalomban fekvő Kalász község részleges helyrajzi térképe
Dátum	1783

Szerző	Delineata Anno 1783. delineavit Adamus Horváth per I. Regnum Hung. Jur Mathematicus mp. Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő, 1783-ban.
Méret, tájolás	65×58 cm, 600 bécsi öl 80,5 mm (kb. 1:14000) Tájolása északkeleti.
Nyelv	Magyar, latin, szlovák
Technikai jellemzők	Állapot: eredeti, kéziratos
Tartalmi jellemzők	Budakalász belterületén templomot nem látunk, gémeskutat viszont három helyen is. A Dunán négy hajómalmost, a parton vendégfogadót ábrázol. Magyar nevei: Temető, Káposztás kert, Marha járás, Itató hely, Kenyeres hegy; szlovák nevei pedig: Szveti Kamenetz, Kaludjerszki potok, Préke Szlatine, Pomazke Nyive stb. Láthatók rajta az eredeti felmérés iránymetsző vonalai, szűrt helyei. A Doleschall-féle birtokadatok kelte 1805.

4.	Nagykovácsi, 1783
Őrzés helye	Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum
Jelzet	BTM Kiscelli Múzeum 79.5.1
Cím	Mappa repraesentans faciem Possessionis Nagy Kovátsi In I: Cottu. Pestiensi et I. Dominio Pomáziensi existensis A Pest megyében és a Pomázi Uradalomban fekvő Nagykovácsi község helyrajzi térképe
Dátum	1783
Szerző	Delineata Anno 1783. per Adamum Horváth, per I Regn. Hung. Juratum Mathematicum mp. Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő 1783-ban.
Méret, tájolás	70×47 cm, 900 bécsi öl 119 mm (kb. 1:14100) Tájolása északkeleti.
Nyelv	Magyar, latin, szlovák
Technikai jellemzők	Állapot: eredeti, kéziratos
Tartalmi jellemzők	A községben templomot, szélén „Temető”-t, északkelet felé útmenti keresztet, a szőlőhegy közelében pedig kápolnát ábrázol. A pátyi határon „Mészke[n]tze”-et jelöl. Különös gonddal mérte be és ábrázolta a község határát, helyenként a határdombokat és rajta a határköveket sűrűn sorakoztatta egymás mellett. Eredeti magyar névírásából példák: Tíz öles Rétek, Kerti Földek, Mély úti Földek, Új Földek, Remetehegyi Földek, Remete víz, Tolvaj lik, Harsfa hegy, Magazkő, Somari (solmári) rétek, Fehér határ. Hasonló színes ábrázolás, a felmérés iránymetsző vonalai, szűrt helyei ezen is látszanak. Doleschall birtokadatai 1805. évi keltűek.

5.	Ványpusztá, 1783
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 148 – No. 51. (Wattay cs. lt.)
Cím	Mappa repraesentans partem inclytam familiam Váray concernentem praedeii Vány In I: Cottu. Pestiensi et I: Dominio Pomáziensi existensis A Pest megyei Pomázi Uradalomban fekvő és a Váray család részét képező Ványpusztá helyrajzi térképe
Dátum	1783
Szerző	Delineata Anno 1783. per Adamum Horváth per I Regnum Hung. Jur. Mathematicum mp Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő 1783-ban.
Méret, tájolás	78,5×49,5 cm, 300 bécsi öl 80 mm (kb. 1:7100). 1 hüvelyk = 90 öl. Tájolása nyugati. [1:7100] 300 org. Vien. [= 80 mm]
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Jól szemlélteti a homokbuckás felszínt, ezen kívül utat, tócsákat, gémeskutakat (Puteus), két épületet és növényzetet ábrázol a lakatlan bérelt birtokon. Az előzőkkel rokon színes térkép, a Doleschall-féle adatok kelte 1804.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLT/erkeptar/38584/

6.	Áporka, 1783
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 148 – No. 38. (Wattay cs. lt.)
Cím	Mappa repraesentans faciem possessionis Áporka [...] In I: Cottu. Pestiensi et I: Dominio Pomáziensi existensis A Pest megyei Pomázi uradalomban fekvő Áporka község részletes térképe
Dátum	1783
Szerző	Delineata Anno 1783. per Adamum Horváth per I Regnum Hung. Jur. Mathematicum mp Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő 1783-ban.
Méret, tájolás	96×50 cm, 400 bécsi öl 108 mm (kb. 1:7000). 1 hüvelyk = 90 öl. Tájolása északkeleti. [1:7000] 400 org. Vien. [= 108 mm]
Nyelv	Latin, magyar
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti Vászonra erősített színes lap, Doleschall Sámuel uradalmi rendes hites földmérő 1804. évi birtokadataival

Tartalmi jellemzők	A Duna melletti régi település helyén most kukoricás van (Antiqua Colonia nunc fagopiretum). A Wattay Pál által telepített falu megszűnt, csak a „Régi temető” jelzi emlékét. A Dunán két hajómalom üzemel. A megnevezések a gazdasági életre utalnak: Csókára dülő Szántó földek, Falu kertye, Kert allyai dülő, Szent Királyi dülő, Ménes akol, és érdekességként a Kenyér váró hegy [helyesen: Kenyér látó hegy].
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTterkeptar/38575/

7.	Áporka, Pereg, Vány, 1783
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 148 – No. 9. (Wattay cs. lt.)
Cím	Conspectus Generalis Quatuor Territoriorum in I: Dominio Pomáziensi in I: Cottui Pestiensis ingremiato Existentium Possessionis Scilicet Peregh et Aporka Praediorum item Szent-Király et Vány A Pest megyei Pomáz Uradalom kebelében fekvő négy birtokrésze községei, vagyis Pereg és Áporka, valamint Szentkirály és Ványpuszta áttekintő térképe
Dátum	1783
Szerző	Delineatus Anno 1783. per Adamum Horváth, per I. Regn. Hung. Jur. Mathematicum mp 1783-ban rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő
Méret, tájolás	71×49 cm, 3333 bécsi öl = 1 német mérföld 220 mm (kb. 1:28600). Tájolásai délkeleti. [1:28 000] 3000 org. [= 198 mm]
Nyelv	Latin, magyar
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Az összevont birtoktérképen a peregi rész fontos, mert ennek részletes lapja hiányzik. Bél Mátyás még a régi Peregről írt. Nevezték Virágos-Bereknek is. Bokrokkal, rétekkal tarkított helyen, Kövi-városával szemben a Duna partján volt, de mély fekvése miatt az árvíznek jobban ki volt szolgáltatva. Az 1771-iki nagy árvíz után „szálottak ki a Peregiek új Peregre, mivel egész Falujoknak nagyobb része majd egész nyáron vízben volt” (Pest m. műemlékei I. 1958). Az alig egy évtizedes helységet „Szállások” felirat jelzi, ma már egybeolvadt Kiskunlacházával, a dunai sziget pedig a parthoz csatlakozott. A régi település helyén kukoricást és rétet (Antiqua Colonia nunc fagopiretum loco prati) jelez a felirat. Szentkirálypuszta szorosan simul Áporkához. Byol néven is nevezték. Már egy évszázada elpusztult, templomának romjait Wattay Pál közbenjárására elhordták és beépítették az új áporkai templomba. A pusztabirtok nagyrészt szántó, mindössze egy megnevezetlen épülete áll az utak keresztezésében.

	(Ide kapcsolható az OL S 148 5. jelzetű kézirat lap is, kb. 1:7300 méretarányú felmérés. Jelöli a „Régi templom hely”-et, amely később „Templom dűlő” néven volt ismert; térképünk megnevezetlen épületét „Csőszház” néven jelöli. Szerzője ismeretlen.) Vány és Áporka között „Csókai Vendég fogadó”, Áporka és Pereg közt Kiskunlacháza mezőváros temploma, Pereggel átellenben Ráckeve mezőváros temploma és a Savoyai-kastély képe látható térképünkön. Kiváló dokumentumok ezek a térképek a Duna szabályozását megelőző idők településföldrajzának tanulmányozására.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38555/

8.	Kaskantyú birtoktérkép, 1783
Örzés helye	Magántulajdon; Teleki-Wattay kastély (Pomáz) (Wattay cs. lt.)
Jelzet	Nincs
Cím	Mappa repraesentans faciem praedii Kaskantyú I: Cottui Pestiensis ingremiati et ad II: Dominium Pomáziense pertinentis A Pest megyei Pomázi uradalomban fekvő Kaskantyú határának részletes térképe
Dátum	1783
Szerző	Delineata Anno 1783. per Adamum Horváth per I Regnum Hung. Jur. Mathematicum mp Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő 1783-ban.
Méret, tájolás	69×48 cm, 500 bécsi öl 67 mm (kb. 1:14000). Tájolása északkeleti.
Nyelv	latin, magyar
Technikai jellemzők	Állapot: bekeretezve, üveg mögött az eredeti papír, színes Doleschal Sámuel uradalmi rendes hites földmérő 1804. évi birtokadataival
Tartalmi jellemzők	Ez a pomázi uradalom felméréseinek eddig előkerült legdélebbi területe, a Wattay családhoz tartozó Kiskörös határában lévő Kaskantyú pusztabirtokot ábrázolja. Felmért területe részben egybeesik a Wattay családi levéltárból származó másik 18. századi térképével, különös módon azonban kevesebb tanyát mutat, mint az. No. 19. Kaskantyú. MOL S148_-No.19. – https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/38563/

9.	Sümeg és Rendek határa, 1784
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 33. No. 3. (Bogyay cs. lt.)
Cím	Plaga controversa Inter Opp: Sümegh et Possessionem Rendek A Sümeg mezőváros és Rendek község közötti vitás terület helyszínrajza.
Dátum	1784
Szerző	Delineata Anno 1784 per Adamum Horváth, per I Regnu. Hung. Juratum Mathematicum mp. Rajzolta 1784-ben Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő

Méret, tájolás	96×31,5 cm, 500 bécsi öl 129 mm (kb. 1:7300). Tájolása északkeleti. [1:7200] 500 org. Vien. [= 129 mm]
Nyelv	Latin, magyar
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti, színezett
Tartalmi jellemzők	A vitás határszalag szép színes térképe. Jól olvasható névírással készített munka. Díszítése mértéktartó és ízléses. Szép magyar névírásából példák: Bükkös, Magvalos, Fehérkú föli, Darab erdő, Csurgó nyíres, Cseh János Sűrűje, Szabó László temetése, Sidó temetés, Hideg Völgy útja, Ördög gátja völgy, Szén égető. A határ jeleit számuk szerint rendre felsorolja és megnevezi. Horváth egyik legszebb térképe.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/9560/

10.	Veszprém, Fő utca helyszínrajz, 1784
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 12 – Div. XVIII. – No. 2.
Cím	Veszprém /Veszprém m./ főutcájának vázlatos helyszínrajzi térképe, postaállomás építés céljára kijelölt telek megjelölésével.
Dátum	1784
Szerző	[Horváth, Adam – Jur. Math.]
Méret, tájolás	32,5×22 cm, 110 klafter = 13,8 cm (kb. 1:1500). Tájolása kb. déli. [1:1512] 125 mm = 100 öl
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Veszprém; Veszprém tömbösített utcahálózatos településrajzának részlete; házalaprajzok; Szabadi felé vezető utca, utcák. A térkép a Helytartótanács által 1784-ben felterjesztett kérelem (OL C 65 1784. 74 folis. 5 pos) melléklete. Az irat szerint a térkép Horváth Ádám földmérő és Kovács Ferenc megyei földmérő munkája.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/6050/

11.	Veszprém birtoktérkép, 1784
Örzés helye	Veszprém Megyei Levéltár
Jelzet	VeML XV 11 a T 581
Cím	Conspectus Vallis Veszpremiensis Cujos Particulom quidem actum Excelsam Cameram Hungi Veszprém megyei birtoktérkép Possessam, mesura Geometrica, reliquas vero collimative
Dátum	1784

Szerző	Delineavit Anno 1784. Adamus Horváth per I Regn Hung Jur Mathematicum
	Rajzolta 1784-ben Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő
Méret, tájolás	55×28cm, 200 bécsi öl = 105 mm
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kézirat, eredeti
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6218/

12.	Balatonfüred és Arács savanyúvizei, 1785
Örzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 12 – Div. XX. – No. 1.
Cím	Conspectus Locorum Acidulis Fürediensibus vicinorum situm et distantiam ab invicem aedificiorum condensationibus aptiorum repraesentans
	A füredi savanyúvízhelység és a környezetében levő beépítésre alkalmas helyek fekvésének és távolságainak szemléletes bemutatása
Dátum	1785
Szerző	Anno 1785. 22. July, delineavit Adamus Horváth, per I. Regn. Hung. Jur. Mathematicus mp.
	1785. július 22-én rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő
Méret, tájolás	66,5×49 cm, Scala 400 Orgyarum Viennensium = 15,7 cm (méretaránya kb. 1:4900). Tájolása északi. [1:5040] 400 org. Vien. [= 153 mm]
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kézirat, eredeti, színezett, papír
Tartalmi jellemzők	A térkép a Helytartótanácsához felterjesztett irat (OL. C 66 1785. 8 : 39) melléklete volt. A Balaton-part legkorábbi üdülőtérképének mondhatjuk. Alaprajzban ábrázolja Balatonfüred (Possessio B. Füred) és Arács (Possessio Aráts) utcáit, fontosabb házait, valamint a Balaton (Lacus Balatony) partján Savanyúvíz körül kiépült fürdőtelep épületeit, létesítményeit. Mindezek megnevezését, illetve tulajdonosát sorszámmuk szerint táblázatban (Tab. Ia.) közli a térképen. A felsorolást Arácsra kezdi. Itt a Balás, Posgay, Csepeli, Mátyás, Róka, Kálozi, Öry, Csék és Szilasi családoknak volt háza. Kiemelten ábrázolja Széchenyi Ferenc gróf házát (Excell: Comitis Szétsényi cujus Capacitas exhibetur in Tab IIa sub Litteris A. B. C.). A II. táblán az utalt épületek homlokzati és alaprajzi képét találjuk. A Füred és Arács között vezető út (Via ex B. Füred ad Aráts ducens) mentén, a szőlős hegyoldalon (Promonthorim B. Fürediense, Aratsiense) vannak Végheli, Szüts, Kazai, Oroszi, Simon, Kiss, Simonyi és Fehér család háza.

	A Gombás kúria a térkép szerint Szűts Lászlóé volt. A Horváth Ádám utcai Feri-lak vagy Fekete-ház pedig özvegy Kiss Ferencné Skultéti Apollóniáé, nem pedig Horváth Ádámé, ahogy azt a hagyomány tévesen hitte. Ez a tévedés eredményezte az utca elnevezését is. A Tamás-hegyen „Oroszian” [Oroszlán? Oroszianae?] megnevezésű házikó áll, a mai Jókai kilátó helyén. Balatonfüreden a Csizmazia, Gyenis, Pillik, Bognár, Sebestény, Beni, Tolnay, Kovats, Polányi, Sifter, Szabó, Kenyeres és Ulyhely család házait találjuk. A 33. számú házban (Domus in Curia Daniele-Oroszianae) Horváthnak felesége révén része lehetett. Szántóföldektől kísért út vezet a Savanyúvízhez Arácsról (Via ex Arács ad Acidulás) és Füredről (Via ex Füred ad Acidulás). A füredi út mellett látjuk Horváth Ádám működő földmérő nem régóta épülő saját házát (Domus ipsius Operantis Geometrae Adami Horváth non pridem aedificari cepta in Tab IIa sub Litt. H. exhibita). A később átalakított, Teasdale villa néven ismert műemlék jellegű épület ma az Ady Endre utca 13. szám alatt található. Horváth háza közelében épült Veszprémi Thasy Jánosnak mintegy 30 m hosszú háza, amelyet a Bartók Béla utcai Diákotthonnal azonosítottam a helyszínen, és amelyre utóbb emeletet építettek. Alaprajzát és homlokzatrajzát is megtaláljuk a mellékleten. A Savanyúvíz környezetében tucatnyi, többnyire kiszolgáló rendeltetésű épületet ábrázol a térkép: gyógyszertárat, kőből és fából épült főzőhelyeket, zártfürdőt, szórakozóhelyet, közkutat. Ott áll az 1761-ben épült kápolna, feltehetően hajdani helyéhez igazodik a mai Blaha Lujza utca kiöblösödése. Az utcában állt a tihanyi apátság „nagyvendéglő”-je, amely 32 szobával várta a gyógyulni vágyókat. Alaprajzát is megtaláljuk. A legszélső ház az arácsi oldalon Eszterházy Kázmér gróf kamarásé (később Zólyom vármegye főispánjáé), a hatalmas L alakú épület alaprajzát is megtaláljuk a mellékleten. A 61. szám alatt a–b jelű árok tervét rajzolta meg Horváth, ebben kívánta levezetni a kiadós nyári záporok vizét a fürdőhely védelmében. A fürdőtelep azóta átépült, a parti sétány 100–200 méterrel kiszélesedett. A két évszázaddal korábbi állapotra ma már csak egy-két épület és Horváth hiteles térképe emlékeztet. É, szélrózsahelység: Balatonfüred, Aráts; hegyábrázolás: Tamás hegy; Balaton; szőlő, rét, szántó; Balatonfüred és Aráts sematikus településrajza néhány utcával, épületalaprajzokkal; lakóépületek tulajdonosnevekkel, istálló, pince, kápolna, patika, fürdő, konyha; Füred-ről Acidulás-ra vezető út, Arácsról Acidulásra vezető út, Füredről Arátsra vezető út, egyéb utak, kutak.
	A térkép másodpéldánya: S 12 Div VIII No 0258:1
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/6427/

13.	Balatonfüred és Arács savanyúvizei, 1785 (Alter duplum)
Őrzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 12 – Div. VIII. – No. 258:1-2.
Cím	Conspectus locorum acidulis Fürediensibus vicinorum situm et distantiam ab invicem aedificiorum condensationibus aptiorum repraesentans; Conspectus aedificiorum majorum fonti Fürediensi vicinorum ex superabundanti tabulae 1-ae adnexus ad demonstrandam quadratam, et respective cubicam, totius et partium capacitete A Füredi Savanyúvízhelység és a környezetében levő beépítésre alkalmas helyek fekvésének és távolságainak szemléletes bemutatása
Dátum	1785
Szerző	Anno 1785. 22. et 23a July, delineavit Adamus Horváth, per I. Regnum Hung. Juratus Mathematicus mp. 1785. július 22-23-án rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő
Méret, tájolás	67×49 cm, 91×59,5 cm; 24 (öl) 286 mm (kb. 1:1600) [1:5040] 400 org. Vien. [= 153 mm], [1:158] 23 [öl = 275 mm]
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti, papír, színes rajzok
Tartalmi jellemzők	„ÉÉNY” szélrózsahegy-ábrázolás: B. Füredi és arácsi szőlőhegyek, Tamás hegy; Savanyúvíz forrás, Balaton; szőlő, szántó; B. Füred és Arács egy részének utcahálózatos településrajza lakóépületekkel; lakóépületek (elnevezésük és tulajdonosaik nevei külön felsorolva); út Füredről Arácsra, út Arácsról Savanyúvízhez, út Füredről Savanyúvízhez. Az előbbi térkép másik példánya apró részletekben tér el attól. Hiányzik róla Arácsra és Füreden egy kis patak, Széchényi kertjében szőlőt jelöl, néhol az utcák törése eltér, a Balaton-parti része csonka. Csizmazia helyett Csizmadja, Tast helyett Thast, Arács helyett Arács látható rajta. Egyes neveket (Posgai, Ulyheli, Eszterházi) y helyett i-vel, Beni-t viszont y-nal írta. Számmagyarázat: háztulajdonosok névsora, épületek megnevezése, magyarázó jegyzet – területi adatokkal.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/4135/

13.2.	Balatonfüred, utcakép, épületek. 1785 (duplum)
Őrzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S 12. Div. VIII. No. 258:2
Cím	Balatonfüred utcaképe, ami az előző Hungaricana oldalon mellékelte második kép.

14.	Balatonfüred és Arács savanyúvizei, 1785 (duplum)
Őrzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL C. 66. 1785. 8:39/2
Tartalmi jellemzők	Másodpéldánya a 12.-nek: „A térkép másodpéldánya S 12 Div XX No 1 a tervrajz másodpéldánya kiemeletlen C 66 1785 F 8 p 39 2” Az előbbivel megegyező színes alap- és homlokzatrajzi lap, kisebb eltérésekkel.

15.	Pécsely–Aszófő határa, 1786
Őrzés helye	Veszprém Megyei Levéltár
Jelzet	VeML XV 11 a T 624
Cím	Plaga Controversa inter Territoria Possessionum et Praedii Aszófő, Nagy Pétsel et Kis Pétsel Aszófő, Nagypécsely és Kispécsely határa
Dátum	1786
Szerző	Delineavit Adamus Horváth per I Regn Hung Jur Mathematicum Rajzolta Horváth Ádám magyar királyi hites földmérő
Méret, tájolás	49×43 cm, 400 bécsi öl = 143 mm
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/6261/

16.	Nagybajom, 1794
Őrzés helye	Magántulajdon, Sárközy István Helytörténeti Múzeum, Nagybajom
Dátum	[1794]
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Valószínűleg 1794-ben mérte fel Nagybajom északi határát (kb. 1:7100), amikor második nejével, Sárközy Jusztinával füredi házából átköltözött Nagybajomba. A térképen Hunyadi és Festetics Lajos grófok, valamint a Sárközyek mellett birtokos „D. Dócziana” is, aki talán a későbbi Göcseji Helikon poétiai egyike: Dóczy Teréz. A kéziratos térkép D. Varga József (Nagybajom, †2020) tulajdona volt, aki felesége révén a Sárközy-rokonságból származott. Címe, szignója nincs, ismertetése a PGTV Tájékoztató 1980/1. számában megjelent: D. VARGA József és PÁLFÖLDI Lászlóné, „Ismert költő – ismeretlen földmérő (Pálóczi Horváth Ádám emlékezetére)”, <i>PGTV Tájékoztató</i> , 15 (1980), 1. szám.

17.	Újfalu, Szentpál és Varjas, 18. század [1798]
Őrzés helye	Országos Levéltár
Jelzet	OL S. 17. No. 98. (Zichy cs. lt.)
Cím	Possessio Újfalu cum Praedii Szent Pál et Vajas Újfalu (ma Őrsújfalu [Nová Straz], Komárno, SK) község Szentpál és Vajas pusztával
Dátum	[1798]
Szerző	Delineavit, et Calculu. jam Dominio resignavit Adamus Horváth mp Rajzolta és a számításokat az Uradalomnak átadta Horváth Ádám sk.
Méret, tájolás	57×96 cm, 1 zoll = 100° (kb. 1 : 7200). Tájolása nyugati. [1:7200] 1 Zoll = 100°
Nyelv	Latin, magyar
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, karton, részben színezett
Tartalmi jellemzők	Eredeti piszkozati munka, a felmérés eredeti iránymetszései és irónjegyzetei is rajta vannak. A birtokrészeket színszalaggal határolja és számokkal jelöli (pl. S VII, S XI). Magyar nevei pl. Bök Marha Legelő, Szent Páli Tó, Borsós, Nagy akó Ér, Szék Völgy, Kertek Allya, Holdas Földek. Ehmannd Ferenc ellenőrző mérnök (Fr. Ehmannd Revis. Ing.) záradéka szerint a pusztaszentpáli részek jónak találtattak, azonban a mocsaras területeken új felmérés volna szükséges.
link	https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/8676/

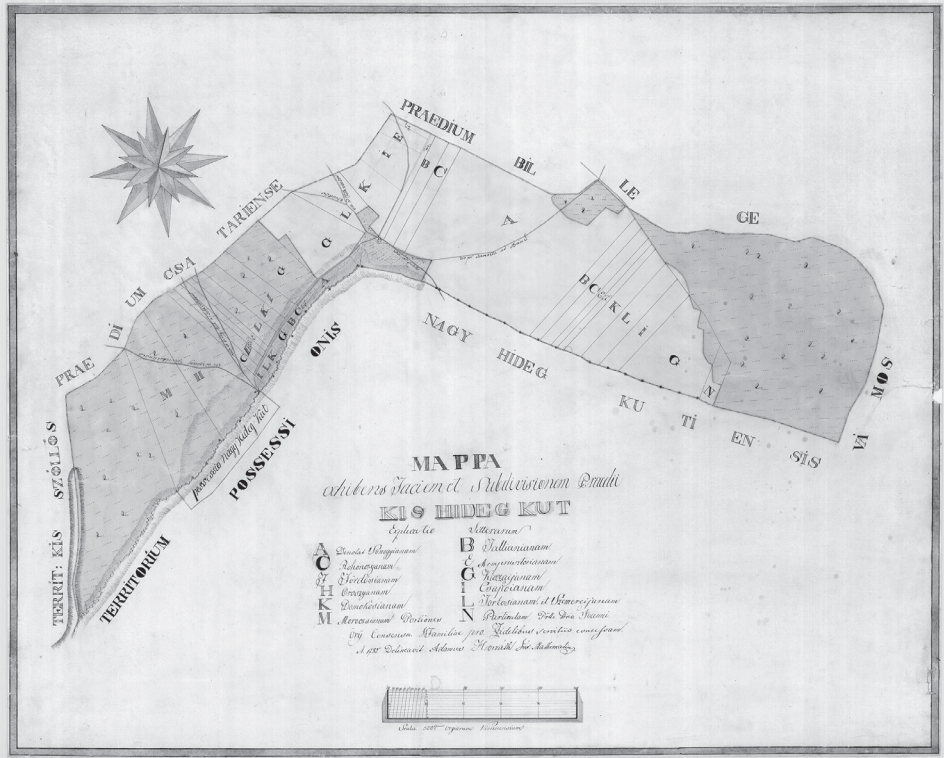
18.	Dráva Lóka-szigeti és Bresztichka területe, 1799
Őrzés helye	Somogy Megyei Levéltár
Jelzet	SML Metalia fluvii Dravae regulatio No. 517. 1799. Jul. 1. AA [nincs a Hungaricanán]
Cím	Planum hoc ex mappis jam praeexistentibus moderno situi Loci, et Communi Mixtae Commissionis Dravanae Prothocollo accomodatis appositum Már meglevő térképekből készített tervrajz, a helyszín jelenlegi fekvését a Drávai Vegyes Bizottság jegyzőkönyvével megegyezően rögzítette.
Dátum	1795
Szerző	Anno 1795 Mense 8bri Adamus Horváth ex parte I Cottus Simighiensis Deputatus Tlae. Judriae Assessor, alias Mathematicus et per I Reg. Hung. Jur. Geometra mp 1795 októberében Horváth Ádám egyrészt a nemes Somogy vármegye részéről kiküldött táblai esküdt ülnök [= törvény tábla-bíró], másként matematikus és a nemes Magyar Királyság területén esküdt földmérő

Méret, tájolás	43×57 cm, Scala 600 Orgyarum Viennansium = 156 mm (kb. 1:7200). Tájolása északkeleti.
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	A Drávának Babócsa határába eső, Lóka-szigeti és Bresztichka (Bresztics) környéki területét ábrázolja, a folyókanyarulat átvágási tervével. Vastag, vízjeles papírra rajzolt, szép színes térkép.

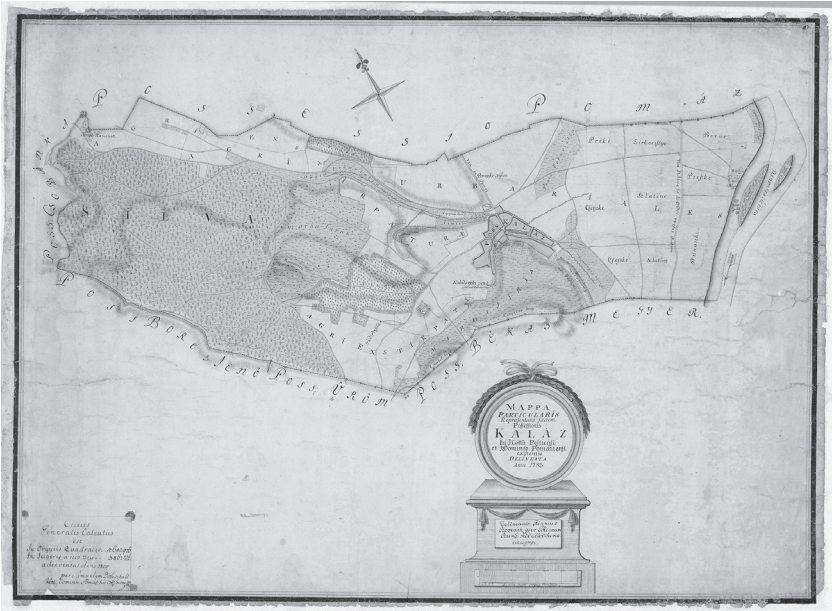
19.	Dráva Vízvár és Heresznye között, 1799
Őrzés helye	Somogy Megyei Levéltár
Jelzet	SML Uo. 1799. Jul. 1. Mappa BB [nincs a Hungaricanán]
Cím	(A Dráva Vízvár és Heresznye közötti szakaszának részletes térképe.) Már meglevő térképekből készített tervrajz, a helyszín jelenlegi fekvését a Drávai Vegyes Bizottság jegyzőkönyvével megegyezően rögzítette.
Dátum	1799.
Szerző	Ex Originali I Status Militaris Piano transumpsit Adamus Horváth, ex parte I Cottus Simigiensis ad inixtam Commissionem Dravanam Deputatus Tlac. Judriae. Assessor, alias per I R. H. Jur. Mathematicus mp A nemes katonai rend eredeti tervéből átvette Horváth Ádám, nemes Somogy vármegye részéről a Drávai Vegyes Bizottsághoz kiküldött megyei táblai esküdt ülnök, egyébként pedig a nemes Magyar Királyság területén esküdt (hites) matematikus
Méret, tájolás	48×24 cm, kb. 1:28800, megfelel az első katonai felmérés térképi méretarányának. Tájolása északkeleti.
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Különleges papíron készített reprezentatív munka. Vízjele: oroszlanos címer, körülötte „Pro Patria Que Libertate” felirat. Kellemes pasztellszínekkel, finom vonalakkal kidolgozott térkép. Az előbbi lappal együtt, Horváthnak azon ritka munkája, amely hivatalos megbízás alapján készült. Különös becsét adja, hogy a hétpecsétes titokként kezelt katonai felmérés eredeti térképének másolata.

20.	Mernye és Somogyaszaló közti vitás terület, 1800
Őrzés helye	Somogy Megyei Levéltár
Jelzet	SML T 612. [nincs a Hungaricanán]
Cím	Controversia inter Mernye et Aszaló. In maculata originali A Mernye és Somogyaszaló közötti vitás terület térképe eredeti piszkozatban

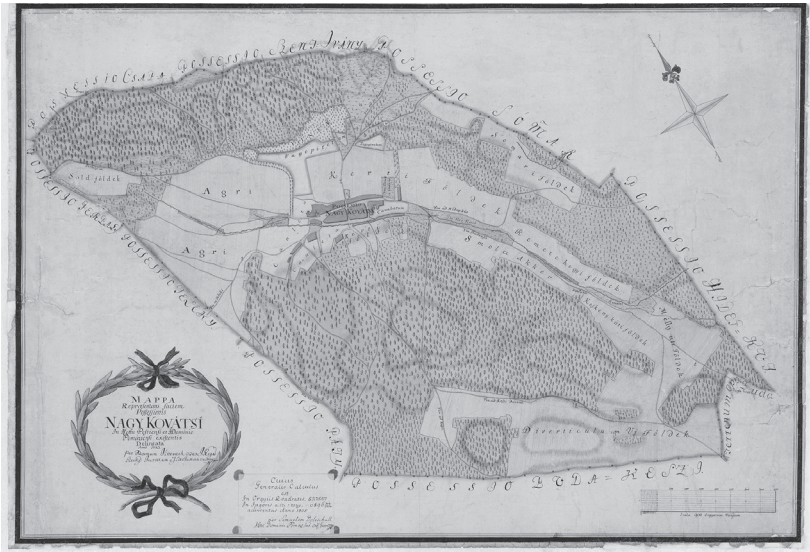
Dátum	1800
Szerző	N. Bajom... 7br 1800. per Adamum Horváth per I Regn. Hung. Juratum, qva tarnen I Cottus Simigiensi Honerariensi Geometram mp Nagybajomban, 1800 szeptemberében Horváth Ádám a nemes Magyar Királyság területén esküdt, egyszersmind nemes Somogy vármegyei honorárius földmérő
Méret, tájolás	52×33 cm, 600 (öl?) = 134 mm (kb. 1:8500). Tájolása északnyugati.
Nyelv	Latin
Technikai jellemzők	Állapot: kéziratos, eredeti
Tartalmi jellemzők	Gondosan szerkesztett, díszítetlen szűkszavú ábrázolás. Mért pontjai piros színűek, az ábrázolás tárgyát hosszú szöveg közli. Ez Horváth legkésőbbi keletű ismert térképe.



1. kép
Kishidegkút, 1782. VeML, Veszprém



2. kép
Budakalász, 1783. BTM Kiscelli Múzeum

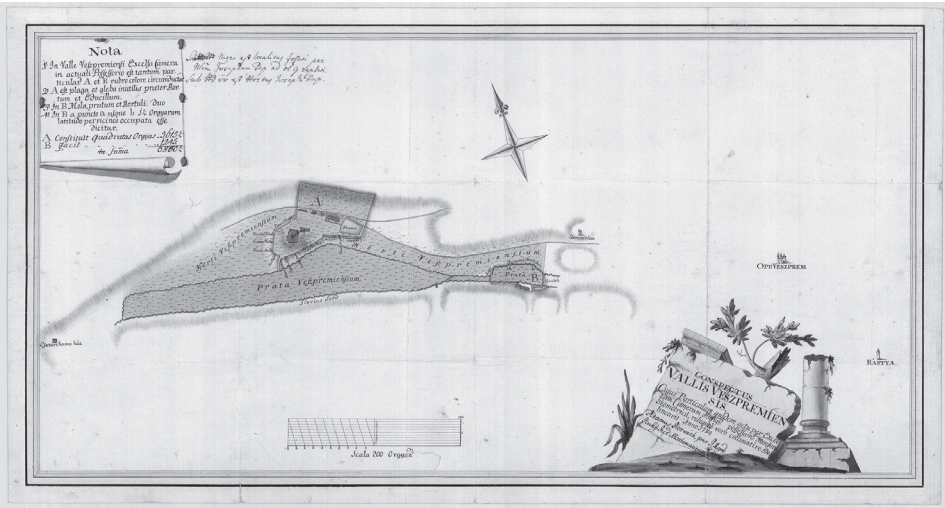


3. kép
Nagykovácsi, 1783. BTM Kiscelli Múzeum



4. kép

Kaskantyú, 1783. Teleki-Wattay kastély, Pomáz (a szerző felvétele)



5. kép

Veszprém birtoktérkép, 1784. VeML, Veszprém

Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége

A 18. század közepén Magyarországon is véglegesen szétvált a hivatásos és műkedvelő csillagászat. Nagyszombatban, majd később Budán folyamatosan észleltek csillagászati jelenségeket, megfigyeléseiket pedig megjelentették a kor kiadványaiban (főleg a Hell Miksa által kiadott bécsi évkönyvekben, de máshol is). Történtek kísérletek más csillagvizsgálók folyamatos üzemeltetésére (Eger, Gyulafehérvár), alaposan képzett csillagászokkal és gondosan összeválogatott műszerekkel, ezek azonban rövid életűeknek bizonyultak.¹

A csillagászat természetesen nemcsak a hivatásos csillagászokat érdekelte, ám a nagyközönség számára például Weiss Ferenc (1717–1785) publikációi érthetetlenek és érdektelenek lettek volna. Ebben az időben már magyar nyelven is lehetett tájékozódni az asztronómiáról. Lefordították néhány külföldi szerző munkáit, megjelent eredeti magyar mű is,² és az éppen elinduló újságok szintén közöltek ilyen témájú híreket és cikkeket.

Pálóczi Horváth Ádám Debrecenben Hatvani István tanítványaként nyilván alapos képzést kapott.³ Ez az elméleti alap jól látható csillagászzal kapcsolatos műveiben is, melyekben mindemellett a kevésbé progresszív hatások is észrevehetőek. Az asztronómiához leginkább köthető írásának⁴ megítélése változatos. Vörös Imre a Newtonnal való kapcsolatot emelte ki:

1 KELÉNYI B. Ottó, „A magyar csillagászat története”, *A Konkoly-Alapítványú Budapest-Svábhgyi M. Kir. Asztrofizikai Obszervatórium Csillagászati Értekezései* 1, 2. sz. (1930): 5–50.

2 MOLNÁR János, *A’ természetiekről, Nevvton tanítványinak nyomdoka szerint hat könyv* (Pozsony–Kassa: Landerer, 1777).

3 LÓSY-SCHMIDT Ede, *Hatvani István élete és művei 1718–1786*, I. rész, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának kiadványai 4, 7. sz. (Debrecen: Studium Könyvkiadó, 1931), 4.

4 HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1791); RMKT XVIII/16, 425–492.

Irodalmunkban az első olyan, nagyobb lélegzetű költői alkotás, amelyik határozottan a newtoni kozmológiai szemléletre épül, Pálóczi Horváth Ádám tankölteménye, az 1788-ban írt (s 1791-es megjelenése után Csokonai által lelkesen üdvözölt) *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*.⁵

Balogh Piroska így írt a csillagászati tanköltemény megítéléséről:

Pálóczi Horváth Ádám 1788-ban írt, 1791-ben kinyomtatott csillagászati tankölteménye, a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* az irodalomtörténet egésze inkább csak pislákol.⁶

Ugyanakkor úgy véli, hogy a „tudománytörténet teleszkópjának köszönhetően kissé felragyogott ugyan a történeti horizonton”,⁷ de valójában ez is inkább csak pislákolás. Kelényi csillagásztörténete még meg se említi Pálóczi Horváth nevét,⁸ Zemplén Jolán fizikatörténete már ismerteti:

Maga a mű szerkezetileg érdekes, bár természetszerűleg kissé széteső, mozaikszerű. [...] a jegyzetanyag magasabb színvonalú a verses részeknél...⁹

Zemplén így értékeli a költő művét:

HORVÁTH ÁDÁMNÁL a vallás helyett a mitológia, tehát a költészet áll a középpontban, de az általa adott csillagászati ismeretek világosak, érthetőek és pontosak.¹⁰

Zemplén mindazonáltal dilettánsnak nevezi Horváthot. Az az állítása pedig, hogy „a vallás helyett a mitológia, tehát a költészet áll a középpontban”, nemcsak elnagyolt, de nem is teljesen igaz, ugyanis a költemény a fiziko-teológia irányza-

5 VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 34–35.

6 BALOGH Piroska, „*Sic itur ad astra*: Változatok a csillagászati tanköltemény műfajára Szerdahely György Alajos és Pálóczi Horváth Ádám műveiből”, in *Magyar Arión*, 101–112.

7 Uo., 101.

8 KELÉNYI, „A magyar csillagászat története”.

9 ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 443–444.

10 Uo., 444.

tához tartozik, amire többek között Bíró Ferenc¹¹ és Vörös Imre is rámutatott.¹² Már a vers 2. oldalán azt találjuk, hogy

Jer velem, én jó Barátom! tsudáld a' *Természetet*,
Vagy-is tsudáld azt, a' kitől e' Világ teremtetett.¹³

Nem ez a vers volt Horváth Ádám egyedüli csillagászati kalandja. Az 1789-re – mint kiderült, tévesen – jószolt üstökösrel kapcsolatban „meg intette” a berlini királyi csillagászt, Johann Elert Bodét (1747–1826).¹⁴ Az alábbiakban kísérletet teszünk annak megindokolására: miért gondolhatta úgy egy magyar költő, hogy „meginthet” egy hivatásos csillagászt. Ehhez azonban először meg kell ismerkednünk egy jóslattal.

Az 1788. év

1788 végén és 1789 elején Horváth Ádám több versben is utalt arra, milyen jó, hogy véget ért az 1788. év. Például a *Magyar Músa*-ban megjelent újévi versében ezt olvashatjuk:

Félelmes esztendő vala ez nyóltzvan-nyóltz – de pedig
Hálá Istennek! ittvan már a' nyóltzvan-kilentzedik. –
Ki metztett hát rá nyóltz verset ama' koporsókőre?
Veszedelmet e' Világnak ki jövendölt előre?
Ha egygy idős vólt a' metzés azzal a' koporsóval,
Vagy, az abban olyan régen be-feküdt Halandóval:
Úgy igazabb Prófétának kell vala lenni annak,
Mert a' jó hozzá vetésnek nem kis jelei vannak. [...]

11 BÍRÓ Ferenc, „Pálóczi Horváth Ádám, Csokonai és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 680–686.

12 „A fiziko-teológiai munkák szerzőihez hasonlóan Horváth Ádám egyik legfőbb gondja továbbra is az, hogy a newtoniánus természeti világképet összeegyeztesse a Biblia szövegével.” VÖRÖS, *Természetszemlélet...*, 35.

13 RMKT XVIII/16, 432.

14 PÉTERFFY 1984, 54–62.

De – okos volt még is amaz a' jövendő mondásban,
 Akarki volt; és olvasta talám a' Szent Írásban;
 Hogy nem tudhatja senki is sem napját sem óráját;
 A' mikorra várja a' föld a' világ' fő Bíráját:
 Azért sem napot, sem órát, sem hónapot, sem hetet
 Nem nevez; hanem nyóltzvan-nyóltz egész esztendő't vetett.
 Szerentsés vagy jó Próféta: hogy koporsó kövedre
 A' mit fel metzettél, senki nem vetheti szemedre.¹⁵

Nem ez az egyetlen alkalom, amikor szóvá tette, hogy tartott az 1788-as esztendőről. 1790-ben jelent meg az *Orpheus*-ban, de 1788. december 31-re datálta azt az írását, ahol ismét örömet fejez ki amiatt, hogy véget ért a „szerencsétlen esztendő”:

Itt vagy hát bódog Éjtszaka! és midőn az idétlen-álmadázó Jövendő-mondókat megszegyeníted, akkor egyszersmind e' szerencsétlen esztendőt [...] batorságosan bérekesztetd. [...] sokan múlandóságot ábrázoló koporsó kövekre metélték e' félelmes esztendőnek ki menetele felől való gyanakodásaikat.¹⁶

Ez a félelem természetesen már korábban is feltűnt Horváth írásaiban. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* elemzésében Bíró Ferenc Newton apokaliptikus elképzeléseivel hozta kapcsolatba: „az írás legfontosabb, annak alaphangját meghatározó s ugyanakkor legtisztábban a newtoni világkép jelenlétére utaló jellegzetessége is: a katasztrófától, az univerzum összeroppanásától, ama roppant gépezet megzavarodásától való félelem.”¹⁷ Hasonlóan vélekedett Borbély Szilárd is:

Apokaliptikus váradalmak szövik át ezeket a verseket, amint erre Bíró Ferenc is utal, aminek okait kevésbé ismerjük. Talán korabeli félelmek, különféle kozmológiai aggodalmak is motiválhatták [...] versei alapján arra következtethetünk, hogy az 1780-as években valamiféle nyugtalan várakozás állapotában volt. Mintha egy-egy bevégződő év és egy új kezdete megnyugvással és ugyanakkor aggodalommal töltené el.¹⁸

15 HORVÁTH Ádám, „A' Magyar Kurirnak, sok bódog Uj-esztendőt kíván Horváth Ádám”, *Magyar Músa* 3, január 3. (1789): 1–6. Ennek sajtóhibái miatt a kritikai kiadás szövegét idézzük: RMKT XVIII/16, 629–632.

16 HORVÁTH Ádám, „Az esztendő utolsó éjtszakája Füred, 1788. Decembr. 31dik.”, *Orpheus* 1 (1790): 404–433; vö. RMKT XVIII/16, 633–640.

17 BÍRÓ, „Pálóczi Horváth Ádám...”

18 BORBÉLY Szilárd, „Idő és örökkévalóság Pálóczi Horváth és Csokonai verseiben”, in *Magyar Arión*, 255–266.

Ismerve Newton véleményét az isteni gondviselés szükségességéről,¹⁹ ez a magyarázat természetesnek tűnik. Marad azonban egy megoldatlan probléma: miért épp 1788 ez a „szerencsétlen esztendő”? Miért nem 1787 vagy 1789? Vagy egy közelebbről meg nem határozott év? Newton elméletében nem volt helye annak a nézetnek, hogy a világ közeljövőben elpusztul; az isteni gondviselés épp ezt akadályozta meg.

Nyilvánvaló az idézetekből, hogy Horváth Ádám különösen tartott 1788-tól. Ennek egy lehetséges magyarázata a következő. 1784 decemberében megjelent egy rövid hír a pozsonyi *Magyar Hirmondó*ban:

Hazánkban Liszka nevezetű Helységben, egy történetből ki-ásatott köven ebben az esztendőben, ez előtt 400 Esztendővel metszetett következő jövőendő-
lés találtatott.

Post mille ezpletos [!] a partu Virginis Annos
Septingentenos rursus abinde datos
Ocnagesimus [!] octavus mirabilis Annus
ingruet, & secum tristia fata feret
Si non hoc Anno totus malus occidet Orbis
Si non in nihilum terra fretumque ruet
Cuncta tamen Mundi sursum ibunt atque deorsum
Imperia, & luctus undique grandis erit.²⁰

Ez egy jól ismert kora újkori jövőendőlés, mely eredetileg 1588-ra vonatkozott. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy 1788-ra való frissítése Magyarországon történt, mivel az ismert külföldi források mind csak 1785 elején említik ezt a változatot.²¹ A jóslat története most kevésbé érdekes, annál inkább a hasonlósága Horváth Ádám írásaival:

- *Magyar Hirmondó*: „ki-ásatott köven ebben az esztendőben, ez előtt 400 Esztendővel metszetett”
- *Magyar Músa*: „Ki-metttzett hát rá nyóltz Verset ama *Koporsó-köre*?”
- *Orpheus*: „koporsó kövekre metélték”

19 Lásd pl. Michael HOSKIN, „Newton, Providence and the Universe of Stars”, *Journal for the History of Astronomy* 8 (1977): 77–101.

20 *Magyar Hirmondó*, 1784. december 29., 831.

21 Részletesebben lásd ZSOLDOS Endre, „Regiomontanus és a jóslat”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (megjelenés előtt).

Mivel a jóslat nyolcsoros, a *Magyar Músa*-ban említett „nyóltz Vers” is nyilván erre a jövőndülésre utal. A tartalom is megfelelő, az 1788. évre jósol mindenféle szörnyűségeket.²² Valószínűleg Horváth Ádám ismerte ezt a jóslatot, és ki tudja miért, komolyan is vette. Ez magyarázhatja megkönnyebbülését az év végén: „Itt vagy hát bódog Éjtszaka!” Így tehát nem valami általános világvégétől való félelem munkálkodott benne, hanem egy konkrét prófécia aggasztotta.

Az üstökös

Edmond Halley (1656–1742) több üstökös pályáját kiszámolta Newton gravitációs elmélete szerint.²³ A pályaelemek hasonlósága alapján úgy találta, hogy az 1531-ben, 1607-ben és 1682-ben megjelent üstökösök azonosak, és az égitest 1758-ban újra meg fog jelenni.²⁴ Az 1532-ben és 1661-ben feltűnt üstökösök azonosságát viszont az 1532. évi megfigyelések megbízhatatlansága miatt nem tekintette eldönthetőnek.²⁵ Ettől függetlenül a későbbiekben gyakran biztosnak gondolták az azonosságot és az ebből következő 129 éves periódust. Nem sokkal a várt visszatérés előtt Nevil Maskelyne (1732–1811), az ötödik Királyi Csillagász egy rövid cikkben felhívta a figyelmet erre a lehetőségre.²⁶ Nyilván máshol is számon tartották ezt az eshetőséget, a német csillagászok egészen bizonyosan. Bode például a Berliini Évkönyvben²⁷ számolt be az esetleges visszatérésről. Wilhelm Olbers (1758–1840) ugyanakkor újrászámolta az 1532. évi üstökös pályáját, és arra az eredményre jutott, hogy igen valószínűtlen az objektum újbóli megjelenése.²⁸ Mint látjuk, a várakozás nem volt megalapozott, de mindenesetre pályaszámításon, és nem kinyilatkoztatáson alapult.

A hír eljutott Magyarországra is, a bécsi *Magyar Kurir* közölte az alábbiakat:

Azon a' nagy üstökös tsillagról, melynek ezen 1789-dik esztendőben leendő megjelenéséről már olly sok Ujság-írók emlékeztének, a' Berliini Királyi Ég-visgáló azt

22 A jóslat korabeli magyar fordítását az előző jegyzetben idézett cikkemben fogom publikálni.

23 Edmond HALLEY, *A Synopsis of the Astronomy of Comets* (London: John Senex, 1705), 7.

24 Uo., 21–22.

25 Uo., 22.

26 Nevil MASKELYNE, „Advertisement of the Expected Return of the Comet of 1532 and 1661 in the Year 1788”, *Philosophical Transactions* 76 (1786): 426–431.

27 Johann Elert BODE, „Bemerkungen über den letzteren Kometen und über die Wiederkehr des Kometen vom Jahr 1661”, *Astronomisches Jahrbuch für das Jahr 1790* (Berlin, 1787): 184–186.

28 Wilhelm OLBERS, „Ueber den auf 1789 erwarteten Kometen”, *Leipziger Magazin für reine und angewandte Mathematik* 2 (1787): 430–452.

jegyzette-meg az ezelőtt történt és írásban maradt példákából – hogy 1661-ben vala egy üstökös tsillag látható, mely azzal, a’ mely 1532-tőben jelent vala-meg, hasanló útban járt és így 129 esztendő alatt megint meg-fogná mutatni magát, az az: az idén. Ezen meg-jelenendő üstökös tsillagról némelyek igen sokat irnak; de mi akkor irjunk, mikor meg jelenik; mert az ilyen dolgoknak szokások sokszor ki-maradni.²⁹

Ezt elolvasta Horváth Ádám („Igen érzékeny Levél előttem a’ Magyar Kurirnak 17-dik Levele vagy-is lapja”), és rögtön válaszolt is rá a *Magyar Músa*-ban.³⁰ Mind-ez nem sokkal a sikeresen befejeződött 1788. év után történt, így a költő még érzékeny lehetett a jóslatokra. Írásában a Boldogságos Szűz így szólt Bodéhoz:

Ne ijesztgess jó Barátom! több-több kételkedéssel –
 Ne – üstökös tsillag felől való jövődöléssel.
 S’ hát már a’ leg-meszszebb való égi testek-is jönnek
 Roszsz hirt mondani ez egy-is félelmes esztendőnek? [...]
 Változtasd számvetésedet ’s görbe Lineaidat:
 Vezesd titkosabb útakon üstökös tsillagidat.
 Nem leszsz szégyen meg-tzáfolnod jó hozzá-vetésedet,
 Mellyre *tsak hasonlatosság* bátorított Tégedet.³¹

Érdekes álláspont ez: a költő felszólítja a hivatásos csillagászt, hogy változtassa meg a számításait, mert ez az év már amúgy is félelmetes. Ugyanakkor a sors különös játéka folytán igaza lett, a számítások alapjául szolgáló megfigyelések nem voltak elegendően pontosak, így a pályák hasonlósága valóban illuzórikus volt, és az üstökös nem jelent meg. De ez a legkevésbé volt, mint fentebb láttuk, a kárhoztatott Bode bűne. Nem ő számolta ki a pályát, és nem ő volt az, aki a hasonlóságot feltételezte.

Horváth Ádám a „tsak hasonlatosság” szöveghelyhez hosszú lábjegyzetet írt, amelynek van néhány érdekes pontja. Lássuk az első mondatokat:

Ne-szégyeneljék a’ Bölts Ég-visgálók ezt a’ szót: *tsak hasonlatosság*. Nem szégyenlette ama’ nagy Astronomus, *Cassini*,³² az 1572 és 1680 esztendőben láttatott két üstö-

29 „A’ Tsillag visgálóknak egy nevezetes jegyzések”, *Magyar Kurir*, 1789. január 7., 17.

30 HORVÁTH Ádám, „Egy Magyar Múza szoll a’ Magyar Kurirnak”, *Magyar Músa* 3 (1789): 51–58.

31 HORVÁTH, „Egy Magyar Múza”, 54.

32 Giovanni Domenico Cassini (1625–1712), itáliai születésű francia csillagász.

kös tsillagoknak némű némű *hasonlatosságából*, az utolsónak útját, mindjárt, mihelyt fel-tetszett meg-jövendőlni [...]³³

Nem ismeretes, mely forrásból vette át Horváth a Cassini számításaira vonatkozó adatokat, de 1572. évhez kötődő jelenséget tévesen nevezi üstökösnek. Ekkor egy úgynevezett „új csillag” jelent meg (tehát egy Naprendszeren kívüli objektum, mai szakszóval: *szupernóva*),³⁴ míg 1680-ban valóban egy, a Naprendszerhez tartozó üstökös.³⁵ Cassini munkájában a hivatkozások pontosak: ő az 1577-ben és 1665-ben megjelent üstökösöket hasonlította össze.³⁶

Másrészt Horváth azt írja, hogy nehéz megfigyelni és pontosan leírni az üstökösök pályáját. Ellenvetései azonban száz évvel korábbról származnak, amikor még valóban nem készülhettek pontos számítások az üstökösök pályájáról.³⁷

Horváth feltehetően nagyon büszke volt arra, hogy ellentmondott a berlini királyi csillagásznak. Erről a *Leg-rövidebb nyári éjszaka* bevezetésében is említést tett:

de azzal tsak ugyan ditsekedhetik; hogy szembe-állott a' Berlini Királyi ég-vizsgálóval, mikor az, a' múlt 1789dik esztendőre üstökös tsillagot jövendőlt; ez a' magyar Poéta pedig a' közönséges Újság-levelekben, még azon 1789dik esztendőben 17dik napján Januáriusnak, meg-intette az említett Berlini Astronomust: hogy ne sijessen a' jövendőléssel; mert arra tsak a' hasonlatosság bátorította őtet [...]³⁸

Ez alapján kijelenthető, hogy Horváth csillagászati ismeretei hiányosak. Láthatóan nincs tisztában azzal, hogy egy üstökös pályája a nagybolygók – Jupiter, Szaturnusz – hatására nem pontosan azonos az egyes megjelenéseikor. Halley is

33 HORVÁTH, „Egy Magyar Múzsza”, 54.

34 Lásd FARKAS Gábor Farkas, *Régi könyvek, új csillagok*, Humanizmus és reformáció 32 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011).

35 Nem ez az egyetlen alkalom, amikor – tévesen – egy kalap alá vette az új csillagokat és a Naprendszer égitesteit, lásd HORVÁTH, *Leg-rövidebb...*, 83: „Vagynak még más nemei-is a' bolygó tsillagoknak, // *Új tsillagoknak* nevezik”.

36 Giovanni Domenico CASSINI, *Theoria Motus Cometae Anni MDCLXIV* (Romae: Fabio de Falco, 1665), 48; Giovanni Domenico CASSINI, „Observations of a New Comet, made at Paris in the Royal Observatory by Signor Cassini”, *Philosophical Transactions* 7 (1672): 4042–4050.

37 Lásd ZSOLDOS Endre, „Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösökről”, in *Üstököst látni. Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei*, szerk. FARKAS Gábor Farkas, SZEBELÉDI Zsolt, VARGA Bernadett és ZSOLDOS Endre, Lichniae, 526–534 (Budapest: MTA KIK–Jaffa, 2017).

38 RMKT XVIII/16, 426.

csak ezek hasonlósága alapján jósolta meg sikeresen a később róla elnevezett üstökös visszatérését. Horváth 1802-ben egy Kazinczyhoz írt levelében újra viszszaért a témához:

hallom azt; hogy arra az ellen-mondásomra, mellyel meg intettem 1789ben a' Berli-
ni Astronomust, hogy ne jövendöljön üstökös tsillagot, már (hihető) azért, hogy én
tsupa eredeti ember vagyok, és nem tsak hazámon kívül tudomány kedvéért soha sem
vóltam, de nyelveket sem tudok: könyv is jött ki, vagy könyvetske, arról, hogy az a'
Magyar ember, maga sem számozta ki azt az ellen mondását – holott ő tsalatkozott,
és én nem: sőt az én számolásom éppen az vólt, hogy nem lehet ki számolni; 's az lessz
az utolsó aequatio $x = x^{39}$

Talán ugyanez az 1788–1790 közötti időszakra megjövendölt, de meg nem je-
lent üstökös szerepelt Horváth Ádám másik költeményében (1790. január 25.):

Oh! ha a' Farkas tsillagot
Melly tán el-érkezendő
Akkor találja fel hozni
Ez fel tettzett esztendő:⁴⁰

A versben előkerül egy másik téma is, amely többször szerepel a *Leg-rövidebb nyári éjtszakában* is. Ez pedig a Föld mozdulhatatlan fundamentuma, illetve annak hiánya. Itt azt olvashatjuk, hogy:

De ezen mi lak-helyünknek
Már tétováz tengelye:
Úgy tettzik mozog talpának
Mozdúlhatatlan helye;
Tán utolsó százat értünk [...] ⁴¹

Horváth Ádám feltehetően a precesszióra utal azzal, hogy „tétováz a tengelye”: mint tudjuk, a Föld forgástengelye valóban imbolyog. Érdekes azonban össze-
hasonlítani, hogy például a *Leg-rövidebb nyári éjtszakában* miként említi ezt a
jelenséget.

39 *KazLev* II, 521–525.

40 RMKT XVIII/16, 607–611.

41 HORVÁTH, „A' Föld hanyatlik”, 158; RMKT XVIII/16, 608.

Azzal az alapvető ténnyel, hogy a Föld alakja a tengely körüli forgása miatt a sarkoknál kissé lapult, Pálóczi Horváth Ádám is tisztában volt:

E' két horpadáson által nyúl a' világ' tengelye,
 Ez a' föld fundamentoma, 's mozdúlhatatlan helye,
 Mellyre a' földet Dávidként Isten úgy építette,
 Hogy az nem mozdúl, bár a' föld forduljon körülötte.⁴²

Így tehát első közelítésben e tengelyt tekinthetnénk a mozdulatlan fundamentumnak. Az ehhez tartozó lábjegyzetben Pálóczi Horváth pontosít:

de ha tsak ugyan a' Dávid' szavai,⁴³ és a' természet közt egyenlőséget keresünk, vagy a' földnek képzelhetetlen kitsínységű közép pontja lészen a' fundamentom, melly meg nem mozdúl; vagy maga a' nap, melly körül a' mi földünk egy nagy fordulást térszen esztendőt által.

Ez még mindig nem teljesen megnyugtató a számára, mivel

a' földnek tengelye, *axis telluris*, sem egészszen mozdúlhatatlan, – a' közép pont is odébb megy, esztendőt által egyet kerül, ha pedig a' napnak-is engedünk mozgást a' maga tengelyiben, (mert kell engednünk) úgy már fundamentomnak tökéletes értelemben, vagy annak a' nagy helynek kell lenni, mellyet a' napnak temérdek testébe foglal: vagy a' testnek valóságos, és ismét ugyan azon testnek tsak más testekhez intézett mozdulása között való külömbiségre kell szorúlnunk. (Ad distinctionem inter motum verum & apparentem, solus enim motus apparens cadit sub sensus.)⁴⁴

A mozgások helyes leírása után ismét egy homályos pont következik a valódi és látszólagos mozgásokkal kapcsolatban. Horváth a költemény egy másik részében is visszatér a Föld tengelyének mozgásához. Mint írja, a csillagok pozíciója az égen e precesszió miatt (is) változik:

42 RMKT XVIII/16, 436.

43 Talán Zsolt. 82, 5-re gondolt.

44 RMKT XVIII/16, 436.

Tudjuk azt, hogy annyit mentek esztendőnként *előre*,
 Hogy mint-egy huszon öt ezer kilentszáz esztendőre
 Nap keletre menésnek ugyan azon pontjába
 Viszsa mennének, a' mellyben látszatok mostanába.⁴⁵

A 25 900 év jó közelítése a precessziós periódusnak, melynek ma elfogadott értéke 25 772 év. Ez azonban csak látszólagos mozgás a csillagok részéről:

Motus fixarum⁴⁶ in Consequentia, fit Eccipticae, non aequatori parallele, ez az, a' mi miatt, ha a' tsillagoknak mozdulást nem engedünk (a' mint-hogy ha a' napnak nints, azoknak sints) a' Neuton eszére kell szorúlnunk, hogy mozdúl a' földnek tengelyje is, – és ez az a' mi fellyebb mondatott, hogy az egész Földben, tsak a' centrum, a' középpont, mozdúlhatatlan.⁴⁷

Úgy látszik, elfelejtette, hogy a mű kezdetén még a Föld középpontját sem találta mozdulhatatlannak.

A babonás newtoniánus

Végigolvasva a *Leg-rövidebb nyári éjtszakát* nincs kétség afelől, hogy Horváth Ádám ismerte a korabeli fizikát is, bár Newtonra való hivatkozásai másodkézből származnak. A költeményben több helyen találunk helyes fizikai magyarázatokat, mint például a fentebb említett precesszió esetében. Ugyanakkor Horváth nem volt következetes, mint ugyancsak a precesszió esetében látjuk – de egy irodalmi műben nem követelmény, hogy az legyen, mindaddig, amíg a szöveget irodalomnak tekintjük, és nem csillagászati értekezésnek.

Van azonban Horváth gondolkodásának egy másik oldala, melytől nem áll messze a babonáság. Láttuk, milyen nyomokat hagyott benne az 1788-ra vonatkozó jóslat, s úgy gondolom, hogy az üstökös előrejelzése elleni kifogása is főleg innen ered (bár ebben az esetben igaza lett, de nem azért, amiért ő gondolta).

Ezek után nem annyira meglepő, hogy a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* tartalmaz egy kevés asztrológiát is. Először hitet tesz Newton törvényei mellett:

⁴⁵ Uo., 476.

⁴⁶ A kritikai kiadásban – RMKT XVIII/16, 844 – ez sajnálatos módon félre van fordítva. A „motus fixarum” nem „állandó helyek mozgása”, hanem „állócsillagok mozgása”, ez az, ami párhuzamos az ekliptikával.

⁴⁷ RMKT XVIII/16, 476.

Hanem fel-nyitván nem régegn *Neuton* éles szemeit,
 Úgy találta a' nehézség', 's mozdulás' törvényjeit;
 Hogy ha már most el nem hiszszük, hogy ez a' föld forduljon,
 Szükség: hogy a' természetnek minden rendje elmúljon.⁴⁸

Közvetlenül ezután egy asztrológiai részt illeszt be:

Vagynak ezen nagy testek közt rendes *összsze-jövések*.
 Vagynak *tüzes hármasságok*, 's más ilyen nevezések,
 A' mellyek között leg-nagyobb, 's leg-híresebb azoké,
 A' két leg-távolabb való bújdosó tsillagoké,
 Melly mintegy nyóltz száz esztendő jártával következik,
 Nyóltz vólt már, és mindeniket nagy dolgokról nevezik.
 Az *elsőben* ez alkotmány a' *világ teremtetett*,
 A' *másodikban társaság*, 's *vár-építés* kezdetett.
Harmadikat az *özön-víz* tette nevezetessé,
 A' többi más, – 's méltán tette Riktzíol kétségessé,
 Hogy a' mint a' bomlott világ' aggottsága mutatja,
 Majd a' *háromszor harmadik* örökre bé-zárhatja
 Az időnek folyásait, 's hét ezer esztendőket
 Úgy mint egy hetet, 's egy titkos szombatot képezőket
 El-töltvén, ez természeti egy hétenn teremtetett
 Alkotmány, tsinál magának rettentő végezetet.
 A' tsillagok le-húllanak, és az egeknek Attya
 Az egeket, mint a' ruhát, úgy *összsze* hajtogatja.⁴⁹

A „nagy testek” közti „összsze-jövések” kitétel a bolygók együttállásaira utal. Ez annyit jelent, hogy két (vagy több) bolygó közel kerül egymáshoz. Ennek csillagászati jelentősége nincs, viszont annál fontosabb az asztrológiában,⁵⁰ különösen a Jupiter és a Szaturnusz együttállása.⁵¹ Ugyancsak jelentős szerepet játszik ott a „tüzes hármasság” (Igneus Trigonus): a három állatövi jegy – a Kos, az Oroszlán és a Nyilas – által alkotott egyenlő oldalú háromszög (ezek 120°-ra vannak egy-

48 Uo., 480.

49 Uo.

50 *The Great Introduction to Astrology by Abū Ma'shar*, Vol. 1, ed. and transl. Keiji YAMAMOTO and Charles BURNETT, Islamic philosophy, theology and science 106/1 (Leiden–Boston: Brill, 2019).

51 Donald V. ETZ, „Conjunctions of Jupiter and Saturn”, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 94 (2000): 174–178.

mástól az Ekliptikán). Mindezen bevezető után Horváth rátér a világtörténelem asztrológiai korszakolására a Jupiter–Szaturnusz együttállások kb. 800 éves periódusa szerint, melyet az itáliai jezsuita csillagász, Riccioli (1598–1671)⁵² alapján ír le. Elképzelhető, hogy mindez az 1788. évre vonatkozó jóslat hatása: a várható világvégtől tartva keresne egy szilárd pontot (a fundamentum), s nem akarja, hogy üstököst jósoljanak a csillagászok. Riccioli alapján kétségbe vonja továbbá a világtörténelem asztrológiai korszakolásának érvényességét és az abban foglalt jövődölést világ végére vonatkozóan.

Mindezek roppant tanulságossá teszik a költő műveit. Érthető okokból nem várhatunk el tőle tudományos alaposságot egy-egy költeményben, de szakirodalmi tájékozottsága alapján, az említett hiányosságok, téves érvelések, illetve következtetések ellenére is a csillagászati ismeretterjesztés élvonalát képviseli a 18. század végi Magyarországon. Ugyanakkor Zemplén Jolán szerint „több asztronómiai és fizikai tárgyú értekezést is írt, amelyek azonban csupán kéziratban maradtak fenn”.⁵³ A mára sajnos elkallódott, de talán egyszer újra előkerülő művek tanulmányozása mindenképpen izgalmas feladat lenne a 18. századi eszme- és tudománytörténet kutatói számára.

52 Giovanni Battista RICCIOLI, *Almagestum Novvm, Pars Prior Tomi Primi* (Bononiae: Victorii Benatii, 1651), 677–678.

53 ZEMPLÉN, *A magyarországi...*, 443.

Szabadkőműves imakönyv Nagybajomban

2012. augusztus 16-án feleségemmel meglátogattuk a nagybajomi Sárközy István Helytörténeti Múzeumot. Az egyik tárlóban felfigyeltem a *Betbuch für Freymaurer* című, szerző nélküli, nyolcadrét alakú kiadványra és annak rézmet-szetű díszcímlapjára (1. kép).¹ Deák Varga József, a múzeum kezelője kérésemre kézbe adta a kötetet, s belelapozva láttam a kiadói ajánlás alatt az 5784-es, alatta az utólag kézzel, kék színnel beírt 1824-es évszámot (2. kép). A példány további különlegessége, hogy az utolsó számozott oldalt követő lapon az egykori tulajdonos *Auszug* címmel elkészítette a gyűjtemény imádságokat tartalmazó részének kéziratos tartalomjegyzékét, melyben feltüntette a szövegek rövid címét és a megfelelő lapszámokat (3. kép). Az 5784-es évszám feloldására tett javaslatomat – 1784 – a Múzeum kezelője kételkedve fogadta. Augusztus 29-én kelt levélének mellékleteként elküldte „tanulmányozásra” a könyv első néhány oldalának fénymásolatát, s leírta megfejtési kísérletét az évszámra vonatkozóan.² Eszerint az 5784-es évszám „a zsidó időszámítás szerint” téves, s „a helyes évszámnak 5584-nek kellene lennie”. „Megfejtés”-ét ceruzával oda is írta a könyv megfelelő lapjának aljára. Szeptember 18-ai válaszlevelemben³ tájékoztattam, hogy

a szóban forgó nyomtatvány első kiadás, 1784-ben jelent meg, minden valószínűség szerint Prágában. Szerzője valószínűleg Ignaz Cornova (1740–1822) prágai jezsuita, aki a rend feloszlata után történészprofesszor lett a prágai egyetemen és csatlakozott a szabadkőművesekhez. A kiadványnak viszonylag kevés példánya ismert, 1927-ben

1 Ez úton is köszönöm Berkes Tamás, Klaus Bettag, Czenthe Miklós, Csörsz Rumen István, Deák Varga József, Marek Fapšo, Knapp Éva, Lengyel Réka, Reinhard Markner, Gerhard Müller, Nyiri Péter, Martin Svatoš és Violáné Bakonyi Ibolya kutatásban nyújtott segítségét.

2 Deák Varga József Tüskés Gábornak, Nagybajom, 2012. augusztus 29.

3 Tüskés Gábor Deák Varga Józsefnek, Budapest, 2012. szeptember 18.



1. Johann Berka: A *Betbuch* díszcímlapja

imakönyvvvel, amikor annak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányát rövid leírással együtt javaslatomra felvettük a *Fénykeresők / Lichtsucher* című kommentált forrásgyűjteménybe.⁵

Egy olyan kötet jelentőségét, mely nagy valószínűséggel Sárközy István hagyatékában maradt fenn, Pálóczi Horváth Ádám kapcsán nem szükséges külön hangsúlyozni. Különösen így van ez egy olyan mű esetében, amely nem szerepel

hasonmását is kiadták Prágában. Példányai a nemzetközi antikvár forgalomban előfordulnak. A címlap rajzolója és metszője J. Berka, Schönfeld a könyv kiadója. A forma és a kivitelezés a kor katolikus imakönyveinek mintáját követi, a tipográfia a gót kézírást imitálja. A közölt imák a különböző fokozatokkal rendelkezők számára, különböző alkalmakra szólnak. Fontos lenne tudni, hogy a kötet Sárközy István könyvei között maradt-e fenn, illetőleg hogyan és mikor került a múzeumba.

Szeptember 24-én Deák Varga József felhívott telefonon, s elmondta: a könyv „kilencven százalékbán Sárközy Istvántól származik, de nem a nagybajomi könyvtárból, hanem Kisasszondáról, Sárközy Rákóczi Péter nevű kőszegi dédunokájától került a gyűjteménybe”, a látogatásunkkor ugyancsak kézbevert titkosírásu kézírattal⁴ együtt. Ezt követően 2017-ben foglalkoztam ismét az

4 Vö. VÁMOS Hanna, „Leleplezett titok: Pálóczi Horváth Ádám titkos szabadkőműves dokumentuma”, in *Magyar Arión*, 41–55.

5 CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LENGYEL Réka és TÜSKÉS Gábor, *Fénykeresők: Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában. Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, 2017), 153.

I.]		Dieu
		147
		148
		149
II.]		150
		151
		152
		153
		154
		155
		156
		157
		158
		159
		160
		161
		162
		163
		164
		165
		166
		167
		168
		169
		170
		171
		172
		173
		174
		175
		176
		177
		178
		179
		180
		181
		182
		183
		184
		185
		186
		187
		188
		189
		190
		191
		192
		193
		194
		195
		196
		197
		198
		199
		200
		201
		202
		203
		204
		205
		206
		207
		208
		209
		210
		211
		212
		213
		214
		215
		216
		217
		218
		219
		220
		221
		222
		223
		224
		225
		226
		227
		228
		229
		230
		231
		232
		233
		234
		235
		236
		237
		238
		239
		240
		241
		242
		243
		244
		245
		246
		247
		248
		249
		250
		251
		252
		253
		254
		255
		256
		257
		258
		259
		260
		261
		262
		263
		264
		265
		266
		267
		268
		269
		270
		271
		272
		273
		274
		275
		276
		277
		278
		279
		280
		281
		282
		283
		284
		285
		286
		287
		288
		289
		290
		291
		292
		293
		294
		295
		296
		297
		298
		299
		300
		301
		302
		303
		304
		305
		306
		307
		308
		309
		310
		311
		312
		313
		314
		315
		316
		317
		318
		319
		320
		321
		322
		323
		324
		325
		326
		327
		328
		329
		330
		331
		332
		333
		334
		335
		336
		337
		338
		339
		340
		341
		342
		343
		344
		345
		346
		347
		348
		349
		350
		351
		352
		353
		354
		355
		356
		357
		358
		359
		360
		361
		362
		363
		364
		365
		366
		367
		368
		369
		370
		371
		372
		373
		374
		375
		376
		377
		378
		379
		380
		381
		382
		383
		384
		385
		386
		387
		388
		389
		390
		391
		392
		393
		394
		395
		396
		397
		398
		399
		400
		401
		402
		403
		404
		405
		406
		407
		408
		409
		410
		411
		412
		413
		414
		415
		416
		417
		418
		419
		420
		421
		422
		423
		424
		425
		426
		427
		428
		429
		430
		431
		432
		433
		434
		435
		436
		437
		438
		439
		440
		441
		442
		443
		444
		445
		446
		447
		448
		449
		450
		451
		452
		453
		454
		455
		456
		457
		458
		459
		460
		461
		462
		463
		464
		465
		466
		467
		468
		469
		470
		471
		472
		473
		474
		475
		476
		477
		478
		479
		480
		481
		482
		483
		484
		485
		486

A' Betbuchból már láttam három imádságot le fordítva, egyet a' Szűz Szent Anyához – Kettőt láttam Deákul az Officium Rakoczianumban, Szent Tamásét; az a kettő többet ér az egész Betbuchnál, ha mind olyan, etc. etc. ha nem olvastad, keresd fel.⁹

Az utóbbi részletből nem világos, ki fordította le időközben a *Betbuch* három szövegét, s Horváth miért helyezi előbbre Aquinói Tamás két imádságát az egész *Betbuch* negyedik szerkezeti egységének elején található, „bölcsséggért és értelemért” fohászzkodó három imádság második darabjával, mely így kezdődik: „Jungfräuliche, liebevollste Mutter, göttliche Weisheit!” A Szent Tamás nevéhez kapcsolt, Horváth által az *Officium Rákóczianumban* „látott” két latin szöveg feltételelesen a *Fel-fedezett titok* végén, számozatlan lapokon a 18. század népszerű imakönyvének 1749-es nagyszombati kiadása alapján közölt két oratóiával azonosítható.¹⁰

- 9 *KazLev*, II, 36. A Kazinczy-levelezést érdemes lenne módszeresen megvizsgálni a nagyszámú, eddig kevés figyelemre méltatott imádság-említés szempontjából.
- 10 Az első levéldízetet, a második idézet kivonatát és értelmezését, továbbá az Aquinói Szent Tamás nevéhez kapcsolt két latin imádság szövegét a *Fel-fedezett titok* alapján magyar fordításukkal és a forrásaikra vonatkozó, említett hipotézissel együtt közli JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: *Sophia* templomában látom én felszentelve nagysádat”: *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Irodalomtörténeti füzetek 153 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003), 64–65, 117. jegyzet; 71–75, 128. jegyzet. A második levéldízetben említett imádságokhoz fűzött Jászberényi-féle értelmezés („E háromból kettőt az Officium Rakoczianumban látott latinul, egynek pedig nem nevezi meg a forrását, csak annyit említ, hogy Máriához írták.” Uo., 65) a levélszöveg teljes félreértésén alapul. Horváth összesen öt imádságot említ; nem említ olyan imádságot, aminek nem nevezi meg a forrását; a három imádság közül kettőt nem az *Officium Rákóczianumban* látott, hanem mindhármát a *Betbuch*ban látta; a három ima közül egyiket sem írták Máriához, hanem az egyik a „Szűz Szent Anyához”, azaz a bölcsséghez szól. Félreismerve Aquinói Tamás imádságainak műfaji karakterét, a *Fel-fedezett titok* végén található két latin nyelvű könyörgés címében olvasható *oratio* kifejezést a fordító a *beszéd* szóval adja vissza. E két imádságot a regény modern kiadásának szöveggondozója azon megfontolásból, hogy azok „nem Horváth szövegei”, egyszerűen elhagyta. PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Felfedezett titok*, kiad. NÉMETH József, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1988), 335. Aquinói Tamás imádságait Horváth Ádám ismét megemlíti 1814. október 10-én kelt, Kazinczyhoz írt levelében; *KazLev*, XII, 123. A két ima regénybeli funkciójához és értelmezéséhez lásd SZILÁGYI Márton, „A *Fel fedezett titok* mint az érzékeny levéregény poétikai változata”, in *Magyar Arión*, 267–276, 272–275. Vö. KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai* (Budapest: Borda Antikvárium, 2000), 37. A két oratio közül az „ad emendationem vitae” megjelölésűt már Pázmány lefordította, és a fordítást beillesztette a *Keresztényi imádságos könyv* (Grác, 1606) reggeli és esti imákat tartalmazó, második részébe VI. könyörgésként (30a–31a). Vö. JELENITS István, „Pázmány és Szent Tamás imádságai”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 211–218 (Vác: Mondat Kft., 2013). Az „ante studia” megjelölésű imádság megtalálható például az *Officium Rákóczianum* 1737-es zágrábi (377) és 1763-as

Bár 5784-es datálású szabadkőműves kiadvány több is ismert, imakönyv csak egy van közöttük, s ez éppen a szóban forgó *Betbuch für Freymaurer*. A nagybajomi példány mindezek alapján nagy valószínűséggel azonos a Horváth Ádám által beavatása után ajándékba kapott kötettel, ami tőle jutott Sárközy Istvánhoz ismeretlen időpontban. Ez önmagában is elegendő ok arra, hogy megismerjük az imakönyv szerzőjét, foglalkozzunk a kötet formai és tartalmi sajátosságaival, esztétikai háttérével, használatával, s elhelyezzük a gyűjteményt a szabadkőműves mozgalom 18. század végi történetében.

A szerző/összeállító

A *Betbuch* feltételezett összeállítóját Oskar Posner és Jan Volf azonosította, amikor megvizsgálták a prágai *Igazság és egység* páholy szónokának, majd 2. őrének műveit, s arra a következtetésre jutottak, hogy az összeállító Ignaz Cornova volt. Eredményeiket az imakönyv 1927-ben Prágában kiadott hasonmás kiadásához mellékelt tanulmányukban ismertették,¹¹ s állításukat a kutatás azóta sem cáfolta. Ugyanerre az eredményre jutott Klaus-Jürgen Stock, aki 1989 előtt kezdte kutatni a kelet-közép-európai szabadkőművesség történetét. A *Betbuch*ra vonatkozó eredményeit 1997-ben foglalta össze egy tanulmányban, ami 2009-ben jelent meg,¹² kiegészítve az imakönyv szövegének modern átírásával, Posner és Volf 1927-es kommentárjainak, valamint Cornova egyik munkájának hasonmásával és a prágai *Igazság és egység* páholy 1783. évi tagjegyzékével. A *Betbuch* anonim megjelenésében nincs semmi rendkívüli, tekintettel arra, hogy az egyházi imakönyvek és a szabadkőműves kiadványok túlnyomó többsége a szerző vagy összeállító megnevezése nélkül jelent meg ebben az időben.

Ignaz Cornova terjedelmes, szerteágazó és több szempontból tanulságos életműve, beleértve a cseh kutatást, kevésbé ismert, és feltárásra vár. Első életrajza és

bécsi (437–438) latin kiadásában. Az „ad emendationem vitae” megjelölésű imádság német fordítását tartalmazza például az *Officium Rákócziánium* 1765-ös gráci német nyelvű kiadása (317–318). Az *Officium Rákócziánium* magyar nyelvű kiadásaiban egyik szöveg fordítása sem található.

11 Dr. Oskar POSNER und Dr. Jan VOLF, *Kommentar zum Betbuch für Freymaurer* (Prag: Quatuor Coronati, 1927). Hasonmás kiadása: Klaus-Jürgen STOCK, *Europäische Freimaurerei – religionsversöhnend, damit friedenspolitisch und grundwertpolitisch, am Beispiel Ignaz Cornova, des Jesuitenpriesters, Freimaurers und Wissenschaftlers zu Prag 1740–1822: Eine Untersuchung*, Hg. von der Forschungsvereinigung Frederik der Großen Landesloge der Freimaurer von Deutschland (Flensburg: Druckhaus Leupelt GmbH & Co KG, 2009), 89–111. A továbbiakban a kommentár hasonmás kiadásának lapszámaira hivatkozom.

12 STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 9–49.

műveinek jegyzéke két évvel halála után, 1824-ben látott napvilágot a Királyi Cseh Tudós Társaság értekezéseiben.¹³ A mértékadó kézikönyvek, életrajzi lexikonok számon tartják, ezek adatai kiegészítik egymást, s néhány ponton ellentmondanak egymásnak.¹⁴ Monográfiája nincs; egy, a szabadkőműves vonatkozású írásaiból válogatott cseh nyelvű antológia 1923-ban jelent meg.¹⁵ Az utolsó önálló tanulmány életéről és munkásságáról 1930-ban látott napvilágot.¹⁶ A bibliográfiákban¹⁷ és Stock nagyrészt ezeken alapuló műjegyzékében¹⁸ Cornova neve alatt feltüntetett művek egy részéből az elektronikus könyvtári katalógusok nem jeleznek példányt. Az utóbbi húsz évben a cseh történettudomány mutatott némi érdeklődést Cornova történetírói tevékenysége iránt.¹⁹ A Prága és a cseh tartományok német nyelvű irodalmának történetét bemutató kézikönyv mindössze egyetlen munkáját említi.²⁰

Lombardiából származó kereskedőcsaládban született 1740-ben Prágában, s ugyanott hunyt el 1822-ben. A prága-óvárosi jezsuitáknál tanult, majd retorikatanára, Johann Christoph Seidel ajánlásával, tizenhat évesen novícius lett a brünni jezsuita kollégiumban. Rendi tanulmányait Březnitz, Olmütz és Brünn kollégiumaiban végezte. Stúdiumai idején megmutatkozott a történelem, a latin,

- 13 *Abhandlungen der Königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften* [Folge 3.], Bd. 8 (Prag, 1824), 25–53; Mathias KALINA VON JÄTENSTEIN, *Biographie des Ignaz Cornova, Doktors und gewesenen Dekans der Philosophie, ehemaligen k. k. Professors der allgemeinen Weltgeschichte an der prager (!) Universität* (Prag: G. Haase, 1825).
- 14 *Österreichisches Biographisches Lexikon ab 1815*, hg. vom Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung, 2. überarbeitete Auflage, online, 2017. V. Petrbock által írt szócikk, hozzáférés: 2020. 01. 08. https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_C/Cornova_Ignaz_1740_.
- 15 *O výchově sirotků zednářských*, přeložil, úvodem a poznámkami opatřil Frant. MAŠLAŇ (Praha: Dědictví Komenského, 1923). A XXXIX–LII. lapokon: *Modlitby pro svobodné zednáře*.
- 16 František KUTNARÍ, „Život a dílo Ignáce Cornovy“, *Český časopis historický* 36 (1930): 327–350, 491–519.
- 17 Lásd pl. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Première partie: Bibliographie*, par Augustin et Aloys DE BACKER, nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, tome 2 (Bruxelles etc.: 1891), 1475–1477; Karl GOEDEKE und Edmund GOETZE, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*, Bd. 4, 1. 3. Auflage (Dresden, 1916), 201–203.
- 18 STOCK, *Europäische Freimaurerei*, 44–46. A tételek egy részénél a használt példány őrzési helyének és jelzetének feltüntetésével.
- 19 Eduard MAUR, „Der Begriff der Nation in der böhmischen Historiographie der Aufklärung“, in *Patriotismus und Nationbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, Hg. Otto DANN, Miroslav HROCH und Johannes KOLL, 171–189 (Köln: SH-Verlag, 2003); Eduard MAUR, „Myšlenkový svět českých osvětených historiků“, in *Post tenebras spero lucem: Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, ed. Jaroslav LORMAN a Daniela TINKOVÁ, 164–173 (Praha: Casablanca, 2008); Marek FAPŠO, „Edice jako interpretace: Ignaz Cornova a jeho vydání Stránského Respblica Bojema“, *Středočeský sborník historický* 40 (2015): 9–29.
- 20 *Handbuch der deutschen Literatur Prags und der Böhmischen Länder*, herausgegeben von Peter BECHER, Steffen HÖHNE, Jörg KRAPPMANN und Manfred WEINBERG (Stuttgart: Metzler, 2017), 130.

a görög és a francia nyelv iránti érdeklődése. 1770-ben pappá szentelték, ezt követően egy évig rendi szónok volt, majd Komotau és Klattau gimnáziumaiban poétikát, az utóbbi helyen a jezsuita klerikusoknak görög irodalmat is tanított. A rend feloszlását követően a prágai akadémiai gimnázium humaniora-osztályainak tanára lett, 1774-ben doktorált. Világi papi funkcióját élete végéig megtartotta.

Szabadkőműves pályafutásának első nyomai a *Három megkoronázott oszlophoz* címzett prágai páholyhoz kapcsolódnak: 1776. május 21-én az első, ugyanezen év október 31-én a második, 1777. június 13-án a harmadik, ugyanezen év július 24-én a negyedik fokon nyert beavatást.²¹ Van olyan feltételezés, mely szerint Ignaz von Born ösztönözte a csatlakozásra a mozgalomhoz,²² aki ugyanennek a páholynak volt tagja, 1782–1785 között szék mestere.²³ Cornova tagja volt a Rodomskoy előjáróságnak: 1780. március 14-én prefektus lett à Testitudine nigra, az Amicus et Socius fokozatban, Frater Ignat à Fama II. néven. 1782-ben az említett páholy első öre, a következő évben az ekkor létesített *Igazság és egység* János-rendi páholy alapító tagja, helyettes szónoka, 1784-ben szónoka.²⁴ Cornova fontos szerepet játszott a páholy lényegében a berlini nagypáholy mintáját követő törvénykönyvének és rituáléjának szerkesztésében.²⁵ E munka jelentőségét növeli, hogy Ignaz Aurelius Fessler lényegében a prágai páholy rituáléját vette át, és módosította az általa alapított rendszerben, s Friedrich Ludwig Schröder Fessler nyomán dolgozta ki a németországi János-rendi páholyok többnyire reformált formában adaptált rendszerét.²⁶ A páholyok 1786-ban bekövetkezett bécsi ellenőrzése nyomán a két prágai páholyt összevonták *Igazság és egység a három megkoronázott oszlophoz* néven;²⁷ 1786–1790 között Cornova e páholy második öre és választmányának tagja. 1793-ban és 1794-ben ugyanitt a második ór tisztségét töltötte be. Közelebről nem ismert időpontban tiszteletbeli tagja volt a brünni *Igaz egyesült barátok* páholyának.²⁸

21 Jaap Sadilek és Jan Podškubka cseh kéziratos és nyomtatott források alapján készített, Reinhard Markner által 2019. dec. 17-én elektronikus levélben megküldött összeállítása alapján.

22 STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 21.

23 *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht“ (1781–1785)*, herausgegeben von Hans-Josef IRMEN, in Zusammenarbeit mit Frauke HESS und Heinz SCHULER (Frankfurt/M., etc.: Peter Lang, 1994), 322.

24 Jaap Sadilek és Jan Podškubka összeállítása alapján.

25 *System der Freymaurer-Loge Wahrheit und Einigkeit zu drey gekrönten Säulen in P****, (Philadelphia [Prag]: [Schönfeld], 1594 [1794]).

26 STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 14.

27 Uo., 21.

28 Jaap Sadilek és Jan Podškubka összeállítása alapján.

1784-től az egyetemes történelem professzora a prágai egyetemen, az 1789/90-es tanévben a bölcsészeti kar dékánja. 1789-től az Ignaz von Born és František Josef Kinsky gróf által alapított Cseh Tudós Társaság (1791-től Királyi Cseh Tudós Társaság) tagja, melynek 1803/1804-ben elnökévé választották. 1795-ben lemondott egyetemi állásáról egészségi okokra hivatkozva, de a lemondás okai ennél összetettebbek, amire visszatértek. Ezt követően nevelőként dolgozott Johann Pachta gróf családjánál. 1805-től egy évet töltött a strahovi premontrei apátságban, részt vett a novíciusok képzésében, és tudományos munkát végzett. 1807-től Prokop Lažanský von Bukowa gróf két fiát nevelte, s az ő házában lakott haláláig. 1792-től Lažanský volt a prágai vár főparancsnoka és a Monarchia csehországi helytartója, egyben Cornova korábbi páholyának mestere, a bécsi *Zur wahren Eintracht* páholy tagja.²⁹ Azon állami hivatalnokok közé tartozott, akiket a császár kívánságára vettek fel a páholyokba azok felügyeletére.

Az egyetemi tanári állásról történt lemondás előzményeit és valódi okát Klaus-Jürgen Stock tárta fel a bécsi titkosrendőrség iratai között, ahol Cornovának külön aktája volt.³⁰ Ezekből kitűnik, hogy 1793 tavaszán két névtelen feljelentés érkezett ellene. Az egyik szerint két bécsi polgárnak a franciaországi állapotokat bíráló utcai megjegyzését hallva Cornova védelmébe vette a forradalmi kormány alkotmányát, s a szóváltás tettelegességig fajult. A másik irat szerint Cornova részt vett a francia forradalom melletti prágai rokonszenv-megnyilvánulásokban. Lažanský mindkét esetben védelmébe vette Cornovát, s visszautasította a vele kapcsolatos névtelen rágalmakat.

Szorosan az ügyszálhoz tartozik, hogy az előző év júniusában Cornova benyújtotta Lažanskýhoz a Bécs elleni csehországi felkelések történetét és azok következményeit tárgyaló, az alkotmányos monarchiát védelmező, az erőszakos megmozdulásokat elítélő munkáját. A helytartó támogatóan továbbította a kéziratot a bécsi cenzúrához, Stock feltételezése szerint abból a megfontolásból, hogy az mintegy ellensúlyozza a csehországi franciabarát klubokban terjedő hazafias iratokat. A bécsi válasz szerint a kéziratot bemutatták a császárnak, s engedélyezték a mű kinyomtatását,³¹ ami 1793-ban megtörtént. Mindez jelzi, a jakobinus eszmék melletti állásfoglalás Cornovának az állásába került, de így sikerült elkerülnie a keményebb retorziókat. Egykori páholya mesterének támogatására élete végéig számíthatott.

29 *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht”* ..., 330.

30 STOCK, *Europäische Freimaurerei*..., 26–27.

31 *Kurze Übersicht der merkwürdigsten Empörungen in Böhmen und ihren Folgen* (Prag: Calve, 1793); STOCK, *Europäische Freimaurerei*..., 25–26.

Cornova alkotói életszakasza az 1770–1820 közti fél évszázadra esik. Költőként, szabadkőművesként, történetíróként és pedagógusként egyaránt számos – köztük néhány figyelemre méltó – munkát írt. A négy szakterület a művek egy részében nem válik el élesen egymástól, s a különböző témák művelése néha időben is átfedi egymást. A csehországi ún. „tartományi jozefinizmus” képviselőjeként megkísérelte egyeztetni a cseh történelmi, társadalmi, jogi és kulturális sajátosságokat a józsefi reformok támogatásával.³² Az uralkodót a cseh nyelv és nemzet védelmezőjeként mutatja be, s az értelem és a tudomány nevében magasztalja. Ismételten állást foglal a vallási tolerancia és a katolicizmus reformja mellett, s határozottan elveti a fanatizmust és az előítéleteket.

Költői pályáját egy verseskötettel kezdte, melyben a német felvilágosodás lírájának, Klopstock, Wieland, Gleim és mások követőjeként nem árul el átlag fölötti tehetséget.³³ Járatosnak mutatkozik a kor legtöbb bevett formájában és stílusrétegében, az érzékeny hangú alkalmi verstől a satirikus epigrammáig, a himnusztól a dalon és ódán át az anakreontikáig és a verses fabuláig. A kötet alapvető vonása a mitológiai utalások gyakori alkalmazása, a didaktikus jelleg és a költői önreflexió, miközben Cornova többször kiemeli az erény és az emberszeretet gondolatát. Leírásait bizonyos mozgalmasság, emelkedettség, a jelenségek eleven megragadása és atmoszférateremtő erő jellemzi. Az egyik ódában a szabadságról ír, egy másikban kifejezi reményét egy tudományos akadémia megalapítására. További versgyűjteményeinek fő témái az osztrák birodalmi patriotizmus támogatása, a 17–18. századi osztrák uralkodók és hadvezérek dicsőítése, a vallási felvilágosodás eszméje és a cseh nemzeti öntudat kérdése.³⁴ Ódákat írt többek között Mária Terézia halálára és VI. Pius pápa II. Józsefnél tett bécsi látogatása alkalmából.³⁵ Részben a jezsuita színjátszás hagyományait követve több vígjátékot szerzett,³⁶ s adaptálta Philippe Destouches *L'Ingrat* című darabját.³⁷ Színpadi műveiben az érzékeny vígjáték elemeit kapcsolta össze a satirikus hanggal és a felvilágosodás

32 Balázs TRENCSENYI, Maciej JANOWSKI, Monika BAAR, Maria FALINA and Michal KOPECEK, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*, Vol. 1: *Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 42–43.

33 *Gedichte* (Prag: Wolfgang Gerle, 1776).

34 *Auf das von Joseph II. geehrte Andenken des königlichen preussischen Feldmarechals Grafen von Schwerin* (Prag, 1776); *Die Helden Österreichs in Kriegsliedern besungen* (Prag: Normalschulbuchdruckerei, 1777); *An Böhmens junge Bürger: Ein didaktisches Gedicht in vier Gesängen* (Prag–Wien: Schönfeld, 1783).

35 *Die Mutter schied: Eine Ode auf den Tod Mariens Theresiens* (Prag: Schönfeld, 1780); *Auf den Besuch Pius den VI. bey Joseph dem II.: Eine Ode* (Prag, 1782).

36 *Henriette von Blumenau: Ein Lustspiel* (Prag, 1777); *Der junge Menschenfreund: Ein Lustspiel* (Prag: 1779); *Die liebeiche Stiefmutter: Ein Lustspiel* (Prag, 1786).

37 *Der Undankbare: Ein Lustspiel nach Destouches* (Prag, 1784).

melletti elkötelezettséggel. Az akadémiai testőrzászlóaljat dicsőítő darabját 1800-ban bemutatták a prágai rendi színházban.³⁸

Történetíróként részben Voltaire, Chladenius és Herder nyomán a forrásokra alapozott, kritikus és etikai elvek által meghatározott, pragmatikus tudományfelfogást képviselte. Értekezéseket írt többek között Přemysl II. Ottokár és a pápaság kapcsolatáról, továbbá IV. Károly és a bajor uralkodóház viszonyáról, melyek a Királyi Cseh Tudós Társaság aktaiban láttak napvilágot.³⁹ Megírta Johann Karl Krakowsky von Kolowrat generális életrajzát.⁴⁰ I. Ferenc császár születésnapja alkalmából németre fordította, és jegyzetekkel ellátva kiadta az I. Ferdinánd 1558-as prágai bevonulását dokumentáló latin munkát.⁴¹ A cseh humanizmus iránti érdeklődését tanúsítja monográfiája Bohuslaw von Lobkowicz und Hassenstein életéről és munkásságáról.⁴² Fő műve Paul Stransky *Respublica Bohemiae* című, 1634-ben megjelent monumentális történeti művének német fordítása, kiegészítése és kommentárja.⁴³ Cornova nem azonosul Stransky németellenes beállítottságával, de nagyra értékeli a cseh nyelv és a cseh állam történeti hagyományai mellett elkötelezettségét.⁴⁴ A kiegészítésekben részletesen elemzi II. József gazdasági és vallási reformjait, s ez a rész önállóan is megjelent.⁴⁵ A történetírás módszertanát tárgyaló egyetemi jegyzete kéziratban maradt.⁴⁶

38 *Das Fest der Fürstenliebe, bei der Errichtung der vaterländischen Legion, im böhmisch-ständischen Theater aufgeführt den 14. Christmonats 1800* (Prag: Schönfeld, [1800]).

39 *Nova acta d. Königl. Böhm. Wissenschaftl. Gesellschaft, I–III* (Prag: 1791, 1793, 1798). STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 45, Nr. 20. Vö. továbbá: *Die Erbverbrüderung der Häuser Böhmisch-Lützelburg und Oesterreichisch-Habsburg, ein Denkmal der völkerbeglückenden Weisheit Karls IV.* (Prag: Haase, 1805).

40 *Lebensgeschichte Johann Karls Grafen Krakowsky von Kolowrat, [...] kommandierenden Generals im Königreiche Böhmen* (Prag: G. Haase, 1818).

41 *Beschreibung des feyerlichen Einzugs Kaiser Ferdinands I. in die Hauptstadt Prag den 8ten November 1558* (Prag: Haase & Widtman, 1802).

42 *Der große Böhme Bohuslaw von Lobkowicz und zu Hassenstein, nach seinen eigenen Schriften geschildert* (Prag: Calve, 1808).

43 *Paul Stransky's Staat von Böhmen*, übersetzt, berichtigt und ergänzt von Ignaz CORNOVA, I–VII (Prag: Calve, 1792–1803).

44 Linas ERIKSONAS and Leos MÜLLER, *The Idea of State and Nation in the Writings of Bohemian Exiles: Statehood Before and Beyond Ethnicity. Minor States in Northern and Eastern Europe 1600–2000* (Bern: Peter Lang, 2005), 81. Marek Fapšo megállapítása szerint Cornova a 18. század végi államjogi politika és közjogi elmélet szemszögéből aktualizálja és a területi, állami patriotizmus irányába mozditja el Stransky művét, miközben igyekszik túllépni a felekezeti ellentéteken. Eltérő szemléletmódját a fogalomhasználat is kifejezi. A kötetekhez írt előszavai forrásértékűek a 18–19. század fordulójára nézve. FAPŠO, *Edice jako interpretace...*

45 *Das Leben Josephs des Zweyten: Aus Stransky's Staat von Böhmen* (Prag: Calve, 1801).

46 <http://badatelna.eu/fond/2483/inventar/?q=cornova>, hozzáférés: 2020. 01. 21.

Tanári munkájával összefüggésben születtek a cseh történelmet közérthető formában, az ifúság számára tárgyaló több kötetes művei, egy hat kötetes világ-történet és a második pun háborút Livius nyomán tárgyaló összeállítás.⁴⁷ Saját diákkori és tanári tapasztalatainak felhasználásával megírta a jezsuita oktatási rendszer modern pedagógiai elveket figyelembe vevő, a jót elismerő, de kritikus áttekintését.⁴⁸ Néhány tanáráról külön is megemlékezett.⁴⁹

Cornova szabadkőműves vonatkozású munkái az 1781–1794 közti években láttak napvilágot. Ide tartozik a Keresztelő Szent Jánosról nevezett prágai árvaház felavatásán mondott beszéde 1781-ből,⁵⁰ a József-napi páholybeszéd 1784-ből,⁵¹ a *Betbuch* megjelenésének évéből, továbbá az egyik páholytag halála alkalmából tartott beszéde.⁵² A Keresztelő Szent Jánosról nevezett jótékonyági intézmény történetét, melynek eszmei gyökerei az 1760-as évek közepének prágai szabadkőművességéhez nyúlnak vissza,⁵³ Cornova külön is feldolgozta és megjelentette. (Később megírta az olaszok prágai árvaházának történetét is, amit folytatásokban adott ki a prágai érsekség hetilapjában.⁵⁴)

Az *Igazság és egység a három megkoronázott oszlophoz* címzett páholy használatára szánt értekezésében az elhunyt páholytagok gyermekeinek nevelésére és gondozására tesz előterjesztést.⁵⁵ Többek között javasolja a mértékletes színházlátogatást a nyelv kiművelése érdekében, Schiller darabjainak többségét azonban,

47 *Briefe an einen kleinen Liebhaber der vaterländischen Geschichte Böhmens*, 3 Teile (Prag: Calve, 1796–1798); *Unterhaltungen mit jungen Freunden der Vaterlandsgeschichte*, 4 Bde. (Prag: Calve, 1799–1803); *Der zweyte Punische Krieg nach Livius* (Prag: Calve, 1798). Vö. továbbá: *Jaroslav von Sternberg, der Sieger der Tartarn* (Prag: Calve, 1813); *Das Nöthigste aus der alten Geschichte für junge Leser*, 8 Teile (Prag: Calve, 1814–1815).

48 *Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, in freundschaftlichen Briefen an den [...] Grafen von Lažansky* (Prag: Calve, 1804).

49 Jakub ZOUHAR, *František Pubička S. I. (1722–1807): Barokní historik ve století rozumu* (Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014), 277–283.

50 *Rede bey der Einweihungsfeier des von unserer verklärten Landesmutter dem Waiseninstitute zum heiligen Johannes der Täufer geschenkten Hauses* (Prag, 1781).

51 *Rede bey der Josephsfeyer, gehalten in der Loge zur Wahrheit und Einigkeit* (Prag: Schönfeld, 5784 [1784]).

52 *Rede, als die Loge Wahrheit und Einigkeit das Andenken ihres verklärten Bruders Plenciz [...] begiegt* (Prag, 1785).

53 Reinhard MARKNER, „Von der Utopie zur Wohltätigkeit: Die ersten Jahre der »Strikten Observanz« in Prag”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, herausgegeben von Dieter BREUER und Gábor TÜSKÉS, in Zusammenarbeit mit Réka LENGYEL, 290–303 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019).

54 „Das Waiseninstitut der Italiener in Prag”, *Hyllos: Vermischte Aufsätze, belehrenden und unterhaltenden Inhalts* (1819): Nr. 2, 11–13; Nr. 3, 19–20; Nr. 4, 26–29; Nr. 5, 35–37.

55 *Ueber die Pflicht für die hinterlassenen Kinder der Brüder zu sorgen* (Prag, 1794).

köztük a *Haramiákat*, nem ajánlja. Külön foglalkozik az idegen nyelvek tanításának kérdésével. Javasolja olyan szabadkőműves összejövetelek tartását, melyeken a „nővérek” is megjelenhetnek. Az időt, amikor hetente tartottak ilyen összejöveteleket, a páholy aranykorának nevezi.⁵⁶ A kiadvány végén olvasható a páholy titkárának megjegyzése, mely szerint Cornova javaslatát a páholy jóváhagyta, és minden részében törvényerőre emelte. Az értekezés megjelent az *Igazság és egység a három megkoronázott oszlophoz* páholy szabályzatának és rituáléjának utolsó részeként is.⁵⁷ Cseh nyelvű fordítása kéziratban maradt fenn.⁵⁸ Cornova a feltetelezett összeállítója ugyanezen páholy 1794-ben kiadott törvénykönyvének, melyhez csatolva a páholy 1783–1790 közti működésével kapcsolatos feljegyzések is megjelentek.⁵⁹

Betbuch für Freymaurer

Az imakönyv 1784-es megjelenése egybeesett a prágai páholyok irodalmi és publikációs tevékenységének csúcspontjával. Az előző évben látott napvilágot egy, a nők szabadkőműves fokozatait bemutató és a nőket befogadó páholyok működésével kapcsolatos francia nyelvű kiadvány német fordítása.⁶⁰ 1784-ben Jan Volf összeállítása szerint összesen kilenc, prágai és brünni páholyokhoz kapcsolódó nyomtatvány készült Johann Ferdinand von Schönfeld prágai nyomdájában, aki maga is páholytag volt. A kiadványok többsége páholybeszéd, de van köztük szabadkőműves almanach, katekizmus és történeti áttekintés. Ugyanekkor a bécsi *Journal für Freymaurer* több, részben bíráló hangú tudósítást közölt a cseh páholyok tevékenységéről és kiadványairól, amiről esetenként a német birodalmi periodikák is beszámoltak.⁶¹

Johann Ferdinand von Schönfeld 1773-tól működtetett nyomdát Prágában, s idővel kora legjelentősebb cseh nyomdászává, kiadójává és könyvkereskedőjévé lépett elő.⁶² 1799-ben áttelepült Bécsbe, ahol műgyűjtőként és mecénásként te-

56 Uo., 13; vö. STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 31., 6. jegyzet.

57 *System der Freymaurer-Loge Wahrheit und Einigkeit...*, Nr. 6. Ueber die Pflicht für die hinterlassenen Kinder der Brüder zu sorgen.

58 *O z'chrí sirothu zednárských*, Univerzitná Kniznica, Bratislava, 19 D 311, Sv 9/9.

59 *System der Freymaurer-Loge Wahrheit und Einigkeit...*, Nr. 5. Annalen der Loge.

60 Simon BOSCH, *Die drei Grade der Freimaurerei des Frauenzimmers, mit allen Gebräuchen und Ceremonien und einem vollständigen Katechismus* (Prag: Schönfeld, 1783).

61 POSNER und VOLF, *Kommentar...*, 104–107.

62 https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Ferdinand_von_Schönfeld Letöltés: 2020. 01. 22.

vékenykedett. Elsősorban vallási, didaktikus és szórakoztató műveket, valamint újságokat adott ki, köztük az első prágai zsidó újságot 1775-től. Az „Edler” nemesi előnevet önkényesen használta, de 1787-ben sikerült elismertetnie. Kizárólagos jogot szerzett a hivatalos nyomtatványok előállítására, udvari nyomdász lett, s idővel Bécsben, Lipcsében és Karlsbadban is voltak vállalatai. A nyomdák-ból szerzett nyereséget más típusú vállalkozásokba fektette, s többek között kölcsönkönyvtárat működtetett. Bécsben technikatörténeti múzeumot alapított, a nemesség történetével kapcsolatos archívumot létesített; az utóbbi témában szakmunkákat adott ki. Üzleti érzékét mutatja, hogy a *Betbuch*ot a választékos megjelenést biztosító, gót betűs kézírást utánzó, dőlt betűtípussal szedette, rézmetszetű díszcímlappal és három kisméretű fametszettel látta el, s kétféle, fekete félvászon és bőrkötésben hozta forgalomba.⁶³ A szövegtükröt minden oldalon három vékony szegélyvonal keretezi.

A díszcímlapot a szignálás szerint Johann Berka rajzolta és metszette. Berka prágai rézmetszőként működött az 1780-as évek elejétől, s elsősorban portréi és látképei révén vált ismertté.⁶⁴ Rendszeresen dolgozott Schönfeld számára, aki a házába fogadta, s némi fizetést biztosított neki. Kézenfekvő volt, hogy – feltehetően Schönfeld útmutatásai nyomán – a *Betbuch* díszcímlapját is ő készítse. Ezen egy enyhén hátradöntött, függőlegesen vonalkázott ovális felületen, dőlt betűs kalligrafikus írással olvasható a cím, az ovális körül szabálytalan alakú felhőgirlandok, rajtuk különféle szabadkőműves szimbólumok. Felül közepén sugárkoszorútól övezett háromszögben Jahve neve, balra hatágú lángoló csillag, jobbra a keret mögül két kard markolata tűnik elő. Az ovális felület mellett baloldalt éggömb és gyertya, balra lent kalapács és vakolókanál, jobbra nyitott biblia, rajta körző, mérővessző és szögmérő. A biblia páratlan oldalának felirata János evangéliumára utal. Némileg leegyszerűsítve, a háromszög a mindenütt jelen lévő istenséget, a csillag a makrokozmoszt, illetőleg a bölcsességet, a két kard a becsületet, az éggömb az örökkévalóságot, a gyertya a fényt és életet, a kalapács a főmester hatalmát, a vakolókanál a kötelességteljesítést és összetartozást, a biblia az igazságot, a körző és szögmérő a munka helyes végzését, a mérővessző a helyes cselekvés mércéjét jelképezi. A könyv eltakarja az ovális felület jobb alsó ré-

63 POSNER und VOLF, *Kommentar...*, 110. A gót betűs kézírást imitáló betűtípust magyarországi nyomdák is használták; ezzel készült például Martin von Cochem *Baumgarten* című imádságos könyvének két kiadása Grün Orbán szegedi nyomdájában 1812-ban és 1837-ben. KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon. Harmadik rész: Baumgarten*, Régi magyarországi vallásos nyomtatványok 4 (Zebegény: Borda Antikvárium, 2019), *Bibliográfia* A 14 és A 21 sz.

64 *Allgemeines historisches Künstler-Lexikon für Böhmen [...]*, gesammelt und bearbeitet von Gottfried Johann DLABACZ, Bd. 1 (Prag: G. Haase, 1815), 136–140.

szét, fölötte a felhőgirland befelé ívelő ága mintegy „rálóg” a cím „Freymaurer” szavának utolsó két szótagjára. A kompozíció alján Berka a saját nevén kívül a kiadóét is feltüntette.

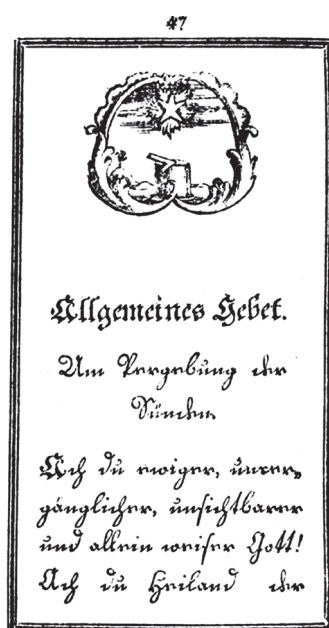
A három kisméretű fametszetes ábra a szerzői előszó elején a 3. lapon, az imádságokat tartalmazó rész elején a 47. lapon és a mű végén, az utolsó, 292. lapon található. Az ábrák egy része a díszcímlap motívumait ismétli. Az 3. és a 42. lapon lévő ábrákat egymáshoz közel álló alakú indadísz keretezi, a záróábra keret nélküli. Az első kép témája stilizált páholybelső közepén oszloppal, fölötte holddal (4. kép). A második ábrán alacsony oszloptörzsre helyezett szögmérő, fölötte lángható ágú csillag, balra kis halmon stilizált fa vagy faág látható; az utóbbi részlet föltehetően Hírák sírját jelképezi (5. kép). A záró ábrán talapzatra helyezett éggömb, balra körző, jobbra vakolókanál (6. kép).

A címlap hátoldala üres, az ezt követő négy számozatlan lapon (melyek közül az első hátlapja ugyancsak üres) olvasható a kiadó rövid ajánlása. A középre zárva, részben nagyobb betűvel, külön lapon elhelyezett első mondat megnevezi a címzetteket: a cseh tartományi páholyt és az illetékességébe tartozó minden szabadkőművest. A következő mondatban a kiadó hangsúlyozza, kizárólag Isten igaz tisztelőinek ajánlja a könyvet, majd így folytatja: feltételezve, hogy az igaz tisztelet lényege a követés, s az emberek atyját akkor követjük, ha felszárítjuk a szenvedő emberiség könnyeit, bátran tanúnak hívhatja Prágát és egész Csehországot, hogy jól választott. Ezt követi a keltezés: „József napján 5784” és az aláírás: „a kiadó”. Az ajánlás keltezése a császár névnapjára jelzi Schönfeld lojalitását az uralkodó iránt.

Az ajánlás után áll a szerzői előszó (3–46), majd ezt követik mindig külön címmel ellátva az imaszövegek. Tartalomjegyzék nincs a kötetben. A gyűjtemény összesen negyvenkét imádságot, elmélkedést és áhítatot tartalmaz, a szövegek három csoportját összefoglaló címmel is ellátták. A tartalom, a szövegtípusok, az imádkozási alkalmak és az összefoglaló címek figyelembevételével hat szerkezeti egységet lehet elkülöníteni (3. kép). Az elsőben három általános jellegű imádság, könyörgés és hálaadás található (47–66). A második öt rövid, a nap különböző alkalmaihoz kapcsolódó, reggeli, asztali és esti imát foglal magában (67–80). Horváth Ádám bevezetőben említett utalása a könyv 72. lapjára a gyűjtemény asztali imádságokkal kezdődő részére vonatkozik. Az összefoglaló címmel ellátott, harmadik egység reggeli és esti imádságokat közöl a hét minden napjára (80–168). A negyedik és ötödik szövegcsoporthoz tartoznak a kifejezetten szabadkőműves vonatkozású szövegeket, melyek a gyűjtemény összterjedelmének kevesebb mint egyharmadát teszik ki. A negyedik csoport (168–219) első három imádsága bölcsességért és értelemért, a negyedik jótékonyságért, az ötödik hallgatni tudásért



4. Az előszó első lapja
páholybelső képével



5. Az imádságokat tartalmazó rész első lapja
szabadkőműves szimbólumok képével

folymodik, míg a többi három szöveg szükséghelyzetben, betegségben és gyógyulás után mondandó. Az ötödik csoport (219–265) öt szövege a szabadkőműves fokozatokhoz kapcsolódik: sorrendben a nagymester, a mester, a legény, az inas és a szolgálattévő testvér imádsága. Az utolsó egységben (265–292) külön címmel ellátva hét ún. zsoltár, pontosabban zsoltárparafrázis található. Az áttekin-tés jelzi, hogy formailag a gyűjtemény lényegében az egyházi imakönyvek mintá-ját követi. Másfelől hiányoznak a katolikus vallásgyakorlat speciális formáihoz és alkalmaihoz kapcsolódó szövegek, mint például a szentmise részeivel, a gyónás-sal és áldozással, valamint Mária és a szentek tisztelésével összefüggő imádságok.

Az előszóban Cornova összegzi a gyűjtemény összeállításának indítékait és fő gondolatait. Eszerint a szabadkőművesek kötelességei nem korlátozódnak a pá-holyra, s egyaránt fennállnak a világ építőmestere, a felebarát és az állam iránt. Az igazi szabadkőműves „kötény nélkül” is jó keresztény, valódi emberbarát és hű alattvaló. Cornova utal az igaztalan vádakra és téves elképzelésekre a mozgalom-mal kapcsolatban, mondván: sokan ha nem is istentagadónak, de szabadgondol-kodónak tartják őket, míg a „hamisan ájtatoskodók” szemében az összes keresz-



6. A *Betbuch* utolsó lapja
a záróábrával

tény felekezet elfogadása miatt gyanúsak. Ezzel szemben állítja: a jóra való szabadkőműves első kötelessége Isten megismerése, félelme és mindenek fölött való szeretete.

Kijelenti: minden felekezetnek megvannak a maga jogai, mindegyik a maga módján dicsérheti Istent, ugyanakkor mindegyikben vannak hamis keresztények. Az igaz szabadkőműves felekezettől függetlenül azt mondja: „Isten irgalmazzon nekem, bűnösnek!”, gyakorolja a felebaráti szeretetet, s nemcsak jó keresztény, hanem igaz felebarát és minden Krisztus-hívő testvére is egyben. Jó keresztény Cornova szerint az, aki irgalmasságot cselekszik, s itt utal az irgalmas samaritanus jézusi példázatára (Lk 10, 25–37). Hangsúlyozza, a különböző felekezetekkel szembeni türelem gyakorlása már önmagában is elég érdeme a szabadkőműveseknek. További érdemük, hogy jó polgárokat és hű alattvalókat nevelnek, ösztönzik a szorgalmat, támogatják a művészeteket és a tudományokat, segítik a sze-

gényeket, szükségben lévőket és elnyomottakat. A csendben végrehajtott jócselekedetek gyakran új jótettekre ösztönzik azokat, akik részesülnek bennük, állítja.

A szabadkőműves jelszó, kézfogás és jel Cornova szerint nem csálhatatlan ismertetőjegye az igaz szabadkőművesnek. Sajnálja, hogy ki kell mondania – írja –, de tapasztalta, hogy „a szent takaró alatt gyakran ravasz rókák, ragadozó farkasok és mérgeskígyók rejtőznek”. A langyos keresztény, a vallást gúnyoló, hazug, hivalkodó, becsvágyó, engedetlen, fecsegő, gögös, irigy, gyűlölködő, bosszúvágyó, buja, irgalmat nem ismerő, embergyűlölő, hanyag és késlekedő ember, még ha ismeri is a jelszót és a jelet, nem méltó a szabadkőműves névre. Ezzel szemben a jámbor, alázatos és igaz keresztényt, aki engedelmes feljebbvalójának, erényes és igaz hazafi, testvérének tartja akkor is, ha nem tudja a jelszót és a jelet. A három fő érték Cornova szerint a vallás, a hivatás és a haza. Fejtegetését azzal zárja, hogy mivel mindezt nem könnyű megvalósítani, mindannyiunknak vannak hibái, s imádság nélkül nem lehetünk keresztények, kérni kell az örök építőmester kegyelmét. Ezért ajándékozza az imakönyvet a „testvérek”-nek.

Az előszó gondolatainak egy része megtalálható Cornova egy másik, a „testvérek” hátrahagyott gyermekeiről való gondoskodás kötelességét tárgyaló, 1794-

ben megjelent munkájában.⁶⁵ Szabadkőműves ideálja itt is a cselekvő keresztény, aki tisztában van isteni eredetű megbízásával és morális felelősségével. Az igaz kereszténység szerint mentes a babonáság salakjától; a skolasztikus tanok súlykolása helyett a keresztény erkölcs elsajátításának jelentőségét hangsúlyozza. Az ifjúságot Cornova szerint nem szabad hosszú áhítatgyakorlatokra kényszeríteni, kerülni kell a számára érthetetlen formulák bemagoltatását, s a szívből való imádkozásra kell rászoktatni. Az „eretnek” és „szekta” kifejezéseket törölni kell a tanítás nyelvéből.

Mindez jelzi, a hagyományos kegyességi irodalom felekezeti sajátosságoktól megtisztított alap gondolatai ötvöződnek a gyűjteményben egy sajátos szabadkőműves eszmeiséggel, a mozgalom apológiájával, erkölcskritikájával, a gyakorlati jótékonyosság ösztönzésével és az egyházi felvilágosodás törekvéseivel. Cornova korlátozott toleranciafelfogást képvisel: a keresztény felekezetek közti békéről ír, ezek tagjaihoz fordul, míg az ezeken kívül álló felebarátok külön nem kerülnek a látókörébe. Felfogása távol áll a deizmus változataitól, s a keresztény vallást tartja az embert boldogító hitbeli elképzelésnek.

Maguk az imádságok lényegében az előszó gondolatait variálják és amplifikálják, miközben Cornova felhasználja a műfaj csaknem teljes retorikai eszköztárát. Az imádság három alaptípusa, a kérés, a hálaadás és a dicsőítés, mindvégig jelen van. Az első egység második könyörgése például egyaránt szól az uralkodóért, a jámborokért és az istentelenekért, az utazókért, a szegényekért és szükségben szenvedőkért, a haza fegyveres védőieért és a hivatásukban megfáradtakért. A szövegek fő teológiai tartalmai közé tartoznak a szentháromság; Jézus mint kezes, a bűnök kiengesztelője, megváltó és üdvözítő; Jézus feltámadása; a sátán mint kísértő; a bűn–bűnbánat–irgalom–bűnbocsánat fogalmak szoros kapcsolata; az egyesülés Istennel; Isten mindenhatósága és akaratának elfogadása; az isteni kegyelem és előrelátás; a feltámadás; a szív megtisztítása. Cornova hagyományos keresztény antropológiát képvisel: az ember alapvetően bűnös, de egyben Isten képmása. Többször említi az állati ember („thierischer Mensch”) és a rendetlen önszeretet („Eigenliebe”) fogalmát. A szenvedés az élet része, Isten akaratából van és a bűn következménye.

A szabadkőműves vonatkozású motívumok közé tartozik például az isteni bölcsesség, a jótékonykodás, a titoktartás és a beavatási fokozatok. Nagy változatosságot mutat a fény-motívum metaforikus használata: Isten – többek között – a megelevenítő égi szem, az élet fénye, a fény atyja, az örök fény és vigasztalás atyja, a fény legszebb forrása, az örök fény ragyogása, a valóságos fény és a fény

65 Ueber die Pflicht..., 31–33.

középpontja. Szembetűnő a testvérek, felebarátok gyakori említése és bevonása a kérésbe vagy dicsőítésbe. Különösen változatosak az isteni bölcsesség részben bibliai gyökerű metaforái a bölcsességet és értelmet kérő három imádságban: legnagyobb erő, az örökké irgalmas szeretet véghetetlen tüze, a sötétség elűzője, a szívek megtisztítója, a dadogó nyelv megoldója, szűzi legkedvesebb anyja, az igaz megismerés, a testvéri és felebaráti szeretet anyja, minden dolgok eredete. A jótékonyág adományát kérő imádság szerint ezt az erényt önként, fontoskodás és a viszonzás reménye nélkül, mindenki felé, tiszta szeretetből kell gyakorolni. Az embernek javaival és életével egyaránt felebarátait kell szolgálnia. A szegényekkel szembeni irgalom és jótékonyág – bibliai utalással – a teremtőnek kölcsönzött pénz, melyért ő sok jóban fog részesíteni (Példabeszédek 19, 16). A hallgatni tudást kérő imádság szerint ennek magva a nyelven való uralkodás annak érdekében, hogy az ne vigyen pusztulásba vagy szerencsétlenségbe.

A beavatási fokozatokhoz kapcsolódó imádságok mintegy összefoglalják a szabadkőműves erények lényegét. A szolgálattévő testvér beismeri hibáit és bűneit, kéri ezek bocsánatát, és kéri Istent, vezesse őt az igazság útjára. Legyen jámbor, igyekvő, istenfélő és igaz keresztény, tanulni vágyó, tökéletesen engedelmes, testvéreivel szemben hű és nyílt szívű, egyébként hallgatni tudó, állhatatos, alázatos, igaz, a maga hasznát nem kereső és irgalmasságot gyakorló. Az inas feladata, hogy szemlélje és tökéletesen szeresse Istent, minden jó forrásaként ismerje fel, és beteljesítse akaratát. Az érzéki dolgok iránt legyen érzéketlen, s akaratát egye- sítse Isten akaratával. Törekedjen az önismeretre, bölcsességre, hűségre, engedel- mességre, a testvéri és felebaráti szeretetre, és készségesen teljesítse kötelességét. A legény gondolatai Istenre irányuljanak, az ő akaratát kutassa. Kövesse előljá- rója tanácsát, tudja megkülönböztetni az időt és a helyet, a jelen- és a jövőbelit, s törekedjen a belső ember formálására.

A mester által kért fő adomány a bölcsesség. Hivatásának dolgaiban és min- den ügyében az isteni szóhoz igazodjon, hivatalában serény legyen, a rábízott ado- mányokat felebarátai és testvérei javára használja. Gyakorolja az emberszeretetet, a jótékonyágot és a szelídséget. Igaz módon igyekezzen előmozdítani Isten di- csőségét, és gyakorolni kötelességeit. A nagymester imádsága részben megismét- li a mester imájának motívumait: elsősorban ő is bölcsességért könyörög, mely a legnagyobb gazdagság, mivel képessé tesz a felemelkedésre az égi javakhoz, s le- hetővé teszi Isten megismerését. Kéri, hogy a természet fényét kövesse, szeresse a szellem alázatát, s alárendeltjeit is a bölcsességhez tudja vezetni. Új elem, hogy a nagymester Isten segítségét kéri az állam és a fejedelem hű szolgálatában.

A gyűjtemény utolsó egységében található hét „zsoltár” az ószövetségi zsoltá- rok szövegének, jellegzetes képeinek, hasonlatainak és motívumainak kontami-

nálásával készült költői parafrázis, szabadkőműves vonatkozású motívumok nélkül. Némi filológiai aprómunkával sorról sorra ki lehetne mutatni a felhasznált forrásokat és párhuzamos helyeket. Mind a hét szöveg az Istennel szemben követendő lelki magatartást jeleníti meg, s megtalálható bennük a zsoltárok mindhárom fő eleme, a dicséret, a könyörgés és a hálaadás, valamint ezek kapcsolódó motívumai. Az utóbbiakhoz tartozik például a megszólítás, a felszólítás a dicséretre, a dicséret indoklása, a segélykérés, a bizalom és az öröm kifejezése, a kérés nehéz helyzetének leírása, a bűnök eltörlésének kérése és a felszólítás a közös hálaadásra. A három fő elem rendszerint együtt van jelen a szövegekben, legfeljebb a sorrend és a hangsúly változik. Szembetűnő, hogy a bibliai zsoltárok királyi, messiási motívumai és liturgikus vonatkozásai hiányoznak. A legrövidebb, harmadik szöveg fordítása a következő:

Örüljete az Úrnak, ti igazak! A jámborak szépen dicsőítsék őt. Az Úr semmivé teszi a pogányok tanácsát, és megfordítja a népek gondolatait; de az Úr tanácsa megmarad örökké, és szívének gondolatai állandóak. Isten, dicsérnek téged Sion csendjében, fogadalmat tesznek neked, te meghallgatod az imádságot, ezért minden vágyakozó emberi test hozzád jön. Az én örömem az, hogy Istennel tartok, bizalmamat az Úrba helyezem, s hirdetem minden cselekedeteit. Reméljete az Úrban, ő szívesen segít nekünk. Örüljete, ti igazak! Az Úr segít az ő szolgálóinak.

A német nyelv választását a gyűjtemény nyelvéről indokolja, hogy a 18. századi Prágában és a cseh tartományokban a művelt rétegek általában németül beszéltek, s a század második felében ezen a nyelven tanítottak az iskolákban és az egyetemen. A német a kulturális és politikai dominancia eszközeként szolgált, közvetített a különböző kultúrák között, az irodalomban csaknem kizárólagossá vált, s a csehországi páholyokban is ezt használták. Cornova nyelvének fő sajátosságaihoz tartozik az erős retorizáltság, az érzelmek túláradása, a műfaji formulák variálása és az emelkedettség, s megfigyelhető a biblikus és liturgikus nyelv, valamint a 17–18. századi német nyelvű katolikus imádság-irodalom szókincsének és fordulatainak változatos adaptációja. A szövegek nagy számban tartalmaznak bibliai idézeteket, parafrázisokat, allúziókat és metaforákat. Különösen változatosak Isten epitetonjai a megszólításokban. Gyakran találunk hasonlatokat, felkiáltásokat, halmazást és retorikai formulákat. A szabadkőműves nyelvhasználat hatását tanúsítják az olyan kifejezések, mint például „az ég és föld legbölcsebb építőmestere”, „Urunk és mesterünk”, „minden dolgok mestere”, „az égbolt legmagasabb építőmestere”, „nagy építőmesterünk”, „minden világok mestere, a fémek Istene”.

A *Journal für Freymaurer* recenzense, aki Jan Volf szerint azonos lehetett Josef Dobrovskýval, 1785-től a cseh vallásos irodalom cenzorával, keményen bírálta az imakönyv „dagályos, kicsapongó” stílusát,⁶⁶ jelezve a német irodalmi nyelvben érvényesülő új elvárásokat. Összevetve egymással a *Betbuch* stílusát Aquinói Szent Tamás Horváth Ádám által említett, *Officium Rákóczianum*-beli két imádságával, magyarázatot kapunk Horváth bevezetőben idézett állítására, mely szerint a két imádság „többet ér az egész Betbuchnál, ha mind olyan”: míg az előbbi stílusát veretes tömörség, kiegyensúlyozottság és könnyed elegancia, az utóbbit erős túldíszítettség jellemzi.

Utóélet, jelentőség

A *Betbuch* példányszámáról, korabeli használatáról és utóéletéről keveset tudunk. Nincs nyoma annak, hogy Horváth Ádámon és föltehetően Sárközy Istvánon kívül más is forgatta volna a nagybjajomi példányt. Horváth bevezetőben idézett, Kazinczyhoz intézett megjegyzése – „Te jól ismered” – arra enged következtetni, hogy Kazinczynak már Horváth előtt volt példánya a könyvből. 1831 előtt morva területen egy kéziratos másolata készült.⁶⁷ A gyűjtemény cseh fordítása 1914-ben,⁶⁸ hasonmás kiadása 1927-ben,⁶⁹ modern átírása – mint említettem – 2009-ben látott napvilágot.⁷⁰ A prágai antikvár forgalomban 1925-ben feltűnt egy olyan példány, melynek eredeti címlapját kitépték, és egy 1798-ban Prágában kiadott katolikus imakönyv címlapjával helyettesítették.⁷¹ Ez az egykori tulajdonos óvatosságára utal a páholyok bezárását követő időszakban. Egy másik példány tulajdonosa a „Ge” szótagot írta a „Betbuch” szó elé a címlapon.⁷² Az elektroni-

66 POSNER und VOLF, *Kommentar...*, 103–104.

67 Christian Ritter d'ELVERT, „Zur mähr.-schles. Biographie. LIII. Felix Jaschke, seine Sammel-Chronik von Fulnek und Sammlung alter Lieder”, *Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft [...], Beilage der Mittheilungen*, 1871, Nro. 3, 17–20, itt: 17: Bd. I. [...] *Betbuch für Freymaurer* (für die böhm. Provinzialloge) S. 408–525. A kéziratos másolat datálása Felix Jaschke halála éve (1831) alapján.

68 *Modlitby svobodného zednáře* címmel, Jan Volf fordításában és bevezetőjével. POSNER und VOLF, *Kommentar...*, 109.

69 *Betbuch für Freymaurer*, [Nachdruck der Ausgabe] Prag, Schönfeld, 1784, mit Kommentar von Oskar POSNER und Jan VOLF, (Prag: Quatuor Coronati, Buchdruckerei A. Haase, 1927).

70 STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 51–87.

71 POSNER und VOLF, *Kommentar...*, 109–110.

72 *Antiquariat Turczynski, Aus der Charlesworth Masonic Library*, Via Libri, 2017. 06. 22. hozzáférés: 2020. 01. 29. <https://www.vialibri.net/years/books/98107673/1784-cornova-ignaz-betbuch-fur-freymaurer>.

kus könyvtári katalógusok szerint több példányt őriznek európai közgyűjtemények, elsősorban német nyelvterületen és Csehországban.⁷³ A fennmaradt példányok jelentős része magántulajdonban lehet.

Magyarországon a nagybajomin kívül hét további nyomtatott példányt és egy kéziratos másolatot azonosítottam különböző közgyűjteményekben. A *Betbuch* példányai megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtárban (összesen 4 példány),⁷⁴ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában,⁷⁵ az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában⁷⁶ és a Pécsi Tudományegyetem könyvtárában.⁷⁷ Az OSZK négy példánya közül az egyik Széchényi Ferenc könyvtárából,⁷⁸ a másik a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Könyvtárából⁷⁹ jutott mai őrzési helyére. A harmadik az „L. Karner 1784” tulajdonosi bejegyzést tartalmazza.⁸⁰

Egyedi sajátosságai miatt külön figyelmet érdemel az OSZK Kézirattárának Oct. Germ. 283 jelzetű, bőrkötéssel, aranymetszéssel és zöld textil könyvjelzővel ellátott kötete.⁸¹ Az imádságok címét piros tintával végig aláhúzták, a 118–119. lap között préselt virág maradványa található. Az első kötéstábla belső oldalára az oldal méretével megegyező nagyságú, rézre metszett ex librist ragasztottak. Az ex libris felső részén írásszalagban „Huc refer initium et Finem” (Figyelj a kezdetre

A *Betbuch* használatáról a német szabadkőművességben az 1990-es évek első feléből is van szórványos adat: STOCK, *Europäische Freimaurerei...*, 9.

73 Így pl. Deutsche Nationalbibliothek, Staatsbibliothek Berlin, Stift Kremsmünster, Österreichische Nationalbibliothek, Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtára. Az Österreichische Nationalbibliothek 56 Y 62 jelzetű példányában Johann Fried. Arndt tulajdonosi bejegyzése található, a következő vereséttel: „Ich bin nur einmahl Freund! / Ich kann kein Feindschaft treiben. / Der Freund! ich einmahl bin / Der will ich auch verbleiben, &c.” és „Am Josephs Tage 57 19/3 86.” keltezéssel. A vereset a következő asztali strófa változata: „Ich bin nur einmal Freund, / und kann nicht Falschheit treiben, / Des Freund ich einmal bin, / des will ich ewig bleiben.” Caspar LUSTIG, *Angenehmer Zeitvertreib für muntere Gesellschaften*, Vierte neu verbesserte und umgearbeitete Auflage (Wien: Joseph Gerold, 1791), 208, 109. sz.

74 Jelzetek: 67.838; M 67.838; M 67.838:2; Kézirattár Oct. Germ. 283.

75 Jelzet: Egyház és bölcelet 8° 32. Tulajdonosi pecsét: „A Magyar Tudományos Akadémia Vigyázó Ferenc Könyvtára”, kézzel beírva „921. sz.” Ebben a példányban az ajánlást utólag a címlap elé kötötték be. Mikrofilmjé: A 4130/VI. és http://real-ms.mtak.hu/22873/2/A_198_VI.pdf.

76 Jelzet a régi cédulakatalógusban: Ga 5399. A könyvtári nyilvántartás szerint a példány 1962-ben még megvolt, a 2001-ben végzett állományrevíziónál azonban már nem találták.

77 Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, jelzet: 122.719. Tulajdonosi bejegyzések: Pauler Gyula; Pauler Ákos ajándéka; M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára.

78 Jelzet: M 67.838.

79 Jelzet: 67.838.

80 Jelzet: M 67.838:2.

81 A példányban könyvtári pecsét: „Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára Kézirattár növedéknapló”, kézzel beírva „1930. 11.”

és a végre), alul mezőben „Inane Fortunae Nomen” (Fortuna neve üres) felirat, középen címerkép, mellette kétoldalt „F. D.” monogram. A címerkép fölött balra hexagramma. A címerképen koronás sisak tetején fél lábon álló daru, mely egyik lábával golyót, csőrében patkót tart. A sisak alatt pajzsba foglalva, kisebb méretben megismétlődik a daru motívuma, mely itt hármas halmon áll. A címerpajzsot és a sisakot akantuszlevelek keretezik. Alul középen a címerpajzs és a feliratos mező között halálfej. A lap szignálása: „A. Meyer sc. Pest”. Míg a címer fölötti felirat a daru által jelképezett éberség motívumát hangsúlyozza, a címer alatti felirat a patkó által szimbolizált szerencse motívumát értelmezi.

Az ex libris készítettője és a kötet egykori tulajdonosa a monogram és a címer⁸² alapján Darvas Ferenc, az ismert politikus, röpiratíró, költő, az 1770-es évek második felétől több páholy tagja, nógrádi alispán, 1783-tól helytartósági tanácsos, országgyűlési képviselő, az *Orpheus* című folyóirat munkatársa.⁸³ Horváth Ádám és Darvas legalább egyszer biztosan találkozott egymással. 1814. augusztus 3-ai levelében ugyanis Horváth Kazinczy Ferencnek az egykori szabadkőművesekkel kapcsolatos írások iránt érdeklődő kérdésére válaszolva megjegyzi:

Bánom azokat is [ti. hogy nincs autográf kézírata Somssich Lázártól], de még jobban az Öreg Ur' Darvas interessans clenodiumit, mellyeket egyszeri fel lépésemkor keze között látnom szerentsém volt, sőt ígéretet is kaptam, azokat halálakor meg kaphatni; talán azért nem nyerhettem meg, mivel az után többet lépnem nem vala alkalmatosságom.⁸⁴

82 NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* (Pest, 1858), 3:247. Darvas címerének aktualizáló megverseléséhez, a verselő és Darvas kapcsolatához lásd KNAPP Éva, „*A Lói Tanács Zabolázója*”. Első kötés: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága (1770–1832) (Zebegény: Borda Antikvárium, 2007), 148; KNAPP Éva, „*A Lói Tanács Zabolázója*”. Második kötés: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája (Zebegény: Borda Antikvárium, 2007), 23, II. 9. sz.; KNAPP Éva, „*A Lói Tanács Zabolázója*”. Harmadik kötés: Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése: Mutatók és javítások (Zebegény: Borda Antikvárium, 2009), 44.

83 Vö. JÁSZBERÉNYI, „*A Sz: Sophia Templomában...*”, 64, 114. jegyzet.

84 *KazLev*, XII, 6; ABAFI, *A szabadkőművesség...*, 427. 1814. augusztus 13-ai levelének mellékleteként Horváth elküldte Kazinczynak Darvas Ferenc A' Böltseség' Templomának le-írása Énekben [...] c., „még V[ice]. Ispány korában” írt versét. A vers egyik sora a hit fontosságát hangsúlyozza: „S ha hitre nem vigyázol, A' nyakaddal kockázol.” *KazLev*, XII, 23–25. Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 371–389 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010).



7. Darvas Ferenc a *Betbuch* diszcímlapjára ragasztott, körülvágott ex librise, OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283



8. A *Betbuch* ajánlásának 3. lapja Darvas Ferenc ex librisének kivágott, beragasztott részletével, OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283

Az ex libris készítője a szignálás szerint Meyer Ágoston pesti rézmetsző, aki 1784–1820 között működött.⁸⁵

Az ex libris egy további, felül körülvágott példányát ráragasztották a *Betbuch* diszcímlapjára úgy, hogy az ex libris eltakarja a diszcímlap háromnegyed részét, melyből csupán a csillag, a háromszög és a két kardmarkolat látható (7. kép). Az ex libris egy harmadik példányából kivágták a címerkép középső részét, és ráragasztották a kiadói ajánlás „Nur ächten Gottesverehrern...” kezdetű részét tartalmazó lapjának tetejére (8. kép).⁸⁶ Az előszó első oldalán (3) a páholybelső képét leragasztották egy ismeretlen forrásból származó metszet részletével, amely maszkot és csörgődobot ábrázol egy leveles ág előtt (9. kép). A diszcímlap egy részének

85 PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig* (Budapest: Közkutatásügyi Kiadóvállalat, 1951), 180, nr. 9.

86 Darvas ex librisének további példányai megtalálhatók például a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár három kötetében. DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár ex librisai* (Budapest–Kolozsvár: Balassi Kiadó–Polis Kiadó, 2001), 55. A könyvek jelzetei: T. 15.792; T. 15.807; T. 15.899.



9. Az előszó első lapja a páholybelső képét eltakaró, beragasztott metszettel, OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283



10. A *Betbuch* utolsó lapja a záróábrával, szabadkőműves pecséttel és Darvas Ferenc pecsétjével, OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 283

és a páholybelső képének átragasztása mutatja az egykori tulajdonos törekvését a kötet szabadkőműves vonatkozású ábrái egy részének elrejtésére.

A példány további különlegessége, hogy a hét napjaira szóló reggeli és esti imádságoknál, a 80. laptól a 163. lapig terjedő részben a címek elé egy-egy betűpárt pecsételtek. A tizennégy betűpár sorrendben a következő: „W. R.”, „W. E.”, „H. R.”, „H. E.”, „K. R.”, „K. E.”, „SZ. R.”, „SZ. E.”, „TS. R.”, „TS. E.”, „P. R.”, „P. E.”, „SZ. R.”, „SZ. E.”. A betűpárok első tagjai föltehetően a hét napjai magyar nevének kezdőbetűivel azonosíthatók vasárnaptól szombatig. A második tag mindig ugyanaz a két betű, „R.” és „E.”, ami valószínűleg a „Reggel”-t és az „Esté”-t jelenti. Ha helyes az értelmezés, a betűpárok a rendszeres használat szándékára utalhatnak. A példány utolsó lapján, a záróábra fölött ovális alakú, piros színnel nyomott szabadkőműves pecsét: nyitott körző tetején csillag, a körző két szára között hexagramma, a szárak mellett balra két oszlop, jobbra „L” betű, alul halálfej. A könyv záróábrája alatt fekete színnel nyomott kisméretű pecsét, közepén indába foglalt „FD” monogrammal, fent közepén csillaggal (10. kép).



11. A *Betbuch* kéziratos másolatának dísz-címlapja, színezett tollrajz, Evangélikus Országos Gyűjtemény Levéltára, V. 187 (Lengyel Réka felvétele)



*Tibi soli peccavi, et malum coram
te feci. Ps. 51.*

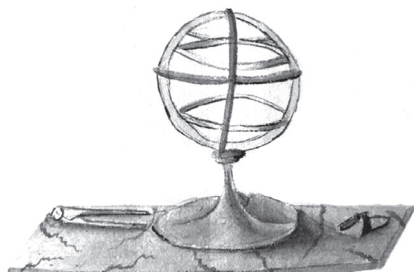
12. Imádkozó Dávid király, színezett tollrajz a *Betbuch* kéziratos másolatának 171–172. lapja között, Országos Evangélikus Gyűjtemény Levéltára, V. 187 (Lengyel Réka felvétele)

A *Betbuch* egyetlen Magyarországon őrzött, jelenleg ismert kéziratos másolata az Evangélikus Országos Gyűjtemény Levéltárában igazi különlegesség.⁸⁷ A nyolc számozatlan plusz 187 számozott lap terjedelmű, nyolcadrét alakú, bőrbe kötött, arany metszéssel ellátott kézirat pontosan követi a nyomtatvány szövegét, tipográfiáját, s az összes imádságot tartalmazza. Az alacsonyabb lapszám a valamivel nagyobb szövegtükörből adódik. A kézirat egyenletes kurzív gót kézírással, nagyon kevés javítással készült. Az írásképet alapján gondos másoló munkája. Az imádságok címét és a szövegek első betűjét, néha az egész első szavát végig piros tintával kiemelték. A hosszabb imaszövegekbe a másoló több esetben új bekezdést illesztett ott is, ahol a nyomtatványban nincs bekezdés.

A kéziratban három színezett tollrajz található. Kettő a nyomtatvány dísz-címlapját (11. kép) és záróképet adja vissza, míg a harmadiknak nincs előképe a *Betbuch*-ban. A zsoltárokat tartalmazó rész elé, a 171–172. lap közé illesztett har-

⁸⁷ Jelzet: V. 187.

madik kép az imádkozó Dávid királyt ábrázolja, s tematikusan kapcsolódik az utána következő szövegekhez (12. kép). A páholybelsőt és az oszloptörzsre helyezett derékszöveget ábrázoló, két kisméretű fametszetnek nincs megfelelője a kéziratban. A díszcímlap és a külön lapra helyezett záróábra (13. kép) pontosan követi a nyomtatott előképeket, a díszcímlap perspektívájának visszaadása azonban némi nehézséget



13. A *Betbuch* kéziratot másolatának záróábrája, színezett tollrajz, Országos Evangélikus Gyűjtemény Levéltára, V. 187 (Lengyel Réka felvétele)

okozott a rajzolónak. Az imádkozó Dávid király képe alatt zsoltáridézet: „Tibi soli peccavi, et malum coram te feci. Ps. 50[. 6]” (Egyedül teellened vétettem, / ami színed előtt gonosz, azt tettem.) A kép jobb alsó sarkába a rajzoló – a keresztnévek kezdőbetűinek felcserélésével – odamásolta a felhasznált metszet szignálását: „f[ecit]. A. J. Zimmermann”, azaz az előképet Joseph Anton Zimmermann bajor udvari rézmetsző készítette. A kézirat megrendelőjére, másolójára, a készítés helyére és idejére nincs utalás a kéziratban, s tulajdonosi bejegyzés sem található benne. Feltételezhető, hogy az 1780-as évek végén vagy az 1790-es évek elején készült, amikor a nyomtatott példányok már elfogytak. Elvben bárhol készülhetett a történeti Magyarország területén, ahol német anyanyelvű evangélikus lakosság élt, és páholyok működtek. Az Evangélikus Országos Levéltár 1915-ben kiadott jegyzékében a kézirat még nem található,⁸⁸ az 1993-ban kiadott katalógus azonban már feltűnteti, azzal a megjegyzéssel, hogy korábban a Luther Társaság (Luther Könyvtár és Múzeum) tulajdonában volt.⁸⁹ Eszerint a kézirat a két világháború között juthatott mai őrzési helyére.

Cornova összeállítása két korszak határán készült, s a jozefinista évezed jellegzetes terméke. Az adott formában csak ekkor volt lehetséges megalkotni. A háttérben ott van a német és a német befolyás alatt álló közép- és közép-kelet-európai szabadkőművesség eredendően Krisztus személyére vonatkoztatott, tevékeny társadalmi elkötelezettséget és jótekonyságot hirdető modellje. Műfaji tekintetben a gyűjtemény egy irénikus szellemiségű, felekezetek fölött álló imakönyv és

88 GÓBI Imre, *A Magyarországi Ág. Hitv. Ev. Egyetemes Egyház Levéltárának jegyzéke, II-ik kötet: Kéziratok* (Budapest: ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, 1915).

89 BÖRÖCZ Enikő, *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1993), 211, 290. sz. tétel.

egy szabadkőműves katekizmus sajátos keveréke. Tizenöt évi tanári és nyolcévi páholybeli tapasztalat birtokában Cornova a korban egyedülálló kísérletet tett a korábbi jezsuita identitás és a szabadkőműves azonosságtudat egyeztetésére: az összes keresztény felekezet szabadkőműveseihez fordult, s a magát kereszténynek valló páholytagok Istennel folytatott magányos beszélgetését állította a középpontba. Ilyen típusú imakönyvek egyházi kiadásban nem készültek, s az egyházak sem akkor, sem később nem tolerálták ezt a felfogást.⁹⁰

A *Betbuch* alapvetően a megbékélés, a felekezeti, társadalmi határokon átívelő szeretet és egység szellemét képviseli. Összeállítója a hitbeli és lelkiismereti szabadságot hirdette, s ezzel előkészítette a polgári emancipáció gondolatát. Jezsuitából nem vált a jezsuita rend ellenfelévé, nem a rend felosztatásán érzett keserűség avatta poétává, s a gyűjteményben invenciózus módon használta fel a rendi képzés során szerzett ismereteit és költői adottságát. A *Betbuch* felhívja a figyelmet a 18. század végének egyik kevésbé ismert eszmei áramlatára, s jelzi a folyamatot, melynek során a templomos mítosz háttérbe szorulásával egy időben felerősödött a jótékonyosság eszméje a német nyelvterületen és az annak befolyása alatt működő páholyokban.

A mű új vonásokkal gazdagítja a Horváth Ádámról és Sárközy Istvánról ismert képet, jelentősége túlmutat a szabadkőműves vonatkozásokon, s ott a helye a *Felfedezett titok* kontextusában a már eddig számba vett művek mellett. Hozzájárul a regény vallási vonulatának, azon belül az imádság műfaj ismételt tematizálásának és Horváth vallásos motivikájú verseinek jobb megértéséhez, s új oldalról világítja meg Horváth Ádám misztikus, ezoterikus felfogást tükröző, szabadkőműves vonatkozású kései műveinek hátterét.⁹¹ A regénynek a szabadkőművesek vallásellenességét cáfoló részletei, továbbá Horváth kiállása a vallásgyakorlás szabadsága és a keresztény felekezetek közti megbékélés mellett⁹² egybehangzik a *Betbuch* előszavának megfelelő elképzeléseivel. A gyűjteményt érdemes lesz figyelembe venni Sárközy vallásról, bölcsesség és hit egyeztetésének lehetőségéről kifejtett, verses naplójában rögzített felfogásának értelmezésében.

90 Gróf Török Lajos imakönyve például (*Sammlung verschiedener Gebete. Nach der fünften, vermehrten und verbesserten Auflage, Mit Patzkoischen Schriften, Pressburg, zu haben bey Andreas Schwaiger Buchhändler, 1800*) nem tartalmaz egyházi jóváhagyást, de van benne néhány, a katolikus gyűjteményekre jellemző imádság, további vizsgálatot érdemel. A példány lelőhelye: Petőfi Irodalmi Múzeum Magyar Nyelv Múzeuma, Sátoraljaújhely.

91 Csörsz Rumen István, „Testvér – testvérek nélkül: Pálóczi Horváth Ádám kései műveinek szabadkőműves vonatkozásai”, in */HI70/ Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), hozzáférés: 2020. 01. 08. <http://hi70.hu/2018/03/14/csorsz/>.

92 FELDMÁJER Benjámin, „Pálóczi Horváth Ádám és a liberalizmus”, in *Magyar Arión*, 63–73, 65–66.

Nyelvrokonság és hunhagyomány^{*}

Pálóczi Horváth Ádám

őstörténeti munkájában

A nem sztemma alakú terjedési modell: a gyémánt és a kavicsok

Mai filológiánk a reneszánszban gyökeredzik: a reneszánsz szöveggondozási és szövegkiadási gyakorlatban. Ma két, alapvetően különböző szöveg- és eszmeterjedési modellel dolgozunk, melyek leírásához különböző metaforákat használunk, mint például a leszármazási fa, háló stb. Bevezetőmben a metaforák körét még tovább fogom bővíteni. Bízom abban, hogy ezek jól szemléltetik majd a két modell különbségeit. Nemcsak szövegekről, hanem eszmeáramlatokról beszélve is az alfát keressük. Ki volt az első? mi volt az ősforrás? – és ebből az origóból igyekszünk rajzolni egy sztemmát, egy elágazásokkal és zsákutcákkal teli térképet, amíg el nem jutunk a máig. A szöveg, az ötlet vagy a gondolat történetét meséljük el e térkép mentén. Megkerülhetetlen jelentőséget tulajdonítunk ebben a történetben az elsőségnak. Szintén fontos szerepe van narrációnkban a tudatosságnak és a tudatlanságnak („hiba”!); a szöveg (vagy gondolat) története pedig egy abszolút tudományos jó (a tudatosság) és egy abszolút rossz (a tudatlanság) harcaként jelenítődik meg.

Egyes műfaji csoportok esetében, mint például a népköltészet, ez a narrációs séma nem alkalmazható: sem egy tudatos szerzőt nem tudunk felmutatni, sem a sztemmát megrajzolni. A sztemma rajzolását az teszi lehetetlenné, hogy a népköltészetben a közös hibák módszerével nem tudunk operálni. A szövegalakítás módja itt voltaképpen a hagyományos textológiában hibaként megjelenő *lectio facilior* (a könnyebb, a banális olvasat): a közösségi költészet (használat, alkotási mód) mintegy lecsiszolja, egységesíti, konformizálja a szöveget, mint egymást a vízben sodródó kavicsok.

^{*} A cím első része idézet: SÁNDOR Klára, *Nyelvrokonság és hunhagyomány* (Budapest: Typotex Kiadó, 2011).

Habár az eszméket szeretnénk vakító briliánsként leírni, kiindulóponttal és nyugvóponttal rendelkező áramlatként elmesélni, az eszmék mégis inkább a kavics-moddal írhatók le. Több, egymástól független forrásuk is lehet, bűvópatak-ként eltűnhetnek, majd hosszú idő múltán újra felbukkanhatnak, és a közösségi felhasználás alakítja, csiszolja, formálja őket – ettől a folyamattól lesznek mind többek számára megfelelők, elfogadhatók.

Az eszméket éppen eszme voltuk teszi egyszerre közkinccsé és közprédává. Alakításukból nem egy szűk, jól képzett szakértői elit, a tudomány által felkent „papság” veszi és veheti csak ki részét, hanem bárki hozzászólhat és bizony bele is szól a diskurzusba. A „papság” (a kutatók) pedig energiáik jelentős részét arra fordítják, hogy a diskurzust a tudományosság medrében tartsák és oda vissza-visszaterelgessék.

A természettudományokra kidolgozott kuhni tudományosság-modell, mely a tudomány fejlődését bizonyos mértékig a hegelianus *tézis–antitézis–szintézis* hármas modelljére emlékeztető *paradigma–anómália–új paradigma* időben egymást követő dominanciájával írja le, a régi és az új paradigma különbségét radikális elméleti különbözőségként képzei el. A 20. század végén megjelentek új textológiai irányok is, ám mivel ezek radikálisan, módszereikben nem, csupán tipográfiaileg különböznek az ötszáz évvel ezelőtti textológiától, még mindig ugyanazon paradigma elveit követve dolgozunk, mint az ókori szövegeket először nyomtatott kiadás alá rendező filológusok.

Az eszmeáramlatokról beszélve is fontosnak tartjuk az eszme „életútjának” történetét. Pálóczi Horváth Ádám nyelvelméleti gondolatait vizsgálva nem mehetünk el szó nélkül két fontos tény mellett. Az egyik, hogy gondolatainak jó része 200 év elteltével is egy máig élő (vagy inkább újra eleven) vitához tartozik; a másik pedig, hogy írásai a 19. század végén formát nyerő akadémiai tudományosság kialakulása előtt születtek. Érveinek egy része (például a bibliai szövegek tudományos hitelű történeti forrásként való felfogása és használata) ma már nem állná meg a helyét.

Pálóczi Horváth Ádám: A' magyar [nemzet] Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig

Jelen tanulmány Pálóczi Horváth őstörténeti munkájának nyelvészeti részeivel foglalkozik. A könyv címe nemcsak szokatlan, de nem is egészen világos, hogy mi maga a cím.¹ A könyv címoldalán *A' magyar Magóg pátriárkhátul fogva I. Ist-*

1 *A' magyar [nemzet]. Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig*, írta és most közre bocsátja HORVÁTH Ádám (Pest: Trattner János Tamás, 1817).

ván királyig. szöveg szerepel, végig kapitálissal szedve. Úgy tűnik, itt a „magyar” a „Magóg pátriárka” jelzője, vagyis a cím egyértelműen azt állítja, hogy ez a bibliai ősatya magyar volt. A cím különösségét fokozza, hogy ha a „magyar” a „Magóg pátriárka” jelzője, akkor a cím egy hosszú, önmagában álló időhatározói kifejezés, mely szerkezetileg az „ettől eddig”-nek felel meg, de nem tudjuk, hogy „ettől eddig *mi*”. Viszont az olvasóhoz intézett előszavának első lapján a szerző már (vagy: még, hiszen gyakran a könyvcím születik meg legutoljára) így nevezi meg munkáját: „*Magyar, Magóg Pátriarkhátúl fogva I. István Királyig*”.² A vessző itt azt mutatja, hogy a könyv címe „*Magyar*” vagy „*A magyar*”, majd egy alcím adja a korszak behatárolását („*Magóg pátriarkhátúl fogva I. István királyig*”). Az értekezés kezdetén azonban a szerző már (vagy: még) ebben a formában adja meg a címet: *A’ Magyar Nemzet Magóg Fő-Atyátúl fogva István Királyig*.³ Itt tehát egy harmadik címváltozattal van dolgunk. Valószínűleg nem tévedünk, ha az állítjuk, hogy helyesebb e testes könyvet *A’ magyar [nemzet] Magóg pátriarkhátúl fogva I. István királyig* címmel emlegetnünk a jövőben.

Maga a szöveg nem könnyű olvasmány – nemcsak terjedelme miatt. A 21. századi olvasónak a legnagyobb nehézséget a szövegnek a mai értelemben vett tudományosság előtti jellege jelenti.

A modern bölcsészettudományok intézményesülése Magyarországon (ahogy a legtöbb európai országban) a 19. században ment végbe.⁴ Ez a folyamat szorosan összefügg a nemzeti gondolat térnyerésével,⁵ melynek eredményeképpen létrejöttek a különböző európai nemzetállamok a 19–20. század során.⁶ Nem véletlen tehát, hogy amikor Magyarországon Széchenyi István adományt tesz a Magyar Tudományos Akadémia felállítására, annak legfőbb célkitűzése⁷ a nemzeti nyelv ápolása lesz.⁸ Dávidházi Péter részletes bemutatását adta annak, hogyan vá-

2 Uo., XV.

3 Uo., I.

4 Vö. SZILI József, „A magyar irodalomtörténet önelvű rendszerezése”, in *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 37–51 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

5 GYÁNI Gábor, „Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája: A történetiség fogalma a nacionalizmuselméletek tükrében”, in *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*, szerk. SZILÁGYI Adrienn és BOLLÓK Ádám, 11–26 (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017).

6 PETE Márton, „A mai nemzetállami területek kialakulásának sajátosságai Kelet-Közép-Európában”, *Földrajzi Közlemények* 140 (2016): 13–25.

7 R. VÁRKONYI Ágnes, „Széchenyi és az Akadémia”, *Magyar Tudomány* 171 (2010): 1420–1430.

8 Arról, hogy Pálóczi Horváth is levelezett Kazinczyval egy nyelvművelő társaság létrehozásának szükségességéről, lásd LENGYEL Réka, „»Egy titkos, de azonban nem alattomban való nyelvművelő társaság«: Pálóczi Horváth Ádám kiadatlan levele (1789) és tudóstársaság-tervezete”, in *Magyar Arion*,

lik centrális elemévé a nemzeti tudományosságnak a magyar irodalom története.⁹ Másutt, például Észtországban a legnemzetibb tudomány címét végül a nyelvtudomány szerzi meg. Ott mind a mai napig a nyelvtudománynak nagyobb a súlya az észt nyelv és irodalom tantárgyon belül – míg Magyarországon az irodalom a domináns fél a magyar nyelv és irodalom tárgyon belül.

Pálóczi Horváth munkája a nemzeti ébredés egyik jellegzetes dokumentuma. Mint már említettem, a szerző a modern történettudomány, illetve nyelvtudomány előtti módszereket használ, például nem tesz különbséget az általa felhasznált forrásokban. Számára a Biblia és az ókori auktorok munkái éppoly relevánsak, ha nem relevánsabbak, mint saját korának tudományos (ez sokszor azt jelenti: pretudományos) termése. Ahogy a könyv címe is mutatja, a szerző célja az, hogy a bibliai Magógtól egészen Szent Istvánig bemutassa a magyarság történetét. Ez ma, 200 évvel később is nehéz feladat volna a történészek, régészek, nyelvtörténészek, és újabban az archeogenetikások számára. Nem véletlen, hogy ma egy ilyen léptékű, mindent lefedő monográfia írására nem egyes kutatók vállalkoznak, hanem a különböző szaktudományok képviselőiből álló kutatócsoportok. Már a 19. században megtörténtek az első kísérletek a tudományos hitelű szövegek, szövegrészek és a pusztán mesés, mitologikus történetek szétválasztására, s ez utóbbiak kizárására a történettudományi források közül. A mai kutatók már nem a Bibliából vezetik le a népek, köztük a magyarság eredetét és őstörténetét. A nyelvtudomány módszerei is nagyon sokat változtak az elmúlt kétszáz évben. Elég itt arra utalni, hogy É. Kiss Katalin szerint a 20. században a nyelvtudomány – természettudománnyá vált.¹⁰

Pálóczi Horváth munkája nem könnyű olvasmány a szerző csapongó gondolatfűzése és terjengős mondatai, egyszóval egyéni az író retorikája, stílusa miatt sem. Legyen szabad itt egy példát hoznom erre. Az egymondatos, ám hosszú idézetért előre is elnézést kérek, de úgy érzem, szükség van rá, hiszen olyan szerzőről van szó, akinek munkáit nem forgatjuk nap mint nap. Részlet következik tehát az *Ajánló levélből*, melyet a szerző „méltóságos báró Miháldi Splényi Amália udvari keresztes asszonysághoz, méltóságos cs. k. kamarás Tólnai Festetics Antal úr”¹¹ hites társsához” írt:¹²

33–39, 34–35; MÉSZÁROS Gábor, „Tudós társaságok és donációs mecenatúra a 18. század végi magyar irodalomban: Széchenyi Ferenc mint Pálóczi Horváth Ádám patrónusa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 772–781.

9 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004).

10 É. KISS Katalin, „A nyelvészet mint természettudomány”, *Magyar Tudomány* 167 (2007): 165–172.

11 Festetics Antal a keszthelyi Georgikont alapító Festetics György unokatestvére.

12 A ritkítással szedett kiemelések itt és tovább Pálóczi Horváth Ádámtól valók.

Ha azok, a' régi hagyományokban, példázó mesékkel, de a' kegyes Lactantius' vallástétele szerint nem hazugúl festett arany idők, – a' mint én ugyan szentül hiszem, – nem tsak egy nemes meg elégedéssel, és természeti, de erköltsel párosított függetlenséggel ditsekedhetnek, (mert eme' felül azt mondja Ovid', hogy akkor az emberek, önként, minden törvényi kötelezés nélkül hívek és igazak voltak egymáshoz; *sponte sua, sine lege, fidem rectumque colebant*; ama' felül pedig Xenophon, Socrates után azt vallja, hogy minden nélkül el-lehetni Isteni boldogság, és minél több nélkül, Isteni természethez tulajdonság. Lewenk laj így teszi ki deákul: *nulla re indigere Divinum esse, quam paucissimis, proximum Dei naturae*) mert így a' mi Scytha Öseink annál derekabbak, mennél régibbek másoknál; Hanem olyan ki miveltséggel is a' magasabb tudományokra, és leg-szükségesebb mesterségekre nézve, a' millyent Berossus tulajdonít az Örmény és Scytha Papoknak; a' példázatok okosabb 's nem írigy magyarázóji, Prometheusnak és a' Tyrusi Herkulesnek, a' Pythagorásról szóló hiteles hagyományok a' Scytha bölts Abarisnak; Arrianus, Ammianus Marcellinus, Callimachus, és közelebb Fuller, a' Khalybsoknak; mert így még a' tudományok rendiben is, ha nem régibbek másoknál, bizonyosan nem is újabbak egy nemzetnél is Öseink: Akkor nints igasságok azoknak, a' kik természeti szabású Eleinket, vagy egy vagy más részben betstelenítik; és az ő rágalmazásaikat, tsak a' költözködések által el-tudatlanúlt némelly közép-idejükre; – ott is tsak a' zabolátlan, 's mint másutt mindenütt, úgynálók is, tanulatlan köz népre, és az önként katonának 's rettenetesnek nevelt hadi népre nézve lehet elfogadnunk, vagy szenvednünk [...].¹³

A terjengősség egyik oka, hogy a szerző a főszövegben citálja idegen nyelvű hivatkozásait, jóllehet könyvében számos lábjegyzettel él. Ez a publikációtechnikai kérdés mára megoldódott, de Pálóczi Horváth a magyar tudományosság küszöbén még mondatról mondatra, állításról állításra birkózik azzal, hogyan illessze a főszöveghez az idézeteket és a forráshivatkozásokat. Ahogy látszik, általában zárójeleket és ritkított betűt használ. Találunk nála az értekezésben hosszú, latin idézetekkel teli lábjegyzeteket is. „Szövegdobozokat” használ a téma tagolására, fejezet-címadásra, illetve *nota bene*-megjegyzések kitételére. Az értekezés alapegysége a paragrafus; egy-egy paragrafus több lap terjedelmű. Bekezdéseket ritkán használ. A nyelvek, népek nevét nagy kezdőbetűvel írja, tehát nem „magyar”, hanem „Magyar” stb.

A fenti idézet képet ad arról is, mennyire összetett feladat követni Pálóczi Horváth gondolatmenetét. Jelen tanulmány azt vizsgálja, miként vélekedik e mun-

13 HORVÁTH, *A' magyar [nemzet]...*, V–VI.

kájában a magyar nyelvről, azon belül is annak eredetéről. Céлом természetesen nem az, hogy számon kérjem a kétszáz évvel ezelőtt élt szerzőn a mai tudományos ismereteket vagy gyakorlatot. Pálóczi Horváth a magyar kultúra egy fontos korabeli szervezőegyenisége volt. Gondolatai nyilvánvalóan hatottak ismerői és ismerősei elképzeléseire. Nézeteinek megismerése segíthet bennünket abban, hogy tisztábban láthassuk e korszak és e kör eszmeáramlatait és gondolkodásmódját. Nem kívánom feltérképezni a teljes eszmeáramlati hálózatot, ez további kutató-sok tárgyát képezheti. Mindössze e csaknem 400 oldalas könyvével foglalkozom.

Szkiták, hunok és finnugorok

Bár Pálóczi Horváth célkitűzései között ez nem szerepel szó szerint, de érveléséből kikövetkeztethető: tulajdonképpen arra vállalkozik, hogy a történeti nyelvészet által megállapított finnugor nyelvrokonság tényét összebékítse a hunhagyománnyal, s mindezt egyfelől a Biblia történeti valóságként felfogott keretébe helyezze, másfelől a klasszikus történetírók munkáival is megtámogassa. Ezeket a történeti forrásokat kontrollanyagként használja, arra törekszik, hogy ellentmondásokról mentes képet rajzoljon.

Napjainkban Sándor Klára *Nyelvrokonság és hunhagyomány* című kötete tűzött ki maga elé hasonló célt,¹⁴ természetesen a Pálóczi Horváthénál sokkal nagyobb tudatossággal. Horváth szertefutó gondolatai a magyar nyelv rokonságát tudományos módszerekkel bizonyító, hosszadalmas folyamat elején bizonyos mértékig megengedően viszonyulnának a nyelvészeti bizonyítékokhoz, de nem a hunhagyomány kárára. Sándor Klára a tudományosságból kiszorított, de sokak által ma is dédelgetett hunhagyományhoz viszonyul némiképp megengedően. Sudár Balázs is a szintézis mellett foglal állást; egyik nyilatkozatában ezt mondta: „tulajdonképpen elég könnyen át lehet vágni a gordiuszi csomót: a sztyeppei népek között voltak iráni, mongol vagy török nyelvűek, miért ne lehettek volna finnugor nyelvűek is?”¹⁵ A finnugor nyelv és a szkíta életmód Horváth Csaba Barnabásnál sem egymást kizáró tényezők.¹⁶

14 SÁNDOR, *Nyelvrokonság...*

15 TÓTH Gábor, „Östörténeti paradigmaváltás kellős közepében vagyunk: Interjú Sudár Balázssal”, *Vasárnap*, 2020. július 18., hozzáférés: 2020. október 27, <https://vasarnap.hu/2020/07/18/ostorteneti-paradigmavaltas-kellos-kozepeben-vagyunk/>.

16 HORVÁTH Csaba Barnabás, „Finnugor és szkíta eredet – egy és ugyanaz?”, *International Relations Quarterly*, 10. 3–4. sz. (2019), hozzáférés: 2020. október 27, https://www.southeast-europe.org/pdf/39/dke_39_m_h_Horv%C3%A1th-Csaba-Barnabas_Finnugor-es-szkita-eredet.pdf.

Pálczi Horváth érvelése mindvégig erős érzelmi töltetről tanúskodik; nem igazán vádolható azzal, hogy a *sine ira et studio* elvét tartotta volna szem előtt. Nézzük például a fenti idézet alábbi részletét: „mert így a’ mi Scytha Öseink annál derekabbak, mennél régiebbek másoknál; [...] mert így még a’ tudományok rendiben is, ha nem régiebbek másoknál, bizonyosan nem is újabbak egy nemzetnél is Öseink”.¹⁷ – Ugyan az ókori szerzők *auctoritasával* igyekszik megtámogatni az axiómát, hogy „mennél régiebbiek, annál derekabbak”, ám ez az állítás már akkoriban sem állta volna ki a tudományosság próbáját (antik idézetek ide vagy oda), hiszen szubjektív (még ha közkeletű is, de pusztán) vélekedést tesz meg logikai levezetése kiindulópontjának, maga az érvelés pedig körkörös: „régiebbiek, tehát kiválóbbak – kiválóbbak, hiszen régiebbiek”.

A fent idézett hosszú mondatban egyébként röviden és tömören erről van szó: *Ha az idézett szerzőknek igazuk van abban, hogy a (mitológiai) aranykorban az emberek szelíd egyetértésben éltek, akkor másoknál annál kiválóbbak őseink, minél régiebbiek (hiszen közelebb vannak ehhez az idilli, békés aranykorhoz); valamint, ha az idézett forrásoknak igazuk van, akkor a szkíták (akik Pálczi Horváthnál a hunokkal is azonosak, és egyértelműen az őseink) jártasak voltak a különböző tudományokban és mesterségekben, akkor a mi őseink sem később sajátították el ezeket más népeknél; ezért akik ennek az ellenkezőjét állítják, és kisebbitik őseink becsületét, tévednek, mert legfeljebb arról lehet szó, hogy az amúgy is durvább katonaság és a köznép a népvándorlaskor mindezt a tudást már nem szerezte meg, illetve elfelejtette.*

Az argumentáció lényege mind a mai napig fel-felbukkan – többnyire áltudományos írásokban: *Mi sem vagyunk alábbvalók más népeknél, sőt sokkal jobbak (nemesebbek, tudósabbak) vagyunk azoknál, csak ez az ősi tudás elveszett.* Az efféle állításokkal ma nem a szaktudománynak kell vitatkoznia, hanem (nem pejorative mondom) a pszichológia képes elemezni az efféle okoskodást. Az állítás egyik fele természetesen igaz: az ősmagyarok tudásának, biokulturális műveltségének, mesterségbeli tudásának jó része elveszett. Az ősmagyarok orális költészetéről, „irodalmáról” csak elképzeléseink lehetnek, írott forrásaink pedig, melyből megtanulhatnánk, amit ők tudtak: nincsenek.¹⁸ Az elmúlt kétszáz év őshonos népeknél végzett terepmunkája is jól mutatja azt, miként tűnhetnek el kultúrák és népek néhány generáció alatt. Reguly Antal kutatómunkája megőrizte több őshonos nép

17 HORVÁTH, A’ magyar [nemzet]..., V–VI.

18 JANKOVITS László, „Mikor, hogyan kezdődött?”, in *A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza és JÓZAN Ildikó, 18–35 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

szájról szájra hagyományozott szövegeit,¹⁹ olyan szövegeket, melyekről a vérszenes fogyatkozó létszámú mai leszármazottak még csak nem is hallottak. Nyelvészeti kutatások szókinszvizsgálati eredményei bizonyítják, hogy az obi-ugorok valaha ugyanolyan lovas nép voltak, mint a honfoglaló magyarok.²⁰ E népek 19–20. századi életmódjából ennek az egykori életmódnak a nyomai éppúgy nem látszóttak, mint ahogy a 19–20. századi magyar életmódból sem.

A tudomány mai álláspontja szerint minden olyan kísérlet, mely arra irányul, hogy a rendelkezésünkre álló információmorzsákból megpróbáljuk rekonstruálni a teljes elveszett hajdani tudást, (újabb források, leletek hiányában) eleve kudarcra van ítélve. Hiba lenne azonban azt gondolnunk, hogy Pálóczi Horváth másfajta tudást és műveltséget tulajdonít őseinknek, mint az általa ismert zsidó–keresztény és antik görög–római alapokon nyugvó kultúra. Szerinte Mózes Palesztinában magyarokat is talált, sőt azok verseit is lefordította,²¹ Arkhimédész is a szkíta papoktól tanult²² stb. Mindezek után mégis mentegetőzik amiatt, hogy számos auktor barbár népnek nevezte a magyarokat (akik nála a szkítákkal gyakorlatilag azonosak). Tudja azonban, miként lehet a barbárság vádjától megszabadulni:

Nem a' törzsök' vadságátúl kell hát mérni a' Nemzetnek lelki erejét, hanem a' természeti hathatosságtúl; mert a' társasági mívelés, tökéletesíti a' jól termett nyers Nemzetet, 's a' valaha vad Americában kerekedhetik a' valaha vad Brittusok' segítségével, egy leg szelídebb Philadelphia; – tsak egynehány Franklin kell belé.²³

A „társasági mívelés” kifejezést nem „társasági életben való jártasság” gyanánt kell értenünk, hanem „köz-művelődés”-nek. (Tudjuk, Franklin alapított folyóiratokat, filozófiai társaságot, könyvtárat és egyetemet is.)

Anélkül, hogy Pálóczi Horváth eszmefuttatásainak egészét ismertetni szeretném, röviden mégis ismerkedjünk meg néhány gondolatával. Rögtön az 1. §-t azzal kezdi: csak azok állítják, hogy a hunok (akik szkíták) európai és nem pedig ázsiai származásúak, akik bennünket (!) vagy német eredetűekké akarnak tenni, mint az egyik germán mitológiai ősapa, az óriás („Orjás”) Tuisko társának leszáрма-

19 KOROMPAY Bertalan, „Reguly és hagyatéka”, *Nyelvtudományi Közlemények* 73 (1971): 187–407. RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter, *Nevadónkról, Reguly Antal élete*, hozzáférés: 2020. október 27, <http://www.regulytarsasag.hu/a-tarsasagrol-2/nevadonkrol/>.

20 HONTI László, *Az ugor alapnyelv kérdéséhez* (Budapest: ELTE – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, 1997), 9, 21.

21 HORVÁTH, A' magyar [nemzet]..., X–XI.

22 Uo., XII.

23 Uo., XIII.

zottaivá, vagy a finnugor nyelvrokonságra alapozva Moszkva alattvalóivá. – Sajnos még ma is gyakran találkozhatunk hasonló, a magyar nyelv finnugor rokonsága ellen megfogalmazott tudománytalan érvekkel, melyek a tudományos diskurzust diszkvalifikálni próbálják, s a nekik valamiért nem tetsző tudományos eredményeket nem belülről, tudományos érvekkel igyekeznek cáfolni, hanem érvényteleníteni kívánják a tudományos kutatások és viták egészét. Tulajdonképpen Pálóczi Horváth érvelése is arról szól, hogy ha a magyarság európai eredetű, akkor valamely más nép, másik nemzet alattvalójának kellett lennie a múltban. Ki nem mondott előfeltevése pedig az, hogy alattvalónak lenni rossz. A könyv megjelenése idején Magyarország már több mint 130 éve a Habsburg Birodalom része. Az ország függetlenségéért vívott nagy harcok már egy évszázada véget értek, a magyar jakobinus mozgalmat 1795-ben vérbe fojtották. A függetlenség visszaszerzésének kilátástalansága természetes módon táptalaja az olyasféle érvelésnek, mely nem a jelenben vagy a jövőben keresi a megoldást, hanem a múltba révedve, politikai vagy katonai harc helyett okoskodással próbálja célját elérni.

A 2. § azzal a Pálóczi Horváth korában (az akkori körülmények között viszonylag) friss tudományos eredményre való részletesebb reagálással kezdődik, melyet a magyar és a lapp, valamint a finn nyelv rokonságának felismerése jelentett. Sajnovics *Demonstratiója* 1770-ben Koppenhágában jelent meg, Gyarmathi *Affinitása* pedig 1799-ben Göttingenben. Horváth szövegéből kiderül, hogy e két északi nyelvvel való rokonságát nyelvünknek egyesek úgy értelmezték, hogy egyenesen Finnországból származtatták őseinket. Véleménye szerint ezért teszik meg a magyarok *őseinek* a *lappokat* (számikat), *észteket*, *líveket*, *cseremiszeket* (mariakat), *permieket*, *mordvinokat* (erzákat és moksákat), *vogulokat* (manysikat; nála: „Vugol”), a *kondaiakat*, az *osztjákat* (hantikát), *votjákat* (udmurtokat), *ziürjéneket* (komikat, nála: „Szirán”) és *csuvasokat*. A permi talán a ma komi-permjáknak nevezett permi nyelvet jelenti nála. Permi nyelv még az udmurt és a komi (komi-ziürjén), a kondai pedig a manysi egy nagyobb nyelvjárasterülete. Érdekes, hogy majdnem az összes ma is ismert finnugor nyelvet felsorolja, csupán a kisebb finnségi nyelvek maradnak ki a listából. Pálóczi Horváth említi a csuvas is; ez nem finnugor, hanem török nyelv, a török nyelvek egyik ágának (a bolgár-töröknek, más néven csuvasos töröknek) egyetlen képviselője. A magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak nagy része valamilyen csuvasos török nyelvre vezethető vissza.²⁴ Pálóczi Horváth szerint nem a magyarok jöttek északról a Kárpát-medencébe, hanem északi nyelvrokonaink voltak, akik „Hunniából

24 RÓNA-TAS András és †BERTA Árpád, *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I–II.* (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2011).

szakadoztak oda”. Erre bizonyítékul azt hozza fel, hogy a *Suomi* és *Sámi* nevek hasonlóan hangzanak, mint a Kína melletti hun–szkíta tartomány, *Xamo* neve.

A 132. lapon (20. §) és a 222. lapon (33. §) arról ír, hogy a hunok birodalma Kínától egészen Finnországig és Lappföldre terjedt, és magában foglalta a finnugor nyelvű népek lakhelyét is. A 45. §-ban a 293–294. lapon azt írja, abból, hogy Anonymus (nála: „Béla Király Notáriussa”) szerint a honfoglaló magyarok Ungvárnál jöttek be az országba, egyes orosz történetírók arra következtetnek, hogy a magyarok orosz (!) származásúak és finn, észt vagy lapp „szállítványok”. Jól látszik, hogy mennyire nem válik el még a korabeli gondolkodásban az a hármasság, melyet ma az *állampolgárság*, *etnikum* és *anyanyelv* (újabbán sok szerzőnél: első nyelv) kategóriáival írunk le.

Az 55. §-ban a 365. lapon arról ír, hogy hibás az az elmélet, mely az északi népeket (a finnugor népeket) a magyarok őseinek tartja, de mi is hibáznánk, ha nem ismernénk el nyelveink rokonságát. Korábban is említette azt, hogy a nyelvrokonság nem a hasonló hangzású és jelentésű szavakon alapszik, hanem a nyelvtani rendszer hasonlóságán, és itt is elmondja, hogy „a’ szóknak egyformaságán, ha csak a’ Grammaticájok is meg nem egyez, rokonságot építeni nem lehet”.²⁵ A mai nyelvtudomány is egyetért Pálóczi Horváth Ádámnak ezzel az állításával, ma ez evidencia, hiszen *puszta véletlenekre* vagy *jövevényszavakra* nem lehet nyelvrokonság-elméletet alapozni. De, mint Békés Vera tanulmányában rámutat: „Sajnovics [...] Hell Miksát követve elfogadja a kínai–magyar nyelvrokonság tanát, mely nem rendszeres összehasonlítás, hanem egyes magyar és kínai szavaknak a látszólagos összecsengésén alapszik.”²⁶ Nem Pálóczi Horváth volt az egyetlen, aki nem tartotta meggyőzőnek a kizárólag szóhasonlításra alapuló nyelvrokonsítást. Ő maga többször is dicséri „a’ fáradhatatlan Révai” munkásságát, bár vele sem mindenben ért egyet. Az ő szóhasonlításaira hivatkozik mint annak bizonyítékaira, hogy önmagukban a szóegyezések nem bizonyítékai a nyelvrokonságnak.²⁷

Ellenben szerinte „a’ régi történetek” alkalmasak a rokonság megállapítására. Természetesen az a ma már réginek számító tudományos evidencia, hogy a népek és a nyelvek rokonsága nem ugyanazt jelenti, ebben a korban még nem volt ismeretes. Pálóczi Horváth számos szóhasonlítási példát hoz különböző uráli és török nyelvekből. Állítása szerint ezeknek a népeknek a nyelvei jobban elütnek

25 HORVÁTH, *A’ magyar [nemzet]...*, 365.

26 BÉKÉS Vera, „A »nyelvrokonság« terminus fogalomtörténeti fordulatai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében”, in *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*, szerk. HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Máttyás és MESTER Béla, 284–304 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016), 289.

27 HORVÁTH, *A’ magyar [nemzet]...*, 4–5.

a „valóságos” hun és magyar nyelvtől, „mint a’ mi mostani nyelvünk” – implicit módon tehát tudomással bír a *nyelvi változások*ról. Kérdés lehet, hogy honnan és milyen ismeretei lehettek a „valóságos” hun nyelvről, hiszen hun nyelvű szövegek nem maradtak fenn. De tudjuk, hogy nála a szkíta, a hun, az avar és a magyar ugyanazt a népet jelenti, s ebből következően számára a hun nyelv a magyarral azonos. A 366. lapon az egy szótagú („egy hangú”) szavakról ír, és azt mondja, „a’ mindennapi és első szükségbeli dolgoknak nevei, vagy ma is mind egy hanguak”. Itt tulajdonképpen az *alapszókincs*ről beszél, arról, amelyet a nyelvrokonsági szóhasznításokban használni szokás. Megállapítja, hogy míg a magyarban számtalan egy szótagú szó van, a németben kevesebb; a görögben és latinban pedig általában több szótagú szavak vannak. Mindebből arra a (ma) meglepő következtetésre jut, hogy a magyar vagy „a’ Noé’ házából származott, vagy még az özönvíz előtti eredeti nyelv”, a német „egy régi eredetiből elforgatott”, a görög és a latin pedig „új tsinált nyelvek”.²⁸

A nyelvtudomány mai állása szerint a szavak hosszúsága vagy rövidsége nem áll összefüggésben a nyelvek ősiségével. Egyáltalán nincsenek „ősi nyelvek”, minden nyelv változik, egyik sem marad évezredek múltán is változatlan. Továbbá a nyelvek között nem lehet kiválósági, nemességi sort felállítani. Nem egyszerűen arról van szó, hogy nem demokratikus a nyelvek nemességéről beszélni; nem valami álságos politikai korrektség miatt állítja ezt a mai nyelvtudomány, hanem mert a nyelveknek egyszerűen nincs előkelőségi rangsora. Bár személyes preferenciáink lehetnek, objektív módon nem lehet kiválóságot vagy előkelőséget mérni. Hasznosságuk is szituációfüggő. Ahogy már Ovidius is írta Tomiban: „Barbarus *hic ego sum, quia non intelligor ulli.*” (V. X. 37. – „Itt én vagyok a barbár, mert nem ért meg senki.”) Ezt az előítéletes gondolkodást azonban ez a kor még nem vetkőzte le.

Jól láthattuk az eddigiek során, hogy Pálóczi Horváth célja és módszere az, hogy összeegyeztesse a kanonizált munkákat, az ókori auktorok műveit és a Bibliát. Nála a hunok ugyanúgy azonosak a magyarokkal, „eleink”, akárcsak a szkíták. A hunok tehát szkíták, a szkíták pedig Magóg leszármazottai. Magóg „természetesen” nem más, mint „Magyar” – „(a)melly szerint a’ Hunnuskoknak Magyar neve még régibb mint a’ Scytha név” (zárójel: PHÁ).²⁹

A 7. § egyik részében arról értekezik „Hol maradt meg leg nagyobb épségben az eredeti Magyar nyelv?” Azt mondja, mind Aeneas Sylvius, mind Julianus, mind a rab jezsuita

²⁸ Uo., 368.

²⁹ Uo., 23.

érthetőbb magyar beszédet állít lenni [...] a Volgán belül, [...] [mint] a' China melléki Serica tartományba, és azon fellyül az Imanson kívül nyomakodott Hunnusoknál [...], vagy a' Baktriaiaknál India' szomszédjában, sőt még, mint az Euthelitáknál is vagy fejeir Hunnusoknál, és Pártosoknál, kik a' tsinosodottabb de már nem Jáfet' hanem Sem' maradéki közül való-Persák' szomszédjában laktak [...] a' hol már csak annyi maradhatott-meg az eredeti Arméniai Hunnus nyelv tisztaságából, a' megnyit a' szomszéd és közel Atyafi Médusok' társalkodása a' keveredéstől megmenthetett: kivált pedig a' Fenneknél, Lappoknál, és Sabéreknel vagy Siberiaiaknál, a' hova már a' mint nagyobb kéntelenségből, úgy valóban allyasabbak is költöztek [...]»³⁰

Az idézetből jól látszik, hogy Pálóczi Horváthnál egészen a Lappföldről Kínáig ér a magyar nyelvterület, de különböző *areális hatások* következtében a magyar (= hun) nyelv a felsoroltak közül a legjobban a Volgán belül maradt meg. Érdekes kérdés, hogy Julianus magyarjairól vagy az obi-ugorokról van-e szó. Horváthnál ez a kettő ugyanis egy. (Ahogy Sajnovics is arról írt még, hogy a magyar és a lapp nyelv „ugyanaz”).³¹ Mai tudomásunk szerint Julianus barát magyarokat talált. Tudjuk azt is, hogy a tatárjárás elsöpörte őket, feltételezések szerint az őket környező népekbe olvadtak bele. Egy nemzetközi kutatócsoport 2019-ben megjelent publikációja beszámol arról, hogy azonos genetikai markereket azonosítottak a magyar, az obi-ugor, a baskír és a tatár népességben.³² A sajtóban az egyik ismeretetés egyenesen azzal a konklúzióval zárul, hogy talán megtalálták Julianus magyarjait, illetve az ő utódaikat.³³ Érdekes kérdés, hogy ha az „azonos” nyelv Julianus korában is azt jelentette, mint Pálóczi Horváthnál, nem lehetséges-e, hogy Julianus esetleg nem is mai értelemben vett magyarokat, hanem obi-ugorokat talált a Volgánál. Erre a kérdésre (részletes történelmi források, nyelvemlékek hiányában) talán a régészet adhatja a legjobb választ.

Bár a Hungarus-tudat 19. századi hangsúlyozására³⁴ és az Európát legyőző hunokkal való rokonság eszméjére általában olyan nacionalista retorikai elemek

30 Uo., 24–25.

31 Vö. BÉKÉS, „A »nyelvrokonság« terminus...”

32 Helen POST, Endre NÉMETH, László KLIMA, Attila TÜRK et al., „Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia”, *Sci Rep* 9, 7786 (2019), hozzáférés: 2020. október 27, <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>.

33 ZEGERNYEI, „Magyar DNS az Urálban”, *Nyelv és Tudomány*, 2019. május 29, hozzáférés: 2020. október 27, <https://www.nyest.hu/renhirek/magyar-dns-az-uralban>.

34 VELKEY Ferenc, „Nemzetértelmezések/hungarus-érvek a *Sprachkampf*két vitahelyzetében: Párhuzamok és eltérések Széchenyi és Szontagh kísérleteiben”, in *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században...*, 192–237.

ként gondolunk, melyek a környező népekkel való versengésben a magyarság dominanciáját támasztották volna alá.³⁵ Egy másik kontextusból is érdemes lenne megvizsgálnunk a kérdést. A magyarság számára sosem volt olyan fontos a hunhagyomány ápolása, mint éppen a 19. században. Az európai kultúra egyre nyugatabbra tolódó centrumaiból, Párizsból, Londonból és New Yorkból a Nyugat ott ért véget, ahol a német nyelvterület. Bram Stoker *Drakulája* is, mely populáris irodalmi szöveggént a közhiedelmek szócsové, azzal a jól ismert bejegyzéssel kezdődik, hogy Budapestre érve a fiatal Jonathan Harker úgy érzi, hogy maguk mögött hagyták a Nyugatot, innét már a Kelet kezdődik. A magyar, a román, a szerb és a szlovák szó az ifjú ügyvéd számára nem válik el, és bár említi a különböző erdélyi nemzetiségeket, számára a helyi lakosok alapvetően festői öltözetű, de nem túl bizalomgerjesztő emberek, szép arcú, de vastag derekú nőkkel (ti. nem viseltek fűzőt). Londonból a közép-európai népek eléggé egyformának tűntek. Az ázsiai eredet és a hunokkal való rokonság olyan *differentia specificák*, melyek jól megkülönböztethetővé, egyedivé tehetnék volna a magyarokat a külföld szemében.

A bevezetőben azt mondtam, az eszmetörténetet inkább a kavics-, mintsem a gyémánt-moddelllel gondolom leírhatónak. 200 évvel Pálóczi Horváth könyve után még mindig a magyar nép és nyelv származása az egyik leggyakrabban és leghevesebben vitatott kérdés a különböző online és élő fórumokon – nem a hivatalos tudományos, hanem a műkedvelő és ismeretterjesztő közegekben. Nagyon érdekes, hogy a ma nyelvészei, történészei és régészei egyre inkább egyesülő erővel közelítenek ahhoz az állásponthoz, amelyet Pálóczi Horváth Ádám munkája (korának eszközeivel) már megjelenített: választó kötőszó helyett kapcsolatos kötőszó kell e két szó közé: *szkíták és finnugorok*.³⁶

35 TRENCSENYI Balázs: „Civilization and originality: perceptions of history and national specificity in nineteenth-century Hungarian political discourse”, in *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*, ed. Guido ABBATTISTA (Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 2011), 305–337.

36 Hasonló oximoron jellegű címadás: SÁNDOR, *Nyelvrokonság...*, ill. SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták* (Budapest: AmfipressZ, 1993).

Egy birodalom rekonstruálása

Pálóczi Horváth Ádám történelmi gondolkodása
és a *Barragóné és Zalád* című regény

Pálóczi Horváth Ádám kései regénye egyedülként viselte volna a szerző nevét e műfajból, hiszen *A' fel-fedezett titok* 1792-ben név nélkül jelent meg. A terjedelmes regény azonban kéziratban maradt, jöllehet a cenzor 1819. június 17-én jóváhagyta kiadását. Teljes címe: *Barrágóné¹ és Zalád vagy a' földi Világ felső három fő részeinek öszveházasodása. Római vagy inkább régi Napkeleti öltözetben Horváth Ádámtól*. Előszavában műve legfontosabb műfaji előzményeként Héliodórosznak a korban igen népszerű regényét jelölte meg:²

Az a' szorgalom, melyet erre a' munkára kellett fordítanom, kivált sok másnemű dolgaim között; ha ditsérést nem érdemel is az Olvasótul, valóban gyalázást sem: avagy tsak tedd meg azt Jámbor olvasó egy már nem gyermek szerzőnek; hogy ha balúl akarsz itélni munkámrúl, ne éreztesd azt velem olly hamar, mint éreztették némellyek Heliodor püspökkel, a' maga *Charicleájáért*.³

Pálóczi Horváth arra is fölhevítte ugyanakkor a figyelmet, hogy a műfajt inkább csak kényszerűségből választotta, ugyanis úgy látta, ez az egyetlen műfaj, amelyet az emberek valóban elolvasnak. Ennek ellenére a regények egyik általa fontosnak tartott sajátosságától mégis elzárkózott:

- 1 A *Nyomtatás alá helybehagyatott Kézirat* (OSZK Kt. Quart. Hung. 915) címlapja nem autográf, ott *Barrágóné* névalak szerepel, de Horváth a regény szövegében következetesen *Barragóné* formában írja. A továbbiakban így hivatkozunk rá.
- 2 RAJKA László, *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban*, Értekezések a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Szemináriumából 5 (Kolozsvár: Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1917).
- 3 HORVÁTH Ádám, *Barragóné és Zalád*..., [iv].

A' ki a' *Román'* törvényjei' probakövéhez akarja mérni munkámat; ne keressen benne pipes és puha erköltsöket; ne a' polgári össze-függésben erőltetett meg-alatszonyodást; ne a' Nagy Méltóságú személyekben, mind elmebeli mind testi erők' lágyságát; ne a' két különböző Nemnek egymáshoz való természeti vonzódásában, valamelly fityogó szerelmet [...].⁴

A szerelmi érzés bemutatása helyett a hangsúly a tudományosságra, a magyar történelem bemutatására esett.⁵

Ahogy a szerelmi érzéstől és a bujaságtól való elzárkózás vagy műve tudományos hitelének hangsúlyozása sem számított különlegesnek a korban,⁶ úgy a szerzői előszó méltányos elbírálást szorgalmazó kérésének figyelmen kívül hagyása sem okozhat meglepetést az elszórtan létező recepcióban. Császár Elemér az *Etelkával* való szembeötlő műfaji és tematikus hasonlóságon túl így foglalta össze véleményét a műről:

Való történet helyett a váratlan és véletlen fordulatoknak képtelenül összebogozott szövevényét adja, egy torz fantáziával megalkotott mesét, mely szellemben méltó kenyelfutója Horvát István ábrándos történet-írásának: a hún birodalom a Keleti tengertől Kínáig terjed, húnokkal van tele az egész ismert világ, s még az athéni királyfi-ból is hún király lesz! Korrajz annyi sincs benne, mint Dugonics regényeiben, költőiségnek sehol semmi nyoma: az elbeszélésnek még a technikájához sem ért P. Horváth Ádám, szárazon, laposan elbeszéli történetei érdekét nem keltenek, késő, ércetlen, összhangjai egy hitelét veszttette iránynak. Egyetlen érdeme, hogy nemzetünk őstörténetéhez fordul tárgyért, s a cselekvényt a húnok korába helyezi. Arra azonban már nem volt ereje, hogy kapcsolatba hozza hún-mondáinkkal.⁷

Ugyanígy lesújtó véleményt fogalmazott meg róla György Lajos is: „Csakugyan költőiségnek sehol semmi nyoma benne, az elbeszélésnek még a technikájához sem ért.”⁸ A két összefoglaló több ponton is összekapcsolódik: fölhívják a figyelmet arra, hogy a regény több tudományos diszciplína (csillagászat, történelem,

4 Uo, [ii].

5 Uo.

6 CSONKI Árpád, »„Arad munkás's jó szívű Lantosa«: Peretsenyi Nagy László mint Vörösmarty elődje», in *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann és SZILÁGYI Márton, Csokonai könyvtár 55, 323–350 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014).

7 CSÁSZÁR Elemér, *A magyar regény története*, A Pantheon Ismerettára (Budapest: Globus Nyomdai Műintézet, 1922), 45.

8 GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941), 436.

fizika stb.) eredményeit is fölhasználta és közvetítette; rámutatnak arra, hogy Pálóczi Horváth Ádám figyelmének középpontjában a hunok történelme állt; valamint föl hívják a figyelmet a regény cselekményének széles földrajzi kiterjedésére és geográfiai érdeklődésére.

Fontosnak vélem, hogy Császár Elemér Pálóczi Horváth Ádám szerepét Horvát István előfutáraként értelmezte. Horvát István történelemszemlélete a 20. században már közröhej tárgyává vált, így a mellé társított Pálóczi Horváth Ádám is erre a sorsra jutott Császár rövid összefoglalójában. Ez a beállítás nem csak azért tűnhet kissé egyoldalúnak, mert mára sikeres kísérletek születtek arra, hogy Horvát István történettudományi munkásságát, a magyar irodalom őstörténet-képére tett hatását új megvilágításba helyezzék,⁹ hanem azért is, mert ebből a megvilágításból úgy tűnhet fel, mintha Horvát István lett volna ennek a történettudományi irányzatnak a csúcspontja. Hozzá képest mindenki csak előfutár vagy örült követő lehet. A tanulmány további részében Pálóczi Horváth példáján ezért azt fogom bemutatni, hogy a Horvát István által közvetített történelemkép a kor-szakban széles körben elterjedtnek számított, valamint antik és kortárs történeti munkákra egyaránt támaszkodhatott.

A tanulmány tárgya mégsem Pálóczi Horváth Ádám forrásainak és történelemképének részletes feldolgozása lesz, hanem annak a bemutatására fogok törekedni, hogy a Császár Elemér által gúnyosan emlegetett „a Keleti tengertől Kínáig” terjedő hun birodalmat hogyan rekonstruálta az író. Pálóczi Horváth ugyanis nagyban támaszkodott az ókori geográfák által közvetített Ázsia-képre. Az antik források egyik fontos műfaji tanulsága, hogy etnográfiai jellegű figyelemmel fordulnak a birodalmak által meghódított népekhez, illetve a birodalom határain túli ellenséges birodalmakhoz. E figyelem nemcsak az idegenek identitásának körvonalazását jelentette, hanem az idegennel szemben a saját identitás színrevitelét is.¹⁰ Pálóczi Horváth Ádám művében is arra keresem a választ, hogy milyen emberek lakták az általa rekonstruált szkíta¹¹ birodalmat, illetve milyenek voltak az idegen népek, akikkel kapcsolatba kerültek.

9 Ehhez lásd: BORBÉLY Szilárd, „Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása”, in *Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, 111–128 (Pécs–Budapest: Művészetek Háza–Országos Színház-történelmi Múzeum és Intézet, 2000); GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Irodalomtörténeti füzetek 174 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013).

10 Ehhez lásd: Joseph E. SKINNER, *The Invention of Greek Ethnography: From Homer to Herodotus*, Greeks Overseas (Oxford: Oxford University Press, 2012); Greg WOOLF, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*, Blackwell Bristol Lectures on Greece, Rome and the Classical Tradition (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011).

11 Pálóczi Horváth Ádám műveiben felváltva használta a szkíta, a hun és a magyar népneveket ugyanannak a népnek a leírására. Tanulmányomban a gyakori szóismétlések elkerülés végett én is hasonlóan cselekedtem.

Magyarok Amerikában

Horváth művének őstörténeti elképzelései sok rokon vonást mutatnak Peretsenyi Nagy László *Szakadár' esthonnyai magyar fejedelem' bújdosása*¹² című művével. Peretsenyi Nagy eposzának címszereplője kalandjai során Dél-Amerikába is elvetődött, ahol többször harcba keveredett a kontinens őslakosaival. De nem ez a legmeglepőbb eleme Szakadár vándorlásainak. Az esthonnyai magyarok vezére nem pusztán olyan helyre jutott el, amelyet nem szokás számon tartani a magyar népvándorlás állomásai között, hanem ott magyarokkal, pontosabban magyarul beszélő amazonokkal találkozott. A magyaroknak az amazonokkal való rokonsága többekben is fölmerült a korabeli őstörténeti gondolkodásban. Dugonics András például etimológiai kapcsolatot talált a szkíták–magyarok–hunok és az amazonok népneve között:

Királyi vérből eredett két Scithiai ifiak: ILLIN és KOLOP (a' Fő rendnek párt-ütése által) Scithiából szám-ki-vettettek. Ezeknek méltatlan sorsokat sok ifjú Scithák megszánván, velek egygyütt Kappadociába, Termodon vize mellé, a' Temisciriai mezőkre letelepedtenek. Itt sok esztendőig a' határos népeket nem bátorságossan zaklatván, magokra uszították azoknak sokaságokat. Kiktől végtére el-is-nyomattattanak, és alattomban meg is ölettettenek. Látván a' meg-hólt Scitáknak Feleségeik: hogy, szám-ki-vetések fölött, még árvaságra is jutottanak, kardot fogtanak, és határjaikat (elsőben ugyan csak magokat védelmezvén, de az-után önként is reá menvén az ellenségre) nagy szorgalommal védelmezték.* A' határosoktól únszolt házasságot megvetvén, és azt, nem házasságnak, hanem szolgálatnak, és rabságnak nevezvén, azon Férj-fiakat-is, kik a' hadban meg maradtanak (hogy egygyik aszszony a' másiknál szerencsésebbnek ne látszattasson) mind-egygyig le-öldösték; és, az egész világ-nak csudálttára, Férjek nélkül, Köz országjokat meg-szaporították. Ezen Urok-ölő Aszszonyokat igen gyűlölték a' Scithák. Midőn róllok beszéllettenek, őket (mintegy meg vetve) nem másképpen nevezték, hanem AZOK, vagy AMAZOK, vagy AMAZON ROSZ ASZSZONYOK. Így osztán a' Görög írók ezt gyakorta hallván; őket AMAZONOKNAK nevezték.¹³

Persze nemcsak etimológiai hagyományra támaszkodhatott Dugonics az amazon és magyar nép rokonságának megállapításakor, hanem idézte Hérodotoszt is,

12 A továbbiakban a mű rövidített címét használom.

13 DUGONICS András, *Etelka*, kiad. PENKE Olga, Csokonai könyvtár. Források: Régi kortársaink 8 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002), 160.

aki az amazonokról mint szkíta népről írt.¹⁴ A szkíták és a magyarok azonossága a korszakban széles körben elfogadottnak számított. Peretsenyi Nagy számára a magyar őstörténeti hagyomány és az Amazonas neve egyszerre adhatott okot arra, hogy magyar nyelvű népességet helyezzen Dél-Amerikába. Ám ha közelebb-ről szemügyre vesszük Peretsenyi Nagy Lászlónak a kérdést boncolgató lábjegyzetét, láthatjuk, hogy ennél is többről van szó:

Pock József, Bertalanfi, és Vagner, 's más tudósok írják; hogy Amerika vége mind Éjszak, de kivált az Antartikus, és déli szegletének része, Ezonis nevű földdel, ez a 'Kompanie-landdal, emez a 'Tenger Uries nevű szorúlattyával, és Jedző Tatár Ország-nak földjével szomfzédos a 'Nap-keleti Japonnia-is, vagy Magyar Lap Ország ehez közel van; mellyekből valamint a 'Fenitziiaiak Amerikában az Amazonok úgy jöttek; vagy pedig Thermódon vizétől, a' közép tengeren akkor hajóztak az Amazonok, mikor Trója a 'Görögöktől meg-vétetett; a' hol Homérus Illiad. L. 3. és Virgilius L. 1. En. bizonyítása szerint Amazonok hartzoltak Penthezilea Királyné alatt, innét meg válva, vagy szántsandékból [!]; vagy a' szélvész kegyetlenségével Amerikába hajtat-tak, és ottan meg telepedvén, mái napon-is vitézűl viselik magokat.¹⁵

A Peretsenyi Nagy által idézett Pock József, vagyis Johann Joseph Pock geográfiai munkájában egy kisebb fejezetet szentel egy olyan dél-amerikai királyság leírásának, amelyben valóban amazonok laknak. Pocknál ezek az amazonok persze nem válnak az ókori nép leszármazottjává. A népnév nála pusztán a dél-amerikai amazon királyság nemi összetételére világít rá. Pock leírásából ugyanis igen kevés információ derül ki a dél-amerikai amazonokról. A királyság földrajzi fekvésén kívül csak az amazonok vallásáról tudunk meg annyit, hogy bálványokat imádnak és undorító pogányságban élnek.¹⁶

Nemcsak Peretsenyi Nagy László fantáziáját izgatta a szkíták és Amerika kapcsolatának lehetősége. Pálczi Horváth Ádám *Barragoné és Zalád vagy a' földi Világ felső három fő részeinek öszveházasodása. Római vagy inkább régi Napkeleti öl-*

14 Uo.

15 PERETSENYI NAGY László, *Szakadár' esthonnyai magyar fejedelem' bujdosása* (Posony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály' költségével, és betűivel, 1802), 141.

16 Johann Joseph POCK, *Der politische catholische Passagier, durchreisend alle hohe Höfe, Republiken, Herrschafften und Länder, der gantzen Welt. Das ist: Kurtz gründlich wolverständiger Unterricht, was in Politicis, geographisch- historisch- und genealogischen Wesen bey allen Höfen, Republiken und Herrschafften in der gantzen Welt Merckwürdiges zu sehen, zu beobachten und zu mercken: Alles aus denen neuesten Politicis, Geographis, Historicis, Genealogis und andern wohl fundiert geschriebenen Büchern mit sonderbahrem Fleiss zusammen getragen, und in ein kurtzes wohl verständiges Compendium verfasst von Johann Joseph Pock* (Augsburg: Caspar Brechanmacher, 1722), 1070–1081.

*tözetben Horváth Ádámtól*¹⁷ című regényének néhány szereplője szintén eljutott a kontinensre. A mű kezdetén megismerkedhetünk a két főszereplővel Barragonéval és Zaláddal. Barragoné Khohános (Hohansius) tanjónak, vagyis hun uralkodónak a felesége, Zalád pedig kettőjük fia, a szkíta trón várományosa. A regény elején értesül arról az olvasó, hogy Khohános haldoklik, a hun vezetők pedig azért gyűltek össze, hogy új tanjót válasszanak. A tanács választása végül nem Zaládra, hanem Khohánosnak egy másik feleségétől származó fiára, Hollojófirra (Fotcholoiotius) esik.¹⁸ Ennek fő oka Zalád fiatal kora. Barragoné ekkor dönt úgy, hogy fiát tanulóútra küldi, hogy minél több néppel és minél több nép szokásaival ismerkedhessen meg, egyben pedig távol tartsa az udvari intrikáktól. Az út során egy Kádár (vagy Amaadi) nevű szkíta bíró fogja a hun herceget kísérrni. A könyv első része – vagy ahogy Pálóczi Horváth Ádám írja, „tagja” – Kádár saját fiatalsága idején tett utazásait foglalja magában. Ezen utazások során Kádár a szkíták őshazáját keresve bejárta Indiát, Taprobányát (Taprobane, ma: Sri Lanka), Egyiptomot és a Közel-Keletet is. Vándorlásai során mindenütt olyan szkíta papokkal találkozott, akik a szkíták első királyainak, Prometheusnak és Herculesnek ősi bölcseséget őrizték meg. Perzsiában egy Ammai nevű ifjúval köt barátságot Kádár.¹⁹ Ammai Egyiptomba és Föníciába is elkíséri újdonsült barátját, ahol Ammai arról értesül, hogy türoszi atyafiai Amerikába készülnek.²⁰ A föníciaiak amerikai útja olyan motívum, amely már Peretsenyi Nagy Lászlónál is szerepelt, s forrása ugyanúgy Diodorus Siculus volt, mint Pálóczi Horváthnak. „*Diodorus Siculus L. 5. c. 16. azt adja-elő, hogy a’ Fenitziai nép a’ Herkules, Abile és Calpe kel oszlopán túl hajózáván, a’ mostani Amerika’ Szigettyeire találtt, mellyről a’ Kárhágóbéliek is tudtak. Azért én itt Amérikát Herkules Szigettyének nevezem*” – írta Peretsenyi Nagy László egy lábjegyzetében.²¹ Pálóczi Horváth Ádám ehhez nagyon hasonlóan fogalmaz: „*Americat* vagy *Americus* találta leg-először; *Diodor. Sicul.* mondja L. 5. hogy az ő idejében, akkorban, mikorról itt *Avith* [egy türoszi szkíta bölcs – Cs. Á.] beszél, nemelly *Tyrusiak* vetődtek egy nagy termékeny szigetbe *Africával* által ellenben. A *Plato Timausa* pedig még régibb időkről beszél.”²² A felhasznált forrásokban vannak apróbb eltérések, Pálóczi Horváth Platón *Timaios*zát is fölhasználta, Peretsenyi Nagy pedig Marc Lescarbot *Histoire de la Nouvelle-France*

17 A továbbiakban a mű rövidített címét használom.

18 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 10.

19 Uo., 41.

20 Uo., 68.

21 PERETSENYI NAGY, *Szakadár’ esthonnyai magyar fejedelem’ bujdosása*, 11.

22 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 68.

című munkájára is támaszkodott,²³ de az általuk képviselt hagyomány mégis egységesnek mondható: az új világot a főníciaiak fedezték fel.

A két szöveg közötti hasonlóságot tovább erősíti, hogy Peretsenyi Nagy Lászlóhoz hasonlóan Pálóczi Horváth Ádám részben szintén magyarokkal népesítette be Amerikát:

arrúl a' negyedik világrúl *Pythagorás* is tudott valamit, sőt a' ki neki egy ideig mestere vólt, a' *Scytha Abaris*. Egyebbaránt vagynak arrúl némelly nem egészen világos, de nem is megvetendő hagyományok, hogy az Ejszaki *Scythák* a' velek által ellenben lévő felső *Americába* is a' jeges tengeren által számosan költöztek.²⁴

Pálóczi Horváth lábjegyzetében nem járt el olyan alapossággal, mint Peretsenyi Nagy László, akinek gondolatmenete könnyen rekonstruálható, ezért nem tudható, milyen homályos hagyományokra gondolhatott. Ez igaz *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig* című történeti munkájára is, amelyben a hunok vándorlásáról a következőket írta: „mind nyári Napkeletre Fenn Országfelé, mind északra a Jeges tenger felé, (sőt még Amerikába is) költözkedések, és hogy a Boristhenes mellett is ne lettek volna már Kunok, a' Hunnok Atyjafijai, sőt honyijai”.²⁵ Pálóczi Horváth írásaiból nem derül ki, hogy honnan eredezteti a szkíták Amerikába költözését, mindössze annyi tudható, hogy a kora újkorban Noé mindhárom fiától, így a szkíták ősétől is próbálták származtatni Amerika őslakosait.²⁶

A hasonlóságok mellett a két szerző között egy markáns különbség is megfigyelhető. A *Szakadár...* idézett lábjegyzetéből az is látszik, hogy Peretsenyi Nagy számára az amazonok szerepeltetése nemcsak őstörténeti, hanem műfaji kérdés is. Nem véletlen, hogy Peretsenyi Nagy az amazonok Dél-Amerikába való vándorlásának leírásához az *Aeneist* és az *Iliászt* használta föl. A Trója-ciklus műveiből az *Aethiopsis* című, az amazonoknak a trójai háborúban betöltött szerepéről szóló darab csak töredékekben maradt fönt, ezért Peretsenyi Nagy kénytelen volt

23 PERETSENYI NAGY, *Szakadár' esthonnyai magyar fejedelem' bujdosása*, 141.

24 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 69.

25 HORVÁTH ÁDÁM, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig* (Pest: Trattner János Tamás, 1817), 21.

26 Anthony GRAFTON, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, 2. kiad. (Cambridge; London: Harvard University Press, 1995). Az Amerika fölfedezésével hírbe hozott népek listáját lásd: ROBERTSON William I., *Amerikai históriája*, ford. TANÁRKI János (Pest: Patzko Fernetz' József Költségével, 1807), 381–382.

eposz kísérlete írásakor az *Aeneis* és az *Iliász* elszórt utalásaira hagyatkozni.²⁷ A választott alkotásoknak a történelmi hitelesítésen túl műfajjelölő szerepe is van, a szerző ezek felhasználásával jelzi a *Szakadár...* műfaját, de azon túl egy alternatív műfaji hagyományhoz is rendelte művét. Az amazonok a vesztes trójaiak oldalán szálltak harcba, majd királynőjük, Pentheszileia halála után vissza is vonultak a csatározásoktól. Peretsenyi Nagy László azzal, hogy ehhez a műfaji hagyományhoz kapcsolja Szakadárt és az esthonnyai magyarokat, a mű szereplőinek sorsát is előre jelzi. Peretsenyi Nagy László Amerika-képe egy olyan elképzelést tükröz, amely szerint Amerika lakosai azt a hősi embereszményt testesítik meg, amelyeket az általa idézett eposzok közvetítettek az európai irodalom számára.²⁸

Pálóczi Horváth Ádám egészen más képet rajzolt föl Amerika őslakóiról. Az új világból hazatérő Ammai és társai így számolnak be kalandjukról:

annak a' földnek alsó vagy déli részében mezítelen embereket találtak ők is /:mert az első hír hozók épen tsak olyanokat:/ nem olly szörösseket ugyan, mint a' vadak, de még is borzasztókat; a' kik se szántottak, se vetettek, vad hussal éltek, melly nálok elég van, és ők azoktúl semmit sem írtóznak; az oda vetődött idegeneket ők se nem tsudálták, se nem bantották, mind addig míg egy *Tirusi* fiatal hajos legény, jó nyilas, és serény futó, egynehányaknak közibe lőtt nyíllal; 's egyet el-cjtett; mellyre azok sebesen utánna rohantak, úgy hogy a *Tirusi* nem győzte futással, el fogták, és nyomba mindjárt fel darabolták, 's meg ették mint akarmi vad húst [...].²⁹

Ammai elbeszélésben egy olyan konvencionális kép jelenik meg, amely Amerika őslakosait vademberként, a civilizáción kívül tengődő népekként írja le. Persze Ammai arról is beszámol, hogy nem minden amerikai ilyen:

nyári nap nyúgot felé tartván, és mintegy fél napi járásra találtak valamelly hidegebb tartományt, a' hól más szelidebb forma emberekre akadtak, tarka szövésű vászon ruhásokra; beszédjek míveletlen de nem épen durva, 's mutattak egymástól nemi nemű polgari függést is, az idegeneket magokhoz hívták, kézzel és szóval; el-mentek hát hozzájuk egy faluba; mellyben, kívül ugyan, tsak földbe ásott gödrök voltak a' házak, de bellyebb, jó készületű fa épületek, egy magasabb dombon pedig mintegy

27 PERETSENYI NAGY, *Szakadár' esthonnyai magyar fejedelem' bujdosása*, 141.

28 CRAIG KALLENDORF, *The Other Virgil: 'Pessimistic' Readings of the Aeneid in Early Modern Culture*, Classical Presences (Oxford: Oxford University Press, 2007), 67–102; DAVID QUINT, *Epic and Empire: Politics and Generic Form from Virgil to Milton*, Literature in History (Princeton: Princeton University Press, 1993), 157–185.

29 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 98.

hatvanig való kőház mellyeket nem paraszt munkával tsináltak, noha nem olyan tsinosak mint a' *Tirusisak* [...].³⁰

Ammai emellett arról is beszámol, hogy ezek az őslakosok nemcsak a szerszámkészítésben és a szövésben, de a fémmegmunkálásban is előrébb tartanak, mint primitív társaik. A gyarmatosítóként viselkedő és gondolkodó Ammai számára „nem tsak az világos, hogy a' tartomány arannyal és ezüstel gazdag, hanem, hogy vagy a' miveltebb világból ment már oda valaha valamelly szállitvány, vagy ezek közül egynehány látta már a mi tsinosabb világunkat”.³¹ Számára tehát elképzelhetetlen, hogy az amerikai őslakosok autochton módon hoztak volna létre egy kézművességre épülő, városiasodó civilizációt. Az ehhez szükséges tudást csak a csinosodásban előrébb tartó népektől sajátíthatták el. Pálóczi Horváth Ádám ezen a ponton Makó Pál *Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano quam e scriptis posthumis Francisci Xav. Eder annis XV sacri apud eosdem curionis digessit, expolivit et adnotatiunculis illustravit* című munkájára támaszkodott, de az őslakosok viselkedésének értelmezése már Peretsenyi Nagy elbeszéléséhez hasonlóan antik mintákra vezethető vissza. Ammai értelmezése olyan civilizáción kívüli lényekként értelmezi az amerikai őslakosokat, amelyekkel az ókori geográfák népesítették be az ismert világ széleit.³² Ammai értelmezése viszont hamar ellenállásba ütközik. A Celer nevű bölcs, akinél a történet ezen pontján az ifjú Kádár vendégeskedik, egészen máshogy értelmezi az elmondottakat:

Azok, ugymond, még az arany időben élnek; és a' természeti élet módja nem ad nekik alkalmatosságot annyi rossz tettekre mint nekünk, *Asia'* és *Europa'* lakossainak, és *Africának* is nagy részének: sem egymásra, sem az idegenre nem irigyek, nem bosszúállók, más káraival nyereséget nem kívánnak mert nem tudják a' meg gazdagodásnak erkölts vesztegető következtését, a' mit mi haszonnak nevezünk [...].³³

Celer értelmezése szerint az amerikai kontinens lakói még a civilizáció előtti boldog aranykorban élnek, amelyben a csinosodással és vagyonosodással együtt járó civilizációs ártalmak még nem léteznek.³⁴

Mindkét értelmezés egyaránt ókori mintákra támaszkodott. Peretsenyi Nagy a római és görög eposzokat idézte, míg Pálóczi Horváth Ádám, bár nem Ameri-

30 Uo.

31 Uo., 99.

32 GRAFTON, *New Worlds, Ancient Texts*, 108.

33 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 99.

34 Uo.

ka őslakóival összefüggésben, *A' magyar Magóg [...]* című munkájában Ovidius-idézzel írta le az aranykort:

De még abban az Arany időben midőn (Poena metusque aberant, nec vincla minantia fixo Aere legebantur, nec supplex turba timebant Judicis ora sui sed erant sine vindice tuti – Nondum praecipites cingebant oppida fossae. Ovid. Metam. L. 1. Fab. 3.) a' feddhetetlen Pásztor élet semmi városi puhasággal meg nem vala keverve [...].³⁵

A jelenséget, amit itt megfigyelhetünk, Anthony Grafton írta le *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery* című könyvében. Grafton arra hívta föl a figyelmet, hogy egyrészt egy új világ fölfedezése hatalmas sokkot jelentett a korszak gondolkodói számára. Az új kontinensnek és az azt benépesítő népeknek az antik auktorok szerint nem is szabadott volna létezniük. Ez a fölismerés alapvetően formálta át azt, ahogyan a korszakban a korábban megfellebbezhetetlen tekintélyű szövegekről gondolkodtak. Másrészt Grafton azt is bemutatja, hogy ez a sokk nem járt együtt a klasszikus szövegek teljes leértékelésével. A fölfedezések egyszerre szolgáltak bizonyos klasszikusok tekintélyének csökkenésére, de egyben a más véleményt képviselő antik írók fölértékelésére is.³⁶ Pálóczi Horváth Ádám és Peretsenyi Nagy László egyaránt ezen az antik szűrőn keresztül értelmezte az Amerikából érkező tudósításokat. Peretsenyi Nagy művének műfajából magától értetődően következett az az elbeszélési mód, amely az Újvilág lakóit az eposzi hősi erények megtestesítőjeként írta le. Pálóczi Horváth ezzel szemben egy másik közkeletű elképzelésre, a nemes vademberre támaszkodhatott. A továbbiakban azt mutatom be, hogy ez az elképzelés miképpen formálta Pálóczi Horváth Ádámnak a magyarok történelméről alkotott nézeteit.

A szkíták és az aranykor mítosza

Pálóczi Horváth Ádám történelemképének egyik fontos célja volt a hunok nemzeti identitásának megalkotása. Regényében és történelmi munkájában egyaránt

35 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 331. Az idézet fordítása: „Félelem és megtorlás nem volt, felszegezett érc / bösz szót nem mutatott, a tömeg nem nézte riadtan / esdve a bíróját, bírátlan volt kiki biztos. [...] / Városokat meredek mély árkok még nem öveztek”. Publius Ovidius NASO, *Átváltozások (Metamorphoses)*, ford. Gábor DEVECSERI, é. n., hozzáférés: 2020. 11. 16, <https://mek.oszk.hu/03600/03690/03690.htm#4>.

36 GRAFTON, *New Worlds, Ancient Texts*.

arra tett kísérletet, hogy az ősi magyarok szokásait bemutassa. A magyarok régi identitásának feltárásához az egyik kulcsot az ősi magyarok és az aranykor mítoszának összekapcsolása adta. A korábban már hivatkozott Ovidius-idézet és a hozzá kapcsolt értelmezés, amelyben a magyarokat pásztor királyok alatt élő aranykori embereként írta le, csak egy a példák hosszú sorából. A fia után induló Barragoné az „Arany fél-sziget” (Chersonesus Aurea, ma: Maláj-félsziget) felé tart, ahol úgy véli, találkozhat fiával, és együtt folytathatják utazásukat. Barragoné nem tudja, hogy ott ekkor háború dúl, ezért fia és Kádár Taprobánya felé vették az irányt. Barragonét és kíséretét bebörtönözte Sziám királya, Zordon, aki kínai kémeknek vélte őket. Zordon természetesen azonnal beleszeret Barragonéba, aki elhárítja közeledését. Zordon ezután megveri a kínaiak segítségére érkező szkíta hadakat, és foglyul ejti vezérüket, Zanóthot. Zordon Zanóth kiváló erkölcsseit látva úgy dönt, hogy szíve választottjának, Barrágónénak a kezébe adja őt, aki rendelkezhet is a szkíta harcos sorsáról. Zanóthról nemcsak az derül ki, hogy Zordon szolgálonőjének és Barragoné bizalmasának, Betának (vagy eredeti nevén Batalának) az apja, hanem az is, hogy ellenezte az új tanjó döntését, vagyis a kínaiak oldalán való háborúba vonulást. Emiatt is fogadta nagy örömmel, hogy Barragoné személyében egy olyan fejedelemt is ismerhet meg, akinek a fia biztosan jobb uralkodója lesz a hunoknak. Barragoné viszont más pályát szánt fiának:

Zalád ugyan a *Hollójófi* [!] halála után sem lessz *Tanjo*, hanemha a' fejedelmi fő méltóság *Hunniában* arra az eredeti ártatlanságra megy vissza, mellyben vólt hajdan, amaz *Agrippi* formájú atyai igazgatás' idejében. Mi öröme abban a' fiamnak, vagy nekem, vagy akarmelly emberi Nemzet' barátjának, hogy ki vegye magát a' több emberek' sorából?³⁷

Az ősi szokásokhoz való visszatérés pedig Zanóth is boldogan nyugtázza:

Zanoth azomban még is azzal szakasztotta félbe a' fejedelemt' böltselkedésit, hogy ha ő olyan embert nevel *Zaládból* annyival inkább méltó sőt szükséges hogy a' Bátyja után ő uralkodjon, 's vissza hozza az arany idöket, mellyek a' két századoktól fogva gyakorlott vissza-élések által, rézre, vásra, 's nemtelen érczekre változtak.³⁸

Barragoné és Zanóth egy olyan aranykor visszatérését óhajtják, amelyben minden ember egyenlő, s nem uralkodik senki a hunok felett. Barragoné elbeszélésében ennek ellenpontjaként a királyság intézménye teljesen alkalmatlan arra,

37 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 170.

38 Uo., 171.

hogyan az embereket kormányozza. Egy jó király összeroppan a rá háruló felelősség súlya alatt, egy rossz király erkölcselenségbe és bujaságba süllyed az udvar kényelmében.³⁹ Pálóczi Horváth Ádám történeti munkájában többször szintén szabadságszerető, a központi hatalmat elvető népként írta le a szkítákat. A szkíták és a rokon massagéták összehasonlításakor szintén arra helyezi a hangsúlyt, hogy a csinosodottabb nemzetekkel ellentétben a szkíták nem ismernek maguk felett főhatalmat:

A fellyebb valókból tudni való, hogy a Massagéták Scythia nemzet volt, olly nép, melly a' Moetistúl fogva a' napkeleti tengerig nyuló nagy tartományban lakó több nemzetségek felett elhatalmasodtak, és rendbeszedettebb országlás formáját tartottak mint a Pásztor Scythák: a Massagéták sem éltek ugyan szorosabb törvényű Polgári igazgatás alatt, sem erköltsaik valamelly Városi tsinosodottsággal nem bírtak; de ebbe volt ő nálok, egy ollyan többekre ügyelő Fejedelem, a ki állandóul, és nem csak a szükséges esetekben volt Fő, a nép is állandóbb lakású volt, mint a tulajdonképpen Nomades nevű Scythák [...].⁴⁰

Művét a magyarok fejedelmeit felsoroló listával zárja, és szintén ehhez az érveléshez tér vissza:

Felesleg való kívánság, és tellyesíteni nehéz is: mert egy az, hogy egy ollyan, külömben derék, és mikor a' szükség kívánta, erős hadakozó Nemzetnek, de a' melly, eleinte folyvást, több mint 2000 esztendeig azután is pedig gyakorta darab időkig, semmi fő hatalmat nem ismerő tellyes függetlenségben, tsupán csak az Atyai és Házi-gazdai igazgatás alatt, mintegy Pásztor Királyok társasága, arany időket élt [...].⁴¹

Az idézett szöveghely nemcsak azért érdekes, mert tovább erősíti a szkíta aranykor képzetét, amelyhez a felsőbb hatalom hiánya társul, hanem rávilágít egy olyan nemzetkarakterológiai jellemzőre, amely legalább ennyire fontos volt Pálóczi Horváth Ádám számára: a szkíták mindig is békeszerető nép voltak, ami persze nem zárja ki, hogy amikor mégis háború kellett vonulniuk, ne viselték volna vitézül magukat. Regénye elején rögtön azt olvashatjuk, hogy a békeszerető magógákat – a szkíta magyarok újabb elnevezése – a harcos és vad egyiptomiak üzték el Szíriából:

39 Uo., 170.

40 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 107.

41 Uo., 401.

[...] midőn *Kadmus Phoeniciából Boeotiába* költözött, azután tiz esztendővel temerdek nép jött-ki *Egyiptomból, Syriának* tenger mellyéki részire, és az ott lakozókat szinte *Sidonig* fegyverrel kenyszerítette vagy halálra, vagy szolgaságra, vagy elköltözésre, a' midőn a' *Magóg'* maradékinak egy nevezetes ága *Aggripiak Apamia* vidékirül elköltöztek *Tün* országba a Fekete tenger' napnyugoti vége felé, mivel ezek igen békességes emberek lévén, az új költözőkődöttekkel czívódni nem akartak [...].⁴²

Természetesen Pálóczi Horváth pár oldallal később kiköszörülte a csorbát, amikor arról írt, hogy a szkíták hadra termettebb része a Rácz-szoroson (Boszporusz) átkelve foglalt magának új hazát, legyőzve az ottani őslakosokat.⁴³ Ahogy a szabadságszerető szkíta nép, szembefordulva saját természetével, a regény ideje előtt kétszáz évvel tanjót választott magának, amely tisztség ezután apáról fiúra szállt,⁴⁴ úgy a hadviselés szépségeit is megtanulta idővel értékelni:

Valóban, míg *Magóga* Atyáinkkal, *Sesostris* meg nem ízleltette, hogy van valami gyönyörködtető a hódoltatásban, nem bántottak ők se szomszédot se távoli valót: még azután is ha valamely nemzetséget fegyverrel meggyőztek nem tették rabszolgákká a' lakosokat, hanem tsekélly adóval megelégedtek: S hát ez e a vad alkalmaztatás?⁴⁵

Vagyis Pálóczi Horváth Ádám Szeszósztriszhoz, a mitikus egyiptomi uralkodóhoz és az ő Indiától Európáig tartó hadjáratához kapcsolta a szkíta harcszeretet megszületését.

Ugyancsak a szkíták identitásának részét és felsőbbrendűségüknek bizonyítékát látja igazságszeretetükben és erkölcsi nagyságukban. A „Tün ország” (Bithynia) szkítáiról Homéroszra hivatkozva, aki persze még nem nevezte szkítának őket, például ezt írta: „a' ditső hírű, lő fejő, tej evő, hosszú életű és legigasságosabb emberek”.⁴⁶ Majd az általa szintén szkítának tekintett argippiakról is azt tartja fontosnak megjegyezni, hogy már Hérodotosz is a legigasságosabbnak tartotta őket.⁴⁷ A regényen túl *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig* című munkájában is az igazságosság az a jellemvonás, ami a két szkíta népet összeköti:

42 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 15–16.

43 Uo., 18.

44 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 184.

45 Uo., 331.

46 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 17.

47 Uo.

a' nevezetes (Illustrium) ló fejőknek, és téj evőknek, a' hosszú életű és legigasságosabb embereknek. – Herodot is pedig éppen azt az erköltsöt tulajdonítja az Agrippiaknak, hogy igen igasságos emberek, és a szomszédoknak Biraji voltak.⁴⁸

A vándorlásai végére erő Kádár atyai nagybátyjával találkozva megtudja tőle, hogy az igazságszeretetük vette rá őket a görögök ellen vívandó háborúra:

[...] még a' régibb időkben is, mikor a' *Phrygek* segítőkét kerestek a' görögök ellen, midőn ezek őket országostúl meg-támadták: a' mi őseink addig reá nem vehették magokat az ügynek, mellyet igasságtalannak tartottak, védelmére, míg annak vé-gire nem jártak, hogy az a' lopott Asszony, kit a' Görögök fegyverrel keresnek visz-sza, nints ott [...].⁴⁹

Miután a tüniek megtudták, hogy Heléna Memphisben tartózkodik, háborúba is vonultak a trójaiak oldalán. A regény szereplőinek cselekedetei pedig ugyan-ezt az igazságosságot példázták. Barragoné éppen erkölcsi tartásával vívja ki Zordon szerelmét.⁵⁰ Kádár pedig eredeti neve, Amaadi helyett éppen a jogtudományokban való jártassága miatt nyerte el új nevét.⁵¹ A történet egy pontján Kádár és az ifjú Zalád elszakadtak egymástól a perzsa–arab háború idején. Zaládot egy hazug perzsa tiszt királyi származását figyelmen kívül hagyva rabszolgaként el-adta.⁵² (E motívum is feltehetően Héliodórosz művéből ered.) A tőle elszakadó Kádár hasonló sorsra jutott, de ő több tulajdonos után végül Arkas görögországi kun uralkodó udvarába került.⁵³ Arkas pedig nemcsak fölszabadította Kádárt, hanem igazságossága miatt rábízta, hogy szedje rendbe előbb birodalma, majd Calabria közigazgatását is.⁵⁴

Pálóczi Horváth Ádám nagyon hízeltető képet alkotott a hunokról. De a hunok identitása, amely békességből, igazságszeretetből és szabadságszeretetből állt, a más népekkel való összehasonlításakor rajzolódik ki igazán élesen.

lágyak ezek, a' leg vadra termettebb férjfiből is ki tűnik az asszonyi puhaság, mindennap változók, és óránként újság ohajtók, tsillognak a' kenőtstül, és tsepeg rólok

48 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 209.

49 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 107.

50 Uo., 116.

51 Uo., 12.

52 Uo., 192.

53 Uo., 305.

54 Uo., 306.

a' szagos olaj, a' játéknak és részegségnek rabjai; hirtelen haragúak és kegyetlen mér-
gűek, tsalárdok, más kárával gazdagodni szeretnek; és a' mint az adás-vevés, keres-
kedés közönséges nálok, úgy a' hazugságot, hitegetést, fogadás-szegést, se rútznak, se
bűnnek nem tartják⁵⁵

– mondja az amerikai őslakosokat védelmező beszédében Celer a föníciaiakról. De ugyanígy a puhaság⁵⁶ és a bujaság⁵⁷ vádjával illeti Kádár indiai utazása során Grépos szkíta pap a nem szkíta indiaiakat. És hasonló képet közvetít a regény az egyiptomiakról is, amikor a fiatal Kádár vándorlásai során egy egyiptomi barátot szerez, aki Hérodotoszra hivatkozva az egyiptomi balzsamozók nekrofil hajlama-
iról beszél Kádárnak: „A' szebb Asszonyok holt testeiket harmadnegyed napig nem adják a' balzsamozók' kezébe, mivel tapasztalták, hogy némelly bújá embe-
rek, kiknek azzal bálni mesterségjek, a friss halottal közösködtek”.⁵⁸

A keleti népek férfiatlansága és puhasága egy nagyon hosszú időre visszavezet-
hető irodalmi toposz,⁵⁹ Pálóczi Horváth pedig az összes nem szkíta keleti néppel
kapcsolatban ezt a vádat hozta föl. Ám Horváth östörténeti elgondolásában ezek
a képzetek nem kizárólagosan a keleti népekhez társulnak, hanem a csinosodás és
a városiasodás jelenségeihez is kötődnek. Takáts József egyik, csinosodásról szóló
tanulmányának példaanyaga arra világított rá, hogy a csinosodás, a kifinomult-
ság a korszak írói számára a városiasodás és a kereskedelem fogalmaihoz tapadt.⁶⁰
Míg a korszak íróinak nagy része ezt a folyamatot üdvözlendőnek tartotta, addig
Pálóczi Horváth Ádám számára a városiasodás és a csinosodás nem történelmi
fejlődést, hanem hanyatlást jelentett. A Kádárt az utazásai során segítő Grépos
például a városiasodással magyarázta azt, hogy a kínaiak miért tértek el az igazi
egyistenhívő vallástól:⁶¹ „a' városi tsinosodás miatt, az Isteni tudományban is ki

55 Uo., 99.

56 Uo., 26.

57 Uo., 25.

58 Uo., 78. Vö. HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, ford. MURAKÖZI Gyula, 2. kiad., Sapientia humana (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 144.

59 A kérdéshez lásd: FERENCZI Attila, *Vergilius harmadik évezrede*, Electa (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010), 119–131.

60 TAKÁTS József, „A csinosodás politikai nyelve”, in TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet: Politikai esz-
metörténeti tanulmányok*, 83–98 (Budapest: Osiris Kiadó, 2014).

61 Ehhez lásd: SZÖRÉNYI László, „Nyelvrokonság, östörténet és epika a XVIII. századi magyarországi
jezsuita latin irodalomban”, in SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar
és a neolatín irodalomról*, 73–83 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 73–75.

tértek a' régi jártt útbúl".⁶² De a többször idézett Celertől is arról értesülhetünk, hogy a föníciaiak sem voltak mindig puhák:

jó formán vége van már annak a' Nemzeti Nemes büszkeségnek, hogy a' lakható földnek ritka része van, a' hová ők szállítványokat [telepéseket], és azokkal együtt tudományt és elmés mesterséget ne vittek vagy küldöttek volna: noha akkor se vólt az a' szentebb nagyra vágyás egészen üres, a' hódoltatás' és hatalomra vágyás' bűnétül.⁶³

Ebből az idézetből is látható, hogy a keleti puhaság a hanyatlást jelentő csinosodással együtt adta ki azt a keveréket, amelyből a buja, férfiatlan és csinosodott föníciai kultúra létre jött.

A föníciaiakban annak ellenére, hogy nem voltak mindig olyanok, mint Celer idejében, vagyis volt olyan időszak a történelmükben, amikor ők is büszkék lehetek teljesítményükre, mégis mindig volt a hajlam a hódításra. Érdemes ezzel összevetni Horváth Ádámnak a szkíták hódításairól alkotott, már idézett nézeteit:

Valóban, míg Magóga Atyáinkkal, Sesostris meg nem ízleltette, hogy van valami gyönyörködtető a hódoltatásban, nem bántottak ők se szomszédot se távolý valót: még azután is ha valamelly nemzetséget fegyverrel meg győztek nem tették rabszolgákká a lakosokat, hanem tsekélly adóval meg elégedtek: S hát ez e a' vad alkalmaztatás?⁶⁴

Vagyis a hunok nemcsak hogy nem ismerték Seostris előtt a hódítást, hanem utána is a lehető leghumánusabban viseltek hadat. A szkítáknak tehát az indíttatásuk is hiányzott az erkölcstelenséghez Pálóczi Horváth Ádám szerint, míg a föníciaiak legdicsőségesebb cselekedeti mögött mindig is ott állt a hódítási vágy. A kínaiakkal kapcsolatban ezt a hajlamot azért sem említi Horváth, mert nem tud választ adni arra kérdésre: honnan származnak a kínaiak? A Kádárt kísérő Grépos de Guignes véleményét visszhangozza, amikor a kínaiak egyiptomi származása mellett érvel.⁶⁵ Vele szemben Kádár Magógot tekinti a kínaiak ősapjának.⁶⁶ Kádár véleményéből magától értetődően következik, hogy ha a kínaiakat szkíta népnek tekintjük, akkor nem lehet bennük hajlam a hódoltatásra vagy a csinosodásra. Maga Pálóczi Horváth Ádám *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig* című művében nem tudta elkötelezni magát a szkíta származás mellett,

62 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 35.

63 Uo., 100.

64 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 331.

65 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 34.

66 Uo.

de abban biztos, hogy a puha egyiptomiak nem szállhatták meg és népesíthették be egész Kínát.⁶⁷ Ebből az is látszik, hogy Pálóczi Horváth Ádám számára a nőies keleti puhaság nem áll összefüggésben a harci vitézséggel. Történeti munkájában ugyanis, noha beszél az egyiptomiak puhaságáról mint a kínai megszállás akadályáról, de egyben nagyon hosszan fejtegeti Sesostrisnak az egyedülálló, bár fiktív hadjáratát, amely során a szkíták fölött is győzedelmeskedett.⁶⁸

Pálóczi Horváth Ádám a *Barragoné és Zalád*ban és *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig*ban alkotott meg egy olyan nemzetkarakterológiát, amely bár nem mondható egyedülállónak, de széles körben elfogadottnak sem. Ellenpontként elég Vörösmarty Mihály őstörténetének erőszakos világára gondolni, amelyben a fönmaradáshoz szükségszerű a csinosodás, a barbárság meghaladása. De szintén érdemes áttekinteni Takáts Józsefnek a csinosodás politikai nyelvéről szóló tanulmányát, amelyben több példa is arra világít rá, hogy a korszak szerzői az államalapítás előtti magyarokra nem nemes vademberként tekintettek, hanem olyan vadakként, akik közelebb állnak Ammainak az amerikai őslakosokról szóló elbeszéléséhez, mint Celer vagy Pálóczi Horváth aranykori vadember-elképzeléséhez.⁶⁹

Pálóczi Horváth Ádám regénye és történettudományi munkája nagyon sokat köszönhet Joseph de Guignes *Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux* című könyveinek. De Guignes munkája a kínai krónikák személyében egy olyan forráscsoportra irányította a magyar előidők iránt érdeklődők tekintetét, amely az ázsiai hunok korábban ismeretlen történelmébe engedett betekintést. További kutatások témája lesz, hogy Pálóczi Horváth Ádám mennyit merített közvetlenül a francia történész munkáiból, illetve mennyiben támaszkodott magyar közvetítőire.⁷⁰ Annyi biztosan állítható, hogy mind regényében,⁷¹ mind *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva I. István királyig*ban hivatkozott de Guignes kutatásaira.⁷² Kettőjük koncepciója viszont szemben áll egymással.⁷³ J. G. A. Pocock értelmezése szerint a nomád népek Já-

67 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 173.

68 Uo., 76–88.

69 TAKÁTS, „A csinosodás politikai nyelve”, 93.

70 De Guignes magyarországi adaptálásához lásd: SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 185, 187, 197.

71 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 34.

72 PL. HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 157–158.

73 Joseph de Guignes történelmi koncepcióját J. G. A. Pocock munkája alapján ismertetem: J. G. A. POCK, *Barbarism and Religion: Barbarians, Savages and Empires*, 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 99–153.

fet fiának, Magógnak a leszármazottai, így pedig az európai népek rokonai is. De a nomád népek az emberi társadalmak fejlődésének korábbi stációján állnak. A pásztor nomádok előtt áll még a lépés, hogy ők is olyan letelepedett földműves népekké váljanak, mint nyugati rokonaik. De Gugines koncepciójában Kína az állandóság szimbólumává vált. Bár a nomád népek ezt az örök birodalmat néha meg tudják hódítani, de ez Kína társadalmi berendezkedésén, a kínaiak világnézetén semmit sem változtat. Ezért a hódító nomádok az esetek döntő többségében dolguk végezetlenül kénytelenek visszatérni a sztyeppére.⁷⁴

Pálóczi Horváth Ádám saját elbeszélése megalkotásakor eltért ettől a beállítástól. Az ő elbeszélésében az eredeti, pásztori tisztaságukban élő szkíták jelentették a civilizáció csúcsát, nem pedig a városiasodott civilizáció. Az udvari környezetben élő szkíták sorsa sok esetben az elpuhulás és a bujaságban való alámerülés volt. Ezért is fontos, hogy Pálóczi Horváth regényében a szereplők gyakran botlanak olyan az ősi bölcsességet hordozó remetékbe, akik tudatosan tartják távol magukat az udvari élet veszélyeitől. A rabszolgasorba kerülő Zalád sorsa hamar jóra fordult, hiszen az Abessíniai „Nagy Negúz” (vagyis uralkodó) szkíta feleségének, Taramisznak testvére és lánya, Abdala vette magához. Zalád az ott töltött évek során betekintést nyerhetett a szkíta bölcsességbe, Abdala pedig beleszeretett a fiatal hun hercegbe. A szerelem a kibontakozását két dolog is megzavarta. Egyrészt Abdala kénytelen volt apja elől elrejteni nemét, a Nagy Negúz ugyanis börtönbe záratta lányait. Másrészt Zaládot nem hagyta nyugodni, hogy nem tudott semmit anyja sorsáról. Zalád és Abdala a görög szigetvilágba indulnak, hogy híreket szerezzenek Zalád elveszett anyjáról és kísérőjéről. Itt Zalád természetesen újra hajótörést szenvedett Kréta közelében, ezúttal viszont nem jutott perzsa katonák kezére, hanem egy orvoslással foglalkozó remete fogadta be. A Johú nevű remetéről pedig megtudjuk, hogy a görög szigetvilágban megtelepedő „Kun Kám” utódja, aki mégsem akart országa kormányzásában részt venni: „de nekem az udvari fényesség nem tetszett”.⁷⁵ Barragoné kísérője Arad vagy Avith Zaládot keresve elvetődik Bubasztisz közelébe, ahol egy Szukos nevű remetével találkozik. Ennek a remetének utódai az Ibériai-félszigetet szállták meg, a fia volt a fejedelmük, de Szukos Johúhoz hasonlóan távol tartotta magát az udvari fényűzéstől.⁷⁶

74 Uo., 133–153.

75 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 233.

76 Uo., 261.

Pálóczi Horváth Ádám forrásai és a hun birodalom

A regény szereplői újra és újra szkítákba ütköznek. Zalád szkítákkal él együtt Abessynában; a Barragonének udvarló szíami uralkodóról, Zordonról hamar kiderül, hogy a fejedelemné egykori férjének, Khohánosnak a fia; Arad vagy Kádár szkítákkal találkozik Egyiptomban. Ez csak néhány példa a meglepő helyen felbukkanó szkítákra a regényből.

A leírtakból látszik, hogy Pálóczi Horváth Ádám műve megírásakor a görög és római geográfiai és történetírói hagyományokra egyaránt támaszkodott. Forrásai között szerepel többek között Dionüsziosz Perihégétész *Perihégészisztész oikumenész*, Plinius *Naturalis Historia* című munkája, Diodorus Siculus és Phótiosz *Bibliothéké* című művei, Ktésziasz *Indica* című töredéke (Phótiosztól idézve), Arrianus *De expeditione Alexandri Magni* és *Indica* című könyvei, Beton írása Nagy Sándorról (Pliniustól idézte), Sztrabón *Geógraphikája* és Josephus Flavius *Antiquitates Judaicae* című műve. Horváth forráskezelésének feltárása további kutatásokat kíván, itt csak a tanulmány gondolatmenete szempontjából fontos jelenségekre hívom föl a figyelmet.

Az Anthony Grafton által leírtakkal összhangban Pálóczi Horváth kritikus a forrásival, azoknak állításait nem fogadja el magától értetődően, hanem válogat közöttük. Ennek a kritikus gondolkodásnak az egyik csúcspontja az, hogy Barragoné Ctesias (Phótiosznál töredékekben fennmaradt) *Indicájából* szerezte Indiáról szóló tudását. Taprobányán tett látogatásakor egy több oldalas kérdésben faggatta Grépost, a szkíta papot. A mantikórákról, a kutyafejűekről, a pigmeusokról (különös tekintettel a pigmeusok férfiaságára) és a griffekről szóló híresztelések igazságtartalmára egyaránt rákérdezett.⁷⁷ Grépos hasonlóan hosszú válaszban világosítja föl arról, hogy a griffek léteznek, de nem őriznek kincseket, ahogy a mantikórák is, de ők nem tudják kilőni a fullánkjukat, ám a pigmeusok és a kutyafejűek létezését már tagadta.⁷⁸ Ugyanilyen racionalizáló tendencia figyelhető meg az ókori istenek mitológiájával kapcsolatban. Dionüszosz kultusza Pálóczi Horváth szerint egy Indiát meghódító, Dénes nevű szkíta vezér kultuszából alakult ki.⁷⁹ Héraklészt és Prométheuszt is a szkíták pátriárái között tartotta számon a szerző, akinek kultusza később alakult ki.⁸⁰ A szkítáknak az égi tüzet jelképező istenének is a rómaiak Vestája adta a nevét.⁸¹ Az író forráskezelésének,

77 Uo., 168a–168d.

78 Uo., 168d–168h.

79 Uo., 26.

80 Uo., 17, 26.

81 Uo., 4.

illetve forráskritikájának a szembeötlő racionalizáláson és euhemerizmuson túl egy másik fontos indítéka is volt.

Pálóczi Horváth Ádámnak ugyanis már a forrásértelmezésében és válogatásában is nagy szerepet játszott a felsőbbrendű szkíta identitás megalkotása. Regényének főszereplője, Barragoné argippi származású Horváth szerint. A Hérodotosz által említett argippaiaszok viszont, ahogy arra már Klima László is fölhívta a figyelmet,⁸² nem szkíták:

Ezeknek a szkütháknak a vidékéig az összes felsorolt terület termékeny talajú síkság, ezután azonban köves és kopár. Ha az ember megtesz egy nagy utat ezen a kopár tájon át, a magas hegyek tövében megérkezik egy olyan néphez, amelynek tagjai, mint mondják, születésüktől fogva kopaszok – de a nők is, nemcsak a férfiak –, és abban is hasonlítanak egymásra, hogy az orruk lapos és az álluk nagy. Szkütha ruhában járnak ugyan, de a saját külön nyelvükön beszélnek, és a fák gyümölcsein élnek.⁸³

A fordításban kopaszokként emlegetett argippaiaszok szkíta divat szerint öltöztek, de életmódjuk és nyelvük már eltért a szkítáktól. Ez az apróság viszont nem tartotta vissza Pálóczi Horváth Ádámot attól, hogy az argippaiaszokat a nagy szkíta birodalom részeként állítsa be. A „argippi” a szkíták vagy magyarok vagy hunok szinonimájává vált művében. De történeti munkájában is az argippiak szkíta származása mellett kardoskodott: „Agrippenses Herodotnál Északi Scythák ugyan; de emezekkel testvérek, mert éppen olyan erköltsi-tulajdonságúak, ő nála, a millyenek a Bithyniai Hippomulgusok Homérnál”.⁸⁴ Az argippi származás azért is lehetett fontos Horváth számára, mert így tudta összhangba hozni a kínai krónikáknak az ázsiai hunokról szóló híradásait és az általa forgatott antik auktorokat.

Ennél is fontosabb kérdés, hogy mi adhatta Pálóczi Horváthnak az alapot ahhoz, hogy a szkíták bölcsességét az ősi tudás letéteményesének tekintse. Korábban már volt róla szó, hogy a regény szereplői a világ minden táján olyan szkíta remetékkel vagy papokkal találkoztak, akik ennek az ősi tudásnak a birtokában voltak. Kádár az Avith nevű remetével találkozva arról is tudomást szerez, hogy a görög bölcsek a szkíta papoktól kapták tudásukat:

82 KLIMA László, *Szemelvények a finnugor történelem korai forrásaiból* (Budapest, 2012), 37, hozzáférés: 2020. 11. 16, <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/KLfgtortforr20131102.pdf>.

83 HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*, 273.

84 HORVÁTH, *A magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 209.

nemzetségemnek pedig különösebb neve *Abar*, mellyből való volt, 's ős atyjai nevét viselte a' nálatok 's kivált pedig Felső *Scythiaban* elhíresedett *Nap' fő Papja* a' titkos tudományoknak Nagy Mestere, a' kiktől tanulták a' rejtettebb böltsességet, a' görögök' előkelő böltsői is [...].⁸⁵

Pálóczi Horváth Ádám ezen a ponton kétszeres ellentmondásba keveredett. Az egyik a bölcsesség és a szkíták történelmi fejlettségében gyökerezett: a szkíták pásztori életmódjuk ellenére a tudományok legmagasabb szintjén álltak, pedig a tudományos pallérozottságot a korszak gondolkodásában a városi csinosodáshoz volt szokás társítani. *A' magyar Magóg [...]* című művéből kiderült, hogy ez a bölcsesség a magyarok kiválasztottságával állt összefüggésben. A szkíták még a bábéli toronyépítés előtt elszakadtak Noé többi leszármazottjától, így ők tiszta formában hagyományozhatták tovább az isteni bölcsességet. Ebből Pálóczi Horváth számára magától értetődően következett, hogy a magyarok az eredeti ősnylvet beszélék,⁸⁶ illetve hogy nem az egyiptomiak, hanem a szkíták a legősibb nép.⁸⁷

A másik ellentmondást az író már nem tudta ilyen könnyen feloldani. Az általa használt forrásokból a legfontosabbakat, a leggyakrabban idézeteket már korábban felsoroltam. Ebből is látszik, hogy Pálóczi Horváth azon népek történetírására volt kénytelen támaszkodni, amelyek az igazi bölcsességhez nem férhettek hozzá, azt csak eltorzítva közvetíthették. Ráadásul a felsorolt nevek közül a szkíta bölcsek nevei is hiányoznak. Persze nem lehet amiatt felelősségre vonni Horváthot, hogy nem használt olyan forrásokat, amelyek nem maradtak fönt. De ez az ellentmondás számára is fejtörést okozott. A könyvének elején még a szkíták életmódjából vezeti le a források hiányát:

Honyi történet íróink nem voltak, mert a' Scythák Pásztor Nomades emberek voltak, a' titkosabb tudományú böltséket és Papokat kivévén tőlök História írást várni nem lehetett, annyival inkább hogy az Atyai vagy Házi gazdai igazgatáson kívül más valamely polgári hatalmat nem ismértek, nem voltak olyan eleven Bálványjaik a' kik tárgyjai lehettek volna a' História írásnak [...].⁸⁸

Ezt a magyarázatot ő is elégtelennek érezhette, ezért később további magyarázatot kellett találnia:

85 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 56.

86 HORVÁTH, *A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 353–400.

87 Uo., 75.

88 Uo., 76.

De hogy ne lettek volna Magóga Atyáinknak írott könyveik, azt lehetetlen el hinni; úgy vélem hogy az Alexandriai nagy könyvtárnak semmivé létével nem keveset vesztett nekünk is e' dologban való Históriai bizonyosságunk; de lehettek más a' hoz hasonló szomorú esetek is melyek a' régi Hunn Írásoktól a maradékot megfosztották.⁸⁹

Az alexandriai könyvtárral együtt elpusztultak tehát azok a források, amelyekből Horváth hiteles képet kaphatott volna a szkíták történelméről, ezért kénytelen volt másodrendű, a szkíta bölcsességet csak utánzó forrásokból dolgozni.

Ennek a forrásínségnek a legmeglepőbb példája a regény két szereplőjéhez, Gréposhoz és Barragonéhez kapcsolódik. Már Csörsz Rumen István is föl hívta a figyelmet arra, hogy Barragoné nevének nem ez az első előfordulása az életműben: „Bár a regényben más lesz a szerepe, megjegyzésre méltó, hogy a hősnő neve szintén a *Biographia* lapjain bukkan fel először, a bibliai Éva megfelelőjeként”.⁹⁰ A' magyar Magóg [...] -ban ugyanebben a szerepben tűnt föl, a történetet pedig egy Grépos nevű bölcstől hallotta a portugál utazó, Ferdinand Pinto.⁹¹ Pálóczi Horváth Ádám számára a taprobányaiak mítosza a bűnbeesésről bizonyította, hogy ők is az ősi bölcsességet hagyományozták tovább, tehát ők is szkíták. A nevek (Barragoné, Adaa és Hilifarán) magyaros hangzása pedig a magyar ősnyelvhipotézishez is muníciót biztosított. Pálóczi Horváth könyvéből információinak forrása is kiderült:

kellett tehát Anniusnál olyan valamelly eredeti historiai töredéknek lenni, a' melly szóllott az Örmény és Scythia Papok' Noétúl vett tudományjárúl (mellynek a' szomszéd Kaldeában ő is sorsosa lehetett) kivált midőn Pintó tengeri utazó, éppen ilyen titkos tudományt tulajdonít az Indus Papoknak is, a' hol neki Grépos Indus Pap, az Armeniai Paraditsomot, Adát, és Hiláfaránt (az az a' tiltott gyümölsöt) Barragonet, (az az Evát,) kétségkívül a Nőe' hagyományját, úgy adgya elő mint olyan titkot, mellyet ő még a' maga belsőbb Tanítványinak sem szokott ki nyilatkoztatni.⁹²

Horváth forrásáról, Joannes Annus Viterbensis *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium* című munkájáról, amely

⁸⁹ Uo., 352.

⁹⁰ CSÖRSZ Rumen István, „Testvér – testvérek nélkül: Pálóczi Horváth Ádám kései műveinek szabadkőműves vonatkozásai”, in *HI70/Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Q. E. D. Kiadó, 2018), hozzáférés: 2020. 11. 16, <http://hi70.hu/2018/03/14/csorsz/>.

⁹¹ HORVÁTH, A' magyar Magóg pátriarkhátul fogva..., 150–151.

⁹² Uo., 14.

különféle antik szerzők Örményországban és máshol fennmaradt, elveszettnek hitt műveit tartalmazta, már a 16. század közepén kiderült, hogy hamisítvány.⁹³ Ezzel a ténnyel pedig a történetíró Pálóczi Horváth is tisztában volt, hiszen több oldalon keresztül amellet érvelt, hogy Berosust csupán Annius találta ki,⁹⁴ majd ezzel zárta gondolatmenetét: „Egyébbaránt is, tengere van a’ bizonyságoknak a’ Viterboi Anniusnak hitele ellen.”⁹⁵ Ezért is lesz meglepő a folytatás: „De még sem illendő azért Anniusnak Bérosus neve alatt költt minden állításait általán fogva meg vetni”.⁹⁶ Ezután hosszan idézi azokat a tudósokat, akik szerint Anniusnak rendelkezésére állhattak bizonyos töredékek. Végül előáll azzal, hogy számára miért fontos Annius hitelességének részleges fenntartása:

Hogy Annius vagy igaz névvel Nanni, betűzött köveket ásatott el Viterbó régiségének bizonyítására, erre még izgathatta ötet némünémü nemzeti büszkeség; de arra hogy a’ Nőe bölcsességét az Örmény és Scytha Papoknak tegye tulajdonává, éppen semmi sem vőlt a mi kisztesse.⁹⁷

Pálóczi Horváth Ádámnak a szkíták ősiségét és papjaiknak bölcsességét igazoló részlet kapóra jött, ezért ennek tanulságait több művébe is beépítette. Anniusnak csak nemzeti büszkeségében látta hamisításainak indító okát, az viszont már nem merült föl benne, hogy a nemzeti büszkeség saját Annius-értelmezését is torzíthatta.

Annius hitelességének megóvása lehetővé tette, hogy az ősi bölcsességet és az ősnyelvet is a szkítáknak tulajdoníthassa. Horváthnak és regénye szereplőinek lesújtó véleménye ezért is irányult a legrégebbinek tartott egyiptomi és a fölmérhetetlen kulturális hatással bíró görög kultúra ellen.⁹⁸ A szkíta kultúra, amelyről Pálóczi Horváth olyan sokat értekezett, teljesen elveszett, a hunok birodalma pedig összeomlott.

Regénye zárlatában ezért Horváth el is fordult a történelmi hitelességtől. A regény a műfaji hagyományoknak megfelelően a főszereplő esküvőjével zárul, de ebben az esetben nem ő volt az egyetlen szerencsés. Zalád Abdalával, Taramisz

93 Lásd: Anthony GRAFTON, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, 2. kiad. (Cambridge–London: Harvard University Press, 1994), 76–103.

94 HORVÁTH, *A’ magyar Magóg pátriarkhátul fogva...*, 7–12.

95 Uo., 12.

96 Uo., 12–13.

97 Uo., 14.

98 Ehhez lásd: GRAFTON, *Defenders of the Text*, 76.

abessiniai fejedelelné lányával házasodik össze; Zordon, Sziám királya Batalát, Zanoth hun előkelő lányát vette el; Barragoné Bojta kun kám szintén Bojta nevű fiával, az új tanjával házasodott össze; Barragoné lányát, Jolát Gyulával, Bojta fiával jegyezték el; Kádár egy özvegy kalabriai fejedelelnőt, Arad pedig egy ugyancsak özvegy basztuli (Ibériai-félsziget déli része) fejedelelnőt fogadott hitvesül. A nehezen követhető finálé nemcsak azért áll szemben a történelmi eseményekkel, mert olyan helyeken hozott létre szkíta államokat, amelyek ekkor már római befolyás alatt álltak (Khohános, Zalád apja i. e. 29-ben halt meg), hanem azért is, mert Pálóczi Horváth Ádám történelmi munkájában egészen más elbeszélését adta a hunok történelmének. Nála a hunok a tanjók uralkodása alatt az eredeti értékeiktől eltávolodva folyamatosan hanyatlottak. Attila halála és a hun birodalom széthullása után jelentőségük egyre csökkent, előbb a rokon avarok, majd az utód magyarok tudták újraszervezni ezt a birodalmat. A regény zárлата egy olyan alternatív történelmet mutat be, amely egy három kontinensre kiterjedő, az új aranykorba lépő hun birodalmat mutat be. Az már műfaji sajátosságának tekinthető, hogy egy ilyen roppant birodalom létrehozását nem fegyverrel, hanem házassággal érték el. Taramisz, Abdala anyja, aki segített a házasságokat tető alá hozni, elbeszélte az esküvőn, hogy „miképen munkálkodta ő [...], hogy *Asiát, Európát és Afrikát*, egy időben, egy helyen, egy menyegzői ünneppel öszve kössék *Zalád és Barragone*”.⁹⁹

Összegzés

A Barragonének udvarló Zordon a harctérről levelet írt szíve választottjának, amelyben a győztes háború utáni időkről ír: „győzedelemmel térek vissza tartományimba; a' hol a' tserkoszorút tőled várom fejemre, magadat pedig társúl melém, fejedelmi székembe”.¹⁰⁰ Pálóczi Horváth Ádám a cserkoszorúval valószínűleg a győztes császárok fejét díszítő babékoszorút akarta megidézni. Ezzel újra fölveti tanulmányom központi kérdését: elbeszélhető-e a szkíta vagy hun vagy ősmagyar történelem saját források és saját irodalmi hagyomány nélkül? Horváth csak az antik szerzőktől és a kínai krónikák frissen fölfedezett szövegeiből méríthetett, de nem állt rendelkezésére olyan forrás, amely első kézből közvetítette volna számára azt, ahogy a szkíták saját történelmüket és saját identitásukat látták. A műfaji konvenciók és a források egyaránt olyan hagyományhoz kötöttek,

99 HORVÁTH, *Barragoné és Zalád*, 336.

100 Uo., 144.

amelynek épp a szkítákéval szemben *másodlagos* voltát bizonygatta regényében és tudományos munkájában. E források sokszínűsége ahhoz is segítséget nyújtott, hogy a szkítákról egy olyan pozitív képet alakítson ki, amely az egyes szerzőknél külön-külön sohasem szerepelhetett. Regényének zárlatával rekonstruálni tudta egy birodalom újjászületését és fénykorának újbóli beköszöntét. Ebben pedig, véleményem szerint, megragadható a magyar nyelvű verses epika és az őstörténeti gondolkodás ambivalens viszonya is. Vergilius a birodalommá válás időszakából írhatta művét népe kezdetéről, az uralkodó dinasztia születéséről. Ezzel szemben a magyar írók elsődleges feladata a birodalom, és egy korábbi birodalomra vonatkozó források hiányában a régi dicsőség rekonstruálása volt.

Pálóczi Horváth Ádám könyvtárának töredéke a csurgói református gimnázium könyvtárában

A 18. századi vidéki magyar birtokos nemesség könyvtáraitól többnyire jegyzékekből, hagyatéki leltárakból tájékozódhatunk; kevés olyan gyűjteményről van tudomásunk, amely részben vagy egészben megmaradt. Pálóczi Horváth Ádám könyvtárával fordított a helyzet: a jegyzék lappang vagy elveszett, ám könyvtárának egy része fennmaradt a csurgói gimnázium könyvtárában.

A Nagykönyvtár

Ez a gyűjtemény csaknem egyidős a gimnáziummal. Somogy első iskoláját Festetics György alapította 1792-ben, könyvtárát 1800-ban Sárközy János kisasszondi nemes alapozta meg 200 kötetes adományával. Ezután csaknem száz évig ez volt a gyarapodás legjellemzőbb módja. A reformkor idején somogyi lelkészek, mérnökök, hivatalnokok, tanítók és tanárok – köztük többen csurgói diákok – ajándékozták az iskolának könyvtárukat, és néhány ide került a református kötődésű nemesi udvarházak gyűjteményeiből is. Az 1870-es évektől már rendszeres vásárlásra is sor került, tankönyveket vettek, egyházi, oktatásügyi és irodalmi folyóiratokra fizettek elő. Ifjúsági könyvtárt alakítottak ki a diákok részére, elkülönítették a „régiségeket”, s 1927-ben használati szabályzatot adtak ki. (Ebből tudjuk, hogy kaució ellenében a város felnőtt lakossága is kölcsönözhetett könyveket a gimnáziumból.) Az állományt többször is rendezték, a most látható, müncheni rendszerű raktározást 1936-ban alakították ki. A II. világháború idején, amikor az iskolát hadikórházzá nyilvánították, a gyűjtemény nagy veszélybe került. A magyar katonaságot az iskola egyik volt tanára vezényelte, aki rendet tartott, ám az utána következő német és orosz katonák komoly károkat okoztak az iskola berendezéseiben. A könyvtár úgy menekült meg, hogy a gimnázium igazgató-

ja bedeszkáztatta a bejáratát. Az iskola államosítása után a gyűjtemény gyarapodása lezárult, hosszú időre megtiltották a használatát. Ma ebben a muzeális részben – melyet a református középiskolai hagyományok szerint Nagykönyvtárnak nevezünk – húszezer kötet könyv, nyolcezer köteg folyóirat, háromszáz kéziratos könyv, továbbá térkép-, atlasz-, érem- és levélgyűjtemény található. Emellett egy modern iskolai könyv- és médiatár szolgálja az oktatást. Itt gondoljuk a Somogyi Református Egyházmegye levéltárát is, amelynek iskolatörténeti része a három alapító, Festetics György, Nagyváthy János és Sárközy István leveleit is őrzi.

Pálóczi Horváth Ádám és Csurgó

A somogyi helytörténeti irodalomban 2010-ben egy olyan írás látott napvilágot, amely Horváth Ádámot is az alapítókhoz sorolja,¹ ám ennek Csurgón *jelenleg* sem írásos nyoma, sem szóbeli hagyománya nincs. Az 1943-ban megjelent iskolatörténetünket olvasva azonban kiderül, hogy szerzője még látta a levéltári iratok között azt a levelét, melyben iskolaépítő tervekről ír, és sajnálja, hogy a gimnázium nem Nagybjomban épül fel.² „A megye közepén szervezkedő református lelkesek, földbirtokosok áldásos tevékenysége végül a megye szélén érlelődött iskolává”³ – írja helytörténész tanárunk. Az 1791. évi XXVI. törvénycikk nyomán, mely a reformátusok számára is engedélyezte iskolák felállítását, Somogyban is összefogtak, s ennek az összefogásnak bizonyosan részese volt sógorával, Sárközy Istvánnal együtt Horváth Ádám is. Sárközy saját birtokából egy részt ajánlott fel a Kaposvárhoz közeli Nagybjomban. Annak oka, hogy az iskola a megye szélére, Csurgóra került, az volt, hogy itt volt birtoka Festetics Györgynek, aki nemcsak

- 1 „A csurgói gimnázium részben neki köszönhetette Csokonai Vitéz Mihály ottani rectorátusát – 1799 májusától 1800 februárjáig –, sőt személyes adományaival is igyekezett megkönnyíteni működését: „Az Atlas Portalist kapta meg Pálóczi Horváth Ádámtól”. SZIKLAI Zoltán, *Emlékezés a gimnáziumalapító Pálóczi Horváth Ádámra* (Balatonfüred: BalaTONArt, 2010), 12.
- 2 „A Ráday grófhhoz küldött későbbi jelentésből s a híres írónak, Pálóczy Horváth Ádámnak, ugyancsak nagybjomi földbirtokosnak a leveléből szintén ki lehet majd érezni azt a sajnálkozást, amit Csurgó szélső helyzetével kapcsolatban hangoztattak s ami nagyon is valószínűvé teszi éppen a nagybjomiak eredetileg más elgondolású terveit.” BÓDI Ferenc, *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium másfél-évszázados története*, 2 köt., Csurgói könyvtár 19–20 (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 1942), 14. A levelet nem idézi, mert terve szerint az *Okmánytár*, az iskolatörténet 2. kötete tartalmazta volna, ám ebből kimaradt, és levéltárunkban sem található.
- 3 HORVÁTH József, „A Csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium rövid története”, in *A Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Évkönyve 1993–1997* (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 1997), 8–20.

telket, hanem az építéshez 6000 aranyforintot is adott. Horváth Ádám figyelemmel kísérte az alig lábra állt, gondokkal küzdő gimnázium első lépéseit, részt vett ünnepségein. Az 1799/1800. tanévben kétszer is Csurgón tartózkodott. 1799 karácsonyán verses levélben⁴ hívta meg Csokonai Vitéz Mihályt, ekkor csurgói interimális professzort névnapjának ünneplésére. Horváth az alsoki parókia épületében szállt meg feleségével. Otthon érezhették magukat, hiszen vendéglátójuk Csépan János, a korábbi nagybajomi lelkipásztor volt. Tavasszal pedig a gimnáziumból hívták ünnepségre: a *Hol-mi IV.* darabjának Csurgón őrzött kéziratában olvasható az a beszéd, melyet a Külsősomogyi Református Egyházmegye képviselőjében mondott 1800. március 19-én, Császári Lósy Pál professzori beiktatásán,⁵ minden bizonnyal a gimnázium oratóriumában. Ebben csillagászati hasonlattal a Jénából hazatért tudós professzort „az egész somogyi égnek világosító Napja”-ként köszöntötte. De a nagyhírű tanár nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hamarosan távozott. Iskolatörténetünk szerint Horváth Ádám ekkor is az események részese. A beiktatás után három évvel, 1803. március 12-én kelt levelében (Sárközy István kérdésére válaszolva) határozottan állást foglal a Császári Lósy Pál és kollégája, Márton Gábor közti viszály ügyében,⁶ mégpedig azt javasolja, hogy az egyedüli jó megoldás: mindkét professzort el kell bocsájtani.⁷ Bár szorosan nem kapcsolódik témánkhoz, talán nem érdektelen idézni a levélből:

Átallyában arra [...], hogy a Deák nyelv az oskolai tanítás célja, azt jegyzem meg, hogy az csak cum grano salis igaz. Jó ugyan, vagy is inkább pro hic et nunc elkerülhetetlen, hogy az ugy nevezett Classisokban a nyelv, a szóllás és írás módja tanittasson és inkább hat, mint nyolc classisokban; de tsak azért multhatatlan, mert nem vagyunk tehetősek physice olyan oskolát állítani fel Csurgón, a honnan graduálni ne kellyen

- 4 [Horváth Ádám névnapjára, Jegyzetek.], in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 4.: 1797–1799*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 342. sz., 872–879 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994).
- 5 Első történetírónk, Csire István nem említi Horváth Ádám beszédét, vö. CSIRE István, *Vázlat Csurgó múltjából, különös tekintettel az ottani református gimnázium és egyház megalapítására* (Csurgó: Vágó nyomda, 1907).
- 6 A két oktató közt elmérgesedett viszony oka az eltérő javadalmazás, de erősen különböztek pedagógiai nézeteik is. Meggyeztette ismert csatározásuk az iskola jó hírét is veszélyeztette.
- 7 BÓDI, *A Csurgói Református...*, 89. Sajnos ezt a levelet is csak az iskolatörténetből ismerjük. Felmerül a kérdés: milyen minőségében keresték meg ezzel a problémával a belsősomogyi egyházmegyétől Pálóczi Horváthot? Hivatalos állásfoglalás vagy baráti tanács? Ő a külsősomogyi református egyházmegyének 1799–1809-ben koadjutor (segéd)kurátora, majd 1809–1819 között traktuális (egyházmegyei) rendes kurátora volt. Vö. DÖMÉNY József, „Pálóczi Horváth Ádám egyházmegyei gondnok, mint egyházi jogaink s vallásunk kitűnő védője”, *Magyar Protestáns Egyházi Figyelmező* 7, 11–12. sz. (1876): 510–540, 510.

a Deákot, hanem mint absolutus Deák úgy menjen onnan ki: mert ha fő iskolát tudnánk tsinálni és így embereket nevelni, én tsak annyit és tsak azoknak tanitanék deákul, a mennyi és a kiknek úgy szükséges. Mert ha azt más országokban jó előmenetellel meg lehet, miért ne lehetne itt is, holott a Magyarinak sokkal nagyobb szüksége van az elélhetésre, mint a már jól ki tsinosodott németeknek: akkor hát inkább a Deák és Görög nyelv, Phoësis[!], Rhetorica volnának melleleg valók, s más hasznos tudományok, arithmetica, gazdaság principiumai, mathesis elementumai, mechanica, physica, egy kis botanica s etc. volnának a valósággal multhatatlanok.⁸

Erre törekedett Csokonai is, aki búcsúbeszédében azt írta csurgói diákjainak: „... azzal az egy vigasztalással vagy ha szabad ditsekedéssel hagylak itt benneteket, hogy a’ mit töllem tanúlatok, mind azoknak vagy egy vagy más hasznát a’ közönséges életben az Oskolánn kívül is használhattjátok”.⁹ (Csokonai elsőként oktatott botanikát Csurgón.)

Egy könyvbejegyzés dátuma alapján feltételezhető, hogy Horváth sokkal korábban, már akkor is járt Csurgón, amikor Csokonai épp csak elkezdte a tanítást. Talán Sárközy Istvánnal, akinek egy Festeticshez írt leveléből tudjuk, hogy június közepén meglátogatta az iskolát. Gyűjteményünk nevezetes darabja az az *Atlas Portatilis* című kötet,¹⁰ amelyben ez olvasható:

Ex gratuita Oblatione Perillustris ac Generosi Domini Adami Horváth, I[llustrissimi] Co[m]i[t]a[tus] Simighiensis Assessoris Tabula Judiciariae, per Incl[ytum] Regn[um] Hungariae Jurati Fori Utriusq[ue] Advocati, Jurati pariter Geometrae, possidet Gymnasium Csurgóiense. Sig[nificavit] d[ie] 12a Junii. 1799. M. Csokonay m[anu] pr[opria].¹¹

Az is lehet, hogy Sárközyvel küldte el, miután ő is olvasta Csokonai levelét, benne a kéréssel:

8 BÓDI, *A Csurgói Református...*, 98.

9 Csokonai Vitéz Mihály, [Búcsúbeszéde csurgói tanítványaihoz, 1800], hálózati kiadás: http://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/kritikai_kiadas_kotetei_pdf.php, hozzáférés: 2020. 12. 20.

10 *Atlas Portatilis, Oder: Compendieuse Vorstellung Der gantzen Welt/ in einer kleinen Cosmographie, Der gruenenden Jugend zum Besten, in XXX. säubern Land-Charten* (Nürnberg: Johann Christoph Weigel, 1724), R2480.

11 Ltsz. 2480. [Imre Mihály ford.]: „A kiváló és nemes Horváth Ádám Úrnak, az előkelő Somogy vármegye törvényszéki táblája ülnökének, a híres Magyar Birodalomban a törvénykezésben mindkét jogtudomány felesküdt ügyvédjének, ügyvédnek és földmérőnek önzetlen adományából birtokolja a Csurgói Gimnázium. Bejegyezte 1799. június 12. napján Csokonay M., saját kezével.” Lásd SZÉP Beáta, „Kiadatlan Csokonai-bejegyzések”, *Magyar Könyvszemle* 110 (1994), 328–331, 329–330.

Mostan tehát [...] a' legjobb principiumú és rendű Könyvekből kívánok nékiek rövid Systemát 's Oskolai kézi könyvet, a' melly sinórjok légyen nékiek az én bővébb magyarázatomra készíteni. E' végre instálom a' Tekintetes Urat, méltóztassa hozzám [...] a' *Fabri Professor Geographiáját*¹² Tiszteletes Budai Uramtól elhozatván, megküldeni, az a' Könyv eddig még legjobb a' Máti Geographiára 's benne az új változások is 1796-ig kivagynak téve [...]¹³

Horváth könyvtárában nyilván nem volt meg a friss szakirodalom. Könyvei közül – bár ez a kozmográfia (világleírás: földrajz, geológia, csillagászat) hatvan évvel korábban jelent meg – az ifjúság számára készült, tehát oktatásra alkalmasnak ítélt munkát választott. (A harminc, kézzel színezett térképet tartalmazó kiadvány ma költők bejegyzése nélkül is a könyvtárak értékes ritkasága.)

Hogy megkapta-e kölcsön „Fábri” könyvét Csokonai, nem tudható. De mivel Budai Pál nagybajomi lelkész könyvtára e kötettel és gazdag térképgyűjteményével a csurgói könyvtárba került, ma együtt állíthatjuk ki az *Atlas Portatilissel* és Csokonai levelével.

Pálóczi Horváth Ádám és Somogy első gimnáziumának közvetlen kapcsolatról a későbbiekben nincs adat. Ennek kettős oka lehet: Sárközy Jusztinától való elválása után lélekben eltávolodott István sógorától, az iskola gondnokától, később Göcsejbe költözésével térben is messze került Csurgótól. (1805 után a gyönki gimnázium megalapításában segédkezett.)

Visszaköltözése után már csak irodalommal foglalkozott, a megyei közéletben nem vett részt. De halála és temetése fontos közéleti esemény volt, nagy ünnepélyességgel temették el. Sírjánál a gimnázium kórusa szolgált, ami azt jelenti, hogy a januári hóban-fagyban kb. 40 km-t utaztak kocsin a diákok Nagybjomig s ugyanannyit vissza. Egy csurgói diák naplójából idézünk:

1820. Meghalt Horvát Ádám a' híres költő Nagy Bajomba, ki vittek bennünket énekelni. Nagy szegénységbe halt el, de hiszen e' szokott a' jutalmok lenni a' világtól az ily poéta fajta embereknek, ő viselt – mint úri ember – holtáig csimbokot vagy két felől a' füle tövinél tsomóba kötött haját. Nagy magyar ember volt, gyomorbul utálta a németeket, és annak öltönyét. Egy tsinosan irt verse forgott közkézen köztünk, melyben a' kajla Máriást, vén Krajtzárt, Tallért beszélteti egymással, és ki

12 Johann Ernst FABRI, *Handbuch der neuesten Geographie für Akademien und Gymnasien* (Halle, 1784–1785)-

13 Csokonai Vitéz Mihály Sárközy Istvánnak, Csurgó, 1799. június 2., hálózati kiadás: http://deba.unideb.hu/deba/levelezes/text.php?id=csokonai_lev_044_k, hozzáférés: 2020. 12. 20.

parodiázza a' papiros pénzt.¹⁴ Be akarták érte tsipni, de József nádor, a' ki igen nagy ember volt, meg mentette, azt a' mentséget adván okul: hogy nints elég esze, láthatni u. m. a' ruházatjából. És el hitték, mert magyar nadrágot, csizmát, dolmányt és kalpagot viselt haláláig; sött még halálos ágyán is ebbe volt ki nyujtoztatva végső akaratja szerint.¹⁵

Halála után százhusz évig nem említi a csurgói krónika. Egy magyar–latin–görög szakos tanárnak köszönhető, hogy a gimnáziumban megörökítették emlékét. 1942-ben, az iskola fennállásának és a *III. Hol-mi* megjelenésének 150. évfordulója alkalmából a költő előtt tisztelegve a 20 kötetes Csurgói Könyvtár sorozatban jelent meg dr. Écsy Ödön István könyve.¹⁶ Ugyanekkor az iskola parkjában, a Csokonai-pad közelében egy kőhalmot emeltek ezzel a felirattal: „Pálóczi Horváth Ádámnak, Somogy táblabírájának, jeles régi dalköltőnknek emlékét őrzik e kövek.”

Horváth-könyvek a Sárközy család könyvtárában

A *Hol-mi IV.* darabja a Sárközy család könyvtárával¹⁷ 1912-ben érkezett Csurgóra. Ez a mai napig a legértékesebb és legnagyobb ajándék, amely a gimnázium birtokába jutott: 1685 mű 2600 kötetben. Tíz ládában érkezett, minden ládában külön jegyzékkel (cím, szerző, kiadási év). Nagyságát és jelentőségét mutatja, hogy a ládákhoz 8 évig hozzá sem nyúltak, csak az 1920. évi könyvtárrendezéskor vették állományba. Lehet, hogy biztonsági okokból, a világháború miatt nem csomagolták ki. Az iskolát ugyanis kijelölték hadikórháznak, de tényleges használa-

- 14 A vers valóban közismert volt, de Horváth szerzőségét egyelőre semmi sem bizonyítja (sajátjaként sehol nem jegyezte fel, nem is említette). Jelenlegi tudásunk szerint a verset Sebestyén Gábor írta. Bővebben: VADERNA Gábor, „Pénz beszél: Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar *it-narrative*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 201–218 (Budapest: Reciti, 2017).
- 15 ILLYÉS Katalin, „Földvári Antal somogyi emlékei: Naplórészletek az 1805–1822 közötti esztendőkről”, *Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv* 10 (1979): 167–175. Földvári Antal (1805, Inke – 1881, Kunszentmiklós) csurgói diák, kunszentmiklósi tanító, Baksay Sándor csurgói diák, később református püspök valószínűsíthető rokona (Baksay anyja Földvári lány volt).
- 16 ÉCSY Ö. István, *Pálóczi Horváth Ádám Holmi-jának negyedik darabja* (Csurgó: Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, 1942). Legújabbban: MÉSZÁROS Gábor, „Pálóczi Horváth Ádám *Hol-mi*-jének negyedik darabjáról”, *Irodalomismeret*, 3. sz. (2016): 64–75.
- 17 A könyvtárról bővebben: VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, *Sárközy István könyvtára*, Csurgói könyvtár 21 (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 2005); részben a Horváth-könyvtárról is: VIOLÁNÉ BAKONYI Ibolya, „Újabb adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez”, in *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÓBÉK Ágnes, Reciti konferenciakötetek 6, 189–202 (Budapest: Reciti, 2020).

tára ekkor nem került sor. Az adomány nagyobb részét a család leghíresebb tagja, Sárközy István (1759–1845) gyűjtötte össze az 1770-es évektől. Somogy vármegye alispánját, az egyházmegye főkurátorát, a csurgói gimnázium egyik alapítóját író, költő, műfordító, irodalompartoló tevékenységéért tartja számon az irodalomtörténet, aki Csokonai pártfogója, Kazinczy hűséges levelezője volt, s ő von-
ta be Berzsenyit a megye közéletébe. Nagyabajomi udvarházának kultúraszervező társaságát Bajomi Helikonnak nevezte el Takáts Gyula.¹⁸ Ide tartozott Pálóczi Horváth Ádám is, akivel rokonságba is került. Mivel Sárközy csaknem minden könyvébe beírta, hogy miként jutott hozzá, nyomon követhetjük könyvtára kialakulását, kapcsolatait. Így tudható, hogy vett és ajándékba is kapott Horváth-tól könyveket, halála után pedig könyvtárának egy részét (nagy részét?) megvásárolta. Barátságuk akkor romlott meg, amikor a költő 1808-ban elhagyta Sárközy Jusztinát, István unokahúgát, s válás nélkül, ahogy mondták, „ágytól és asztaltól” költözött külön második feleségétől. Csípős véleményét tükrözi néhány Horváth-könyvbe tett bejegyzése is. Volt sógora nevét sok könyvben szinte az olvashatatlanságig áthúzgálta. Könyveiről szerencsére raktári katalógust és precíz betűrendes keresztkatalógust készített.¹⁹

Fia, Sárközy Albert (1790–1860) folytatta a könyvgyűjtést. A somogyi főispán, 1848-as kormánybiztos, országgyűlési képviselő²⁰ monogramját a kortárs szép- és szakirodalom (gazdálkodás, igazgatás) kiadványai mellett főként francia nyelvű könyvekben találhatjuk meg, néha még a német szerzőket is francia fordításban olvasta. Öt fia közül minden bizonnyal Sárközy Titusz örökölte a család gyűjteményét, mert az ő fia, György (1863–1938) barcsi főszolgabíró, majd somogyi főispán ajándékozta a gimnáziumnak. Titusz neve előfordul néhány könyvben, de az örökösök beszerzését nem lehet már nyomon követni. Ez azért is sajnálatos, mert Horváth Ádám könyvei közt vannak kötetek, ahol a neve nincs áthúzva, s nincs benne Sárközy István kézjegye sem, tehát feltehetően a család más tagja szerezte be, nem tudni, honnan.

Az ajándékozó, Sárközy György kívánsága az volt, hogy a családi gyűjteményt egyben, a könyvtári állománytól elkülönítve őrizze Csurgón. Ám 1936-ban, amikor már áttekinthetetlen volt a sokféle adomány és kis gyűjtemény, rendez-

18 TAKÁTS Gyula, *Csokonai Somogyban* (Kaposvár: Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskola Kar, 1993), 12.

19 A raktári katalógusban a *Fel-fedezett titok* címleírása utáni megjegyzése: „Sub Anonymo Horvát Ádám Román képpen írja, de abba egy tsepp valóság szücs, hanem egy kis pénz jött belőle – prosit! – És hogy sok jó moral van benne tagadhatatlan.” *Sárközy István Könyveinek Catalogusa úgy amint sorba állanak a Póltzokon*, K209, 4.

20 SÁRKÖZY Imre, *A nádasdi Sárközy-család* (Budapest: Franklin Nyomda, 1906).

ték a Nagykönyvtárt, s az ajándékkönyvtárakat oly módon olvasztották egybe, hogy csupán a könyvek nagyságrendjét vették figyelembe, tehát az ún. müncheni rendszer szerint. Nem tudjuk, milyen módszerrel dolgoztak, de a rendezés következtében a többkötetes művek egyes kötetei sem mindig kerültek egymás mellé, nemhogy az összetartozó gyűjteményrészek. 1939-ben megjelent a ma is jól használható kétkötetes szakkatalógus,²¹ amely kilenc szakcsoportban, azon belül szerzői betűrendben adja meg az akkor kb. 15 000 kötet rövidített könyvészeti leírásait. A katalógus nagy értéke – a jelenlegi kutatást tekintve különösen –, hogy ahol ismert, feltünteti az adományozó nevét, így a Sárközy családet is; feltehetően nem a tulajdonosi bejegyzések alapján, hanem az akkor még meglevő ajándékozási jegyzékeket felhasználva. Mivel a szakkatalógus az előszóban írtak szerint „nem egy kéz és nem egy fő”, hanem a könyvtáros és tíz tanár kolléga munkája, sok eltérés fordul elő a szakcsoportba sorolásoknál, a címleírások pontosságában, és a korábbi tulajdonosok feltüntetésénél is. Így érthető meg, hogy csupán három könyvnél olvashatjuk: „Pálóczi Horváth Ádám könyve”, holott ennél sokkal több címdalton lehet rábukkanni jellegzetes névbejegyzésére.

Ami a Horváth-könyvtárról tudható

Füredi házának térképén – amelyet ő maga tervezett – könyvesház is szerepel a pipás szoba és a nők szalonja mellett.²² Kazinczytól, tervezett füredi útja előtt pszichológiai szakmunkákat kért kölcsön, amikor a *Magyar Kurír* pályázatának hírét vette. Ekkor csak „mintegy harminc” kötete volt.²³ Hogy Nagybajomban hány könyvet birtokolt, azt az 1800. november 11-ei inszurgens lázadás után saját kezűleg összeállított kárjegyzékéből tudjuk: itt 400 darabot tüntetett fel.²⁴ Vörös

21 *A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának Szakkatalógusa I–II*, Csurgói könyvtár, 8–9 (Csurgó: Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, 1939).

22 PÉTERFFY 1985, 99.

23 PÉTERFFY Ida, „Horváth Ádám levele Petravits Ignáchoz”, *Vasi Szemle* 32 (1978): 429–438, 435. Ugyanitt: „»Nálunk a Tanuló embernek nyomorúság a dolga a Könyv'Tár nem léte miatt« – írja Kazinczynak még 1788. okt. 6-án Szántódról.” Itt feltehetően a 18. századi „nyilvános” könyvtárakat, az olvasókabineteiket hiányolja, amelyek a század közepéig szerte Európában elterjedtek, de Magyarországon csak 1787-ben nyílt meg az első, Pesten. (Köszönet Csörsz Rumen Istvánnak, aki felhívta e levélre a figyelmemet!)

24 VÖRÖS 1958, 20. A somogyi inszurgensek felkeléséről és Horváth reakcióiról újabban: MÉSZÁROS Gábor, „*Fut a nemes: Pálóczi Horváth Ádám privát és nyilvános reakciói az inszurrekcióról és a somogyi inszurgens lázadásról*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 6, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 151–166 (Budapest: Reciti, 2018).

Károly szerint ennyi könyve nem volt, a kártérítés reményében e tételnél (is) felfelé kerekített az akkor különben is anyagi nehézségekkel küzdő nemes. Ám ha ezt a számot összevetjük a korszak somogyi magánkönyvtárainak nagyságával, reálisnak tűnik: Csépan István 333,²⁵ Kazinczy János 482,²⁶ Budai Pál 545²⁷ kötetet birtokolt. (Sárközy Istváné 1440 db, de ő az előzőekhez nem mérhető, mert tízezer holdon gazdálkodott.) Azt sem tudjuk, élete következő húsz évében mennyi gyűlt még ehhez. Hogy több lett, arról Petrikeresztúrból írt Kazinczynak: „édes élnem tulajdon elementumomban, szűk (s’ mivel több a könyv, még szűkebb, mint a’ Szántódi volt) Museumomban”.²⁸

Nyilván kölcsönzött is barátaitól, Kazinczy Jánostól biztosan, aki ezt fel is jegyezte.²⁹ Örökölt köteteket apjától, a tudós lelkésztől: Horváth György névbejegyzését eddig négy kötetben letem meg.³⁰ Sárközy Gábor (Jusztina apja) neve két könyvben szerepel, ezek is kerülhettek hozzá öröklésképpen.³¹ Vásárolt is, cserélt is, amelyiktől meg akart válni, azt árverésre bocsátotta az előzéklapokon talált feljegyzések szerint.

Könyvtárgyarápításáról csak egy adat ismert: Spissich János (1745–1804) zalai alispán halála után Tuboly Lászlóval (1756–1828), közeli barátjával együtt vásárolta meg annak könyvtárát, hogy közösen használják.³² Elképzelhető, hogy ez teljes egészében Zalában maradt, amikor visszaköltözött Nagybajomba, mert Spissich nevét ez idáig csak Schwandner *Scriptores rerum Hungaricarum* (Bécs, 1746–1748) című művének három kötetében találtam meg.³³ Ismert továbbá egy Berzsenyinek szóló levél (1818. február 25.), mely csak másolatban maradt fenn,

25 FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), hálózati kiadás: <https://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm#sdfootnote332sym>, hozzáférés: 2021. 01.19.

26 Vö. PÉTERFFY Ida, „Kazinczy János somogyi prédikátor könyvtára”, *Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv* 10 (1979): 151–171.

27 „A könyvtár fejlődésének vázlata: Előszó gyanánt”, in *A Csurgoi Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának Szakkatalógusa*, 3.

28 Horváth Ádám Kazinczy Ferencnek, Petrikeresztúr, 1814. április 8., in *KazLev* XI, 2638. levél, 323–331. idézi MÓZSA Ernő, „Tsutor János ismeretlen verses levele Pálóczi Horváth Ádám hagyatékából”, *Somogy Megyei Könyvtár évkönyve 1960/1961* (1962): 65–76.

29 PÉTERFFY, „Kazinczy János...”.

30 R6550, R6055, R2361, R4084

31 R3442, R3308

32 „Petrikeresztúrból írja Fodor Gerzonnak 1815. aug. 18. [...] »Itt van közel hozzám s’ velem tsaknem kamarás társ (közös kis könyvtárát is tartunk) Tuboly László úr...«”, idézi MÓZSA, „Tsutor János...”.

67 (?)

33 R109, R110, R111

ezért kétséges, hogy Horváth a szerzője.³⁴ A levélíró panaszkodik Berzsenyinek, mert enyveskezű ismerőse eltulajdonított tőle több könyvet: „Kis János verseivel nem szolgálhatok, mert az már nem Bibliothecámban hanem csak Könyveim Elenchussaba fel található”. Ha pedig ez Horváth levele, akkor bizonyítékot jelent arra, hogy a költő valóban készített jegyzéket a könyveiről.

Horváth Ádám könyvtárának sorsáról éppoly kevés adatunk van, mint kialakulásáról. Sárközy István könyvbejegyzései alapján biztos, hogy a sok adósságot örökölt özvegy áruba bocsátotta a gyűjteményt vagy annak egy részét. Azt, hogy többen érdeklődtek utána, több jegyzék is készült róla, megint csak Sárközy Istvántól tudjuk. 1823 februárjában írta Jankovich Miklósnak, aki egy jegyzékkel kereste meg őt, s a listán szereplő könyvek megléte és ára iránt érdeklődött:

Bóldog emlékeztű Horváth Ádám Könyveit ugyan hozzám küldötte a mult hónapnak közepe táján Özvegye – de minden Catalogus nélkül – és, mint régebben véltem közölt, de általam ismét másoknak által küldött, s vissza nem kapott, fogyatkozásokkal telyes, Catalogussából emlékezhetem, nem minden könyveit – és Mssmiből [manuscriptumiból] semmit se. Ezeknek tehát, szokott igazi Lajstromba vételével másod magammal sok időt töltvén, azt tapasztaltam, hogy nem minden könyvek vannak complete.³⁵

Összegzés

Ha összevetjük a Pálóczi Horváth Ádám megjelent munkáiban, a szakirodalom által eddig vizsgált leveleiben, jegyzeteiben és kézírataiban említett szerzőket a Csurgón talált kötetekkel, azt látjuk, hogy kevés az átfedés a két lista között: Descartes, Newton, Christian Wolff előfordul, de egyelőre hiába keressük Locke, Young, Spinoza, Plutarkhosz, Pray György, Bonfini és mások munkáit. A Petravits Ignáchoz írt levelében olvasható felsorolásból³⁶ is csupán két mű-

34 Horváth Ádám (?) Berzsenyi Dánielnek, 1818. február (?) 25., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, kiad. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 259. levél, 518–519 (Budapest: Universitas Kiadó, 2014). Az attribúcióról bővebben: FÓRIZS Gergely, „Horváth Ádám (?) ismeretlen levele Berzsenyi Dánielhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 558–564.

35 Lelőhelye: OSZK Kézirattár, Fond 16. 571; vö. CSÖRSZ Rumen István, „Jankovich Miklós és *Nemzeti Dalok Gyűjteménye*”, *Irodalomismeret*, 4. sz. (2019): 63–78, 73–74. Köszönet Csörsz Rumen Istvánnak, aki e levélre felhívta a figyelmemet.

36 „Históriai, Geographiai, Chronologiai, Philologiai, Mythologiai segédem elég van, az eddig való Nagy Lexiconokban: Philosophiara, Jussra, Physicara, 's reszerént Chemiara, Matheisra, kivált Astronomiára, Theologiara Grammaticára szükségesekek is, kis könyv tárámból meg lehetősen ki-

vet sikerült azonosítani Horváth könyveként: Pelzhoffer *Arcanorum Status*át és Jonstonius *Theatrum Animalium*ának három kötetét. (Utóbbiak előző tulajdonosa Szapáry Péter volt.)³⁷ Épp ezért remélhetőleg árnyalja a polihistor-költőről kialakult képet e lista.

A kutatás még nem fejeződött be. A gimnázium Nagykönyvtárának 15 000 kötetéből 6000 kötetet sikerült eddig módszeresen megvizsgálni. Nehéz megjósolni, mennyi várható még, de mivel az ezután sorra kerülő részben kétszer annyi a 20. századi kiadvány, mint az előzőben, valószínű, hogy kevesebbel számolhatunk. Az azonban biztos, hogy régiségek már csak elvétve kerülhetnek elő. Ennek oka, hogy könyvtáros elődeim kiemelték az antikvákat és az RMK-köteteket két szekrénybe, és első dolgom volt ezeket átnézni. Ezért tűnhet úgy, hogy különösen sok régi könyve volt Pálóczi Horváthnak.³⁸ De ezt leszámítva is feltűnő, hogy 1800 után megjelent könyv csak egy van köztük.³⁹ A nyelvi összetétel is szélsőséges: túlnyomó részük latin, két német nyelvű, magyarul mindössze tizenkét mű íródott.

A jegyzék alapján azonban nem vonhatunk le biztos következtetéseket Horváth Ádám könyvtárának összetételéről, és nemcsak a kutatás részlegessége miatt. E jegyzék 76 művet tartalmaz 92 kötetben. Ebből Sárközy Istváné volt 67 mű 71 kötetben, 15 mű a Sárközy család valamely tagjáé, és csupán 3 könyvet találtam, amely nem Sárközy-ajándék.⁴⁰ Tehát inkább csak azt állapíthatjuk meg biztosan, hogy mi érdekelte Sárközy Istvánt a volt sógora könyvei közül. (Ismeretes, hogy Sárközy megvette a magyar nyelvű kortárs irodalom színe-javát, tehát ezeket nem Pálóczi Horváth hagyatékából szerezte be.)

A csurgói könyvtáron túl a megye régi könyves gyűjteményei közül kettőt sikerült feltérképezni: Kaposváron a Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár

kerülnek; tsak a Naturalis Históriára nints egyebem, mint a' Linne, Fabric Entomológiája, és a' Jonston Theatrum Animaliumjának hat Tomussa: sem a' statisticara más, mint a' Pelzhoffer Arcana Status, és de Natione Status Hippolithus a Lapida német elég van, azoknak megérthetésivel időt tölteni nem nekem való...". PÉTERFFY, „Horváth Ádám levele...”, 435. Az említett kötet: Johann Christian Fabricius: *Entomologia systematica emendata et acuta* [...] (1794), jelenleg nem található a könyvtárban.

37 R5885, R58, R59, R60. Linné több műve, Hippolitho a Lapide *Dissertatio de ratione status* (R5432) megvan, de csak Sárközy tulajdonként jelölve, Jonstonius további három kötete sajnos nincsen.

38 1500–1600 között kiadott 5 db, 1600–1700 között megjelent 15 db, 1800 utáni 1 db.

39 RÉVAI, *Versegi Ferencnek...*, R6473

40 *Atlas Portatilis* R2480, ez Horváth Ádám ajándéka a gimnáziumnak; HARTWISS, *Theatri concionum sacrarum* R6724 Budai Pál tulajdona volt. CASTEL, *Le Urai Système de physique générale de M. Isaac Newton* Horváth Ádám nevének kívül csupán a gimnázium könyvtárának jelzetét tartalmazza, így lehetséges, hogy Horváth ajándékozta az iskolának.

különgyűjteményét és a Somogy Megyei Múzeum Könyvtárát.⁴¹ Minden régi könyvet kézbe véve csak egyetlen darabot találtam Horváth valószínűsíthető bejegyzésével, Sárközyé nélkül (tehát más módon maradt fenn):

Flores biblicorum sive loci communes omnium fere materialium, ex Veteri et Novo Testamento excerpti, atque ordine alphabetico digesti, nuncque demum castigati (Agrariae, Typis Scholae Episcopalis, 1777).⁴²

Sárközy István kézjegye is egy-egy kötetben bukkant csak fel mindegyik könyvtárban, érdekes módon egyazon mű (Decsy Sámuel *Osmanographiája*) két kötetében, bizonyítva, hogy a két állományegységből valamennyi egybetartozott. Ahogy a gimnázium könyvtárában, úgy a megye más régikönyv-gyűjteményeiben is érdemes folytatni a kutatást, hogy teljesebb képet kaphassunk Somogy nevezetes költőjének könyvtáráról, és nem utolsósorban a megye 18. század végi könyves kultúrájáról.

Függelék: Pálóczi Horváth Ádám fennmaradt kötetei a csurgói Nagykönyvtárban

A tételek leírása: leltári szám, szerző és cím (betűrendben), autográf névbejegyzések. A possessorok közül csak a 18–19. századi neveket tüntetem fel. A birtoklással kapcsolatos bejegyzéseket szó szerint közlöm. Minden Sárközy István által birtokolt könyvben szerepel a Sárközy család ládajegyzékének jelzete, ezért ezeknél nem tüntetem fel; csak ott szerepel „Sárközy család” possessorként, ahol nincs jelölve Sárközy István. A kötetek túlnyomó többsége nyomtatott kiadvány, a kéziratok bővebb leírása az 1999-ben megjelent bibliográfiában található.⁴³ A jegyzék végén néhány autográf névbejegyzés és borítórészlet képét közöljük.

A latin szövegek fordításáért Lengyel Réka, a könyvjegyzék ellenőrzéséért Dóbék Ágnes segítségét köszönöm.

41 Köszönettel tartozom Németh Gabriellának (Takáts Gyula Megyei és Városi Könyvtár), Gavlik Ramónának és Bégányi Ilonának (Somogy Megyei Múzeum) a segítségükért.

42 Kaposvár, Somogy Megyei Múzeum Könyvgyűjteménye, ltsz. 1705.

43 ADORJÁN Imréné és SZABÓ András, *A csurgói református gimnázium, valamint a kecskeméti, kiskunhalasi és kunszentmiklósi református egyházközségek könyvtárainak kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 12 (Budapest: OSZK, 1999).

R11710

ATLAS Portatilis, Oder Compendieuse Vorstellung Der gantzen Welt, in einer kleinen Cosmographie, Der gruenenden Jugend zum Besten, in XXX. säubern Land-Charten.

Nürnberg, Johann Christoph Weigel, 1724

Poss.: Horváth Ádám; Csokonai Vitéz Mihály

R2918

ACTA Synodi Nationalis: Autoritate D. D. Ordinum Generalium Foederati Belgii Provincialium, Dordrecht habitae, Anno [1618] et [1619].

Dordrecht, Typis Isaaci Ioannidis Canini et Soc., 1620

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István; Gasparus Polgári; „Mich Szilágy 792 Xbr”

R3454

ALAXAY József Tamás (1757–1806)

Lirinumi Szent Vintzének az eretnekségnek újjításáról írtt emlékeztető könyve.

Pozsony, Schauff, 1793

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R6550

AMES, William (1576–1633)

Bellarminus Enervatus: In quatuor Tomos divisus, a Gvil. Amesio SS. Theologiae Doctore.

Amsterodami, Janßonius, 1637–1638

Poss.: „Ex libris Georgii Horváth 1752 2Cor 12.9. Sufficit tibi gratia mea”; Stephani Sárközy [Horváth Ádám névbejegyzése nem található]

R5943

BARKÓCZY Ferenc (1710–1765)

Catechismus ex decreto SS. Concilii Tridentini, Ad parochos S. Pii V. Pont. Max. jussu editus, Celsissimo Principe Franc. e com. Barkóczy Archi-Episcopo Strigoniense mandante in usum cleri sui recusus, Editio epistola pastoralis celsissimi praesulis, Et prolegomenis ornata.

Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, 1762

Poss.: Horváth Ádám; „cessit Stephano Sárközy per combinum”

R4178

BAUMEISTER, Friedrich Christian (1709–1785)

Institutiones Philosophiae Rationalis methodo Wolfii conscriptae.

Vitebergae, Ahlfeld, 1765

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy család [kéziratos jegyzetek: Prolegomena de Philosophia...]

R167

BÉL Mátyás (1684–1749)

Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Historico Geographica, divisa in partes quatuor [...] elaboravit Matthias Bel. Accedunt Samuelis Mikovinii [...] Tomus secundus.

Viennae Austriae, Ghelen, 1736

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R7452

BIBLIA sacra. Vulgatae editionis pars altera.

Venetiis, Ex Typographia Hertziana, 1740

Poss.: „16a 9br1805 Bubla urtúl van véve 3 Ft 3 Tomusban H Adam”; „Én pedig meg vettem 4 fton Bétsi W:be Ao 1824”

R5431

BYNÆUS, Anthony (1654–1698)

Antonii Bynaei de Calceis Hebraeorum Libri Duo. Cum Tabulis aeneis elegantissimis, et Indicibus uberrimis. Accedit Somnium de Laudibus Critices.

Dordraci, Ex Officina Viduae Caspari, et Theodori Goris, 1682

Poss.: „Lad. de Lonya 1768”; „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

R9189

CASTEL, Louis-Bertrand (1688–1757)

Le Vrai Système de physique générale de M. Isaac Newton, exposé et analysé en parallèle avec celui de Descartes [...] par le R. P. Louis Castel.

Paris, Claude-François Simon, 1743

Poss.: Horváth Ádám (nincs áthúzza)

R3911

CENSORINUS [Grammaticus] (238 k.–?)

De Die natali.

Lugduni Batavorum, Maire, 1642

Poss.: „Fatis Functo Adamo Horvát venit in possessorium Steph: Sárközi m. p.” [Az elhunyt Horváth Ádámtól került Sárközy István tulajdonába]

R6293

CICERO, Marcus Tullius (i. e. 106–43)

[De officiis] M. Tullii Ciceronis Drey Bücher De Officiis Und andere Philosophische Schrifften: De Senectute, Amicitia, Paradoxa, und Somnium Scipionis; Nach den besten Editionen

verbessert u. mit Teutschen Noten also erkläret [...]; Nebst zweyen vollständigen Real- u. Verbal, Lateinisch- u. Teutschen Registern.

Nürnberg, Krauß, 1746

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy család

R34444

CORNELIUS NEPOS (i. e. 100–27)

Cornelius Nepos per exercitia stili secundum [...] oder: Gewisse Imitationes aus dem Cornelio Nepote [...] herausg. Joh. Jacob Ludwig.

Nürnberg, J. G. Endters, 1689

Poss.: „Horváth Ádám Successione Fe.... Sárközy István”

R6220

CRANTZ, Heinrich Johann Nepomuk (1722–1799)

Bába mesterségre tanító könyv. Fordította Weszprémi István.

Debretzen, Margitai, 1766

Poss.: Sárközy István; Horváth Ádám

R3762

CYPRIANUS, Thascius Caecilius (200–258)

D. Caecilii Cypriani Episcopi Carthaginensis [!] Et Martyris Opera.

Antverpiae, Crinitus, 1541

Vö. Adams 1501–1600 C 3156

Poss.: Horváth Ádám; „Stephani Sárközy”

R2960 (kolligátum)

CZWITTINGER David (1675–1743)

Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis.

Francofurti et Lipsiae, typ. et sumpt. Jod. Guil. Kohlesii, 1711

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R2960

DESCARTES, René (1596–1650)

Renatus DesCartes De Homine Figuris, Et Latinitate Donatus A Florentio Schuyll, Inclytæ Urbis Sylvae-Ducis Senatore, & ibidem Philosophiae Professore.

Lugduni Batavorum, Hack, 1664

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

K4

Diarium actorum sub excelsa commissione, de negotio religionis, in liberam et Regiam Civitatem Pestensem, pro 3. mensis Martii anno 1721. per serenissimam caesarem et regiam majestatem [...] indicta et celebrata.

Kézirat

Poss.: Nedeczki Károly, Nedeczky Rudolf, Horváth Ádám, „Sárközy István 1818”.

R5567

EPIKTÉTOSZ (50?–138)

Epicteti Manuale et Ceбетis Tabula graece et latine [...] emendavit Iohannes Schweighaeuser.

Lipsiae, Weidmann, 1798

Poss.: „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

R5583, R5584

FÉNELON, François, de Salignac de La Mothe (1651–1715)

Die Begebenheiten des Prinzen von Ithaca, oder der seinen Vater Ulysses suchende Telemach Th. 3. Fenelon in deutsche Verse gebracht von Benjamin Neukirch 2. verm. Aufl.

Nürnberg, Wolff Moritz, 1743

Poss.: „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

R3538

FLAVIUS, Josephus (37?–100?)

Flavii Josephi Hebraei scriptoris antiquissimi De bello Judaico ac expugnata per Titum caesarem Hierosolyma libri septem interprete Rufino Aquilejensi.

Tyrnaviae, Academia Societatis Jesu, 1755

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy család

R5977

FREY, Johann Ludwig (1682–1759)

Epistolae Sanctorum Patrum Apostolicorum Clementis, Ignatii et Polycarpi, atque duorum posteriorum Martyria. Omnia Graece et Latine cum variorum annotationibus et praefatione Joh. Ludovici Frey.

Basileae, Conrad Mechel, 1742

Poss.: „Andrea Zwinger 1742”, „Steph. Cseppán Debrecini 781”; „a kitül ajándékba kapta H Adam ennek halála után pedig kótyavetyéjén meg vette SI”

R14232

GELEJI KATONA István (1589–1649)

Váltság titka [...] Mellyet Gelei Katona Istvánnak a Válság titkáról írt munkáiból szedegetett össze es le is irt a maga hasznáért [...] Vásárhelyi István Anno 1701.

Kézirat

Poss.: Vásárhelyi István; Horváth Ádám; Sárközy család

R2910

GEORG, Jacob Fridrich (1697–1762)

Imperatorum Imperiique Principum Ac Procerum Totiusque Nationis Germanicae Gravamina Adversus Sedem Romanam Totumque Eccleasticam Ordinem: Iam inde a translata ad Germanos imperatoria dignitate usque ad tempora Caroli V adornata

Francofurti, [k. n.], 1725

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R5931

GIFTSCHÜTZ, Franz (1748–1788)

Institutiones theologiae pastoralis praelectionibus publicis accomodatae nunc ad usum plurimorum Latine redditae.

Viennae, apud Rudolphum Graeffer et Soc., 1789

Poss.: „Horváth Ádámé vettem 1a Jan 1811”

R2930

GROTIUS, Hugo (1583–1647)

De jure belli ac pacis libri tres, in quibus jus naturae et gentium, item juris publici praecipua explicantur cum annotatis auctoris, ex postrema ejus ante obitum cura, accesserunt annotata in epistolam Pauli ad Philemonem; Dissertatio de mari libero; et libellus singularis de aequitate, indulgentia et facilitate, quem Nic. Blancardus e codice auctoris descripsit et vulgavit Nec non I. F. Gronovii notae in totum opus de jure belli ac pacis.

Amstelaedami, Wetstein, 1702

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R3544, R3545

GYARMATHY Sámuel (1751–1830)

Okoskodva tanító magyar nyelvmester.

I. darab: Kolozsvárott, Hochmeister, 1794.

II. darab: Kolosváratt és Szebenben, Hochmeister, 1794

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R3817

HAEN, Antonius (1704–1776)

Ratio Medendi In Nosocomio Practico [...] Continuata Tom. I. Pars I., II.

Vindobonae, Trattner, 1772

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R6724

HARTWISS, Anhorn von Bartholomaeus (1616–1700)

*Theatri concionum sacr. topici theoretico-practici. pars IX et ultima, de Deo per Bonorum Operum [...] Cum adjectis indicibus necessariis ex orthodoxiae monumentis concinnata a Bartholom. Anhorn ab Hartwiss.*Basileae, impensis Joh. Henr. Meieri, & Jac. Christoph. Anhorn, excudit Jacobus Bertschius, 1691
vö. VD17 75:675208M

Poss.: Horváth Ádám; „P. Budai [?] 1805”; [Sárközy István névbejegyzése nélkül]

R6055

HAURECH, Julianus Aurelius (16. század)

De cognominibus deorum gentilium] Juliani Aureli[i] Lessigniensi De Cognominibus Deorum Gentilium: Libri Tres.

Franequerae, Horreus, 1696

Poss.: Horváth Ádám; „Stephani Sárközy”; „Ao 1756 Georgii Horváth / 2Cor 12.9. Sufficit tibi gratia mea” (‘Élég neked az én kegyelemem’)

R5478

HOMÉROSZ (i. e. 8. század)

Homeri Opera, quae extant omnia graece et latine [...] curante Jo[anni] Henr[ici] Lederlino [...] et Stephano Berglero, Transylvano.

Patavii, Typ. Seminarii, 1762

Poss.: „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

R3442

HORVÁTH György (?–1788)

Természetnek és kegyelemnek oskolája, az az Ollyan hasznos könyvetske, a'mely az isteni tökéletességeknek, a' látható és láthatatlan teremtéseknek vizsgálásából, 's meg-gondolásából, a keresztény embert az Istennek ditséretére serkenti A' melly hét részekben, hetven szakaszotskákbán, e' kisdéd kézben hordozható formában, az együgyű, de idvességre igyekező, és az Istent ditsőíteni kívánó keresztyének számára ki-adatott, a' Kristus Jánosnak egy leg-kisebb, a' helv. confkövető szolgája H. Gy. Ts. P. által. Győr, Streibig, 1775

Vö. Petrik II. 161

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R3805

HUET, Pierre Daniel (1630–1721)

Tractatus de situ Paradisi terrestres, ad Academiae Francicae Socios.

Lipsiae, Fritsch, 1694

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István; „Steph Helméczy”

R2932

HUSZTY István (1710–1772)

Juris prudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum compositus a Stephano Huszty [...] Ed. 2.

Agriae, Typis Francisci Antonii Royer, Episcopalis Typographi, 1758

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R2938, R2939, R2940, R2941

INCHOFER, Melchior (1584–1648)

Annales ecclesiastici regni Hungariae. Tom. I–IV.

Posonii, Weber, 1795–1797

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R60

JONSTON, Jan (1603–1675)

Theatrum Universale Omnium Animalium Insectorum Tabulis Vingt Octo Ab Illo Celeberrimo Mathia Meriano Aevi Incisis Ornatum Ex Scriptoribus Tam Antiquis, Quam Recentioribus, Theophrasto, Dioscoride [...] Et Aliis Maxima Cura Collectum Et Ob Raritatem Denuo Inprimendum Suscepit.

Heilbronnae, apud Franciscum Iosephum Eckerbrecht, 1757

Poss.: „A l’Usage du Comte Pierre Szápáry”; Horváth Ádám; Sárközy István

R59

JONSTON, Jan (1603–1675)

[Historia Naturalis De Arboribus Et Plantis Libri X] Ioann. Jonstoni Historiae Naturalis De Arboribus Et Plantis Libri X. Tabulis Centum Triginta Septem Ab Illo Celeberrimo Mathia Meriano Aeri Incisis Ornati [...].

[Heilbronn], Franciscus Iosephus Eckerbrecht Bibliopola Heilbrunnensis, 1768

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R58

JONSTON, Jan (1603–1675)

Ioannis Ionstoni Theatrum universale omnium Animalium Quadrupedum tabulis octoginta ab illo celeberrimo Matthia Meriano aeri icis ornatum ex scriptoribus tam antiquis [...].

[Heilbronn], Franciscus Iosephus Eckerbrecht Bibliopola Heilbrunnensis, 1755

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R2495

KERESZTURI József (1739–1794)

Constituta regia, quae regnante august. imperatore et rege apostol. Josepho II. pro Regno Hungariae eidemque adnexis regnis et provinciis, nec non m. Principatu Transilvaniae condita sunt.

Viennae, Typis Iosephi nobilis de Kurzbek, 1788–1789

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R1222

KERESZTURI József (1739–1794)

Introductio in opus collectionibus normalium constitutorum, quae regnante august. imperatore et rege apostol. Josepho II. pro regno Hungariae et ei adnexis Provinciis, Magno item Principatu Transilvaniae condita sunt, Auctore Josepho Keresztury de Szinerszek.

Viennae, typis Iosephi Kurzbek, 1788

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R5895

KLÜPFEL, Engelbert (1733–1811)

Institutiones Theologiae Dogmaticae In Usus Auditorum. Pars I.

Vindobonae, Krauss, 1789

Poss.: „Horváth Ádám vettem 1a Jan 1811 két Tomusba”; Sárközy család

R2361

LAMPE, Friedrich Adolph (1683–1729)

Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania [...].

Trajecti ad Rhenum, 1728

Poss.: [előzék-lapon:] „Ex libris Georgii Horváth II. Cor. XII. 9. Sufficit tibi gratia mea” [Elég neked az én kegyelemem]; „Jan Samuelis Horvát 1789.”; „P. Budai NBajom 1824”; Horváth Ádám

R6169

LEMNIUS, Levinus (1505–1568), RUEUS, Franciscus (1520–1585)

Similitudinum ac parabolarum quae in Bibliis ex herbis atque arboribus desumuntur, dilucida explicatio. De astrologia. De gemmis libri aliquot

Francofurti, Ioannem Wechelum, Petrum Fischerum, 1591

vö. BNH Cat. L 164; Adams L-426; VD/16. L 1121.

Poss.: „Stephani Sárközy”; Horváth Ádám; „[An]drea Batta 1757”.

R3655

LIVIVS, Titus (i. e. 59–17)

T. Livii Opera, quae supersunt obscuriorum locorum interpretationibus et selectis adnotationibus illustrata [...] ab J. B. L. Crevier.

Patavii, [k. n], a címlapon: superiorum permissu et privilegio, 1759

Poss.: „St. Sárközy”; Horváth Ádám

R6015

LOBWASSER, Ambrosius (1515–1585)

Neu-vermehrt-und vollstandiges Gesang-Buch, Worinnen sowohl die Psalmen Davids, nach Ambrosii Lobwassers Uebersetzung, [...] alls auch 700. auserlesener alter und neuer Beistreichen Liedern [...]

Marburg und Frankfurt, Heinrich Ludwig Brenner, 1763

Poss.: Horváth Ádám; „in licitatione Adami Horváth Steph Sárközy”

R6066/u.

MELANCHTHON, Philipp (1497–1560)

Erotemata dialectices continentia fere integram, artem [...]

Vitenbergae, Ex officina Iohanniss Lufft, 1548

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R19529/H.

MELIUS JUHÁSZ Péter (1536–1572)

Az Szent Ianosnac tött jelenesnec igaz es iras szerint valo magyarazasa prédikatioc szerint a iambor bölcz es tudos emberek irasabol szereztetet Melius Peter által.

Varadon, typ. Michael Török, Raphael Hoffhalter, 1568.

vö. RMK I. 69; RMNy 259

Poss.: Horváth Ádám; „Michael Karasznai” [?]; Sárközy család

R6011

MITTERBACHER, Franz (?–?)

Navicula Petri agitata, et agitatione promota, quondam augustae contra adversarios impugnantes, unam, sanctam, catholicam, et apostolicam ecclesiam defensa, ac denuo proelo donata, et auditoribus oblata Varasдини [...] dum theologiam universam defernderet [...] V. P. Franc. Mitterbacher, praeside P. F. Berardo Kerznay.

Graecii, typis haeredum Widmanstadii, 1764

Poss.: „Horváth Ádám vettem 1a Jan 1811”; Sárközy család

R5912

MONSPERGER, Joseph Julian (1724–1788)

Institutiones hermeneuticae V. T. praelectionibus academicis accommodatae.

Vindobonae, Typis Et Sumtibus Sonnleithnerianis, 1784

Poss.: „Horvath Adam vettem 1a Jan 1811”; Sárközy család

R869

MOSHEIM, Johann Lorenz von (1693–1755)

Institutionum Historiae Ecclesiasticae.

Helmstadii, Weygand, 1755

Poss.: „Horváth Ádám Ur halála után meg vettem Nbajomban Sárközy István”

R8493

NEWTON, Isaac (1643–1727)

Optices libri tres: accedunt ejusdem lectiones opticae, et opuscula omnia ad lucem et colores pertinentia [...].

Graecii, Widmanstad, 1702

Poss.: Horváth Ádám; Stephani Sárközy

R3278

NIEUPOORT, Willem Hendrik (1674–1730)

Rituum, qui olim apud Romanos obtinuerunt, succincta explicatio ad intelligentiam veterum Auctorum facili methodo conscripta.

Berolini, Rudiger, 1743

Poss.: „Gabrielis Sárközy 1748”; Titus Sárközy; „Adam Horváth”; „Adamus Horváth mp emi ex remansa substantia” [Horváth Ádám sk, vásároltam vagyonom maradékából]; Sárközy család

R3440

OROSZ Ferenc (1697–1771) ford., HANAPIUS, Nicolaus szerz.

Lelki kintsekkkel rakott tárház az az: Ó, és új törvény-béli Sz. Irásnak sok részre terjedett titkos rejték-helyeiből szorgalmatosan össze-szedetetett jeles példákkal tellyes könyv melyet a' magyar nemzetnek lelki javára deákból magyarra fordított, és az elől-járók engedelméből világosságra botosátot P. Orosz Ferentz első remete Sz. Pál rendén-való szerzetes.

Kassán, nyomtattatott Jézus Társasága Akad. Coll. bötüivel, 1769. esztendőben

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

K119

Orvostudományi tanulmányi jegyzet (latin)

címlap nélkül, 17. század második fele

Kézirat

Poss.: „Ká.... György”, „Horváth Ádám 1800”, Sárközy család

R2914

PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1649–1716)

Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum

Cibini, sumptibus Samuelis Sárdi Typographi, 1767

Poss.: „Horvat Adam licitaciojából Sárközy Istváné”

R14207

PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1649–1716)

Pax crucis: Az-az Szent David Királynak és Profétának Száz-Ötven Soltari.

Kolosváratt, Telegdi Pap Samuel, 1710

Poss.: Horváth Ádám

R19542/H.

PÉCSVÁRADI Péter (?–1645)

Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleleti Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, melyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt, es Bihar var-megyenek dedicálván MDCXXVI esztendőben kibocsatott.

Debreczenben, Rheda Peter, 1629

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy Istváné

R5885

PELZHOFFER, Franz Albert (1643–1710)

Arcanorum status libri decem. Editio secunda.

Francofurti, Georg Christoph Weber, 1725

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R3363, R3627, R5907, R5908

PLATÓN (i. e. 427 k.–347)

Opera. Platonis philosophi quae exstant, graece ad editionem Henrici Stephani accurate expressa, cum Marsilii Ficini interpretatione; praemiittitur L. III Laertii de vita et dogm. Plat. cum notitia literaria accedit varietas lectionis studiis Societatis.

Bipontinae, Ex Typographia Societatis, 1786

Poss.: „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

R3292

REDEKER, Franz Albert (?–?)

Meditationes philosophicae de natura Motus, cohaesionis et elasticitatis corporum.

Lemgoviae, Meyer, 1738

Poss.: Csépan István; Horváth Ádám; Sárközy család

R680

REIFFENSTUEL, Analectus [Johann Georg] (1641–1703)

Anacletus, *Theologia moralis. [...] a Flaviano Ricci a Cimbria [...] instaurata*, Tom. I–II.

Romae, sumpt. Remondianis, 1765

Poss.: „[...] Hugomtul vettem 9H 11ik Apr 10. H. Adam”

R6473

RÉVAI Miklós (1750–1807)

Versegi Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága, melyet nyilvánvaló egyes okokkal tisztán megmutat Révai Miklósnak hív tanítványa, ’s igaz jó barátja, Világosvári Miklósfé János.

Pesten, Trattner Mátyás bet., 1805

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R2833

SCHADELICH, Georg (1651–1713)

Incitamenta religiosorum seu adhortationes domesticae tripartitae: cum appendice, seu quarta parte miscellanea concionum synodaliū, academiarum, aliarumque, ex SS. Scriptura, SS. patribus, ascetis, et vita Christi, B.V. Mariae, sanctorum, conquisita & collecta, studio ac labore R.P. Georgii Schedelich e Societate Iesu.

Coloniae Agrippinae, apud Servatium Noethen, 1711

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R12785

SCHREVELIUS, Corn[elius]. (1608–1664)

Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum [...]: Item Tractatus duo: alter de Resolutione Verborum: alter de Articulis [...]

Lugd. Batavorum, Roterodami, ex officina Hackiana, 1664

Poss.: Horváth Ádám; „Stephani Sárközy in licit. Horvathiana”

R109, R110, R111

SCHWANDNER, Johann Georg (1716–1791)

Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini / Partim primum [...], partim antehac quidem editi nunc vero [...] ab innumeris mendis vindicati [...] et cum [...] praefatione Matthiae Belii necnon [...] indice in hanc formam redacti cura et studio Joan. Georgii Schwandtneri, Tom. I–III.

Vindobonae, Kraus, 1746–1748

Poss.: „ex Btheca Spissich”; „H Adam”; Sárközy István [R109: ceruzás jegyzetek az előszóban]

R2872, R2856

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. 4 k.–i. sz. 65)

Opera omnia quae supersunt. Recognovit et illustravit Fridericus Ernestus, Tom. I –II.

Lipsiae, Weidmann, 1797

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R2898, R2894, R2895

SLEIDANUS, Johannes (1506–1556)

De statu religionis et reipublicae, Carolo V. Caesari commentarii. Addita est Apologia ab ipso authore conscripta, I–III.

Francofortum ad Moenam, (Warrentrapp), 1785–1786

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R5946

STAPLETON, Thomas (1713–1754)

Promptuarium Catholicum, ad instructionem concionatorum contra nostri temporis haeredes, super Evangelia ferialia per totam Quadragesimam.

Coloniae Agrippinae, Officina Birckmannica, sumpt. H. Mylij., 1614

Poss.: [címlap nélkül]; Horváth Ádám, Sárközy család

R5961

SUTCLIFFE, Matthew (1550?–1629)

De Turcopapismo: hoc est, de Turcarum et Papistarum adversus Christi ecclesiam & fidem coniuratione, eorumque in religione & moribus consensione & similitudine.

Londini [Hanau], Georgius Bishop, Radulphus Newberie, Robert Barker, 1604
Poss.: „Francisci Horváth”; „Pauli V. KisMarjai”; Horváth Ádám; „Steph Sárközy”

R5968/a–d

SZERDAHELY György Alajos (1740–1808)

Aesthetica sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias, et artes amoeniores, Pars prima.

Budae, Typ. Reg. Univ., 1778

Poss.: Sárközy István; Horváth Ádám

R5678

SZÖNYI NAGY István (1633–1709)

Mártýrok coronája, mely az evangeliomi igaz vallásban állhatatossáknak, és a' mártýromság szenvedésben diadalmassáknak, fejekben lilium színű szép gyemántokkal, s' rosa színű drága rubintokkal, fénlik: tudni illik, olly idvességes könyvecske: mellyben miképpen kellessék a' Szenteknek a' Kristus vallásában megmaradni, az üldözésben magokat viselni, a' számkivetést, tömlözcöt szenvedni s' a' mártýromságban győzedelmeskedni?

Noribergában [Sopron], [Siess János József], [1752] 1727.

Vö. Petrik IX. 435

Poss.: Sárközy István; Horváth Ádám

R144

THUKÜDIDÉSZ (i. e. 460 k.–395)

Thoukydidou peri tou Peloponnésiaikou polemon biblia októ. – Thucydides [...] De bello Peloponnesiaco libri octo. Iidem Latine ex interpretatione Lavrentii Vallae ab Henrico Stephano recognita.

[H. n.], Excudebat Henricus Stephanus, illustris viri Huldrichi Fuggeri Typ. 1564

Poss.: Stephani Sárközy; Horváth Ádám

R3295

Unterricht für Junge Personen beyderley Geschlechts.

Frankfurt am Mayn, bey Reinhard Eustachii Möllers, 1760

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R4084

VETSEI PATAKI István (?–1743)

Magyar geografia, az az: ez egész világ négy részeinek, úgymint: Európának, Asiának, Afrikának és Amerikának; s benne lévő sokféle országok nemzetségei; s nevezetesebb szokásainak, vallásainak, imperatorinak, királyinak; s több egyéb elmét vidámitó hasznos dolgainak rendes és rövid le-írása. Melly a külső dolgok olvasásában gyönyörködő magyarok kedvéért még 1741-ben Pétsen irattatott volt. Most pedig számtalan hibáiból meg-jobbíttatván kibotsáttatott. Nagy-Károlyban, A m. N. Károlyi gróf, Károlyi Ferencz typografiájában Biró Mihály typográfus által, 1757

Poss.: „ex libris Georgii Horváth Ao 1762. 2Cor 12,9 Sufficit tibi gratia mea” [eléged neked az én kegyelmem]

R2810

WOLFF, Christian (1679–1754)

Elementa matheseos universae, Autore Christiano Wolfio Ed. novissima, multo auctior et correctior.

Halae Magdeburgicae, Libraria Rengeriana, 1742

Poss.: Horváth Ádám; Sárközy István

R3277

WOLFF, Christian (1679–1754)

Tabulae sinuum atque tangentium tam naturalium, quam artificialium: una cum logarithmis numerorum vulgarium, vulgarium [...].

Lipsiae, Francofurti, Renger, 1728

Poss.: „Francisci Kovács [...]”; „1767 17 Junii Symb[olum] In [...] et Silentio”; Horváth Ádám; Sárközy család

R3806

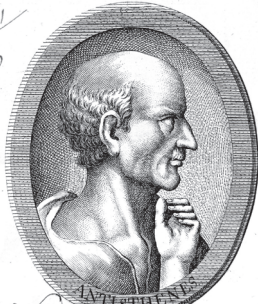
ZACHARIE DE LISIEUX, Pierre (1582–1661)

Petri Firmiani Opuscula, quibus continentur Gyges Gallus somnia sapientis et saeculi genius, accessere Indices rerum copiosissimi. Editio Correctissima. Iuxta exemplar Parisinum.

Gedani, [s. t.], 1686

Poss.: „Steph. Sárközy”; Horváth Ádám

Die Begebenheiten
Des
Brinzen von ITHACA,
Oder
Der seinen Vater **ULYSSES**
suchende
Telemach,
Aus dem Französischen
Des Herrn von **FENELON,**
In
Deutsche Verse gebracht/
Und mit den darzu gehörigen Anmerkungen erläutert,
von *A. C. Vossler*
Benjamin Neukirch,
Wenland würdlichem Hof- Rath zu Brandenburg/
Ordnungsbach, und Mit- Gliede der Königlich- Preussischen
Societät der Wissenschaften.
5 v^m / 13 b^o
Zweiter Theil.
Zweite und vermehrte Auflage, durchaus mit vielen Kupfern.
Mit Röm. Kayserl. Majest. und Churfürstl. Sächsischem
Alleghn.-gillen privilegii.
Müncherna,
In Verlegung Wolff Moritz Endterische Consorten, und
Engelbrechts sel. Wittib. 1743.

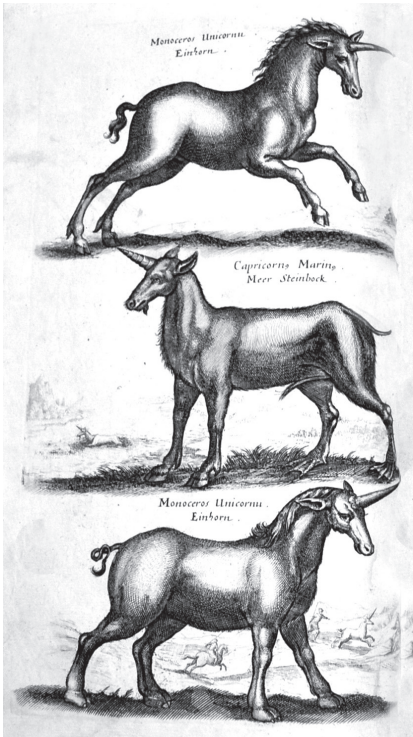
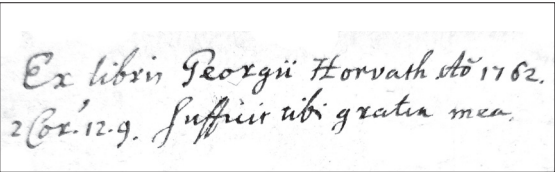
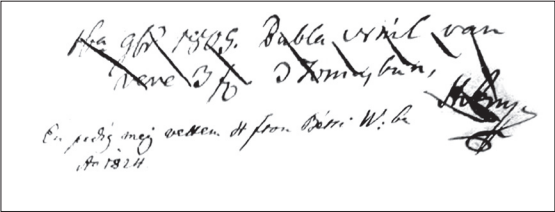
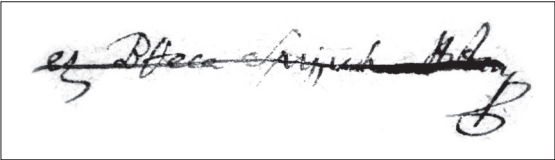
ΠΛΑΤΩΝ
PLATONIS PHILOSOPHI
QUAE EXSTANT
GRÆCE AD EDITIONEM HENRICI STEPHANI
ACCURATE EXPRESSA
CUM MARSILII FICINI INTERPRETATIONE
ACCEDIT VARIETAS LECTIIONIS
STUDII SOCIETATIS BIPONTINAE
Jviii
1298

VOLUMEN NONUM
BIPONTI
EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS
CICIDCCLXXXVI

FRID. CHRISTIANI BAYMEISTERI
PHILOSOPHIAN MAGISTRI ET AVGVSTI
GYMNASII GORLICENSIS Rectoris
INSTITVTIONES
PHILOSOPHIAE RATIONALIS
METHODO
Siv. **V V O L F I I**
723 CONSCRIPTAE
1743 Jahr Lesezeit

CVM PRIVILEGIO POT. REG. POL. ET ELECT. SAX.
EDITIO SEXTA AVCTOR ET EMENDATIO
VITEMBERGAE
SVNTIENS IO. IOACHIMI AHLFELDT
M DCCXLII
1742 3228

CENSORINVS
DE
DIE NATALI.
HENRIC. LINDENBROGIUS
recensuit;
Et
NOTIS, iterata hac Editione passim
adauctis, illustravit.
*Falschen
Hans Lorenz
benut in
seiner
Kupf. Druck.*
Jv
821

LUGDUNI BATAVORVM,
Ex Officina IOANNIS MAIRE.
c101p.c.xlii.
3911
BATAVIA VIRA



MUTATÓK

Rövidítésjegyzék

- ÉP* KATONA Tamás, vál. KÜLLÖS Imola, szakmailag ell., utószó, szöv. jegyz. DOMOKOS Mária, a zenei részt gond., dallamjegyz. *Énekes Poézis: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám* Ó és új mintegy Ötödfélszáz Énekek ki magam csinálmányja, ki másé *című*, 1813. évi kéziratos dalgyűjteményéből. Budapest: Magyar Helikon, 1979.
- GARDA GARDA Samu. *Horváth Ádám életrajza*. Nagyenyed: Wokál János, 1890.
- HEGYI 1939 HEGYI Ferenc. *Pálóczi Horváth Ádám*. Magyar irodalmi dolgozatok. Debrecen: [Tisza István Tudomány Egyetem], 1939.
- KazLev* I–XXV KAZINCZY Ferenc. *Levelezése*. Sajtó alá rendezte (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CSAPODI Csabáné és FÜLLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István. 25 köt. Budapest–Debrecen, 1890–2013.
- Magyar Arión* CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, szerk. *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*. Budapest: Reciti, 2011.
- ÖÉ 1953 BARTHA Dénes és KISS József, s. a. r. *Ötödfélszáz Énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.
- PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám művei. Elektronikus kritikai kiadás.
PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám. *Művei: Elektronikus kritikai kiadás*. Szerk. CSÖRSZ Rumen István és DEBRECZENI Attila. Vezető mts. TÓTH Barna. Budapest–Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–MTA BTK Lendület Nyugat-magyarorszá-

- gi irodalom Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- PÉTERFFY 1980 PÉTERFFY Ida. *Pálóczi Horváth Ádám Szántódon: Ismeretlen somogyi levelek 1788–1789*. Szántódi füzetek 1. [Siófok]: Panoráma–Siotour–Somogy megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, 1980.
- PÉTERFFY 1984 PÉTERFFY Ida. *Levelek Szántódról: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám írásaiból. Levelek, versek, prózai művek 1787–1790*. Szántódi füzetek 8. [Siófok]: Panoráma–Siotour–Somogy megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, 1984.
- PÉTERFFY 1985 PÉTERFFY Ida. *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*. Irodalomtörténeti füzetek 110. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- RMKT XVIII/4 KÜLLÖS Imola, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, mts. *Közköltészet 1: Mulattatók*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 4. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- RMKT XVIII/8 CSÖRSZ Rumen István és KÜLLÖS Imola, s. a. r. *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 8. Budapest: Universitas Kiadó, 2006.
- RMKT XVIII/14 CSÖRSZ Rumen István és KÜLLÖS Imola, s. a. r. *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 14. Budapest: Universitas Kiadó–EditioPrinceps Kiadó, 2013.
- RMKT XVIII/15 CSÖRSZ Rumen István és KÜLLÖS Imola, s. a. r. *Közköltészet 3/B: Közérkölc és egyéni sors*. Régi magyar költők tára: XVIII. század 15. Budapest: Universitas Kiadó, 2015.
- RMKT XVIII/16 PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM. *Verses kiadványai (1787–1796)*. S. a. r. TÓTH Barna. Régi magyar költők tára: XVIII. század 16. Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.
- VÖRÖS, *Adalékok...* VÖRÖS Károly. *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, Irodalomtörténeti füzetek 17. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.

Személynévmutató

- Abafi Lajos (Aigner, Ludwig) 79, 523, 543
Abaris 386, 395, 396, 553, 569
Abbattista, Guido 561
Ábrahám Judit, Füstösné 16
Ács Anna 483
Ács Pál 139
Ács Tibor 132
Ádám 247, 379
Adam, Wolfgang 267
Adams, George 393
Adams, Herbert Maylow 603
Addison, Joseph 387
Adkin, Neil 303
Adónisz 363
Adorján Imréné 600
Aeneas 323
Aeolus 331
Aepinus, Franz Maria 393
Ág Tibor 447
Agrippa von Nettesheym, Henricus Cornelius 388
Aigner Lajos *lásd* Abafi Lajos
Aiszkülosz 374
Aiszóposz 26
Aj kay Alinka 525
Akhilleusz 211, 212, 396
Alaxay József Tamás 601
Albrecht, Michael 260
Almási István 429, 430
Almási Sámuel 429–431, 444
Althán János Mihály 77–79, 81, 84, 85, 122
Amade Antal, várkonyi 173, 182
Amade László 154, 333, 436
Ames, William 601
Ammianus Marcellinus 553
Amor (Cupido) 289, 336, 399, 400, 403, 416
Andrásfalvy Bertalan 429
Angeli, Pietro 387
Anguillara, Giovanni Andrea dell’ 387
Angyal Dávid 130
Anonymus 558
Antiokhosz 174
Antonius, Marcus 211
Ányos Pál 48, 182, 251, 267, 269, 270, 278, 281, 286, 374
Apollón (Phoebus) 323, 383, 385, 386, 388, 392, 395, 396
Aranka György 50, 196, 239, 421
Arany János 207, 340, 343, 364, 403, 424, 425, 429, 430
Arész *lásd* Mars
Arión 11, 15, 16, 53, 59, 63, 64, 79, 105, 120, 126, 134, 140, 155, 156, 165, 170–173, 175, 182, 209, 227, 250–252, 254, 257, 265, 269,

- 289, 302, 304, 305, 321, 330, 333, 334,
336, 337, 346, 348, 349, 351, 354, 356, 359,
360, 364–367, 381, 400, 425–427, 430,
446, 450, 474, 479, 508, 510, 522, 525, 548,
552, 621
Arisztotelész 173, 240, 326, 346, 348–351,
353, 358, 393
Arkhimédész 380, 490, 556
Arkhütaasz 393
Arndt, Johann Friedrich 542
Árpád, magyar fejedelem 84, 104, 112
Arrianus 581
Artemisz Baszilea 384
Asbóth János, író 287
Asbóth János, prefektus 172, 381
Attila, hun király 296, 586
Augustus Caesar, római császár 108
- Baar, Monika 530
Bacerra, Gaspar 295
Bachmayr, Carl 84
Backer, Aloys de 527
Backer, Augustin de 527
Bacon, Francis 173, 347, 348, 350–352, 354,
357, 358
Badics Ferenc 463
Bahtyin, Mihail 401
Bajáki Rita 525
Bajkó Mátyás 457
Bakfark Bálint 424
Bakonyi Ibolya, Violáné 16, 207, 373, 375,
521, 523, 589, 594
Baksay Sándor 594
Balabán Imre 441
Bálám 26, 28
Balás család 498
Balassa Ferenc 122, 123, 470
Balassa János 408
- Balassi Bálint 282, 288, 409
Balázs Éva, H. 65, 79
Bálint Ferenc 111
Ballagi Géza 45–47, 49, 61, 112, 115
Ballagi Mór 341
Balogh Gyula 145
Balogh Józsefné 16
Balogh Péter, ócsai 66, 78, 79
Balogh Piroska 28, 66, 250, 289, 347, 348, 508
Bán Attila 134
Bana József 125, 132, 199
Bárány Péter 49–54, 56, 58, 60, 252
Barco, Vinzenz von 76, 82, 98
Barker, Philip 66, 104
Barkóczy Ferenc 601
Baróti Szabó Dávid 43, 327, 376
Barsi Ernő 140
Barta László 467
Bartalus István 423–440, 443, 444, 447–450
Bartay Ede 446
Bartha Dénes 423, 427, 428, 430, 432–438,
440, 441, 443–450, 457, 468, 469
Bartók Béla 416, 427, 430, 433–436, 441, 448
Bartók István 232
Bartók Zsófia Ágnes 79, 171, 548, 584
Bathó Edit 441
Báthori Mária 162
Batsák István 116
Batsák Lőrinc 116
Batsák Vendel 116
Batsányi János 35, 36, 269, 307, 335, 371, 372
Batta András 609
Batteux, Charles 350
Batthyány Ferenc 77, 85
Baudelaire, Charles 410
Baumeister, Friedrich Christian 601
Baumgarten, Alexander Gottlieb 261, 321
Becher, Peter 527

- Bede Anna 403
Bégányi Ilona 600
Behrens, Rudolf 234
Békés Vera 558, 560
Bél Mátyás 495, 602
Béla, III., magyar király 558
Belitska-Scholtz Hedvig 404
Bellarmin Róbert, Szent 601
Bellona 140, 141, 149, 202
Bencze László 136, 144
Benczi Géza 481
Benda Gyula 83
Benda Kálmán 57, 66, 75, 76, 96, 116
Bendő Panna 408
Beni család (Beny) 499, 500
Benkő András 429
Benkő Loránd 69
Benyák Bernát 116
Beöthy Zsolt 463
Bercsényi Miklós 190, 429
Berei Farkas András 543
Bergien, Rüdiger 77
Berglerus, Stephanus 606
Berka, Johann 522, 534, 535
Berkes Tamás 521
Berlász Jenő 621
Berlász Melinda 436
Bernáth Béla 401
Bernoulli, Johann 379
Berosus *lásd* Joannes Annius Viterbensis
Berta Árpád 557
Bertalanffy Pál 567
Bertola de' Giorgi, Aurelio 386
Berzeviczy Gergely 65, 79
Berzsenyi Dániel 153, 154, 157, 168, 170, 201, 216, 378, 382, 397, 595, 597, 598
Bessenyei György 48, 259, 268, 289
Bethlen Miklós 288
Beton 581
Bettag, Klaus 521
Bezenyi Béláné 91
Bezerédj Imre 155
Bezerédy Ignác 83
Bezerédy István 83
Bíró Annamária 45, 50, 120, 169, 239
Bíró Ferenc, irodalomtörténész 20, 21, 37, 62, 249, 252, 255, 347, 356, 358, 455, 456, 464, 465, 509, 510
Bíró Ferenc, nyelvész 407
Blancardus, Nicolaus 605
Blumauer, Aloys 523
Blücher, Gebhardt Leberecht von 180
Bobula Ida 47
Bode, Johann Elert 509, 512, 513
Bódi Ferenc 590–592
Bódi Katalin 471
Bodnár-Király Tibor 50
Bodor Anikó 443
Bódy Zsombor 64
Boerhaave, Herman 380, 395
Boga János 433
Bogár Krisztina 227
Bogdán Melinda 415
Bognár család 499
Bognár Péter 79, 171, 548, 584
Bognár Tibor 481
Bognár Virág 273
Boiardo, Matteo Maria 387
Bollók Ádám 551
Bolonyai Gábor 349
Bonaparte, Joseph 128
Bonfini, Antonio 598
Borbély Szilárd 16, 257, 332, 510, 565
Boross Marietta 16
Borzák István 334, 359, 363, 366, 367
Bosch, Simon 533

- Bosnyák Sándor 415
 Botka János 67, 74
 Bowring, John 168
 Böröcz Enikő 547
 Brahe, Tycho 263, 379
 Brennus Seno, gall vezér 382, 383, 396
 Breuer, Dieter 532
 Broekhuizen, Johann van 323
 Brucker, Johann Jakob 380
 Bubla (?) 602
 Budai Ézsaiás 159, 160
 Budai Pál 593, 597, 599, 606, 608
 Buffon, Georges-Louis Leclerc, Comte de 380
 Bujanovics Károly 76
 Burke, Peter 14
 Burnett, Charles 518
 Busa Margit 621
 Bynaesus, Anthony 602

 Caffarelli du Falga, Maximilian 131
 Caine, Barbara 267
 Cassini, Giovanni Domenico 379, 513, 514
 Castel, Louis-Bertrand 599, 602
 Cavallo, Tiberius 393
 Censorinus Grammaticus 602
 Centgráf Károly 481
 Chemnitz, Bogislaw Philipp von (Hippolithus a Lapide) 599
 Chladenius, Johann Martin 531
 Cicero, Marcus Tullius 171, 201, 207, 244, 373, 379, 602
 Cieger András 424
 Cochem, Martin von 534
 Columella, Lucius Junius Moderatus 388
 Corneille, Pierre 387
 Cornelius Nepos 603
 Cornova, Ignaz 15, 521, 526–533, 536–538, 540, 547, 548

 Crantz, Heinrich Johann Nepomuk 603
 Crell, Lorenz Florenz Friedrich von 393
 Cremorino, Cesare 386
 Creuzer, Georg Friedrich 288
 Crevier, Jean-Baptiste Louis 609
 Cyprianus, Thascius Caecilius 603
 Czenthe Miklós 521
 Czifra Mariann 564
 Czindery Pál 163
 Czobor Mihály 327
 Czuczor Gergely 343
 Czwitinger Dávid 603

 Csabai Lucia 227, 252
 Csabay András 410
 Csanak Dóra, F. 259
 Csapodi Csabáné 621
 Csapody Gábor 91, 523
 Császár Elemér 564, 565
 Császári Lósy Pál 591
 Csatáriné 419
 Cseh Zoltán 315, 334, 339, 344, 346, 364
 Csék család 498
 Csenkesz-fai Poóts András 410, 417, 418
 Csépan István 488, 489, 597, 604, 612
 Csépan János 591
 Csepeli család 498
 Cserei Farkas 47, 52, 59
 Csermák Antal György 130
 Csetri Lajos 348–350, 352, 358, 378
 Csiffáry Tamás 140, 142
 Csire István 591
 Csizmazia család (Csizmadia) 500
 Csokonai Vitéz Mihály 11, 15, 65, 105, 112, 155, 159, 161–164, 167, 193, 194, 196, 228, 249–251, 255–259, 264, 269, 279, 283, 285, 289, 302, 304, 307, 309, 310, 317, 321, 324, 333, 334, 336–341, 343, 346,

- 361, 362, 374, 375, 403, 410, 423, 425,
449, 479, 508–510, 590–595, 601
- Csoma Zsigmond 292
- Csonki Árpád 213, 274, 358, 397, 563, 564
- Csontos István 54
- Csörsz Rumen István 16, 63, 64, 79, 89, 92,
105, 134, 135, 139, 140, 153, 155, 158, 160,
162, 168, 169, 171, 179, 181, 199, 202, 148,
215, 286, 287, 297, 330, 348, 364, 365, 383,
400, 405, 406, 410, 427, 430, 435, 437,
438, 443, 445, 447, 448, 450, 451, 475, 521,
522, 524, 548, 584, 594, 596, 598, 621, 622
- Csutor János 597
- Csúzi Cseh János 190
- d'Arconville, Mme G.-H. Thiroux 48
- d'Elvert, Christian Ritter 541
- Dalham, Florian 391, 392
- Danielik József 459
- Dann, Otto 527
- Dante Alighieri 389
- Dareiosz, I., perzsa király 203, 212
- Darvas Ferenc 105, 543–545
- Dávid, Izrael királya 516, 546, 547, 609, 611
- Dávidházi Péter 551, 552
- Davidovich Pál 131
- Deák Péter 83, 86
- Deák Varga József 16, 93, 456, 521, 522
- Debreczeni Attila 30, 38, 42, 70, 95, 112, 119,
120, 255, 256, 258, 283, 307, 364, 461,
543, 621
- Decius Traianus Augustus, Caius, római császár 293
- Décsy Gyula 104
- Decsy Sámuel 25, 68–71, 73, 75, 76, 80, 81,
83–85, 88, 89, 91, 94, 103, 104, 107, 111,
112, 116, 600
- Deé Nagy Anikó 544
- Deér József 69
- Degré Alajos 65, 78, 82
- Demeter János 105
- Derék Pál 296
- Dervarits Mihály 488
- Descartes, René (Cartesius) 598, 602, 603
- Dessewffy József 397
- Dessewffy Virginia 449
- Destouches, Philippe 530
- Deutsch, Walter 438
- Devecseri Gábor 572
- Devescovi Balázs 157, 455
- Dharma, indiai király 296
- Diana (Artemisz) 289, 290, 291, 384
- Diderot, Denis 387
- Diodórosz (Diodorus Siculus) 568, 581
- Diogenész Laertiosz 612
- Dionüsziosz Perihégétész 581
- Dionüszosz (Bacchus) 171, 172, 291, 365, 581
- Dioszkoridész 607
- Dlabacz, Gottfried Johann 534
- Dóbék Ágnes 13, 16, 21, 594, 600
- Dobozy Nóra Emőke 287
- Dobrovský, Josef 541
- Dobszay László 432, 441, 443, 445
- Dobszay Tamás 120
- Dóczi Teréz 501
- Dohos László 130
- Dolce, Lodovico 387
- Doleschall Sámuel 492–494, 496
- Domanovszky Sándor 137
- Domján József 83
- Domokos Gyöngyi 353, 354
- Domokos Mária 429–431, 441, 443, 445–
449, 621
- Domokos Márton 245
- Döbrentei Gábor 397
- Dömény József 591
- Dörffel, Georg Samuel 379
- Drágfi Gáspárné 407

- Drakula (Vlad Țepeș) 561
 Druschetzky György 130
 Dryden, John 387
 Dugonics András 291, 462, 463, 564, 566
 Duka Péter 131
 Dukai Takács Judit 167, 223, 382
- Eckhardt Sándor 66, 75, 401, 406
 Écsy Ödön István 594
 Eder, Franz Xaver 174, 571
 Édes István, N. 161
 Egyed Emese 50, 169
 Ehmann Ferenc 502
 Ember Pál, Debreceni (Friedrich Adolph Lampe) 608
 Empedoklész 349
 Engel, Eva J. 260
 Enkeladosz 188, 206
 Ennius, Quintus 338
 Éősz (Aurora) 105
 Epikharmosz 338
 Epiktétosz 604
 Epimenidész 293
 Erasmus, Rotterdami 29, 372
 Erató 209, 381
 Erdélyi Ilona, T. 415
 Erdélyi János 364, 409, 415, 433
 Erdődy Lajos 79, 85, 159
 Erhart, Walter 278
 Eriksonas, Linas 531
 Erisz 221
 Eschenburg, Johann Joachim 321
 Esterházy család 90
 Esterházy Ferenc 302
 Esterházy Imre 102
 Esterházy Kázmér 499
 Esterházy Miklós 85, 291
 Esterházy Pál 424
- Etz, Donald V. 518
 Euhémerosz 353
 Eurialius 410
 Euripidész 374
 Eurus 387
- F. D. *lásd* Darvas Ferenc
 Fabó Bertalan 429, 430
 Fabri, Johann Ernst 593
 Fabricius, Johan Christian 599
 Falina, Maria 530
 Faller János 424
 Faludi Ferenc 333, 336, 340, 373
 Fanchali Jób János 401, 407, 413
 Fapšo, Marek 521, 527, 531
 Farkas Gábor Farkas 514
 Farkas Lajos, farkaspatyi 83
 Farkas László 62
 Farkas Márta, Sz. 424, 425
 Favron, Jeanne 293
 Fazekas Mihály 12, 423
 Fehér család 498
 Fejér György 40
 Fekete család 479, 499
 Fekete Ferenc 79
 Fekete János 72, 74, 75, 79, 81–83, 85, 86, 90, 91, 97, 123
 Fekete Norbert 318
 Feldmájer Benjámin 59, 64, 548
 Félegyházi Lajos 180
 Fénelon, François, de Salignac de La Mothe 52, 387, 604
 Ferdinánd, I. (Habsburg-Lotaringiai), német-római császár 531
 Ferenc, I. (Habsburg-Lotaringiai), német-római császár 118, 128, 144, 151, 155, 382, 383, 531
 Ferenczi Attila 577
 Ferenczy Jakab 459

- Fessler, Ignaz Aurelius 528
Festetics Antal 552
Festetics család 488, 489
Festetics György 15, 79, 83–85, 96–99, 119, 165, 166, 216, 370, 381, 386, 396, 488, 552, 589, 590, 592
Festetics Imre 84, 97, 98
Festetics János 79, 81–83, 85, 87, 97–99, 111, 119
Festetics Lajos 501
Festetics László 165
Ficino, Marsilio 612
Filemon 605
Firmianus, Petrus *lásd* Zacharie de Lisieux
Firth, Raymond 288
Flamsteed, John 379, 380
Flavius, Josephus 581, 604
Fletcher, John 387
Flick, Sabine 268
Fodor Ferenc 465
Fodor Gerzson 63, 90, 597
Fodor Pál 158
Fogarasi János 343, 429
Fontenelle, Bernard Le Bovier de 387
Forgáts Pál 92, 164
Fórizs Gergely 153, 168, 598
Fortuna 387, 543
Fotcholoiotius (Hollojófi) 568, 573
Fouché, Joseph 127
Föglein Antal 110
Földi János 307, 310, 312, 315, 317–319, 321, 322, 325–328, 330–333, 336, 341, 458, 460
Földvári Antal 594
Franklin, Benjamin 393, 556
Fráter István 178
Frauhammer Krisztina 60
Frey, Johann Ludwig 604
Frigyes Vilmos, II., porosz király 66, 76, 82
Frigyes Vilmos, III., porosz király 184, 194, 195
Frigyes, II. (Nagy), porosz király 176, 194, 211, 356
Fusz János 424
Fülöp Géza 597, 621
Füstös János 16
Gaal György 288, 291–298
Gaál Károly 292
Gaál László 403
Gábor Judit, Lévaýné 437
Gábry György 424
Gál Éva 486
Gálos Magda 130
Garay Ákos 438
Garda Samu 168, 457, 466–468, 477, 483, 621
Garrick, David 387
Garrioch, David 267, 273, 278
Gavlik Ramóna 600
Gegesi Kis Pál 227
Geiger László 130
Geleji Katona István 408, 605
Gellert, Christian Fürchtegott 374, 387
Georg, Jacob Fridrich 605
Gere Zsolt 565
Gerézdi Rabán 407, 409
Gergye László 268
Gericke, Hermann Peter 445
Gessner, Salomon 327, 328, 374
Giftschütz, Franz 605
Gilbert, William 393
Gintli Tibor 464, 482
Giraldi, Giovanni Battista 387
Giskra, Ján 437
Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 530
Góbi Imre 547

- Godena Albert 130
Goedeke, Karl 527
Goetze, Edmund 527
Gonda Imre 137
Gordon, Andrew 393
Gottlieb, Michah 260
Gottsched, Johann Christoph 350, 387
Gouges, Olympe de 46
Gournay, Marie de 387
Gönczy Monika 543
Görög Demeter 34, 83
Görög Ilona 433
Graeven 64, 83, 86, 96–99, 101, 119
Gráfik Imre 292
Grafton, Anthony 569, 571, 572, 581, 585
Griffith, Elizabeth 387
Gronovius, I. F. 605
Grotius, Hugo 605
Grünn Orbán 534
Gschwantler, Annamarie 438
Guignes, Joseph de 578, 579
Gulyás Pál 21, 28
Gügész 615
Gvadányi József 34

Gyáni Gábor 551
Gyapay László 305, 319, 348, 349, 352, 359
Gyarmathi Sámuel 557, 605
Gyenis család 499
Gyergyai Albert 523
Gyömörey György 83, 89
Gyöngyösi István 302, 306, 326, 327, 330, 331, 334, 373, 382, 416
Gyöngyössi János 302, 303, 306
György Lajos 564
Győri Mihály 177
Győry Hedvig 384
Gyulai Éva 68, 74

Habsburg család 137, 141, 179, 191
Hadik András 131
Hadobás Pál 410, 418
Haen, Antonius 606
Hajnal István 414
Hajnóczy József 49, 177
Haller, Albrecht 387
Haller, Gottlieb Emanuel von 387
Halley, Edmond 512, 514
Hamann, Brigitte 144
Hamann, Johann Georg 242, 260
Hammer György János 293
Hámori Péter 49, 50, 52, 53, 56
Hanapius, Nicolaus 611
Hannibál 212, 296
Hansági Ágnes 152
Hargittay Emil 525
Harker, Jonathan 561
Harsányi István 621
Hartwiss, Anhorn von Bartholomaeus 599, 606
Hász-Fehér Katalin 348, 543
Hatvani István 317, 457, 458, 462, 466, 467, 469, 470, 472–474, 479, 507
Haurech, Julianus Aurelius 606
Hébé 143, 144, 150, 160, 161, 187, 201, 202, 205, 211, 212
Heckenast Gusztáv 458
Hegedüs Attila 416
Hegedüs Béla 134, 227, 228, 232, 234, 236, 238, 239, 242, 245, 283, 289, 348, 522, 621
Hegedüs Ernő 134
Hegyi Dolores 384
Hegyi Ferenc 46, 63, 119, 457, 467, 468, 470, 476, 477, 621
Hekataiosz 397
Heléna 396, 576
Helené 396, 576
Helénosz 203

- Héliodórosz 327, 563, 576
Hell Miksa 393, 507, 558
Helmeczi Mihály 153
Helmeczy István 607
Henri Estienne 614
Henrik, IV. (Bourbon), francia király 356
Héraklész (Hercules) 382, 553, 568, 581
Herder, Johann Gottfried 260, 358, 531
Hermann István 108
Hermann Róbert 129
Hermann Zoltán 152, 250, 251
Hermioné 396
Hernády Zsolt 116
Hérodotosz 203, 204, 212, 381, 382–385, 565, 566, 575–577, 582
Herrmann, Britta 278
Herschel, William 379, 380
Hertelendy Mihály 78
Hertzeg András 294, 295
Hervey, James 255
Hess, Frauke 528
Hésziodosz 290, 334, 353, 375, 384, 397
Hewelius, Jan 379
Hippolithus a Lapida (Chemnitz, Bogislaw Philipp von) 599
Hírám Abif 206, 535
Hobbes, Thomas 240
Hoffer Endre 63, 88
Hoffmann Lipót Alajos 57, 76
Hofmann, Johann Jacob 380
Hohansius (Khohános) 568
Holub Krisztina 128
Home, Henry (Homius) 377, 378
Homérosz 212, 290, 322, 353, 373, 375, 384, 403, 565, 567, 575, 582, 606
Hompesch, Karl von 82, 83
Honti László 82, 83
Hoppál Mihály 401, 403, 415
Hóra (Horea; Vasile Ursu Nicola) 70
Horatius Flaccus, Quintus 301, 302, 306, 321, 330, 334, 355, 373
Hormayr, Joseph 296
Horvát István 564, 565
Horváth Antal 86
Horváth Csaba Barnabás 554
Horváth Ferenc 614
Horváth György 14, 164, 254, 475, 597, 601, 606, 608, 615
Horváth Imre, zalabéri 74, 83
Horváth István 66
Horváth Iván 79, 171, 548, 548
Horváth János Sámuel 608
Horváth József 590
Horváth József, zalabéri 79, 85
Hoskin, Michael 511
Hovánszki Mária, D. 16, 301, 302, 304, 307, 310, 317, 321, 322, 324, 333, 336, 337, 343, 346, 361
Höhne, Steffen 527
Hönich Henrik 120
Hörcher Ferenc 66, 558
Hrenkó Pál 455–457, 461, 465, 470, 477–491
Hroch, Miroslav 527
Hruscov, Nyikita Szergejevics 155
Hudi József 91, 93
Huet, Pierre Daniel 607
Hunyadi család 121
Hunyadi János 119, 156, 158, 306, 319, 320, 437
Hunyady (?) 501
Huszty István 607
Hutcheson, Francis 273
Huygen, Christian 379
Hübner Mihály 118
Hümenaios 144, 145, 150, 187, 201
Hüperokhé 215, 384, 385

- Iby András 523
 Idanthürszosz (Jancirus) 203, 212
 Ignác, Szent 604
 Illyés Katalin 594
 Imre Mihály 592
 Inchofer Menyhért 607
 Ingenhousz, Jan 393
 Inkey Boldizsár 79, 85
 Inkey Imre 78, 91
 Inkey Károly 89
 Inkey Menyhért 83
 Irmen, Hans-Josef 528
 Iselin, Jakob Christoph 380
 István, I. (Szent), magyar király 68, 87, 101, 203, 304, 375, 550–552, 569, 575, 578, 579
 Iványi Béla 488, 489
 Izdenczy József 122
 Izidor, Sevillai Szent 343

 J. L. A. M., hamburgi kereskedő 294
 Jáfet 560
 Jagamas János 432
 Jancirus *lásd* Idanthürszosz
 Jancsó Benedek 82
 Jankovich Miklós 116, 166, 169, 176, 404, 405, 598
 Jankovics József 232, 251, 269, 402
 Jankovits János 112
 Jankovits László 403, 555
 János (Habsburg), főherceg 131, 141
 János, evangélista, Szent 534, 609
 János, Keresztelő Szent 532
 Jánosi András 130
 Janowski, Maciej 530
 Janus 382
 Janus Pannonius 288, 403, 409
 Jaschke, Felix 541
 Jászberényi József 265, 525, 543
 Jelenits István 525
 Jenő, II., toledói püspök 343
 Jézus Krisztus 245, 396, 527, 537, 538, 547, 606, 614
 Joannes Annius Viterbensis (Berosus) 585
 Johann Joseph Pock 567
 Jókai Mór 131, 201
 Jones, Peter 378
 Jonston, Jan 599, 607, 608
 Joó István 465
 Jósika Miklós 423
 Józán Ildikó 555
 Józsa Péter 127
 József 296
 József, Habsburg (Habsburg-Lotaringiai), főherceg, nádor 130, 133, 137, 140, 151, 594
 József, II. (Habsburg-Lotaringiai), német-római császár 62, 65, 67, 69, 75, 77–79, 82, 100, 110, 115, 118, 122, 158, 280, 480, 530, 531, 608
 Judge, Jane C. 115
 Juhász Ildikó 339
 Julianus barát 559, 560
 Julius Caesar, Caius 144, 150, 296
 Julow Viktor 317
 Juno 331
 Jupiter (*lásd még* Zeus) 108, 119, 140, 149, 154
 Justinus 203
 Juvenalis, Decimus Junius 28

 Ká... György 611
 Kaivola-Bregenhøj, Annikki 288
 Káldy Gyula 430–432, 438
 Kalina von Jätenstein, Mathias 527
 Kállay István 122, 123
 Kallendorf, Craig 570
 Kallimakhosz 553

- Kallisztratosz 375
Kalmár György 245, 327
Kálozi család 498
Kant, Immanuel 227
Kanyar József 489
Kapitány Adrienn 82
Kaposi István 83
Karasznai Mihály 609
Karika Erzsébet 483
Kármán család 259
Kármán József 259
Karner, L. 542
Károly (Nagy), frank császár 296
Károly Ágost, szász-weimari herceg 82
Károly, Habsburg, főherceg 130
Károly, IV. (Luxemburgi), cseh király 531
Károly, V. (Habsburg), német-római császár 605, 613
Katalin, II. (Nagy), orosz cárnő 192, 213
Katona Csaba 125, 132, 199
Katona Mihály 377
Katona Tamás 411, 413, 621
Kauntiz, Wenzel Anton Eusebius von 58, 66
Kazai család 498
Kazay Gábor 91
Kazinczy Dienes 25
Kazinczy Ferenc (J. H. G.) 12, 14, 15, 20, 21, 25, 33–36, 40, 42, 63, 74, 79, 90, 92, 93, 96, 109, 118–120, 123, 157, 162, 163, 165–170, 172, 173, 175, 177, 178, 182, 195, 201, 205, 206, 208, 209, 215, 251, 259, 266, 269, 276–280, 286, 307–311, 313–316, 335, 338, 339, 342, 348, 349, 352, 358, 364, 366, 369, 370, 372–376, 379–383, 390, 397, 398, 421, 458, 460, 462, 466, 468–475, 479, 482, 487, 515, 524, 525, 541, 543, 551, 595–597, 621
Kazinczy Gábor 155, 182, 191, 217
Kazinczy Iphigenia 178, 195
Kazinczy János 597
Kazinczy Klára 162, 166, 191, 223, 482
Kébész 261, 604
Kecskés András 303, 306–308, 312, 317, 321, 323, 328, 331–333, 335–337, 340, 344, 347, 348, 349, 351–354, 359–363, 365–368
Keglevich József 122
Kelemen, Szent 604
Kelényi B. Ottó 507, 508
Kemper, Hans Georg 268
Kenesei Ilona, Klein (Radó Gyuláné) 432
Kenéz Győző 481
Kenyeres Ágnes 460
Kenyeres család 499
Kepler, Johannes 379
Kerényi Ferenc 409
Kerényi György 418, 443
Keresztesi József 88
Kereszturi József 608
Kéri Katalin 47, 52, 55, 539
Kerznay Bernárd 610
Keserű Barna Arnold 139
Kevi József 83
Kézy Mózes 201
Kharón 184, 194
Kim, Alan 260
Kimlei Péter 432
Kinsky, František Josef 529
Király István 339
Kis János 12, 151, 152, 165, 378, 397, 398, 598
Kisbali László 260, 263
Kisfaludy Károly 152, 297, 423, 463
Kisfaludy Sándor 130, 152, 382, 424, 483
Kismarjai Veszelin Pál 614
Kiss Anita 82
Kiss család 498
Kiss Dénes 430

- Kiss Ferenc 479, 499
 Kiss Ignác 83, 87
 Kiss János 83
 Kiss József 12, 468
 Kiss Katalin, É. 552
 Kiss Lajos 415, 435, 442
 Kiss Lajos, nyelvész 69
 Kiss Margit 134, 522
 Klaniczay Tibor 401, 406, 407
 Kleist, Georg von 393
 Kleist, Heinrich von 211, 278
 Kleopátra Philopatór, VII., Egyiptom királynője 211
 Klima László 560, 582
 Klinghammer István 465
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 279, 530
 Kloska (Cloșca, Ion) 70
 Klüpfel, Engelbert 608
 Knapp Éva 521, 525, 534, 543
 Kobzos Kiss Tamás 16
 Kodály Zoltán 197, 414, 415, 427, 429–436, 442, 445, 447, 450
 Kókay György 20, 21
 Koll, Johannes 521
 Komádi Nagy Mihály 271
 Konfuciusz 259
 Konkoly-Thege Miklós 446
 Kopecek, Michal 530
 Kopernikusz (Nicolaus Copernicus) 263, 379
 Kóré Zsigmond, Bikfalvi 15, 474
 Korompay Bertalan 556
 Kosáry Domokos 126, 127, 130
 Kościuszko, Tadeusz 192
 Koselleck, Reinhart 108
 Kossuth Lajos 151
 Kostyál László 84
 Kovachich Márton György 69
 Kovács család 499
 Kovács Ferenc 307, 312, 331, 344
 Kovács Ferenc 615
 Kovács Ferenc, énekeskönyv-tulajdonos 159
 Kovács Ida 276, 278
 Kovács József, Ö. 64
 Kovács Sándor Iván 410
 Kovács Sándor, zenetörténész 416, 430
 Kovács Ferenc, földmérő 469, 497
 Kovács József 165, 167
 Kovács Mihály 167
 Kozma Gábor, énekeskönyv-tulajdonos 419
 Kozma Mihály 419
 Kölcsey Ferenc 15, 176, 278
 König György 166, 210
 Kőszeghy Péter 402, 411, 461
 Krakowsky von Kolowrat, Johann Karl 531
 Krappmann, Jörg 527
 Kresznerics Ferenc 62, 125
 Kríza Ildikó 437
 Kroiszosz, líd király 196
 Ktésiasz 581
 Kubínyi László 69
 Kulcsár Pál 137
 Kult László 80
 Kultsár István 167, 168, 471
 Kún László 433
 Kurucz György 83, 96–98
 Kutnarí, František 527
 Kübelé 386
 Kühner, Christian 268
 Küllös Imola 60, 155, 159, 162, 211, 364, 399, 400, 402, 404, 457, 470, 621, 622
 Kүrosz, (id.) I., perzsa király 32, 367, 375
 La Fayette, Madame de 387
 La Roche, Sophie von 387
 La Rue, Charles de (Carolus Ruæus) 303
 Labádi Gergely 16, 265

- Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus 349, 352–355, 357–359
- Laczházi Gyula 53, 227, 228, 232, 252, 265, 266, 269, 272, 283, 289
- Laczkó András 523
- Laczkovics János 99
- Lajos, porosz herceg 183, 194, 212
- Lajos, XVI. (Bourbon), francia király 181, 194, 214
- Lajos, XVIII. (Bourbon), francia király 219
- Lajtai Máttyás 558
- Lajtha László 430
- Lakatos István 323
- Lakatos István, zenetörténész 429
- Lakits György Zsigmond 69
- Lampe, Friedrich Adolph *lásd* Ember Pál, Debreceni
- Landgraf Ildikó 429
- Lang, Carl Heinrich 376, 377
- Langren, Michael von 379
- Laodiké 215, 385
- Lárosz János 83
- László József 134, 460
- Laudon, Ernst Gideon von 158–160
- Lavater, Johann Kaspar 263
- Lažanský von Bukowa, Prokop 529, 532
- Lázár Balázs 131
- Lázár Katalin 437
- Lederlinus, Joannes Henricus 606
- Lefebvre, Georges 127
- Lehel 112
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 232, 240
- Lemnius, Levinus 609
- Lénárd Ferenc, dr. 227
- Lengyel Antal 112
- Lengyel Réka 15, 16, 119, 134, 158, 215, 245, 369, 471, 521, 522, 532, 546, 547, 551, 600
- Leoninus 325
- Lescarbot, Marc 568
- Lessing, Gotthold Ephraim 260, 374, 387
- Leunclavius, Johannes (Löwenklau) 375
- Leuschner, Vincenz 268
- Lewis, Rhodri 357
- Lichtneckert András 90, 483
- Limbay Elemér 430, 446, 447, 450
- Linné, Carl von, Linne 395, 599
- Lipót, II. (Habsburg), német-római császár, magyar király 57, 62, 68, 73, 75, 77, 89, 103, 118
- Lipszky János 96
- Livius, Titus 532, 609
- Lobkowicz und Hassenstein, Bohuslaus von 531
- Lobwasser, Ambrosius 609
- Locke, John 379
- Locke, Matthew 291, 598
- Lohenstein, Casper von 376
- Loiselle, Kenneth 268
- Lónyai László 602
- Lorman, Jaroslav 527
- Lorman, Thomas 66
- Lósy-Schmidt Ede 507
- Lucretia 410
- Ludwig, Johann Jacob 603
- Luhmann, Niklas 273
- Lujza (Mecklenburgi), porosz királyné 197, 210
- Lukácsi (?) 414
- Lukácsi Márk 90
- Lukcsics Pál 110
- Lukianosz 371, 373
- Lustig, Caspar 542
- Madách Gáspár 408
- Máday Andor 48
- Magóg 203, 204, 213, 304, 375, 550–552, 559, 569, 572, 574–576, 578–580, 582–585

- Mahling, Christoph-Hellmut 451
 Mailáth György 426
 Major Ervin 130
 Makó Pál 252, 571
 Mályusz Elemér 66, 75
 Mansfeld, Ernst von, Johann 15, 474, 482
 Marczali Henrik 65, 69, 75–77, 82, 109, 110, 116, 122
 Margócsy István 348
 Mária Antónia, francia királyné 181
 Mária Krisztina (Habsburg–Lotaringiai), osztrák főhercegnő 76
 Mária Lujza (Habsburg), osztrák hercegnő 133, 134, 144, 149, 150, 168, 180, 186, 187, 201, 211, 212, 223
 Mária Terézia, I. (Habsburg–Lotaringiai), német-római császárnő, magyar királynő 78, 530
 Mária, Szűz 106, 107, 119, 525, 612
 Marino, Giambattista 386
 Mariotte, Edme 371
 Márki Sándor 68, 70, 72, 82, 88, 102
 Markner, Reinhard 521, 528, 532
 Marosi László 130
 Maróthi György 377
 Maróthy Szilvia 79, 171, 548, 584
 Mars (Arész) 101, 105, 114, 119, 136, 140, 143, 144, 150, 160, 161, 180, 186, 201–204, 209, 212, 216, 220, 417
 Martelli, Lodovico 387
 Martialis, Marcus Valerius 311, 312, 373, 375
 Martinovics Ignác 252
 Márton Gábor 591
 Márton István 167
 Márton József 425
 Márton, Szent 296
 Maskelyne, Nevil 512
 Mašlaň, František 527
 Masséna, André 191, 192
 Matányi Marcell 125, 154, 182, 199, 383, 475
 Mátray Gábor 423, 424, 429, 444, 446, 450
 Mátyás család 498
 Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 119, 121, 156, 161, 162, 377
 Mátyási József 82
 Maur, Eduard 527
 Mauser, Wolfram 279
 Maxwell, Alexander 72, 110
 Mayer, Tobias 380
 Mecsei Éva, Kujbusné 75
 Mecséry Dániel 131
 Medgyesy S. Norbert 16, 130, 131, 136, 146, 199
 Medúza 188–190, 207, 214
 Meinhard, Johann Nikolaus 378
 Melanchthon, Philipp 609
 Melich János 104
 Melius Juhász Péter 407, 609
 Melpomené 381, 383
 Meltzer, Jakob 169
 Menandrosz 293, 296, 297
 Mendelssohn, Moses 259–263
 Menelaosz 396
 Mercurius 220
 Mérei Gyula 66
 Merényi Oszkár 154
 Merianus, Mathias 607, 608
 Meskó József 132
 Mester Béla 558
 Mészáros Gábor 13, 16, 21, 89, 119, 135, 155, 199, 228, 249, 257, 305, 347, 367, 475, 552, 594, 596
 Mészöly Gedeon 425, 432, 438
 Metastasio, Pietro 386
 Meyer Ágoston 543, 544
 Mezei Márta 464
 Mezey Barna 78

- Michaelis, Johann David 387
Michaud, Claude 79
Mihályko János 408
Miklós, I., orosz cár 211
Mikóczy Alajos 480, 523
Mikos Éva 429
Mikovinyi Sámuel 465, 602
Millien, Achille 364
Milton, John 387, 570
Mindszenti Sámuel 21, 22
Mindszenty Dániel 447
Minelli, Jan 372
Minerva *lásd* Pallasz Athéné
Miru György 106
Mišianik, Ján 401
Mitterbacher, Franz 610
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 387
Molnár András 79, 107
Molnár Antal 428, 435, 436, 444, 446
Molnár Borbála 347
Molnár Erzsébet, Bánkiné 131
Molnár Gábor 134
Molnár János 507
Molnár László Sándor 523
Monsperger, Joseph Julian 610
Montaigne, Michel de 273
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat de 100, 106
Moreau, Jean Victor 183, 387
Morvay Győző 74, 81, 82
Mosheim, Johann Lorenz von 610
Mozart, Wolfgang Amadeus 163
Mózes 247, 263, 357, 556
Mózsa Ernő 523, 597
Munk, Reiner 260
Muraközi Gyula 384, 577
Muraközy György 301
Muraközy Virág 169
Murat, Joachim 128, 221
Musschenbroek, Pieter van 393
Muzsnyay Lászlóné 481
Müller, Gerhard 521
Müller, Leos 531
Nagy Ágoston 61, 72, 156, 205
Nagy Béla 87
Nagy Ferenc 163
Nagy Ferenc, kanonok 92, 113
Nagy Ferenc, Vályi 163, 334
Nagy Ilona 429
Nagy Imre, T. 280
Nagy Iván 543
Nagy János 82
Nagy János, költő 118, 450, 490
Nagy-L. István 128, 131
Nagyváthy János 11, 590
Napóleon Bonaparte, I., Franciaország császára 125–128, 130–133, 135–137, 139–142, 144–150, 152–155, 160–162, 165, 166, 168, 169, 171–173, 175–194, 196–203, 205–208, 210–217, 219, 220, 223, 383
Nedeczki Károly 604
Nedeczky János 83
Nedeczky Rudolf 604
Négyesi László (N. L.) 458
Németh Endre 560
Németh Gabriella 600
Németh István, H. 120
Németh József 64, 78, 79, 91, 93, 165, 265, 304, 525
Neptunus 143
Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus 396
Neukirch, Benjamin 604
Newton, Isaac 249, 250, 253, 263, 379, 507, 509–512, 517, 518, 598, 599, 602, 610

- Ney, Michel (Naj) 192, 219
 Niczky Anna 81
 Niederhauser Emil 137
 Nierenberg, Juan Eusebio 295
 Nieupoort, Willem Hendrik 610
 Nihelszki Dávid 180
 Nimród 172, 188, 198, 201, 206–209, 216
 Noé 559, 569, 583, 584, 585
 Nollet, Jean-Antoine 393
 Noszlopy Titus 430

 Nyáry Bálint 207
 Nyáry Krisztián 278
 Nyiri Péter 521
 Nyiry István 298

 Ódor Imre 80, 138
 Odüsszeusz 604
 Oken, Lorenz 298
 Olbers, Wilhelm 512
 Olivier, orvos 294
 Ongaro, Antonio 386
 Orbán László 25, 74, 621
 Orczy család 88
 Orczy József 157
 Orczy László 68, 79, 82,
 Orczy Lőrinc 40
 Oresztész, Orestes 396
 Orlovsky Géza 555
 Orosz Andrea 165
 Orosz Ferenc 611
 Orosz István 126
 Oroszy család 90, 470, 483, 498, 499
 Oroszy Dániel 91
 Oroszy Julianna 90, 91, 468, 469, 470, 472,
 483
 Oroszy Pál 91

 Orpheusz 42, 93, 95, 96, 105, 109, 119, 171,
 249, 276, 290, 423–428, 430, 434, 440,
 450, 479, 510, 511, 543
 Ostervald, Jean-Frédéric 245, 246
 Oszmán, belgrádi pasa 158, 159
 Ottokár, II. (Přemysl), cseh király 531
 Otway, Thomas 387
 Ovidius Naso, Publius 118, 293, 309, 371,
 373, 403–405, 559, 572, 573

 Öry család 498

 Pachta, Johann 529
 Padányi Bíró Márton 108
 Pajkossy Gábor 66
 Pajor Gáspár 251, 259, 260, 263, 264
 Pajor Katalin 60
 Paksa Katalin 16, 430, 431, 441, 443, 445–
 449
 Pál apostol 407, 408, 605
 Pál, I., orosz cár 191
 Pál, Remete Szent 611
 Pálföldi Lászlóné 480, 501
 Pallasz Athéné (Minerva) 140, 141, 149,
 Pallavicino, Ferrante 387
 Pándi Pál 317, 464
 Pandula Attila 111
 Pap József 120
 Pápai Páriz Ferenc 611
 Pápay Gyula 465
 Papp László 69
 Papp-Váry Árpád 465
 Pászti László 16, 455
 Pásztor János 69
 Pataky Dénes 544
 Patroklosz 212
 Pauler Ákos 542
 Pauler Gyula 542

- Pázmány Péter 55, 288, 525, 611
Péczei József 20–22, 24, 27, 28, 30–42, 70, 85, 164, 301–306, 318–320, 326, 331, 345, 356, 360, 365
Pécsváradi Péter 611
Pelopsz 142–145, 149, 150
Pelzhoffer, Franz Albert 599, 611
Penke Olga 566
Pentheszileia 211, 567, 570
Pénzes Tiborc Szabolcs 181
Peretsenyi Nagy László 564, 566–572
Pergolesi, Giovanni Battista 162, 163
Perlaky Dávid 21, 22
Perrault, Pierre 371
Pete Márton 551
Péter László, irodalomtörténész 134, 460
Péter László, történész 67, 100, 106
Péter, Szent, apostol 181, 610
Péterffy Ida 61, 73, 82, 83, 90–92, 106, 109, 118, 120, 162, 304, 347, 455, 456, 478, 479, 483–485, 490, 509, 596, 597, 599, 622
Petőfi Sándor 423
Petrarca, Francesco 386, 388, 389
Petravits Ignác 304, 596, 598
Petrbok, Václav 527
Petrik Lajos 607, 614
Petronius Arbiter, Gaius 290
Petrovits (?) 414
Petrőczy Éva 181
Phaedrus, Caius Iulius 26
Phereküdész 336
Phótiosz 581
Piccolomini, Aeneas Sylvius 559
Pilingér, Michael (Piringer) 188, 189
Pillik család 499
Pindaros 365
Pintér Jenő 463, 464
Pius, VI., pápa 530
Pius, VII., pápa 133
Platón 174, 259, 260–262, 321, 350–354, 358, 360, 366, 393, 568, 612
Plautus, Titus Maccius 29
Pléh Csaba 230
Plenciz, Joseph von 532
Plinius Secundus, Caius, id. 175, 383–385, 397, 581
Plótinosz 261
Plutarkhosz 397, 598
Pocock, J. G. A. 579
Podmaniczky Lajos 424
Podškubka, Jan 528
Poggio Bracciolini, Giovanni Francesco 386
Polányi család 499
Polgár Anikó 315, 334
Polgári Gáspár 601
Polikárp, Szent 604
Pollok, Anne 260
Pompeius Magnus, Cnaeus 144, 145, 150, 382
Poór János 69
Posgay család 498, 500
Posner, Oskar 526, 533, 534, 541
Post, Helen 560
Pölöskei Ferenc 126
Pray György 598
Priamosz 211, 212
Pribék János 116
Prométheusz 208, 553, 568, 581, 613
Propertius, Sextus Aurelius 323
Próteusz 386
Pröve, Ralf 77
Ptolemaiosz 382
Pubička, František, S. I. 532
Pürrhosz 396
Püthagorász 174, 371, 553, 569

- Quinault, Philippe 387
Quint, David 570
Quintilianus, Marcus Fabius 308, 309
- Rabener, Gottlieb Wilhelm 387
Racine, Jean 387
Rácz Ilona 431
Rácz Lídia, Némethné 478, 483
Ráday Gedeon 331, 332, 346, 590
Rajeczky Benjamin 443
Rajka László 563
Rájnis József 43
Rákóczi Ferenc, I. 525
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 131, 155,
190, 191, 429–431
Rákóczi Péter 522
Ramler, Karl Wilhelm 350
Ráth Károly 180
Rathmann János 260
Raum Frigyes 465, 466, 482
Redeker, Franz Albert 612
Rédey-Keresztény János 175, 301
Réfi Attila 128
Regnard, Jean-François 387
Reguly Antal 555, 556
Reichmann Győző 261
Reiffenstuel, Analectus Johann Georg 612
Reimarus, Hermann Samuel 261
Reisz T. Csaba 96
Répás Ferenc 83
Reusch, Johann Peter 295
Révai Miklós 12, 34, 43, 116, 327, 364, 558,
599, 612
Révai testvérek 460, 462
Révay Péter 101
Rhédei Ferenc 196
Ricci, Flaviano 612
Riccioli, Giovanni Battista 379, 518, 519
- Riethaller Mátyás 118
Ritoók Zsigmond 349
Róbert Zsófia 82
Robertson, William 569
Robortello, Francesco 348, 349
Róheim Géza 287
Róka család 498
Róna-Tas András 557
Rosenstock, Bruce 260
Rosenzweig, Franz 260
Rosty János 83, 89, 97
Rousseau, Jean-Jacques 59, 204, 272
Rowe, Nicholas 387
Rózsavölgyi Márk 130
Rozsos Pál 109
Rudolf, I. (Habsburg), német-római császár
307, 342, 345, 380
Rueus, Franciscus 609
Rufinus Aquileiensis, Tyrannius 604
Ruhkopf, Friedrich Ernst 613
Rumy Károly György 165
Ruszek József 168
Ruttkay-Miklián Eszter 556
- S'Gravesande, William Jacob 379
Sadilek, Jaap 528
Ságvári György 67, 72
Sajnovics János 557, 558, 560
Salamon, Izrael királya 26
Sallér Judit 98
Sándor István 259
Sándor Klára 549
Sándor, I., orosz cár 183, 193, 194, 196–198,
210–212, 218
Sándor, III. (Nagy), makedón király 184, 190,
193, 197, 198, 296, 581
Sarapik, Virve 288
Sárközy Albert 595

- Sárközy család 501, 594–596, 599–601, 603–605, 608–613, 615
Sárközy Gábor 597, 610
Sárközy György 595
Sárközy Imre 595
Sárközy István 11, 15, 91, 162, 163, 165, 168, 375, 380, 480, 481, 501, 521–523, 526, 541, 590–595, 597–615
Sárközy János 589
Sárközy Juszтина 165, 481, 482, 501, 593, 595, 597
Sárközy Titusz 595, 610
Sárosi Bálint 139
Sashegyi Oszkár 118
Saturnus 271, 514, 518, 519
Savile, George 48
Savoyai Jenő 496
Scaliger, Julius Caesar 382
Schedelich, Johann Georg 612
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 298
Schiller Erzsébet 269
Schiller, Friedrich 532
Schiller, Julius 379
Schlegel, Johann Adolph 350
Schmidegg Tamás 86, 87
Schmidegh László 158
Schobin, Janosch 268
Scholke, Horst 267
Schönfeld, Johann Ferdinand von 522, 528, 530–535, 541
Schrevelius, Cornelius 613
Schróder, Friedrich Ludwig 528
Schubert, Gotthilf Heinrich von 288
Schuler, Heinz 528
Schuyl, Florentius 603
Schwandner, Johann Georg (Schwandtner) 613
Schweighaeuser, Iohannes 604
Scudery, Madeleine de 387
Sebestyén család 499
Sebestyén Gábor 594
Sebő Ferenc 416, 430
Seemayer Vilmos 434
Seiberts, Ruth 451
Seidel, Johannn Christoph 527
Seidler, Andrea 37
Seidler, Wolfram 37
Sém 560
Seneca, Lucius Annaeus 171, 373, 374, 613
Sennyei János 79
Seprődi János 429, 431
Servius Tullius 396
Sifter család 499
Silagi, Denis 75
Simon család 498
Simonyi (?) 414
Simonyi család 498
Sin Edit 485
Sipos Istvánné 227
Sipos Pál 201
Sipos Péter 180
Sirató Ildikó 156, 215
Skaricza, őrnagy 97
Skinner, Joseph E. 565
Skublics Imre 83
Skublics János 80
Skultéti Apollónia, Kiss Ferencné 479, 499
Sleidanus, Johannes 613
Solinus, Gaius Julius 383–385
Solymosi László 480, 523
Somfai Balázs 481
Somogyi Kata, Hollósi 472, 475
Somssich Lázár 78, 79, 543
Soós István 66, 621
Soos Kristóf 408
Sőtér István 317, 464

- Spech János 424
Spinoza, Baruch de 598
Spissich Antal 84
Spissich István 274
Spissich János 78, 84, 97, 98, 163, 373, 597, 613
Splényi Amália, Miháldi 390, 552
Stapleton, Thomas 613
Stegena Lajos 465
Sternberg, Jaroslaw von 532
Stock, Klaus-Jürgen 526–529, 531, 533, 541, 542
Stoker, Bram 561
Stoll Béla 399, 401, 402, 405–409, 412–414, 417–420
Stolle, Gottlieb 376
Stolwyck, Dirk Klaaz 294
Stransky, Paul 531
Streibig Gergely János 254
Streibig József 93, 254, 259, 306, 606
Strohmayer Ignác 72, 73
Sudár Balázs 554
Sulzer, Johann Georg 321
Sutcliffe, Matthew 613
Svatoš, Martin 521

Szabados György 579
Szabó András 600
Szabó család 499
Szabó József, Látzai 181
Szabó Sári 420
Szabó T. Attila 413
Szabolcsi Bence 424, 428
Szacsavay Sándor 20, 22, 25, 27, 28, 30, 33–35, 37–43, 302, 318
Szajbély Mihály 348, 378
Szakmári Ötves János 419
Szalay Olga 432, 436
Szántay Antal 122

Szapáry Péter 486, 487, 599, 607
Szapphó 40, 167, 362, 405
Szarka János 135
Szathmáry Lajos 403
Szauder József 82, 283
Szauder Mária 283
Széchényi Ferenc 49, 85, 89, 119, 120, 366, 367, 470, 477, 479, 487, 488, 498, 500, 542, 552
Széchényi István 132, 416, 551, 560
Szécsényi Endre 260
Szécsi Pál 414
Szegedy Ignác 79
Szegedy János 89
Szegedy-Maszák Mihály 551, 555
Székely Júlia 139
Szekér Ernő 479
Szekeres András 65
Szekfü Gyula 427
Szemere Pál 278
Szemerkenyi Ágnes 155
Szenci Molnár Albert 457
Szendrei Janka 432, 441, 443, 445
Szentiványi Ferenc 294
Szentmártoni Szabó Géza 287, 399, 402, 416
Szentsei György 402
Szép Beáta 592
Szepes Erika 339, 401, 403, 415
Szepessy Tibor 313, 327, 329
Szerdahely György Alajos 250, 347, 348, 350–352, 354, 371, 376, 508, 614
Szerdahelyi István 339
Szijártó M. István 65–67, 69, 86, 108, 120
Sziklai Zoltán 590
Szilágyi Adrienn 551
Szilágyi Ferenc 105, 196, 410, 591
Szilágyi Márton 19, 64, 65, 152, 164, 165, 259, 265, 403, 464, 525, 564

- Szilágyi Mihály 601
Szilágyi Sámuel 475
Szilasi család 498
Szilasi László 282
Szilénosz 385, 386, 389, 390
Szili József 551
Szilveszter, II., pápa 101
Szily János 77, 85
Szimonidész 353
Színi Károly 447
Szinyei József 458–461, 470
Szirmay Antal 139, 166, 210
Szmodits Anikó 144
Szókratész 173, 174, 253, 254, 259, 261–263, 347, 351, 375, 553
Szomjas-Schiffert György 443
Szontagh Gusztáv 560
Szophoklész 374
Szőnyi Nagy István 614
Szörényi László 254, 320, 561, 577
Sztáray Mihály 75
Sztrabón 397, 581
Szuidász 397
Szurmay Ernő 322
Szuromi Lajos 340
Szuvorov, Alexandr 183, 191, 192, 212
Szüts család 498
Szüts László 499
- Takács M. József 128
Takáts Gyula 595
Takáts József 364, 565, 577, 579
Takáts Sándor 21, 28, 32–34, 39
Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de 133
Tamás Zsuzsa 461
Tamás, Aquinói Szent 525, 541
Tanárki János 569
Tánczos Vilmos 401, 416
- Tantalosz 142, 143, 149
Tari Lujza 424, 425, 427, 430, 435, 438, 441, 445, 446, 448, 450
Tarnai Andor 82
Tasso, Torquato 387
Tátrai Vilmos 130
Teleki család 490, 496, 506
Teleki József 259, 467, 470, 484, 485
Teleki Sámuel 372
Télemakhosz 604
Terentianus Maurus 308, 309
Terentius Varro, Marcus 388
Teszelszky, Kees 101, 103
Thaisz András (Th.) 471
Thasy János, Veszprémi 499
Themisz 206
Theognisz 309, 375
Theophrasztosz 607
Thomasius, Christian 267
Thomson, James 387
Thököly Imre, erdélyi fejedelem 177
Thuküdidész 614
Thurzó György 407
Tibullus, Albius 322, 323
Tinková, Daniela 527
Tinódi Sebestyén 423, 424, 429
Titus, római császár 604
Tobin, Robert 273
Toldy Ferenc (Schedel) 12, 168, 291, 462, 463, 466, 468, 470, 477, 482, 552
Tolnay család 499
Tompos Lilla 73
Tordai Rita 132
Toszt Ferenc 161
Tóth Barna 11, 63, 65, 90, 91, 95, 118, 456, 457, 469, 483, 621, 622
Tóth Ferenc 485
Tóth Gábor 554

- Tóth István 431, 435, 449
 Tóth Orsolya 278
 Tóth Tünde 213, 397, 549
 Tóth-Bencze Tamás 483, 484, 490
 Török Károly 414
 Török Lajos 548
 Török Zsolt 465
 Török Zsuzsa 16, 425, 426
 Török, Michael 609
 Trattner János Tamás 156, 550, 569
 Trattner Mátyás 227, 253, 311, 378, 612
 Trencsényi Balázs 65, 530, 561
 Trissino, Gian Giorgio 387
 Trostovszky Gabriella 101
 Tschirnhaus, Ehrenfried Walther von 380
 Tsutor János 597
 Tuba László 432
 Tuboly család 163, 170
 Tuboly Erzsébet 178
 Tuboly László 84, 170, 373, 597
 Tuboly Rozália 178
 Tuisko 556
 Tulard, Jean 128
 Turcsányi Károly 134
 Tündaros 396
 Türk Attila 560
 Túrtaiosz 363
 Tüskés Gábor 11, 134, 228, 245, 521, 522, 532

 Ullmann Ottó 414
 Ulyhely család 499, 500
 Uránia 381

 Váczy János 27, 621
 Vadai István 406, 407
 Vadera Gábor 13, 16, 21, 40, 41, 61, 65, 348, 464, 594
 Vajnági Márta 122

 Vakler Anna 130
 Valla, Lorenzo 614
 Vályi András 489
 Vámos Hanna 522
 Vándor László 78
 Varga Imre 402, 404
 Varga József 86, 514
 Varga Pál, S. 343
 Varga Szabolcs 158
 Vargyas Lajos 401, 429
 Varjas János 195, 196, 377, 462, 466, 469, 472, 474
 Várkonyi Ágnes, R. 551
 Várnai Péter 424
 Vas Gereben 201
 Vásárhelyi család 412
 Vásárhelyi István 605
 Vay József 82
 Végheli család 498
 Velkey Ferenc 560
 Vendelstaedt, orvos 293
 Venus (Aphrodité, Cipria) 196, 277, 278, 289, 290, 291, 362, 363, 381, 401, 404, 412, 417, 418
 Veres András 551
 Veress D. Csaba 126, 128, 131–133, 139–141, 146
 Veress Sándor 436
 Vergilius Maro, Publius 35, 108, 290, 293, 303, 306, 307, 311, 312, 316, 317, 319, 320, 322, 323, 329, 345, 356, 371, 373, 403, 577, 587
 Veronese, Guarino 386
 Verseggy Ferenc 12, 322, 424, 599, 612
 Véssey Mihály 475
 Vesta, Veszta 581
 Vetsei Pataki István 614
 Vigneul, Marvil 295

- Vikár Béla 415, 438, 441
Vilcek Béla 303, 306–308, 312, 317, 321, 331–333, 335–337, 347–349, 351–354, 359–363, 365–368
Villon, François 403
Vince, Lerini Szent 601
Vizi László Tamás 132
Vizvári Attila 16
Voigt Vilmos 287, 288, 292, 297, 399, 419
Volf, Jan 526, 533, 534, 541
Voltaire, Jean-Marie Arouet, Voltér 81, 320, 356, 387, 531
Vossius, Gerardus Joannes 323
Vörös Imre 507–509
Vörös István 78
Vörös Károly 64–66, 89, 373, 475, 476, 483, 596, 597, 622
Vörösmarty Mihály 297, 564, 565, 579

Wagner, Franz 567
Wähner, Andreas Georg 295
Warren, Minton 343
Wattay család 482, 485, 490, 491, 494–496, 506
Wattay Pál 495
Weber Simon Péter 161, 336, 507, 607
Weigel, Johann Christoph 592, 601
Weinberg, Manfred 527
Weiss Ferenc 507
Weöres Sándor 410
Werbőczy István 100, 103, 104
Weszprémi István 603
Wieland, Christoph Martin 387, 530
Wilkins, John 387
Winkler, Johann Heinrich 393

Wiora, Walter 451
Wolff, Christian 53, 232, 252, 379, 598, 601, 615
Wollstonecraft, Mary 46
Woolf, Greg 565
Wranitzky, Paul 130

Xenophón 367, 375, 466, 553
Xenopol, Alexandru D. 88
Xerxész 395, 396

Yamamoto, Keiji 518
Young, Edward 255, 387, 598

Zacharie De Lisieux, Pierre (Petrus Firmanus) 615
Zákonyi Ferenc 90, 131, 457, 477, 478, 483
Zamoyski, Adam 136
Zegernyei 560
Zemplén Jolán 508, 519
Zentai Mária 348, 378
Zeusz *lásd még* Jupiter 140, 149
Zimmermann, Joseph Anton 547
Zoroaszter 353
Zouhar, Jakub 532
Zrínyi Miklós (†1566) 176, 177, 212
Zrínyi Miklós (1620–1664) 69, 176, 299, 442
Zwinger, Andreas 604

Zsaródy Réz Balázs 479
Zsigmond, I. (Luxemburgi), német-római császár 69, 447
Zsigmond, Szent 68
Zsoldos Endre 208, 507, 511, 514
Zsolnai Dávid 109

Földrajzi nevek mutatója

A: Ausztria, B: Belgium, CZ: Csehország, CH: Svájc, E: Spanyolország, ET: Egyiptom, F: Franciaország, GB: Egyesült Királyság, GR: Görögország, H: Magyarország, HR: Horvátország, I: Olaszország, IN: India, IL: Izrael, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, PRC: Kína, RL: Libanon, RUS: Oroszország, RO: Románia, SK: Szlovákia, SLO: Szlovénia, TR: Törökország, UA: Ukrajna, USA: Amerikai Egyesült Államok

Ajka 157, 467, 477, 481, 482, 486, 490

Alföld 443

Alsok *lásd* Csurgó

Alsóregmec 34, 471, 474

Androsz (GR) 384

Áporka 482, 494–496

Arács 90, 96, 477–479, 483, 498–501

Arany Fél-sziget (Maláj-félsziget) 573

Árkádia (GR) 382

Arménia *lásd* Örményország

Aspern (A) 130, 136, 185, 200

Aszófő 490, 501

Augsburg (D) 391, 567

Aurangabád (IN) 489

Austerlitz (Slavkov u Brna, CZ) 128, 136, 169,
183, 193, 211

Babócsa 503

Bajorország 219, 531

Balaton 91, 382, 459, 464, 468, 477, 478, 481,
483, 487, 498–500

Balatonarács 90, 96, 479, 483

Balatonfüred, Füred 82, 86, 90, 92–96, 105,
109, 249, 276, 285, 307, 312, 319, 371,
374, 457, 459, 461, 463, 464, 467–470,
477–480, 482–484, 487, 488, 498–501,
510, 596

Bamberg (D) 197, 288

Barcs 595

Bártfa (Bardejov, SK) 408

Basel (CH) 375

Bécs (Wien, A) 15, 20, 25–27, 31–34, 36–39,
42, 43, 48, 54, 59, 64, 67, 68, 70–72, 75, 77,
84, 85, 93, 98–100, 111, 121, 122, 125, 126,
128, 130, 134, 141, 144, 146, 147, 151, 154,
164–167, 169, 185, 291, 297, 307, 317, 334,
366, 372, 378, 380, 391, 392, 419, 425,
446, 471, 474, 494, 497, 498, 500, 503,
507, 512, 526, 528–530, 533, 534, 542, 597

Berlin (D) 127, 179, 180, 195, 197, 211, 260,
509, 512, 514, 515, 528, 542

Berzesznó, Ipolyberzence (Breznička, SK) 294

- Bicske 462, 472
Bihardiószeg (Diosig, RO) 259
Bithynia, Tün Ország (TR) 575, 582
Bizánc (İstanbul, TR) 386, 388
Borogyino (RU) 166
Boszporusz, Rác-szoros (Bosporus, TR) 575
Börgöndpuszta 132
Brabant (NL) 66, 115
Brassó (Braşov, RO) 155, 170, 189, 425
Bresztichka, Bresztics 502, 503
Březnitz (Březnice, CZ) 527
Brünn (Brno, CZ) 527, 528, 533
Buda *lásd* Budapest
Budakalász 485, 492, 493, 505
Budapest, Buda, Pest 37, 45, 62, 73, 79, 84, 85, 88, 89, 92, 96, 98, 102, 113, 118, 137, 140, 164, 178, 206, 287, 308, 376, 450, 486
Bukovina (RO) 433

Calabria (I) 576
Cegléd 432
Celldömölk 132
Ciprus 443
Coronna (La Coruña, E) 184, 198
Courelles (F) 144

Csabrendek 81, 91, 482
Csallóköz 416
Császár 462
Csehország 47, 140, 526–533, 535, 540–542
Csertő 489
Csurgó 11, 15, 16, 89, 155, 167, 207, 257, 305, 375, 497, 523, 589–600, 594, 595, 598

Dalmácia (HR) 147
Debrecen 38, 160, 164, 176, 179, 195, 196, 207, 245, 289, 301, 317, 318, 326, 338, 372, 377, 414, 457, 458, 460–464, 466, 467, 474, 479, 507
Dél-Amerika 395, 566, 567, 569
Délosz (GR) 384
Delphoi (Delfi, GR) 382, 383, 385, 395, 396
Drezda (Dresden, D) 187, 188, 218, 219
Duka 168
Dunántúl 62, 72, 80, 89–92, 107, 109, 123, 131, 123, 136, 141, 146, 150, 168, 176, 180, 368, 398, 402, 415, 416, 430, 436, 438, 443, 445, 458, 460, 461, 464, 469

Ecseg 433
Edelény 410
Eger 507, 600
Egeres (Aghireş, RO) 441
Egyesült Belga Államok 76, 115, 116
Egyiptom 306, 568, 574, 575, 577–579, 581, 583, 585
Elba (sziget) (I) 67, 106, 188, 189, 191, 214–216, 220, 221
Ellóra (Ellora, IN) 215, 489
Eperjes (Prešov, SK) 458, 459, 461, 462, 469, 472
Erdély 47, 50, 59, 70, 140, 158, 305, 366, 367, 402, 413, 419, 425, 426, 433, 444, 475, 561, 608
Erfurt (D) 128
Essling, Esslingen *lásd* Bécs
Esztergom 67
Etiópia 293
Euboia (Évia, GR) 384
Eylau (Bagratyionovszk, RUS) 127

Felső-Karinthia (A) 147
Felsőörs 89
Felsőrás 435
Fenn Ország *lásd* Finnország

- Finnország 288, 558, 569, 577
 Fontainebleau (F) 219
 Fönícia 568, 575
 Franciaország 115, 126, 127, 133, 134, 143, 144, 150, 205, 293, 529
 Friedland (Pravgyinszk, RUS) 127, 128, 184, 197
 Füred *lásd* Balatonfüred

 Galícia 123, 147
 Göcsej 84, 107, 368, 369, 381, 385, 391, 397, 420, 481, 501, 593
 Göttingen (D) 295, 557
 Graz (A) 37, 525, 526
 Groningen (NL) 377
 Gyimes(völgy) (Ghimeș, RO) 415
 Gyimesközéplak (Lunca de Jos, RO) 447
 Gyöngy 381, 593
 Győr 67, 71, 90, 93, 125, 131, 132, 137, 140–143, 146, 148–152, 154, 160, 169, 185, 186, 191, 195, 199–202, 211, 214, 459
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 507

 Hahót 83
 Hajdúdorog 162
 Halle (D) 593
 Haraszi 438
 Helikon, Hálík (Élikon, GR) 368–370, 382, 385, 386, 392, 396, 397, 501, 595
 Héreg 436
 Heresznye 503
 Herkules Szigettye *lásd* Amerika
 Herkules-, Abile-, Calpe kel oszlop, Gibraltár (GBZ) 568
 Hetes 441
 Horvátország 72, 88, 104, 122, 185
 Hradistya 294
 Hunnia *lásd* Magyarország

 Ibériai-félsziget 128, 580, 586
 Imans (Imaus, Pamír-hegység) 560
 India 215, 296, 489, 560, 568, 575, 577, 581
 Inke 594
 Isztria (HR) 147
 Japán, Nap-keleti Japannia, Magyar Lap Ország 567
 Jászó (Jasov, SK) 458, 467, 468, 473, 474, 479, 484
 Jedző Tatár Ország 567
 Jéna (Jena, D) 136, 158, 169, 177, 183, 184, 194–196, 210–212, 214, 216, 376, 591
 Jeruzsálem (Jerusalajim, IL) 179, 181, 260, 390

 Kaposvár 90, 94, 112, 120, 165, 438, 476, 481, 489, 523, 590, 599, 600
 Kappadocia (Kapadokya, TR) 566
 Karakó 131
 Karlsbad (Karlovy Vary, CZ) 534
 Kárpát-medence 396, 557
 Karüsztoz (GR) 384
 Kaskantyú 490, 496, 506
 Kassa (Košice, SK) 74, 276, 371
 Kaukázus 204
 Keszthely 64, 80, 83, 86, 96, 97, 99, 101, 168, 172, 215, 369, 370, 381–383, 386, 394, 397, 398, 489, 552
 Kéthely 490
 Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, RO) 433
 Kína 558, 560, 564, 565, 573, 577–580, 582, 586
 Kírra (GR) 382, 385, 386, 392, 393, 396
 Kishidegkút 470, 491, 504
 Kismegyer 125, 131, 132, 140, 149, 154
 Kispécsely *lásd* Pécsely
 Kisvisnyó (Višňové, SK) 434
 Kisszőlős 90
 Klattau (Klatovy, CZ) 528

- Kocs 462, 472
Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 47, 419, 425, 441
Komárom, Rév-Komárom (H, SK) 19, 20, 22, 24–27, 30, 33, 35–40, 43, 69, 132, 140, 141, 161, 184, 303, 306, 408, 462, 472, 502
Komotau (Chomutov CZ) 528
Kompanie-land 567
Korzika (Corse, F) 136, 149, 153, 193, 195
Kömlöd 462, 466, 472, 475,
Königsberg (Kalinyingrád, RU) 194
Köpcsény (Kittsee, A) 67
Körmöcbánya (Kremnica, SK) 407
Kőszeg 132
Köveskál 86
Kunszentmiklós 449, 594, 600

Ladány (Sárladány) 87, 88
Lappföld 558, 560
Leiden (NL) 380
Lengyelország 127, 213
Lengyeltóti 490
Lepantei-öböl, Lepantó (GR) 382
Lipce (Leipzig, D) 213, 216
Liszka, Olaszliszka 511
Lombardia 527
London (GB) 377, 561

Madrid (E) 295
Magyarország 31, 37, 38, 47, 58, 66, 68, 88, 106, 112, 118, 125–126, 129, 132–135, 141, 142, 145, 146, 149, 150, 165, 169, 185, 186, 190, 213, 293, 294, 445, 446, 448, 478, 479, 484, 502–504, 512, 543, 547, 557, 573
Málnapatak (Málinec, SK) 294
Marcali 132
Marosvásárhely (Târgu Mureș, RO) 425, 544
Méliszi-öböl (GR) 384

Memel (D) 211
Memphis (ET) 576
Mernye 503
Miskolc 191, 458, 459, 461, 462, 464, 467–469, 472, 473, 475, 479, 484
Mohács 107, 158, 462
Moldva (RO) 416, 432, 436
Moszkva (RU) 187, 203, 205, 213, 217, 557
Murakeresztúr 416

Nagybajom 165–167, 380, 456, 461, 466, 470, 471, 478, 480–483, 501, 504, 521–524, 526, 590, 593, 595–597
Nagyenyed (Aiud, RO) 466
Nagykálló 73
Nagykanizsa 78, 132, 162
Nagykovácsi 466, 482, 485, 493, 505
Nagykörös 425
Nagylengyel 170
Nagymegyer (Velký Meder, SK) 448
Nagypécsely *lásd* Pécsely
Nagyszékely 381
Nagyszombat (Trnava, SK) 507, 525
Nagyvárad (Oradea, RO) 92
Nápoly (Napoli, I) 128, 221
Nemea (GR) 382
Német-római Császárság 137
New York (USA) 561
Newcastle (GB) 294
Nikla 153
Nógrádsípek 414
Novgorod (Velikij Novgorod, RU) 203

Nyugat-Dunántúl 443
Nyugat-Magyarország 31, 125, 149

Olaszország 221, 350, 388
Olgya (Oľdza, SK) 443

- Olmütz (Olmouc, CZ) 527
 Oroszország 133, 180, 187, 191, 197, 211, 212
 Osztrák-Németalföld 66, 76, 115
- Örményország 553, 560, 584, 585
 Öttevény 131
- Palesztina 556
 Pápa 90, 93, 109, 181, 263, 458, 460, 461, 466, 467, 469, 490
 Párizs (Paris, FR) 54, 59, 133, 180, 188, 197, 198, 219, 221, 561
 Parnasszus (Parnassosz, GR) 215, 376, 382, 385, 386, 395, 441, 443, 445–449
 Pécs 425
 Pécsely 490, 501
 Pereg 495, 496
 Pest *lásd* Budapest
 Pest-Buda *lásd* Budapest
 Petrikeresztúr 162, 163, 165, 166, 168, 170, 172, 173, 175, 178, 182, 195, 201, 205, 209, 215, 308, 309, 338, 366, 369, 372, 373, 381, 383, 461, 473–475, 482, 597
 Phókisz (GR) 395
 Pilismarót 442
 Pomáz 461, 464, 470, 482, 484, 485, 491–496, 506
 Poprád (Poprad, SK) 169
 Poroszország 127, 128, 194, 211
 Portugália 128
 Potsdam (D) 82, 195
 Pozsony (Bratislava, SK), 25, 26, 31, 33, 37, 67, 73, 88, 89, 122, 146, 150, 154, 161, 280, 548
 Prága (Praha, CZ) 521, 526–529, 531–534, 541
 Putnok 430
 Püündosz (GR) 157
- Rákos-mező 130, 137, 140, 149
 Regensburg (A) 130
 Reichenbach (D) 66
 Rendek *lásd* Ajka
 Rjazany (RU) 203
 Róma (Roma, I) 296, 320, 336
 Rossbach (D) 211
 Rotterdam (NL) 294
- Salzburg (A) 147
 Sárosfa (Blatná na Ostrove, SK) 443
 Sárospatak 25, 28, 31, 32
 Sátoraljaújhely, Széphalom 157, 165, 167, 170, 178, 208, 397, 398, 472, 548
 Savanyúkút 478
 Schönbrunn (Wien, A) 130, 132
 Serica (PRC) 560
 Siófok 62, 92, 113
 Somogyaszaló 503
 Sopron 131, 146, 150, 152
 Soroksár 140
 Spandau (D) 197
 Spanyolország 128, 130, 184
 Stájerország (Steiermark, A) 438
 Sümeg 482, 496
- Szabadi 497
 Szántód 11, 16, 35, 90, 92, 93, 123, 307, 315, 335, 366, 373–376, 379, 421, 458, 459, 461, 467–469, 473, 474, 483, 487, 490, 596, 597, 622
 Székesfehérvár 86, 88, 93, 132, 140, 151
 Szent Ilona-sziget (Saint Helena, GBR) 179, 180, 188, 191, 215, 216
 Szentkirályszabadja 466, 490
 Szentpál 502
 Szentpétervár (Szankt-Petyerburg, RU) 128, 183, 184, 196, 210

- Szepesség (Spiš, SK) 169
Széphalom *lásd* Sátoraljaújhely
Szerbia 96
Szibéria 560
Szidón (Szaida, RL) 575
Szinyér (Svinice, SK) 166
Szirám, Thaiföld (T) 573, 581, 586
Szíria 574, 575
Szíroosz (GR) 336
Szkítia 104, 385, 396, 583
Szlavónia (HR) 88, 104
Szodoma (Sədom, IL) 148, 198
Szombathely 93, 146, 150

Tápé 443
Tapolca 86, 94
Taprobane, Taprobánya (Sri Lanka, CL) 568, 573, 581, 584
Ténáros, Tainarón (GR) 209
Ténosz (GR) 384
Termodon (Terme folyó, TR) 566
Tétény 88
Thébai (Thivai, GR) 479
Tihany 87, 90, 91, 177, 285, 458, 468, 487, 499
Tiszántúl 75, 131, 132, 138, 140, 377
Tomi (Constanța, RO) 559
Tótvázsony 90, 470
Török Birodalom 106

Trieszt (Triest, HR, Trieste, I) 79, 147, 185, 201, 212
Trója (Hisarlık, TR) 212, 396, 567, 569
Túrricse 442

Uhorszka 294
Újfalu, Őrsújfalu (Nová Straz, SK) 502
Ulm (D) 154
Ungvár (Ужгород, UA) 558
Uriesszorúlat 567
Vác 450
Vajas, Vajaspusztá 502
Vány, Ványpusztá 482, 494–496
Varasd (Varaždín, HR) 78
Várdaróc (Vardarac, HR) 442
Véke (Vojka, SK) 210
Veszprém 64, 86, 90, 93, 102, 104, 105, 110, 432, 468, 497, 504, 506
Vízvár 503

Wagram (A) 132, 200
Waterloo (B) 213, 216

Xamo (PRC) 558

Zalaegerszeg 77, 79, 84, 89, 96, 107, 162, 165, 166
Zoborvidék (SK) 443

Csillagászati objektumok

Bolygók:

Jupiter 514, 518, 519

Szaturnusz 514, 518, 519

Csillagképek:

Kos (Aries) 518

Nyilas (Sagittarius) 518

Oroszlán (Leo) 518

Üstökösök:

1532. évi üstökös (C/1532 R1) 512, 513

1577. évi üstökös (C/1577 V1) 514

1661. évi üstökös (C/1661 C1) 512, 513

1665. évi üstökös (C/1665 F1) 514

1680. évi üstökös (C/1680 V1) 513, 514

Halley-üstökös (1P/1531 P1, 1P/1607 S1,
1P/1682 Q1) 512–515

A kötet szerzői

BIRÓ ANNAMÁRIA

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalomtudományi Intézet, egyetemi adjunktus –
Erdélyi Múzeum-Egyesület, tudományos kutató

CSONKI ÁRPÁD

Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros, irodalomtörténész

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

DEVESCOVI BALÁZS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

HEGEDÜS BÉLA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

KÜLLÖS IMOLA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Folklore Tanszék, nyugalmazott egyetemi tanár

LACZHÁZI GYULA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens

LENGYEL RÉKA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

MATÁNYI MARCELL

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
egyetemi hallgató

MÉSZÁROS GÁBOR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos segédmunkatárs

NAGY ÁGOSTON

Nemzeti Közszerológati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont,
tudományos segédmunkatárs

RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Irodalomtudományi Doktori Iskola, doktorandusz –
Országos Széchényi Könyvtár, könyvtáros

SZILÁGYI MÁRTON

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

TARI LUJZA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet,
nyugalmazott tudományos főmunkatárs

TÓTH TÜNDE

Hankuk University of Foreign Studies, magyar nyelvi lektor, irodalomtörténész

TÜSKÉS GÁBOR

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos tanácsadó

VIOLÁNÉ BAKONYI IBOLYA

Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, könyvtárvezető

VOIGT VILMOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,

Folklore Tanszék, nyugalmazott egyetemi tanár

ZSOLDOS ENDRE

Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Konkoly Thege Miklós

Csillagászati Intézet, tudományos főmunkatárs

